

T.C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

AHMED CEVDET PAŞA’NIN HAYATI VE SİYASÎ
FAALİYETLERİ (1823-1895)

(DOKTORA TEZİ)

Kübra FETTAHOĞLU

Danışman:

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ

İSTANBUL
2020

T. C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

AHMED CEVDET PAŞA'NIN HAYATI VE SİYASÎ
FAALİYETLERİ (1823-1895)

(DOKTORA TEZİ)

Kübra FETTAHOĞLU

Danışman:
Prof. Dr. Ali AKYILDIZ

İSTANBUL
2020

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı'nda 010313DR01 numaralı Kübra Fettahoğlu'nun hazırladığı "*Ahmed Cevdet Paşa'nın Hayatı ve Siyasî Faaliyetleri (1823-1895)*" konulu doktora tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 17/04/2020 günü (11:15 -13:15) saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oy birliği ile karar verilmiştir.

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ

Dr.Öğr.Üyesi Zekeriya TÜRKMEN

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Tahsin GÖRGÜN

Prof. Dr. Tufan BUZPINAR

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

İstanbul Şehir Üniversitesi

Prof. Dr. Gökhan ÇETİNSAYA

İstanbul Şehir Üniversitesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Kübra Fettahoğlu

17/04/2020

ÖZ

AHMED CEVDET PAŞA’NIN HAYATI VE SİYASÎ FAALİYETLERİ (1823-1895)

Bu tez, tarihçi, hukukçu ve âlim kimliğiyle tanınan Ahmed Cevdet Paşa’nın mülkî görevleri ve siyasî kariyerine odaklanan bir biyografi çalışmasıdır. Aynı zamanda, Paşa’nın kendi hayatı, siyasî çevresi ve olaylar hakkında yazdıklarının çoğunlukla eleştirilmeden doğru kabul edilmesine karşı çıkma çabasıdır. Paşa’nın merkez ve taşra bürokrasisinde yaptıkları, kendi yazdıkları ile arşiv belgelerini, süreli yayınları, hatıratları ve literatürü mukayese eden eleştirel bir yöntemle ortaya konulmuş ve yaklaşık yarım asırlık devlet memuriyetinin Paşa’yı nasıl şekillendirdiği sorusuna da cevap aranmıştır. Genellikle muhafazakar-reformist bir Sünnî Müslüman kimliğiyle öne çıkarılan Paşa’nın, devletin çıkarları için mekân ve zaman bağlamlarında seküler araçları kullanabildiği, kavramları amaçlarına yönelik olarak çarpıtabildiği, değişen kişisel ilişkilerine göre olayları teleolojik şekilde kurgulayabildiği ve otobiyografisinde kendisini soyutlamaya çalıştığı meselelerin tam da ortasında bulunabildiği somut örneklerle tespit edilmiştir. Bu bağlamda tartışılmaz bir otorite olarak görülen Paşa’nın özellikle *Tezâkir* ve *Ma’rûzât*’ta anlattıklarının kaynak değerinin sorgulanması ve ihtiyatla kullanılması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Ahmed Cevdet Paşa, Tanzimat Dönemi, Teftiş, Adliye Nezareti, Maarif Nezareti, Meclis, Komisyon, Vilayet, Islahat, Maliye, İsyân, Askerlik, Mustafa Reşid Paşa, Midhat Paşa, Hüseyin Avni Paşa, Mehmed Rüşdü Paşa, Safvet Paşa, Said Paşa, Kâmil Paşa

ABSTRACT

THE LIFE OF AHMED DJEVDET PASHA AND HIS POLITICAL ACTIVITIES (1823-1895)

This dissertation is a biography work which focuses on the civil duties and political career of Ahmed Djevdet Pasha, who is known as historian, jurist and scholar. At the same time, it is an effort to object to the fact that Pasha's writings about his life, political environment and events are mostly accepted without criticism. Pasha's activities in the provincial and central bureaucracy has been presented by a critical method comparing his own writings and archival documents, periodicals, memoirs and literature. It has also been sought answer to the question of how a half-century civil service shapes Pasha. It has been determined by concrete examples that Pasha who is often considered as a conservative-reformist Sunni Muslim, could use secular tools in the context of place and time for the interests of the state, distort the concepts for his purposes, construct events in a teleological way according to his altered personal relationships and take place in the middle of the matters that he tried to isolate himself from. In this context, it has been concluded that the source value of what told in *Tezâkir* and *Ma'rûzât* of the Pasha, who is considered an indisputable authority, should be questioned and used with caution.

Keywords:

Ahmed Djevdet Pasha, Tanzimat Era, Inspection, Ministry of Justice, Ministry of Education, Council, Commission, Province, Reform, Finance, Rebellion, Soldiership, Mustafa Reshid Pasha, Midhat Pasha, Huseyin Avni Pasha, Mehmed Rushdu Pasha, Safvet Pasha, Said Pasha, Kamil Pasha

ÖNSÖZ

Uzun yıllar toplumsal ve bütüncül tarihçiliğin hüküm sürdüğü bir ortamda “mesleğin sevilmeyen üvey evladı” sayılan biyografi, “büyük adam”ların yazılmaya değer bulunması, bireyin olaylara etkisi ya da şahitliğine verilen önemin artması ve son zamanlarda revaç bulan mikro tarih çalışmalarının tamamlayıcısı sayılması nedeniyle akademik geçerliliğini arttırmaktadır.¹ Göreliliğin yaygınlaşması, psikanalitiğin gelişimi ve insan doğasının karmaşıklığının iyice idrak edilmesi ile birlikte görünenin ardına bakmayı ve farklı ihtimallerin peşine düşmeyi amaçlayan modern bir yaklaşımla, tarihçilerin kaynakları eleştirel kullanabilmesi açısından da oldukça öğretici sayılmaktadır.²

Ahmed Cevdet Paşa, tarihçi, hukukçu, devlet adamı, âlim vasıflarını birlikte taşıması ve Tanzimat dönemini yaşamış ve yazmış bir şahit olması hasebiyle 19. yüzyılın araştırılması ve üzerinde düşünülmesi gereken figürlerinden biridir. Hakkında kitap, tez ve makale türünde birçok yayın yapılmış ve yapılacaktır. Ancak, tarih disiplininin aynı zamanda güncel siyasetin aracı olduğu gerçeğinden yola çıkarak belli kesimler tarafından muhafazakar-reformist bir referans gibi sahiplenilen Paşa'nın hayatı üzerine yazılanlar daha ziyade *Tezâkir* ve *Ma'rûzât* kaynaklı yani kendi anlatımıyla sınırlı kalmıştır. Buradaki temel problem, Cevdet Paşa'nın özellikle *Tarih-i Cevdet*'in yazarı ve *Mecelle*'nin öncüsü kimliğiyle kazandığı ün ve otoritenin literatürü ve algıyı karakterin lehine fazlasıyla etkilemiş olmasıdır. Bazı araştırmacıların sadece kendi ideolojilerine uygun parçaları Paşa'nın yazdıklarından makaslayarak bir karakter inşa etmeye çalışmaları ise meseleyi daha da sıkıntılı hale getirmiştir. 1940'lı yıllardan itibaren yoğunlaşan ve büyük bir çoğunluğu, ilerici-gerici dikotomileri üzerinden

¹ Barbara Caine, *Biyografi ve Tarih*, çev. Müge Sözen, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, s. 9, 26; Sigurður Gylfi Magnússon, “The Life is never over: Biography as a microhistorical approach”, *The Biographical Turn: Lives in History*, editörler: Hans Renders, Binne de Haan, Jonne Harmsma, New York: Routledge, 2017, 42.

² Özgür Türesay, “Tarih Yazımı ve Biyografinin Dönüşü”, *Halil İnalcık Armağanı*, yay.haz. Taşkın Takış-Sunay Aksoy, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2009, I, 335-336, 348-349; Abdülhamit Kırmızı, “Oto/Biyografik Vebal: Tutarlılık ve Kronoloji Sorunları”, *Otur Baştan Yaz Beni*, haz. Abdülhamit Kırmızı, İstanbul: Küre Yayınları, 2013, 25-27.

yürüyüp verdiği bilgileri ve iddialarını sorgulamaksızın doğru kabul eden bu çalışmalar Paşa'nın hukukçu ve tarihçi kimliğine yoğunlaşmıştır.³

Araştırmacıların genellikle gözden kaçırdığı nokta ise Cevdet Paşa'nın anlattığı olaylarda sadece tarihçi kimliğiyle değil aynı zamanda siyasî bir karakter olarak yer alması ve hikâyesini mümkün merteye sicilini kirtletmeyecek şekilde kurgulamak istemesidir. Dolayısıyla Cevdet Paşa'nın mülkî görevlerinin ve siyasî kariyerinin sorgulayıcı bir yöntemle ortaya konulması yazdıklarının kaynak değerini yeniden belirlemek açısından da oldukça önemlidir. Bu anlamda, Paşa'nın sabit karakteri ve yanılmazlığı tabusuna ilk ciddi karşı çıkış Christoph K. Nuemann'ın *Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet'in Siyasî Anlamı* adıyla Türkçe'ye çevrilip yayımlanan doktora tezidir. *Tarih-i Cevdet* üzerinde yaptığı tetkiklerle hem eseri hem de Paşa'yı farklı bir bakış açısıyla değerlendiren Nuemann, aynı zamanda çelişkili, siyasî emelleri olan ve pragmatist bir karakterin varlığına işaret etmektedir.⁴ Ayrıca Mustafa Gündüz'ün *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa* adlı kitabı, Akif Bilge Çelik'in "Fırka-i Islâhiye", Fatih Sansar'ın "Tanzimat Döneminde Bir İskân Modeli Fırka-i Islâhiye ve Güney Anadolu'nun İskânı", Hatice Akın'ın "Ahmet Cevdet Paşa'nın Bosna Müfettişliği" başlıklı yüksek lisans tez çalışmaları ile Yusuf Halaçoğlu'nun "Fırka-i Islâhiye ve Yapmış Olduğu İskân", Tufan Buzpınar'ın "Cevdet Paşa ve Araplar", Yahya Akyüz'ün "Darümuallimîn'in İlk Nizamnamesi (1851), Önemi ve Ahmed Cevdet Paşa" makaleleri Cevdet Paşa'nın mülkî görevlerine odaklanan müstakil ve öncü çalışmalar arasında sayılabilir.

Bu tezde ise Cevdet Paşa'nın diğer yönlerine göre arka planda kalan mülkî görevleri ve siyasî faaliyetlerinin, eleştirel ve farklı ihtimallere dikkat çeken bir yaklaşımla ilk kez toplu olarak anlatılması amaçlanmıştır. Cevdet Paşa'nın kendi yazdıklarının, arşiv belgelerinin, süreli yayınların, hatıratların ve mevcut literatürün

³ Cevdet Paşa'nın hayatı ve eserlerine dair tüm çalışmaların değerlendirilmesi bu çalışmanın odak ve kapsamı açısından mümkün değildir. Gerektiğinde tezin ilgili yerlerinde kullanılan eserlerin içindeki birbirini mükerrer yanlışların tek tek referans verilerek düzeltilmesi, çalışmanın hacmini fazlasıyla genişleteceğinden bu yöntem benimsenmemiştir. Zira birçoğu Cevdet Paşa'nın yazdıklarını aktaran bu bilgilerin yanlışlığı birincil kaynaklarla karşılaştırılarak ortaya konulmuştur. Bunun yerine mevcut literatürün incelenmesi sonucu oluşan kanaat çerçevesinde genel problemler anlatılmıştır. İlgili literatürün yakın zamanda yapılan toplu bir kritiği için bkz. Şevki Nezihi Aykut, *Ahmed Cevdet Paşa: Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği, Hakkında Yapılan Araştırma ve İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018, s. 245-481.

⁴ Kemal Beydilli, "Cevdet Tarihi Hakkında İlk Ciddi Çalışma", *Tarih ve Toplum* 148 (1996): 58-63.

birbiriyle mukayeseli şekilde ele alınması yöntem olarak benimsenmiştir. Yine belli bir bakış açısı ve amaçla yazılan resmî belge, gazete ya da hatırat türü kaynaklara ne kadar güvenilebileceği ayrıca tartışılabilirse de⁵ Paşa'nın daha ziyade başarılarını ve mağduriyetlerini anlattığı otobiyografisinin özetlenmesiyle ciddi bir biyografi yazılamayacağı da açıktır. Bu nedenle, Cevdet Paşa'nın teorik düşüncelerini değerlendirmekten ziyade zaman, mekân ve kişisel gelişim evrelerine dikkat edilerek fiilen içinde bulunduğu ya da karar aşamalarına katıldığı idarî uygulamaların ve siyasî etkinliğinin anlatımına ağırlık verilmiştir. Paşa'nın atandığı memuriyetlerde özellikle formelleşme açısından ne yaptığı ve aynı zamanda bu memuriyetlerin de Paşa'ya ne yaptığı karşılıklı etkileşim bağlamında incelenmiştir. İki boyutlu şekilde ilerleyen çalışmada bir yandan söz konusu faaliyetler hikâyeci bir yöntemle anlatılırken diğer yandan Cevdet Paşa'nın kendisi, olaylar ve kişiler hakkında yazdıklarının ne ölçüde doğruyu yansıttığı sorgulanmıştır. Paşa'nın yaşadığı dönemde ve sonrasında nasıl algılandığı, bu algının ne yönde ve hangi etkenlere göre değiştiği “devlet adamı” kimliği üzerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Tezâkir ve *Ma'rûzât* ile karşılaştırma yapma imkânı sağlayan araştırmanın esas kaynakları, arşiv evrakı ve matbu-yazma eserlerdir. Yerli-yabancı süreli yayımlar, hatıratlar ve mevcut literatür ise farklı yorum ve iddiaları ortaya koyma ya da alınan kararların uygulanıp uygulanmadığını belirleme açısından tamamlayıcı unsurlar olarak kullanılmıştır. Cevdet Paşa'nın ilk gençlik yıllarına ait verdiği bilgilerin alternatif kaynakların yokluğu nedeniyle kritik edilemeyip ihtiyatlı bir dille aktarılmak zorunda kalınması ise tezin çözülemeyen en temel problemini ortaya çıkarmıştır.

Çalışmamız, giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Karakter, devlet görevleri ve siyasî etkinliği üzerinden inşa edilmeye çalışıldığı için tematik-kronolojik bir biçimlendirme yapılmıştır. Girişte Cevdet Paşa'nın hayatının tamamlayıcı unsurları olarak eğitimi, ailesi ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde Cevdet Paşa'nın devlet hizmetine girişi, ilk bürokratik çevresi ve meclislerdeki faaliyetleri, ikinci bölümde taşra teftişleri ve valilikleri, üçüncü bölümde nazırlıkları incelenmiştir. Sonuç kısmında ise Cevdet Paşa'nın yaklaşık yarım asır süren devlet memuriyeti sırasında nasıl bir dönüşüm geçirdiği, Paşa'nın karakteri üzerinden birey ve otoritenin

⁵ Ali Akyıldız, “İnsanı Yazmak: 19. Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 50 (2017): 228-237.

birbirini ne ölçüde etkileyebildiği ve tüm bu ilişkiler sonucu ortaya çıkan biyografik malzemenin ne tür sorunlar yaratabildiği değerlendirilmeye çalışılmıştır. Paşa'nın İstanbul dışı bazı kısa seyahatleri ise konu bütünlüğünü bozmamak adına merkez ile ilgili başlıklardan çıkarılmadan anlatılmıştır.

Bu tez çalışması isimlerinin bazılarını zikredebileceğim birçok insanın yardımlarıyla ortaya konulabilmiştir. Tez konusunun ve yönteminin belirlenmesini sağlayan, metni titiz ve mükemmeliyetçi yaklaşımıyla defalarca okuyup vaktini benden esirgemeyen danışmanım, akademik hayata girme sebebim ve kıymetli hocam Prof. Dr. Ali Akyıldız'a çok teşekkür ederim. Desteğini her zaman yanımda hissettiğim, tezimi okuma nezaketi gösteren hocam Prof. Dr. Yüksel Çelik'e, araştırma ve yazım sürecinde teşvik ve tavsiyeleriyle bana destek olan Prof. Dr. Kemal Beydilli, Prof. Dr. Feridun Emecen, Prof. Dr. Tahsin Görgün, Prof. Dr. Tufan Buzpınar, Prof. Dr. Gökhan Çetinsaya, Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya Türkmen, Prof. Dr. Zekeriya Kurşun, Prof. Dr. Kemalettin Kuzucu, Prof. Dr. Gülden Sarıyıldız, Doç. Dr. Nalan Turna, Doç. Dr. Ömer Faruk Bölükbaşı, Dr. Muharrem Varol, Dr. Nursel Manav ve Dr. Lale Uçan'a müteşekkirim. Konu ile ilgili buldukları belgeleri benimle paylaşan Sevil Sadıkoğlu, Hasan Ali Çakmak, Mesut Sayan, Sinan Kaya, Salih Değirmenci, Kübra Tolak, Ali Sarı, Dr. Aydın Çakmak ve Yener Bayar'a teşekkür ederim.

Hayatım boyunca en büyük özveriyi ve fedakarlığı gördüğüm, kendilerine ayıracağım zamanı sabırla bekleyen aileme ve arkadaşlarıma teşekkürümü ifade edebilmem ise oldukça zordur.

Kübra Fettahoğlu

İstanbul 2020

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	II
BEYAN	III
ÖZ	IV
ABSTRACT	V
ÖNSÖZ	VI
İÇİNDEKİLER	X
KISALTMALAR.....	XII
TABLolar	XIII
GİRİŞ	1
EĞİTİMİ, AİLESİ VE ESERLERİ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	16
MERKEZ BÜROKRASİSİNE GİRİŞİ VE MECLİS GÖREVLERİ	16
1.1. Memuriyete Giriş ve İlk Bürokratik Çevresi	16
1.2. Meclis-i Maarif-i Umumiyye Üyeliği ve Darülmuallimin Müdürlüğü (1850-1864)	36
1.3. Vakanüvisliği (1855-1866)	53
1.4. Meclis-i Âlî-i Tanzîmat Üyeliği (1857-1861)	58
1.5. Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye ve Meclis-i Âlî-i Hazâin Üyelikleri (1861-1866)	69
1.6. Şûrâ-yı Devlet Görevleri	76
1.6.1. Birinci Şûrâ-yı Devlet Üyeliği (1871-1872)	76
1.6.2. İkinci Şûrâ-yı Devlet Üyeliği (1873)	84
1.6.3. Şûrâ-yı Devlet Başkan Yardımcılığı (1874)	85
1.7. Mecâlis-i Âliye Memuriyeti (1890-1895)	86
1.7.1. Son Politik Faaliyetleri ve Ölümü	86
1.7.2. II. Abdülhamid'e Sunduğu Raporlar ve Bazı Görüşleri	101
İKİNCİ BÖLÜM	109
TAŞRA TEFTİŞLERİ VE VALİLİKLERİ	109
2.1. Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa ile Rumeli Teftişi (1860)	109
2.2. İşkodra Teftişi (1861)	112
2.3. Bosna-Hersek Teftişi (1863-1864)	118
2.3.1. Müfettişliğe Atanması	118
2.3.2. Hersek Teftişi	121
2.3.3. Saraybosna Teftişi	131
2.3.4. Yenipazar ve İzvornik Teftişi	144
2.3.5. Yerli Askerî Birlikleri Oluşturması	148
2.3.6. Travnik-Bihke-Banyaluka Teftişi	151
2.4. Fırka-i Islahiyye'deki Faaliyetleri (1865).....	157
2.4.1. Mülkî Yardımcılığa Atanması	158

2.4.2. Gâvurdağı ve Kürtadağı'nın Islahı	163
2.4.3. Kozan'ın İtaat Altına Alınması.....	170
2.5. Halep Valiliği (1866-1868)	177
2.5.1. Efendilikten Paşalığa Geçişi.....	177
2.5.2. Vilayet Teşkilatını Kurması	180
2.5.3. Sosyal ve Ekonomik Yatırımlar Yapması	195
2.6. Yanya Valiliği (1874-1875)	207
2.7. Suriye Valiliği (1878).....	216
2.7.1. Savaş Sonrası Düzeni Sağlama Çabaları.....	216
2.7.2. Kozanoğlu Ahmed Paşa İsyanı'na Gönderilmesi ve Valilikten Alınması	223
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	233
NAZIRLIKLARI	233
3.1. Adliye Teşkilatındaki Faaliyetleri.....	233
3.1.1. Birinci Dönem (1868-1870)	233
3.1.1.1. Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye'yi Kurması.....	233
3.1.1.2. Nizamiye Mahkemelerinde Yaptığı Düzenlemeler	239
3.1.2. İkinci Dönem (1875-1876).....	253
3.1.2.1. Adliye Nezareti'ne Geçiş Sürecini Yönetmesi	253
3.1.2.2. Rumeli Teftişi	258
3.1.3. Üçüncü Dönem (1876-1877).....	263
3.1.4. Dördüncü Dönem (1879-1882).....	271
3.1.4.1. Yeni Islahat Programını Uygulaması.....	271
3.1.4.2. Yıldız Mahkemesi'ndeki Rolü.....	284
3.1.5. Memuriyetsiz Hayatı (1882-1886)	293
3.1.6. Beşinci Dönem (1886-1890).....	296
3.1.6.1. İdarî Sorunları Çözme Girişimleri	296
3.1.6.2. Komisyon Görevleri ve Siyasî Etkinliği.....	305
3.1.6.3. Uluslararası Diplomatik Kriz Sonucu Azledilmesi	310
3.1.7. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Cemiyeti Başkanlığı (1868-1889)	316
3.2. Evkaf Nazırlıkları.....	328
3.2.1. Birinci Dönem (1873).....	328
3.2.2. İkinci Dönem (1877-1878)	330
3.3. Maarif Nazırlıkları.....	331
3.3.1. Birinci Dönem (1873-1874)	332
3.3.2. İkinci Dönem (1875)	339
3.3.3. Üçüncü Dönem (1876)	344
3.4. Dahiliye Nazırlığı (1877)	348
3.4.1. Askerî Birlikleri Organize Etmesi	348
3.4.2. Nezareti Yapılandırması ve Meclis-i Umumî'nin Açılmasına Katkısı	353
3.5. Ticaret ve Ziraat Nazırlığı (1878-1879).....	359
SONUÇ	365
KAYNAKLAR	371
EKLER	401
ÖZGEÇMİŞ	413

KISALTMALAR

bkz. : Bakınız

c. : Cilt

çev. : Çeviren

der. : Derleyen

haz. : Hazırlayan

neşr. : Neşreden

nr. : Numara

s. : Sayfa

TDVİA: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*

t.y. : Tarih yok

yay. : Yayınlayan

yay. haz. : Yayına Hazırlayan

y.y. : Yayınlayan Yok

vr. : Varak

TABLÖLAR

Tablo 1. Cevdet PaŖa'nın Merkez ve TaŖra Bürokrasisinde Atandığı Memuriyetlerin Listesi

Tablo 2. Divân'ın Karara Bağladığı Davaların Suç ve Ceza Dağılımı

GİRİŞ

EĞİTİMİ, AİLESİ VE ESERLERİ

Ahmed Cevdet Paşa'nın mülkî görevleri ve siyasî kariyerine yoğunlaştığımız tez çalışmasında, içine doğduğu çevre, ailesi, eğitimi ve eserleri hakkındaki bilgilerle bir zemin ve arka plan oluşturmak faaliyetlerini daha iyi anlamak adına önemlidir. Bu noktadaki temel problemlerden biri Cevdet Paşa'nın biyografisi üzerine yazılanların çoğunlukla, kendi kaleme aldığı, yanlış bilgileri bu çalışmanın ilgili yerlerinde gösterilen *Tezâkir*, *Ma'rûzât* ve sicil kaydından aynen alınması ve bunların mevcut farklı kaynaklarla kıyaslanmadan ya da eleştirilmeden doğru kabul edilmesidir. Büyük bir bölümü *Tezâkir*'deki notların aynen alınmasından ya da özetlenmesinden oluşan Fatma Aliye'nin *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı* adlı eserinin de özgün bir biyografi çalışması gibi değerlendirilmesi aynı problemin farklı bir uzantısıdır.

Cevdet Paşa'nın, yazdıklarıyla, hayattayken bile ciddi bir otorite sayıldığı düşünülürse günümüz tarihçilerinin çoğunun geçemediği zorlu bir sınavın varlığı kabul edilmelidir. Farklı yazarların görüş ya da iddiaları sıralandıktan sonra “aslında” ile başlayıp Cevdet Paşa'nın yazdıkları kaynak gösterilerek nihaî hükümlerin verildiği tez çalışmalarına rastlamak tehlikenin boyutuna dair bir fikir vermektedir. Mevcut literatürde adetâ kısır bir döngü haline gelen bu sorun, Cevdet Paşa'nın hayatının diğer dönemleriyle ilgili anlattıklarına kıyasla gençlik yıllarına dair şüpheleri, alternatif kaynakların yokluğu nedeniyle daha da canlı tutmayı gerektirmektedir. Dolayısıyla Cevdet Paşa'nın yazdıkları ve bunları kaynak olarak kızı Fatma Aliye'nin anlattıklarına mahkum kalan ilk dönem hayat hikâyesi ve ailesi ile ilgili verdiği bilgiler ihtiyatlı bir dille aktarılmaya çalışılacaktır.

Ahmed Efendi, 26-27 Mart 1823'te günümüzde Bulgaristan sınırları içinde yer alan Lofça'da doğdu ve büyük dedesinin ismini aldı.¹ Kendi kaleminden çıkan

¹ Cevdet Paşa'nın doğum tarihiyle ilgili kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Cevdet Paşa'nın kendisinin belirttiği “bin iki yüz otuz sekiz sene-i Hicriyyesi'nde Rûz-ı Hızır'a 40 gün kalarak” ifadesini (Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, yay. Cavid Baysun, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986, s. 3) 26-27 Mart 1823 şeklinde doğru olarak hesaplayanların (Yusuf Halaçoğlu-Mehmet Âkif Aydın, “Cevdet Paşa”, *TDVİA*, VII, 443; Kemal Sözen, *Ahmed Cevdet Paşa'nın Felsefî Düşüncesi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998, s. 17) yanı sıra farklı tarih bulanlar ya da

özgeçmişinde, beş kuşak ailesi Rumelili olup aile şeceresi Sergerde Yularkıran Ahmed Ağa oğlu, Lofça Müftüsü İsmail Efendi oğlu, Yularkıranoğlu Ahmed oğlu El-Hac Ali Efendi oğlu El-Hac İsmail Ağa şeklinde sıralanmıştır.² Cevdet Paşa'nın ailesi hakkında verdiği bilgilere göre en büyük atası Kırkkilise ileri gelenlerinden Yularkıran Ahmed Ağa, 1711'de Sadrazam Baltacı Mehmed Paşa ile birlikte Ruslara karşı yapılan Prut Seferi'ne katıldıktan sonra memleketine dönmek yerine Lofça'ya yerleşmişti. Babasından büyük bir servet devralan Lofça Müftüsü İsmail Efendi, bunu arttırarak oğluna bıraktıysa da Yularkıranoğlu Ahmed Ağa mirasyedilikle parayı tüketmiş ve kendisine tahsis edilen Lofça kazası kile ve kantar rüsumu geliriyle geçinmeye mecbur olmuştu. Babasının ölümünden sonra mirası alan Hacı Ali Efendi, Lofça ayanlarının muhasebe kâtipliği ya da umur müdürlüğünü yaparak geçindiği için bu gelir kaynağını oğlu İsmail Ağa'ya vermişti. Tanzimat uygulamaları gereği kile ve kantar rüsumuna devlet tarafından el konulsa da İsmail Ağa kendi çiftliğini işleterek geçimini sağladığı için bu durumdan etkilenmemiş hatta tekel usûlünün kaldırılmasıyla emlakının değeri arttığından çok daha iyi şartlarda yaşamaya başlamıştı. Cevdet Paşa, Dedesi Hacı Ali Efendi'nin kardeşi Lofça askeri bayraktarı Süleyman Ağa'nın, Vidin Âyanı Pazvandoğlu Osman İsyani'nda mücadele ettiğini ve ayağından aldığı yaranın tedavi edilememesi sonucu öldüğünü de tarihe not düşerek ailesinin kahramanlık hikâyelerine bir yenisini daha eklemişti.³ Fatma Aliye'nin ifadesine göre annesi Ayşe Sünbül Hanım ise Lofça hanedanlarından meşhur Topuzoğlu ailesine mensuptu.⁴ Paşa'nın, Süleyman Fehim ve Şakir isimleriyle iki erkek kardeşinin olduğu da anlaşılmaktadır.⁵

Hacı İsmail Ağa, İstabl-ı Âmire rütbesine sahip olmasının yanı sıra Osme Nehri kenarındaki verimli çiftlik arazilerini işletmesi, tarım ve hayvancılığı birlikte yürüterek ürünlerini dışarıya satması sonucu Yularkıranoğullarını bölgenin zengin ailelerinden

sadece yıl verenler de mevcuttur. Bu çeşitli beyanların geniş bir derlemesi için bkz. Aykut, *Ahmed Cevdet Paşa: Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği, Hakkında Yapılan Araştırma ve İncelemeler*, 2018, s. 1-2. Doktor Hristo Stambolski, tanıştığı ve desteğini gördüğü Cevdet Paşa'nın Lofçalı bir Pomak, Bulgar Pomak dönmesi ve Lofçalı bir "mühtedi" olduğunu sıklıkla dile getirmişti (Hristo Stambolski, *Bir Osmanlı Hekiminin Anılarıyla İmparatorluğun Zor Yılları 1858-1878*, çev. Hüseyin Mevsim, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2018, s. 212, 233, 278, 338, 369).

² BOA, DH.SAİD.MEM, 8/12, lef 1.

³ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, yay. Cavid Baysun, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986, s. 3-4; *Tarih-i Cevdet*, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1309, IX, 196; VI, 309; DH.SAİD.MEM, 8/12, lef 1; HSD.AFT, 8/55.

⁴ Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1332, s. 8.

⁵ Atatürk Kitaplığı, FA.Evr, 000012/043. Rikâb-ı şâhâne kapıcıbaşlarından Süleyman Fehim'e 1877'de İstabl-ı Âmire rütbesi verilmişti (İ.DH, 749/61118).

biri haline getirmişti. Dolayısıyla anlattıkları doğru kabul edilirse Ahmed Efendi'nin, içine doğduğu Rumeli coğrafyasının merkez yönetime doğrudan bağlı olması ve imparatorluk için yaşamsal önem taşıması, ailesinin nesiller boyu Osmanlı yönetimine hizmet eden elit bir nitelik taşıması, İstanbul ile devam eden ilişkileri ve maddî imkanları sayesinde kendisini en iyi şekilde yetiştirmesini sağlayacak koşullara sahip olduğu söylenebilir.⁶ Kendi ifadesine göre dedesi Hacı Ali Efendi'nin, ilmiyeye girmesini istediği için eğitimiyle yakından ilgilenmesi gibi psikolojik destek ve yönlendirmenin de çocukluk yıllarını verimli şekilde geçirmesine yardım ettiği düşünülebilir.

Ahmed Efendi, Fatma Aliye'nin tanımıyla imparatorluğun “en münevver” kasabalarından olan Lofça'daki ilk tahsilini, Ahmed Midhat (Paşa) ve Derviş (Paşa) ile birlikte ibtidaiye ve rüştiye eğitimi veren bir mektepte yapmıştı.⁷ Kendi anlatımına göre, Lofça Müftüsü Hâfız Ömer Efendi'den Arabî ilimler öğrenmiş, *Halebî* ve ileride *Mecelle*'nin hazırlanması sırasında sıklıkla başvurulan *Mülteka* fıkıh kitaplarını okumuş, şer'î ilimler, ilm-i mantık ve beyân ile ilgilenmiş, Hâfız Ömer Efendi'nin yerine geçen Hâfız Mehmed Efendi'den bazı dersler almış, her iki müftünün yanında da fetva müsevvidi olarak çalışmıştı. Torununun ilmiyeye girmesini istediği için Mekteb-i Harbiye'ye gönderilmesi yönündeki telkinleri dikkate almayan Dedesi Hacı Ali Efendi, bölgenin önemli âlimlerinden Deli Müftü lakaplı eski Lofça müftüsünün maaşlı hocalık teklifini reddetmesi üzerine Ahmed Efendi'nin İstanbul'da yüksek öğrenim görmesine razı olmuştu. Cevdet Paşa, kendisini göndermek istemeyen annesi Ayşe Sünbül ve babası İsmail Ağa'nın, hırs ve hevesini görerek sonunda izin verdiğini de hikâyesine ekleyerek çocukluğundan itibaren ilim öğrenmek istediğini hissettirmeye çalışmıştı.⁸

İlk tahsilini doğum yeri olan Lofça'da tamamladıktan sonra, 1839 yılında ve 16 yaşında, ailesi tarafından yüksek öğrenim görmek üzere İstanbul'a gönderilen Ahmed Efendi, Çarşambapazarı'nda Papasoğlu Medresesi'ndeki bir hücreye yerleşip Fatih Cami'ndeki İslâmî ilimler (İlm-i Fıkıh, Mantık, Usûl-ı Hadis, İlm-i Kelâm gibi) derslerine katılarak eğitim hayatının ikinci evresine girmiş oldu. Birkaç ay sonra, Temmuz 1839'da, kendisinden bir ay küçük olan Sultan Abdülmecid'in tahta çıkışı ve 3

⁶ Richard Chambers, “Ahmed Cevdet Paşa: The Formative Years of a Transitional”, (Doktora Tezi, Princeton University, 1968), s. 24-26, 69.

⁷ Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 9; Atatürk Kitaplığı, FA.Evr, 000012/043.

⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 4-5; DH.SAİD.MEM, 8/12, lef 1.

Kasım'da Tanzimat'ın ilanıyla yeni bir şehri, çevreyi ve dönemi birlikte idrak etme fırsatı buldu. Dedesi Hacı Ali Efendi ve babası İsmail Ağa'nın maddî desteği sayesinde geçimini sağladığı için zamanını ilim öğrenmeye ayırabildi. Kendi anlatımı doğru kabul edilirse sürekli ailesinin gönderdiği parayla geçinemeyeceğinin bilincinde olarak maaş edinme yolları ararken bir yandan da dönem dersleri dışında, kendisini çok yönlü yetiştirebilmek için tatil zamanı astronomi, matematik, aritmetik, geometri ve coğrafya üzerine kitaplar okumuştur. 1844 yılına kadar medrese öğrencileri tarafından düzenlenen ilmî toplantılara katılmayı sürdürdüğünü, bu tarihten sonra eğitim kalitesinin düşmesi ve encümenlerde konuşulanların niteliğini beğenmemesi nedeniyle gitmemeyi tercih ettiğini belirtmişti. Diğer öğrencilerin aksine üç aylarda (Receb-Şaban-Ramazan) taşraya çıkıp dini hizmet karşılığı para kazanmak zorunda olmadığı için bu süreçte birer kere Lofça, Selanik, Serez ve Drama'ya gitmesi dışında tüm tatil günlerini gece-gündüz ilim öğrenmekle geçirdiğini ve ortalama bir öğrencinin 10 yılda tamamlayacağı müfredatı 6 senede bitirdiğini iddia etmişti.

Kendi anlatımına göre o yıllarda öğrenme, öğretme ve eser yazma faaliyetlerini aynı anda yürütmeye başlamıştı. Mühendishane-i Berrî Hocası Miralay Nuri Bey'e *Muhtasar Me'anî* ve *Kaadî Mîr* gibi Arapça gramer ve felsefe kitapları okutması karşılığında, kendisinden modern logaritma, geometri, aritmetik, matematik dersleri almış ve Hüseyin Rıfkı Tamanî'nin *Mecmû'atü'l-Mühendisîn*, İshâk Efendi'nin *Ulûm-ı Riyâziyye* adlı kitapları ile *Oktant Risalesi*'ni okumuştur. Matematik ile ilgili bazı problemlerini ise Münecimbaşı Osman Saib Efendi'ye danışarak çözmeye çalışmıştı. Papasoğlu Medresesi'nde kalırken İbnü'l Hâcib'in *eş-Şâfiye* adlı Arapça gramer kitabını okutup bu eser üzerine açıklayıcı notlardan oluşan bir talikat yazarak adını *Gayetü'l-Beyân* koymuştu. Kitap mukaddimelerinin nasıl olması gerektiğine dair düşüncelerinden oluşan *Beyânü'l-Unvân* ve iftar vakitlerinin kolaylıkla hesaplanması için bazı yöntemleri ortaya koyduğu *Ta'rîfû'l-İrtifâ*' adlı eserlerini o dönem hazırladığını ve diğer öğrenciler arasında ön plana çıktığını öne sürmüştü. Fatih Cami'nin sahn-ı seman medreselerinden Baş Kurşunlu Medresesi'nde tek kişilik bir odaya çıktıktan sonra da müzakere ile uğraştığını, dönemin ders kitaplarından *Emsile*,

Binâ, *Netâ'icü'l-efkâr* ve *Mutavvel*'in baş kısmı üzerine birer talikat yazdığını eklemiştir.⁹

Cevdet Paşa, öğrencilik yıllarının İstanbul ulemâsını niteliğine göre dört tabakaya ayırıp birinci sınıftan İmamzade Esad Efendi'nin *Şerh-i Aka'id*, Antakyalı Said Efendi'nin *Mutavvel*, ikinci sınıftan Giritli Hoca'nın ve Vidinli Hoca'nın *Mutavvel*, üçüncü sınıftan Hâfiz Seyyid'in Arabî ilimler, daha sonra icazetini de aldığı Birgivî Şakir Efendi'nin mantık derslerini dinlediğini, Vidinli Hoca'nın öğrencilerinden Kara Halil Efendi'nin okuttuğu *Vaz'iyye-i İsâm* toplantılarına katıldığını, Toyranlı Mehmed Efendi, Arnavud Ali Efendi ve daha sonra arasının bozulduğu ve Kezubî olarak andığı Hasan Efendi'den¹⁰ faydalandığını ve Denizlili Yahyâ Efendi'nin meclisinde bulunduğunu eğitim bilgilerine eklemiştir. Dördüncü tabakanın hocalarından ders alsa da bunları istediği seviyede bulmadığını, Vidinli Hoca'nın verdiği *Mutavvel* derslerindeki müzakerelerin birinde Hoca ile girdiği tartışma sonucu önce azarlandığını daha sonra ise haklılığının teslim edildiğini, uygun hoca bulunamaması üzerine akranlarına ve büyüklerine müzakerecibaşı olarak *Gelenbevî Burhânı* ve Dülgeroğlu Cami'nde ise *Kaadî Mîr* derslerini okuttuğunu, Murad Molla Şeyhi'nin Cuma günleri Sultanahmet Cami'nde verdiği vaaz için bazen yerine kendisini gönderdiğini¹¹ iddia ederek o dönemki ilim seviyesini ve ulemâ içindeki konumunu göstermeye çalışmıştı. Hatta gece-gündüz ilim ve öğretim ile uğraştığı için bir süre sonra sağlığının bozulduğunu, Hoca Hâmid Efendi'nin uyarıları üzerine düzenli uyku, hareket ve hava değişimi içeren bir yaşam biçimini benimsediğini de ekleyerek bu tasvirini pekiştirmişti.¹² Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'de o dönem ilmiye ve kültür çevreleriyle ilgili değerlendirmelerini 1880'lerin başında ilmiye sınıfının iyice bozulduğunu düşünen biri

⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 6-8; Bu ders kitapları üzerine *Ta'likâtı Ahmed Cevdet alâ Netâicü'l-efkâr şerhul-İzhar*, *Ta'likâtı Ahmed Cevdet alel-Mutavvel*, *Ta'likâtı Ahmed Cevdet ale's-Şâfiye*, *Ta'likâtı Ahmed Cevdet ale'l-Binâ*, *Ta'likâtı Ahmed Cevdet ale'l-Emsileti'l-Muhtelif*e isimleriyle 1876'da Matbaa-i Âmire'de basılan talikatların ayrıntılı değerlendirmesi için bkz. İbrahim Sancar, "Ahmed Cevdet Paşa ve Medreselerde Okutulan Bazı Sarf-Nahiv-Belâgat Kitaplarına Ta'likâtı", (Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).

¹⁰ Fatma Aliye, çocukluğunda babasının Şeyhülislâm Hasan Efendi'den bahsederken "O cahildir" dediğini, Kara Halil Efendi'nin ise "Paşa'nın Hocası" olarak anıldığını yazmıştı (Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 19).

¹¹ Fatma Aliye, Cevdet Efendi'nin yaşı ve ilmi gereği bu görevi yerine getirmekten sakınsa da şeyhin ısrarı üzerine kabul etmeye mecbur olduğunu, bazı Cuma günleri gelen devlet adamları ve ricalin şeyhin cüppesi altında henüz 22 yaşında olan Cevdet Efendi'yi dinlediklerini yazmıştı (Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 28).

¹² Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 8-12, 16.

olarak yazdığını göz önüne almak gerekmektedir. Kendisini nitelikli âlimlerin yer aldığı eğitim çevresinde yetişen son kişilerden biri gibi kurgulamak istemiş olabileceği de düşünülebilir.¹³

Cevdet Paşa, aldığı dersler ve hocaları hakkında bilgi vermenin yanı sıra o dönem İstanbul'da ilişki kurduğu kurum ve kişilerden de bahsetmişti. Hoca Hâmid Efendi'nin hava alma tavsiyesine uyararak birkaç kere dolaştığı mesirelerden zevk almadığını bunun yerine tatil günlerinde Farsça öğrenmek üzere Nakşibendiliğe bağlı Murad Molla Tekkesi'ne gitmeye başladığını,¹⁴ burada edindiği itibar sayesinde diğer tekkelerde ve mevlevî dergâhlarında kabul gördüğünü, bazı günler Galata Mevlevihanesi'nde kaldığını, dönemin iki uzmanı Hoca Hüsameddin ve Murad Molla Tekkesi Şeyhi Mehmed Murad Efendi'den *Mesnevî* öğrendiğini, 30 Ocak 1860'da Sultan Abdülmecid'in de katıldığı Dârü'l-Mesnevî açılışında *Mesnevî-i Şerîf*'ten icazet aldığını, *Kasîde-i Bür* ve *Hizbü'l-bahr* okutmaya da yetkili kılındığını kurgusuna eklemiştir. Tasavvufa intisabı bulunmamakla birlikte Sufî Kuşadalı İbrahim Efendi ile de dostluk kurduğunu ve tartışılan konuları anlayabilmek için başta Muhyiddin İbn Arabî'nin eserleri olmak üzere tasavvuf kitaplarını incelediğini, *Şevket* ve *Urî* divanlarını okumak için Şair Süleyman Fehim Efendi'nin Karagümrük'teki konağına gittiğini, Şair Safvet ile de Fatih'teki evinde şiir ve inşaya dair konuştuğunu, şair, kâtip ve ediplerden oluşan bu çevreyle kurduğu ilişki nedeniyle şiir yazmaya heves ettiğini, Lofça'da yazıdan icazet aldığı sırada verilen "Vehbî" takma adıyla kaleme aldığı şiirleri beğenmediğini, o dönemin meşhur şairleri Seyyid Vehbî ve Sünbülzade Vehbî yanında şöhretinin kaybolacağını düşünen Süleyman Fehim Efendi'nin 1843 yılında kendisine "Cevdet" mahlasını verdiğini otobiyografisine yazmıştı.¹⁵

Hayatının o günlerini "ne güzel günler gördüm ne tatlı ömür sürdüm" sözleriyle tanımlayan Ahmed Cevdet Efendi, yemeğini bile başka bir öğrencinin pişirdiği ve odasında rahatça ilimle uğraştığı zamanların sonsuza kadar sürmeyeceğinin ve

¹³ Cevdet Paşa'nın ilmiye sınıfıyla ilgili diğer eleştirilerinin kritiği için bkz. Mustafa Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2012, s. 129-144.

¹⁴ Fatma Aliye, bu noktada "Cevdet Paşa müddet-i ömründe turuk-ı meşâyihden hiçbirine girmemiş. Ve hiçbir şeyhe mürid olmamakdan başka hükm ü nüfuzu altında olan efrad-ı ailesinden hiçbiri de turuk-ı meşâyihden birine dahil olmamıştır" ifadelerini eklemeye ihtiyacı duymuştu (Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamani*, s. 21).

¹⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 12-17; Aykut, *Ahmed Cevdet Paşa: Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği, Hakkında Yapılan Araştırma ve İncelemeler*, s. 16.

yoksulluk görmediği için de diğer öğrenciler gibi “sefaletle tahammül” edemeyeceğinin farkındaydı.¹⁶ Vaiz cüppesini sevmediği gibi fes, pantolon ve gömlek takımını da mizacına uygun bulmadığı için Mekteb-i Harbiye Farsça hocalığını reddetse de geçimini sağlayıp ilimle uğraşmasına izin verecek bir maaş edinme çabasına girdiğini yazarak memuriyete geçiş sebebini de açıklamak istemişti.¹⁷ İstanbul’daki çok yönlü eğitim sürecini bu şekilde tamamlarken hayatını ve karakterini biçimlendiren memuriyet hayatına 1843 yılında adım atmıştı.

Cevdet Paşa’nın çekirdek ailesi hakkındaki bilgiler ise yeni kaynak ve araştırmalarla birlikte gittikçe artmaktadır. Meclis-i Maarif-i Umumiyye Üyesi Cevdet Efendi’nin 33 yaşında iken Ağustos 1856’da Amedi Kalemî halifelerinden Neyyir Bey’in kızı Advîye Rabia Hanım¹⁸ ile evlendiği bilinmektedir. Çiftin birbirine çok düşkün ve bağlı olduğu,¹⁹ hatta ilgili yerlerde anlatıldığı üzere Cevdet Paşa’nın taşrada bulunduğu zamanlarda, bu bağın Advîye Rabia Hanım tarafından fazlasıyla sıkıldığı ikili arasındaki mektuplaşmalardan anlaşılmaktadır.²⁰

1858’de Ali Sedad’ın,²¹ 1862’de Fatma Aliye’nin²² ve 1864’te Emine Semiye’nin²³ doğumuyla ailesi genişleyen Cevdet Paşa’nın, tasarrufa dikkat etmek

¹⁶ Fatma Aliye, babasından işittiği bir hikâyeye ile Cevdet Efendi’nin geçim konusundaki rahatlığını ve zora düştüğünde nasıl bir tavır aldığını açıklamaya çalışmıştı. İstanbul’a ilk geldiği yıllarda şiddetli kış sebebiyle postanın gecikmesi sonucu parasız kalan Cevdet Efendi, halini kimseye belli etmeyip borç istemeden aç beklerken Lofça’dan babasının arkadaşı olan bir zatın halini anlayıp verdiği 6 lira ile birkaç gün geçinmişti. Parası eline ulaştığında ise medresede öğrencilere dağıtılmak üzere etli pilav ve helva yaptırmış, bu olayı hayatı boyunca unutmuyarak Ramazan aylarında medreseye gidip öğrencilere para dağıtmaya devam etmişti (Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 21-22).

¹⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 16-17.

¹⁸ Advîye Rabia Hanım’ın annesinin isminin Hatice ve kardeşlerinin isimlerinin Neşet, Feride, Faika ve Fahire olduğu bilinmektedir (A.MKT.MHM, 199/29).

¹⁹ Cevdet Paşa’nın, Advîye Rabia Hanım’ın evde bulunmadığı birkaç gün için mektubuna yazdıkları bu durumun dikkat çekici örneklerinden biridir: “...Efendim bulunmadığınızdan ev bana ne kadar çirkin göründü ta’rif edemem. Gece yatmak için içeri girdim soyundum. Fakat yalnızlıktan pek sıkıldım...Bu akşam gelseniz cümlemizi ihya ider idiniz. Lakin bu akşam gelmez iseniz yarın akşam beher hâl teşrifinizi ricâ eyleyiz. İki geceden ziyade uykusuzluk elverir efendim canım” (Y.EE, 142/22, lef 12).

²⁰ Mübahat S. Kütükoğlu, “Cevdet Paşa ve Aile İçi Münâsebetleri”, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985 Bildiriler)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1986, 199-201, 208-212. Tez çalışmasının ilgili yerlerinde kullanılan bu mektupların bir kısmı Bosna müfettişliği, Furka-i Islahiyye, Halep ve Yanya valilikleri ve Rumeli Müfettişliği dönemleri şeklinde ayrılarak günümüz Türkçesi ile yayımlanmıştır (Ahmet Cihan, *Ahmet Cevdet Paşa’nın Aile Mektupları*, İstanbul: Gökkuşbu, 2007, s. 54-158).

²¹ “Ali” ismini dedesi Hacı Ali Efendi’den, mahlası “Sedad” ı ise Fuad Paşa’nın seçimiyle alan Ali Sedad Bey, Adliye Nezâreti ve Şûrâ-yı Devlet’te çeşitli görevler aldı. Mekteb-i Hukuk’ta dersler verdi. Pervin Hanımla yaptığı evliliğinden Muhyiddin, Azime ve Zeyneb Sünbül isimli çocukları oldu. *Kava’idü’l-Tahavvülât fi Harekâti’z-Zerrât, Mizânü’l-Ukûl fi’l-Mantuk ve’l-Usûl, Lisânü’l-Mizân, İkmâl-i Temyîz ve Öteberi* adlarıyla telif eserleri, *Hendese-i Resmîyye* ismiyle Fransızca’dan bir çevirisi vardır. Babasından 5 yıl sonra, 42 yaşında vefat etti (Aykut, *Ahmed Cevdet Paşa: Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği, Hakkında*

kaydıyla evin idaresi ile ilgili kararlarda eşini serbest bıraktığı, çok sevdiği çocuklarına gittiği yerlerden hediyeler gönderdiği, onların eğitimleri için özel hocalar tuttuğu ve zaman buldukça da dersleriyle kendisinin ilgilendiği bilinmektedir. Paşa'nın ekonomik durumu ve görev yerlerine göre aile, kışın sur içi İstanbul'da, yazın Boğaziçi'nin çeşitli yalılarında, Halep, Yanya ve Suriye bölgelerinde yaşamıştı. Cevdet Paşa'nın siyasi etkinliği arttıkça akraba ve mensuplarının toplantı ve sığınma yeri haline gelen evinin harem ve selâmlık kısımlarında yaşayanların toplam sayısının 30'u aştığı tahmin edilmektedir. Bosna'da bulunduğu sırada satılan bir yalısı olduğu, 1869'da Bebek'teki Ârifi Paşa yalısını, 1877'de Arnavutköy'deki Mehmed Paşa yalısını, 1890'da ise Âli Paşa'nın eşi Fatma Hanım'ın Vefa'daki konağını kiralayarak ikamet ettiği, 1882'de II. Abdülhamid'in Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa'nın Bebek'teki yalısını²⁴ satın alarak

Yapılan Araştırma ve İncelemeler, s. 175-180; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 036, s. 2). Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. ŞD.SAİD, 26/5; DH.SAİD.d, nr. 92/39.

²² Özel hocalardan dersler alan ve Fransızca'yı ileri seviyede öğrenen Fatma Aliye, tarih, felsefe ve edebiyat üzerinde yoğunlaştı. İlk Türk kadın romancı olarak *Muhadarat, Ref'et, Udî, Levâiyih-i Hayât, Enin ve Nisvân-ı İslâm* gibi eserler yazdı. Tarih alanında ise *Kosova Zaferi Ankara Hezîmeti: Târih-i Osmânî'nin Bir Devre-i Mühîmmesi* ile *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamânı* adlı eserleri yazdı. 1879'da, II. Abdülhamid'in yaverlerinden Yüzbaşı Mehmet Faik Bey ile evlendi. Nimet, İsmet Zübeyde, Hatice ve Ayşe adlarıyla 4 çocuğu oldu. Kızı İsmet Zübeyde Hanım'ın Fransa'ya gidip Hristiyan bir rahibe olarak hayatına devam etmesi ve ailesinden kaçması kendisinde derin üzüntü yarattı. 13 Temmuz 1936'da İstanbul'da öldü [Ahmed Midhat, *Fatma Aliye Hanım yahud Bir Muharrir-i Osmaniye'nin Neşeti*, İstanbul: Kırkambar Matbaası, 1311, s. 180-181; 188-195; Mübeccel Kızıltan, "Öncü Bir Kadın Yazar: Fatma Aliye Hanım", *Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, 14 (1990): 283-285, 293-295, 301, 304, 307; Mübeccel Kızıltan-Tülay Gençtürk, *Atatürk Kitaplığı Fatma Aliye Hanım Evrakı Kataloğu-I*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 1993, s. 1-6].

²³ "Emine" ismini Cevdet Paşa'nın babaannesinden alan Emine Semiye, Paris'te 4, İsviçre'de 2 yıl kalarak psikoloji ve sosyoloji eğitimi gördü. İmparatorluğun çeşitli yerlerinde öğretmenlik yaptı. 1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ajanı olarak Selanik'te görev aldı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti Kadınlar Şubesi başkanlığını yürüttü. Türk kadın hakları savunucusu olan Paşa'nın küçük kızı Mustafa Paşa ve Reşid Paşa ile iki evlilik yaptı. Cevdet Reşid, Rıza, Hüseyin İzzet ve Fatma Zâhire adlı çocukları oldu. 1944'te İstanbul'da öldü. *Hülâsa-i İlm-i Hesab, Sefalet, Bikes, Dilşad Sultan, İktıtaf, Hürriyet Kokuları* gibi matbu ve tefrika eserleri bulunmaktadır (Kadriye Kaymaz, "İlk Türk Kadın Yazarlarından Emine Semiye Hanım, Hayatı ve Eserleri", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2008), s. 22-32, 33, 35-36, 45; Şahika Karaca, "Emine Semiye Hayatı-Fikir Dünyası-Sanatı-Eserleri", (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), s. 40; Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münâsebetleri", s. 202, 220; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 0058-01, s. 1).

²⁴ Cevdet Paşa'nın ifadesine göre Şeyhülislam Dürriyade Mustafa Efendi'nin oğlu Nurullah Efendi'nin, 1761/1762 yılında inşa ettirdiği bu yalayı ölümünden sonra Hekimbaşı Hayrullah Efendi almıştı. Hayrullah Efendi'den kızına, ondan da Hekimbaşı Behçet Efendi'ye, onun kardeşi Abdülhak Efendi ve oğlu Hayrullah Efendi'ye kalan yalı en son Rüşdü Paşa tarafından satın alınmıştı (Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 033, s. 43). Cevdet Paşa'nın ölümünden sonra yalı II. Abdülhamid'in mâbeyncilerinden Faik Bey'e satılmıştır (Y.PRK.AZJ, 37/89; Mahmud, *Mebusana Takdim Olunan Hafiyelerin Listesi Yahud İstanbul'da Kimler Hafiyelik Etmiş*, İstanbul: y.y, 1326, I, 15). Bu yalının çok büyük olduğu, birçok oda, pencere ve koridoru ve Ali Sedat Bey'e ait ayrı bir dairesi bulunduğu söylenmektedir. Ahmet Semih Mümtaz'ın aktardığına göre Cevdet Paşa, deniz üzerinde ve dolapları duvara gömülü bir odada oturur ve çalışırdı. Rivayet edildiği üzere arada sırada, burada 1-2 kadeh içtiği ve bu gecelerden birinde "Bezm-i

kendisine hediye ettiği, Tahtakale ve Samatya’da 2 tütüncü dükkanı ile Laleli’de 1 konak arsası satın aldığı ve Advıye Rabıa Hanım’ın da babasından kalma bazı mülklere sahip olduğu anlaşılmaktadır. İlgili bölümlerde anlatıldığı üzere bir Osmanlı bürokrasisi klasiği olarak birçok kişiye iş verdiği gibi ilk idarî görevlerinde yanında yetişen kişilerin önemli yerlere gelmesini de sağlamıştı. Her zaman tasarrufa dikkat eden ve para biriktirmeye çalışan Paşa, eli fazlasıyla açık ve hatta müsrif sayılabilecek eşini bu konuda sıklıkla uyarmak zorunda kalmıştı. Cevdet Paşa’nın 1895’te ölümünden yaklaşık 2 yıl sonra Advıye Rabıa Hanım’ın da vefat etmesi üzerine mevcut mülkler satılıp borçları ödenmişti.²⁵ Ailenin soyunun günümüzde de çeşitli kollardan devam ettiği anlaşılmaktadır.²⁶

Cevdet Paşa, oldukça yoğun bir şekilde ilerleyen merkez ve taşra görevleri sırasında ve özellikle memuriyetsiz bulunduğu zamanlarda astronomiden edebiyata, fıkhıtan tarihe birçok farklı alanda eserler yazarak aldığı çok yönlü eğitimin ürünlerini kamuoyuna sunmuştu. Paşa’nın varlığı bilinen çeviri-telif, yazma-matbu eserlerinin, rapor ve evrakının tam bir tespitle kataloglandırılması zor ve ayrı bir çalışmanın konusudur. Yeni yapılan araştırmalarla birlikte bu sayı gittikçe artmaktadır. Bu nedenle

meyde kusûra bakma sakın Âlem-i âb başka âlemdir Mey-i ikbali hazmeden ammâ Mezhebimce sahih âdemdir” kıtasını söylediği de yazılmıştır (Ahmet Semih Mümtaz, *Eski İstanbul Konakları*, İstanbul: Kurtuba Kitap, 2011, s. 145-146).

²⁵ Kütükoğlu, “Cevdet Paşa ve Aile İçi Münâsebetleri”, s. 206-208, 212-218, 220; Ahmed Midhat, *Fatma Aliye Hanım yahud Bir Muharrıre-i Osmaniye’nin Neşeti*, s. 47. Cevdet Paşa’nın hane halkıyla birlikte temel yiyecek, barınma ve ulaşım masraflarının o dönemin alım gücüne göre ciddi rakamlara ulaştığı günümüzde mevcut bazı defterlerden anlaşılmaktadır. Masrafların dökümü ve bu konuda karşılaştırmalı bir değerlendirme için bkz. Semra Işın, “Ahmet Cevdet Paşa’nın Konağı ve Aile Hayatı”, (Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), s. 63-95. Cevdet Paşa’ya ait bir borç pusulası sureti için bkz. Y.EE, 142/12. Cevdet Paşa’nın ölümünden sonra Advıye Rabıa Hanım’a eşinin hizmet yılları hesaplanarak aylık bağlanmıştı. Hatta hesaplamada Paşa’nın ilmiyede görev yaptığı yıllar sayılmamış, Advıye Rabıa Hanım dilekçe ile duruma itiraz ederek eşinin devlet memuriyetinin toplamda 52 sene olduğunu savunmuştu. Aldığı bu maaşın kendisinin ölümünden sonra 1909’da eşinden boşanan kızı Emine Semiye’ye verilmesi uygun bulunmuştu (ŞD, 2973/5, İef 2; 1093/6). Cevdet Paşa’nın Mülkiye Tekaüd Nezareti tarafından hazırlanan hizmet dökümü için EK VII’ye bakınız.

²⁶ Fatma Aliye’nin üçüncü kızı Nimet Hanım’ın Hüsametın Selen ile evliliğinden Suna ve Oya adlı kızları olmuştur. Oya Selen Afreşa Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde uzun yıllar öğretim görevliliği yapmış, Suna Selen ise tiyatro oyuncusu olmuştur. Hem Emine Semiye Hanım’ın oğlu hem de Ali Sedad’ın kızı Azime’nin oğlunda Cevdet Paşa’nın ismi yaşatılmıştır [Kütükoğlu, “Cevdet Paşa ve Aile İçi Münâsebetleri”, s. 220; Kızıltan, “Öncü Bir Kadın Yazar: Fatma Aliye Hanım”, şecere cetveli; Kaymaz, “İlk Türk Kadın Yazarlarından Emine Semiye Hanım, Hayatı ve Eserleri”, s. 179 (Emine Semiye’nin Soy Ağacı)].

tez çalışmasının ilgili yerlerinde kullanılan bu eserler mevcut bilgiler çerçevesinde kısaca tanıtılacak ve bazıları sadece zikredilecektir.²⁷

Cevdet Paşa'nın literatürde en önemli görülen ve yurt içi-yurt dışı üne kavuştuğu eseri *Târîh-i Cevdet*'tir. Paşa, Encümen-i Dâniş'in siparişi üzerine yazdığı 12 ciltlik bu eserinde, Avusturyalı Tarihçi Joseph von Hammer-Purgstall'ın kuruluştan Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar getirdiği ve *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (Geschichte des Osmanischen Reiches)* adıyla Türkçe'ye çevrilen kitabının tamamlayıcısı olarak 1774-1826 arası olaylarını ele almıştı. Kaynakları ve metodolojisiyle yayımlandığı dönemde de ciddi bir otorite sayılan çalışma, ilgili yerlerde anlatıldığı üzere yazıldıkça parça parça basılmış ve 1884'te tamamlanmıştı.²⁸

Cevdet Paşa'nın, Tanzimat dönemi tarihçilerinin belki de en çok kullandığı çalışması ise yayımlanmak üzere değil resmî tarihe kaynaklık etmesi için hazırlayıp halefi vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi'ye gönderdiği *Tezâkir-i Cevdet*'tir. İlgili başlıkta anlatıldığı üzere 1855-1866 arası yürüttüğü vakanüvislik görevi sırasında bir eser olarak ortaya koyamadığı notlarından kurguladığı tezkirelerin 6-39 arası, 1839-1872 Tanzimat

²⁷ Bu eserlerin toplu bir kritiği için bkz. Ali Ölmezoğlu, *Ahmed Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri*, Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Manisa Yöresi Türk Tarihi ve Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi, 2002, s. 73-129; Aykut, *Ahmed Cevdet Paşa: Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği, Hakkında Yapılan Araştırma ve İncelemeler*, s. 193-232. Örneğin Cevdet Paşa'nın farklı kaynaklarda ismen zikredilen fakat yakın zamanda kritik edilerek ortaya konulan bir *Kur'an* tercümesi bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Emine Armağan, "Ahmed Cevdet Paşa ve Tercüme-i Şerife", (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015).

²⁸ Bekir Kütükoğlu, "Vekayinüvis ya da Vak'a-nüvis", *İslâm Ansiklopedisi*, XIII, 283-284; "Tarihçi Cevdet Paşa", *Vekayi'nüvis Makaleler*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1994, 369-372; Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet'in Siyasî Anlamı*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 56. Bu parçalı yayımla birlikte toplamda 3 farklı baskısı bulunan *Tarih-i Cevdet*, Paşa'nın yaptığı bazı düzeltme ve eklemelerle birlikte Tertib-i Cedid olarak önce 1884-1885'de 8 cilt, daha sonra 1891-1892'de tek seferde 12 cilt şeklinde basılmıştır. Tertib-i Cedid serisinin günümüz Türkçesi'ne tam transkripsiyonu Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği tarafından 2017'de, 4'er cildi kapsayan 3 kitap halinde yayımlanmış, ilk 3 cildinin çevirisi ise Türk Tarih Kurumu'nun başlattığı ayrı bir proje kapsamında 2018'de kamuoyuna sunulmuştur. *Tarih-i Cevdet*'in bazı yazma nüsha parçalarının ise İstanbul Arkeoloji Kütüphanesi ve Millet Kütüphanesi'nde olduğu bilinmektedir [M. Şakir Ülkütaşır, *Cevdet Paşa Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri (1822-1895)*, Ankara: Doğu Matbaası, 1945, s. 31-32; Ölmezoğlu, *Ahmed Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri*, s. 74-85; Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, yay.haz. Sadık Emre Karakuş-Murat Babuçoğlu, Ankara: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Kitap 1-2-3, 2017; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, haz. Şevki Nezih Aykut, Mehmet İpşirli, Ahmet Akgündüz, Ankara: Türk Tarih Kurumu, I-III (5 Kitap), 2018]. *Tarih-i Cevdet*'in 7. cildinde yer alan "Ahvâl-i Düvel-i Avrupa ve Bazı Vekâyi-i Mısıriyye" başlığı 1874'te yayımlanan *Müntehabat-ı Âsar-ı Osmanîyye* adlı eserde ayrıca neşredilmişti (*Müntehabat-ı Âsar-ı Osmanîyye*, Dersaadet: Votira ve Şürekâsı, 1290, s. 60-88).

devri olaylarından, 40. Tezkire, Bakıyye ve Tetimme ise bu hadiseleri de kapsayan otobiyografisinden oluşmaktadır.²⁹

II. Abdülhamid'in 1892'de sözlü iradesi üzerine yine yayımlanmak üzere değil Sultan'a sunmak için 5 cüzdan halinde kaleme aldığı *Ma'rûzât* ise 1839-1876 arası olaylarını anlatmaktadır. Cevdet Paşa, *Tezâkir*'e kaynaklık eden notlardan oluştuğu anlaşılan bu metni, özellikle kişiler hakkındaki iddiaları açısından çok daha rahat bir üslupla yazmıştı. İlgili bölümde anlatıldığı üzere Sultan II. Abdülhamid'in o dönem çok çeşitli konularda danıştığı ve rapor istediği bir devlet adamı olarak Cevdet Paşa'nın, Lütü Efendi'ye gönderdiği *Tezâkir*'e benzer şekilde II. Abdülhamid'in algısını da kendi kurgusuna göre şekillendirmek istediği düşünülebilir. Zira, II. Abdülhamid'in mizacına uygun şekilde inşa ettiği eserde *Tezâkir*'de bulunmayan hatta Cevdet Paşa'ya yakıştırılamayan bazı dedikodu ve ithamların yer alması dikkat çekicidir.³⁰

Paşa'nın tarih alanındaki bir diğer eseri, Hz. Adem'den başlayıp II. Murad saltanatının 1439 yılına kadar getirdiği *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*'dır. Hz. Muhammed'in hayatı, 4 halife devri ve Türk-İslâm devletlerine yoğunlaştığı bu eseri II. Abdülhamid döneminde bir süre yasaklanarak toplatılmış daha sonra basımı tekrar serbest bırakılmıştı. *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*'ni ise İngiltere Sefiri Canning'in isteği üzerine Halim Giray'ın *Gülbün-i Hânân* eserinden faydalanarak yazmıştı. İlk bölümü Kırım tarihi ve ileri gelenlerinin biyografileri, ikincisi, Kafkasya tarihi, coğrafyası ve toplulukları hakkında bilgiler içermektedir.³¹ Yine Atatürk Kitaplığı'ndaki ilgili

²⁹ *Tezâkir*'in günümüzde bilinen iki ayrı nüshası bulunmaktadır. Bu tez çalışmasının ilgili yerlerinde karşılaştırmalı olarak kullanılan nüshaların ilkinin orijinali Atatürk Kitaplığı'nda bulunmaktadır. Tam metnin günümüz Türkçesi'ne transkripsiyonu M. Cavid Baysun tarafından 1953, 1960, 1963 ve 1967 yıllarında, 1. cilt (1-12), 2. cilt (13-20), 3. cilt (21-39) ve 4. cilt (40-Tetimme) olarak Türk Tarih Kurumu aracılığıyla kamuoyuna sunulmuş ve 1986'da aynı tertiple ikinci baskısı yapılmıştır. Tezkirelerin bazıları eksik olsa da eserin 2010 yılına kadar bilinmeyen ikinci orijinal nüshası Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nin "Sadaret Vakanüvislik Fonu (A.VKN)" içinde yer almaktadır. Cevdet Paşa'nın biyografisini ilgilendiren kısımlarda varsa farklılığı bildirilen bu nüshanın esas önemi üzerinde vakanüvis Ahmed Lütü Efendi'nin el yazısı notlarının yer almasıdır.

³⁰ *Ma'rûzât*'ın, kayıp birinci cüzdan dışındaki parçalarının orijinal nüshaları Atatürk Kitaplığı'nda ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. 2-5 arası mevcut cüzdanlar Yusuf Halaçoğlu tarafından tam transkripsiyon çalışmasıyla 1980 yılında neşredilmiştir (Kütükoğlu, "Vekayinüvis ya da Vak'a-nüvis", s. 285; Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, yay.haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980).

³¹ İlgili bölümlerde anlatıldığı üzere 1873'teki ilk Maarif nazırlığı döneminde yazmaya başladığı *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*'nın 6 cüzünü 1874-1889 yılları arasında bastırılmış, tam metin de 1913 yılında Fatma Aliye tarafından 12 cüz olarak neşredilmiştir. Orijinal nüshası Atatürk Kitaplığı'nda bulunup sadeleştirme ve tam transkripsiyon şeklinde de yayımlanmıştır. 1889'da Matbaa-i Ebüzziya'da basılan *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*'nin orijinal nüshası da Atatürk Kitaplığı'nda olup 1918 yılında *Yeni*

kataloglardan dijital olarak ulaşılabilen evrakı arasında, Cevdet Paşa'nın *Anapa Kal'ası'na Dair Fıkarât-ı Târîhiye* adlı risalesi, Rumeli, İşkodra ve Bosna teftişleri, Kozan ve Gâvurdağı'ndaki faaliyetleri, Halep vilayetini kurarken yaptıkları hakkında tarihi bilgiler içeren yazma defterler ve evrak bulunmaktadır.³²

Paşa'nın edebiyat ve filoloji alanındaki en bilinen eseri Fuad Paşa ile ortak kaleme aldıkları *Kavâ'id-i Osmaniyye*'dir. Osmanlıca'nın Türkçe, Arapça ve Farsça'nın birleşiminden oluştuğunu savunan eser temel dilbilgisi kurallarını içermektedir. İlk baskısı 1851'de yapılan ve Türkçe'nin ilk Türkçe yazılmış gramer kitabı olan çalışma, Cevdet Paşa tarafından eksiklikleri tamamlanıp düzenlenerek 1885'de *Tertîb-i Cedîd-i Kavâ'id-i Osmaniyye* adıyla tekrar yayımlanmıştı. Mekteb-i Hukuk'ta klasik İslâm sözbilimi üzerine Belâgat hocalığı yaparken okuttuğu ders notlarından hazırladığı *Belâgat-ı Osmaniyye* adlı eserini 1882'de bastırmıştı. *Kavâ'id-i Osmaniyye*'nin rüştiyeler için kısaltarak düzenlediği hali olan *Medhal-i Kavâ'id*'i 1852'de ve sıbyan mektepleri için daha da basitleştirdiği *Kavâ'id-i Türkiyye*'yi 1875'te kamuoyuna sunmuştu. Bu alandaki eserlerinden bir diğeri, 1893'te II. Abdülhamid'in isteği üzerine şiir, şarkı ve tarihlerini derleyerek hazırladığı *Dîvânçe-i Cevdet*'tir.³³ 1846'da şair Süleyman Fehim Efendi'nin ölümü üzerine yarım kalan Sâib-i Tebrizî'nin Farsça *Divân* adlı eserinin şerhini *Dîvân-ı Sâib şerhi'nin Tetimmesi* adıyla tamamlaması da edebiyat literatürüne önemli bir katkısı olmuştu.³⁴

Satıcı ve alıcının haklarını düzenlemek üzere Yanya valiliği sırasında kaleme aldığı *Risâletü'l-Vefâ*,³⁵ oğlu Ali Sedad'ın faydalanması için yazdığı ve Maarif Nezareti'nin isteği üzerine idadîlerde okutulmak üzere bastırdığı mantık kitabı *Mi'yar-ı Sedâd*, münâzaranın yöntem ve kurallarını ortaya koyduğu *Âdâb-ı Sedâd Fî İlmi'l-Âdâb*, İslâm yazıcılığında mukaddimenin metodolojisi üzerine yazdığı *Beyânü'l-Unvân*, Hicrî-Rumî takvimlerin birlikte kullanımının yarattığı karışıklığı ortadan kaldırmak üzere hazırladığı alternatif çalışması *Takvîmü'l-Edvâr*, *Kur'an*'ın hangi yöntemle

Mecmû'â'da neşredilmiştir (Aykut, *Ahmed Cevdet Paşa: Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği, Hakkında Yapılan Araştırma ve İncelemeler*, s. 210-212).

³² Ölmezoğlu, *Ahmed Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri*, s. 101-102.

³³ Esra Karabacak, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Dil Bilgisi Kitapları Üzerine", *Turkish Studies* 7/2 (2012): 615-619; Nevzat Özkan, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Türk Dili Hakkındaki Görüşleri ve Eserleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20 (2006): 224-228.

³⁴ Ölmezoğlu, *Ahmed Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri*, s. 107.

³⁵ Bir nüshası Atatürk Kitaplığı'nda yer alan eser ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Huzeyfe Çeker, "Ahmed Cevdet Paşa'nın *Risâletü'l-Vefâ* Adlı Eseri", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 12 (2008): 259-266.

toplanıp sıraya konulduğunu Arapça anlattığı *Hulâsatü'l-Beyân fî Te'lîfi'l-Kur'an*, İbn Hâcib'in *eş-Şâfiye* adlı eserini okuturken yazdığı açıklamalı ders notlarından oluşan *Gâyetü'l-Beyân*, Ramazan'da iftar saatlerinin kolayca hesaplanmasını sağlamak için düzenlediği *Ta'rîfû'l-İrtifâ*,³⁶ rüştiye öğrencilerine İslâmî yaşam tarzını tanıtan *Ma'lûmât-ı Nâfi'a*, ibtidaî öğrencilerine hitaben kaleme aldığı ilmihali *Eser-i Ahd-i Hamîdî*, Hz. Muhammed'in görünüşünü ve vasıflarını konu alan *Hilye-i Sa'âdet*, Miralay Süleyman Bey'in (Paşa) mekteplerde okutulmak üzere yazdığı *Mebâni'l-İnşâ* adlı eserinin yanlışlarını düzelttiği *Ta'dîl-i Mebâni'l-İnşâ*, vücudun fiziksel özelliklerinden karakter ve kabiliyetlerine dair anlam çıkartma yöntemini işlediği *Kıyafetname* ve Sühreverdî'nin *Esmâü'l-Hüsna* eserinden faydalanarak oluşturduğu *Esmâ-i Şerife Şerhi* adlı eserleri öncelikli olarak zikre değerlidir.

Şeyhülislâm Pirizade Mehmed Sahib Efendi'nin eksik bıraktığı altıncı faslı olan *Mukaddime-i İbn Haldûn Tercümesi*, İmam Münzirî'nin hadis ilmi üzerine yazdığı eserini ele aldığı *Et-Terhib Ve't-Tergib Tercümesi*, Nizamiye mahkemelerinin kuruluşunu savunmak amacıyla kullandığı *Divân-ı Def'-i Mezâlim Tercümesi* ve Reşid Paşa'nın tercümanlarından olup ipekböcekçiliğine dair Ermenice bir risale yazan Hoca Agop ile birlikte Türkçe'ye kazandırdığı *Ta'limname-i Harîr* çeviri eserleri içinde öne çıkmaktadır. Bu çalışmalarını dışında başta *Sosyalistlere Dair Bir Makale* ve *Cevapname-i Fetvapenahi* olmak üzere farklı konularda kaleme aldığı makale, layiha, mektup, takriz ve arıza tarzında yazdığı birçok metni günümüze kadar ulaşmıştır. Ayrıca 1881'de, şair Seyyid Osman Surûrî'nin birçok şair ve kendisinin düştüğü tarihlerden oluşan eserini, Keçecizade İzzet Molla'nın ve vakanüvis Esad Efendi'nin yazdığı zeyillerle birlikte *Surûrî Mecmuâsı* adıyla yayımladığı bilinmektedir. Fatma Aliye'ye okuttuğu hikmet, felsefe, matematik, geometri ve astronomi gibi derslerin notlarını içeren *Mecmua-i Aliyye* adlı defteri de yazma halindeki bir başka dikkat çekici çalışmasıdır.³⁷

Cevdet Paşa, ilmiyeden kalemiyeye geçtiği, birçok iniş çıkış yaşadığı ve devrin diğer bürokratlarına kıyasla bilimsel açıdan da fazlasıyla üretken olduğu özgün bir

³⁶ Bu eserin Beyazıt Devlet Kütüphanesi dışındaki şimdiye kadar bilinmeyen diğer nüshası da Atatürk Kitaplığı'nda Cevdet Paşa'ya ait bir defterin içinde yer almaktadır. Nüsha için bkz. Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 0058-01, s. 219-251.

³⁷ Aykut, *Ahmed Cevdet Paşa: Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği, Hakkında Yapılan Araştırma ve İncelemeler*, s. 219-232; Ölmezoğlu, *Ahmed Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri*, s. 116-128; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982, s. 408-413; *DH.SAİD.d*, nr. 1/2; Atatürk Kitaplığı, OE.Yz, 1617.

memuriyet hayatı yaşadı. Tezin ilgili yerlerinde tematik-kronolojik olarak ayrıntılarıyla anlatılan bu görevlerin okuyucu tarafından takibini kolaylaştırmak amacıyla sıralı bir tablo şeklinde aşağıda sunulması uygun görüldü.

Tablo 1. Cevdet Paşa'nın Merkez ve Taşra Bürokrasisinde Atandığı Memuriyetlerin Listesi

ATANMA YILI	GÖREVİ
1843	I. Abdülhamid'in Türbesi'nde <i>Kur'an</i> Okuyuculuğu
1844	Premedi Kadılığı
1845	Haric Medreselerinde Müdderisliği
1848	Bükreş'e Talimat Götürmesi
1850	Meclis-i Maarif-i Umumiyye Üyeliği
1851	Darülmualimin Müdürlüğü
1852	Mısır Seyahati
1855	Vakanüvisliği
1857	Meclis-i Âlî-i Tanzîmat Üyeliği
1860	Rumeli Teftişi
1861	Meclis-i Ahkâm Adliyye Üyeliği
1861	İşkodra Teftişi
1863	Bosna Teftişi
1865	Fırka-i Islahiyye Mülkî Yardımcılığı
1865	Meclis-i Âlî-i Hazâin Üyeliği
1866	Halep Valiliği
1868	Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye Başkanlığı/Nazırlığı
1870	Hüdavendigâr Valiliği
1871	Şûrâ-yı Devlet Üyeliği
1872	Maraş Valiliği
1872	Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye Üyeliği
1873	Şûrâ-yı Devlet Üyeliği
1873	Evkaf Nazırlığı
1873	Maarif Nazırlığı
1874	Şûrâ-yı Devlet Başkan Yardımcılığı
1874	Yanya Valiliği
1875	Maarif Nazırlığı
1875	Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nazırlığı/Adliye Nazırlığı
1876	Rumeli Teftişi
1876	Suriye Valiliği
1876	Maarif Nazırlığı
1876	Adliye Nazırlığı
1877	Dahiliye Nazırlığı
1877	Evkaf Nazırlığı
1878	Suriye Valiliği
1878	Ticaret ve Ziraat Nazırlığı/Meclis-i Vükelâ Başkan Vekilliği
1879	Adliye Nazırlığı
1885	Rumeli-i Şarkî Komiserliği
1886	Adliye Nazırlığı
1868-1889	Mecelle Cemiyeti Başkanlığı (Farklı aralıklarla)
1890	Mecalis-i Âliye Üyeliği

BİRİNCİ BÖLÜM

MERKEZ BÜROKRASİSİNE GİRİŞİ VE MECLİS GÖREVLERİ

1.1. Memuriyete Girişi ve İlk Bürokratik Çevresi

Bu başlık altında Cevdet Efendi'nin, 1843'te ilmiyede devlet hizmetine girişi, 1846'da Mustafa Reşid Paşa ile ilişki kurarak merkez bürokrasisi ile tanışması, 1866'da kalemiyeye geçinceye kadar birinci ve ikinci kuşak Tanzimat devlet adamlarından oluşan çevreden nasıl etkilendiği başka verilerin azlığı nedeniyle daha ziyade kendisi ve kızı Fatma Aliye'nin yazdıkları üzerinden değerlendirilerek anlatılmaya çalışılacaktır.

Cevdet Paşa'nın otobiyografisinin de yer aldığı *Tezâkir* ile kızı Fatma Aliye'nin kaleme aldığı *Cevdet Paşa ve Zamanı* adlı eserlerine karşılaştırmalı bakıldığında iki metin arasında büyük bir benzerlik olduğu görülmektedir. Babasının hazırladığı bazı raporların yazımında kendisine yardım ettiği bilinen¹ ve muhtemelen *Tezâkir*'i oluşturan notlar elinin altında bulunan Fatma Aliye'nin bazı satırları doğrudan buradan aldığı izlenebilmektedir.² Fatma Aliye, babasının Lütfi Efendi'ye gönderdiği

¹ Y.EE, 39/3, 14 Mart 1894.

² Fatma Aliye, eserini yazma amacını anlatırken babasının öğrencisi ve mahrem-i esrarı olduğunu bilenlerin teşviki yanı sıra kendisinin de uzun zamandır ayrıntılı bir tercüme-i hal kaleme almayı düşündüğünü belirtmişti. Cevdet Paşa'nın kendisine verdiği dersler sırasında "...İyi belle! İyi hıfz et! Benim neşretmeye muvaffak olamadıklarımı belki bir gün sen neşr edebilirsin!" dediğini ve bu sözleri bir tür vasiyet saydığını anlatmıştı (Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 4). Küçük Said Paşa ise Ali Sedad Bey'den işittiğine göre Cevdet Paşa'nın "Tezkire-i Cevdet" adını verdiği ruznamçesini kızının emanetinde bulundurduğunu yazmıştı (*Sadr-ı Sabık Said Paşa'nın Gazetelerle Neşrettiği Mektupların Suretidir*, İstanbul: Asır Matbaası, t.y, s. 57). Ömrü yettiği kadar bu eseri yazmaya devam edeceğini söyleyen Fatma Aliye'nin 1914'te yayımlanan eseri Hicri 1272 (1855-56) yılı olaylarına yani Cevdet Paşa'nın 7. Tezkire'de anlattığı Mehmed Ali Paşa'nın tatbik mührü meselesinin sonuna kadar gelmektedir. Yazarın bu eseri yazmaya devam ettiği ancak yayımlayamadığı günümüzde Atatürk Kitaplığı'nda yer alan ve yayımlanan kısmın sonundan aynen devam eden defter müsveddelerinden anlaşılabilir. Çalışmanın ilgili yerlerinde karşılaştırmalı olarak kullanılan bu metnin, *Tezâkir* ile paralel bir anlatımda ilerlediği, Fatma Aliye'nin *Tezâkir*'deki bazı bölümleri kendi kurgusuna göre çıkardığı, bazı parçaların yerini değiştirdiği, bazı başlıklara *Tezâkir*'de olmayan belge suretleri eklediği ve bazı kısımları özetlediği için bilgileri kendince farklı yorumladığı görülmektedir. Fatma Aliye'nin kaleminden çıkan bu müsvedde defterler Cevdet Paşa'nın yazdığı 14. Tezkire'nin ortalarında yani Hicri 1274 yılında (1858) Rusya ve Fransa ile çıkan Karadağ krizi bahsine girildiği sırada bitmektedir. Yayımlanmayan bu kısımda dikkat çeken hususların başında ilgili yerlerde örnekleri verildiği üzere Fatma Aliye'nin Reşid Paşa'nın savunuculuğunu yapma konusunda babasını fazlasıyla aşmış olmasıdır. Muhtemelen yıllarca babası ile süren uzun sohbetlerin, yeniliği ve eğitimi destekleyen kendi hayat

tezkirelerin ileride ayrı bir eseri gibi yayımlanacağını öngöremezdi. Dolayısıyla ihtiyatla yaklaşılması gereken iki metin arasındaki farklılıklara ve Fatma Aliye'nin eklediği hususlara özellikle yoğunlaşıldığı ifade edilmelidir.

Cevdet Efendi, ilgili bölümde anlatıldığı üzere İstanbul'da, devrin önemli hocalarından klasik ve modern dersler almaya devam ederken diğer yandan çevresini genişletmeye çalışıyordu. Ancak, her zaman babasının maddî desteğiyle yaşayamayacağını farkında olarak medresedeki yaşamını sürdürebileceği bir maaş edinme amacındaydı. 1843'de, Yeni Cami Medresesi sınavını geçerek her sabah Sultan I. Abdülhamid'in türbesine gidip *Kur'an* okumakla görevli, hariç unvanıyla oda, maaş ve tayinat almaya hak kazandıysa da işi ve maaş gelirini bir vekile devredip bu ilk memuriyetinin sadece itibarını kullanmayı seçti. İleride bir gelir kaynağı olabileceği düşüncesiyle girdiği sınavı kazanarak şer'î yargı sistemine katıldı. 1844'te en düşük Rumeli kadılığı olan Çanat rütbesinde Premedi kazasına atanarak 520 kuruşluk maaşını kendisinin kullandığı bir devlet görevini üstlenmiş oldu. Bu 1 yıllık geçici memuriyetin maaşına güvenemeyeceğini düşünerek 29 Haziran 1845'te, Osmanlı medrese sisteminde ilk kademeyi oluşturan hariç medreselerinde görev yapmak üzere ibtida-i haric İstanbul ruusunu aldı ve Premedi kadılığı üzerinden düşürüldüğü için müderrislik maaşı olan 150 kuruş ile yetinmesi gerekti. Bu maaşla geçinebileceğini düşünse de ruus alması nedeniyle düzenlenen 3 günlük kutlama, yeni yaptırdığı elbise ve cüppe için hayatında ilk defa 1.500 kuruş borç almak zorunda kaldığını belirtmişti. Yaşam tarzı değişikçe masrafı da arttığı için gelirini çoğaltmanın yollarını arıyordu.³ Zamanına ve enerjisine hakim, toplumsal ve ekonomik yükümlülüklerden nispeten uzak kaldığı özgür öğrencilik günleri sona ermişti.

görüşünün bu yaklaşımında etkisi olmuştur. Ancak bu durum yazdıklarının kaynak değeri açısından düşünüldüğünde babasının anlattıklarında olduğu gibi ihtiyatlı bir yaklaşım mecburiyetini doğurmaktadır. Fatma Aliye'nin bu eseri tamamlayıp tamamlamadığı, tamamladıysa kalan kısmın nerede olduğu bilinmemektedir (Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, yay. Cavid Baysun, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986, s. 48, 50, 53; Atatürk Kitaplığı, FA.Evr, 000003-001, s. 110; Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 55; Atatürk Kitaplığı, FA.Evr, 000003-001, s. 112; Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 42; Atatürk Kitaplığı, FA.Evr, 000003-001, s. 106; *Tezâkir 13-20*, yay. Cavid Baysun, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986, s. 17; FA.Evr, 000003-002, s. 229-235; *Tezâkir 13-20*, s. 49; Atatürk Kitaplığı, FA.Evr, 000003-004, s. 201). *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı* eserinin yayımlanmış kısmı ile *Tezâkir* arasında bazı karşılaştırmalı değerlendirmeler için bkz. Cevdet Kırpık, "Fatma Aliye Hanım'ın Tarihe Dair Bir Eseri: *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*", *Turkish Studies* 12/5 (2017): 261-263.

³ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 4-6, 18.

1846 yılı birbirinin kaderini etkileyecek üç insan için önemli bir dönüm noktası olmuştu. 46 yaşındaki Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa, Eylül’de ilk kez sadarete atanmış, 60 yaşındaki Ârif Hikmet Beyefendi ise Mekkîzâde Âsım Efendi’nin ölümü üzerine şeyhülislâmlığa getirilmişti. Cevdet Efendi, aynı yıl, “kadr-şinâs ve kerîmü’l-hisâl” kişiler olarak tanımladığı bu iki insanla ilişki kurmuş ve kendisini özgün kariyerine götüreceği yola girmişti.

Cevdet Paşa, tam aksi beklense de otobiyografisinin yer aldığı 40. Tezkire’de “velinimet”i saydığı Mustafa Reşid Paşa ile nasıl tanıştığı hakkında detaylı bilgi vermemişti. Fatma Aliye’nin aktarımına göre bu konuda bir ihtimale işaret etmek mümkündür. Söz konusu hikâyeyi, o dönem olay yerinde bulunduğunu iddia eden Şeyhülislâm Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi’nin⁴ Ahmed Midhat Efendi’ye, O’nun da kendisine anlattığını belirten Fatma Aliye, Mustafa Reşid Paşa’nın kanun ve nizam metinleri üzerinde çalışırken meselelerin şer’î yönü hakkında bilgi alabileceği birine ihtiyaç duyduğunu, Meşihat’ten (muhtemelen kastedilen Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey) ulemâ içinde “en âlim ve en münevver fikirli” adamı göndermesini istediğini ve buna uygun seçilen Cevdet Efendi’nin ulemâdan başka bir kişi tarafından Reşid Paşa’ya takdim edildiğini aktarmıştı. Ayrıca Pîrîzâde’nin, Ahmed Midhat Efendi’ye, “Cevdet Paşa’yı o ilk görüşüm hiç hatırımdan çıkmaz! Öyle mühim mesele için gönderilmiş olan bir efendinin pek genç olduğunu görünce hayret etmiş idik. Ama hâlâ gözümün önünden gitmeyen mavi gözlerinden saçılan zekâ kığılıcımları bize meseleyi anlatmış idi” dediğini de ekleyerek babasını övme fırsatını kaçırmamıştı.⁵ Bu hikâyenin doğruluğu tartışılmakla birlikte ana kaynak sayılan ve olay sırasında Reşid Paşa’nın misafiri bulunduğu söylenen Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi’nin 1846 yılı itibariyle 8 yaşında olduğu ve ikinci aktarıcı Ahmed Midhat Efendi’nin Cevdet Paşa ve ailesiyle

⁴ 1838 yılında İstanbul’da doğan Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi, 1909-1910 arası şeyhülislâmlık görevinde bulunmuştu (Tahsin Özcan, “Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi”, *TDVİA*, XXXIV, 290-291).

⁵ Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 31-32. Fatma Aliye’ye göre ikili arasındaki ilişki giderek artmış ve şu şekilde tasvir edilir hale gelmişti: “Reşid Paşa Cevdet Efendi’yi İstanbul’dan hatta kendi yanından ayırmak istemeyip kavanin ve nizamati tertib ve tanzimi hususunda istihdam eyler bir yandan da telifatıyla maarife hizmetleriyle iftihar eder bir taraftan da anı gizlice Fransızca’yı iletmeye çalıştırdığı birlikte süferaya viziteler verir anı âlem-i siyasiyyatda tanıtır. O gibi umurda dahi anı istihdam eylerdi. O hususda Reşid Paşa’nın Cevdet Efendi’ye olan itimad ve emniyetini süfera da bilirdi. Sir Canning Reşid Paşa’ya gelip de anı hanesinde bulamadığı zaman Cevdet Efendi bulunursa içeriye girer. Reşid Paşa’ya söyleyeceği şeyleri ana söyler o da Paşa’nın avdetinde tebliğ eylerdi. Cevdet Efendi Âlî ve Fuad Paşalardan sonra Reşid Paşa’ya intisab eylemiş olduğu halde Reşid Paşa anı daha ziyade kendi âdemi bilmiş daha ziyade mahrem-i esrarı kılmış sonraları ifadatını anın vasıtasıyla anlara tebliğ dahi eylemiş” (Atatürk Kitaplığı, FA. Evr, 000003-004, s. 195).

yakın kişisel ilişkisi meselenin değerlendirilmesinde akılda tutulması gereken noktalar⁶.

Cevdet Paşa, o dönem ilmiye mesleğinde geçimini sağlayacak seviyede bir maaş elde etmek için Şeyhülislâm Arif Hikmet Beyefendi'ye yazdığı Türkçe-Arapça kaside parçalarının⁷ ve dilekçesinin suretlerini *Tezâkir*'e koymaktan çekinmemişti. İkinci kaside ile birlikte gönderdiği mektubunda, ilk kasidesini de aynı amaçla gönderdiyse de cevap alamadığını, “bir miktar maişet niyazında” olarak tekrar kendisini alçaltmak zorunda kaldığını, bu küstahane hareketinin ise “mecburiyet-i tabîyeden” kaynaklandığını yazmıştı. Kendi anlatımına göre, Arif Hikmet Beyefendi, bunun üzerine maaşına ek olarak aylık 100 kuruş daha almasını sağlamış, Reşid Paşa ise bu gelire Bâbîâli'nin atıyye ödeneğinden yıllık 2.400 kuruş ekletmiş ve Maliye Hazinesi'nden aylık 200 kuruş daha maaş bağlatacağı sözünü vermişti. Arif Hikmet Beyefendi'nin, nüshası başka yerde bulunmayan kitaplarla dolu zengin kütüphanesini kullanmasına izin vermesi⁸ de kendisi için çok önemli bir fırsat yaratmıştı. Ayrıca Reşid Paşa'nın oğullarına ders verdiği için geçim sıkıntısı çekmediğini ve günlerinin çoğunu yalısında geçirdiğini de tasvirine eklemişti. Kendisi bu konuda bir açıklama yapmasa da kızı Fatma Aliye, babasının, Reşid Paşa'nın oğullarına ders verme karşılığında herhangi bir maaş almadığını ancak pek çok ikram ve iltifatını gördüğünü, yalıda kaldığı için kendi oda masrafının azaldığını birkaç kez vurgulamıştı.⁹

Cevdet Paşa, ilk dönem hayat hikâyesinin birçok yerinde değindiği gibi yeterli geliri elde ettikten sonra medreseye çekilip ilimle uğraşmak istediğini ancak gittikçe içine sürüklenmekte olduğu üst düzey bürokratik çevrenin ve şehir hayatının kendisini amacından uzaklaştırdığını öne sürmüştü. “Sanki semt-i kibleyi [güneydoğu] arar iken

⁶ Chambers, “Ahmed Cevdet Paşa: The Formative Years of a Transitional”, s. 88; Ebu'l-Ula Mardin, Mehmed Sahib Efendi'nin babası Kadıasker İbrahim İsmet Bey'in refakatinde bu görüşmede yer almış olabileceği ihtimaline dikkat çeker (Ebu'l-Ula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1946, s. 29).

⁷ Cevdet Paşa'nın Arif Hikmet Bey için yazdığı kasidelerden birinin tamamı için bkz. Mustafa Reşid, *Müntehabat-ı Cedide*, İstanbul: Civelekyan Matbaası, 1302, II, 193-199.

⁸ Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Cevdet*'i yazmakla görevlendirildiği zaman bu iş hakkında “Bu vazife bana tevdi olundukda ürktüm. Çünkü icab eden mehazlara mâlik değildim. Keyfiyeti Reşid Paşa'ya arz ettim. Beni Ârif Hikmet Bey'e götürdü. Bey, kütüphanesinin anahtarlarını verip istediğim kitabları almamı, fakat aldığım kitablara lüzum kalmayınca getirip yerine koymamı söyledi. Kütüphanede kütüb-i nefisenin envandan başka resmî ve hususî muharrerat da vardı” dediği aktarılmaktadır (Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1340, s. 302; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1969, I, 642).

⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 19-20, 67; Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 32; *DH.SAİD.d*, nr. 1/2.

şark u şimâle [kuzeydoğu] doğru gitmekte idim” cümlesiyle tanımladığı bu hal, o dönem içinde yaşadığı gel-gitleri göstermesi bakımından çarpıcıydı. 23 yaşında yolunu bulmaya çalışan bir genç için yenilikçi ve kabiliyetli bir rol model oluşturan Reşid Paşa’nın yakınında yer alması Cevdet Efendi’yi farklı beceriler kazanmaya yöneltmişti. Reşid Paşa’nın geliştirdiği sade ve açık dille yazım yöntemini benimsediğini, Hariciye Nazırı Âlî ve Divân-ı Hümayun Tercümanı Fuad Efendilerin de aynı yolu tuttuğunu ve bunlarla aynı ortamda bulunup konuşmayı “mekteb-i edeb” saydığını belirtmişti. Reşid Paşa’nın yanı sıra yetiştirmeleri ve kendisinden sırasıyla 9 ve 8 yaş büyük olan Âlî ve Fuad Efendiler ile birlikte bulunmayı “sanki yeniden mektebe başladım” şeklinde tanımlayıp siyasî meseleler hakkında bilgi edinmesini ve ilmiyede hoş karşılanmadığı için gizlice Fransızca öğrenmeye çalışmasını¹⁰ yaşamındaki yenilikler arasında saymıştı. Reşid Paşa’nın yanında yer alması sayesinde İngiliz Sefiri Canning ile ilişki kurması¹¹ da muhtemelen mensup olduğu ilmiye çevresinde yakalayamayacağı bir fırsattı. Yine Macar Türkolog Arminius Vambéry ile o sırada tanışmış ve kendisine edebiyat konusunda yardımcı olmuştu.¹²

Yeni çevresinden hoşlanarak uyum sağlamaya çalışırken diğer yandan mensup olduğu mesleğe uygun davranmak zorunda kalan birinin psikolojisini yansıtması bakımından Paşa’nın yazdıkları dikkat çekiciydi. Hayatının ileriki yıllarında birçok kez yapacak olsa da 1856’da İngiltere Sefiri Canning’in verdiği baloya katılıp katılmama konusunda yaşadığı ikilem ve Sadrazam Âlî Paşa ile Şeyhülislâm Arif Efendi’den net olumlu yanıt alamaması üzerine gitmeme kararı alması bu tereddütünün başka bir somut

¹⁰ Fatma Aliye, babası Cevdet Paşa’nın Fransızca’yı gizlice öğrenmeye çalışması ve kimsenin yanında konuşamaması nedeniyle geliştiremediğini ve öğrenmeye giriştiği her ilimde hızlıca başarılı olsa da bu konuda istediği gibi ilerleyemediğini belirtmişti. Fransızca gramer ve kelime bilgisinin iyi olduğunu, yazdığı tarih eserleri ve hazırladığı kanunlarla ilgili kitapları anlasa da edebiyat açısından zayıf kaldığını ve iyi konuşamadığı için hiç konuşmamayı tercih ettiğini yazmıştı (Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 33-34). Cevdet Efendi’nin o dönem Fransızca çalışırken tuttuğu notlar Atatürk Kitaplığı’nda bulunan bir çalışma defterinde yer almaktadır (Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 0058-01, s. 268-283). Örnek sayfa için EK VI’ya bakınız.

¹¹ Cevdet Efendi, Paris Anlaşması sürecinde Canning’in, Reşid Paşa aracılığıyla ilettiği isteği üzerine Kafkasya tarihiyle ilgili bir risale kaleme almıştı (Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 90-100).

¹² Arminius Vambéry, *The Story of My Struggles: The Memoirs of Arminius Vambéry*, London: T.F Unwin, 1904, I, 143. Cevdet Efendi, o dönem içinde bulunduğu bürokratik çevre içinde, İstanbul’a yerleşen Macar entelektüel ve sahaf Daniel Szilagyı ile de irtibat halindeydi [Burak Onaran, *Padişahı Devirmek: Osmanlı Islahat Çağında Düzen ve Muhalefet: Kuleli (1859), Meslek (1867)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 229].

yansıması sayılabilir.¹³ Kendi anlatımı doğru kabul edilirse bir yandan Fransızca öğrenip yabancı gayrimüslimlerin de bulunduğu bürokratik bir çevreyi deneyimlerken diğer yandan kavuğunu takıp cüppesini giyerek Sultanahmet Cami'nde cuma vaazı veren bir ilmiye mensubunun zihninden neler geçtiğini düşünmek hayli enteresan bulunabilir.¹⁴

Cevdet Efendi, maddî ve manevî desteğini gördüğü, hamisi Reşid Paşa'nın iktidardaki iniş çıkışlarından etkilenmişti. Reşid Paşa'nın, Nisan 1848'de sadareten azledilmesine ve yenilik karşıtı olduğunu iddia ettiği Damad Said Paşa'nın, Âlî Paşa ve Fuad Efendi gibi adamlarını uzaklaştırmasına¹⁵ üzülmüştü. Yaklaşık 3 ay sonra ikinci defa sadarete getirilmesi ile koruyucusu tekrar gücüne kavuştu. Fatma Aliye'nin iddiasına göre Cevdet Efendi, mazul günlerinde de Reşid Paşa'dan ayrılmamış, gecelerini O'nunla konuşarak geçirmişti. Fehim Efendi'nin yarım bıraktığı *Divân-ı Sâib* tercümesini tamamlayarak ailesine bir miktar maaş bağlanması isteğini yerine getiren, bu çalışması için atıyye almasını ve kendisinden daha eskilere takdim edilerek rütbesinin 10 Nisan 1849'da ibtida-i haricden bir üst kademe olan hareket-i harice yükseltilmesini sağlayan muhtemelen Reşid Paşa'ydı. Aynı yıl Reşid Paşa'nın tercümanlarından Hoca Agop'un ipekböcekçiliği üzerine Ermenice kaleme aldığı eserini birlikte Türkçe'ye çevirip ilmî meziyetlerini göstermeyi sürdürmüştü.¹⁶ Bu

¹³ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 21, 118-119; *Tezâkir 1-12*, s. 61-62; *Tezâkir 13-20*, s. 38; *Ma'rûzât*, s. 5-6. Said Paşa, Cevdet Paşa ile *Üss-i Zafer* yazarı Esad Efendi'yi kıyasladığı noktada Cevdet Efendi'nin o dönem içinde bulunduğu çevrenin önemini şu sözlerle anlatmıştı: "...Esad Efendi bazı cihetlerle Cevdet Paşa'dan daha âlim idi. Lakin Cevdet Paşa garbın envâr-ı efkârından istifade, hususen kitabcısı olduğu Reşid Paşa ve kendisine mevki-i mahremiyet irae eden Fuad Paşa'nın musahabetlerinden istifade etdi. Binaenaleyh fikrini tevsi, bedayi-i kalemini bildiğimiz mertebeye isal eyledi. Reşid Paşa'dan âlâ hele Fuad Paşa'dan bil-vücut âlâ suretde yazı yazmağa muvaffak oldu" (Said Paşa, *Gazeteci Lisani*, Dersaadet: Sabah Matbaası, 1327, s. 59).

¹⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 16.

¹⁵ Fatma Aliye'nin Reşid Paşa'nın adamlarının yönetimden uzaklaştırılması ve babası Cevdet Paşa'nın o dönemki konumu ile ilgili yorumu dikkat çekicidir: "Reşid Paşa adamları atıldığı o zamanda Cevdet Efendi'nin başındaki sarığa mı hürmet olunmuş yoksa Fransızca söylemediği mi mucib-i necat olmuş her ne ise ana dokunmamışlar. Gizlice Fransızca taallüm eylediği duyulmuş olsa idi ulemâdan olduğu halde anın o hali belki sairlerinden ziyade mucib-i töhmet olur ve cezası da daha şedid tertib olunurdu" (Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 35).

¹⁶ *İpek Terbiyesi'nin Talimnamesi*, İstanbul: Darü't-Tıbaatü'l Âmire, 1269, s. 2-4; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 036; Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 45; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 24-26.

noktada yine amacının yükselmek değil medreseye çekilip ilimle uğraşmak olduğunun altını çizmeyi unutmamıştı.¹⁷

Tanışmalarından itibaren geçen yaklaşık 2 yıllık süreçte ikilinin birbirine daha fazla güvenmeye başladığı, Reşid Paşa'nın 1848 İhtilali nedeniyle Rusya ile çıkan krizi çözmek üzere Bükreş'e gönderilen Amedi-i Divân-ı Hümayun Fuad Efendi'ye talimat götürmesi için Cevdet Efendi'yi seçmesinden anlaşılmaktadır. Cevdet Efendi'nin ilk bürokratik taşra görevi sayılabilecek bu seyahati aynı zamanda Lofça'ya uğrayarak ailesiyle hasret giderdiği bir fırsata dönüşmüştü. Bölgeye ulaşmasından birkaç gün önce ölen dedesi Hacı Ali Efendi'yi göremese de aile ve akrabasıyla görüştüğünden sonra Ruscuk'a doğru yoluna devam etmişti. Bu noktada içinde yaşadığı kişisel dönüşümü gösteren ve hayat hikâyesinde yer verdiği önemli bir husus, yaklaşık 9 yıl önce ayrıldığı Lofça'da kendi ilmî seviyesine uygun arkadaşlık edebileceği bir çevrenin bulunmaması nedeniyle İstanbul'u "vatan-ı hakikî" saymasıydı. Mizacına uymadığı için Mekteb-i Harbiye Farsça hocalığını reddettiği takım elbiseyi, (setri, pantolon) Fatma Aliye'nin deyimiyle "vatana hizmet uğrunda" bu görev için giymişti. Bükreş'te Reşid Paşa'nın talimatını Fuad Efendi'ye ve 1 ay sonra geri döndüğü İstanbul'da, Fuad Efendi'den aldığı bilgileri Reşid Paşa'ya iletmişti.¹⁸

Reşid Paşa, ikinci sadaretinde ülkede ilmin ve eğitimin geliştirilmesi için daha fazla çaba göstermeye başlamıştı. Fatma Aliye'nin iddiasına göre bu konuda Cevdet Efendi'yi de kendisine "muavin" yapmış ve ikili birlikte çalışmışlardı.¹⁹ Reşid Paşa'nın o dönemde öncülüğünü yaptığı en önemli girişimlerden biri ilimde ve bürokraside, özellikle yazı dilini, süs uğruna anlamı feda etmeyecek şekilde sadeleştirme ve Türkçe kullanımını yaygınlaştırma çabasıydı. Bu yaklaşımdan oldukça etkilendiği anlaşılan Cevdet Efendi,²⁰ Meclis-i Maarif üyesi olarak kaleme aldığı Encümen-i Dâniş'in kuruluş mazbatasında, eskiden eser telif eden birçok kişinin "lisan-ı azb-ül-beyân-ı

¹⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 23-24; Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 35; DH.SAİD.MEM, 8/12, lef 1. Cevdet Paşa, bu hizmeti karşılığında 5.000 kuruş atıyye aldığını belirtse de ilgili belgede 2.500 kuruş atıyye alması kararlaştırılmıştı. Fehim Efendi'nin ailesine de 2.500 kuruş atıyye verilmişti (A.MKT, 183/20).

¹⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 26-28; Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 46; Mehmed Selahaddin, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyasiyesi*, İstanbul: Alem Matbaası, 1306, s. 73; HR.MKT, 25/34; 26/76; İ.HR, 58/2722.

¹⁹ Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 44.

²⁰ Cevdet Paşa, hayatının son yıllarına kadar "manayı süse feda etmemek" gerektiği konusundaki hassasiyetini sürdürmüş ve önüne gelen eserlerin değerlendirmesinde bu noktaya özellikle değinmişti (Y.EE, 32/44, s. 5).

Türkî'yi bayağı metruk hükmünde” tuttuğunun, tamamen yabancı dilde ya da bir sayfada bir iki Türkçe kelime dışında çoğunluğunu Arapça-Farsça söz ve deyimlerle yazdığının altını çizerek bunun dönemin ihtiyacına uymadığını belirtmişti. Yine bu düşünceyle *Kavâ'id-i Osmaniyye*'yi yazma amacını açıklarken “lisanımızın aslı Türkçe olduğu halde Arabî ve Farsî ile mahlut” olduğunu ve bu nedenle “lisan-ı Osmanî”nin kurallarını içeren bir kitaba ihtiyaç duyulduğunu anlatmıştı.²¹ Bu durumda, Cevdet Efendi'nin anlayışında “lisan-ı Türkî” (Türkçe) ve “lisan-ı Osmanî” (Arapça-Farsça ağırlıklı Türkçe) terkiplerinin bağlamına göre farklı anlamlar taşıyabildiği söylenebilir.²²

Mevcut literatürde çokça tekrar edilen Cevdet Paşa'nın, Türkçe'de karşılığı bulunmayan Fransızca “crise” kelimesine karşılık “buhran” kelimesini icat ettiği söylemi bu nüansa göre yeniden değerlendirilebilir. Öncelikle ifade edilmesi gereken husus, Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'de “buhran” kelimesini kendisinin icat ettiğine dair net bir ifadesinin olmamasıdır. Doğrudan etkili olduğu ya da yaptığı şeylerde her zaman etken bir dil kullanan Paşa'nın bu meselede de aynısını yapması beklenirdi. Cevdet Paşa'ya bu kelimenin “mucidi” misyonunu yükleyen, yazdıklarının büyük bir bölümü *Tezâkir*'i kaynak alan Fatma Aliye'nin, babasını ön plana çıkaran ifadeleridir. Bu konuya *Tezâkir*'deki ifadelerle giriş yapsa da çoğul ve edilgen akışın aksine babasını fail konuma getirdiği göz önüne alınmalıdır. Öte yandan anlatılan olayın, 1852'de Reşid Paşa'nın ikinci saderetinin sona ermesinden kısa süre önce yani söz konusu sade dil ve Türkçe hassasiyetinin sürdüğü bir ortamda gerçekleşmesi önemli bir ayrıntıdır. Zira Cevdet Paşa'nın “Bak belâya ki crise lâfzının lisan-ı Türkî'de tercümesi yok” ifadesi yukarıda bahsedilen nüansa göre değerlendirilirse burada kastedilenin, öz Türkçe'de malî sıkıntıyı tam karşılayabilecek bir ifadenin bulunmaması olabileceği düşünülebilir. Bu durumda “ledettaharri” yani icat edilen değil araştırıp bulunan Arapça “buhran” kelimesinin, mefhumu tam karşılama anlamında seçildiği kabul edilebilir.²³ O dönem

²¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 45, 47, 58. Cevdet Paşa, ölümünden sonra da Türkçe'nin sadeleşmesini amaçlayan yeni ekolün temsilcilerinden sayılmıştı. Şinasi Efendi, Ziya Paşa ve Sadullah Paşa ile birlikte bu amaç için çabalayanlar arasında ön plana çıkmıştı [Arminius Vambéry, “Foreign Letters: Turkey”, *Literature*, III (1898): 500].

²² “Müessis-i Devlet-i Osmâniyye olan Sultan Osman Gazî hazretleri asrında Türkçe'nin kabası alınmış ve peyda olan lisân-ı azbü'l-beyân-i Osmânînin eş'ârında ibtidâları evzân-ı Türkiyye isti'mâl olunmuş idi” (Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 283).

²³ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 21; Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 85. Said Paşa, Cevdet Paşa'nın kelimelerin tam mefhumlarını karşılayacak şekilde kullanılması konusundaki hassasiyetini bir

Arapça dilbilgisi üzerine kitap yazabilecek seviyede dile hakim olan Paşa'nın, "buhran" kelimesini, daha önce hiç kullanılmaksızın Osmanlı Türkçesi için türettiğini düşünmek pek gerçekçi bir yaklaşım gibi görünmemektedir.²⁴ Ayrıca söz konusu dil hassasiyetinin sadece Arapça ve Farsça için değil karşılık bulma çabasından da anlaşılacağı üzere Fransızca'ya karşı da geçerli olduğu söylenebilir.

Cevdet Paşa, Sultan Abdülmecid'in, Ağustos 1852'de, Sadrazam Reşid Paşa ile Topخانه Müşiri Fethi Paşa'nın sürekli birbirleriyle uğraşmalarından sıkılarak her ikisini de görevden aldığı, Sadaret'e Âli Paşa'yı ve Hariciye nazırlığına Fuad Efendi'yi getirdiğini, bu ikilinin Reşid Paşa'ya saygı gösterecekleri de Serasker Mütercim Rüşdü Paşa'yı da yanlarına alarak ayrı bir grup oluşturduklarını, Bâbîalî memurlarının Reşid Paşa taraftarları ile bu yeni grup arasında bölündüğünü yazmıştı.²⁵ Bu noktada kendisini, birçok hassas meselede yaptığı gibi edilgen ve mağdur bir konuma yerleştirmeyi tercih etmişti. Herhangi bir taraftarlık belirtisi göstermese de Reşid Paşa ile ilişkisi nedeniyle Âli Paşa ekibinin, Fuad Paşa ile görüşmesi sebebiyle de Reşid Paşa takımının kendisine kötü gözle baktığını, Sadrazam Âli Paşa'nın, daha önce tercüme

mecliste sarfettiği şu cümlelerini aktararak izah etmeye çalışır: "...Her söz bir değildir. Fiil sözün tesiri ile hasıl olur, sözden söze hassa-i tesir değişir, sözlerin tefavüt-i tesirâtı inkar kabul etmez. Sözün mahal-i sarfını bilmediğimiz içündür ki maksadlarımız aks-i tesir hasıl ediyor" (Said Paşa, *Gazeteci Lisani*, s. 48).

²⁴ Zira bu meselenin ortaya çıkışından yıllar önce Vankulu'nun 1729'da Türkçe yayımlanan sözlüğünde "buhran" kelimesi bir tıp terimi olarak zikredildiği gibi 1828'de yayımlanan bir Fransızca-Türkçe sözlükte "crise" kelimesinin Türkçe karşılığı "buhran" olarak verilmiştir (Vankulu Mehmed Efendi, *Vankulu Lügati*, yay.haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014, I, s. 682; Georges Rhasis, *Vocabulaire François-Turc*, Saint Petersburg, 1828, s. 199).

²⁵ Fatma Aliye, Reşid Paşa'nın bu bölünmeden olumsuz etkilendiğini daha dramatik bir şekilde yorumlamıştı: "Bu hal zavallı Reşid Paşa için elim idi. Kendi talim eyleyip yetiştirdiği ve iki kolu mesabesinde bulundurduğu, kendisine sırdaş edindiği, maharet-i siyasiyesinden tecrübe ve melekesinden feyzyâb eylediği, birini kendi eliyle vezarete, diğerini rütbe-i bâlâya kadar çıkardığı bu iki sevgili ve kıymetli şakirdlerinin ana öyle arkalarını çevirivermeleri gücüne gitmeyecek bir şey değil idi" dedikten sonra Cevdet Paşa'nın o dönem Reşid Paşa'yı yalnız bırakmadığını belirterek babasının sadakatine vurgu yapmıştı. Hatta Cevdet Efendi'nin, Reşid Paşa'dan yüz çevirmemesi ve müstebidâne düşüncelerine karşı çıkmasının Âli Paşa'nın kendisine "kin bağlamasına" sebep olabileceği ihtimaline dikkat çekmişti. Fuad Paşa'nın Reşid Paşa'nın ölümünden sonra da "muamele-i biraderanesini" bozmayıp yine Cevdet Efendi ile "teklifsiz ve mahremâne" görüştüğünü fakat Sultan'ın Cevdet Efendi hakkındaki teveccühünü bilen Âli Paşa'nın kendisine bir rakip çıkma ihtimalinden korktuğunu yazmıştı (Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 88-89; Atatürk Kitaplığı, FA.Evr, 000003-004, s. 196). Abdurrahman Şeref Bey ise Reşid Paşa'nın Âli Paşa'nın sadrazamlığında kendi yolundan ayrılmadığını görse de kıskançlık duymaktan kendisini alamadığını, Âli Paşa'nın efendisini gücendirmemek için elinden geleni yaptığını, Fuad Paşa'nın ise o dönem Reşid Paşa ile rekabet edebilecek mevkiye ulaşmadığını ve bu üçlünün farklı mizaçlara sahip olsa da devletin devamlılığı için çalıştığını belirtmişti (Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 108-110). Ubucini ise Reşid Paşa'nın alter egosu (ruh ikizi) saydığı Âli Paşa'nın 1852'de sadarete gelişine kadar ikilinin politik sıkıntılara göğüs germede birlikte hareket ettiklerini yazmıştı [Jean-Henri Abdolonyme Ubicini, *La Turquie Actuelle*, Paris: Librairie de L. Hachette et Cie, 1855, s. 168].

ederek cevaplarını hazırladığı, Tunus, Yemen, Hokand gibi bölgelerden gelen Arapça ve Farsça yazıları kendisine vermediğini, “sanki karantineli gibi” her iki tarafın da kendisinden kaçtığını ve bu durumdan bir hayli sıkıldığı için eskiden beri düşündüğü üzere medreseye çekilme niyetinin tazelenildiğini iddia etmişti. Fatma Aliye’nin deyimiyile “anı o medrese odasından çekenler şimdi anı ısındırmış oldukları alemden soğutuyorlardı”. Ancak Sultan Abdülmecid’in, Eylül 1852’de yaptığı Bâbüâli ziyareti sırasında kendisine iltifat ettikten sonra Âlî Paşa’nın biriken Arapça ve Farsça evrakı tekrar verdiğini, istihdamında bir sakınca görülmediğini, Reşid Paşa takımından eskisinden fazla hürmet gördüğünü ve dört elle işe sarıldığını belirterek hayatının akışının yine kalemiyeye kaydığını anlatmıştı.²⁶

Yaklaşık 2 ay sonra Âlî Paşa’nın yerine Reşid Paşa’nın en güçlü düşmanlarından biri olan Damad Mehmed Ali Paşa’nın sadrazam olması, devlet adamları arasındaki çekişme ve kavgaların, çevrelerini de etkileyecek derecede yoğunlaştığı bir dönemi başlatmıştı. Bu çerçevede Cevdet Paşa, Mehmed Ali Paşa’nın göreve gelmesiyle Reşid Paşa’nın Sarrafî Cezayirlioğlu Mıgırdiç’in defterlerini incelediğini, sonuçta Reşid Paşa’ya mensup birçok memurun haksız kazanç sağladığının anlaşıldığını yazıp kendi adının bu defterlerde yer almamasından “müftehir” olduğunu belirtmişti.²⁷

İki devlet adamı arasındaki düşmanlık “birbirinin kanını içmeğe hazır” seviyede sürerken devletin gündemindeki en mühim madde, Kudüs’teki kutsal yerler ve Ortodoksların hamiliği meselesi nedeniyle Rusya ile ortaya çıkan krizin savaşa dönüşüp dönüşmeyeceğiydi. Cevdet Paşa, başta Serasker Mehmed Ali Paşa olmak üzere askerî grubun savaş taraftarlığına karşı işi diplomasi yoluyla çözmeye çalışan Hariciye Nazırı Reşid Paşa’nın devletin yeterince gücü olmadığını savunduğunu, Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey’in bu konuda çekimser kalmasına Reşid Paşa’nın gücendiğini, meselenin “Reşid Paşa muhârebeye mâni oluyormuş” şeklinde halka gösterilmeye çalışıldığını iddia etmişti.²⁸

²⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 61-63; Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 91. Cevdet Efendi’nin o dönem Arapça’dan çevirdiği bazı evrak suretleri için bkz. Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 033, s. 46-47.

²⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 63. Mıgırdiç’in defterlerinin incelenmesi ile ilgili bir değerlendirme için bkz. Serap Sunay, “Tanzimat’ın Önde Gelen Sarraflarından Cezayirlioğlu Mıgırdiç Amira ve Mal Varlığı”, *Prof. Dr. Şevki Nezihî Aykut Armağanı*, yay.haz. Gülден Sarıyıldız, Niyazi Çiçek, İshak Keskin, Sevil Pamuk, İstanbul: Etkin Kitaplar, 2011, 269-271.

²⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 31-32, 36-38, 54-55; *Tezâkir 13-20*, s. 54.

Krizle ilgili müzakereler devam ettiği sırada İstanbul'da savaş yanlısı medrese öğrencilerinin dersleri boykot ederek ayaklanması olayı, o dönem devlet adamları arasındaki hizipleşmenin ne boyutlara vardığını ve karşılıklı suçlamaların çevrelerindeki insanların hayatını ne derece etkilediğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Serasker Mehmed Ali Paşa'nın bu ayaklanmayı Reşid Paşa'yı gözden düşürmek ve devletin savaşa girmesini sağlamak için çıkardığı yönündeki iddialar, başta Cevdet Paşa ve onu kaynak alan eserler²⁹ olmak üzere dönemin şahitleri ve basını tarafından da sıklıkla dile getirilmişti. Her ne amaçla çıkmış olursa olsun ayaklanma bizzat Serasker Mehmed Ali Paşa'nın müdahalesiyle kısa sürede bastırılmış, hoca ve öğrencilere tenbihlerde bulunulduğu gibi üst düzey sorumlu olduğu iddia edilenler sürgüne gönderilerek mesele kapatılmıştı.³⁰

Softa ayaklanmasının Cevdet Efendi'nin hayatındaki esas etkisi ise ne kendisinin ne de dönemle ilgili başka bir kaynağın değinmediği oldukça hassas bir noktaya dayanıyordu. Reşid Paşa ekibinden olan Cevdet Paşa, beklenebileceği üzere ayaklanmayı Mehmed Ali Paşa'nın Reşid Paşa'yı yerinden etmek ve kamuoyu önünde küçük düşürmek için kasıtlı çıkardığını, Reşid Paşa gibi bazı devlet adamlarının azliyle isyanın sona erebileceğini Sultan Abdülmecid'e söylediğini ancak buna itibar etmeyen padişahın Reşid Paşa'ya dokunmadığını iddia eden bir hikâye kurgulamıştı. Bu noktada kendi rolü ise savaşın eşiğindeyken birbiriyle zıtlaşması uygun olmayan vükelâ ile ulemânın arasını bulmak üzere Reşid Paşa tarafından görevlendirilmesiydi. Hoca Yahya Efendi'yi yanına alıp Meşihat'e gitmiş, Meclis-i Vâlâ Müftüsü Arîf Efendi, Fetva Emimi Refik Efendi ve bazı müderrislerle görüşüp bir daha bu tür hareketlere girilmeyeceği yönünde hazırlattığı mazbata ile dedikoduların önünü kestirmiş ve bu hizmetinden dolayı Reşid Paşa'nın kendisine muhabbeti arttığı gibi Sultan Abdülmecid'in takdirini kazandığını da sonradan duymuştu.³¹ Anlaşıldığı gibi sadece Cevdet Paşa'nın kurguladığı yönüyle olayların akışına bakıldığında mağdur edilmeye çalışılan Reşid Paşa'nın yanında yer alan ve yönetimde ihtiyaç duyulan uzlaşmayı sağlayan bir karakteri takdir etmek kaçınılmaz görünmektedir. Ancak olaylar sırasında, Cevdet

²⁹ Fatma Aliye de bu konuyu anlattığı kısımda babasının satırlarını neredeyse aynen nakletmeyi tercih etmişti (Atatürk Kitaplığı, FA.Evr, 000003, s. 114).

³⁰ Serap Sunay, "Damad Mehmed Ali Paşa'nın Hayatı ve Siyasî Mücadelesi (1813-1868)", (Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), s. 302-306, 312, 320-325.

³¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 65-66; *Tezâkir 13-20*, s. 23-24.

Paşa'nın muhtemelen çizdiği bu kahraman figüre gölge düşürmemek adına *Tezâkir*'de hiç bahsetmediği bir rolü olduğu sadece dönemin arşiv belgelerine bakıldığında farkedilebilmektedir.

Meclis-i Maarif-i Umumiyye Üyesi ve Darümuallimîn Müdürü Cevdet Efendi, 31 yıllık hayatında ilk kez, resmî bir soruşturmada, softa ayaklanmasının azmettiricisi olduğu iddiasıyla zanlı konumuna düştü. Zabtiye Müşiri Hayreddin Paşa'nın oğluna hocalık yapan Rasih Efendi, ayaklanmanın başlangıcı, gelişimi ve organizatörleri hakkında bilgi toplamak üzere görevlendirilmişti. Fatih Cami'nde yaptığı araştırmalar sonucu isyancıların isimleri ve ikametgahları hakkında net bir bilgiye ulaşamasa da burada bulunan topluluğun Cevdet Efendi ve başka kişiler hakkında kötü sözler söylediğini belirtti. Medresedeki öğrencilerden birinin “Cevdet Efendi'nin adamı üç gündən beri medreselere gelip bizi şu hale teşvik ve tergib ile bu desiseye uğrattı” dediği haberinin yayılması üzerine meseleyi Zabtiye Müşiri Hayreddin Paşa ve Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'ya aktardı. Bu noktada Cevdet Efendi'nin, eğitim aldığı ve hocalık yaptığı Fatih Cami çevresinde kendisine rakip ya da düşman olan bazı kişilerin şahsını kötölemek için bu fırsatı kullanmış olabileceği ihtimali de akla gelmektedir. Reşid Paşa, muhtemelen herhangi bir dedikoduya meydan vermeyecek şekilde ithamların araştırılmasını isteyenler arasındaydı. Zira vükelâ arasında “adamı” olarak tanınan birinin üzerindeki bu çamur kendi üzerine de sıçrayabilirdi. Bu nedenle Cevdet Efendi'nin suçlu ise cezalandırılması, değilse de aklandığının ortaya konulması zarurî görülerek konu Meclis-i Vâlâ'ya havale edildi.

Cevdet Efendi, kendinden emin bir üslupla hazırladığı savunma metninde, öğrenciler arasına karışmış okuyup yazmaktan “bi-haber” ve “erbab-ı derse adüvv-i ekber yobaz takımının” çıkardığı bu olayı, gerçekten “ehl-i irz ve namus” olan talebenin ayıpladığını, ayaklanmayı çıkaranların cezalandırılacağına açıkça ifade edilmesi üzerine kendilerinden saydıkları meslektaşlarından yüz bulamayan isyancıların kibar ulemâ hakkında açıkça sövüp saymaya başladıklarını ve “elimize fırsat geçerse şöyle yaparız böyle yaparız” şeklinde kötü sözler söyledikleri sırada kendi adının da zikredildiği ve isyancıları tahrik edenlerden birinin de öğrencisi olduğu iddiasını işittiğini anlattı.

Sadece “erbab-ı ders ve ashab-ı irz ve namus” öğrencilerle muhatap olduğunu, söz konusu “yobaz” ve “erazil” kişilerle doğrudan ya da dolaylı ilişkisinin

bulunmadığını belirterek bu çirkin olayla arasına net bir çizgi çekti. Kendisini, devlete hayır ya da şer getirecek şeyi kestirebilen, hakettiğinden daha fazlasına ulaştığı nimetlerin kadrini ve şükrünü bilen biri şeklinde tanımlayıp söz konusu şüphelerden “elhamdülillah beriüzzimme” olduğunun “erbab-ı akıl ve insaf” tarafından bilindiğini ve olayların bastırılması için ne derece çaba harcadığını birçok kişinin şahitliği ile ispat edebileceğini yazarak özgüvenini yansıttı. “Madem ki hakk-ı ubeydanemde böyle şüpheli bir söz söylenmiş fimabaad böyle bir su-i zan altında bulunarak Darülhilafe’de meks ü ikamet ne kullarına elverir ve ne de efendilerimize göre böyle su-i zan altında bulunanların ibkası caiz olur” diyerek yetkilileri bu işte kimin eli olduğunu bulmaya çağırıp kendisini töhmet ve lekeden kurtarmak üzere bahsedilen öğrencinin kim olduğunun, ne söylediğinin ve öğrencileri nasıl tahrik ettiğinin açığa çıkarılmasını istedi. Bu konuda her türlü muhakemeye hazır ve cezaya razı olduğunu da ekleyerek cümlelerine son verdi. Cevdet Efendi’nin bu savunmasından sonra muhtemelen suçluluğunu ispatlayacak herhangi bir delil bulunamadığı için meselenin kapatıldığı ve evrakın saklandığı anlaşılmaktadır.³²

Cevdet Efendi’nin o dönem bu tür ağır bir ithamla karşılaşması kişisel açıdan çok rahatsız edici görünmektedir. Ayaklanma meselesindeki suçlu ve masumun hâlâ net şekilde bilinmemesi bir tarafa bırakılırsa Cevdet Efendi’nin bu meseleye bulaştırılmasında Mehmed Ali Paşa ve Reşid Paşa takımlarının birbiriyle uğraşma araçları aramasının etkili olduğu kabul edilebilir. Cevdet Efendi’nin, iki grup arasındaki karşılıklı suçlamalar yoğun şekilde sürerken Reşid Paşa’nın ilmiye mensubu “adamı” olarak softa ayaklanmasında suçlanmak için çok uygun bir hedef haline geldiği görülmektedir. Reşid Paşa’yı hem doğrudan hem de adamları üzerinden zayıflatma argümanı doğru kabul edilirse Reşid Paşa’nın ulemâ ile uzlaşmada Cevdet Efendi’yi görevlendirmesinin bir sebebinin de bu ayaklanmaya herhangi bir katkısının bulunmadığına inandığını herkese göstermek istemiş olabileceği düşünülebilir. Hayat hikâyesinde yer vermese de aynı olayda hem zanlı hem de uzlaştırıcı misyonunu yüklenen Cevdet Efendi’nin nüfuzlu devlet adamları arasında bulunmanın bedeliyle ilk kez bu kadar yakından yüzleştiği anlaşılmaktadır. Cevdet Paşa’nın yazdığı bilinen ve

³² Sunay, “Damad Mehmed Ali Paşa’nın Hayatı ve Siyasî Mücadelesi (1813-1868)”, s. 307-308; MVL, 273/48; MVL.d, nr. 163, s. 122. Cevdet Efendi’nin kendi el yazısıyla hazırladığı savunma metni için EK V’e bakınız.

mevcut hiçbir metninde bu düştüğü talihsiz durumdan bahsetmemesi ise sicilini mümkün mertebe temiz şekilde aktarmaya çalıştığı ihtimalini oldukça desteklemektedir. Hikâyenin sadece *Tezâkir*'e bakılarak değerlendirilmesi durumunda manzaranın ne kadar farklı algılanabileceğine de dikkat çekmek gerekmektedir. Cevdet Paşa'nın bu devirle ilgili yazdıklarını değerlendirirken hamisi Reşid Paşa'nın meziyetlerini ve mağduriyetlerini ön plana çıkardığı göz önüne alınmalıdır. Reşid Paşa'nın, Mehmed Ali Paşa'yı ilgili bölümde anlatılan tatbik mührü meselesi nedeniyle yargılatmasını en büyük düşmanından intikam alma amaçlı fakat aynı zamanda adalet arayan bir tavırla gerçekleştirdiğini belirtmesine karşı Mehmed Ali Paşa'nın softa ayaklanmasını Reşid Paşa'yı düşürmek için tertiplelediğini kesin bir dille iddia etmesi bu anlamda dikkat çekici örneklerdir. *Tezâkir*'in genel havasına yansıyan bu hususiyet olayların çok yönlü değerlendirmeye ne kadar muhtaç olduğunu göstermesi bakımından da önemlidir.

Cevdet Efendi'nin yüksek bürokratik çevre içinde arada kalma durumunun sonraki süreçte de devam ettiği görülmektedir. Kendi ifadesine göre eski Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey ile yerine geçen eski Meclis-i Vâlâ Müftüsü Arif Efendi arasındaki rekabette³³ de taraf olması beklendiyse de mevcut tavrını korumayı tercih etmişti. Reşid Paşa'nın da Fuad Efendi ile ilişkisini sürdürdüğü için kendisinden “na-hoşnud” olduğunu ancak softa ayaklanmasındaki hizmetleri ve ortamlarda aleyhinde söz söyletmediğini öğrenmesi nedeniyle eski tavrına döndüğünü öne sürmüştü. Hatta Reşid Paşa'nın her işini müzakere ettiği “mahrem-i esrarı” olarak o dönem kendisini seçtiğini, gece gündüz yanından ayırmayarak devlet adamları ve politika hakkında birçok sırrını paylaştığını, Paşa'nın gözündeki yerini bu vesileyle anladığını ve öğrendikleri sebebiyle her tarafla rahatça görüşemeyeceği için telaş ettiğini yazarak kişisel konumunu göstermek istemişti. Hatta o denli yakın olmalarının kişisel meşguliyetlerine zaman bırakmadığını, vükelânın bazı önemli ve hassas işlerin sebebini kendisinden bildiğini, bu durumdan oldukça sıkıldığını ve Reşid Paşa'yı kırmaksızın “daire-i mahremiyet”in dışında kalmaya çalıştığını anlatarak pozisyonunu kritik bir eşiğe yerleştirmişti. Cevdet Paşa'nın anlatımı doğru kabul edilirse o dönem Reşid Paşa'nın kendisini bazı meselelerin halinde devlet adamları arasında aracılık etmek için kullanması bürokratik

³³ Cevdet Paşa, kendisini Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey'e ilk olarak tavsiye edenin Arif Efendi olduğunu belirtmektedir (Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 67).

çevrede de “adamı” algısını yarattığı düşünülebilir.³⁴ Ayrıca devlet adamları arasındaki iyi ya da kötü ilişkiler, rüşvet iddiaları, sefirlerin politik amaçları ve karakterlere dair ince ayrıntılar gibi belki dönemle ilgili diğer kaynaklarda bulunamayacak gözlemlerin ve iddiaların *Tezâkir*’de yer almasında da 12 yıl süren bu yakınlığın ve şahitliğin de payı olduğunun altı çizilmelidir.³⁵

Bürokratik çevrede adını duyurmaya ve yer edinmeye başlayan Cevdet Efendi, Ağustos 1856’da, Amedi-i Divân-ı Hümayun mütehayyizan halifelerinden Neyyir Bey’in kızı Advîye Rabia Hanım ile nikahlandı.³⁶ 1857-1858 arası dönemde ise yaşamının acı ve tatlı ilklerini birlikte yaşadı. Hayatındaki iki önemli insan kısa aralıklarla öldüğünde muhtemelen yalnızlık duygusunu bir kat daha yoğun hissetti. 28 Eylül 1857’de, kendisi 34 yaşındayken babası Hacı İsmail Ağa vefat etti. Anlatımına göre bir önceki sene hacca gitmek üzere İstanbul’a uğrayan babası ile son kez görüşebilmişti.³⁷ Yaklaşık 3 ay sonra, 7 Ocak 1858’de ise ölümüne, babasından daha çok ağladığını söylediği, hamisi, yaşı ve üzerindeki emeği nedeniyle ikinci babası sayılabilecek Mustafa Reşid Paşa’yı kaybetti. Damad Fethi Paşa gibi birçok önemli insanın öldüğünü belirttiği Hicrî 1274 yılında (1857-1858), muhtemelen kendisinin de “büyük adamlar” ile yakın ilişkisi nedeniyle bu senenin felaketlerinden “hissedâr-ı elem ü keder” olduğunu iddia ederek o dönemki konumunu da vurgulayan ilginç bir anlamlandırma yapmayı tercih etmişti. 10 Nisan 1858’de ise oğlu Ali Sedad’ı kucağına alıp baba olduğunda yaşadığı mutlulukla bir parça teselli bulduğu düşünülebilir.³⁸

Cevdet Efendi’nin 1850’de, ilk daimî bürokratik (kalemiye) memuriyeti olan Meclis-i Maarif-i Umumiyye üyeliği, 1851’de Encümen-i Dâniş üyeliği, 1855 vakanüvislik ve 1857’de Meclis-i Tanzîmat üyeliği görevlerine atanması ile 1849’da

³⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 67, 69-70, 72-73; Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 15.

³⁵ Chambers, “Ahmed Cevdet Paşa: The Formative Years of a Transitional”, s. 149-150.

³⁶ Atatürk Kitaplığı, FA. Evr, 000003-002, s. 214; Ahmet Lütfî, *Vak’anüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi*, yay. Münir Aktepe, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1984, IX, 166; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1272)*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1272, s. 48. Bu nikahta mihr-i müeccel 7.501 kuruş olarak belirlenmişti (Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 036). Cevdet Paşa, Emine Semiye’nin yerine erkek çocuğu doğması durumunda adının kendi babasının ve eşinin babasının birleşimi olarak İsmail Neyyir olmasını istemişti (Y.EE, 142/216, lef 2).

³⁷ Fatma Aliye, dedesi İsmail Ağa’nın, birlikte İstanbul’a geldiği babaannesi Ayşe Sünbül Hanım’ı yanlarında bırakarak hacca gittiğini, dönüşü beklendiği sırada hizmetkarının eşyaları ve hediyeleri ile birlikte geri geldiğini, babasını çok seven Cevdet Paşa’nın oldukça üzüldüğü ve babaannesinin cariyesi Zehra ve hizmetkarı Ahmed Efendi ile birlikte Lofça’daki konaklarına döndüğünü kaydetmişti (Atatürk Kitaplığı, FA. Evr, 000003-003, s. 267).

³⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 39-41, 48; Atatürk Kitaplığı, FA.Evr, 000003-004, s. 200.

hareket-i hariç, 1852’de hareket-i altmışlı, 1856’da Mekke-i Mükerrerme payesi alması Reşid Paşa’nın sadaretlerinde gerçekleşen hayatının önemli sıçramalarıydı. İlmiye ve kalemiye kariyerindeki yükselişi birlikte yaşadığı bu süreçte, Meclis-i Tanzîmat üyeliği ve hareket-i haric rütbesi gibi bazı “nimet”lere erken ulaştığını muhtemelen övünme amacıyla da olsa zikretmesi kayda değerdi.³⁹ Reşid Paşa’nın Cevdet Paşa’nın kariyerindeki büyük etkisi yazdıklarına da yansımış; muhtemelen grubuna dahil olduğu kişi hakkında da tarafsızlığını göstermek için yaptığı birkaç eleştiri⁴⁰ dışında kendisinden hep övgüyle bahsetmişti. O’na göre, Reşid Paşa, Mısır meselesi sırasında devletin siyaset ufkunda parlayan, fiziken küçük fakat kadri büyük bir Utarid (Merkür)⁴¹ yıldızıydı ve Osmanlı Devleti’nde modern diplomasiyi kuran adamdı.⁴² Tanzimat’ın ilan edilmesindeki rolü, kişisel olarak rüşvetten uzak durması,⁴³ mülteciler

³⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 24; *Tezâkir 13-20*, s. 21.

⁴⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 86. Cevdet Paşa, Reşid Paşa’nın sadarete geldiğinde, eski dayanıklılığının kalmadığını, büyük binalar yapma, emlakını ve gelirini artırma hevesine düştüğünü, oğlu Ali Galip Paşa’yı Sultan’a damat etmek için harem halkına dalkavukluk yaptığını yazmıştı (Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 10; *Tezâkir 13-20*, s. 70). Reşid Paşa’nın beşinci sadaretinde rakiplerine karşı kullanmak üzere bir takım sefil adamlara görev ve rütbe verdiğini, hazinenin borcunun arttığını ve kendisinin şanına halel geldiğini de belirtmişti. Ayrıca Reşid Paşa’nın bu sadaretinin tantanalı düğünler ve Çırağan Sarayı’nın yeniden yıkılıp inşasını sağlaması için gerçekleştiğini, Hazine-i Hassa borcunun maliye hazinesinden temini için bir çare bulunamayınca da Sultan’ın gözünde bir öneminin kalmadığını yazmıştı. Mahmud Nedim Paşa da *Müdafâ’anâme* adlı eserinde Reşid Paşa’nın büyük masraf kapıları açılmasına izin verdiğini belirterek bu iddiaya katılmıştı (Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 30-31; Mahmud Nedim Paşa, *Üss-i İnkılaba Ait Müdafâ’anâme*, Yazma, İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı Millet Yazma Eser Kütüphanesi, 1300, vr. 19a). Fatma Aliye ise bu durumları hoş görülemez bulsa da babasının iddiasına karşı daha savunmacı bir tavır takınarak söz konusu ithamları aktardığı bölümün sonundaki değerlendirmesinde, “...Reşid Paşa’nın nezd-i şâhânedeki ehemmiyeti sarayın israfatına para bulmak Hazine-i Hassa düyununun tesviyesini hazine-i maliyeye temin ettirmek suretinden ibaret olmasını zihinlerimiz kolayca kabul edebilir mi? ...Hazine-i Hassa düyununun Reşid Paşa’nın o defaki sadaretinde tezeyüdü ise acaba bunu men’ eylemek Reşid Paşa’nın elinde mi idi? Kendisinin yetiştirip meydana çıkarmış olduğu zevat anın aleyhinde birleşerek zavallı adamın elinde o gibi hususatda mümanaat edebilecek bir kuvvet mi bıraktılar?...Âli ve Fuad Paşa kendileri o mevkide buldukları hem de Reşid Paşa’dan sonra o mevkii bütün bütün kendi ellerine kaldığı zaman buna muvaffak olabildiler mi?...Reşid Paşa bir yandan mesail-i mühimme-i umur-ı hükümetle uğraşırken bir yandan da anlar ile uğraşıyordu ki bu hal ba-husus kendi yetiştirmelerinin rekabet ve adavetleri anın gücüne gidiyordu. Ana elim gelen bu haller, o kadar tesirler, tabii ana ye’s getiriyordu! O adem taşdan, demirden değil idi! Tabii bu hallerden müteessir oluyor, yıpranıyordu!...Reşid Paşa şübhesiz “büyük adam” idi. Lakin beşer idi!...” gibi ifadeleriyle Cevdet Paşa’nın yazdıklarına tamamen katılmadığını hissettirir (Atatürk Kitaplığı, FA. Evr, 000003, s. 254-257). Fransız Sefiri M. Thouvenel ise Reşid Paşa’nın ölümünün, Sultan’ın sürekli istekleri ile birlikte bu dönemde yaşanan malî sıkıntının ve düzensizliğin ne boyutlara vardığını araştırılmasına izin verdiğini öne sürmüştü [Louis Thouvenel, *Trois Années de la Question d’Orient (1856-1859)*, Paris: Calmann Lévy, 1897, s. 229].

⁴¹ Merkür, o dönem bilinen Güneş sistemindeki en küçük fakat Güneş’e en yakın gezegendir.

⁴² Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 6-7; Y.EE, 38/126.

⁴³ Reşid Paşa’nın kendisine gönderilen ve âdetler gereği reddedemediği hediyelere karşı hemen daha büyük bir hediye göndererek birtakım yükümlülükler altına girmekten kaçındığı da başka tarihî kayıtlarda görülmektedir (Hayreddin, *Vesâik-i Tarihiyye ve Siyasiyye Tettebbuatı*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, İkinci kitap, 1326, s. 63).

meselesinde Osmanlı lehine bir hava oluřturması⁴⁴ sayesinde İngiltere, Fransa ve Sardunya'nın Kırım Savaşı'nda Osmanlı'nın yanında yer almasını sağlaması, Karadağ meselesinde öngördüğü birçok Şeyin daha sonra gerçekteşmesi, Islahat Fermanı'nın içeriğine dair itirazlarında haklı olduğunun anlaşılması,⁴⁵ Reşid Paşa'dan övgüyle bahsettiği konuların sadece birkaçıydı.⁴⁶ Ayrıca Reşid Paşa'ya yazdığı kasidelerden bazı parçaları *Tezâkir*'de paylaşarak tavrını pekiştirmişti.⁴⁷ Bu durum sadece *Tezâkir* ve *Ma'rûzât*'ta değil Cevdet Paşa'nın 1890'lı yıllarda II. Abdülhamid'e sunduğu diğer bazı raporların satır aralarında da göze çarpan bir hususiyet olarak belirlemektedir.⁴⁸

Cevdet Efendi, 1858'de Reşid Paşa'nın ölümlüyle devlet işlerinin daha ziyade Âlî ve Fuad Paşaların elinde kaldığı bir ortamda, ilgili bölümlerde anlatıldığı üzere merkez ve taşrada farklı tecrübeler kazanmayı sürdürdü. 1866'da vezaretle paşalığa geçene kadar Anadolu Kazaskerliği'ne yükselen ilmiye kariyerindeki diğer basamakları Âlî, Fuad ve Kıbrıslı Mehmed Emin Paşaların sadaretlerinde çıktığını belirtmek gerekir. Ancak Reşid Paşa için yaptığının aksine bu kesişmeleri "nimet" olarak göstermemiş;

⁴⁴ "...Reşid Paşa dinimizin iktizasınca mültecilerin himayesine mecburuz ve bu babda mazuruz deyu müdafaa etdi. Bir Müslüman devletin Hristiyan mültecilerini himaye etmesi Avrupaca pek acib tesir etdi. Avrupa'nın efkâr-ı umumiyesi birden bire Devlet-i aliyye lehine dönüverdi" (Y.EE, 39/15, lef 1, s. 3).

⁴⁵ Y.EE, 39/10; 32/3; 38/126, lef 2; 38/133, lef 5, s. 4. Cevdet Paşa, Reşid Paşa'nın bir gece sohbetinde zikrettiği "...Biz bu mevki kendi kuvvetimizle muhafaza edemeyeceğiz. Bundan sonra bu mevki bizi muhafaza edecek. Fakat hüsn-i idare şartdır. Valla düvel-i Avrupa bizi rahat bırakmazlar. İstanbul ise her devletin matmah-ı nazarı olduğu halde kâbil-i taksim değildir. Eğer hüsn-i idareye muvaffak olamaz isek burada idare-i müştereke teşekkül eder" sözlerinin tarihce de doğrulanmış olduğunu belirterek ileri görüşlülüğünü yıllar sonra da takdirle anmıştı (Y.EE, 38/95).

⁴⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 8, 15, 19, 24, 36-37, 70-85, 89; *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 23-24, 28-29. İbnülemin'in, aşağıda verilen hikâyesi doğru kabul edilirse Cevdet Paşa'nın bu koruyucu tavrının bazı durumlarda sadece kâğıt üzerinde kalmış olma ihtimali de ortaya çıkmaktadır: "Mustafa Reşid Paşa'nın torunu Nurüddin Bey, Prens Halim Paşa'ya damad ve Şûrayı Devlete âzâ olub teşekkür için saraya gider. O vakit ikinci mabeyinci olan Hacı Ali Bey'in [Paşa] odasına girer. Ceddinin kitabcısı ve lütfüdidisi olan Cevdet Paşa'yı orada bulur. Mâbeynciye takdimini yavaşca reca eder, Paşa Reşid Paşa'ya münasebeti kadimesini -her nedense- anlatmağı müvafık görmediği için «Vaktiyle bir Reşid Paşa varmış. Bu, onun torunu ve Tunuslu Hayrüddin Paşanın damadı» tarzında takdim etmesiyle ezkiyadan olan Hacı Ali Bey «Doğru söyle. Bu Tunuslunun değil, Mısırlı Halim Paşa'nın damadıdır» der. O sırada Padişah, Mısırlılardan muhteriz olduğundan Cevdet Paşa, Mısırlı prensin ismini tefevvühdan ictinab ve Mısırlıyı Tunusluya tahvil etmek suretiyle kallaşlık göstermişdir" (İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1982, I, 213).

⁴⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 21-22; 32-34. Cevdet Paşa'nın Reşid Paşa için yazdığı iki kasidenin tam metni ve düştüğü tarihlerden örnekler için bkz. Mustafa Reşid, *Müntehabat-ı Cedide*, İstanbul: Civelekyan Matbaası, 1302, II, 199-208; Y.EE, 32/32.

⁴⁸ Y.EE, 39/15, s. 3. Cevdet Paşa, Ermeni Patrikhanesi'nin Berlin Kongresine seçilmiş bir heyet gönderme isteğine olumlu yanıt veren Hariciye Nazırı Safvet Paşa'nın büyük bir hata yaptığını belirttikten sonra "... nerede Reşid Paşa nerede Safvet Paşa öyle büyük makam-ı mevkilerde bulunan ademlerin küçük bir hatası işte böyle büyük fenalıklara badi oluyor..." sözleriyle hamisinden övgüyle bahsetmişti (Y.EE, 38/95).

ilgili bölümlerde anlatıldığı üzere özellikle Âlî Paşa'yı⁴⁹ kendisini merkezden uzaklaştırmaya çalışan bir figür olarak kurgulamayı tercih etmişti. Reşid Paşa'nın ilk sadaretinde halkın gözüne küçük görünse de kısa sürede büyüklüğünü gösterdiğini, Âlî Paşa'nın ise "cismi gibi hal u şanı"nın da küçük bulunduğunu iddia etmesi,⁵⁰ Reşid Paşa'nın devlete çok adamlar yetiştirmesine karşın Âlî Paşa'nın yetişecek adamların önünü kestiğini öne sürmesinin yanı sıra Reşid Paşa'nın cenazesinde katılımcıların hakkında çok iyi sözler söylediğini,⁵¹ Âlî Paşa'nın cenazesinde düzenli şekilde cenaze namazı kılınmadığını ve tezkiyesinde⁵² ise hiç görülmeyen bir olay olarak herkesin sükut ettiğini öne sürmesi gibi abartılı bir tavır takınması bu anlamda çarpıcı örneklerdi.⁵³ Söz konusu yaklaşımında muhtemelen "velinimeti" Reşid Paşa ile Âlî ve Fuad Paşalar arasında zamanla oluşan rekabetin ve ilgili bölümde anlatıldığı üzere Âlî Paşa'nın isteği dışında kendisini vezaretle kalemiyeye geçirmesinin etkisi de söz konusuydu. Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'in geneline yansıyan ilmiye ya da kalemiye kariyerinin sürekli engellenmeye çalışıldığı iddialarının⁵⁴ Reşid Paşa'nın 1858'deki ölümünden sonra yoğunlaşması bu açıdan manidar görünmektedir.

⁴⁹ Cevdet Paşa, kendisinden 9 yaş büyük olan Âlî Paşa'ya, Arapça ve mantık dersleri verdiğini belirterek hocalığını yaptığını tekrarlamayı ihmal etmemişti (Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 63-64; *Ma'rûzât*, s. 36). Cevdet Efendi'nin verdiği Arapça dersleri Âlî Paşa'nın İzmir valiliğine atanmasıyla kesintiye uğramıştı. İkili arasındaki mektuplaşmanın suretleri için ayrıca bkz. Mustafa Reşid, *Bedaiyü'l İnşa*, İstanbul: Matbaa-i A.K. Tozlıyan, 1302, s. 6-9.

⁵⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 14.

⁵¹ Osmanlı donanmasında görev yapmış Adolphus Slade de Reşid Paşa'nın cenazesi hakkında "...toplanmış olan halkın çokluğu, nezaketinin, merhametinin ve cömertliğinin kendisi hakkında uyandırmış olduğu sevgi ve saygıyı göstermişti" değerlendirmesinde bulunmuştu (*Tuğamiral Sir Adolphus Slade Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları*, çev. Candan Badem, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012, s. 122).

⁵² Cevdet Paşa'nın Âlî Paşa'nın tezkiyesiyle ilgili iddialarına II. Abdülhamid'e sunduğu *Ma'rûzât*'ta da yer verdiği anlaşılmaktadır. *Ma'rûzât*'ın kayıp birinci cüzdanını gördüğü anlaşılan İbnülemin, *Tezâkir*'deki anlatımdan küçük farklarla ayrılan bu kısmı alıntılıyordu (İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 25-26).

⁵³ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 40-41, 44; *Mâ'rûzât*, s. 1. İbnülemin, Cevdet Paşa'nın bu genel tavrı ve iddialarına karşılık "«Millet-i İslâmiyenin Âlî Paşa hakkında buğuz ve adavetleri» olduğunu yalnız Cevdet Paşa'dan işitiyoruz" cümlesini kullanmıştı. Cevdet Paşa'nın Âlî Paşa hakkındaki sözlerinin nedeninin kendisini Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye nazırlığından azletmesi olduğunu da ileri sürmüştü. Ayrıca yaklaşımını ironik bir dille eleştirerek "Bütün vatanda kendinden başka kusursuz âdem bulunmadığına kani olan Cevdet Paşa, asrının eazımı hakkında bir suretle ta'nezenlik ettiği gibi..." ifadelerine yer vermişti. Cevdet Paşa'nın devlet adamları arasındaki ilişkileri anlatırken düştüğü bazı tezatlıklara da işaret ederek okuyucuyu uyarmıştı (İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 38, 139, 168, 181, 210).

⁵⁴ İbnülemin, Cevdet Paşa'nın bu, neredeyse paranoya denilebilecek halini şu şekilde tanımlamıştı: "Cevdet Paşa, kudemadan ve nevezuhurlardan her ikbal sahibinin kendini istirkab ettiği zannı garibindedir" (İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 445).

Bu ilişkiler ağının dikkat çekici yansımaları kızı Fatma Aliye'nin yazdıklarında da gözlemlenmektedir. Eserinde “Üstad ve Şakirtleri” başlığıyla ayrı bir bölüm ayırdığı Reşid, Âlî ve Fuad Paşalara yaklaşımında Fatma Aliye'nin babasından oldukça etkilendiği ve çoğunlukla yazdıklarını aynen doğru kabul eden hatta bazen üst seviyeye taşıyan bir üslup kullandığı görülmektedir. Reşid Paşa'nın “metin, alicenap, vatansever, cesur, fedakar” olması, “nasiye-i pakî”sinin parladıkça parlaması karşısında Âlî ve Fuad Paşalar üstadlarına sırt çeviren, diplomatik maharetle O'nun seviyesine ulaşamayan karakterlerdi.⁵⁵ Fatma Aliye'nin özellikle Islahat Fermanı ve Paris Anlaşması sürecinde Reşid Paşa'nın yokluğunu büyük bir kayıp olarak gören Cevdet Paşa'nın değerlendirmelerini aktarmakla birlikte daha üst seviyede, açıkça Âlî ve Fuad Paşalara yüklendiği görülmektedir. Ağır üslubunu ve sorgulayıcı tavrını anlayabilmek açısından “Fırsatlar Zay'âr” başlığını verdiği bu bölümden bazı parçaları aynen nakletmek faydalı olabilir:

Reşid Paşa zeka ve irfan ve maharet-i siyasiye gibi hasâilinden başka gayur, faâl, devlet ve milletinin nef'ini her şeye takdim ve tercih eyleyen hakiki bir vatanperver olduğu gibi önüne yığılan altınlara devletinin nef'ini feda edemeyen müstakîm ve âlî-cenâb bir zat idi. Men'ine muvaffak olamadığı bir harbde devletinin adem-i iktidarına vakıf ve dûrendiş olduğundan o harbe yokdan kuvvetler tedarik eyledi. İngiltere, Fransa, Sardunya ile husule getirdiği ittifak herkesin kârı değil idi. Yalnız Türkiye'nin değil bütün cihanda zamanın nâdiren yetiştirdiği o diplomatın öyle muvaffakiyetle başladığı harbde iş başında bırakmayıp başladığı işi ana bitirtmeyip azl edilivermesine hayret etmemek kâbil olur mu? O zamana kadar Devlet-i Osmaniyye'de nâ-mevcud gibi olan san'at-ı diplomasiyi icad ve ana şerefli bir mevki vermek ordularla hal' edilemeyen Mısır meselesini kalemi ile gâlibane bir surette tesviye eylemek gibi muvaffakiyetler ibrâz eylemiş. O zaman bir Mısır ordusuyla başa

⁵⁵ Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 39-40, 86, 97, 99; Atatürk Kitaplığı, FA. Evr, 000003-002, s. 218-219; 000003-004, s. 152. Fatma Aliye, Reşid Paşa'nın Süveyş Kanalı meselesi nedeniyle sadareten istifa ederek Viyana Konferansı'na memur olması ve Cevdet Efendi'yi de yanında götürme meselesini de bu bağlamda değerlendirmişti. Cevdet Efendi'nin Reşid Paşa'yı Viyana'ya gitmekten vazgeçirmek üzere Fuad Paşa'dan yardım istemesi hakkında “Reşid Paşa ile en teklifsiz ve mahremane görüşen Cevdet Efendi olduğu halde o hususda kendisi bir şey söylemeyip de Fuad Paşa vasıtasıyla azimetinden feragat ettirmeğe çalışması Reşid Paşa'yı kendisinin birlikde konferansa gitmek istemediğine ve anın da diğer iki şakirdi gibi kendisinden ayrılmış olması zehabına düşürmekden korkusu idi” şeklinde sarfettiği cümleleriyle bu ilişkiler ağına farklı bir yorum daha getirmişti (Atatürk Kitaplığı, FA. Evr, 000003-001, s. 107). Yine Islahat Fermanı'na yapılan itiraz hakkında da Reşid ile Fuad Paşaların yaklaşımlarını kıyaslayan bir değerlendirmede bulunmuştu. Muhtemelen bu cümleler de yine babasından devraldığı yaklaşımın ürünüydü: “...Bu politikayı bu suretle idare-i maslahat Reşid Paşa mesleği değil idi! Reşid Paşa yapacağı şeyin ileride hasıl edeceği tesiri evvelden görür. Anın tedabirini de icrasından evvel ihzar eyler ana göre işi meydana koyar öyle te'vilata ve suver-i muhtelifede tefsirata mecbur olmazdı” (Atatürk Kitaplığı, FA. Evr, 000003-001, s. 134).

çıkamamağla kuvvet-i harbiyye ve maliyyesinin za'fı anlaşılmiş olan Devlet-i Osmaniyye'ye manevî bir kuvvet ve kudret husule getirmiş. Karşısında Rusya Devleti gibi mukavemet edemeyeceği bir kuvvete karşı üç devletin kuvvetini kendi devletiyle birleştirmek gibi hârikalar göstermiş olan o adem harbe öyle şanlı bir surette çıkabilmek için ne kadar emekler vermiş ne gayretler göstermiş olduğu halde o sulhu ana yaptırmak pek tabî bir hal görülmez mi? O zaman vatanını sevenler vatanın menfaatini düşünenler öyle arzu etmesi lazım iken serbetce irtişa ve iritikaba koyulmak isteyenler kendi keyfleri istifadeleri için anı düşürmeye çalışmışlar! Ve defaatle muvaffak olmuşlar! Evvelce vatan-ı milletin terakki ve i'lâsı için kavanin ve nizamat vaz' eyledikce maarifin esasını vaz'la intişar ve terakkisine çalışdıkca anı alafrangalık ile Frenklerle ünsiyet ile, hatta o kadarla da kanaat edemeyerek dinsizlik ile, ve bazıları tarafından din düşmanlığı ile ithama kadar varılması Reşid Paşa'dan ziyade kendi vatan ve milletlerine hıyanet idi! Hele sonra da anın ittifaka muvaffak olduğu devletlerden biri olan Fransa devleti sefaretine kendisi hakkında lakırdılar taşıyarak Fransa Sefareti'ni anın mevkiinden düşmesine kadar çalıştırmak kendi talim ve terbiye eylediği şakirdleri Âlî ve Fuad Paşaların anın mevkiine geçmek için bir İngiltere ve Fransa taraftarlığı gibi bir şey çıkararak zavallı Reşid Paşa'nın o kadar emekle husule getirdiği o ittifakla akd-ı sulh zamanında dahi devletine edeceği birçok hizmetler hakkındaki tasavvuratını mahv etmek andan ziyade vatan ve milletlerine zarar vermek değil midir? Hele Âlî ve Fuad Paşaların öyle bir zamanda üstadlarıyla beraber çalışıp devletlerine pek büyük hizmetler görebilecekleri halde Reşid Paşa'nın mevkiini sarsıp anın göreceği hizmetlere de mânî' olmaları Osmanlı devletine pek çok fırsatlar zâyî' ettirmişlerdir! Anlar üstadları ile birlik olup Fransa politikası taraftarı diye bir taraf icad etmeye idiler evvelce Reşid Paşa takımı denilen o heyete öyle bir zamanda ihtiyaç bulunduğundan Mehmed Ali Paşa ve Rıza Paşa takımı çıksalar da meham-ı umur-ı siyasîye fırtınalarından barınamayıp hemen düşüvereceklerinden iş başında anlar bulunacak, bir politika ayrı gayrılığı zuhura gelmeyerek her tarafla müttefikten idare-i umur imkân dairesinde bulunabilecek idi.

Bu ayrı gayrılığı çıkarmak da Âlî Paşa olmasa belki Fuad Paşa'nın hatırına gelmezdi. Belki anı Âlî Paşa çekmiş, üstadlarının yanından bir mevki-i ikbale doğru sürüklemiştir. Âlî Paşa Reşid Paşa'ya karşı gelebilmek için Fuad Paşa'yı da kendine ilavesine lüzum görmüş! Âlî Paşa her şeyden ziyade kendi nef'ini düşünür, haris-i ikbal, sinsi bir adem imiş! Zeki ve dirayetli olduğunda şüphe yoksa da ahlak cihetince Fuad Paşa gibi değilmiş! Âlî Paşa pek müstebid,⁵⁶ kendini beğenmiş, mağrur bir adem olduğu halde Fuad Paşa asla müstebid olmayıp serbest fikirli, münevverü'l efkâr ve nezaket-i mücesseme denilmeğe şayan bir kimse imiş. Ekseri hataları Âlî Paşa'dan ayrılmaması yüzünden olup anın seyyiesine uğramış! Âlî Paşa konferanslarda istifade değil pek çok fırsatlar zâyî eylemiştir!

⁵⁶ Âlî Paşa, hatasız olmadığını, en az başka bir kişi kadar hata yapabileceğini, yardıma ve tavsiyelere açık olduğunu, dürüstçe ve bilinçli bir şekilde söylendiği takdirde kendisiyle aynı görüşte olmayanların da fikirlerine değer verdiğini belirtmişti [*The Last of the Ottoman Grandees: The Life and the Political Testament of Âli Paşa*, haz. Fuat Andıç ve Suphan Andıç, İstanbul: The ISIS Press, 1996, s. 39].

Evvelce Reşid Paşa tarafından ihzar olunmuş şeylerden dahi istifade edemeyip o âdemin o hususdaki emeklerini de ziyan eylemiştir! Konferanslarda elini göğsüne koyup da aktör tavırları yapması ise bir ehliyet göstermek değil erkân-ı ecnebiyyenin mucib-i istihzası olmuş!...İki şakird-i bî-vefâ üstadlarına rekabet eylemek ve ana galebe ile umur-ı hükümeti ellerinde bulundurarak mevkiilerini tutmak için olan o hareketleriyle kendi devlet ve milletine zarar etmişlerdir..Öyle bir zamanda o kadar mesail-i mühimme içinde Reşid Paşa gibi bir ademi mevkiinden düşürmeğe, iş başından kaldırmağa sebep olmak afv olunabilir hatalardan mıdır? Pek şanlı olarak başlamış olduğu işin itmamını da Reşid Paşa'ya bırakmak lüzumu aşikar iken kendileri o mesuliyeti yüklenmeğe kalkışmak artık hırs-ı câh ve ikbal için pek ileri gitmek değil midir?

Fatma Aliye'nin bu düşüncelerinin kaynağını tahmin etmek zor olmasa gerekir. İki metnin birbirine bir hayli benzer olması Cevdet Paşa'nın belki açıkça yazmaktan ya da *Tezâkir*'e koymaktan çekindiği bu ithamların kızının kaleminden tarihe not düşüldüğünü düşündürmektedir.⁵⁷ Bu açıdan bakıldığında baba-kızın o dönemin devlet adamları hakkında yazdıklarının ihtiyatla karşılanması ve mevcutsa farklı kaynaklarla karşılaştırmalı olarak kullanılması gerektiği bir kez daha vurgulanmalıdır.⁵⁸

1.2. Meclis-i Maarif-i Umumiyye Üyeliği ve Darülmuallimin Müdürlüğü (1850-1864)

Bu başlık altında Cevdet Efendi'nin kalemiyedeki ilk daimî memuriyeti olan Meclis-i Maarif-i Umumiyye üyeliği ve Darülmuallimin müdürlüğü dönemindeki faaliyetleri anlatılacaktır.

Cevdet Efendi, 11 Ağustos 1850'de, "ashab-ı ilm u fazilet ve erbab-ı kemal ü dirayet"ten sayıldığı için 1.200 kuruş maaşla Meclis-i Maarif-i Umumiyye üyeliğine atandı.⁵⁹ Cevdet Paşa, çoğu zaman yaptığı gibi bu göreve atanma hikâyesini de kendisini merkeze koyarak ve kişisel hesaplaşmalar üzerinden kurgulamıştı. Avrupa'ya gitmeye karar veren ve vekili olarak okulların yönetimini yardımcısı Vehbi Molla'ya

⁵⁷ Atatürk Kitaplığı, FA.Evr, 000003-002, s. 241-244.

⁵⁸ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2016, s. 266-267. Cevdet Paşa'nın *Tezâkir* ve *Ma'rûzât*'ta devlet adamlarıyla ilgili iddialarına kendi içinde eleştirel yorum getiren bir değerlendirme için bkz. Betül Sancak, "A Critical Approach Toward Cevdet Pasha's Understanding of Reform: Grandviziers, Sultans, and Society in the Context of *Tezakir* and *Maruzat*", (Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), s. 11-37.

⁵⁹ A.MKT.NZD, 2000/49. Cevdet Paşa, Meclis-i Maarif-i Umumiyye üyeliğine atanma tarihini 5 Şevval/14 Ağustos olarak zikretse de (Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 41; DH.SAİD.MEM 8/12) ilgili iradenin 2 Şevval/11 Ağustos'ta çıktığı anlaşılmaktadır (İ.MVL, 177/5295, 11 Ağustos 1850). Cevdet Efendi'nin maaşı yıllar içinde yapılan zamlarla birlikte 3.500 kuruşa kadar çıkarılmıştı [İ.DH, 303/19239, 26 Temmuz 1854; ŞD, 939/45, lef 1; A.MKT.NZD, 13/46].

tek başına bırakmak istemeyen Mekatib-i Umumiyye Nazırı Kemal Bey'in kendisini nezaretin işlerine yardımcılıkla görevlendirmeyi düşündüğünü, Âlî Paşa'nın ise adamı olan Vehbi Molla'nın isteğine uyarak memuriyetini kişisel yardımcılığa çevirmeyi kabul ettiğini, bunun devlet adamları arasında yarattığı tartışma sonucu Meclis-i Maarif-i Umumiyye üyeliği ve Darümuallimin müdürlüğüne atanmasına⁶⁰ karar verildiğini, böylece daha yüksek bir memuriyetle kayırılrsa da okulların yönetiminin Vehbi Molla gibi bir "cahilin elinde" kaldığını belirtmişti.

Cevdet Paşa, çağdaş eğitim sistemini benimsemediğini iddia ettiği Vehbi Molla'yı "ziyy-i ulemâda bulunan cüheladan olup ancak Âlî Paşa'nın dalkavuklarından olduğu cihetle böyle ehli olmadığı işe tayin olunmuş idi" sözleriyle değerlendirmişti. Vehbi Molla'nın Kemal Efendi'ye vekâleti hakkında eğitim-öğretim işlerini çıkırından çıkaracağından endişe edildiğini, mekteplerin önemini bilmez biri olduğunu ve Darümuallimin hocalarının bile kendisini küçümsediğini öne sürmüştü. Fakat o dönem belgelerine bakıldığında izlenen manzara farklılaşmaktadır. Zira Meclis-i Maarif-i Umumiyye Başkanı Abdülhak Efendi, Vehbi Molla'nın "ikdamıyla" Darülmaarif'te coğrafya, hendese, hey'et ve hikmet gibi dersler okutulduğunu, Sultan'ın huzurunda yapılan sınavlarda kur'a ile seçilen öğrencilerin başarısının memnuniyet yarattığını, "nişan-ı aferin" alan rüştiye öğrencileri için Darülmaarif'te bir sınıf daha açılmasına lüzum görüldüğünü belirtip, "doğrusu mumaileyh Vehbi Efendi daileri usûl-ı cedide-i talimiye üzerine gece gündüz hasr-ı evkat ederek bu babda mükafat-ı seniyye-i aleniyye kesb-i liyakat ve istihkak etmiş" sözleriyle kendisinin ödüllendirilmesini istemişti. Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey, ilmiye kuralları gereği bu terfi için beklenilmesi gerektiğini söylese de Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın arzında belirttiği üzere Vehbi Molla'nın vekilliği sırasında öğrencilerin yeni usûlde eğitim-öğretim görmelerindeki katkıları ve gayreti nedeniyle rütbesinin yükseltilmesi teklifi, zamanı geldiğinde uygulanmak üzere Sultan Abdülmecid tarafından da uygun bulunmuştu. Ayrıca ileriki süreçte Rumeli'de de yeni rüştiyeler açılması kararı alındığı sırada Vehbi Molla'nın "malumat-ı sabıkası" nedeniyle bölgeye gönderilecek memur olarak seçildiği ve bu görevi başarıyla yerine getirdiği için kendisine 5.000 kuruş atıyye verildiği de

⁶⁰ İleride anlatılacağı üzere Cevdet Paşa'nın Darümuallimin müdürlüğüne atanma tarihiyle ilgili verdiği bilgi yanlıştır.

bilinmektedir.⁶¹ Dolayısıyla Cevdet Paşa'nın o dönem Mekatib-i Umumiyye yardımcılığı adaylığı hikâyesinde kendi değerini ve eğitim-öğretim işlerindeki becerisini göstermek için Vehbi Molla'yı daha zayıf bir karakter olarak kurgulamaya ve birçok noktada hedef aldığı Âlî Paşa'ya bu vesileyle de yüklenmeye çalıştığı ihtimali güç kazanmaktadır. Bu konuda babasından oldukça etkilendiği anlaşılan Fatma Aliye'nin ise "Âlî Paşa dalkavuk yerleşdirmeği sever bir adem olup Vehbi Molla'yı da Reşid Paşa'nın tesis ve teşkil eylediği maarife bir mikrop olarak salmış idi" ifadelerini tarihe not düşmekten çekinmediği görülmektedir.⁶²

Cevdet Paşa'nın bu göreviyle ilgili diğer bir iddiası da o dönem geçimini sağlayacak kadar bir gelir sağlayıp medresede hocalık yapma niyetinde olduğu için memuriyet almak istemediğini, ancak Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey'in teşvik ve tavsiyesi üzerine görevi kabul ettiğini söylemesidir. Bu memuriyete pek de gönüllü olarak girmedini hissettiren bir üslup kullanması ve "bâtınen gaileyi çoğalttı"ğını belirtmesi kariyerinin ilk dönemlerinin yazımını inşa ederken tercih ettiği bir yöntem olarak dikkat çekmektedir. İleride, isteği dışında mesleğinin (ilmiyeden kalemiyeye geçişi) değiştirildiğini iddia eden biri açısından düşünüldüğünde ise söz konusu yorumların algı yönetimi için uygun girizgahlar oluşturduğu söylenebilir. Kendisinin de ifade ettiği gibi, Cevdet Efendi'nin hayatındaki dönüm noktalarından biri resmen daimî bir görevle bürokratik hayata girdiği bu memuriyeydi. Artık odasını temizleyip yemeğini hazırlayan bir hizmetçi ile yetinmesi mümkün olmayacak at, seyis, kayık ve kayıkçı gibi yeni yaşamının zorunlu araçlarını temin etmek zorunda kalacaktı.⁶³

1850'de alınan karar üzerine, Meclis-i Maarif-i Umumiyye'nin rutin toplantıları dışında, genel üyelerin her ayın ilk Pazar günü biraraya gelerek bir önceki ayın faaliyet raporunu değerlendirmesi ve sonraki ay yapılacakları müzakere etmesi yöntemi benimsenmişti.⁶⁴ Kendi anlatımına göre Cevdet Efendi'nin, Meclis-i Maarif-i Umumiyye'deki öne çıkan işlevlerinden biri kâtiplerin hazırladıkları müsveddeleri sade ve anlaşılır bir yöntem benimseyen yeni yazım tekniği ile tashih etmek ve çok önemli olanları bizzat kaleme almaktı. Ayda 1 kere Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye başkanı

⁶¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 38-39; İ.MVL, 196/6077, 15 Ocak 1851; 333/14308; İ.DH, 343/22595; 427/28260; 427/28260; A.MKT.UM, 199/49.

⁶² Atatürk Kitaplığı, FA.Evr, 000003-003, s. 264.

⁶³ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 39-41.

⁶⁴ Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2018, s. 273-274, 276.

ve Hariciye nazırının ortak riyasetinde bir devlet adamının evinde toplanan mecliste kendisini “muharrir” olarak tanımlayan Cevdet Efendi, yapılanların özetini ve yapılması düşünülenlerin dökümünü hazırlayıp okumak görevini de üstlenmişti.⁶⁵

Cevdet Efendi, yeni görevine başlamasından kısa süre sonra, Petersburg dönüşü⁶⁶ yakalandığı hastalığının tedavisi için kaplıcaya girmesi gereken Sadaret Müsteşarı Fuad Efendi'nin Bursa seyahatine eşlik etti. Kendi ifadesine göre Fuad Efendi ile birlikte bölgedeki kaplıcaları, mesire yerlerini ve camileri dolaşıp doğanın güzelliğinden etkilenerek şiirler yazmanın yanı sıra Boğaziçi'nde işlemek üzere bir anonim şirket kurulması ve Türkçe dilbilgisi kurallarının toplandığı bir kitap hazırlanması hakkında sıkça konuşmuşlardı. Tek başlarına kaldıklarında ise Fuad Efendi'nin Şirket-i Hayriye ile ilgili raporu kaleme almakla kendisinin de *Kavâ'id-i Osmaniyye*'yi yazmakla uğraştığını ve Bursa'da buldukları yaklaşık 1 aylık süre içinde her iki metnin taslağının da tamamlanmış olduğunu belirtmişti. İstanbul'a döndüklerinde Mustafa Reşid Paşa'nın başkanlığında toplanan hükümet üyelerinin teklifi ve Sultan Abdülmecid'in 30 Eylül 1850 tarihli iradesi ile Şirket-i Hayriye'nin kurulmasına karar verildi. Cevdet Efendi de 1 hisse senedi satın alarak bu girişime katkıda bulundu. Ayrıca *Kavâ'id-i Osmaniyye*'nin eksiklerini tamamlamakla ilgilendi. Bu esere ek olarak rüştiyeler için basitleştirilmiş dilbilgisi anlatan *Medhal-i Kavâ'id*

⁶⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 45-46. Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'de eğitim sisteminin yenilenme çabalarını ve Meclis-i Maarif-i Umumiyye'nin kuruluşunu anlattığı kısma vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi'nin not düşüğü muhalif düşüncelerini burada zikretmek o dönem ağır eleştirilere uğrayan ilmiye sınıfındaki farklı sesleri dinlemek açısından faydalı sayılabilir: “Maarif-i umumiyyenin ibtida-yı tulû'î-i aftâb-ı saltanat-ı seniyyeden berü matla'ı medaris-i ilmiyye olduğundan gafletle o koca Hikmet Bey o şems-i hakikate bakmayıp da ufk-ı ziyâlatda başka mihr-i maarif araştırmaya kalkışması ve o metâlî' ve mevâkîf-ı ilmiyenin menâzil-i vaz'ıyyesinin vesail-i terakkisinden bahsi unutup güya millet-i İslâmiyye'de medaris yoğımış kılıklı efkârda birtakım avâm-güne-i bünyana rehber olması şayan-ı taaccübdür. Maarif-i Umumiyye Nezâreti minelkadim mevcuddur ki o nezaret makam-ı Meşihat'ın akdem vezaifidir. Meseleyi merciinden istiftâ'ya yani o vazifeyi ihyaya çalışılmış olsa ve sudur-ı ilmiyye vesair rüesâ-yı esâtîze-i mevcudenin uruk-ı hamiyetleri tahrik edilse olmaz mıydı. Yâr u ağıyâra karşı millet-i azime-i Osmaniyye'de o vakte kadar maarif-i umumiyye lezzeti tadılmamış kılıklı cehaletimiz meydana konulmamış olup da medâris-i mevcudeye vakt u hale münasip dürûs-ı umumun tederrüsü itiyad edilmiş olsa idi acaba şimdilere kadar masrafsızca ve tekellüfsüzce ne derecelerde neşr-i fûnûn rûnümün olur idi. Buraları ol vakt değil hala düşünülmediğine teessüf olunur. Vaktiyle hesaba gelmez masarîf ve himemat-ı külliye ile meydana götürülen bunca müessesat-ı ilmiyyeyi ke-en-lem-yekün hükmüne koyup da o müessesat-ı azimenin bir dershanesine muadil olamayan Darülfünun namıyla inşasını hezâr tekellüfle dermiyân etdikleri şeyler vaz'ının hilafına munkâlib olup gitmiştir” (A.VKN, 1/24, lef 4).

⁶⁶ Cevdet Paşa'nın Fuad Paşa'nın Petersburg'dan dönüşü münasebetiyle yazdığı kaside için bkz. Mustafa Reşid, *Müntehabat-ı Cedide*, II, 208-211.

adını verdiği çalışmasını da o dönem yazdı.⁶⁷ Cevdet Efendi, eserinde dönemin dili, basitleştirme ve sadeleştirme anlayışına uygun olarak sesli harfleri gösterebilmek için bazı imla işaretleri kullanılmasını önerse de Hicri 1271 yılı Devlet Salnamesi'nde kullanıldıktan bir süre sonra bu uygulamanın terk edildiği anlaşılmaktadır.⁶⁸

Cevdet Efendi'nin o dönem tecrübe ettiği ve ileriki yıllarda öncülük edeceği önemli faaliyetlerden biri de resmî yıllıkların yayımlanmasıydı. 1846 yılında hazırlıklarına başlanıp ilki 1847'de Ahmed Vefik Paşa'nın öncülüğünde piyasaya çıkarılan salnameler yıllar içinde daha sistematik ve düzenli hale getirilmeye çalışılmıştı. 1848 ve 1849 yıllıkları da Ahmed Vefik Paşa tarafından hazırlanmış, 1850'de Meclis-i Maarif üyeliğine atanan Cevdet Efendi modern devletin araçlarından biri kabul edilen bu girişime dahil olmuştu. Cevdet Efendi'nin görev ve sorumlulukları çeşitlenip arttıkça bu işi önce Meclis Başkâtibi Behçet Bey daha sonra da üyelerden Rüşdü Bey devralmıştı.⁶⁹ İlgili yerlerde anlatıldığı üzere Cevdet Efendi, bu konuda edindiği bilgi ve tecrübeleri daha sonraki yıllarda devlet ve vilayet salnamelerinin çıkarılmasında kullanmış ve hazırlıklar sırasında başvuru kaynaklarından biri olmuştu.

Cevdet Efendi Meclis-i Maarif-i Umumiyye üyeliğine atanmasından yaklaşık 4,5 ay sonra ek görev olarak Darülmuallimin müdürlüğüne atandı. 2 sene önce açılan okulun mevcut öğrencilerinin kabiliyetsizliği ve isteksizliği nedeniyle istenen gelişmeyi gösterememesi sonucu bunların burslarının yarısı olan 15 kuruş “sadaka maaşı” ile okuldan atılmaları ve yerlerine giriş sınavı yapılarak yeni öğrenci alınması kararlaştırıldı. Bu kapsamda okulda düzeni sağlamak ve eğitim-öğretimin kalitesini arttırmak üzere özel bir kişinin görevlendirilmesi söz konusu olduğunda “erbab-ı fazl u

⁶⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 42-45; *Tezâkir 1-12*, s. 12-13; Ali Akyıldız, *Osmanlıda Ulaşımın Modernleşmesi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2019, s. 49; “Şirket-i Hayriye Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu-I: 29 Mayıs-1 Haziran 2013*, İstanbul, 2013, 360; A.MKT.NZD, 2016/57; 2016/62; 2016/65; A.MKT.MHM, 51/115; *Takvim-i Vekayi*, nr. 436, s. 3.

⁶⁸ Ali Akyıldız, *İlk Türk Akademisi Encümen-i Dâniş*, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018, s. 39.

⁶⁹ Bilgin Aydın, “Salnâme”, *TDVİA*, XXXVI, 52; Ubcini, *Lettres sur La Turquie*, Paris: Chez Guillaumin, Libraire, 1851, s. viij, 168, 369-370; *La Turquie Actuelle*, s. 185; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye (1295)*, Dersaadet: Matbaa-i Âmire, 1295, s. 435. Devlet salnamesi yayımlama fikrinin ilk olarak Divân-ı Hümayun Tercümanı Fuad Efendi'den (Paşa) çıktığı ve kendisinin hazırladığı örnek risalenin beğenilmesiyle her sene bir yıllık çıkarılmasına karar verildiği anlaşılmaktadır [İ.MSM, 7/128, 28 Aralık 1846; HR.MKT, 15/69].

kerem” ve “böyle şeylerde liyakat-ı sahiha ashabından” sayılan Cevdet Efendi’nin ismi “bilhassa” öne çıktı.⁷⁰

Okulun durumunu iyileştirmek için yeni bir nizamname hazırlayıp uygulamaya koyan Cevdet Efendi, sınav sistemini de düzenledi. İlmiye mensubu bir memur olarak ta’lik yazı ile kaleme aldığı 16 maddelik nizamnamede; alınacak öğrencilerin ve stajyerlerin nicelik ve niteliği, öğrenim süreleri, öğretilecek dersler, devamsızlık hakkı ve sınav sistemi, mezunların istihdamı gibi konularda belirsizlikleri ortadan kaldıran ayrıntılı bir program çizdi. Darülmuallimin’in rüştiyelerin “ruhu” olduğuna dikkat çekerek okulun kalitesinin yükseltilmesi için öğrenci sayısının 30’dan 20’ye düşürülmesi ve idaresinin güçlendirilmesi gerektiğini belirtti. Eğitim-öğretimi aksattığı gerekçesiyle öğrencilerin 3 aylarda (Receb-Şaban-Ramazan) taşradaki köylerde dinî hizmet karşılığı ücret ya da erzak toplamasını sağlayan cerr sisteminin kaldırılmasını ve bunlara geçimleri için yeterli miktarda maaş bağlanmasını istedi. Belirlendiği gibi 3 sene zarfında mezun olamayan öğrencilerin okuldan atılması ve maaş imkânının suistimal edilmemesi için nizamnamedeki kuralların katı bir şekilde uygulanması gerektiği yönünde yetkilileri uyardı. Ders programında ilk sıraya Usûl-ı İfade ve Tâlim’i koyarak öğretmenlik mesleğinin gelişimi açısından önemli bir adım attı. Kendisinin katılmadığı Meclis-i Maarif-i Umumiyye oturumunda aynen kabul edilen bu teklifler Sultan Abdülmecid’in onayıyla birlikte yürürlüğe girdi. Cevdet Paşa, söz konusu düzenlemelerden sonra bu okuldan birçok rüştiye öğretmeni yetiştirdiğini öne sürerek tavsiyelerinin işe yaradığı izlenimini vermeye çalışmıştı.⁷¹ Bu görevlendirmeden kısa süre sonra kendisine, Meclis-i Maarif-i Umumiyye üyeliğine mahsus olmak üzere üçüncü rütbeden Mecidiye nişanı verildi.⁷² Muallim Cevdet’in bu kurumun ilk mezunlarından Selim Sabit Efendi’den aktardığına göre Cevdet Efendi’nin müdürlük süreci kendi bilgi birikimini arttırması açısından da faydalı olmuştu. Okulda tarih

⁷⁰ İ.MVL, 195/6008, 3 Ocak 1851; A.AMD, 28/23. Cevdet Paşa, 14 Ağustos 1850’de Meclis-i Maarif-i Umumiyye üyeliği ve Darülmuallimin müdürlüğüne birlikte atandığını belirtirse de (Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 41; DH.SAİD.MEM 8/12; *DH.SAİD.d.*, nr. 1/2) muhtemelen yanlış bir hatırlama sonucu ilgili yerde belirtildiği üzere atanma tarihini farklı verdiği ve iki memuriyeti aynı zamanda üstlendiğini yazarak okuyucuyu yanılttığı görülmektedir.

⁷¹ Yahya Akyüz, “Darülmuallimin’in İlk Nizamnamesi (1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa”, *Millî Eğitim* 95 (1990): 6-18; Mustafa Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, s. 110-113; İ.MVL, 211/6894, 1 Haziran 1851; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 46; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 034, s. 33-34.

⁷² İ.MVL, 196/6043, 7 Ocak 1851; A.MKT.NZD, 24/77; A.AMD, 1260/60. Cevdet Paşa, bu nişanların daha sonra tamamen toplandığını ve nişansız kaldığını belirtir (Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 30).

dersleri verirken bir yandan da Fransızcası'nı⁷³ ilerletip Batılı tarihçilerin eserlerini okumuştur. Mekâtib-i Umumiyye Nazırı Kemal Bey ve Fransızca dersi de aldığı hocası Emin Efendi'den Prusya ve Fransa'daki Darülmuallimin sistemi ve Avrupa tarih yazımı yöntemleriyle ilgili bilgi almıştı.⁷⁴

Meclis-i Maarif-i Umumiyye'nin o dönem aldığı kararlardan en önemlisi, daha önce 1845'te Meclis-i Maarif-i Muvakkat'ın hazırladığı mazbata ile de gündeme geldiği üzere Académie de Paris'ye benzer şekilde Encümen-i Dâniş adıyla bir ilmi cemiyet kurmak oldu. Cevdet Efendi'nin kaleme aldığı mazbatada, ilme önem veren devletlerin her dönemde refah ve medeniyet içinde yaşayarak diğer devletlere galip geldikleri, her çağın literatür ihtiyacının farklı olduğu, buna uygun şekilde eğitim-öğretimin gelişimini sağlayacak kitapların hazırlanması için bir ilmî cemiyet oluşturmanın gerektiği belirtilmişti. Meclis-i Muvakkat'ın önerdiği gibi Darülfünun binasının tamamlanmasından sonra kurulması yerine Encümen'in hemen faaliyete geçerek telif ve tercüme işlerine başlaması ve böylece üniversite açıldığında okutulacak kitapların hazır bulunması daha pratik bir çözüm olarak öne sürüldü. Diğer önemli değişiklik ise Encümen'de birçok farklı bilim dalından temsilcilerin yer alması hedefine uygun şekilde dahilî üye kontenjanının arttırılmasının yanı sıra haberleşme yoluyla katkı sağlaması beklenen haricî üyelerin sınırsız tutulması ve üyelerin bir bilim dalında uzman, hem doğu hem de batı dillerinde yazma ve tercüme becerisine sahip olması isteğiydi. Encümen'in yönetimi konusunda da aynı hibrit yaklaşım benimsenerek doğu ve batı dil ve bilimlerinde uzman iki ayrı başkanın görevlendirilmesi teklif edildi.

Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın gayretiyle,⁷⁵ 15 Nisan 1851'de çıkan Sultan Abdülmecid'in iradesinde belirtildiği gibi her ayın başında 1 gün Darülmaarif'te toplanmak üzere cemiyetin 40 dahilî ve sınırsız haricî üye ile kurulması, birinci ve ikinci başkanlıklarına Atâullah Efendizâde Şerif ile Abdülhak Efendizâde Hayrullah Efendilerin atanması ve bu girişim için yıllık 50.000 kuruşluk ödenek ayrılması uygun

⁷³ Cevdet Paşa, kendi ifadesine göre Arapça ve Farsça'yı okuma-yazma-konuşma seviyesinde biliyordu. Bulgarca ve Fransızca'ya ise aşına olsa da konuşamıyordu (*DH.SAİD.d*, nr. 1/2).

⁷⁴ Muallim Cevdet, "Darülmuallimin'in Yetmiş Birinci Sene-i Devriyesi Vesilesiyle Müessesenin İlk Müdürü Cevdet Paşa'nın Hayat-ı İlmiyesi Üzerine Konferans", *Tedrisat Mecmuası* Haziran 1333 [1917]: 436.

⁷⁵ Reşid Paşa'nın Encümen-i Dâniş'in kurulmasındaki katkısı yıllar sonra bile takdirle anılmasını sağlayan bir çabasıydı: "Encümen-i Dâniş'in elzemiyet ve ehemmiyetini takdir ile küşadına bez-i himmet etdiğinden dolayı hazret-i Reşid'in ruhuna yüz bin Fatiha ihda edilse becâdır" (Mehmed Selahaddin, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyasiyesi*, s. 135).

görüldü. Cevdet Efendi'nin de aralarında bulunduğu Meclis-i Maarif-i Umumiyye üyeleri tarafından hazırlanan Encümen'in toplam 26 bendlik iç tüzüğünde, üye ve başkanların belirlenme şekli, üyelerin sahip olması gereken vasıflar ve Encümen ile ilişkilerini nasıl yürütecekleri, Encümen'in ele alacağı konuların ve yazdıracağı kitapların tespit yöntemi, eserlerin basım ve yayım süreci, eser sahiplerine verilecek ödüllerin kaç derece olacağı ve bunu sağlayacak şartlar ayrıntılı biçimde ortaya konuldu.⁷⁶

Cevdet Paşa, o dönemki gelişmeleri anlatırken Encümen-i Dâniş'in itibarını arttırmak amacıyla bazı yüksek rütbeli devlet adamlarına mı yoksa fiilen telif ve tercüme yapabilecek kişilere mi üyelik verilmesi hakkında ihtilaf çıktığını, Âlî Paşa'nın itirazına rağmen seçimlere "zatiyyat" karıştığını ve yeterli donanıma sahip olmayanların da alınmasıyla cemiyetin binasının sağlam temeller üzerine kurulmadığını iddia etmişti. Bu nedenle daha ziyade kendi işleriyle meşgul olan üyelerin birçoğunun ilme yeterince vakit ayıramadığını ve cemiyete hizmet edecek kişi sayısının çok az kaldığını da yazmıştı. Devlet adamları arasında yaşanan rekabet ve gruplaşmaların Encümen'in açılış töreninde bile kendisini hissettirdiğini, Reşid Paşa takımının "eshâb-ı dâniş" olarak öne çıktığını başta Tophane-i Âmire Müşiri Ahmed Fethi Paşa olmak üzere bunun dışında bırakılanların ise kırgın bir halde kaldıklarını öne sürmüştü. Üyelere, göreve atandıklarını bildiren birer tuğralı ruus verildiğini yazan Cevdet Paşa, Encümen'in dahilî 40, haricî 33 üyesi bulunduğunu belirtse de konu hakkında yapılan son çalışmalar farklı ihtimallerin varlığına işaret etmektedir.⁷⁷ Encümen-i Dâniş'in kuruluşunu, Avrupa'daki bilimler akademisi kurumlarının bir türevi ve Osmanlı'daki "Frank" düşmanlığının kırılma noktası olarak gören *The Illustrated London News*,

⁷⁶ Ali Akyıldız, *İlk Türk Akademisi Encümen-i Dâniş*, s. 11-14, 16-17; Kenan Akyüz, *Encümen-i Dâniş*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975, s. 11; *MVL.d*, nr. 411, 1 Mayıs 1851. Cevdet Paşa'nın kaleme aldığı Meclis-i Maarif-i Umumiyye mazbatasının ve Encümen'in iç tüzüğünün tam metni için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 47-50; Ali Akyıldız, *İlk Türk Akademisi Encümen-i Dâniş*, s. 56-61; Kenan Akyüz, *Encümen-i Dâniş*, s. 44-49, 51-57; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 036, s. 19-23.

⁷⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 52-53; *Tezâkir 1-12*, s. 13. Akyıldız'ın, ilgili irade eki ve *Takvim-i Vekayi*'deki iki listeyi, ilk defa kullandığı ruus defterindeki bilgilerle karşılaştırmalı olarak ele almasıyla hem dahilî hem de haricî üye sayılarıyla ilgili farklı ihtimallere ulaşılabileceği ortaya çıkmıştır. Mısır Valisi Abbas Hilmi Paşa'nın, kamuoyuna duyurulduğu halde 11 Mısırlı âlimin üyeliğine izin vermediğinin tespiti ve bazı kişilerin ruus defterinde isimlerinin bulunmaması meseleyi daha da karışık hale getirmiştir. Bununla ilgili sorunların ayrıntılı tartışması için bkz. Ali Akyıldız, *İlk Türk Akademisi Encümen-i Dâniş*, s. 19-22. Encümen-i Dâniş üyelerine verilecek ruus-ı hümayun müsveddesini de Cevdet Paşa'nın çeşitli yazılarının suretlerinin yer aldığı bir defterinden anlaşılmaktadır (Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 034, s. 31-32).

yüksek rütbeli bürokratların da yer aldığını belirttiği dahilî üyelerin bazılarının isimlerini zikrederken Cevdet Efendi'yi de “grammarian” olarak tanımlamıştı.⁷⁸

Cemiyetin dahilî üyeleri arasında bulunan Cevdet Efendi, *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanmak üzere bu girişimin amacını halka anlatan bir ilan metni hazırladı. Burada, sadece bilim insanı ve yüksek öğrenimli kişilerin değil halkın da anlayıp faydalanabileceği ilmi eserlerin kaleme alınması noktasına vurgu yapmayı tercih etti. Sultan Abdülmecid'in de katılacağı Encümen'in açılış töreni sırasında okunmak üzere kaleme aldığı konuşma metninde ise insanın maddî ve manevî gelişimini sağlayabilmesi için eğitim görmesi gerektiğine ve işlenmemiş bir toprağın hacminin önemsiz olması gibi ilim aracı olarak kullanılmayan dilin de hakkettiği itibarı göremeyeceğine dikkat çekerek cemiyetin temel hedefini ortaya koymaya çalıştı.⁷⁹ 18 Temmuz'da Darülmârif'teki açılış töreninde, Sadrazam Reşid Paşa'nın konuşmasından sonra cemiyetin ikinci başkanı Hayrullah Efendi, Cevdet Efendi'nin hazırladığı metni okudu. Sadret Müsteşarı Fuad Efendi ile Cevdet Efendi'nin birlikte yazdıkları Türkçe hakkında ilk Türkçe gramer kitabı sayılan ve ileride “hakikaten Osmaniyana dilini öğretmiştir” ifadesiyle anılan *Kavâ'id-i Osmaniyye*, kurumun ilk eseri olarak Sultan'a sunulup etkileyici bir başlangıç yapılmaya çalışıldı. Sultan Abdülmecid'in eserin basılmasını emredip ayrılmasından sonra Cevdet Efendi, Reşid Paşa'nın Âlî Paşa tarafından yazıya dökülen konuşmasını yayımlanmak üzere gazetelere gönderdi. Cevdet Efendi, herkesin yararlanabileceği güzel bir eser ortaya koyduğu ve “ehliyet-i zatiyyesi ve mesaisi” nedeniyle hareket-i altmışlı⁸⁰ rütbesine yükseltilerek ödüllendirildi. Kendi deyimiyle burnuna mevleviyet kokusu geldiğinden ilmiyede uzun vadeli planlar yapmaya başlamıştı.⁸¹ Yine o sırada Arapça'nın dilbilgisi kurallarını özetleyen, Türkçe

⁷⁸ *The Illustrated London News*, 6 Eylül 1851, s. 302-303. Bu makale aynı zamanda Cevdet Paşa'nın Avrupa basınında yer aldığı tespit edilebilen ilk gazete haberi olması bakımından da önemlidir.

⁷⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 50-55; İ.DH, 235/14153, 27 Mayıs 1851; A.AMD, 31/4; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 034, s. 21-24. Bu nutuk o dönem gazetelerinde de yer almıştı (*Ceride-i Havadis*, nr. 540, 21 Temmuz 1851, s. 1).

⁸⁰ Osmanlı medreselerinde müderrise günlük verilen ücrete bakılarak yapılan tasnife göre 18. yüzyıldan itibaren, ibtidâ-i hâric, hareket-i hâric; ibtidâ-i dâhil, hareket-i dâhil; mûsile-i Sahn, Sahn-ı Semân; ibtidâ-i altmışlı, hareket-i altmışlı; mûsile-i Süleymâniye, hâmise-i Süleymâniye, Süleymâniye, dârülhadis-i Süleymaniye dereceleri oluşmuştu (Mehmet İpşirli, “Medrese-Osmanlı Dönemi”, *TDVİA*, XXVIII, 330).

⁸¹ İ.DH, 236/14276, 19 Ekim 1851; A.AMD, 30/98; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 036, s. 52; *Ceride-i Havadis*, nr. 552, s. 4; *Takvim-i Vekayi*, nr. 466, s. 3; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 318, s. 1269. Cevdet Paşa'nın iddiasına göre Sultan Abdülmecid, *Kavâ'id-i Osmaniyye*'nin takdim edilmesinden sonra Reşid Paşa'ya Cevdet Efendi'nin rütbesinin kendisini de memnun edecek şekilde yüksetilmesini söylemişti (Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 56-57). Fuad ve Cevdet Efendiler Encümen-i Dâniş'e

kaleme aldığı ve kaynaklarda *Ta'likat ale's-Şâfiye* olarak da geçen *Gayetü'l-Beyân* adlı eserini Ceride-i Havadis Matbaası'nda bastırarak kamuoyuna sundu.⁸²

Encümen-i Dâniş'in faaliyete geçmesiyle birlikte aldığı ilk kararlardan biri yaygın kullanım kazananlar dışında Türkçe'ye yabancı dillerden geçmiş kelimeleri ayıklayıp yeni sözlük hazırlamakla görevli bir komisyon kurulması oldu. Ayrıca *Tarih-i Umumî* adıyla başlangıçtan Sultan Abdülmecid dönemine kadarki zamanı kapsayan genel bir tarih kitabı yazılması düşünülerek Cevdet Efendi'nin hilkat ile Hz. Musa arası birinci kısmı hazırlayacak ekipte yer alması öngörüldü. Ancak yaklaşık 10 ay sonra, 19 Ekim 1853 tarihli irade ile Cevdet Efendi'nin 1774-1826 yılları arasında meydana gelen olayları sade ve anlaşılır bir dille kaleme alması istendi.⁸³ Böylece *Tarih-i Cevdet*'in yaklaşık 30 yıllık yazılış hikâyesi başlamış oldu.

İlgili bölümde anlatıldığı üzere Reşid Paşa ile rakipleri arasında gittikçe şiddetlenen iktidar savaşı, devlet işlerinin belli bir düzende yürütülmesine engel olduğu gibi güç dengesinin Âlî Paşa ile Fuad Efendi lehine bozulmasına ve dolayısıyla memurların iki farklı gruba bölünmesine yol açmıştı. Reşid Paşa'nın yetiştirmesi olan Âlî Paşa ile Fuad Efendi'nin yükselişi her iki tarafla da ilişkisini sürdüren Cevdet Efendi'ye zor günler yaşatmıştı. Cevdet Efendi, art arda yaşanan aziller ve Rusya ile kutsal yerler anlaşmazlığı sürerken 1854 yazında *Tarih-i Cevdet*'in ilk üç cildini tamamladığı için Süleymaniye rütbesini alarak kendi deyimiyle “kibâr” müderris sınıfına yükseldi. O dönem gerçekten gerekmedikçe kimseye rütbe verilmemesini ve bu tür taleplerin savuşturulmasını emreden bir iradenin yakın zamanda yayımlandığı göz önüne alınırsa bu terfinin Cevdet Efendi için ne kadar önemli olduğu daha iyi anlaşılabilir.⁸⁴ Eserin bu aşamasında kullandığı dilin, zamanla kamuoyunun beğenisini kazandığını, aynı üslubu benimseyen gazeteler çıkarılmaya başlandığını ve yazı

hediye ettikleri *Kavâ'id-i Osmaniyye* nüshası üzerine şu ifadeleri yazmıştı: “Neşri maarif emri ehemmine haddimizce hizmet etmek niyetiyle acizane ve naçizane telif etmiş olduğumuz kavaidi Osmaniyyenin işbu nüshai asliyesini Encümeni Daniş'e ihda eyledik” (İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 186). Darüşşafaka'da eğitim gören Ahmed Rasim ise ileride *Kavâ'id-i Osmaniyye* hakkında “... o kitab-ı müstetabdan istifade etmemiş bir genç tasavvur eder misiniz? Kâbil değil. Hepimiz o hâce-i âlînin gayret ve inayetinden hisseyâb-ı irfan olduk” demişti (*Malumat*, nr. 2, 4 Haziran 1895, s. 40).

⁸² *Ceride-i Havadis*, nr. 550, 13 Ekim 1851, s. 4.

⁸³ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 58; Akyıldız, *İlk Türk Akademisi Encümen-i Dâniş*, s. 39-41; İ.DH, 282/17685. Cevdet Paşa'nın bu eseri yazarken kullandığı bazı kaynak belgelerin suretleri Atatürk Kitaplığı'ndaki evrakı arasında görülmektedir. Örnek için bkz. Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000031; 0058-01.

⁸⁴ İ.DH, 316/20391, 21 Mart 1855; 335/21953; 317/20476; 299/18924; 354/23384; A.AMD, 56/76; 1275/105.

biçiminde açtığı yeni yolun gittikçe genişlediğini öne sürmüştü. Cevdet Efendi'nin, kaleme aldığı Meclis-i Maarif-i Umumiyye mazbatasında, açılış konuşmasında ve *Tarih-i Cevdet*'in yazımında, Türkçe'nin sade ve anlaşılır bir biçimde, bilim dili olarak kullanılması ve itibarını geri kazanmasına vurgu yapması, Reşid Paşa'dan örnek aldığı bu yeni yaklaşımı Encümen'in de teşvikiyle iyice benimsediğini göstermektedir. Cevdet Paşa, o dönem bu ekole kendisinin öncülük ettiğini belirtirse de Encümen'in sipariş ettiği diğer kitaplarda da dilin sadeliğine öncelik vererek kurumsal bir yaklaşım sergilendiği anlaşılmaktadır.⁸⁵

Paşa'nın diğer önemli iddiası ise Encümen üyelerinin birçoğunun hatır için seçilmesinden dolayı kurumdan beklenen faydanın sağlanamadığını ve yazım görevi kendisine verilen *Tarih-i Cevdet* dışında başka bir eser görülmediğini ifade etmesiydi.⁸⁶ Ancak, Akyıldız'ın belirttiği üzere tercüme ağırlıklı olsa da Encümen'in birçok eserin ortaya çıkmasını sağladığı ve yeni yapılan araştırmalarla tespit edilen kitap sayısının gittikçe çoğaldığı bilinmektedir. Bu çerçevede Cevdet Efendi'nin, İbn Haldun'un 6 bölümden oluşan Arapça *Mukaddime* adlı eserinin 5 bölümünü Türkçe'ye çeviren Pirizâde Mehmed Sahib Efendi'den eksik kalan son kısmın tercümesini 1859'da tamamlaması da 1858'de Mustafa Reşid Paşa'nın ölümü üzerine önemini kaybeden ve 1862'den sonraki devlet salnamelerinde yer almayan Encümen'in faaliyetleri kapsamında sayılabilir.⁸⁷

Cevdet Efendi, Meclis-i Maarif üyesi olarak Darülmaarif, Mekteb-i Maarif-i Adliyye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye ile rüştiyelerde öğrenim gören öğrencilerin Arapça ve Farsça kitapları bitirdikten sonra dilbilgisi yerine usûl-ı inşa ve kitabet ağırlıklı bir müfredatı takip etmeleri ve resmî sınava girmeden önce yetkili bir heyet

⁸⁵ Örnek için bkz. Akyıldız, *İlk Türk Akademisi Encümen-i Dâniş*, s. 29, 31, 40.

⁸⁶ Ahmed Lütfi Efendi, Cevdet Paşa'nın bu iddiasına karşılık *Tarih-i Cevdet* hakkında *Tezâkir*'in üzerine şu notu düşmüştü: “Cevdet Tarihi 1188 senesinden bed' ile kaleme alınmış on iki cildir ki nihyeti 1241 senesine kadardır. Bu müddetde vaki olan havadis-i eyyam zabt u tahrir olunmuşdur. Meâhizi Vasıf ve Asım ve Şanizâde ve Esad Efendi tarihleridir. Müverrihîn-i müşârunileyhimin yazdıkları mevâddın çoğu suret-i tenkidiyede ityân ve haricden bazı malumat beyanı ile müstakil tarih-i tammi verilmiştir. Esas mevâdda nazaran yeniden bir şey yazılmamıştır” (A.VKN, 1/24, lef 2, s. 5). *Vasıf Efendi Tarihi*'ne ve *Esad Efendi Tarihi*'ne ait müellif müsveddelerinin bazı parçaları Cevdet Paşa evrakı içinde yer almaktadır (Y.EE, 90/8; 90/9).

⁸⁷ Encümen'in istek ve teşvikleriyle hazırlanan eserlerden örnekler için bkz. Akyıldız, *İlk Türk Akademisi Encümen-i Dâniş*, s. 38-42; *MVL.d*, nr. 133, s. 61, 75, 80. Encümen-i Dâniş'in son görüldüğü 1862 yılına ait devlet salnamesinde Cevdet Efendi de vakanüvis sıfatıyla dahilî üyeler arasında yer almaktaydı [*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1279)*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1279, s. 38].

önünde bilgilerinin ölçülmesi,⁸⁸ Avrupa’da bulunan Mekatib-i Umumiyye Nazırı Kemal Efendi’nin teklifi üzerine Türkçe ibareli küre haritalar yaptırılarak ülkeye getirilmesi,⁸⁹ İstanbul’daki kütüphanelerde bulunan kitapların kataloglanması ve camilerde bulunanların tespiti, Encümen-i Dâniş’in kurulması ve iç tüzüğünün hazırlanması, Bosna eyaletindeki bazı kaymakamlıklarda, Tırhala, İşkodra, Yanya, Delvine ve Manastır’da İstanbul’daki gibi rüştiyeler açılması, Pîrîzâde Mehmed Sâhib’in İbn Haldun’un *Mukaddime* adlı eserinden tercüme ettiği bölümlerin matbaada basılması, Jean-Baptiste Say’ın *Catéchisme d’Economie Politique* adlı kitabının Türkçe’ye çevrilmesi, kitap basımı hakkındaki tekel usûlünün kaldırılarak isteyenlerin belli şartlara uymak kaydıyla bu işi yapabilmesi ve askeri idadîlere alınacak öğrencilerin öncelikli olarak rüştiye mezunlarından seçilmesi gibi önemli konuların karar sürecine katıldı.⁹⁰

Eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdüren Cevdet Efendi, Mısır ile yaşanan sorunları çözmek üzere bölgeye gönderilen Sadaret Müsteşarı Fuad Efendi’ye eşlik etmekle görevlendirildiği için siyasî meselelerle ilgilenmek zorunda kalmıştı. Mısır’da Tanzimat’ı ilan etmek, Hidiv Abbas Paşa ile Bâbîâli arasında imtiyazı izin alınmadan İngilizlere verilen İskenderiye-Süveyş demiryolu⁹¹ ve Mehmed Ali Paşa’nın mirasının paylaşımı konularında çıkan anlaşmazlıkları çözmek üzere Sadaret Müsteşarı Fuad Efendi’nin Mısır’a gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Cevdet Paşa, Fuad Efendi’nin Mısır’a gönderilmesinin bir sebebinin de miras paylaşımındaki sorunlar üzerine İstanbul’a gelen Mısır hanedan üyeleri nedeniyle Hidiv Abbas ile Reşid Paşaların aralarının bozulması olduğunu öne sürmüştü. Reşid Paşa’nın açıkça Abbas Paşa’yı çekiştirdiğini, Abbas Paşa’nın, Reşid Paşa’nın Avrupa’daki nüfuzundan korkarak İngiltere’nin “kucağına düştü”ğünü, Reşid Paşa’nın bu nedenle intikam almak istediğini ve seyahatin iki devlet adamının arasını bulmak amacıyla gerçekleştirildiğini belirtmişti.

⁸⁸ İ.DH, 250/15338, 1 Nisan 1852.

⁸⁹ İ.MVL, 198/6146, 24 Ocak 1851. Bu teklifin uygun bulunduğunu belirten Meclis-i Maarif-i Umumiyye mazbatasında Cevdet Paşa’nın, 1848’de reform karşıtı Damad Said Paşa’nın korkusundan harita müsveddelerini tuvaletlere attırdığını iddia ettiği Vehbi Molla’nın da mührünün bulunduğunu belirtmek meselenin doğru anlaşılması açısından önemlidir. Cevdet Paşa’nın iddiası doğru kabul edilse bile bu durum, devlet memurlarının üstlerinin yönetim anlayışına uygun davrandığını ve iktidar değiştiğinde ise tam tersi yönde inisiyatif alabildiğini göstermesi bakımından dikkat çekici görünmektedir (Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 11; İ.MVL, 198/6146, lef 5).

⁹⁰ İ.MVL, 199/6228, 5 Şubat 1851; 208/6740, lef 4, 5; 209/6760, lef 3; 333/14308, lef 1; İ.MMS, 8/344, lef 1; 9/372, lef 4; İ.DH, 266/16630, lef 3; Ahmet Zeki İzgöer, *Müslüman, Osmanlı ve Modern Ahmet Cevdet Paşa*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2014, s. 297-298.

⁹¹ Helen Anne B. Rivlin, “The Railway Question in the Ottoman-Egyptian Crisis of 1850-1852”, *Middle East Journal* 4 (1961): 365-388.

İlmiyeden de yanına bir refakatçi alması istenen Fuad Efendi, tercihini Bursa seyahatinde olduğu gibi Cevdet Efendi'den yana kullandı. Fuad Efendi'nin, verilen talimata göre diğer meselelerin yanı sıra Mısır'ın durumunun iyice anlaşılması için Abbas Paşa'nın idare şekli ve yanında çalıştırdığı adamların kişilikleri, halkın yönetime yaklaşımı, bölgedeki mevcut asker sayısı, Bâbîâli'nin izni alınmadan Avrupa'ya gemi sipariş edildiği haberinin doğru olup olmadığı hakkında da bilgi toplaması istenmişti. 6 Nisan 1852'de bölgeye ulaşan heyet Haysun Sarayı'nda ağırlandı. Cevdet Paşa, o günleri anlatırken heyetteki birçok kişinin Mısır iklimine özgü aşırı sıcaklardan bunalarak hasta olduğunu ve kendisinin de can sıkıntısını gidermek için şiir yazmakla vakit geçirdiğini belirtmişti. Fuad Efendi'nin kendisini de Abbas Paşa ile tanıştırdığını, daha sonra hep birlikte sohbet ettiklerini, Paşa'nın kendilerine Türkçe bir tiyatro seyrettirdiğini ve İskenderiye'ye kadar "fevkalade ihtiramat" ile geçirdiğini de eklemişti. Fuad Efendi'nin yaptığı müzakereler sonucu⁹² hükümetin izniyle Kahire-İskenderiye arasında bir demiryolu yapılması, Mısır'ın yıllık vergisinin 60.000'den 80.000 keseye çıkarılması ve Mehmed Ali Paşa'nın varislerine miras haklarının verilmesi hususlarında anlaşmaya varıldı. Fuad Efendi, Abbas Paşa'yı tedirgin etmemek için Tanzimat Fermanı'nı, Cevdet Efendi'nin de dışında bulunup sadece kendi adamlarının yer aldığı divân odasında okuyarak yumuşak bir geçiş yapmayı tercih etti. Abbas Paşa'dan ikram ve iltifat gören heyet 17 Haziran'da İstanbul'a döndü.

Cevdet Paşa, Abbas Paşa'nın, Fuad Efendi'ye yüklü miktarda hediye verdiği gibi kendisine de 100.000 kuruşluk bir pay çıkardığını iddia etmişti. Hatta Abbas Paşa'nın azlini isteyen Mısır ileri gelenlerinin, Fuad Efendi'nin paraya tamah ettiği için meseleyi barış yoluyla çözdüğü dedikodusunu çıkardığını, Abbas Paşa'nın düşmanı ve "kalben" bu işten pek memnun kalmayan Reşid Paşa ile Fuad Efendi arasında gizli bir soğukluk oluştuğunu öne sürmüştü. O'na göre Abbas Paşa'nın azli için bir sebep yaratmaya çalışan Reşid Paşa, Fuad Efendi'nin Abbas Paşa'yı Tanzimat'ın açıkça ilanı konusunda zorlayarak sıkıntı çıkarmasını ve dönüşünde olumsuz yönde yazacağı raporla amacına hizmet etmesini beklemişti. Fuad Efendi ise Mısır ile yeni bir sorun

⁹² Cevdet Paşa, Fuad Efendi'nin Abbas Paşa'yı "... şimdi Reşid Paşa defterdar nasb ettirmek isteyip bu da size ağır gelir. Lakin anın hali malum fikrinde ve sözünde mukırr bir zattır. Sizi bu hususda yutar. Siz kendinizi devlete beğendirmelisiniz ki size Reşid Paşa da bir şey yapamasın" gibi sözlerle ikna ettiğini belirtmişti (Y.EE, 32/2).

yaratmak istemediği için bu yöntemi benimsememiş ve aynı fikirde olan Âlî Paşa ile birlikte Reşid Paşa'nın politikasından ayrılmaya başlamıştı.⁹³

Cevdet Efendi'nin o dönem içinde yer aldığı dikkat çekici faaliyetlerden biri de ilgili yerde anlatıldığı üzere *Mecelle*'nin ilk kitabına kaynaklık ettiğini düşündüğümüz *Kitabü'l-Buy'u*'nun hazırlanmasını sağlayan *Metn-i Metin* girişimiydi. *Tezâkir*'deki anlatımına göre Kırım Savaşı sırasında ülkeye gelen yabancı sayısının, ticaret hacmini ve davalarını arttırması sonucu İstanbul'daki ticaret mahkemesi ağır bir iş yükü altında kalmıştı. Avrupalıların, gayrimüslimlerin şer'î mahkemelerdeki şahitliğinin kabul edilmemesine tepki göstermesi ve davalarda uygulanacak kanunların net bir şekilde ortaya konulması isteği üzerine bazı kişiler Fransız kanunlarının Türkçe'ye çevrilip nizamî mahkemelerde geçerli sayılması fikrini ortaya atmış, ulemâ ise bunu destekleyenleri “tekfir” etmişti. Kendisi ise ülkenin temel kanunlarını böyle bir yöntemle değiştirmenin milleti imha etmek anlamına geldiğini ve bu yola gitmenin “caiz” olamayacağını düşünüyordu.⁹⁴ Meclis-i Tanzîmat'ta konunun görüşülmesi sonucu, İstanbul ve taşradaki tüm meclislerde uygulanmak üzere fikhın muamelat kısmına dair *Metn-i Metin* adıyla, herkesin anlayabileceği Türkçe ile bir kitap yazılmasına karar verilmişti. Meclis-i Tanzîmat bünyesinde ve aynı birimin üyelerinden Rüşdi Molla Efendi'nin başkanlığında, İstanbul Kadısı Tahir Efendi, Meclis-i Maarif Üyeleri Hüsam Efendi, Ali Ratıb Bey⁹⁵ ve Cevdet Efendi'den oluşan bir komisyon bu işle görevlendirildi.⁹⁶ Heyetin her hafta Perşembe ve Cumartesi günleri Meclis-i

⁹³ İMTZ (05), 15/499, 14 Mart 1852; İDUİT, 192/45; Y.EE, 32/2; *Takvim-i Vekayi*, nr. 467, s. 1; nr. 471, s. 2; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 59-60; Ahmed Lütfi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi 6-7-8*, haz. Yücel Demirel, İstanbul: Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 1160-1161. İbnülemin, muhtemelen kayıp 1. cüzde gördüğü bu bahsi *Ma'rûzât*'tan aynen aktarmıştı (İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 153-154).

⁹⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 62-63.

⁹⁵ Cevdet Paşa'nın komisyon üyeleri arasında zikrettiği Ali Ratıb Bey, ilgili Meclis-i Tanzîmat kararı ve irade metninde yer almamaktadır. Kendisinin daha sonra fiilen heyete katılmış olduğu düşünülebilir.

⁹⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 63; Y.EE, 32/44, lef 2. *Metn-i Metin*'in hazırlanmasını öngören Meclis-i Tanzîmat kararı ve irade arzında, ilgili bölümde anlatıldığı üzere 1868'de yine Âlî Paşa'nın sadrazamlığı sırasında *Mecelle*'nin yazılmasını onaylayan belgelerdekiler ile benzer ifadelerin yer aldığı görülmektedir: “Devlet-i aliyyenin ekser kavanin-i münifesi usûl-ı şer'-i şerîfe muvafık olup umur-ı siyasiyye-i örffiyye ve ticaret misillü nizam-ı müessesesi-i mahsusadan olan mevaddan maada deavi-i mütenevvia ve hukuk-ı şahsiyye şer'-i şerîfe müracaat lazım gelmekle Dersaadet ve taşralarda bulunan mecalis-i mevcude-i mütenevviada bazı kütüb-i fetâvâ bulunmasına lüzum görünerek mezkur kitablardan ise fikhîyyat ile tevaggülü olmayan zevâtın layıkıyla istifade edemeyeceği emr-i zâhir olmağla muteberât-ı fikhîyyeden bir metn-i metnin muamelat tarafı fî zemâninâ zebân-zed olan tabîrât ve lûgât ile tercüme ve tab' olunarak kaffe-i mecalise konulması münasib görüldüğünden...” sözlerine benzer şekilde ileride aynı ihtiyaca dikkat çekilmişti (Y.EE, 2/10, lef 1).

Tanzîmat'ın teneffüs odasında toplanması kararlaştırılarak ilgili üyelere haber göndermesi için Meşihat'e de emir verildi. Bir fıkıh kitabı hazırlamak üzere çoğu ilmiye mensubu üyelere oluşan bir komisyonun Meşihat'te değil de Bâbîâlî bünyesinde toplanması yönetimdeki ağırlığın hangi tarafa kaydığını göstermesi bakımından da önemliydi.⁹⁷

Şeyhülislâm Mehmed Ârif Efendi ile haberleşilerek hareket edildiye de Cevdet Paşa'ya göre bu heyetin üyeleri arasında “sahihen fakih” olarak tanımladığı Tahir Efendi dışındaki üyelerin fıkıh ilminde “maharetleri” yoktu. Kendisinin de o dönem fıkıh, hadis gibi naklî ilimlerdeki birikiminin ve muhakeme gücünün yetersiz olduğunu ancak cemiyetin muharriri sıfatıyla fıkıh kitapları üzerinde çalışarak bilgisini arttırmaya çalıştığını belirtmekten çekinmemişti. İlk toplantısını 1 Kasım 1855'te Perşembe günü yapan cemiyet, bir süre çalışmalarına devam ederek *Metn-i Metin*'in *Kitabü'l-Buy'u* kısmını kaleme aldıysa da Cevdet Paşa'nın da ifade ettiği gibi üyelerinin bazılarının farklı görevlere atanmasıyla projeyi tamamlayamadan dağılmak zorunda kaldı.⁹⁸ Cevdet Paşa'nın ileri seviye fıkıha ilgi ve yöneliminin başlangıcı olması ve burada edindiği tecrübeyi ileride *Mecelle*'nin öncülüğünü yaparken kullanması bakımından komisyondaki görevi önemli bir dönüm noktası sayılabilir. Burada dikkat çeken diğer husus ise yanlış hatırlama olup olmadığı tartışılmakla birlikte Cevdet Paşa'nın *Ma'rûzât*'ta ve II. Abdülhamid'e sunduğu diğer bir raporda, bu girişimin Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın sadaretinde gerçekleştirildiğini belirtmesiydi.⁹⁹ Ancak *Metn-i Metin*'i hazırlayacak komisyonun kuruluşunu onaylayan iradenin çıktığı 25 Ekim 1855'te, Reşid Paşa'nın yaklaşık 6 ay önce azledilmiş olduğu ve sadaret makamında Âlî Paşa'nın bulunduğu bilinmektedir.¹⁰⁰

Cevdet Efendi, görevlerini sürdürürken bir yandan da Kırım Savaşı nedeniyle asker için ihtiyaten toplanmaya başlanan binek hayvanı ve top gibi mühimmata yardımda bulunmayı da ihmal etmedi.¹⁰¹ Kırım Savaşı devam ettiği sırada fermanlarda kullanılan unvan ve elkabların o güne uygun şekilde düzenlenmesi için Hariciye Nazırı

⁹⁷ *BEO.AYN.d*, nr. 1718, 29 Ekim 1855, s. 17.

⁹⁸ Birkaç ay sonra, Meclis-i Tanzîmat Üyesi Rüşdi Molla, Rumeli kazaskerliğine, İstanbul Kadısı Tahir Efendi, Meclis-i Maarif başkanlığına getirilmişti (A.MKT.NZD, 178/30, 5 Mart 1856; İ.DH, 335/21930; A.DVN, 110/42).

⁹⁹ Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 200; Y.EE, 32/44, lef 2-3.

¹⁰⁰ Y.EE, 2/10, lef 2; Kemal Beydilli, “Mustafa Reşid Paşa”, *TDVİA*, XXXI, 349.

¹⁰¹ *Ceride-i Havadis*, nr. 650, 17 Ekim 1853, s. 2.

Fuad Paşa, Beylikçi Afif Bey ve kendisinin yer aldığı bir komisyon oluşturulsa da Kars'ın işgali üzerine işin ertelendiğini, Fuad Paşa'nın İslahat Fermanı'nın hazırlanması sürecinde de değişiklik isteğini sürdürdüğünü; ancak o dönem içeriği Müslümanların aleyhindeki bir metnin elkabıyla uğraşmanın uygun görülmemesi üzerine bu işten tamamen vazgeçildiğini belirtmişti.¹⁰²

İlmiyede müderris olarak Süleymaniye seviyesinde bulunan Cevdet Efendi, 8 Şubat 1856'da silsile gereği yüksek rütbeli medreselerden ilk kadılığa çıkılan yerlerden olan Galata mevleviyetine getirildi ve bu süreçte bir yandan da davalara bakmaya başladı. Ayrıca Fatma Aliye'nin ifadesine göre o dönem Ahmet Vefik Efendi ile birlikte kendisine verilen Avrupa'ya eğitime gönderilmek üzere kabiliyetli kâtiplerden 10 tanesinin seçilmesi görevini de üstlenmişti¹⁰³ Öğrencilik yıllarında kaleme aldığı, mukaddime kültürü ve bunun nasıl yazılması gerektiği üzerine tavsiyelerinden oluşan *Beyânü'l-Unvân* adlı eserini de bu süreçte bastırdı.¹⁰⁴ 9 Aralık 1856'da Mekke-i Mükerrerme payesi olarak bir derece daha yükseldi¹⁰⁵ ve yaklaşık 3 ay sonra ise Meclis-i Âlî-i Tanzîmat üyeliğine atandı. Aktif olarak daha ziyade Meclis-i Tanzîmat'ın işleriyle ilgilenirse de 1864'te yeni bir maarif heyeti kuruluncaya kadar devlet salnamelerinde Meclis-i Maarif-i Umumiyye üyeleri arasında yer almaya devam etti.¹⁰⁶ Ancak Meclis-i Maarif'te hazırlanan mazbatalarda genellikle isminin altında "diğer memuriyetinde" bulunduğunu bildiren bir not düşüldüğü izlenmektedir.¹⁰⁷

Cevdet Efendi, 27 yaşında ve 11 yıldır İstanbul'da yaşayan bir ilmiye mensubu olarak üstlendiği ve yaklaşık 7 yıl süren Meclis-i Maarif-i Umumiyye üyeliği sırasında

¹⁰² Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 67. 1910'larda eserini kaleme alan Fatma Aliye'nin bu konuyu aktardıktan sonraki yorumu ve olayı değerlendirmeye aldığı bağlam hayli enteresan görünmektedir: "O zaman ile bugünkü zaman kıyas olunamaz! Mekatib-i rüştiye açan kimseleri azl edenleri, nefy ve idama kalkışanları, mekteplerde çocuklara resim talim ediliyormuş diye harita dersini kaldırmak isteyenleri, haritaları hela kuburlarına atanları, [Cevdet Paşa'nın malum iddiası] Hristiyanların alınlarına kurdeleden süluk denilen nişanları yapışdıranları şimdi mecnun diye darüşşifaya gönderirler! Halbuki o zaman büyük mevakie sahip oluyor ve hüküm ediyorlardı! Fuad Paşa'nın o fermanın okunacağı zaman sadaret kaymakamlığına gelmemesi Âlî Paşa da Fuad Paşa'yı sakındığından getirmeyip Kıbrıslı Mehmed Paşa'yı getirmesi andan dolayı idi" (Atatürk Kitaplığı, FA. Evr, 000003-001, s. 129).

¹⁰³ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 73; Atatürk Kitaplığı, FA. Evr, 000003-001, s. 125-126.

¹⁰⁴ Cevdet Paşa, *Beyânü'l-Unvân*, İstanbul: Takvimhane-i Âmire Matbaası, 1273.

¹⁰⁵ *Takvim-i Vekayi*, nr. 547, 14 Aralık 1856 (16 Rebiülahir 1273), s. 2. Cevdet Paşa, Mekke-i Mükerrerme payesi alış tarihini, 40. Tezkire'de 11 Rebiülahir, 13. Tezkire'de ise 5 Rebiülahir olarak vermişti (Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 73; *Tezâkir 13-20*, s. 6).

¹⁰⁶ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1275)*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1275, s. 40; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1281)*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281, s. 36-37.

¹⁰⁷ Örnek için bkz. İ.DH, 399/26446, 1 Nisan 1858, lef 1.

birçok konuda farklı tecrübeler kazandı. İlk meclis ve komisyon üyeliklerini bu süreçte yaşadı. İlgili bölümde anlatıldığı üzere, Cevdet Efendi'nin merkez bürokrasisine bu hızlı girişinin hamisi Mustafa Reşid Paşa'nın desteğiyle gerçekleştiğini vurgulamak gerekir. O dönemki belgelerde Ahmed ya da Cevdet Efendi olarak geçen ve “hoca-i âli”¹⁰⁸ sıfatıyla anılan bu genç müderrisin bilgi ve kabiliyetlerini geliştirmesinde içinde yer aldığı çevrenin etkisi büyüktür. Hariciye nazırı ve Meclis-i Vâlâ başkanının¹⁰⁹ himayesinde toplanan mecliste Fuad, Yusuf Kamil, Mehmed Rüşdü, Derviş Paşalar, Şinasi ve Rüşdü Molla Efendiler ve Abdülatif Subhi Bey gibi devrin önemli isimleriyle eğitim-öğretimin geliştirilmesi için çalışma fırsatı buldu.¹¹⁰ İmparatorluğun başkenti olmasının yanı sıra âlimlerin de buluşma merkezlerinden biri sayılan İstanbul'da, Mustafa Reşid ve Âli Paşalar ile Fuad Efendi çevresinde yer alması o dönem Alusîzâde Mahmud Efendi ve Mısır ulemâsından Temimî Efendi gibi önemli ziyaretçilerle aynı ortamı paylaşmasını sağlamıştı.¹¹¹ Beklentileri karşılamayan Darümuallimin gibi önemli bir kurumun idareciliğini üstlenmesi, Encümen-i Dâniş'in kurulması ve faaliyetlerinde rol oynaması, *Metn-i Metin* girişimi sayesinde hukuk literatürüyle yakından ilgilenmeye başlaması¹¹² Cevdet Efendi'nin kendini çok yönlü inşa etme sürecinde önemli yapı taşları sayılabilir. Ancak Cevdet Paşa'nın kariyerinin bu ilk yıllarına ait olaylarda bile kendisini ön plana çıkarmak için başvurduğu “ben merkezli” hikâye biçimi, yukarıda anlatılan Vehbi Molla ve *Tarih-i Cevdet* örneklerinde görüldüğü gibi zahirin ötesine bakılması gerektiğini bir kez daha hatırlatmaktadır.

¹⁰⁸ A.MKT.NZD, 41/7, 19 Ağustos 1851.

¹⁰⁹ 1850-1864 arası Hariciye nazırları Mustafa Reşid, Âli, Fuad, İbrahim Edhem, Sadık Rifat ve Ali Galib Paşalardı. Meclis-i Vâlâ başkanları ise yine Mustafa Reşid, Sadık Rifat, Mustafa Naili, Mehmed Şekib, Yusuf Kâmil, Ali Şefik, Musa Saffeti Paşalardı (Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali*, İstanbul: Isis Press, 1999, s. 5, 8). Dolayısıyla mecliste Mustafa Reşid, Âli, Fuad Paşaların başını çektiği yenilik yanlısı grubun ağırlığı söz konusuydu ve Cevdet Efendi de muhtemelen bu yaklaşıma uygun hareket edeceği düşüncesiyle heyete dahil edilmişti.

¹¹⁰ Cevdet Efendi'nin görev yaptığı aralıkta Meclis-i Maarif-i Umumiyye üyeleri için 1267-1280 yılları arasındaki devlet salnamelerine bakılmalıdır.

¹¹¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 41-42.

¹¹² Fatma Aliye, babasının fıkıh ilmindeki eksikliklerini o dönemden itibaren tamamlamaya çalıştığını ve “mükemmel bir fakih” olduğunu tarihe not düşmüştü: “...Andan sonra kitab-ı fıkhiyye mütalaasıyla hayli zaman iştigali o yoldaki tahsili ile ulum-ı fıkhiyyedeki tekamülü bilahire ana *Mecelle*'yi meydana getirtmiştir. O zaman dahi Cevdet Efendi kütüb-i fıkhiyyeyi tettebbu'la hayli vakit uğraşarak *Kitabü'l-Buy'u*'u hülâsa vechle yazmış ise de *Metn-i Metin*'in itmamı müyesser olmadan cemiyet-i mezkure dağılmıştır” (Atatürk Kitaplığı, FA. Evr, 000003, s. 124-125).

1.3. Vakanüvisliği (1855-1866)

Bu başlık altında Cevdet Efendi'nin 1855-1866 arası sürdürdüğü vakanüvislik görevini ne ölçüde yerine getirebildiği ve bu memuriyetinin gecikmeli bir sonucu olarak ortaya koyduğu *Tezâkir*'in yazılış hikâyesi anlatılacaktır.

Meclis-i Maarif Üyesi Cevdet Efendi, 14 Şubat 1855'te, Takvimhane Nazırı ve Vakanüvis Âkif Paşazade Naili Bey'in ölmesi ve iki görevin ayrılması üzerine "hayli vakitlerden beri tahrir-i tevarih ile iştigal etmekte ve asar-ı hasenesi dahi görülmekte olduğundan" resmî tarihçiliğe atandı. Böylece *Tarih-i Cevdet* yanında günlük olayları da yazma görevini üstlenmiş oldu.¹¹³ Kendisinin de birkaç yerde belirttiği gibi, resmen 14 Ocak 1866'ya kadar yaklaşık 11 yıl devam edeceği bu memuriyetinin gereklerini tam olarak yerine getiremeyecekti. Cevdet Efendi'nin vezaret rütbesi ile Halep valiliğine atanması ilmiye kariyerinin yanı sıra vakanüvislik görevini de sona erdirdi. Bilindiği üzere yerine bu görevi 41 yıl sürdürecektir olan imparatorluğun sondan ikinci vakanüvisi Ahmed Lütfi Efendi getirildi.¹¹⁴ Cevdet Paşa, vakanüvisliği sırasında tamamlayıp halefine devredemediği notlarını göreve atanmasından yaklaşık 25 yıl sonra derleyip Lütfi Efendi'ye gönderebildi. Bu nedenle sonradan kurgulansa da vakanüvislik mesaisinin bir ürünü sayılabilecek *Tezâkir* metninin ortaya çıkış hikâyesini bilmek kaynak değerini belirleyebilmek açısından önemlidir.

Cevdet Paşa'nın halefi vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi'ye görevi gereği aktarması gereken bilgi ve belgeleri zamanında verememekten rahatsız olduğu ve bu konudaki aczini itiraf ettiği görülmektedir.¹¹⁵ Halefine borcunu, bilgi ve düşüncelerini güzel bir üslupla aktarma açısından halis külçe ile ödediğini ancak yazdıklarınının kısalığı bakımından bozuk ayar para kullandığını belirtmekle birlikte oldukça karışık bir dönemi ciddi bir zaman darlığında kaleme aldığı için sunduğu metnin kabul edilmesi gerektiğini

¹¹³ A.MKT.MHM, 66/38, 3 Mart 1855; *Takvim-i Vekayi*, nr. 519, s. 8. Cevdet Paşa, 1 Cemaziyelahir tarihinde bu göreve geldiğini belirtir de (Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 0058-01, s. kapak sayfası; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 72) ilgili iradenin 26 Cemaziyellevvel'de çıktığı bilinmektedir (İ.DH, 315/20241, 14 Şubat 1855). Cevdet Efendi'nin vakanüvisliğe mahsus olarak her sene verilen 4.000 kuruş atıyye-i seniye ile birlikte memuriyet maaşı olan 1.000 kuruşu alması kararlaştırılmıştı. 18 Nisan 1862'de çıkan irade ile bu iki miktar birleştirilerek tek maaş haline getirildi (İ.DH, 488/33000, 18 Nisan 1862).

¹¹⁴ İ.DH, 545/37910, 15 Ocak 1866.

¹¹⁵ Bu noktada çarpıcı bir örnek, Cevdet Paşa'nın 1855'te Reşid Paşa ile Viyana'ya gitme hazırlıkları yaptığı için o sırada tuttuğu notlarda görülebilecek eksik ya da hatalar konusunda Lütfi Efendi'den af dilemesidir (Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 42).

söyledi.¹¹⁶ Bilindiği gibi o dönem daha ziyade *Tarih-i Cevdet*'in yazımına vakit harcaması, arka arkaya gelen taşra memuriyetleri¹¹⁷ ve merkez bürokrasisinde üstlendiği idarî görevler kendi döneminin olaylarını belli bir yöntemle kaleme almasını engelledi. Bu nedenle daha önce sunması gereken yazıları ancak 1870'li yıllardan itibaren toparlayıp yazmaya ve halefi Ahmed Lütfi Efendi'ye göndermeye başlayabilecekti.¹¹⁸

Bazı tezkirelerde “vakanüvis-i sabık Ahmed Cevdet” unvanını ve daha ziyade ilmiyede iken kullandığı imza formunu tercih ettiği ve bazılarında ise “bende” altında “Ahmed Cevdet” yazılı mühür ya da sadece “bende” altında “Cevdet” imzası bulunduğu bu noktada dikkat çekici ayrıntılardan sayılabilir.¹¹⁹ İlk tezkiresinde kendisinden önce görev yapan Mehmed Recai ve Nail Efendilerin eser bırakmadıklarını, daha önce dağınmış haldeki Esad Efendi'den kalma evrakın bulunarak gönderildiğini ve Lütfi Efendi'nin bu gecikmenin nedenlerini bildiğini varsayarak özür dilemeye gerek görmediğini belirtti. O dönem akşamları bulunduğu boş vakitlerde ilgili evrakı toplamaya başladığını ve her fırsatta kaleme alacağı tezkireleri gönderme niyetinde olduğunu da ekledi.¹²⁰

Bu ilk tezkirenin tam tarihi bilinmese de 23 Aralık 1871 tarihli ikinci tezkire ile aralarında uzun bir ara olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Cevdet Paşa, ikinci tezkirede, birincisinde ima ettiği bilgi ve belge gönderememe sebeplerini biraz daha somutlaştırarak konuya giriş yapmıştı. Yıllarca çeşitli taşra memuriyetlerinde “diyar be diyar” dolaştığını, İstanbul'da kaldığı zamanlarda ise sürekli değiştiği kiralık evlerde adetâ bir “göçebe” hayatı sürdüğünü, “ahvâl ve efkârı” gibi belge ve eserlerinin de sandıklarda perişan halde gezindiğini öne sürerek yeni bulduğu 29 belgeyi halefine gönderdiğini belirtmişti. Paşa'nın nispeten daha az yoğun olduğu ilk Şûrâ-yı Devlet üyeliği sırasında bu işe giriştiği göz önüne alınırsa söz konusu nedenlerin etkisi daha iyi

¹¹⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 3.

¹¹⁷ “Bosna'dan avdet ile Kozan'a azîmetimiz esnâsında havâle buyrulan işleri görmek ve kanun ve nizâm lâiyhaları kaleme almak ile meşgul olduğumuz hâlde vak'a-nüvislik vazifesine âid olan işleri dahi yoluna koymak hulyâsında iken Kozan seferi zuhura geldi” (Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, yay. Cavid Baysun, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986, s. 107).

¹¹⁸ Cevdet Paşa'nın Ahmed Lütfi Efendi'ye gönderdiği evrakın tanıtımı ve bazı parçaların aynen yayımlanması ilk kez *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'nın (*Türk Tarih Encümeni Mecmuası*) ilgili sayılarında gerçekleştirilmişti [“Vakanüvis Cevdet Paşa'nın Evrakı (1271-1295)”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* 1333-1334, sene 8, cüz 43-48: 93-105, 140-159, 215-237, 266-285].

¹¹⁹ A.VKN, 1/25, 11 Nisan 1878, lef 25; 2/1; 2/2, lef 43.

¹²⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 3-4; A.VKN, 1/23.

anlaşılabilir.¹²¹ Mahcubiyetini dile getirerek başladığı belge devir teslim işine 2. Tezkire'den yaklaşık 5 ay sonra 3. Tezkire ile devam etmişse de 4 Ocak 1878'e tarihlediği 4. Tezkire'yi yaklaşık 5 yıl sonra Lütfi Efendi'ye gönderebilen Paşa'nın istediği istikrarı yakalayamadığı anlaşılmaktadır.

Cevdet Paşa'nın bu ara süreçte, *Mecelle* çalışmalarına devam ederken diğer yandan da Maarif, Adliye, Evkaf nazırlıkları, Şûrâ-yı Devlet başkan yardımcılığı, Yanya valiliği ve Rumeli teftişi gibi merkez ve taşra görevlerinde hareketli günler geçirdiğini ve vaktini yeni ders kitapları yazmak gibi acil ihtiyaçlara ayırmak zorunda kaldığını göz önüne almak gerekmektedir. Nitekim 6. Tezkire'den itibaren kendi yaşadığı dönemle ilgili olayları anlatmaya başlayan Cevdet Paşa'nın, *Mecelle*'nin kısmen tamamlanmasının (16 kitap) ardından ve Suriye valiliği sırasında yaklaşık 1 yıl sabit kaldığı süreçte gönderi sayısını arttırdığı ve 15 ile 40. Tezkire Bakıyye arasını, İstanbul dönüşü atandığı Adliye nazırlığı döneminde (1879-1882) kısa aralıklarla hazırlayıp muhatabıyla paylaştığı izlenebilmektedir.¹²² Paşa'nın ölümünden yaklaşık 4 ay önce tamamladığı 1 Şubat 1895 tarihini taşıyan 40. Tezkire-Tetimme'yi ise Lütfi Efendi'ye gönderip göndermediği meselesi henüz netlik kazanmış değildir. Osmanlı Arşivi'nde Lütfi Efendi'nin teslim ettiği evrak arasında bu bölümün mevcut olmaması göndermediği yönündeki kanaati güçlendirmektedir.¹²³

¹²¹ A.VKN, 1/22, 23 Aralık 1871; Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 4.

¹²² Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 4-5; *Tezâkir 13-20*, s. 101; *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 198; A.VKN, 1/29; 2/22. Lütfi Efendi tarafından Hazine-i Evrak'a devredilip günümüzde Osmanlı Arşivi Sadaret Vakânüvis Kalemi/Lütfi Efendi Evrakı (A.VKN) fonunda bulunan çeşitli evrak arasında muhtemelen Cevdet Paşa'nın gönderdiği bazı belgeler de yer almaktadır. Örneğin Kırım Savaşı'nda Rumeli ordusunda görev alan Mustafa Efendi'nin askerî faaliyetlerini anlattığı ve Cevdet Efendi'ye gönderdiği rapor bu fonda yer almaktadır. Bu evrak Cevdet Paşa tarafından Lütfi Efendi'ye gönderilmiş olmalıdır [A.VKN, 1/19, 28 Kasım 1876]. Bu fonda yer alan *Tezâkir* nüshası içinde 1., 3., 4., 8., 10., 11., 12., 17., 28., 40. Tezkire'nin bir bölümü, 40. Tezkire Bakıyye ve Tetimme bulunmamaktadır. Bu nüsha ile Cavid Baysun'un Atatürk Kitaplığı nüshasından neşrettiği metin arasında tezkirelerin tarihlenişi açısından bazı farklılıklar bulunmaktadır. Arşiv nüshasındaki bazı tezkirelerde ise hiç tarih bulunmadığı görülmektedir. Bunların karşılaştırılması bir tablosu için bkz. *Sadaret Vakânüvis Kalemi*, Katalog no 1941, haz. Sinan Çuluk, İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2010, s. 4-5, 8-10. Bu katalogta 1/26 dosya-gömlek numarası ile kayıtlı 9. Tezkire'nin tarihi sehven 9 Cemaziyelevvel yerine 9 Cemaziyelahir olarak verilmiştir. Kullanımı sırasında bu farklılığa dikkat edilmelidir. Bu tarih Cavid Baysun neşrinde ise 8 Cemaziyelevvel olarak görülmektedir (*Sadaret Vakânüvis Kalemi*, Katalog no 1941, s. 9; Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 66). Bu çalışmanın ilgili yerlerinde çift taraflı değerlendirilip kullanılan iki nüsha üzerinde ayrıntılı ve karşılaştırmalı bir genel inceleme yapılması gerektiği ifade edilmelidir.

¹²³ *Sadaret Vakânüvis Kalemi*, Katalog no 1941, s. 3-4; Bekir Kütükoğlu, "Vekayi'nüvis", *Vekayi'nüvis Makaleler*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1994: 133.

Cevdet Paşa'nın resmî tarihe kaynaklık etmek üzere gönderdiği mevcut evrakı ve kaleme aldığı tezkireleri Lütü Efendi'nin ne ölçüde kullandığı ve yazılanlar hakkındaki kişisel düşünceleri ayrı bir araştırma konusu olsa da bazı ihtimallere dikkat çekmek faydalı bulunabilir. Zira Cevdet Paşa'nın günümüzde ayrı bir tarih çalışması gibi değerlendirilen *Tezâkir*'i kendi zamanında yayımlamak üzere değil Lütü Efendi'nin yazacağı tarihin içeriğini yönlendirmek için hazırladığının altını çizmek gerekir. *Tarih-i Cevdet* nedeniyle yaşadığı dönemde bir tarih otoritesi sayılan¹²⁴ Paşa, muhtemelen yazdıklarının dikkate alınacağından fazlasıyla emindi. Olayların üzerinden bir yüzyıl geçmedikçe “hakkıyla” ve bazılarının iki yüzyıl sonra bile kamuoyuna sunulamayacağını düşünen Paşa, 19 Ocak 1878 tarihli 6. Tezkire'nin sonunda, yazdıklarının, yaşadıkları devrin gizli gerçeklerini ve kişisel ilişkilerini yansıttığı için uzun süre yayımlanamayacağını belirtmekle birlikte Lütü Efendi'nin kaleme almakla görevlendirildiği yılların “esrarına miftah ve mukaddime” olmak üzere “mahremane”¹²⁵ bu sırları paylaştığını ve yazacağı tarihi buna göre düzenleme kararını kendisinin vereceğini ifade etti. Hatta bazı meseleleri yazarken gerçekleri arayan kalemine bile “fütur” geldiğini belirtti. Cevdet Paşa'nın, özellikle Mustafa Reşid, Mehmed Ali, Âlî, Fuad, Midhat ve Mahmud Nedim Paşalar gibi kendisi ya da ailesi yaşayan dönemin önemli aktörleri arasındaki kişisel ilişkilere ve düşmanlıklara yer verdiği kısmın sonunda bu tür bir uyarı yapma ihtiyacı duyması dikkat çekicidir. Devlet adamları arasındaki mevcut konumunu korumak istemekle birlikte tarih ilminin önemini de bilen Paşa'nın gelecek nesillerin kendi yarattığı portrelere inanmasını istediği düşünülebilir.¹²⁶

Lütü Efendi'nin, bu uyarıyı ne ölçüde dikkate aldığı tartışılmakla birlikte Cevdet Paşa'nın yazdıklarını nasıl değerlendirdiği hakkında kendisine ait *Tezâkir* nüshasında bazı ipuçları bulmak mümkündür. Cevdet Paşa'yı Reşid Paşa mensuplarından “erbab-ı rüşd ve kiyaset” olarak tanımlayan Lütü Efendi, tezkireler üzerine “cild-i tis'a zeyl olacak” gibi aldığı notlarla kullanabileceği yerleri kendi kurgusuna göre fişlemiş,

¹²⁴ *Tarih-i Cevdet*, daha ilk ciltlerinin yayımlandığı yıllarda bile eleştirel yaklaşımı ve metodolojisi ile öne çıkmış, Naima ve Vasıf'ın eserleriyle kıyaslanarak tarih yazımında yeni bir dönemin başlangıcı sayılmıştı (Barbier de Meynard, “Coup d'œil sur les Monnaies Musulmans”, *Journal Asiatique* Août 1862: 183).

¹²⁵ Ahmed Lütü Efendi de tezkirelerin bulunduğu torbanın ön yüzüne, “vakanüvisliğe dair Cevdet Paşa hazretlerinden varid olan mahremane tezakir-i mahsusadır” ve arka yüzüne “Cevdet Paşa'dan müdevver tarihe dair muharrerat-ı hafıyyedir” notunu düşmüştü (A.VKN, 2/25).

¹²⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 27; *Tezâkir 13-20*, s. 24, 74; *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 198.

nizamiye mahkemelerinin kuruluşu ya da yeni eğitim sistemine uygun mekteplerin açılması gibi karşı çıktığı konuların geçtiği bölümlerin yanına düşüncelerini eklemiş ve 34. Tezkire'nin zarfına "tarih için tirâşîde edilecek sermayecik vardır" şeklinde yazdığı gibi kullanacağı kısımları işaretlemişti.¹²⁷

Lütfi Efendi'nin Cevdet Paşa'nın 40. Tezkire'de yer alan otobiyografisine yaklaşımı ise biraz daha farklıydı. Kendisine göre kullanabileceği tarihi bilgiler ile Cevdet Paşa'nın hayat hikâyesini merkeze alan yerleri ayrı ayrı belirtmişti. Örnekleri bu çalışmanın ilgili yerlerinde verildiği üzere Cevdet Paşa ile farklı düşündüğü konularda tepkisini açıkça ifade eden Lütfi Efendi, Cevdet Paşa'nın otobiyografisinin yer aldığı ilgili zarfın üzerine "kendi tercüme-i halini ve temeddüh-i zatisini beyan ile bazı vukuatı hikâyeden ibaretdir" notunu düşmekten çekinmeyerek yaklaşımını biraz daha açığa vurmuştu.¹²⁸ Bu kısmı Cevdet Paşa'nın kendisini övmek için yazdığını düşünen Lütfi Efendi'nin, *Tezâkir*'in geneline yansıyan "ben merkezli" anlatımı pek benimsemediği de düşünülebilir. Farklı bir araştırmada ele alınabilecek bu problemin *Lütfi Tarihi* ile *Tezâkir* üzerinde yapılacak karşılaştırmalı ve ayrıntılı çalışmalar ile çözüme yaklaştırılabileceği anlaşılmaktadır.

Tezâkir ile ilgili okuyucunun aklında tutması gereken en önemli noktalar metnin ne zaman, kime hitaben, ne amaçla ve hangi yöntemle yazıldığıdır. Tezkire sayısı ve hacim açısından düşünüldüğünde, 6. Tezkire'de 1839'da II. Mahmud'un ölümü ve Abdülmecid'in tahta çıkışıyla başladığı ve 39. Tezkire'de 1872'de Maraş'tan İstanbul'a dönüşüyle bitirdiği yaklaşık 30 yılı kapsayan süreçte anlattığı olayları yaklaşık 4 yıl (1878-1882) içinde notlarından derlediği görülmektedir. Kendi hayat hikâyesinin 1881'e kadarki kısmını 15 Ağustos ve 15 Eylül 1882 tarihlerini taşıyan 40. Tezkire ve 40. Tezkire Bakıyye'de ve 1881-1895 arasını ise 1 Şubat 1895 tarihli 40. Tezkire-Tetimme'de anlattığı bilinmektedir. Bu tezkirelerin yazılış tarihlerinin verilmesinden kasıt, Cevdet Paşa'nın resmî tarihe kaynaklık etmek üzere teslim ettiği metnin bir günlük tarzında olmadığı, tuttuğu notları muhatabına, mevcut konumuna, iyi ya da kötü yönde değişen kişisel ilişkilerine göre yeniden kurgulama fırsatı bulduğunun altını çizmektir. Lütfi Efendi'yi bu bilgilerin o dönem için gizli kalması yönünde uyarmış olsa da ileride kişi ve olayların kendi kurgusuna uygun şekilde tarihe geçmesini istediği

¹²⁷ A.VKN, 1/24, lef 2, s. 3; 2/16, lef 1; 2/22, s. 12-16, 20.

¹²⁸ A.VKN, 2/22, s. 2, 8; lef 7.

açıktır. Bu çalışmanın ilgili bölümlerinde gösterildiği üzere Cevdet Paşa'nın, kendisini hedef, mağdur ve duruma göre edilgen konuma yerleştirerek olayları teleolojik bağlantılarla birbiriyle ilişkilendirmesi, tarihsel kaynakların değerlendirilmesi sırasında göz önüne alınması gereken psikanalitik gerçeklerden biri sayılabilir.

1.4. Meclis-i Âlî-i Tanzîmat Üyeliği (1857-1861)

Bu başlık altında Cevdet Efendi'nin 1857-1861 arası sürdürdüğü Meclis-i Âlî-i Tanzîmat üyeliği sırasındaki faaliyetleri anlatılacaktır.

Meclis-i Maarif-i Umumiyye üyeliği ve vakanüvislik görevlerini sürdüren Cevdet Efendi, 14 Mart 1857'de, bu işe “elverişli zevattan” olduğu gerekçesiyle Meclis-i Âlî-i Tanzîmat üyeliğine getirildi.¹²⁹ 26 Eylül 1854'te halkın refahını yükseltip ülkenin bayındır hale gelmesini sağlayacak kanun ve tüzüklerin hazırlanması amacıyla kurulan meclisin yüksek rütbeli bürokratlardan oluşan katılımcıları arasında yerini aldı.¹³⁰ Meclis-i Tanzîmat üyeliğinin, azledilmiş vükelâya, bazı vezirlere ve kazaskerlere verildiğini, daha düşük Mekke-i Mükerrerme payesine sahipken bu göreve getirilmesinin Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın “eser-i lûtf u inâyeti” olduğunu belirtmekle birlikte Sultan Abdülmecid'in de o dönem kendisini takdir ettiğini öne sürmüştü.¹³¹ Bu bağlamda, Meclis-i Tanzîmat'ın aktif olduğu 1854-1861 sürecinde, müftülüğe atanan Rüşdi Molla ve İlmi Molla Efendiler dışında, üyelikle görevlendirilen tek ilmiye

¹²⁹ Cevdet Paşa, Meclis-i Âlî-i Tanzîmat üyeliğine atanma tarihini 21 Receb olarak yazsa da (Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 21; *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 73) ilgili iradenin 18 Receb'te çıktığı bilinmektedir (İ.DH. 372/24619, 14 Mart 1857). Cevdet Efendi, Meclis-i Tanzîmat üyeliğine atandıktan sonra yapılan zamlarla toplamda 9.633 kuruş maaş almıştı (*MAD.d.*, nr. 10618, s. 31; ŞD, 939/45, lef 1).

¹³⁰ Akyıldız, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*, s. 298. Cevdet Paşa'nın anlatımına göre Meclis-i Tanzîmat'ın kurulmasını sağlayan “sebeb-i hâfi” Damad Mehmed Ali Paşa'nın sarraf Cezayirlioğlu Mıgırdiç'tan rüşvet aldığı iddia eden belgedeki mühürlerin gerçek olup olmadığının araştırılmasını sağlamaktı. Reşid Paşa ile Mehmed Ali Paşa arasındaki bilinen düşmanlığın bu dava sürecinde iyice arttırdığını da belirtmişti (Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 36). Meclis-i Tanzîmat'ta yargılanan ilk yüksek rütbeli bürokrat olan Mehmed Ali Paşa, mühürlerin kendisine ait olmadığını belirtse de sonuçta suçlu bulunmuştu. Söz konusu iddiaların karşılaştırmalı değerlendirmeleri için bkz. Serap Sunay, “Damad Mehmed Ali Paşa'nın Hayatı ve Siyasî Mücadelesi (1813-1868)”, s. 327; “Tanzimat Meclisi'nde Görülen İlk Rüşvet Davası: “Tatbik-i Mühür” Meselesi ve Perde Arkası”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 33 (2015): 85-112; Nursel Manav, *Zenginlikten İsrâfa Mustafa Reşid Paşa'nın Sarrafı Cezayirlioğlu Mıgırdiç*, İstanbul: Libra Yayıncılık, 2019, s. 207-216.

¹³¹ Cevdet Paşa, Sultan Abdülmecid'in bu atama işinde kendisiyle ilgili Reşid Paşa'ya “Kâşki hep böyle ehliyetli zâtlar intihâb etseniz” dediğini iddia etmişti (Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 22). Fatma Aliye ise Reşid Paşa'nın babasının hizmetlerini “takdir eylemesi” ve himmeti nedeniyle bu görevlendirmenin yapıldığını zikretmişti. Ayrıca “Reşid Paşa ne büyük ne âlîcenâb zat idi ki öyle büyük bir iyilikde bulunduğu Cevdet Efendi'yi minnetdarlık altında bırakmak da istemeyip o iltifat ve teveccühât-ı hümayunu da tebşir eylemişdir” sözleriyle meseleye farklı bir yorum katmıştı (Atatürk Kitaplığı, FA.Evr, 000003, s. 237-238).

mensubu olması o dönemki ayrıcalıklı konumunu göstermesi bakımından önemlidir. Cevdet Efendi, Bâbîâlî'deki Meclis-i Maarif-i Umumiyye dairesi çalışma yeri olarak, Meclis-i Tanzîmat'a tahsis edildiği için yine aynı mekânda görevini sürdürdü.¹³² 1851'de Meclis-i Maarif üyeliği sırasında verildiğini fakat nedenini belirtmeden hepsinin toplandığını söylediği üçüncü rütbeden Mecidiye nişanını yeni görevi sayesinde yaklaşık 5 ay sonra tekrar elde etti.¹³³

Cevdet Efendi'nin bu memuriyetinde hayata geçirilmesine öncülük ettiği en önemli projelerden biri uzun yıllar bazı ek ve düzeltmelerle kullanılmaya devam edilen 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi idi. Kendi başkanlığında, Defterhane-i Âmire Kesedarı Ârifî Efendi, Divân-ı Hümayun Kesedarı Tahsin Efendi, Divân-ı Hümayun Mümeyyizi Sa'dâ Efendi ve Mahkeme-i Teftiş Kassamı Şirvanîzade Mehmed Rüşdü Efendi'den oluşan komisyon, haftada 2 gün toplanarak Kanunî Sultan Süleyman döneminden itibaren arazi hakkında yapılmış kanunları inceledikten sonra konularına göre tasnif etti. Bazılarını zamanın ihtiyaçlarına uygun şekilde değiştirip düzenlediği gibi yeni maddeler de kaleme alarak bir taslak ortaya koydu. Komisyonun 132 madde ve 1 hatime ile hazırladığı kanunname, Cevdet Efendi'nin de yer aldığı Meclis-i Tanzîmat oturumunda uygun bulundu ve 6 Haziran 1858'de çıkan irade ile tüm ülkede geçerli olmak üzere yürürlüğe konuldu. Bu komisyon Arazi Kanunnamesi'nin hazırlanması sürecinde konuyla bağlantılı farklı adımlar da attı. Mirî arazi sahibi borçlunun borcu karşılığında arazisini başka kişiye satma ya da devretme hakkını, vakıf arazilerin kullanımını ve yetimlere ait çiftliklerin alım-satım işlerini düzenleyen birer nizamname hazırladı. 13 Ocak 1859 tarihli, 33 maddelik Tapu Nizamnamesi, Talimatnamesi ve Tarifnamesi'nin kaleme alınmasını sağladı.¹³⁴ Cevdet Paşa'nın, hayatının ileriki yıllarında da Arazi

¹³² Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 21; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1274)*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1274, s. 37; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1278)*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1278, s. 38. Reşid Paşa'nın, Meclis-i Vâlâ Üyesi oğlu Ahmed Celal Bey -rütbe-i vezaretle- ile aynı zamanda Cevdet Efendi'yi Meclis-i Tanzîmat üyeliğine getirmesi, reformların merkezi haline gelmeye başlayan birimde rakiplerine karşı etkinliğini arttırmaya çalıştığını düşündürmektedir [Yasin Taşkesenoğlu, *Tanzimat Döneminde Bir Reform Meclisi: Meclis-i Âlî-i Tanzîmât (1854-1861)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018, s. 92; Ahmet Lütfî, *Vak'anüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi*, yay. Münir Aktepe, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1984, IX, 134].

¹³³ A.DVN, 116/36, 27 Ağustos 1857; Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 30.

¹³⁴ *A.DVNSNZAM.d.*, nr. 40, s. 1-53; A.AMD, 82/97; A.DVN, 857/94; A.DVN.NMH, 10/6; A.DVN.MKL, 79/1; İ.MMS, 11/446; 12/518; 17/743; 132/5655; Y.EE, 31/1; Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 45; *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 73-74. Cevdet Efendi'nin başkanlığında toplanan Arazi Komisyonu'nun mazbata örneği için bkz. İ.MMS, 11/446, lef 3. Tapu senetlerinin yeniden düzenlenmesi, tarifname ve talimatın hazırlanması sırasında Arazi Komisyonu'na Evkaf Nazırı Ali Rıza Efendi'nin başkanlık ettiği,

Kanunnamesi ile ilgili düzenlemelerin ve anlaşmazlıkların başvuru mercii haline geldiği ilgili yerlerde verilen örneklerden takip edilebilmektedir.¹³⁵ Burada dikkat çeken husus ise İslâm hukukunun savunucusu sıfatıyla sahiplenilen Cevdet Paşa'nın o dönem eşit miras hakkı gibi bazı maddeleriyle laik sisteme giden yolu açan bir kanunnamenin hazırlanmasına öncülük etmiş olmasıdır. Kanun bu amaçla yürürlüğe konmuş olmasa da Paşa'nın sonraki adli uygulamalarında da görüldüğü üzere yaşanan süreç seküler bir yapının zamanın ihtiyacına daha uygun olduğu sonucunu doğurmuştur.

Sadrazam Âli Paşa, Arazi Kanunnamesi'nin hazırlanmasındaki hizmetlerinden dolayı diğer komisyon üyeleri gibi Cevdet Efendi'nin de taltif edilmesini gündeme getirdi. Bu konuda fikrini sorduğu Şeyhülislâm Mehmed Arif Efendi, Cevdet Efendi'nin kısa süre önce Mekke-i Mükerrime payesi verilerek “fevkalade taltif ve tatyib” edildiğini ve sahip olduğu bu rütbe içinde kendisinden kıdemli 20 kişi bulunduğu halde tekrar paye alarak arkadaşlarına takaddüm etmesinin “çok görülür bir şey” sayılacağını belirterek bu teklifi uygun bulmadı. “İrade-i kat'î” olmadıkça yeni rütbe verilemeyeceğini vurgulayarak bunun yerine Cevdet Efendi'nin Mekke-i Mükerrime payesi nedeniyle daha önce tahsis edilmesi gereken arpalık geliri ile ödüllendirilmesini önerdi. Sultan Abdülmecid'in onayıyla birlikte bu yola gidilerek İzvornik kazasının arpalık geliri Cevdet Efendi'ye bağlandı.¹³⁶

Burada dikkat çeken husus ise Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'de, Şeyhülislâm Sadeddin Efendi'yi kendisine İstanbul payesi verilmesini engellemekle suçlarken daha önce rütbe terfiini engellemiş olan Mehmed Arif Efendi hakkında bir şey yazmamasıdır. Akla gelebilecek olasılıklardan biri Cevdet Paşa'nın, Sadeddin Efendi'nin aksine hakkında iyi düşünceler beslediği Mehmed Arif Efendi¹³⁷ için olumsuz bir şey yazmamayı tercih etmesi; diğeri ise Sadrazam Âli Paşa'nın söz konusu teklifini hiç öğrenmemiş olmasıdır. Meselenin diğeri boyutu ise genellikle yükselişine ve İstanbul'da

mevcut üyelerden Cevdet Efendi, Mahkeme-i Teftiş Kassamı Şirvanîzade Rüşdü Efendi ve Arifi Efendi dışında Divân-ı Hümayun Beylikçisi Afif Bey, Defter Emni Tevfik Bey'in de gruba katıldığı anlaşılmaktadır (İ.DH, 453/30043, 27 Mart 1860). Mazbatalı talimat, tarifname, tapu senedi ve ilmuhaber metinleri için bkz. İ.MMS, 17/743, lef 6, 8, 9; İ.DH, 453/30043, lef 2; *Takvim-i Vekayi*, nr. 580, s. 4.

¹³⁵ A.MKT.NZD, 2047/65, 5 Mart 1861.

¹³⁶ Şeyhülislâm Mehmed Arif Efendi'nin uygun bulmasıyla komisyonun diğer üyelerinden olan Şirvanîzade Rüşdü Efendi'nin rütbesinin yükseltilmesine, Defterhane-i Âmire Kesedarı Ârifi Efendi ve Divân-ı Hümayun Kesedarı Tahsin Efendi'nin 7.500'er kuruş atıyye ile ödüllendirilmesine karar verilmişti (İ.DH, 410/27163, 20 Ağustos 1858; A.MKT.MHM, 138/60; *Takvim-i Vekayi*, nr. 566, s. 4).

¹³⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 67.

kalmasına muhalif olarak kurguladığı Âlî Paşa'nın kendisi için bu tür bir çaba sergilemesine hikâyesinde uygun yer bulamaması ihtimalidir.

Cevdet Efendi'nin hazırlanmasında rol oynadığı diğer önemli bir yasa da 1858 tarihli Ceza Kanunnamesi oldu. Metin, 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunnamesi'nin (French Code Pénal) içerik ve metodolojik unsurlarından beslense de birçok noktada Osmanlı yönetim anlayışına uyarlanmaya çalışılmıştı.¹³⁸ Kendi anlatımına göre bu kanunnameyi hazırlayan komisyonda taslak maddeleri tek tek okuyup verilen karara göre tashih etmekle uğraşmıştı.¹³⁹ Örneğin, Avrupa'da olduğu gibi hükümdarın canına kast eden suçluların idamını öngören maddelerin Meclis-i Tanzîmat Üyesi Şevket Paşa'nın itirazı üzerine kanunnameden çıkarılmış olması nedeniyle doğrudan Sultan'ı hedef alan Kuleli Vak'ası sorumlularının idam yerine müebbet kalebendliğe mahkûm edilmelerinin Âlî ve Fuad Paşalar açısından sıkıntı yarattığını tarihe not düşmüştü. Kanunnamede idamı meşru kılacak bir madde bulunup bulunamayacağını sorduklarında Şevket Paşa'nın müdahale hikâyesini anlattığını, o dönem komisyonda yer alan Âlî ve Fuad Paşaların bu düzeltmeyi kabul ettikleri için pişman olduklarını da eklemişti. 264 madde üzerine hazırlanan ve 9 Ağustos 1858'de yürürlüğe giren Ceza Kanunnamesi'nin Rumca, Fransızca ve Ermenice'ye çevrilerek daha geniş kitlelere yayılması teklifi kendisinin de katıldığı Meclis-i Tanzîmat oturumunda kabul edildi.¹⁴⁰ Cevdet Efendi, 1861 yılında Ceza Kanunnamesi'ne eklenecek maddelerin belirlendiği toplantıda da yerini aldı.¹⁴¹

¹³⁸ Tobias Heinzmann, "The Ruler's Monologue: The Rhetoric of the Ottoman Penal Code of 1858", *Die Welt Des Islams* 54 (2014): 295, 309-311, 321.

¹³⁹ Cevdet Efendi'nin Ceza Kanunnamesi'nin hazırlanmasındaki kişisel katkısını tam olarak tespit etmek güçtür. Ancak Millet Kütüphanesi ve Süleymaniye Kütüphanesi'nde nüshaları bulunan ve "tashihat-ı vakıa Peder Paşa merhumun kalemiyle" notu düşülen Ceza Kanunnamesi taslağı üzerindeki notları ilk kez yayımlayan Mehmet Gayretli bunların, kendi iddiasına uygun şekilde Cevdet Paşa'ya ait olabileceği ihtimaline dikkat çekmiştir [Mehmet Gayretli, "1858 Osmanlı Ceza Kanununun Kaynağı Üzerindeki Tartışmalar ve Bu Kanuna Ait Bir Taslak Metnin Bir Kısmıyla İlgili Değerlendirmeler", <http://www.e-akademi.org/makaleler/mgayretli-2.pdf>, (erişim: 11.08.2017), 1-15]. Fransa Ceza Kanunnamesi'nde "İmparator'a ve Ailesine Yönelik Saldırlara ve Kumpaslara Dair" başlığını taşıyan bölüm 1858 Osmanlı Ceza Kanunnamesi'nde yer almamıştı. Bu durumun suçluların idamına karşı olan İngiliz ve Fransız sefirlerinin işine yaradığı da düşünülebilir (Onaran, *Padişahı Devirmek*, s. 247).

¹⁴⁰ İ.DUİT, 78/31, 2 Ağustos 1858; 78/36; 78/30; A.DVN.MKL, 74/31. Cevdet Paşa, Şevket Paşa'nın "Padişah hakkında sû'-i kasd kimsenin hatırına gelmemelidir. Bunu kanuna yazıp ilân etmek münâsib olmaz" diyerek ilgili maddelerin çıkarılmasına sebep olduğunu belirtir (Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 83).

¹⁴¹ İ.DUİT, 78/40, 9 Ocak 1861.

Cevdet Efendi'nin, Meclis-i Tanzîmat üyesi olarak katıldığı diğer önemli yasama faaliyetleri arasında, Altıncı Daire-i Belediye'nin daha iyi hizmet vermesi için yeni bir nizamname hazırlanması ve gelir-giderlerinin düzenlenmesi, Dersaadet (Sur içi İstanbul) ve Bilad-ı Selase'nin (Eyüp, Galata, Üsküdar) 14 belediye dairesine bölünmesi, Mekteb-i Mülkiye, Meclis-i Muhasebe ve Ebniye Nizamnamelerinin hazırlanması, mirî arazinin veraset haklarının genişletilmesi, Rumeli'den gelen göçmenlerin iskân edilmesi, madenlerin işletilmesi için özel komisyonda hazırlanan nizamnamenin devletin haklarını koruyacak şekilde düzeltilmesi, Nafia Meclisi'nin şubesi olarak bir maabir komisyonu kurulması, hapishanelerin durumunun iyileştirilmesi, Osmanlı vatandaşlığına geçen kişilerin uyması gereken kuralların belirlenmesi, gümrük ve öşür vergilerinin toplanması için yapılan ihalelerde uygulanacak yöntemin değiştirilmesi, vali, mutasarrıf, kaymakam gibi mülkî memurların görev ve yetkilerini belirleyen yeni bir talimat çıkarılması, ülkenin çeşitli yerlerinde yapılması düşünülen demiryolları sözleşmelerinin incelenmesi ve Ticaret Kanunnamesi'ne eklenecek maddelerin müzakeresi gibi önemli idarî konular bulunmaktaydı.¹⁴²

Cevdet Paşa'nın Meclis-i Tanzîmat üyeliği göreviyle ilgili en dikkat çekici iddiası o dönemde meclisten çıkan tüm kanun, nizamname ve diğer evrakın kendisi tarafından kaleme alındığıydı. *Tezâkir*'i gönderdiği vakanüvis halefi Ahmed Lütfi Efendi, Paşa'nın söz konusu cümlesini muhtemelen abartılı bulduğu için yanına “maşallah maşallah” yazarak tepkisini göstermişti. Bu iddiasının ne kadar doğru olduğu tartışılmakla birlikte o dönem yasama faaliyetlerine önemli bir katkısı, kanun ve tüzükleri biraraya getiren ve adını kendisinin verdiğini söylediği *Düstur*'un yayımlanmasını sağlamasıydı.¹⁴³

Meclis-i Tanzîmat'ın gündeminde yer alan önemli konulardan biri de Kırım Savaşı'nı finanse etmek için piyasaya çıkarılan ve gittikçe değeri düşerek halkı ve devlet hazinesini zarara uğratan kâğıt paranın kaldırılmasıydı. Meclis, daha önce de denendiği gibi halktan iane toplanması yoluyla açığın kapatılması yöntemine

¹⁴² İ.DUİT, 57/2, 28 Aralık 1857; 57/1; 35/28; İ.MVL, 411/17887, lef 3; 411/17888, lef 1, 2; İ.MMS, 11/452, lef 2; 12/497, lef 3; 12/508, lef 1; 13/532; 13/549, lef 1; 14/597; 18/780, lef 4; 23/996; A.DVN.NMH, 9/17; A.MKT.UM, 2002/93, 15 Ocak 1861; A.MKT.NZD, 2047/78; *A.d.*, nr. 3; *Takvim-i Vekayi*, nr. 586, s. 4.

¹⁴³ A.VKN, 2/22, s. 2; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 74; *Ma'rûzât*, s. 34; DH.SAİD.MEM, 8/12.

başvurarak ilk aşamada İstanbul'da, ticaret ve sanat yapılan, dükkan, mağaza, han, hamam ve bahçe gibi emlak ve arazilerden yıllık gelir ya da kiralari nispetinde para alınmasını kararlaştırdı. Cevdet Efendi de ianenin düzenli bir şekilde toplanmasını sağlamak üzere 24 Ocak 1860'ta alınan kararlar, Meclis-i Tanzimat Üyesi Şevket Paşa'nın başkanlığında kurulan geçici İane Komisyonu'na üye seçildi ve ciddi bir sosyo-ekonomik problem yaratan bu işin çözüm sürecine katıldı.¹⁴⁴ Kendi anlatımına göre birkaç ay bu mesele ile uğraşarak toplanan kâğıt paraların yakılmak üzere Maliye hazinesine gönderilmesini¹⁴⁵ sağlamışlardı. Piyasadaki mevcut kâğıt para miktarı ancak 500.000 kese¹⁴⁶ kaldığında altının fiyatının düşmeye başladığını, zamanla 1 yüzlük mecdiyenin 105 kuruşa kadar indiğini, iş hayli ilerletildikten sonra yapılan hesaba göre sadece 150.000 kesenin¹⁴⁷ karşılıksız kaldığını, Sadrazam Rüşdü Paşa'nın bunu da bulmaya çalıştığı sırada, Maliye Nazırı Hasib Paşa'nın, Sultan Abdülmecid'in para istemesi üzerine yakılmak için ayrılan 100.000 keselik kâğıt parayı saraya gönderdiğini, bunu duyan Rüşdü Paşa'nın üzüntüden hasta olup hareminden çıkmadığını ve Ramazan ayının gelişiyle birlikte iane işinin sekteye uğradığını belirtmişti.¹⁴⁸ Ciddi miktarda kâğıt para toplanarak yakılsa da elde edilen gelirin bir kısmının Cidde ve Şam'da çıkan olayları bastırmak için kullanılmak zorunda kalınması kalan kaimelerin 1 yıl daha piyasada tedavül etmesi kararının alınmasına sebep olup komisyonun çabalarını boşa çıkarmıştı.¹⁴⁹ Cevdet Efendi için ise bu faaliyet, ileriki yıllarda da gündeminde yer

¹⁴⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir* ve *Ma'rûzât*'ta, Sadrazam Rüşdü Paşa'nın kâğıt paranın kaldırılmasına karar verdiğini ve kendisini başkan yaparak bir komisyon kurduğunu belirtmektedir. Ancak ilgili komisyonun kuruluş iradesinde başkanın Cevdet Efendi değil Şevket Paşa olduğu görülmektedir. Sadrazam Rüşdü Paşa'nın yaklaşık 5 ay süren sadaretinde başka bir iane komisyonu kurulduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. Bu nedenle Cevdet Paşa'nın süreci yanlış hatırladığı düşünülebilir. Komisyonun kurulmasından yaklaşık 1 ay sonra hastalanan Şevket Paşa'nın yerine Meclis-i Vâlâ Üyesi Zarif Paşa getirilmiştir. Cevdet Efendi dışındaki diğer üyeler ise Meclis-i Vâlâ Üyesi Osman Efendi, Hayri Efendi, Logofet Bey, Barutçubaşı Ohannes Bey ve Franko Efendi idi (Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu: Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 97-98; Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 97; *Ma'rûzât*, s. 18).

¹⁴⁵ Cevdet Paşa, bu noktada halkın üzerinde iyi tesir yaratacağı gerekçesiyle toplanan kâğıt paraların Bâbiâli avlusunda alenen yakılmasını teklif ettiğini ancak "kimsenin aklını beğenmez bir zât" olarak tanımladığı Rüşdü Paşa'nın bunu kabul etmediğini iddia etmişti (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 18).

¹⁴⁶ 1 kese 500 kuruş hesabıyla toplamda 250.000.000 kuruştur.

¹⁴⁷ Cavid Baysun, Atatürk Kitaplığı nüshasından yaptığı çeviride, orijinal metinde 150.000 kese yazmasına rağmen sehven bunu 50.000 kese olarak çevirmiştir. Arşiv nüshası *Tezâkir*'de ve *Ma'rûzât*'ta da 150.000 kese rakamı aynen zikredilmektedir (Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 97; *Ma'rûzât*, s. 18; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000005, s. 20; A.VKN, 1/29, S. 17).

¹⁴⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 97-98; *Ma'rûzât*, s. 18-19.

¹⁴⁹ Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 102-103.

alacak kâğıt paranın kaldırılması meselesinde ilk tecrübesini kazanmasını sağlayan bir girişim sayılabilir.

Cevdet Efendi'nin o dönem ilgilenmesi gereken ve ileride de önüne gelecek olan en önemli sorunlardan biri de Bosna'da çiftlik sahipleri ile Hristiyan kiracı çiftçiler arasında uzun yıllardır süren kira ve çalışma şartları hakkındaki anlaşmazlıktı. Sadece *Ma'rûzât*'ta yer verdiği anlatımına göre Mayıs 1858'de Paris'e giden Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya vekâlet eden Mahmud Nedim Paşa, Avusturya sefirinin tavsiyesine uyarak devlet tarafından bir kanun yapılıncaya kadar çiftlik sahiplerinin ağalık hakkının askıya alınmasını öngören emri Bosna valisine göndermeye karar vermişti. Cevdet Paşa, o dönem hukukî işlerde bilgisi olmadığını iddia ettiği Mahmud Nedim Paşa'ya yardımcı olmakla görevlendirildiği için iki grubu birbirine düşürüp işi daha kötü hale getireceği gerekçesiyle bu düşünceye karşı çıktığını, meseleyi anlattığı Âlî Paşa'nın da Fuad Paşa'nın dönüşünü beklemeye karar verdiğini öne sürmüştü. Bu meselenin Mahmud Nedim Paşa ile aralarındaki ilk "ihtilaf" olduğunu da not düşmüştü.¹⁵⁰

Cevdet Efendi, Meclis-i Tanzîmat'a havale edilen meselede, Hristiyan çiftçilerin şikâyetlerine çözüm bulmak ve başta Avusturya olmak üzere yabancı devletlerin müdahalelerine fırsat vermemek amacıyla 7 eyaletten İstanbul'a çağrılan yarı gayrimüslim 42¹⁵¹ vekil ile 10 ay süren müzakerelerde temsilcilerin ifadelerini dinleyip özetlemekle görevliydi. İşlerin nasıl yürütüldüğüne dair ilgili kişilerden bilgi alındıktan sonra taraflara nasihat edilip hepsinin muvafakati sonucu hazırlanan Bosna Çiftlikatı Nizamnamesi, 1859'da Türkçe ve Boşnakça bastırıldı. Çiftlik sahipleri ile çiftçiler arasında muhtemel anlaşmazlıkları önlemek için birçok kontrat hazırlanarak nizamname ve ilanname ile birlikte ilgili yerlere gönderildi.¹⁵² Cevdet Efendi, Sadrazam Kıbrıslı

¹⁵⁰ C.ML, 139/5925, 19 Kasım 1859; Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 67-68.

¹⁵¹ İ.DH, 434/28690, 9 Haziran 1859. Çiftlik sahipleri, çiftçiler ve kendi arazisi ile geçinen tarafsızlardan biri müslim diğeri gayrimüslim olmak üzere 2'şer kişiden 6 ve toplamda yarı gayrimüslim 42 kişi seçilmiştir. Cevdet Paşa *Ma'rûzât*'ta toplamda 40 rakamını verdiyse de *Tezâkir*'in iki nüshasında ve o dönem Bâbiâli'ye gönderdiği arzda 42 rakamını kaydettiğinden bu sayıya itibar edilmiştir [Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 4; *Ma'rûzât*, s. 68; A.VKN, 2/4, 21. Tezkire, 23 Temmuz 1881, s. 4; TŞR.BNM, 3/107, lef 2].

¹⁵² A.MKT.UM, 784/15, 21 Haziran 1864, s. 5; İ.DH, 463/30886; İ.MMS, 16/661; Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 4; *Ma'rûzât*, s. 67-68. İlanname sureti için bkz. A.MKT.MHM, 276/45, lef 4. 13 maddeden oluşan Bosna Hersek Çiftlikatı Nizamnamesi'nin tam metni için bkz. *Düstur: Birinci Tertib*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289, I, 765-771. Bir eyalete özel çıkarılmış ilk ve tek toprak nizamnamesi olan bu düzenlemenin fiilî sebebi çiftlik sahipleri ile çiftçiler arasında uzun yıllardır devam eden anlaşmazlıkların 1858'de Travnik sancağı çiftçilerinin üçte bir oranındaki toprak kirasını ödemeyi reddedip ayaklanması ile başlayan olaylardı. 10 ay süren isyanı yatıştıran Bosna Müfettişi Aziz Bey çiftçileri bazı iyileştirmeler

Mehmed Paşa ile birlikte gittiği Rumeli teftişi dönüşü, 1860'da, Niş ve Leskofça'da çiftlik sahipleri ile çiftçiler arasındaki anlaşmazlığın çözümü için ayrı bir nizamnamenin hazırlanıp yürürlüğe konulmasında da rol oynadı.¹⁵³ Bu nizamnameler ile çözdüklerini sandığı çiftlik meselesinde hiç ilerleme kaydedilemediğini yaklaşık 3 yıl sonra çıkacağı Bosna teftişinde acı bir şekilde anlayacaktı.

Cevdet Efendi, ilgili bölümde anlatıldığı üzere taşradaki ilk kapsamlı saha deneyimini de 1860 yazında Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa ile çıktığı yaklaşık 4,5 ay süren Rumeli teftişi sırasında kazandı. *Tezâkir*'de Rumeli dönüşü kariyeriyle ilgili iki hususu tarihe not düşmüştü. Birincisi, Kıbrıslı'nın teftiş sırasında kendisini tebdil-i tarik ile sadaret müsteşarlığına getirme niyetinden vazgeçip Afif Bey'i görevlendirdiğini belirtmesiydi. Hatta daha önce de vezaret rütbesi ile Vidin¹⁵⁴ ve Bosna valilikleri teklif edilse de kendisinin ilmiyede bulunmaktan memnun olduğu için bu görevlerden kaçındığını da eklemişti. Muhtemelen ileride anlatacağı, kendi iradesi dışında kalemiyeye geçiriliş hikâyesine burada uygun bir zemin hazırlamak istemişti.

İkinci mesele ise daha hassas bir noktaya dayanıyordu. Teftiş heyetinde yer alan diğer memurlar gibi kendisinin de ödüllendirilmesi gündemde iken "cahil-i cesur" olarak tanımladığı Şeyhülislâm Sadeddin Efendi'nin daha önce yaptığı gibi rütbesini yükseltmek istemediğini, ancak Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın doğrudan irade alınacağını belirtmesi üzerine çaresiz kaldığını ileri sürmüştü. Görüldüğü gibi Cevdet Paşa, genel anlatımına hakim olan yükselişinin sürekli engellenmeye çalışıldığı

yaparak anlaşmaya ikna etti. Bu olaydan bir süre sonra yukarıda anlatıldığı gibi 1859 Bosna Hersek Çiftlikatı Nizamnamesi yayımlandı. Toprak işleme usûllerinin belirlenmesinin yanı sıra çiftlik sahiplerinin çiftlikleri iltizama vermesinin ve çiftçilerin bina ve ürünlerini ücretsiz kullanmasının yasaklanması, toprak sahipleri ile çiftçiler arasındaki sözlü anlaşmaların artık ömür boyu geçerli kontrata bağlanması gibi önemli düzenlemeler yapılması öngörülmüştü [Emine Ak, "Tanzimat'ın Bosna Hersek'te Uygulanması ve Neticeleri (1839-1875)", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2010), s. 121-124].

¹⁵³ İ.DH, 1290/101508, 26 Eylül 1860; M.Hüdayi Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, s. 133-138.

¹⁵⁴ Fatma Aliye, 1858'de Reşid Paşa'nın ölümü üzerine sadrazam olan Âli Paşa'nın Cevdet Efendi'yi vezaretle Vidin valiliğine getirmeyi teklif ettiğini, bunun görünürde bir taltif ve terfi olduğunu ancak Cevdet Efendi'yi İstanbul'dan ve hatta yanından ayırmak istemeyen Reşid Paşa'nın düşünce ve amacına uymadığını iddia edip Reşid Paşa'nın, Cevdet Efendi'yi Sultan Abdülmecid'e birçok kez ilim ve ahlak açısından övmesinin yanı sıra Cevdet Efendi'nin eserlerinin Sultan'dan takdir görmesi nedeniyle Âli Paşa'nın Cevdet Efendi'yi çekemediğini ve rakip gördüğünü belirtmişti. Hatta Âli Paşa hakkında "...Başından atamadığı bir Fuad Paşa var iken bir de Cevdet Efendi çıkmamasını belki teemmül eylemiştir. Yoksa malumat-ı müstahsilesine ilave olunan Reşid Paşa talim ve tedrisi ile meydana gelmiş bir Cevdet Efendi'nin göreceği hidematı o zaman ifa edebilecek başka kimseler bulunmadığı malum iken anı bir diğerinin de yapabileceği valilik ile savması bir eser-i teveccüh ad olunamaz" ifadeleriyle iddiasını bir üst seviyeye çıkarmıştı (Atatürk Kitaplığı, FA. Evr, 000003-004, s. 195-196).

iddiasını bu iki örnekle kuvvetlendirme fırsatını kaçırmamıştı. Sonuç olarak 17 Ocak 1861’de verilen karar gereği İstanbul payesine kavuştu. Bu gecikmeyi ise “tarik-i ilmiyenin ism-i müsemmasına mugayir bir hale gelmiş” olmasına bağlayacaktı.¹⁵⁵ Kısa süre sonra Sultan Abdülmecid’in ilmiye sınıfını taltif için sudûra birinci, İstanbul ve Mekke payelilerine ikinci ve üçüncü rütbelerden birer Mecidiye nişanı vermesine karşılık kendisinin kaleme aldığı teşekkür yazısı ilmiye mensuplarından oluşan bir heyetle birlikte Sultan’a takdim edildi.¹⁵⁶

Meclis üyeliği görevini sürdüren Cevdet Efendi’nin Rumeli dönüşü uğraştığı ilk işlerden biri Rüşumat Nezareti işlerinin düzenlenmesi hakkında Divân-ı Hümayun Beylikçisi Afif Bey, Varidat Muhasebecisi Tevfik Bey ve kendisinden oluşturulan geçici komisyonda yer almaktı.¹⁵⁷ Öte yandan İzmir Demiryolu Sözleşmesi’ne ilave edilecek maddelerin görüşülmesi için Meclis-i Hazâin Başkanı Mehmed Rüşdü Paşa’nın riyasetinde Ticaret Nazırı İbrahim Edhem Paşa, Meclis-i Meabir Üyesi Mühendis Ritter ve kendisinin katıldığı özel toplantıda yapılan düzeltmeler esas alınarak anlaşma yenilendi ve Cevdet Efendi’nin ileriki yıllarda demiryolu sözleşmelerinde yaptığı danışmanlık serüveni böylece başlamış oldu.¹⁵⁸ Yine Cebel-i Lübnan’da Dürziler ile Marunîler arasında çıkan olaylarda suçlu bulunan yerel memur, reis ve Dürzi ahaliden bazı kişiler için bölgede kurulan olağanüstü mecliste verilen hükümlerin Ceza Kanunnamesi’ne uygun hale getirilmesini görüşmek üzere Meclis-i Vâlâ bünyesinde oluşturulan özel komisyonda da görev aldı.¹⁵⁹

1857’de *Tarih-i Cevdet*’in 3. cildinin basımının tamamlanarak piyasaya sürülmesi o sırada kendisi açısından sevindirici bir gelişme oldu. Bu cildin bir nüshasını gönderdiği Encümen-i Dâniş’in haricî üyelerinden Hammer’in karşılık olarak kaleme aldığı ve Cevdet Efendi’nin tarafsız, sade üslubunu öven yazının tercümesine

¹⁵⁵ A.DVN, 160/15, 17 Ocak 1861; Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 126-127; *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 75; *Ma’rûzât*, s. 24-25; *Takvim-i Vekayi*, nr. 599, 19 Kasım 1860, s. 1; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 14, s. 1. Cevdet Efendi’nin İstanbul payesi alması nedeniyle Fuad Paşa’nın yazdığı tebrikname sureti için bkz. Mustafa Reşid, *Bedaiyü’l İnşa*, s. 192.

¹⁵⁶ A.DVNS.NŞN.d, nr. 11, 28 Mayıs 1861, s. 35. Teşekkürnamenin metni için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 129-130; *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 81; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 036, s. 49-50; Mustafa Reşid, *Asar-ı Meşahir*, Konstantiniyye: Matbaa-i Ebüzziya, 1303, s. 92-93.

¹⁵⁷ A.MKT.NZD, 330/50, 11 Kasım 1860.

¹⁵⁸ İ.MMS, 21/929, 6 Mart 1861; A.MKT.NZD, 340/71; 340/73.

¹⁵⁹ İ.MMS, 22/958, lef 2.

Tezâkir'de de yer vermişti.¹⁶⁰ *Tarih-i Cevdet*'in 4. cildi muhtemelen Takvimhane-i Âmire'nin yavaşlığı sebebiyle biraz gecikmeli de olsa ertesi yıl içinde tamamlanarak okuyucuya sunuldu. 5. cildin arzı ve basımına onay verilmesi ise 1861 yılı başında gerçekleşti. Birçok meşguliyetine rağmen *Tarih-i Cevdet*'i yayımlamaya devam etmesi basında takdirle anılan bir gelişme olarak gösterildi. İslâmî yaşam tarzıyla ilgili bilgi verdiği *Ma'lûmât-ı Nâfi'a* adlı eserinin de o sırada basıldığı anlaşılmaktadır.¹⁶¹ O dönemki hayatıyla ilgili *Tezâkir*'de yer vermeyip *Ma'rûzât*'ta itiraf ettiğini söylediği üzere, İstanbul'da Kırım Savaşı'ndan sonra "zevk u sefa rûzgârları esmeğe başlayınca" kendisinin de bunun dışında kalamadığını, mehtabın Büyükdere ve Bebek koylarına düşen yansımaları olan "gümüş-servi" etkisiyle tekrar şiir söylemeye ve şairler ile mehtapçılarla gezmeye başladığını belirtmişti.¹⁶²

Cevdet Efendi bir yandan da Haziran 1859'da İbn Haldun'un *Mukaddimesi*'nin eksik kalan 6. faslının çevirisini tamamlayarak arz etmişse de eserinin basımının tamamlanıp piyasaya sürülmesi Şubat 1861'i buldu.¹⁶³ Cevdet Paşa, hazırladığı *Mukaddime-i İbn-i Haldûn Tercümesi* nedeniyle Rüşdü Paşa'nın, kendisine İstanbul payesi verilmesini teklif ettiğini; ancak Şeyhülislâm Sadeddin Efendi'nin "Cevdet Efendi'nin pey-der-pey meydana çıkardığı te'lifât için mükafât yetiştirmeğe tarik-ı ilmiyenin tahammülü yoktur"¹⁶⁴ diyerek buna karşı çıktığını iddia etmişti. Hatta bu muameleden rahatsız olan Rüşdü Paşa'nın kendisini ilmiyeden kalemiyeye geçirmeye çalışsa da bunu engellediğini belirterek mesleğinin değiştirilme girişimlerine bir yenisini daha eklemiştir.¹⁶⁵ 1859'da Sadrazam Âlî Paşa, kitabın seçkin bir eser sayıldığını belirtip basımı için onay istediği gibi Cevdet Efendi'nin bu tercümesi ve mecliste gördüğü işlerde "ibraz-ı gayret ve hamiyet ve isbat-ı hüner ve dirayet etmekte"

¹⁶⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 74. Cevdet Paşa'nın Hammer'e gönderdiği mektubun sureti için bkz. Mustafa Reşid, *Bedaiyü'l İnşa*, s. 110-113; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 033, s. 21-22.

¹⁶¹ Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat*, s. 27; A.MKT.NZD, 124/95; A.MKT.MHM, 144/44; 339/77; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 23, s. 2; Cevdet Paşa, *Ma'lûmât-ı Nâfi'a*, İstanbul: y.y, t.y, s. 1.

¹⁶² Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 9.

¹⁶³ İ.DH, 435/28751, 21 Haziran 1859; 468/31280, 7 Şubat 1861; A.MKT.MHM, 208/89; *Takvim-i Vekayi*, nr. 606, 10 Şubat 1861, s. 3; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 20, s. 4.

¹⁶⁴ Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi, *Tezâkir* nüshasında bu cümlenin yanına "pek doğru" notunu düşerek Şeyhülislâm Sadeddin Efendi'nin tavrını desteklediğini göstermişti (A.VKN, 2/22, lef 6).

¹⁶⁵ Cevdet Paşa'nın bu konuyu yazarken Rüşdü Paşa'nın unvanını belirtmediği görülmektedir. Rüşdü Paşa'nın ne eserin ilk arzı sırasında ne de basımının tamamlandığı sırada sadrazam olmadığını belirtmekte fayda vardır. Rüşdü Paşa'nın ancak Aralık 1859'da atandığı sadrazamlığı sırasında bu tür bir öneride bulunmuş olma ihtimali bulunmaktadır. Cevdet Paşa'nın aynı iddiayı gündeme getirdiği 40. Tezkire'de Rüşdü Paşa'nın adını vermek yerine "bazı zevat-ı fihâm" ifadesini tercih ettiği görülmektedir (Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 127; *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 79).

olduğunu, 6.000 kuruşluk maaşının kendisine yetmediğini ve “hakikaten zaruret” çektiğini söyleyerek aylığının 9.000 kuruşa çıkarılmasını sağladı.¹⁶⁶ Cevdet Paşa’nın Âlî Paşa’nın bu iyiliğini zikretmek yerine Şeyhülislâm Sadeddin Efendi ile ilgili iddiayı ortaya atması, kendisine bir konuda daha mağduriyetini ifade etme fırsatı yarattığını düşündürmektedir. Daha önce rütbesini yükseltmeye çalışan Âlî Paşa’nın kendisiyle ilgili bu çabasına da *Tezâkir*’de uygun bir yer bulamadığı anlaşılmaktadır.

Cevdet Efendi, 25 Haziran 1861’de ölen Sultan Abdülmecid’in cenaze törenine ve yerine geçen 31 yaşındaki Sultan Abdülaziz’in cülus ve kılıç kuşanma merasimine katılarak önemli olaylara şahitlik etmeyi sürdürdü. Sultan Abdülmecid’in “er kişi niyetine” cenaze namazının kılınmasından ve sıradan biri gibi halktan “helallik” almaya muhtaç olmasından etkilendiği bu kısımlarda kullandığı üsluptan anlaşılıyordu. Öte yandan o sırada Sultan Abdülaziz’in cülusu için kaleme aldığı tarihi *Tezâkir*’e aynen eklemeyi de ihmal etmemişti. Abdülaziz’in de selefi gibi kendisine teveccüh gösterdiğini ve Sultan ile kişisel bir ilişkisi olmasa da saltanata bağlılığı ve devlete hizmetleri nedeniyle bu muameleyi gördüğünü iddia etmişti.¹⁶⁷ Sultan Abdülaziz’in tahta çıkışından yaklaşık 20 gün sonra Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Tanzîmat, işleri zamanında yetiştiremeyip ihtiyaçlara cevap veremedikleri gerekçesiyle Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye adıyla birleştirildiği için Cevdet Efendi’nin memuriyeti de bu birime aktarıldı.¹⁶⁸

Cevdet Efendi, kendisinin de belirttiği üzere rütbe ve konumuna uymasa da Reşid Paşa’nın inisiyatifiyle atandığı ve yaklaşık 4 yıl sürdürdüğü Meclis-i Tanzîmat üyeliği sürecinde farklı alanlarda tecrübeler kazandı. Reşid, Âlî, Fuad, Mehmed Rüşdü ve Mehmed Emin Paşalar gibi önemli Tanzimat bürokratlarının başkanlığı altında, ileride de mesaisini paylaşacağı Mahmud Nedim, Safvet, Mustafa Fazıl ve Edhem Paşalar gibi devlet adamlarıyla yeni düzenlemelerin teorik alt yapısını oluşturacak kanun ve nizamların hazırlanmasına çalıştı. Bu metinlerin tamamının kendi elinden

¹⁶⁶ İ.DH, 435/28751, 21 Haziran 1859.

¹⁶⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 140-141, 143, 151-152; *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 82 ; *Ma’rûzât*, s. 51-52. Cevdet Paşa, o zaman Sultan Abdülmecid’in cenazesinde yaşadığı şaşkınlığı, “O zamana kadar, O bizim zihinlerimizde nev’-i beşerden başka bir şey gibi tasavvur olunuyormuş” cümlesiyle aktarmıştı (Cevdet Paşa, *Ma’rûzât*, s. 31). Sultan Abdülaziz’in cülusu için tarih yazanların içinden seçilen ve aralarında Cevdet Efendi’nin de bulunduğu 13 kişiye toplamda 50.000 kuruş atıyye dağıtılması kararlaştırılmıştı (A.MKT.MHM, 233/8, 27 Ağustos 1861). Cevdet Efendi’nin cülus için yazdığı tarih basında da yer almıştı (*Ceride-i Havadis*, nr. 175, s. 1; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 51, s. 1).

¹⁶⁸ Akyıldız, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi*, s. 254; Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 153.

çıkacağı iddiasının doğruluğu tartışılmakla birlikte yasama konusundaki bilgi ve becerisini bir hayli geliştirdiği söylenebilir. İlgili kısımlarda anlatıldığı üzere hayatının sonuna kadar çeşitli konularda nizamname, kanun ya da sözleşme metinlerinin hazırlanmasında kendisine başvurulması bu birikiminin hem nedeni hem de sonucudur. Reformların uygulanmasını sağlayacak düzenlemelere katkı sağlamış olması ve taşrada da ilk kez teftiş deneyimi kazanması bürokrasideki kariyerinin önemli basamakları sayılabilir. Bu noktada dikkat çeken husus ise Reşid Paşa'nın desteği ve görevlerindeki başarısı sayesinde ilmiye ve kalemiyede fazla hızlı bulunan bir yükseliş ivmesi kazanmasıydı. İki alanda da etkinliğinin yıllar içinde artması, kendisinde ve çevresinde, 1866'da vezaret olarak bir tarafın bağlarını koparmasını gerektirecek gerilimi yaratacaktı.

Cevdet Paşa'nın, Âlî Paşa'nın kendisinden sürekli kurtulmaya çalıştığı iddiasına karşılık 1858'de hamisi Reşid Paşa'nın ölümünden sonra, Âlî ve Fuad Paşaların elinde kalan yönetimde meclislerdeki yerini koruması ve yukarıda anlatıldığı gibi maaşının ve rütbesinin yükseltilmesi konusunda Âlî Paşa'dan destek görmesi ciddi bir çelişkinin varlığını ortaya koymaktadır. Bu tavrını, özellikle ileriki taşra görevleri için de sürdüren Cevdet Paşa'nın, Âlî Paşa'nın vesile olduğu meslek değişimi travmasının da etkisiyle geçmişteki bazı olaylara bilinçaltında farklı anlamlar yüklediği ihtimali ortaya çıkmaktadır.

1.5. Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye ve Meclis-i Âlî-i Hazâin Üyelikleri (1861-1866)

Bu başlık altında Cevdet Efendi'nin Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye ve Meclis-i Âlî-i Hazâin üyelikleri sırasında merkez bürokrasisinde yürüttüğü faaliyetler anlatılacaktır.

Reformları hızlı bir şekilde uygulamak üzere kurulan Meclis-i Tanzîmat ve önemi gittikçe azalan Meclis-i Vâlâ adlarıyla iki ayrı kurumun varlığı işlerin aksamasına yol açtığı için bu meclisler, 14 Temmuz 1861'de Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye adıyla birleştirildi. Fuad Paşa'nın başkanlığına getirildiği yeni meclis, Kavanîn ve Nizamât, Muhakemat ile Mülkiye dairelerine ayrıldı. Meclis-i Tanzîmat üyeliğini sürdüren Cevdet Efendi'nin memuriyeti ise üye olarak ilkinde aktarıldı. Meclis-i Tanzîmat'ın kanun ve nizam hazırlamak, vükelayı yargılamak ve yolsuzluk yapılsa

Sadaret'e bildirmek şeklinde üç ayrı görevi bulunuyordu. Bunlardan ilki, Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye'nin Kavanîn ve Nizamât Dairesi'ne, ikincisi genel heyetine verilirken sonuncusu tamamen kaldırıldı.

Cevdet Efendi, yeni düzenlenen meclis için kaleme aldığı iç tüzükte, daha önce de uygulanan bir yöntem olarak her dairede ayrı ayrı hazırlanan mazbataların başkan tarafından mühürlenmesini, gerektiğinde üç dairenin Meclis-i Umumî adıyla toplanıp birlikte çalışmasını, kendi görev yapacağı Kavanîn ve Nizamât Dairesi'nin kanun taslakları hazırlamasını, yürürlükteki yasaları düzenlemesini ve sunulan raporları değerlendirmesini gerekli maddeler arasında saydı. Ayrıca nizam ve kanunların sade bir dille yazılmasını ve *Takvim-i Vekayi* ile *Düstur*'da yayımlanmasını da metne eklemeyi ihmal etmedi.¹⁶⁹ Yeni mecliste göreve başlamasından yaklaşık 1,5 ay sonra sahip olduğu İzvornik kazası arpalık geliri, İstanbul payesine uygun şekilde yükseltilerek Yozgat (Bozdoğan) kazası arpalığına dönüştürüldü.¹⁷⁰

Sultan Abdülaziz'in tahta çıkışıyla yeni bir dönemin başladığı ümidi tazelenmiş, Reşid Paşa'nın ölümüyle birlikte işlerin yönetimi daha ziyade Âlî ve Fuad Paşaların elinde kalmıştı. Cevdet Paşa'nın o dönem için çizdiği manzaraya göre devletin gündemindeki en önemli mesele malî bunalımdı. Eylül-Kasım arası çıktığı İşkodra teftişi dönüşü, İstanbul'daki herkesi hayrete düşmüş bulduğunu, kâğıt paranın ve spekülâtorlerin piyasada yarattığı sıkıntı nedeniyle "sokaklarda ekmek kapışmak" gibi dehşet verici olayların yaşandığını ve Sadrazam Fuad Paşa'nın uyguladığı tedbirler ve İngiltere ile yapılan yeni borç anlaşması sayesinde kaimelerin toplanabildiğini anlatmıştı. Kâğıt paranın tamamen kaldırılması için yapılan toplantılarda kendisinin de bulunduğunu,¹⁷¹ Fuad Paşa'nın 100 kuruşa çıkarılmış kâğıt paranın, %40'ı nakit, %60'ı

¹⁶⁹ Akyıldız, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi*, s. 254-258; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994, s. 53-54; Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 153; *Ma'rûzât*, s. 34; *Ceride-i Havadis*, nr. 1048, s. 1; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 56, s. 1. Cevdet Efendi'nin, Kavanin ve Nizamât Dairesi'nde birlikte çalışacağı kişiler Mehmed Nuri Paşa, Edhem Paşa, Mehmed Cemil Beyefendi ve Said Efendi olarak belirlenmişti. Görev süresi içinde Fuad, Yusuf Kâmil, Safvet Paşaların başkanlıklarında bu kişiler de zamanla değişecekti [*Takvim-i Vekayi*, nr. 617, 4 Ağustos 1861, s. 1; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1279)*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1279, s. 37-38; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1289)*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289, s. 26-27]. Cevdet Efendi, Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye üyeliği için 9.633 kuruş maaş almıştı (ŞD, 939/45, lef 1).

¹⁷⁰ A.DVN, 169/25, 27 Ağustos 1861; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 88, s. 1.

¹⁷¹ Cevdet Efendi, kâğıt para ile işlem yapılmış vakıf ve yetim mallarının gelir ve borç işlemlerinde nasıl bir yöntem benimseneceğini belirlemek üzere ilmiye mensuplarının da yer aldığı ayrıca bir komisyona daha katıldı. Buradaki müzakereler sonucu kaleme alınan mazbatanın Cevdet Efendi'nin kaleminden çıktığı anlaşılmaktadır (İ.MMS, 25/1111, lef 2; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 034, s. 64-66).

senet şeklinde geri ödenmesi fikrine karşı 1 yüzlük kâğıt paraya 1 ellilik altın verilmesini teklif ettiğini fakat çoğunluğun ilk şıkta karar kıldığını ve bu nedenle hazinenin yüklü bir borcun altına girdiğini iddia etmişti. Sultan Abdülaziz'in askeri harcamalara ağırlık vermek istemesine karşın Fuad Paşa'nın sıkı tasarruf tedbirleri uygulamaya başlamasının ikili arasında gerginliğe yol açtığını, bu nedenle istifa edip Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye başkanlığına atanan Fuad Paşa'nın yerine Kâmil Paşa'nın getirildiğini, Hariciye Nazırı Âlî Paşa'nın görevini bırakmasına izin verilmediğini ve bu değişiklikler yaşandığı sırada kendisinin de şeyhülislâmlığa getirileceği dedikodularının çıktığını tasvirine eklemiştir. Reşid Paşa zamanında olduğu gibi kişisel ilişkisini sürdürdüğü Fuad Paşa ile "hususî ve mühim" müzakerelerde bulunduğunu da öne sürerek kendi önemini koruduğunu anlatmak istemiştir.¹⁷²

Cevdet Paşa, o dönem Şirvanîzade Rüştü Efendi'nin (Paşa) yükselişindeki rolünü vurgulamak için de ayrı bir bahis açmıştı. Kendisi sayesinde Bâbîâli çevresinde tanındığını iddia ettiği Rüştü Efendi'nin ilmiyedeki rütbesinin yükseltilmesi için Şeyhülislâm Sadeddin Efendi ile görüşse de başarılı olamadığını, Âlî ve Fuad Paşaların desteğiyle önce Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye üyeliğine getirildiğini ve daha sonra da vezaretle Suriye valiliğine atandığını belirtmişti. Rüştü Efendi'nin o dönem Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye üyeliğine atanması nedeniyle kendisine teşekkür ettiği mektuba *Tezâkir* ve *Ma'rûzât*'ta yer vererek iddiasını güçlendirmeyi de ihmal etmemiştir. Bu olaydan sonra Şeyhülislâm Sadeddin Efendi ile Âlî ve Fuad Paşaların aralarının bozulduğunu, iki tarafın birbirini açıkça kötüleyip çekiştirmeye başladığını da öne sürmüştü.¹⁷³ Kendilerinden yaklaşık 15 yaş küçük yeni bir sultanı idare etmeye çalışan Âlî ve Fuad Paşaların, Reşid Paşa sonrası henüz bulunamayan bürokratik denge arayışı içinde geçen bu hareketli günlerin iş yükünden Cevdet Efendi de payına düşeni alacaktı.

Cevdet Efendi'nin 1861'de İşkodra teftişi dönüşü önüne gelen ilk işlerden biri maliye hazinesinin borçlarını derecelerine göre sınıflandırmak üzere Evkaf-ı Hümayun Nazırı Ahmed Vefik Efendi, Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye Üyesi Subhi Bey, Masarifat Muhasebecisi Aziz Efendi ve Sergi Muhasebecisi Nazif Efendi ile birlikte görev aldığı

¹⁷² Cevdet Paşa, *Tezâkir* 13-20, s. 155, 189, 226-227, 255, 259-262; *Tezâkir* 40-Tetimme, s. 82; *Ma'rûzât*, s. 39-40, 48-49, 55-56; Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 125-126. Kâğıt paranın kaldırılmasıyla ilgili yapılan toplantının müzakere kaydını ve ilgili kararın layihasını Cevdet Efendi kaleme almıştı (Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 034, s. 68-72).

¹⁷³ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 13-20, s. 155-156; *Ma'rûzât*, s. 45-47.

özel bir komisyon kurulmasıydı.¹⁷⁴ Yaklaşık 5 ay sonra, hazinenin gelirlerini arttırmak için yeni vergilerin ne şekilde toplanacağını belirlemek üzere oluşturulan komisyonunda da yer alarak maliye işlerindeki tecrübesini arttırmaya devam etti.¹⁷⁵ Diğer önemli bir mesele ise Ahmed Vefik Efendi, Maarif Nazırı Kemal Paşa ve kendisinden oluşan komisyonun kararı gereğince Takvîm ve Tab’hane Nezaretlerinin Maarif Nezareti’ne bağlanarak ıslah edilmesi ve düzensiz bir şekilde çıkarılan *Takvim-i Vekayi*’nin her hafta basılmasına karar verilmesi oldu.¹⁷⁶ Yine Dersaadet halkından da gelir vergisi alınması kararı üzerine nasıl bir yöntem izleneceğini belirlemek üzere Yusuf Kâmil Paşa’nın başkanlığında oluşturulan komisyonunda da görev aldı. Bu kapsamda verginin ne şekilde ve ne miktarda toplanması hakkında bir rapor hazırlansa da Cevdet Paşa’nın ifadesine göre şehir halkının Mısır seyahatinden dönen Sultan Abdülaziz’i coşkulu törenlerle karşılaması üzerine bu kararın uygulanması ertelenmişti.¹⁷⁷

Cevdet Efendi, meclis üyesi olarak ise Dersaadet’te hayvan sahiplerinden ayrı bir vergi alınmasını öngören düzenlemenin yapılması, Ruscuk ile İzmir-Aydın Demiryolları imtiyaz sözleşmelerinin görüşülmesi, Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi’nin bazı ihtiyaçlara göre düzeltilerek yürürlüğe konulması, ülkedeki pamuk ticaretinin geliştirilmesi için alınması gereken tedbirlerin ve ormanların hangi şartlarla işletmeye açılacağını belirlenmesi, mevcut ve yeni kanun ve nizamların *Düstur*’da birleştirilerek yayımlanması, sanat, tarım ve ticarete güzel eserler ortaya koyanları ödüllendirmek üzere üretilecek madalyanın tasarlanması ve doktorların hangi koşullarda ve ne şekilde mesleklerini yapabileceklerinin halka duyurulması gibi idarî işlerin halledilmesine katkı sağladı.¹⁷⁸ Burdur’daki bir cinayet davasında ve Hersek Mutasarrıfı Hurşid Paşa’nın rüşvet ve yolsuzluk iddialarının soruşturulmasında görüldüğü gibi liva meclislerinden, son karar mercii olarak Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye’ye gönderilen dosyalar da gündemine geliyordu ki bu bir anlamda Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye’deki rolünün provası

¹⁷⁴ A.MKT.NZD, 393/10, 18 Ocak 1862; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 138, s. 2.

¹⁷⁵ İ.DH, 490/33178-1, 28 Mayıs 1862; İzgöer, *Müslüman, Osmanlı ve Modern Ahmet Cevdet Paşa*, s. 299-307.

¹⁷⁶ Ahmet Lütfi, *Vak’anivis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, yay. Münir Aktepe, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, X, 28-29; A.DVN.MHM, 35/62.

¹⁷⁷ A.AMD.MV, 112/25, 15 Kasım 1862; Cevdet Paşa, *Ma’rûzât*, s. 60.

¹⁷⁸ İ.MMS, 24/1067, lef 1; 26/1148, lef 2; 25/1108, lef 1; 27/1182, lef 1, 5; İ.MVL, 451/20162, lef 5; 462/20854, lef 3; 454/20341, lef 2; İ.DH, 499/33929, lef 3; İ.DUİT, 136/42, lef 2; 38/24, lef 3; A.DVNS.MTAN.d, nr. 2, s. 39-47; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 034, s. 1-9; *Takvim-i Vekayi*, nr. 623, s. 3.

sayılabilirirdi.¹⁷⁹ Cevdet Efendi, ilmiyeyi ilgilendiren idarî işlerin de danışıldığı bir başvuru kaynağı haline gelmişti. Kendi anlatımına göre İslâm'ı doğru öğrenmek ve uygulamak isteyen Ümit Burnu Müslümanlarının bir âlim talep etmesi üzerine Âlî Paşa gönderilecek kişiyi seçmesini istemiş fakat İstanbul ulemâsı içinde ilgili vasıfları taşıyan birini bulamamıştı. Şehr-i Zor ulemâsından, o sırada İstanbul'a gelen Ebubekir Efendi'nin bu görev için uygun olduğunu anlayarak Ümit Burnu'nda görevlendirilmesini sağlamıştı.¹⁸⁰ Bir yandan da Mekteb-i Mülkiye'nin yıllık sınavlarında bulunarak eğitim faaliyetlerine katılmayı da ihmal etmedi.¹⁸¹

Cevdet Efendi, 1863'te imparatorluğun farklı bölgelerine müfettişler gönderilmesi kararı üzerine işlemlerin düzgün bir şekilde yürütülmesi için kurulan komisyonun başkanlığına getirildi. Askeriye ve maliyeden birer üye ile birlikte Bâbiâli'de tahsis edilen ayrı bir dairede çalışmaya başlayıp müfettişlerden gelen yazıların hızlıca işlem görmesi için çalıştı. İlgili bölümde anlatıldığı üzere bir süre sonra Bosna Müfettişi Ziya Bey'in yerine kendisi atandığı için bu görevi kısa sürecekti. Bosna dönüşünde daha önce hazırlanmış Askerî Ceza Kanunnamesi'nin, 1858 Ceza Kanunnamesi ile uyumlu hale getirilmesi için Fuad Paşa'nın başkanlığında oluşturulan özel komisyonda bulundu ve yapılan düzeltmelerden sonra onayı alınan yeni metin neşredildi.¹⁸²

İdaredeki birçok düzenlemenin içinde bulunan Cevdet Efendi, zamanın getirdiği bazı yeniliklerin kaçınılmaz olduğuna da şahitlik etmişti. Kendi anlatımına göre, Sultan Abdülaziz, 1861'de İngiltere Veliahdı Prens Edward'ın İstanbul ziyareti sırasında Göksu Köşkü'nde verdiği ziyafette Âlî, Fuad, Kâmil Paşalar gibi devlet adamları ile aynı sofrada yemek yiyerek yeni bir usûl başlatmıştı. Yine Sultan'ın Rumî Takvim'e göre tahta çıkış günü için 5 vakitte top atılması ve kabul töreni yapılması, doğum

¹⁷⁹ A.MKT.UM, 840/19, 3 Nisan 1865; İ.MVL, 530/23782, lef 4.

¹⁸⁰ HR.MKT, 407/90, 20 Ağustos 1862; Y.EE, 38/92. İlişkisini uzun yıllar sürdürdüğü Ebubekir Efendi'nin ölümünden kısa süre önce kendisine gönderdiği mektupta mirasına ve çocuklarına sahip çıkılmasını yazmıştı. Cevdet Paşa, 1880'de ölen Ebubekir Efendi'nin çocuklarıyla ilişkisini sürdürmüş ve İstanbul'a gelen oğlu Hişam Nimetullah'ın iyi ağırlanmasını Sultan II. Abdülhamid'ten istemişti. Cevdet Paşa öldükten sonra ise oğlu Ali Sedad Bey ile Hişam Nimetullah'ın arkadaşlığı devam etmişti (Haşim Gençoğlu, *Ottoman Traces in Southern Africa: The Impact of Turkish Emissaries and Muslim Theologians*, İstanbul: Libra Kitap, 2018, s. 84-85, 221; *Güney Afrika'da Zaman ve Mekân: Ümit Burnu'nun Umudu Osmanlılar*, İstanbul: Libra Kitap, 2018, s. 176).

¹⁸¹ *Takvim-i Vekayi*, nr. 777, 5 Aralık 1864, s. 1.

¹⁸² İ.MMS, 30/1260, 5 Nisan 1865; İ.DH, 542/37696; Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 266; *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 82-83; *Ma'rûzât*, s. 60-61, 110.

gününde ise ayrıca bir kabul töreni düzenlenmesine karar verilmiş, böylece Ramazan ve Kurban Bayramlarında yapılan kabul törenleri kaldırılarak denge sağlanmıştı. O sene tahta çıkış kabul törenine gayrimüslimlerin de katılımını sağlamak üzere bir düzenleme yapılmıştı. Ayrıca Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahati dönüşü İstanbul halkı tarafından sessizlik ve ağırbaşlılık yerine alkışlarla ve coşkulu törenlerle karşılanmasını¹⁸³ bir âdetin aniden değişebildiğini göstermesi bakımından tarihe not düşmüştü. Fuad Paşa'nın, Sultan Abdülaziz'e Mısır seyahati sırasında eşlik etmesi nedeniyle yaver-i ekremlik unvanını almasını da o dönemin ilkleri arasında zikretmişti.¹⁸⁴

Cevdet Efendi, 3 Kasım 1865'te, Kozan'dan İstanbul'a dönüş yolculuğu sırasında yeni kurulan Meclis-i Âlî-i Hazâin üyeliğine atandı. *Tezâkir*'de, İstanbul'a döndüğü sırada, malî işlerin ıslahı için kurulan bu meclisin başkanının Mütercim Rüşdü Paşa olduğunu, mecliste resmî damgalı kâğıt kullanımını düzenleyen Varaka-i Sahiha Nizamnamesi'nin tartışıldığını ve bunun tamamlanıp neşredilmesinden başka meclisin "bir başlı eseri"nin görülmediğini yazmıştı.¹⁸⁵ Ancak Mütercim Rüşdü Paşa'nın 1860'ta kurulan birinci Meclis-i Hazâin'e başkanlık ettiği, 1865'te kurulan ikinci Meclis-i Hazâin'in riyasetine Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa'nın atandığı ve bu görevi, Cevdet Paşa'nın Halep valisi olmasından sonra da 19 Şubat 1866'ya kadar sürdürdüğü bilinmektedir. Ayrıca Cevdet Paşa'nın Kozan dönüşü tamamlanıp yayımlandığını söylediği Varaka-i Sahiha Nizamnamesi'nin, 1861 yılında, birinci meclisin faaliyetleri kapsamında hazırlandığı bilinmektedir. Paşa, o dönem yapılan toplantılara çağrıldıysa da yıllar sonraki anlatımında zamanları karıştırmış olabilir. Cevdet Paşa'nın söz konusu dönemi yaklaşık 15 yıl sonra kaleme aldığı düşünüldüğünde muhtemelen yanlış hatırlama sonucu bazı olayları kafasında birbiriyle ilişkilendirdiği anlaşılmaktadır. Daha da önemlisi Cevdet Paşa'nın, ister birinci isterse de ikinci meclisi kast etmiş olsun, Varaka-i Sahiha Nizamnamesi dışında önemli bir eser verilmediği iddiası yapılan yeni

¹⁸³ Cevdet Paşa, Mısır ve İzmir'de Sultan Abdülaziz'in halk tarafından coşkulu bir şekilde karşılanmasından etkilenen İstanbul ahalsinin de benzer bir tavır içine girdiğini yazmıştı. Sultan Abdülaziz'in gezeği bölgelerde karşılanılmasıyla ilgili dönemin bazı yabancı şahitlerinin verdiği bilgiler ve basında yer alan haberler Sultan'ın sessizlik ve ağırbaşlılıkla karşılandığına işaret etmektedir [Sinan Kaya, "Sultan Abdülaziz'in 1863 Mısır Seyahati", (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), s. 46, 51].

¹⁸⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 13-20, s. 246-247, 264-265; *Ma'rûzât*, s. 41, 57-59.

¹⁸⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 191; *Ma'rûzât*, s. 173; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 277, s. 1105; *Tasvir-i Efkâr*, nr. 344, s. 1. Cevdet Efendi, Meclis-i Âlî-i Hazâin üyeliğine Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye üyesi olarak aldığı 9.633 kuruş maaşla geçirilmişti (İ.DH, 542/37718, 3 Kasım 1865).

araştırmalar sayesinde çürütülebilmektedir. Meclisin her iki dönemde de ÷lke kaynaklarının arttırılmasını sağlayacak nizam, tedbir ve yatırımları gündemine alarak müzakere ettiği ve önemli kararların alınmasında etkili olduğu gör÷lmektedir.¹⁸⁶ İlgili bölümde anlatıldığı üzere benzer yanlış bir iddiayı Encümen-i Dâniş için de ortaya atan Cevdet Paşa'nın bu defa hafızasının kurbanı olduğu kabul edilebilir.

Cevdet Efendi, yaklaşık 2 ay süren Meclis-i Hazâin görevi sırasında Fırka-i Islahiyye'nin yarım kalan işleriyle ilgilenmeye devam etti.¹⁸⁷ Cevdet Efendi'nin, "bulunamadı" notuyla mazbatalarda yer alması, Meclis-i Hazâin oturumlarına katılmaktan ziyade Fırka-i Islahiyye işleriyle ilgilendiğini düşündürmektedir. Üye olarak Rumeli âşarının nasıl toplanacağı ile ilgili yeni bir düzenleme yapılmasının müzakeresinde bulunduğu bilinmekle birlikte Meclis-i Hazâin'in o dönem karara bağladığı birçok konunun kendisinin Halep'e gidişinden sonraki aylarda gör÷üldüğü anlaşılmaktadır.¹⁸⁸ Cevdet Efendi, nihayet 13 Ocak 1866'da, hayatını tamamen değiştirecek bir kararla vezirlik rütbesi olarak Halep valiliğine atandı ve 23 yıllık ilmiye kariyeri bu noktada sona erdi.

Cevdet Efendi, ilgili bölümlerde anlatıldığı üzere, yaklaşık 4 yıl 4 ay sürdürdüğü Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye üyeliği görevinin toplamda 2 senesini İşkodra, Bosna teftişleri ve Fırka-i Islahiyye memuriyetiyle taşrada geçirdi. Üyeliğe atanmasından 2 ay sonra İşkodra yollarına düştü ve aynı süre bölgede kaldıktan sonra meclisteki görevine devam etti. 1,5 yıl sonra, Haziran 1863'te Bosna teftişi için ayrıldığı İstanbul'a Kasım 1864'te dönebildi. Yaklaşık 6 ay sonra, Mayıs 1865'te ise Fırka-i Islahiyye ile Kozan'a gidip Kasım 1865'te geri dönerken memuriyetinin Meclis-i Âli-i Hazâin üyeliğine çevrildiğini öğrendi. Gör÷ldüğü gibi Cevdet Efendi'nin Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye üyeliği merkez ve taşra arasında gel-gitler yaşadığı hareketli ve yoğun bir sürecin içinde gerçekleşmişti.¹⁸⁹ Nihayetinde ise hâmisî Reşid Paşa'nın ölümü sonrası konumunu

¹⁸⁶ Meclis-i Âli-i Hazâin'in kuruluşu ve faaliyetleri ile için bkz. Hasan Ali Çakmak, "Meclis-i Âli-i Hazâin'in Teşkilat Yapısı ve Faaliyetleri", (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016).

¹⁸⁷ İ.DH, 543/37800, lef 11; 544/37882, lef 2; 545/37894, lef 2.

¹⁸⁸ İ.MMS, 31/1288, 29 Aralık 1865, lef 3; Çakmak, "Meclis-i Âli-i Hazâin'in Teşkilat Yapısı ve Faaliyetleri", s. 70-97.

¹⁸⁹ Cevdet Efendi, İşkodra teftişinde bulunduğu sırada meclis tarafından hazırlanan mazbatalarda isminin altına "memuriyet-i mahsusa ile İşkodra canibinde bulunduğu" ibaresi not düş÷lmüştü. Örnek için bkz. İ.MVL, 456/20440, lef 4; 458/20557, lef 7.

koruma çabası içinde, 43 yaşında aldığı vezaret ile yeni bir kariyerin başında, evli ve 3 çocuk babası olarak kendisini Halep yollarında bulmuştu.

1.6. Şûrâ-yı Devlet Görevleri

Bu başlık altında Cevdet Paşa'nın 1871-1874 arası 3 farklı dönemde görev aldığı Şûrâ-yı Devlet'teki faaliyetleri anlatılacaktır.

1.6.1. Birinci Şûrâ-yı Devlet Üyeliği (1871-1872)

Cevdet Paşa, Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye nazırlığından azledilip yaklaşık 1,5 sene memuriyetsiz¹⁹⁰ kaldıktan sonra 22 Ağustos 1871'de Şûrâ-yı Devlet üyeliğine atandı.¹⁹¹ *Tezâkir*'deki iddiasına göre daha önce hakkında çıkan dedikoduların iftira olduğunu anlayan Sadrazam Âlî Paşa o dönem büyük bir vefasızlık gördüğü Şûrâ-yı Devlet Başkanı Kâmil Paşa'nın¹⁹² yerine kendisini getirmek istediye de ilerleyen hastalığı nedeniyle Bâbîâlî ve Mâbeyn'e gidemediğinden bunu gerçekleştiremeyip ancak üyeliğe tayin ettirebilmişti.¹⁹³ Paşa, ilgili bölümde anlatıldığı üzere *Kitâbü'l-Vedîa*'nın kabul görmemesi üzerine Şûrâ-yı Devlet üyeliği ile birlikte Mecelle Cemiyeti başkanlığını da

¹⁹⁰ Paşa, bu süreçte Mekteb-i Harbiye Münşeat Hocası Miralay Süleyman Bey'in (Paşa) okullarda okutulmak üzere yazdığı *Mebâni'l-İnşâ* adlı eserinde gördüğü yanlışları düzeltmek üzere *Ta'dîl-i Mebâni'l-İnşâ* adıyla bir risale kaleme aldıysa da o sırada Âlî Paşa ile arası bozuk olduğu için bunun neşredilemediğini iddia etmişti (Cevdet Paşa, *Tezâkir-40 Tetimme*, s. 117-118). Cevdet Paşa'nın bu süreçte yabancı basına yansıyan imajı ise ünlü tarihçi, ulemâ arasındaki en bilgili kişilerden, çalışkan ve sorumluluk sahibi biri şeklindeydi. Birçok meşguliyeti nedeniyle *Tarih-i Cevdet*'in yeni ciltlerinin yayımının gecikmesine şaşırılmamak gerektiği de belirtilmişti (*Athenaeum*, nr. 2277, 17 Temmuz 1871, s. 755).

¹⁹¹ Sadrazam Âlî Paşa, ilgili arzda Cevdet Paşa'nın 10.000 kuruşluk kişisel maaşının "vüzerâdan bulunan emsali azaya mahsus olan" 18.500'e çıkarılmasını önerse de Sultan Abdülaziz'in 15.000 kuruş maaşı uygun bulunduğu anlaşılmaktadır. İlgili bölümde anlatıldığı üzere aynı durum Cevdet Paşa'nın Divân başkanlığından azledilmesi sırasında da yaşanmıştı (İ.DH, 637/44302, 22 Ağustos 1871; MB, 135/30; A.MKT.NZD, 835/45; *Basiret*, nr. 452, s. 1). Cevdet Paşa, *Tezâkir* ve *Ma'rûzât*'ta, 25 Ağustos'ta Şûrâ-yı Devlet üyeliği ile birlikte Tanzimat Dairesi başkanlığına da getirildiğini belirtirse de (Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 96; *Ma'rûzât*, s. 206) o dönem bu isimle bir daire bulunmadığı, 10 Şubat 1872 tarihli düzenleme ile Şûrâ-yı Devlet'in Tanzimat, Dahiliye ve Muhakemat dairelerine bölündüğü ve ilgili iradenin 22 Ağustos'ta çıktığı bilinmektedir [Ali Akyıldız, "Şûrâ-yı Devlet", *TDVİA*, XXXIX, 237; Zeki Eraslan, *Şûrâ-yı Devletten Danıştaya Yapısal ve Fonksiyonel Dönüşüm (1868-1922)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018, s. 134]. Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'de geriye dönük anlatım sırasında bir kafa karışıklığı yaşadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Cevdet Paşa aynı yerde bu göreve atanma tarihini 8 Cemaziyelahir/25 Ağustos olarak veriyse de (Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 96; DH.SAİD.MEM, 8/12) bu iradenin 22 Ağustos'ta çıktığı görülmektedir.

¹⁹² Cevdet Paşa'nın iddiasına göre Âlî Paşa'nın verem hastalığından kurtulamayacağını öğrenen Kâmil Paşa, daha sonra Girit valisi olacak Mahmud Bey (Paşa) ile birlikte ölümüne "tarih" bulmaya çalışmış ve bunu öğrenen Âlî Paşa çok üzülmüştü [Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 206].

¹⁹³ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 96. Cevdet Paşa'nın Şûrâ-yı Devlet üyeliğine atanması nedeniyle Sadrazam Âlî Paşa'ya yazdığı teşekkür metni için bkz. Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 036, s. 57.

üzerine alarak kalan kitapların tamamlanması için çalışmaya başladı. Yeni görevine atanmasından yaklaşık 2 hafta sonra ölen Sadrazam Âlî Paşa'nın yerine Mahmud Nedim Paşa'nın geçmesiyle merkez ve taşra bürokrasisinde esmeye başlayan sert rüzgârlar kendisini de ummadığı yerlere sürükleyecekti.¹⁹⁴

Cevdet Paşa, Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın göreve gelir gelmez maaşlardan kesinti yapmak üzere kurduğu tenkihat komisyonunun adını, daha sonra ıslahat olarak değiştirip kendisini de 15 Şubat 1872'de buraya üye atadığını öne sürmüştü.¹⁹⁵ Ancak Cevdet Paşa'nın tam kuruluş tarihi bilinmese de 1871 Eylülü sonuna doğru faaliyete geçtiği¹⁹⁶ ve üyelerinin zamanla değiştiği anlaşılan Tenkihat Komisyonu'na 1871 yılı Ekim ayının ilk haftasından itibaren dahil olduğu ve hatta bazen başkanlık yapmak durumunda kaldığı ve söylediği gibi sadece ıslahat Komisyonu'nda görev almadığı o dönem hazırlanan mazbatalardan anlaşılmaktadır.¹⁹⁷ Nitekim Mahmud Nedim Paşa'yı bu icraatı tek başına yapmış gibi göstermeye çalışan¹⁹⁸ Cevdet Paşa'nın mührü, tasarruf adı altında işten atma ve maaş kesintisi¹⁹⁹ ile

¹⁹⁴ Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*'ta Âlî Paşa'nın ölmesi üzerine Sadaret için Mahmud Nedim Paşa, Şirvanîzade Rüşdü Paşa ve kendisinin isminin ön plana çıktığını belirtir (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 207).

¹⁹⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 97.

¹⁹⁶ Mevcut arşiv belgeleri içinde kuruluş iradesi bulunamayan Tenkihat Komisyonu'nun amacı ve üyeleri hakkında o dönem basınına yansıyan bir bilgi karmaşası yaşandığı anlaşılmaktadır. *Ruzname-i Ceride-i Havadis* "aklâm-ı şâhâne hakkında bazı ıslahat ve tenkihat icrası" için Maarif ve Nafia Nazırları Safvet ve Edhem Paşalar ile Şûrâ-yı Devlet Üyesi Kani Paşa'dan oluşan bir komisyon kurulduğunu belirtir (*Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 742, 19 Eylül 1871, s. 1). *La Turquie* 1872 bütçesini hazırlamak üzere Edhem Paşa başkanlığında Kani, Safvet, Rıza Paşalar ile Orman Müdürü Bedros Kuyumcuyan Efendi'den ibaret bir komisyon oluşturulduğunu yazar (*La Turquie*, nr 197, 22 Eylül 1871, s. 2). *The Levant Herald* ise Edhem Paşa dışındaki diğer üyeleri zikrederek yine 1872 yılı bütçesi için bu komisyonun kurulduğunu haber verir (*The Levant Herald*, nr. 35, 27 Eylül 1871, s. 269). Komisyonun kayıt defterinde yazılı ilk tezkire ise 25 Eylül 1871 tarihli görünmektedir (*ŞD.d.*, 2019, s. 1). Bu komisyonun daha sonra da hem isim hem de üyeleri bakımından sıkça değişikliğe uğradığı arşiv belgeleri ve diğer kaynaklardan takip edilebilmekte ve bazen Mahmud Nedim Paşa'nın da komisyona bizzat başkanlık ettiği görülebilmektedir (İ.MMS, 43/1766, lef 1; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 1967, s. 8701).

¹⁹⁷ İ.DH, 640/44539, 26 Ekim 1871, lef 1, s. 7. Cevdet Paşa'nın komisyon üyeleri arasında görüldüğü tespit edilebilen ilk mazbata için bkz. İ.MMS, 42/1716, 11 Ekim 1871, lef 1. Cevdet Paşa'nın başkan olarak bulunduğu komisyon oturumunda hazırlanan mazbata örnekleri için bkz. İ.DH, 645/44823, lef 1; 646/44933, lef 1; İ.MMS, 42/1716, lef 2.

¹⁹⁸ "Mahmud Paşa'nın evza'-ı nâ-becâsından büyük küçük kâffe-i me'mûrîn dil-gîr ü müteneffir olmuş idüğünden..." (Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 122). "Devlet-i Aliyye'nin bi'l-cümle revâbitını kırdı, dökdü. Devletin esas usûl ve ka'idelerini yıkdı ve kırıp dökdüğü şeylerin yerine hiç bir şey koyamadı. Hakkında, «yıkarak yapamaz meczubdur» mazmunu darb-ı mesel oldu" (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 210).

¹⁹⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir*'de maaş kesintisinden elde edilen gelirle bütçe açığını kapatma yöntemini uygulayarak kötü bir adet başlattığını iddia ettiği Reşid Paşa'yı ve sadaretinde aynı yola saptığını söylediği Âlî Paşa'yı eleştirirken kendisinin de aynı işe bulaşmak zorunda kaldığını unutmış görünmektedir. Ayrıca Mahmud Nedim Paşa'nın zabtiye tahsisatından yapmak istediği büyük kesintiye

birçok devlet memurunu mağdur edip büyük tepkiye yol açan kararların altında görülebilmektedir.²⁰⁰

Yapılan kesintilerle sağlanan paraların önemli bir kısmını Sultan Abdülaziz'i memnun etmek için özel amaçlarla kullandığı ve yapılan borç anlaşmasından kendi zimmetine para geçirdiğinin ortaya çıkmasıyla yargılanıp Sultan Abdülaziz tarafından affedildiği öne sürülen Mahmud Nedim Paşa'nın ardında nasıl bir fırtına bıraktığını tahmin etmek zor değildir. Mahmud Nedim Paşa'nın da hakkındaki suçmalara cevap vermek için yazdığı reddiyede, uyguladığı bazı politikaların yanlış olduğunu itiraf etmesi o dönem içinde bulunmak istenmeyecek bir manzaranın varlığını ortaya koymaktadır.²⁰¹ Dolayısıyla Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'de Mahmud Nedim Paşa'nın birçok kesimde nefret uyandıran özellikle tenkihat faaliyetlerindeki rolünü yaklaşık 4 ay az göstermeye çalışması ve daha sonra Maraş'a gönderilmesini de kendisine bazı konularda itiraz etmesine karşılık İstanbul'dan uzaklaştırıldığı iddiasıyla anlatması,²⁰² sonucu başarısız olmuş işlerden ismini mümkün merteye soyutlamak istediğini düşündürmektedir.²⁰³ Mahmud Nedim Paşa'nın sadarete gelir gelmez başta Âlî Paşa'nın

karşı çıktığını belirtse de o dönem zabtiyede yapılan başka bir tenkihat kararı mazbatasında mührü bulunduğu da anlaşılmaktadır (Cevdet Paşa, *Tezâkir* 13-20, s. 86; *Ma'rûzât*, s. 210; İ.MMS, 42/1716).

²⁰⁰ Cevdet Paşa'nın hem mağduriyetleri yaratan hem de sonraki süreçte ilgili sorunları çözmeye çalışan komisyonda üye olarak görülmesi bu anlamda enteresan bir durum olarak tanımlanabilir (A.MKT.NZD, 864/88, 5 Aralık 1871; 872/24). Örneğin komisyonda karar verilen tenkihat sonucu açığa alınan 72 kişiye yeni memuriyetlerine atanana kadar geçimlerini sağlayabilecekleri miktar maaş tahsis edilmesini isteyen Rûsumat Emaneti'nin isteği üzerine burada meseleyi görüşen Safvet, Cevdet ve Mehmed Kani Paşalar memuriyet yılları 3 seneyi bulmayan 35 kişiye geçici maaş bağlanmasını uygun bulmamıştı (İ.DH, 641/44616, 13 Kasım 1871, lef 1). Bir süre sonra işlerinden atılan memurların şikâyetlerinin artması sonucu azl, maaş ve yeniden görevlendirme konularını görüşüp karara bağlamak üzere ayrıca İntihab-ı Memurîn Komisyonu kurulsa da bunun genel hoşnutsuzluğu gideremediği bilinmektedir [Sevil Sadıkoğlu, "Mahmud Nedim Paşa'nın Bürokraside Gerçekleştirdiği Büyük Tenkihat: 7 Eylül 1871-31 Temmuz 1872", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2013), s. 11].

²⁰¹ Sadıkoğlu, "Mahmud Nedim Paşa'nın Bürokraside Gerçekleştirdiği Büyük Tenkihat: 7 Eylül 1871-31 Temmuz 1872", s. 6, 9.

²⁰² "... zabtiyye tahsisâtından kırk beş bin kese tenkîh etmek isteyüp re'y-i âcizânemi suâl etdikde, «böyle bûdceden tenkîhât icrâ olunursa pek çok yerlerin umûr-ı zâbitasına hâlel gelür» dediğim için kullarına gücendi ve hemen dediğini yaptı" (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 210).

²⁰³ Mahmud Nedim Paşa'nın birinci sadaretinde uygulamaya çalıştığı tenkihat ve tasarruf politikasının devlete zarar verdiği noktasında dönem kaynakları neredeyse ittifak halinde olsa da (Bu iddiaların toplu bir derlemesi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Mahmud Nedim Paşa*, İstanbul: Ahmet Said Matbaası, 1940) sorumluluğu daha geniş bir alana yaymak isteyen yaklaşımlar da mevcuttu. Örneğin II. Abdülhamid döneminde Mâbeyn Başkâtibi Süreyya Paşa, Sultan'a sunduğu bir yazısında "... sadr-ı esbak Mahmud Nedim Paşa hüsn-i niyet sahibi olmakla beraber zamanında tenkihat ve tasarrufat gibi icraat ve teşebbüsâtı dahi müşarunileyhin umur-ı maliyyeye adem-i vukuf ve malumatından ve rûfekası tarafından noksan tedabiri ihtar olunmak gibi vesair dürlü muavenet görmemesinden dolayı semerebahş-ı fevaid

ekibinden olmak üzere birçok memuru, Hüseyin Avni Paşa ve Şirvanîzade Rüşdü Paşa gibi önemli devlet adamlarını sürgün ettiğini ve bu hareketinin farklı çevrelerden tepki topladığını belirtmek de gerekmektedir.²⁰⁴

Ma'rûzât'ta Mahmud Nedim Paşa'nın, Karahisar-ı Şarkî eyaleti için talimat hazırlaması isteğine kendisinin karşı çıkması üzerine bu karardan vazgeçtiğini, Hersek ve Yeni Pazar sancaklarının Bosna vilayetinden ayrılarak bir eyalet kurulması fikrine aynı şekilde itirazda bulunduğunu belirterek somut örneklerle muhalefet ettiği tezini güçlendirmişti. Ayrıca "ol vakit Bâbiâli'nin icrâatı hep böyle ma'nasız ve yolsuz olduğundan buna taaccüb ile müsâmahadan gayrı çare yok idi" sözleriyle de konjonktür gereği bazı şeylere tahammül etmek zorunda kaldığını da hissettirmişti.²⁰⁵ Midhat Paşa da *Tabsıra-i İbret*'te aynı noktaya işaret ederek yanlışlığı bilindiği halde komisyon üyelerinin söz konusu hatalara neden göz yumduklarını sorgulamıştı.²⁰⁶ Cevdet Paşa'nın sadece bu komisyon üyeliği ile değil Mahmud Nedim Paşa'nın başkanlığında diğer devlet adamlarıyla birlikte yapılan özel toplantılarda bulunmasıyla da o dönem gündemi etkileyen isimlerden biri olduğu bilinmektedir.²⁰⁷

Komisyonun ilk zamanlarda daha ziyade tenkihat ve tasarrufla uğraştığı daha sonra ise genel devlet işleriyle de ilgilendiği takip edilebilmektedir. Bâb-ı Zabtiye, Şehremaneti, Nafia, Ticaret, Rüsumat, Defter-i Hakanî, Posta ve Telgraf gibi önemli merkez birimlerdeki görevli memurların sayısının azaltılması ve kalanların maaşlarının

olamayıp umur-ı maliye günden güne hal-i tezebzübde kalmış..." ifadeleriyle bu faaliyeti artarmıştı (İ.DH, 1295-5/102298, 16 Nisan 1887).

²⁰⁴ Sadıkoğlu, "Mahmud Nedim Paşa'nın Bürokraside Gerçekleştirdiği Büyük Tenkihat: 7 Eylül 1871-31 Temmuz 1872", s. 97; Mehmed Memduh Paşa, *Serâir-i Siyasiyye ve Tahavvûlat-ı Esasiyye*, İstanbul: y.y, 1324, s. 8; Charles Mismar, *Souvenirs du Monde Musulman*, Paris: Librairie Hachette, 1892, s. 195-197; *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, çev. Adnan İslamoğulları-Rubin Hoxha, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009, s. 54-55; Salih Münir Paşa, *Geçmiş Zamanlar: II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi: İstanbul ve Paris Hâtıraları*, haz. Ali Birinci-Selma Günaydın, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015, s. 492; Henry Felix Woods, *Spun yarn from the Strands of a Sailor's Life Afloat and Ashore: Forty-Seven under the Ensigns of Great Britain and Turkey*, London: Hutchison&Co., 1924, I, 285; Ahmed Rasim, *İstibdaddan Hakimiyyet-i Milliyeye*, ikinci kitap, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1342, s. 85-86.

²⁰⁵ Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 211.

²⁰⁶ "... senevî açığın ve borcun mikdarı bir milyon lira daha artmış ve Mahmud Paşa'nın pek az ve küçük bir müddet içinde birtakım hayalât ile bu açığı kapadıkdan ve borcu ödedikten sonra, fazla akçe bile bulmuş olmasına nasıl inanılmışdır ve bunun asıl ve esası hile ve desiseden ibaret olduğu meydanda iken sihatini salifülbeyan komisyona memur olan vükelâdan Safvet Paşa ve Cevdet Paşa ve Kani Paşa gibi esdika-yı devlet tasdik etmeğe neden mecbur olmuştur..." (Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret*, İstanbul: Hilal Matbaası, 1325, s. 136-137).

²⁰⁷ İ.MMS, 42/1738, 21 Aralık 1871, lef 1.

ve dairelerin yeniden düzenlenmesi,²⁰⁸ vilayetlerde mektupçu, muhasebeci, tahsildar, kâtip, zabtiye, müfettiş gibi görevlilerin maaşlarından kesinti yapılması ve bazı idarî birimlerin kaldırılması,²⁰⁹ yıllık bütçenin hazırlanması,²¹⁰ 1873 Viyana Sergisi'nde Osmanlı Devleti'nin nasıl temsil edileceğinin belirlenmesi²¹¹ ve Anadolu istihkamına ayrılan bütçenin yeniden düzenlenmesi²¹² bu anlamda Cevdet Paşa'nın da mührünün bulunduğu komisyon mazbatalarında ele alınan konular arasındaydı.

Cevdet Paşa, Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın Tenkihat Komisyonu'nu kurmasıyla yakın zamanda yeniden düzenlediği Şûrâ-yı Devlet üyeleri arasında "ibkaen" yerini korudu.²¹³ Paşa, komisyon üyeliği yaparken bir yandan da yaklaşık 4 ay, Şûrâ-yı Devlet Adliye Dairesi'nin rutin toplantılarına başkanlık etti.²¹⁴ 10 Şubat 1872'de Şûrâ-yı Devlet'in Tanzimat, Dahiliye ve Muhakemat dairelerine ayrılmasından sonra da üye sıfatını korudu.²¹⁵ 15 Şubat'ta alınan karar ile Safvet, İsmail Rahmi Paşalar, Ali Şefik Bey ve Artin Efendi ile birlikte adı Islahat (Bâbîâli)²¹⁶ olarak değiştirilen komisyonda da yerini aldı. Hemen ertesi gün tarihli bir Şûrâ-yı Devlet mazbatasındaki mühür boşluklarındaki isimlerinin üzerinde "komisyonda" yazısının bulunmasından Cevdet Paşa'nın Safvet Paşa ile birlikte mesaisini bu yöne kaydıracağı anlaşılmaktadır.²¹⁷ Paşa, 12 Haziran'da Şûrâ-yı Devlet'te yapılan ikinci operasyonla Muhakemat Dairesi'nin Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye'ye, Dahiliye işlerinin de Islahat

²⁰⁸ İ.DH, 640/44569, 1 Kasım 1871, lef 1; İ.DH, 641/44594, lef 5; 641/44610, lef 3; 643/44731, lef 2; İ.MMS, 42/1716, lef 1, 3; A.MKT.NZD, 892/79; *Takvim-i Vekayi*, nr. 1434, s. 1. İbrahim Edhem, Safvet, Ahmed Cevdet ve Mehmed Kani Paşaların mührü bulunan tenkihat komisyonu mazbatasında 6 Kasım 1871 tarihi itibarıyla tasarruf edildiği gösterilen toplam miktar 61.172 kese küsur 338 kuruştur (İ.DH, 640/44573, 6 Kasım 1871, lef 2). Tüm merkez birimlerden tasarruf edilen miktarın analizi için bkz. Sadıkoğlu, "Mahmud Nedim Paşa'nın Bürokraside Gerçekleştirdiği Büyük Tenkihat: 7 Eylül 1871-31 Temmuz 1872", s. 78.

²⁰⁹ İ.DH, 641/44592, 12 Kasım 1871, lef 1; 641/44593, lef 1; 641/44598, lef 1; 642/44665, lef 2, 4, 5; 644/44752, lef 5; 644/44765, lef 1; 644/44770, lef 1; 644/44813, lef 1; 644/44814, lef 1; 645/44859, lef 2, 3, 4; 646/44919, lef 3, 4, 5; 646/44915, lef 16. Vilayetlerde yapılan düzenleme ve tenkihatın analizi için bkz. Sadıkoğlu, "Mahmud Nedim Paşa'nın Bürokraside Gerçekleştirdiği Büyük Tenkihat: 7 Eylül 1871-31 Temmuz 1872", s. 90-94.

²¹⁰ İ.MMS, 43/1761, lef 1; *Takvim-i Vekayi*, nr. 1464, s. 2-4.

²¹¹ İ.MMS, 43/1776, 15 Nisan 1872, lef 3, 4.

²¹² İ.MMS, 43/1780, 6 Mayıs 1872, lef 3.

²¹³ İ.DUİT, 58/46, 27 Eylül 1871; A.MKT.NZD, 842/19; *The Levant Herald*, nr. 35, s. 269.

²¹⁴ *ŞD.d*, nr. 1441, s. 2-6.

²¹⁵ MB, 137/74; 138/133; *La Turquie*, nr. 39, s. 1.

²¹⁶ Komisyonun bu tarihten sonraki belgelerde bazen Islahat bazen de Bâbîâli olarak adlandırıldığı takip edilmektedir (İ.DUİT, 58/44; İ.DH, 652/45357; 652/45371, lef 3; 651/45292, lef 4; 655/45576, lef 8; A.AMD 163/92; İ.MMS, 43/1786, lef 3).

²¹⁷ Sadıkoğlu, "Mahmud Nedim Paşa'nın Bürokraside Gerçekleştirdiği Büyük Tenkihat: 7 Eylül 1871-31 Temmuz 1872", s. 64; *BEO.AYN.d*, nr. 1136, s. 224; A.MKT.NZD, 983/84; İ.ŞD, 121/7223, lef 5; *La Turquie*, nr. 37, s. 1; *Takvim-i Vekayi*, nr. 1455, s. 1.

Komisyonu'na aktarılması sonucu geriye kalan Tanzimat Dairesi üyeleri arasında da kâğıt üzerinde görünmeyi sürdürdü.²¹⁸

Komisyonadaki görevine devam eden Cevdet Paşa, Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın emri üzerine ıslahata dair genel bir rapor kaleme alındığını belirterek bunu *Tezâkir*'e de aynen koymuştu. İçeriğinde, başka yazılarında da değindiği bazı hususların ve deyimlerin²¹⁹ bulunması raporun kendisi tarafından kaleme alındığını düşündürmektedir. Zira özellikle adliye ve askeriye maddelerini ön plana çıkararak işi kabiliyetli memurlara verme, gelir getirecek yatırımlar yapma ve vilayet sistemini düzenleme gibi noktaların altının çizilmesi Paşa'nın şahsî yönetim anlayışına da uygun görünmektedir. O dönem kendisinin yazdığını söylediği diğer önemli bir rapor da Süveyş kanalından geçen gemilerin taşıyabilecekleri yük kapasitesini belirlemeye yöneliktir. İddiasına göre hazırladığı rapor ilgili komisyonda onaylandıktan sonra toplanan uluslararası konferansta tüm dünyada geçerli olacak bir sınır belirlenmişti.²²⁰

Cevdet Paşa'nın o dönem ilgilendiği önemli bir mesele de astronomiye olan ilgi ve hakimiyetini ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Malî kayıtların tutulmasında Rumî Takvim-Hicrî Takvim uyumsuzluğunun yarattığı ve her 33 yılda bir atlanması gereken artık yıl (sıvış yılı) uygulamasının bazı karışıklıklara neden olduğunu düşünen Paşa, Hicrî Takvim'in yanında kullanılmak üzere Rumî Takvim yerine, Güneş yılı esaslı, başlangıcı Hicret ve yılbaşı 23 Eylül sonbahar ekinoksu olan bir alternatif takvim çalışmasını 1871'de *Takvimü'l Edvar* adıyla yayımladı. Türkçe'nin aynı zamanda bir bilim dili olduğunu ispatladığını söylediği bu eserde, en son 1255 yılı için yapıldığı gibi 1288 senesinin de sıvış yılı olarak kayıtlarda atlanması gerekeceği yönünde yetkilileri uyarsa da hazırlanan esham senetlerinin, malî 1288 yılının atlanacağı unutulurak 1287, 1288, 1289 olarak devam ettirilmesi ve 1310 senesine kadar yürütülmesi üzerine ne yapılacağı sorununa bir çare bulmak yine kendisine düştü. 1 Kasım 1871 tarihli kararla Münecimbaşı Tahir Efendi, Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye üyelerinden Vartan Bey, Mekteb-i Harbiye hocalarından Miralay Tevfik Bey, Divân-ı

²¹⁸ Sadıkoğlu, "Mahmud Nedim Paşa'nın Bürokraside Gerçekleştirdiği Büyük Tenkihat: 7 Eylül 1871-31 Temmuz 1872", s. 64-65; A.AMD, 163/28.

²¹⁹ Cevdet Paşa'nın birkaç farklı yazısında da görülen "âdeme iş aramaktan vazgeçip de işe âdem aramak" kaidesi burada da yer almaktadır (Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 102).

²²⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 103-109; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 033, s. 61-65; Mustafa Reşid, *Asar-ı Meşahir*, s. 26-36. Cevdet Paşa'nın bahsettiği uluslararası komisyonun toplanması ve aldığı kararlar hakkında bkz. HR.SFR3 188/3; HR.SYS 979/1; 980/1.

Ahkâm-ı Adliyye Tercümanı Şehbazyan Efendi (Ali Şehbaz) ve Rasathane-i Âmire Müdürü Coumbary Efendi'den oluşturulan Tayin-i Tarih Komisyonu'nun başkanlığını üstlendi. Yapılan müzakereler sonucu mevcut senetlerdeki malî tarih yerine miladî tarihin esas alınmasına ve üzerinde yalnızca malî tarih bulunanlar için de duyuru yapılmasına karar verilerek öneriler bir mazbata ile ortaya kondu. Güneş yılı esaslı ve Hicret başlangıçlı yeni bir takvim oluşturulması ve yılbaşının alışlageldiği üzere 1 Mart kabul edilmesi istendiyse de Cevdet Paşa'nın iddiasına göre *Takvimü'l Edvar*'da olduğu gibi bu mazbata da maaş kesintisine dair olmadığı için o dönem dikkate alınmamış ve sıvış yılı uygulamasına devam edilerek malî kayıtlardaki karışıklık daha da kötüleşmişti.²²¹

Birbiri ardına alınan bu kararlar karmaşası sürecinde Cevdet Paşa'nın komisyon üyeliğiyle iç içe geçmiş bir Şûrâ-yı Devlet memuriyeti yaşadığı anlaşılmaktadır. Dahiliye Nezareti'nin kaldırılmasıyla birlikte açıkta kalan Mekteb-i Sanayi idaresinin nasıl yürütüleceğini ve ıslahı için ne tür tedbirler alınması gerektiğini belirlemek üzere bizzat okula gidip durumu teftiş etmesi isteği de o dönem gündeminde yer alan farklı bir konuydu.²²² Tıbbiye öğrencilerinin Gedikpaşa'daki Soullier Tiyatrosu'nda sergilediği ve Konstantin Veliçkov'un kaleme aldığı Nevyanka ve Svetoslav temsiline katılıp oyun yazarını tebrik ederek bu girişimi de destekledi.²²³

Cevdet Paşa, 19 Haziran'da “kendisine karşı doğruca söz söyleyecek zevâtı İstanbul'dan def ü ihrac etmek” istediğini öne sürdüğü Mahmud Nedim Paşa tarafından Cebel-i Bereket ile Cebel-i Kozan'ın birleştirilmesiyle oluşturulan Maraş vilayeti valiliğine getirildi.²²⁴ “Mevki ve maslahatın derkâr olan ehemmiyeti” nedeniyle hemen

²²¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 110-117; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 033, s. 56-59; Ahmed Cevdet Paşa, *Takvimü'l Edvar*, Konstantiniyye: Matbaa-i Ebüzziya, 1300, s. 55-60; *BEO.AYN.d*, nr. 1136, s. 206; *La Turquie*, nr. 30, 8 Şubat 1872, s. 2. Cevdet Paşa'nın iddiasına göre kendi çıkarından başka bir şey düşünmeyen Mahmud Nedim Paşa, “...ben yeni şey istemem, eski hâli üzere kalsun...” diyerek uyarılara kulak asmamıştı (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 208).

²²² A.MKT.NZD, 852/38, 29 Ekim 1871; 891/33; *BEO.AYN.d*, nr. 1136, s. 205, 228.

²²³ Stambolski, *Bir Osmanlı Hekiminin Anılarıyla İmparatorluğun Zor Yılları 1858-1878*, s. 233.

²²⁴ MB, 146/47; *Basiret*, nr. 652, s. 1. Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 120. Gregory Aristarchi'nin o dönem Sadık Paşa'ya yazdığı mektuba göre Mahmud Nedim Paşa, Sultan Abdülaziz'i Kozan'ın durumunu sadece Cevdet Paşa gibi kabiliyetli ve sağduyulu birinin düzeltilebileceği yönünde ikna ederek bu atamayı gerçekleştirebilmişti (Y.EE, 28/66, lef 1-2). Cevdet Paşa'nın Maraş valiliğine atandığı irade ile Halep Valisi Süreyya Paşa Kudüs, Kütahyalı Hacı Ali Paşa Halep valiliğine getirilmişti (İ.DH, 652/45332, 19 Haziran 1872). Cevdet Paşa'nın kişisel maaşı olan 10.000 ile birlikte toplam 30.000 kuruş maaş alması uygun görülmüştü (*BEO.AYN.d*, nr. 1005, s. 54). Cevdet Paşa'nın Maraş'a atanmasıyla birlikte Mecelle Cemiyeti'nin de Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye'ye nakledilmesine ve başına da Takiyyüddin

görev yerine hareket etmesi gerektiğini bildiren ayrı bir emir de aldı.²²⁵ 4 Temmuz'da İstanbul'dan ayrılan Cevdet Paşa, bu kısa süreli taşra görevi için Fırka-i Islahiyye ve Halep valiliği sırasında Çukurova ve Osmaniye'de yaptıklarına atıfla bölgedeki gelişimden memnuniyet duyduğunu ve Gâvurdağı'nda kurduğu düzenin bozulmuş taraflarını tekrar eski haline getirdiğini belirtmişti. Hakkındaki şikâyetlerin artması nedeniyle²²⁶ azledilen Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın yerine geçen Midhat Paşa'nın vilayeti kaldırması ve kendisini de Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye üyeliğine ataması üzerine²²⁷ 18 gün Maraş valiliği yaptıktan sonra İstanbul'a geri döndü. Ancak anlatımına göre kurucusu olduğu bir kurumda üyelik yapması uygun bulunmadığı²²⁸ için Bâbiâli'de tahsis edilen odada *Mecelle*'yi tamamlamakla görevlendirildi. Cevdet Paşa o dönem sarayla arasındaki iyi ilişkileri göstermek için olsa gerek Maraş dönüşü Pertevniyal Valide Sultan'a teşekkür etmek ve Sultan Abdülaziz'in doğum gününü kutlamak üzere yazdığı mektupların suretlerini *Tezâkir*'e de eklemiştir.²²⁹

Cevdet Paşa'nın vezaret aldıktan sonra 48 yaşında, merkez bürokrasisinde aldığı ikinci önemli görev Şûrâ-yı Devlet üyeliği olmuştu. Paşa, muhtemelen 1870'te Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye nazırlığından azledilmesiyle başlayıp yaklaşık 1,5 yıl memuriyetsiz kalmasına neden olan gözden düşüş sürecinin bu şekilde bittiğini düşünmüştü. Âlî ve Fuad Paşaların ölümü ve Mahmud Nedim Paşa'nın sadarete gelmesiyle başlayan yeni dönemi, tekrar devlet ricali arasında yer edinmek için bir fırsat olarak gördüğü de

Paşa'nın getirilmesine karar verilmişti (*BEO.AYN.d*, nr. 1136, s. 244). Maraş'a özel hazırlanan 10 maddelik talimatname için bkz. Y.EE, 31/28.

²²⁵ *BEO.AYN.d*, nr. 1136, 29 Haziran 1872, s. 244.

²²⁶ Cevdet Paşa'nın iddiasına göre türlü yolsuzluklarla elde ettiği paraları Sultan Abdülaziz'e sunarak yerini sağlamlaştırmak isteyen ve hakkındaki dedikodular susturulamayacak bir boyuta gelen Mahmud Nedim Paşa savunulacak bir tarafı kalmadığından azledilmişti (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 213).

²²⁷ İlgili iradede Cevdet Paşa'nın Maraş valiliğinden alınmasıyla "... kendisinin *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* vesair bu misullü telifat-ı mühimme ve nafia için burada istihdamı daha faydeli olacağından anın dahi Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye azalığına..." getirilmesinin uygun bulunduğu belirtilmişti (İ.DH, 655/45556, 8 Ağustos 1872).

²²⁸ Cevdet Paşa, Şirvanîzade Rüşdü Paşa'nın aksine Midhat Paşa'ya "arz-ı hulûs" etmediğini, 10.000 kuruluşluk kişisel maaşı dışında biraz da borçlanarak geçinmeye karar verdiği için ricacı olmadığını ve bu nedenle Midhat Paşa'nın kendisine Meclis-i Vükelâ'da yer almasını sağlayacak bir görev vermediğini öne sürmüştü (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 213).

²²⁹ *BEO.AYN.d*, nr. 1005, 7 Ağustos 1872, s. 174; Y.EE, 142/104; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 036, s. 60-61; *Basiret*, nr. 664, s. 1; nr. 694, s. 1; nr. 715, s. 1; *La Turquie*, nr. 200, s. 1; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 120-122; *Ma'rûzât*, s. 212. Sadrazam Midhat Paşa'nın göreve gelir gelmez yaptığı ilk işlerden biri de Islahat Komisyonu'nu lağvederek eski üyeleri tekrar Şûrâ-yı Devlet'e göndermek olmuştu (İ.DUİT, 58/41, 9 Ağustos 1872; *Takvim-i Vekayi*, nr. 1509, s. 1). O döneme ait görülebilen Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye mazbatalarından tespit edilebildiği kadarıyla Cevdet Paşa'nın öne sürdüğü gibi burada fiilen üyelik yapmadığı anlaşılmaktadır.

söylenebilir. Ancak birçok devlet adamının türlü nedenlerle taşraya sürüldüğü bu ortamda tutunabilmek için o dönem karar aşamasında bulunduğu ya da göz yumduğu bazı uygulamaların olumsuz sonuçlarından kaçmayı başaramamıştı. Belki tepkilerin en üst noktaya ulaştığı bir sırada göstermeye çalıştığı muhalefet ise Maraş'a gönderilerek İstanbul halkasının dışına atılmasıyla sonuçlanmıştı. Bu süreçte kişilerin niyetleri, yaşadıkları ya da yaşattıkları hakkında kesin bir hükme varmanın imkânsızlığının yanı sıra dikkat çeken husus, muhtemelen imparatorluğun sona ereceğini ve kamuoyuna açılan devlet arşivlerinde o döneme ait belgelerin kendi yazdıklarıyla bir karşılaştırma imkanı sağlayacağını düşünmeyen Cevdet Paşa'nın sicilini olabildiğince temiz inşa etme çabasıdır. Otobiyografisinde o dönem yayımlanan ilmî eserlere yazdığı takrizlere yer verecek kadar detaycı bir yöntem benimseyen Paşa'nın kendisinin de içinde bulunduğu komisyonun rolüne değinmeksizin sorumluluğu sadece Mahmud Nedim Paşa'ya yükleyerek işin içinden çıkmaya çalışması yukarıda anlatıldığı gibi bu tavrın belirlenebilen en çarpıcı örneklerinden biri olmuştur.

1.6.2. İkinci Şûrâ-yı Devlet Üyeliği (1873)

Cevdet Paşa, Midhat Paşa'nın azledilmesi üzerine yerine geçen Sadrazam Rüşdü Paşa hükümetinde, 26 Ocak 1873'te ikinci kez Şûrâ-yı Devlet üyeliğine atandı.²³⁰ Şûrâ-yı Devlet'te, Yemen'de yeni kurulan San'a ve Taiz sancaklarında görevlendirilecek memurların belirlenmesi,²³¹ Kütahya'da halkı zarara uğratan bazı hayvan vergilerinin kaldırılması,²³² kaçak tütün satıcılarına verilecek cezaların yeniden düzenlenmesi,²³³ Erzincan-Eğir arasında yeni bir sürücü postası açılması²³⁴ gibi konuların görüşüldüğü toplantılarda yer aldı. Yaklaşık 20 gün süren bu kısa görevi azledilen Rüşdü Paşa'nın yerine geçen Sadrazam Sakızlı Esad Paşa hükümetinde Evkaf nazırlığına atanmasıyla sona erdi.

²³⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir*'de 17 Aralık/18 Zilkade'de bu göreve geldiğini belirtirse de (Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 122) ilgili iradenin 26 Ocak'ta/27 Zilkade'de çıktığı bilinmektedir [İ.DH, 661/46066, 26 Ocak 1873]. *Basiret*, nr. 840, s. 1. Bu görevi için Cevdet Paşa'ya 20.000 kuruş tahsis edilmişti (Ahmet Lütfi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, yay.haz. Münir Aktepe, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, XIV, 38).

²³¹ İ.MMS, 45/1934, lef 2.

²³² İ.Ş.D, 26/1174, lef 1.

²³³ İ.Ş.D, 26/1176, lef 1.

²³⁴ İ.Ş.D, 26/1183, lef 1.

1.6.3. Şûrâ-yı Devlet Başkan Yardımcılığı (1874)

1874 yılında Maarif nazırlığı görevini sürdüren Cevdet Paşa, 5 Nisan'da Sadrazam Şirvanîzade Rüşdü Paşa'nın yerine geçen Hüseyin Avni Paşa'nın kurduğu Şûrâ-yı Devlet başkan yardımcılığı görevine atandı. Cevdet Paşa, hastalığının tedavisi için Mısır'da bulunan Şûrâ-yı Devlet Başkanı Kâmil Paşa'nın vekilliğine Safvet Paşa getirilmişse de mülkî işlerde bilgi ve tecrübe sahibi bir müsteşara ihtiyaç duyan Hüseyin Avni Paşa'nın inisiyatifiyle bu memuriyetin oluşturulduğunu, fiilen riyasetin tamamen kendisine verilmesinin yanı sıra Bâbîâlî'deki tüm iç işleriyle de ilgilendiğini hatta tam olarak iyileşemeyen Kâmil Paşa'nın İstanbul'a dönüşünde de aynı yetkiyle görevine devam ettiğini belirterek o dönem devlet yönetimindeki önemini vurgulamak istemişti.²³⁵ İlgili iradede ise "mesalihin kesret ve ehemmiyeti cihetle vekâlet suretinde idare kâbil olamayacağından bir muavine ihtiyaç" duyulduğu ve Cevdet Paşa'nın bu işe "ehil ü erbab" görüldüğü belirtilmişti.²³⁶

Bu özgün memuriyeti sürecinde ele aldığı önemli konular arasında, suçun derecesine göre hangi durumlarda kürek cezasının geçici ya da müebbet verilebileceğinin belirlenmesi,²³⁷ Evkaf muhasebecilerinin hasılat paylarının adaletli bölüştürülmesini öngören bir düzenleme yapılması,²³⁸ İran ile sınır ticaretinde güvenliğin sağlanması,²³⁹ sağlık memurlarının emekliliği ve ölmeleri durumunda ailelerine bağlanacak maaşları belirleyen nizamnamenin hazırlanması²⁴⁰ gibi idarî işler vardı. *Kıyas-ı Enbiyâ*'nın 2. ve 3. ciltlerini de bu dönemde tamamlayarak basım için izin aldı.²⁴¹ O dönem devletin uğraştığı büyük sıkıntılardan biri olan Anadolu kıtlığından etkilenen insanlar için yapılan yardım kampanyasına 150 kuruş ile katılmayı da ihmal etmedi.²⁴² Cevdet Paşa'nın yaklaşık 7 ay süren Şûrâ-yı Devlet başkan yardımcılığı

²³⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 130-131; *Ma'rûzât*, s. 219; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Kâmil Paşa'nın Sadareti ve Konak Meselesi*, y.y: Mahmud Bey Matbaası, 1328, s. 21; Yusuf Kâmil Paşa, *Eser-i Kâmil Paşa*, Dersaadet: Asır Kütüphanesi, 1308, s. 17-18.

²³⁶ İ.DH, 682/47555, 5 Nisan 1874; 682/47561; *A.DVNS.NŞT.d*, nr. 70, s. 358; *BEO.AYN.d*, nr. 801, s. 97; *Basiret*, nr. 1197, s. 1; *Takvim-i Vekayi*, nr. 1652, s. 1. Cevdet Paşa'ya bu memuriyeti için 10.000 kuruşluk kişisel maaşı dışında 40.000 kuruş verilmesi uygun bulunmuştu (İ.DH, 682/47506, 7 Nisan 1874).

²³⁷ İ.DA, 15/601, 30 Eylül 1874, lef 1.

²³⁸ İ.MMS, 49/2132, 21 Temmuz 1874, lef 1.

²³⁹ İ.MMS, 49/2097, lef 1.

²⁴⁰ İ.MMS, 50/2170, lef 4.

²⁴¹ İ.DH, 683/47628, 5 Mayıs 1874; 691/48291.

²⁴² *Basiret*, nr. 1235, 21 Mayıs 1874, s. 1.

görevi 2 Kasım'da bu memuriyetin kaldırılıp beklemediği şekilde Yanya valiliğine atanmasıyla sona erdi.²⁴³

1.7. Mecâlis-i Âliye Memuriyeti (1890-1895)

1.7.1. Son Politik Faaliyetleri ve Ölümü

Bu başlık altında Cevdet Paşa'nın resmî olarak 1890-1895 yılları arasında sürdürdüğü Mecâlis-i Âliye üyeliği²⁴⁴ görevi sürecinde II. Abdülhamid'e danışmanlık yapması ve ölümü anlatılacaktır.

Yaklaşık 3,5 yıldır Adliye nazırlığı görevini sürdüren Cevdet Paşa, ilgili bölümde anlatıldığı üzere, Musa Bey mahkemesi ve Almanyalı Ernst John davası sonucu çıkan uluslararası diplomatik kriz nedeniyle 10 Mayıs 1890'da görevinden alınıp Mecâlis-i Âliye üyeliğine getirildi.²⁴⁵ Hemen ertesi gün Mâbeyn-i Hümayun'a gittiğini, Sultan'dan “daire-i mahremiyette fevkalade iltifat” gördüğünü ve 30.000 kuruşluk üyelik maaşına aylık 200 altın da ceyb-i hümayundan eklendiğini, muhtemelen II. Abdülhamid'in kendisine değer verdiğini göstermek amacıyla özellikle belirtmişti.²⁴⁶

Cevdet Paşa, memuriyete atanmasından yaklaşık 2 hafta sonra Meclis-i Hass-ı Vükelâ toplantılarına katılmaya başladı ve aynı zamanda Rumeli Demiryolları komisyonundaki başkanlığını sürdürdü. Meclis için haftada 2, önemli müzakerelerde

²⁴³ *BEO.AYN.d.*, nr. 1138, 2 Kasım 1874, s. 148. İbnülemin'in, Süreyya Bey'den naklen aktardığı bir iddiaya göre Hüseyin Avni Paşa'nın asker ve Kâmil Paşa'nın da hasta olması nedeniyle sadaret makamını hayal etmeye başlayan Cevdet Paşa, Şîrâ-yı Devlet işlerini “istila” etmiş, bundan rahatsız olan Kâmil Paşa ise durumu Sultan Abdülaziz'e arz ederek yardımcıya ihtiyacı olmadığını söylemiş ve Sadrazam Hüseyin Avni Paşa da Cevdet Paşa'yı görevinden almıştı (İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 224).

²⁴⁴ Hükümet üyesi olmadıkları halde bilgi ve tecrübelerinden yararlanılmak üzere Meclis-i Vükelâ'ya atanan devlet adamlarının görev tanımı “mecâlis-i âliye memuriyeti” olarak yapılmıştı [Akyıldız, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*, s. 218].

²⁴⁵ İ.DH, 1179/92151, 10 Mayıs 1890; *Le Moniteur Oriental*, nr. 2072, s. 2. Cevdet Paşa'ya gönderilen görev emrinde “kudema-yı devlet-i aliyyeden” olması nedeniyle mevcut maaşıyla birlikte Meclis-i Hass-ı Vükelâ'ya atandığı belirtilmişti (Y.EE, 37/12, 11 Mayıs 1890).

²⁴⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 274-275; DH.MKT, 1754/98, 25 Ağustos 1890; ML.EEM, 209/6, 8 Mayıs 1311; 199/100;198/49; 121/71; 147/7. II. Abdülhamid'e sunduğu bir raporda, eski zamanlarda iyi yapılan işlerin Sultan'a atfedildiğini, sonradan zaman geçtikçe kötülüklerin kaynağı olarak Sultan'a işaret edilmeye başlandığını ve “vazife-i ubudiyet” nedeniyle icraatlarla ilgili itirazlara vükelânın kendisini hedef göstermesi gerektiğini ifade eden Cevdet Paşa, söz konusu durumlarda devlet adamlarının azledilmekten sakınmamasını lüzumlu görür. Abdülmecid devrinde bu şekilde çok sayıda azl yaşandığını, Sultan'ın görevden aldığı kişileri mağdur ve muhtaç etmediğini, bu kişilerin de “teveccüh-i şâhâne baki olmak şartıyla mazuliyeti kendilerine mucib-i şeref ve mefharet” bildiklerini, olmadığı takdirde ise görevde kalmaktan azap duyduklarını eklemişti. Kendi durumuyla ilgili de benzer bir düşünce ve hissiyat içinde olduğu düşünülebilir (Y.EE, 39/5, s. 6-7).

komisyona başkanlık etmek için 1 olmak üzere Bâbîâli'ye gideceği günleri Mâbeyn'e bildireceğini ve Sultan'ın emirlerine uygun davranmak istediğini özel bir tezkire ile II. Abdülhamid'e haber verdi. Cevdet Paşa'nın, II. Abdülhamid'in sıkı takip ve kontrol mekanizmasını bilen biri olarak Bâbîâli'ye geliş-gidiş bilgilerini önceden bildirme ihtiyacı duyduğu düşünülebilir. Nitekim bazı günler için Bâbîâli'ye gitmeden önce Mâbeyn'e uğraması yönünde emir aldığı da olmuştu.²⁴⁷ Aynı şekilde bir önceki sene evinde ağırladığı ve 1891 kışını İstanbul'da geçirmek üzere Beyoğlu'nda konak kiralayan Rus oryantalist ve edebiyatçı Madam Gülnar'ın (Olga Lebedeva) ailesini kahvaltıya davet etmesi üzerine öncelikle II. Abdülhamid'den izin alma ihtiyacı hissetmesi ya da Fatma Aliye'nin eserlerinden etkilenerek kendisiyle tanışmak üzere yalısına gelen yabancı seyyahlarla²⁴⁸ yapılan görüşmenin ayrıntılarını Sultan'a anlatması bu bağımlılığın dikkat çekici örnekleridir.²⁴⁹

Cevdet Paşa'nın o dönem Meclis-i Hass-ı Vükelâ üyesi olarak müzakeresinde bulunduğu konular arasında, Baron Hirsch ile Rumeli demiryolları üzerine devam eden sorun,²⁵⁰ Rum Patrikhanesi ile bazı idarî konularda yaşanan anlaşmazlıklar,²⁵¹ kolera ile

²⁴⁷ Y.EE, 36/34, 28 Mayıs 1890; Y.PRK.BŞK, 10/1; Kırmî-zâde Mehmed Neş'et Efendi, *Sultan İkinci Abdülhamid Han'a Takdim Edilen Jurnallerin Tahkik Raporları (1891-1893)*, yay.haz. Raşit Gündoğdu, Kemal Erkan, Ahmet Temiz, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2008, s. 106, 170.

²⁴⁸ Nisan 1891'de İstanbul'da bulunan kadın seyyahlardan biri Cevdet Paşa'nın Bebek'teki yalısına iftara gitmiş ve izlenimlerini Tasma imzasıyla Avrupa gazetelerinde yayımlamıştı. Yazar, Cevdet Paşa tarafından karşılanıp Rum mürebbiye eşliğinde haremın iç tarafına götürüldüğünü, sergilerde gördüğü gibi oldukça süslü, egzotik kokulu ve cariyelerin yelpaze tuttuğu bir harem dairesi beklerken çok sade döşenmiş bir evde, Paşa'nın tek eşi, çocukları ve himayesindeki insanlarla birlikte sıradan bir hayat yaşamasına şaşırıldığını belirtmişti. Kendisi için ayrı tabak konulan yer sofrasında herkesin ortadan yemek yemesini garipmişse de ikramların çeşitliliğinden etkilendiğini eklemiştir. Diğer kadınlarla iletişimini Fatma Aliye Hanım sağlamıştı. Bu yazı daha ayrıntılı bir yorumlama ile birlikte farklı mecralarda yayımlandığı gibi tercüme edilerek II. Abdülhamid'e de sunulmuştu. Bir Osmanlı bürokratinin o dönemki ev hali ve bir Ramazan iftarı Cevdet Paşa üzerinden Avrupa ve Amerika kamuoyuna tanıtılmıştı ["Supper in a Harem", *St. James's Gazette*, (*Temple-Bar*'dan naklen), 10 Temmuz 1890, s. 6; "Un Déjeuner au Harem", *Revue Britannique*, 1892, s. 329-341; *Littell's Living Age*, c. 190, Boston 1891, s. 570-576; *Arthur's Home Magazine*, c. 61, Philadelphia 1891, s. 727-734; *Minerva*, c. 3, Roma 1892, s. 240-249; Y.PRK.TKM, 21/32].

²⁴⁹ Y.EE, 79/17, 30 Kasım 1891; Y.EE, 37/17; Atatürk Kitaplığı, FA.Evr, 000004-001. Fatma Aliye'nin Avrupa'dan gelen kadın ziyaretçileriyle tesettür, kölelik ve çok evlilik gibi konular üzerine yaptıkları konuşmalardan derlediği *Nisvân-ı İslâm* adlı eserinin basımı için de Cevdet Paşa özel bir tezkire yazarak II. Abdülhamid'ten izin almıştı. Eserin Avrupa ve Amerika'da beğenilmesi üzerine ise bu başarıyı Sultan'ın ilme verdiği desteğin göstergesi sayarak ailesi adına ödenemeyecek bir borcun altında kaldığını ifade etmişti. Yine Fatma Aliye'nin, George Ohnet'nin *Volonté* adlı eserini *Merâm* adıyla Türkçe'ye çevirdiğini II. Abdülhamid'e söylemesi ve Sultan'ın da eseri görmek istemesi üzerine minnet ve teşekkürünü dile getirerek kitabı kendisine sunmuştu (Cevdet Paşa, *Tezâkir-40 Tetimme*, s. 275; Y.EE, 38/123; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000055-3, lef 83).

²⁵⁰ İ.MMS, 115/4916, 24 Ağustos 1890, lef 1; 124/5337.

²⁵¹ İ.MMS, 117/5011, 16 Kasım 1890, lef 2, 5; 118/5060, lef 1, 2; Y.EE.d, nr. 1083, s. 173.

mücadele için alınması gereken tedbirler²⁵² ve Süveyş Kanalı ile ilgili yapılan uluslararası sözleşmedeki bazı maddelerin müzakeresi²⁵³ gibi maddeler vardı. Cevdet Paşa, Meclis-i Hass-ı Vükelâ görevi dışında da Mısır meselesi, Bulgaristan'ın idaresi, Patrikhaneler imtiyazı, Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuratülaziz ve Sivas vilayetlerini içine alan Dördüncü Ordu bölgesinin ıslahı, vilayetlerdeki zabtiye teşkilatının ve emlak alım-satımı ile ilgili işlemlerin düzenlenmesi gibi önemli konuların müzakeresi için oluşturulan özel encümenlerde de görev aldı. Günlük politikaya dair yaptığı ikili görüşmelerle ya da yurt dışı mektuplaşmalarla “her tarafa kulak tutarak” edindiği bilgileri²⁵⁴ Sultan ile paylaşmaya devam etti.²⁵⁵

Cevdet Paşa'nın, devletin en önemli gündem maddelerinden olan Ermeni sorununun nedenlerini ve çözümünü müzakere için oluşturulan özel encümenin başkanlığını yürütmesi siyasi etkinliğini gösteren çarpıcı bir örnektir.²⁵⁶ Necd'in idaresiyle ilgili alınacak tedbirlerin askerî komisyona havale edilmesi üzerine “bu işlere vukuf ve malumatı” olduğu düşünülerek çağırılması ya da Kürdistan bölgesinde oluşturulacak yerli süvarî alaylarına verilecek isimlerin müzakeresinde tarihî şahsiyetlerle ilgili bilgisine başvurulması gibi görevlendirmeler uzun yıllardır alışkın olduğu genel danışmanlık hizmetini o dönem de sürdürdüğünü göstermektedir.²⁵⁷ Bu bağlamda, Adana vilayetine bağlı Osmaniye bölgesinin nasıl ıslah edilebileceğinin

²⁵² İ.MMS, 120/5171, 12 Nisan 1891, lef 1.

²⁵³ İ.DUİT, 142/41, 31 Aralık 1890, lef 2.

²⁵⁴ Cevdet Paşa, hocalar arasında dolaşan dedikodular hakkında yaptığı bir araştırmada bilgi edinme yöntemiyle ilgili şu ifadeleri kullanmıştı: “...Hocalar beyinde cereyan eden ahvalin tahkikatı emrinde muhbir ve hafiyeye tarzında adem kullanmadım. Müccered hizmet-i şâhânede bulunmak maksad-ı hayr mersadıyla halisane ve hasbî olarak bazı zevatı tavsis eyledim”. Edindiği bazı bilgilerin güvenilirliği için de “...Fakat öyle saltanat-ı seniyyelerine hüsn-i hizmet edebilecek zevat hakkında bir takım rivayat-ı masnua ile su-i zan etsem Allah'tan korkarım. Ama Ömer Efendi hakkında sahihan mucib-i töhmet olacak bir rivayet-i kaviyye var ise karındaşım olsa sehabet itmeyim” diyerek ihtiyat payı bırakmıştı (Y.EE, 39/5, s. 9, 12).

²⁵⁵ İ.DH, 1185/92735, 9 Temmuz 1890; İ.MTZ (05), 33/1931; Y.EE, 116/64; 5/59; 38/119; 35/57; 38/26; 38/62; 38/76; 38/84; 38/96; 38/97; 38/103; 38/106; 38/114; 38/122; 38/132; 38/169; 39/21; 79/23; Y.PRK.BŞK, 27/57, 30 Ağustos 1892; Y.A.RES, 55/44; 55/45; 55/56; A.MKT.NZD, 2081/92; İ.MMS, 115/4958, lef 1, 10; 115/4957, lef 4-6; Y.PRK.KOM, 8/26; 8/27; 8/28. Cevdet Paşa'nın İngiltere Sefiri Elliot'un kızı hakkında Fatma Aliye aracılığıyla edindiği bilgileri II. Abdülhamid ile paylaşması bu anlamda dikkat çekici bir örnektir (Y.EE, 388/55, 22 Temmuz 1892). Cevdet Paşa'nın o dönem güncel politika hakkında bilgi aldığı kaynaklar arasında yıllarca birlikte çalıştığı ve çeşitli devlet kademelerinde görev almasını sağladığı Adliye Müsteşarı Vahan Efendi ve Mustafa Reşid Paşa'ya birçok bilgi vererek devlete hizmet ettiğini ve kendisinin de tanıdığını söylediği Polonyalı mülteci Yüzbaşı Stanislas'ın oğlu Düyun-ı Umumiyye İstişare ve Umur-ı Hukukiye Müdürü Comte Léon Ostrorog da vardı (Y.EE, 38/99; 39/21).

²⁵⁶ Y.EE, 66/45, 15 Eylül 1892.

²⁵⁷ Y.PRK.BŞK, 22/14, 7 Temmuz 1891; Y.EE, 36/37, 10 Eylül 1891, lef 1.

sorulması üzerine öne sürdüğü fikirlerin uygulanmaya karar verilmesi ve Kozanoğlu ailesi mensuplarına ödenecek maaşların ve aşiretlerin idare biçimi gibi eski görev yerleriyle ilgili konular hayatının son yıllarına kadar gündeminde kaldı.²⁵⁸ Girit'te bir önceki sene çıkan karışıklıkların sona erdirilmesinde faydalı olanlara verilmek üzere hazırlanan madalyalardan biri 13 Aralık 1890'da kendisine de verildi. Paşa'nın iddiasına göre başkanlığı altında hazırlanan ve Girit'te geçici bir özel idare kurulmasını öngören fermanın uygulanması bölgede sükuneti sağlamıştı.²⁵⁹

6 Eylül 1891'de Cevad Paşa'nın Mehmed Kâmil Paşa'nın yerine sadrazam olması üzerine yapılan değişiklikler Cevdet Paşa'nın meclisteki fiilî konumunu da etkiledi.²⁶⁰ Cevdet Paşa, hükümetteki değişikliklerle ilgili yayımlanan hatt-ı hümayunda,²⁶¹ kendisi dışındaki herkesin ismen zikredilmesi nedeniyle Meclis-i Hass-ı Vükelâ'ya katılıp katılmama konusunda tereddütte kaldığını, II. Abdülhamid'e meseleyi sorması üzerine “bir müddetcik” toplantılara katılmaması gerektiğini anladığını ancak Sultan'ın hakkındaki “teveccüh”ünün devam ettiğini ve memuriyetinin gelirini aldığını yazmıştı. O'na göre devlete ettiği hizmetin ve emeğinin mükafatını “ancak” II. Abdülhamid'den görebilmişti ve bu durumuna şükrediyordu.²⁶²

Cevad Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi kamuoyunda yeni bir dönemin başladığı şeklinde yorumlanmakla birlikte yabancı basında Cevdet Paşa'nın da hükümet değişikliği sırasında Meclis-i Hass-ı Vükelâ'dan çıkarıldığı dedikodularına sebep oldu. İstanbul'dan gönderildiği söylenen mektupta, “zeki bir Müslüman olup Hristiyanlara düşman olmak derecesinde mutaassıb olan” Cevdet Paşa'nın, yeni hükümete uygun görülmediği, Cevad Paşa tarafından azlettiirildiği ve yeni sadrazamın bu hareketinin

²⁵⁸ DH.MKT, 1871/18, 23 Eylül 1891; BEO, 20/1450, 14 Haziran 1892; 104/7772; İ.MMS, 116/4985, lef 1.

²⁵⁹ Cevdet Paşa, madalyanın veriliş tarihini 23 Şubat 1891/14 Receb 1308 olarak verse de (Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 275) ilgili madalyanın 13 Aralık 1890'da verildiği ve buna karşılık kendisinin de mührü bulunan Meclis-i Mahsus'un teşekkür mazbatasının tarihinin 14 Aralık 1890 olduğu bilinmektedir [İ.MMS, 117/5029, 15 Aralık 1890; *DH.SAİD.d*, nr. 1/2].

²⁶⁰ Cevad Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesinden bir gün sonra Cevdet Paşa, Serasker Mehmed Rıza Paşa, Dahiliye Nazırı Halil Rıfat Paşa ve Hariciye Nazırı Said Paşa ile birlikte II. Abdülhamid'in huzuruna çıkarak bazı emirler almışlardı. Muhtemelen Sultan, Cevdet Paşa'nın bir süre toplantılara katılmamasını o sırada söylemişti (*Tercüman-ı Hakikat*, nr. 3943, 9 Eylül 1891, s. 1).

²⁶¹ Y.EE, 75/60, s. 18.

²⁶² Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 280. Cevdet Paşa'nın kısa süre sonra selde zarar gören Bebek'teki yalısının tamir masrafları Hazine-i Hassa'dan ödenmişti (ML.EEM, 144/44, 22 Eylül 1891; HH.İ, 80/30).

“şayan-ı tebrik” olduğu yazılmıştı.²⁶³ Cevdet Paşa'nın isminin ilgili hatt-ı hümayunda yer almaması ve II. Abdülhamid'in emriyle bir süre meclis oturumlarına katılmamasının görevinden azledildiği şeklinde yorumlanması kendisinden hoşlanmayan bazı grupların bu tür bir beklenti içinde olduğunu düşündürmektedir. Zira Cevdet Paşa'nın Meclis-i Hass-ı Vükelâ memuriyetinin resmen sürdüğü, Cevad Paşa'nın sadarete geldiği Eylül 1891'den, Mayıs 1895'teki ölümüne kadar geçen yaklaşık 4 yılda, fiilen toplantılara katılmasa da isminin altında “bulunmadı” ifadesiyle belgelerde zikredildiği ve memuriyet maaşını almaya devam ettiği görülmektedir.²⁶⁴ Cevdet Paşa'nın mühür boşluğu ve isminin yer olmadığı birkaç istisnaî mazbataya da rastlanmaktadır.²⁶⁵

Cevad Paşa'nın sadarete gelişiyle birlikte meclis teşrifatında yapılan yeni bir düzenleme de Cevdet Paşa'nın konumunu farklı bir açıdan etkiledi. Sadrazam ile Hariciye Nazırı Mehmed Said Paşa, ortak hazırladıkları tezkire ile Hariciye nazırından sonra Dahiliye nazırının sonrasında ise Cevdet Paşa'nın gelmesini isteyen bir teklif sundu. Cevdet Paşa'nın “bilfiil vükelâlık hizmetinde bulunmadığı cihetle” Dahiliye nazırının kendisinden önce gelmesini öngören değişikliğin II. Abdülhamid tarafından da onaylandığı ve Cevdet Paşa'nın isminin Hariciye ve Dahiliye nazırından sonra geldiği bu tarihten sonra görülebilen mazbata örneklerinden takip edilebilmektedir.²⁶⁶ Meselenin diğer bir önemli tarafı ise Cevdet Paşa'nın, teşrifattaki yeni düzenlemede Hariciye nazırından sonra kendisinin, ardından da Dahiliye nazırının olmasının önerildiği iddiasına karşılık ilgili belgede görüldüğü üzere Cevad ve Said Paşaların tam

²⁶³ Y.PRK.TKM, 22/53, 5 Ekim 1891.

²⁶⁴ İ.MMS, 126/5384, 24 Kasım 1891; 130/5591; İ.DH, 1303/65; 1303/74; 1305/14; 1319/24; İ.HUS, 9/44; İ.KAN, 1/2; 1/5; 1/6; 1/7; 1/9; 1/11; 1/12. İ.MTZ, 28/1488; 26/969; Y.A.RES, 63/17; ŞD, 939/45. Cevad Paşa'nın sadarete gelmesinden kısa süre sonra yapılan bir Meclis toplantısının mazbatasında Cevdet Paşa'nın “na mizac” olarak kaydedildiği görülmektedir (İ.MMS, 123/5318, 14 Eylül 1891).

²⁶⁵ Cevdet Paşa'nın ölümüne yakın, hastalığının devam ettiği son zamanlarında isminin dahi zikredilmediği birkaç mazbata görmek mümkündür. Örnek için bkz. İ.KAN, 1/48, 12 Mayıs 1895, lef 2; 1/45, lef 3; 1/41, lef 1.

²⁶⁶ İ.DH, 1245/97517, 28 Eylül 1891; Y.A.HUS, 251/151; İ.MTZ.GR, 26/969. Değişiklikten önceki düzende Sadrazam, Şeyhülislâm Şûrâ-yı Devlet reisi, Serasker, Bahriye nazırı, Dahiliye nazırı, Hariciye nazırı, Meclis-i Vükelâ'ya memur Cevdet Paşa, Adliye nazırı, Maliye nazırı, Evkaf-ı Hümayun nazırı, Ticaret ve Nafia nazırı, Maarif nazırı, Sadaret müsteşarı ve Amedi-i Divân-ı Hümayun şeklinde bir sıralama mevcuttu. Adliye Nazırı Rıza Paşa'nın birkaç gün sadaret vekilliği yapması nedeniyle seraskerden sonra gelmesini öngören değişiklikle birlikte Sadrazam, Şeyhülislâm, Serasker, Adliye nazırı, Bahriye nazırı, Hariciye nazırı ve Şûrâ-yı Devlet reis vekili, Dahiliye nazırı, Meclis-i Vükelâ'ya memur Cevdet Paşa, Tophane-i Âmire müşiri, Maliye nazırı, Evkaf-ı Hümayun nazırı, Maarif nazırı, Ticaret ve Nafia nazırı, Sadaret müsteşarı olarak düzenleme yapılmıştı (İ.MMS, 113/4857, 10 Temmuz 1890, lef 1; İ.KAN, 1/21, 21 Ağustos 1893, lef 3). Cevdet Paşa'nın, devlet adamlarına verilen altın liyakat madalyasına teşekkür etmek için hazırlanan mazbatada, sırasıyla Dahiliye nazırı ve Tophane müşirinden sonra geldiği istisnaî bir örnek de mevcuttur (İ.MMS, 131/5629, lef 3).

tersini teklif etmeleri idi. Paşa'nın yanlış bir hatırlama sonucu meseleyi bu şekilde açıklamaya ya da devlet adamları arasındaki önemli konumunu o dönem de sürdürdüğünü göstermeye çalıştığı düşünülebilir.²⁶⁷

II. Abdülhamid, bu süreçte Cevdet Paşa'yı aktif bir memuriyette görevlendirmese de ilgili yerde anlatıldığı üzere birçok konuda bilgi aldığı ve danıştığı tecrübeli bir devlet adamı olarak yakınında tutmayı tercih etti. Bu konudaki en dikkat çekici örneklerden biri II. Abdülhamid'in, 1892'de, yönetimin merkezi haline getirdiği Mâbeyn Başkitâbeti'nde görevlendirilmek üzere Cevdet Paşa'dan isim listesi istemesiydi. Cevdet Paşa, bu makamın "ehemmiyet-i fevkaladesi" nedeniyle adayların belirlenmesi için "çok düşünmek" gerektiğini belirterek ilk olarak aklına gelen birkaç ismi önermekle birlikte daha sonra ikinci bir liste daha hazırladı. Söz konusu isimlere ne ölçüde rağbet ettiği bilinmemekle birlikte kendisine en yakın adamların seçimi konusunda Sultan'ın Paşa'dan görüş istemesi ikili arasındaki ilişkinin boyutunu göstermesi bakımından önemlidir.²⁶⁸

Cevdet Paşa, hayatının farklı dönemlerinde olduğu gibi rüşvet aldığı öne süren bir ihbar ile yine gündeme geldi. İddia sahibi, Beyrut-Şam hattı imtiyazının Beyrutlu tüccar Yusuf Mutran'a verilmesi karşılığında aralarında Cevdet Paşa'nın da bulunduğu bazı devlet adamlarına rüşvet vaat edildiğini bölgeden haber aldığını, Cevdet Paşa'ya verilecek 1.000 liranın Düyun-ı Umumiyye Müdürü Selim Melhame Efendi²⁶⁹ tarafından taahhüt edildiğini belirtse de bu hikâyenin doğru olup olmadığı hakkında net

²⁶⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 279.

²⁶⁸ Y.EE, 79/12; Cevdet Paşa'nın sunduğu adaylarda özellikle "mütedeyyin", "ketum", "hüsn-i ahlak sahibi", "bir tarafa mensubiyeti olmama" vasıflarını ön plana çıkardığı görülmektedir (Y.EE, 38/117). İkili arasındaki ilişkiye tarihin başka bir döneminden ve farklı açıdan yaklaşanlar da vardı. 1921 yılında, Ahmed Refik Bey'in ülkenin genel durumunu değerlendirdiği yazısında, "Bugünkü felaketlerin sebepleri pek eski devirlerden başlar; tarihimiz buna parlak bir şahittir. Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz devirlerindeki idaresizliklerin, dâhili israfların ve hataların müsebbibi, her halde, Sultan Abdülhamid değildi. Cevdet Paşa'nın *İkdam*'da intişar eden maruzatı bu mesele için zulme ve istibdada karşı galeyana etmemesindedir, halkı fikirleri ve şahsiyetleriyle canlandıracak olan münevver zümrenin ihtiras ve maişet belyyesine tahammül edemeyerek zalimler zümresine boyun eğmelerindedir..." ifadelerini kullanmıştı (Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, yay.haz. Mehmed Metin Hülâgü, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008, I, 108).

²⁶⁹ Selim Melhame Efendi'nin bu olaydan kısa süre önce 1888'de Beyrutlu tüccar Yusuf Mutran ile anlaşıp Fransızları da ortak ettiği bir şirket kurarak Beyrut Limanı işletmesini kazandığı bilinmektedir. Cevdet Paşa'nın 1892'de Selim Melhame'nin Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'na adaylığına karşı çıktığı ve bu fikirden daha sonra vazgeçtiği de görülmektedir (Erol Makzume, *Sultan II. Abdülhamid'in Hizmetinde Selim Melhame Paşa ve Ailesi*, İstanbul: MD Basımevi, 2019, s. 27, 33-34). Arap İzzet Paşa ise Cevdet Paşa'nın, siyasi sakıncalar nedeniyle bu hattın Fransız şirkete verilmemesi konusunda II. Abdülhamid'i uyardığını yazmıştı (*Abdülhamid'in Kara Kutusu: Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*, yay.haz. İbrahim Küreli, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, I, 76).

bir hükme varmak güçtür. Ancak II. Abdülhamid'in kısa süre sonra Cevdet Paşa'ya 500 lira "ihsan" ettiği dikkate alınırsa bu söylentileri daha önce yaptığı gibi ciddiye almadığı düşünülebilir.²⁷⁰

Sultan'ın güvenlik ve politika konularında Cevdet Paşa'nın bilgi ve çevresinden sıklıkla yararlandığı dikkat çekmektedir. Kendisine göre kötü niyetli insanların gizli bir toplantı yapacağını haber alması üzerine soruşturma başlatmasını istemesi ve Cevdet Paşa'nın da oğlu Ali Sedad dahil olmak üzere bilgi alabileceği adamları harekete geçirerek adetâ bir istihbarat teşkilatı gibi kısa sürede topladığı bilgileri II. Abdülhamid ile paylaşması bu anlamda ilgi çekicidir.²⁷¹ 1893 yazında İstanbul'a gelen Mısır Hidivi II. Abbas Hilmi Paşa ile maiyetinin ziyaretlerinin nasıl geçtiği ve ne tür bir etki altında kaldıkları hakkında "tahkikat" başlığıyla paylaştığı rapor da Cevdet Paşa'nın geniş bilgi kaynaklarını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Ayrıca araştırma sırasında Paşa'nın misafirlerin jest ve mimiklerinden ruh hallerini ve düşüncelerini sezmeyle yönelik o dönem ilm-i kıyafet, günümüzde ise modern psikolojide kullanılan metotlara başvurması ve bunların önemini vurgulaması da çarpıcı görünmektedir.²⁷² Sultan'ın meraklı olduğu konu ve kişilerle ilgili eserlerin bulunup kendisine ulaştırılmasında da Cevdet Paşa'ya danıştığı anlaşılmaktadır.²⁷³

Cevdet Paşa, herhangi bir istek olmasa da farklı kaynaklardan topladığı siyasetle ilgili bilgileri kimi zaman "bazı mutalaat-ı acizâne ve kasırâne"²⁷⁴ başlığı attığı tezkirelerle II. Abdülhamid ile paylaştı. Rus oryantalist ve edebiyatçı Madam Gülnar'ın

²⁷⁰ Y.EE, 10/51, 4 Ağustos 1891; Y.PRK.BŞK, 23/70. Cevdet Paşa'nın rüşvet yediği dedikoduları ve bununla ilgili türlü imalar hayatının o döneminde de peşini bırakmamıştı. İbnülemin'in aktardığı hikâye bu konuda ilginç bir örnek oluşturmaktadır: "Rıza Paşa, bir gün de meclisi vükelâda -mânalı bir tavırla- «istikamet bana mevruşi pederdir» diyerek meclis-i vükelâyâ me'mur Cevdet Paşa'ya mürtekbiliğini ima etmesi üzerine Cevdet Paşa, bittabi müteessir olarak «istikametın babadan evlâda miras kaldığı vaki değildir. Lâkin cinnetin babadan evlâda intikali muhakkaktır» demiştir" (İnal, *Son Sadrazamlar*, III, 1517).

²⁷¹ Y.EE, 38/125.

²⁷² "Mısırlılar gördükleri iltifat ve asar-ı teveccühât-ı seniyyeden her yerde arz u beyan-ı mesar ve iftihar ediyorlar. Bu şükürgüzarlıklarının ne derece samimi olduğunu bilmek mükerreren kendileriyle tarh-ı encümen eyleyip de bakışlarından ve duruşlarından teferrüse tevakkuf eder. Çünkü lisan her şeyi söyler ve ekseriya ahval-i kalbiyyeyi ketm eyler. Göz ise kalbin bir açık penceresi olup andan ahval-i kalbiyye görünür. Binaenaleyh maafizzamirini ketme itina eden diplomatlar yere bakıp gözünün içini göstermezler. Meç taliminde hasmın gözüne bakmak dahi bundan naşidir. Mamafih ashab-ı vakt u basiret yüzden ve sözden ve sesden dahi bir dereceye kadar ahval-i kalbiyyeyi istidlal edebilirler" (Y.EE, 79/22, 24 Temmuz 1893).

²⁷³ Örneğin, Cevdet Paşa, Ceberti'nin *Acâibü'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr* adlı eserinin Hekimbaşı Behçet Mustafa Efendi tarafından *Târîh-i Mısır* adıyla Türkçe'ye çevrilen bir nüshasını buldurarak II. Abdülhamid'e sunmuştu (Y.EE, 38/66, 5 Şubat 1893; 38/88).

²⁷⁴ Y.EE, 79/22, 24 Temmuz 1893.

Kasım 1890'da evini ziyareti sırasında kızı Fatma Aliye ile siyaset üzerine konuşmasını ve Fatma Aliye'nin söz konusu sohbeti yazıya döküp kendisine vermesini bu anlamda fırsata çevirdi. Metinde yer alan bazı konuları dikkate değer bulduğunu belirterek bir nüshasını Sultan'a gönderdi.²⁷⁵ *El Ahram* gazetesi sahibi ve İngiltere'nin Mısır'daki varlığına muhalif bir yayın politikası benimseyen Beşare Tekla'dan Mısır ve çevresine dair aldığı bilgileri düzenli olarak saraya gönderdi.²⁷⁶ Yine gazetelerde gördüğü Tunus ve Cezayir'de ihtilal çıkacağı dedikoduları üzerine bir talep olmaksızın Senûsiler hakkında Sultan'a bilgi verme ihtiyacı duydu.²⁷⁷ Farklı kaynaklardan edindiği bilgilere göre 1894 yazında İngiltere ve Rusya arasındaki ilişkilerin soğuk olduğunu ve fırsattan yararlanılması gerektiğini söyleyerek Sultan'ı uarması da bu anlamda kayda değer bir örnekti.²⁷⁸ Bazı durumlarda ise bilgilerinin "mesmuat-ı hariciyyeye" dayanması nedeniyle resmî bir önem ve niteliğe sahip olmadığına altını çizmeyi de ihmal etmedi.²⁷⁹ "Bir ifade-i mahremane" notuyla paylaştığı duyumları ise daha ziyade dış politikaya yönelik uyarılardı.²⁸⁰ Ayrıca yurt dışında devlet hakkında yayımlanan iyi ve kötü haberler konusunda uyardığı Sultan'a, muhalif makalelere karşı "böyle serseriyane neşr olunan matbuata ehemmiyet verilmediği halde tabiatıyla kendi kendine sönüp gider" şeklinde tavsiyede bulundu.²⁸¹ Paşa'nın bu çabaları, II. Abdülhamid'in gözünde değerini korumaya çalıştığı şeklinde yorumlanabileceği gibi uzun yıllar içinde biriktirdiği bilgi, tecrübe ve çevresi ile devlet politikasında etkili olmak istediğini de düşündürmektedir.

²⁷⁵ Y.EE, 38/47, 8 Kasım 1890. II. Abdülhamid'in saraya yabancılar geldiğinde gidip hizmet etmesi için Fatma Aliye'yi görevlendirdiği de bilinmektedir (Y.EE, 38/109).

²⁷⁶ Cevdet Paşa'nın Beşare Tekla ile ilişkisinin karşılıklı çıkar birliğine de dayandığı, kardeşi Habib Tekla'nın rütbesinin yükseltilmesi konusunda aracılık etmesini Paşa'dan istemesinden anlaşılmaktadır. 1892'de İstanbul'a gelen Beşare Tekla'ya birinci rütbeden Mecidiye nişanı verilmesinin de Cevdet Paşa'nın tavsiyesiyle gerçekleştiği düşünülebilir (Y.PRK.AZJ, 28/30, 20 Mart 1894; Y.EE, 38/80; 38/162; 79/23; Y.PRK.BŞK, 26/61, 1 Temmuz 1892).

²⁷⁷ Y.EE, 38/111; 39/18.

²⁷⁸ Y.EE, 79/19, 11 Temmuz 1894.

²⁷⁹ Y.EE, 79/20, 10 Ağustos 1892.

²⁸⁰ "Halil Mutran kulları Fransız elçisiyle görüşürken elçi Mısırlıların buraya gelmeleri iyi olmadı zira İngilizlere dokundu demiş" (Y.EE, 79/22).

²⁸¹ Y.EE, 38/164, 20 Ocak 1894. Cevdet Paşa'nın, yurt dışında devlet lehinde haberlere yer veren ve kendisiyle irtibata geçen yayımcıların Sultan II. Abdülhamid'e tanıtılmasına aracılık ettiği de anlaşılmaktadır. Londra'da gazetecilik yapan Edward John Fairman bu kişiler arasında gösterilebilir (Y.EE, 38/165). Cevdet Paşa, Fairman'ın, 1894'te, *An Electric Flash on The Egyptian Question; Its cause and origin* adıyla Londra'da basılan eserini göndermesi üzerine evinde İngilizce-Türkçe çeviri yapabilecek kimse olmadığını belirterek nüshayı doğrudan Sultan'a göndermeyi uygun bulmuştu (Y.EE, 79/24; 38/76).

Cevdet Paşa'nın bu süreçte dikkat çeken bir çabası da hilafetin ve İslâm birliği politikasının, devletin geleceği açısından önemini çeşitli vesilelerle Sultan'a anlatmasıydı. Haziran 1890'da, eserleriyle ilgili ilk kez karşılaştığı bir sorun olarak piyasaya sürülen *Kıyas-ı Enbiyâ*'nın 6. cildinin kısa süre sonra toplatılmasının sebebini anlamaya ve durumu II. Abdülhamid'e açıklamaya çalıştı. Buna göre; *Kıyas-ı Enbiyâ*'yı hazırlama sebebi, peygamberlerin hayatıyla ilgili kitaplardaki mevcut karışıklığı, İslâm aleyhinde yayın yapan misyonerlere malzeme vermeyecek ve İranlıların Irak'ta Şifliği yayma çabalarına engel olacak şekilde düzeltmekti. Diğer bir gizli sebep ise hilafetin Osmanlı Devleti'ne nasıl geçtiğini ve Osmanlıların halifelik hakkının ne derece meşru olduğunu kamuoyuna anlatmak ve özellikle çocukları bu yönde terbiye etmekti.

Paşa, bu içerikte bir kitap yazmasının yaklaşık 20 yıl önce istendiğini, yazmaya başlayalı ise 18 sene geçtiğini, zaman sıkıntısından ciltlerin arasının çok uzadığını,²⁸² 7. cildin basım ve 8. cildin ise yazım aşamasında olduğunu belirtti. İngilizlerin bir süredir hilafet meselesini dillerine doladıklarını, Türklerin halifeliği Araplardan almaya hakları var mıdır? Halife Kureyşli olmalı değil midir? gibi sorular sorarak zihinleri bulandırdıklarını, bu konuyu tartışmaya açıp yeni bir mesele yaratmak yerine ilgili delilleri tarihi olayların içine yerleştirmeyi uygun bulduğunu ve 3. ciltten itibaren bu amacı "okşayacak bir yola" gittiğini anlattı. 8. cildi bu amacın tamamlayıcısı olarak tasarladığını ve daha sonra aynı içerikte yazacağı Arapça bir risale ile Osmanlı hilafetine itiraz edenlere cevap vermeyi planladığını ekledi. Amacını bütüncül şekilde ortaya koyduktan sonra 6. cildin toplanma sebebini anlayamadığını, hatasını anlamak için kitabı tekrar gözden geçirse de düzeltilecek bir şey bulamadığını, *Kıyas-ı Enbiyâ*'nın kamuoyu tarafından benimsendiğini, bu eseri yazarak Sultan'ın teveccühünü kazanmaya ve hizmet etmeye çalıştığını ve verilen karara uyacağını dile getirerek cümlelerine son verdi.²⁸³ *Kıyas-ı Enbiyâ*'nın o dönem neden toplatıldığı ve II. Abdülhamid'in bu savunmaya ne cevap verdiği bilinmemekle birlikte Cevdet Paşa'nın

²⁸² İlgili bölümde anlatıldığı gibi Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*'nın ilk 3 cildini 1873-74 yılları arasında sürdürdüğü Maarif nazırlığı sırasında yayımlamıştı.

²⁸³ Y.EE, 32/36, 5 Haziran 1890; Y.EE, 32/41. *Kıyas-ı Enbiyâ*'nın 6. cildinin bastırılmış olduğunu ilan eden *Tercüman-ı Hakikat* eseri öven bir makaleyi de ilana eklemişti (*Tercüman-ı Hakikat*, nr. 3578, 10 Mayıs 1890, s. 2). *Kıyas-ı Enbiyâ*'nın ileriki yıllarda da içeriğinde "bazı muzırr kelime" barındırdığı gerekçesiyle toplatıldığı ve "memnuiyeti"nin vurgulandığı bilinmektedir (DH.MKT, 542/17, 2 Temmuz 1902; MF.MKT, 645/44; Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul: Eser Matbaası, 1977, III-IV, 853). *Kıyas-ı Enbiyâ*'nın 1. cildinin tekrar basımına, Şeyhülislâm Mehmed Cemaleddin Efendi'nin onayından sonra 1905 yılında izin verilmişti (MF.MKT, 803/7; 848/65).

söz konusu eserini, dinî ve tarihî referansları kullanarak güncel politikaya hizmet etmek ve gelecek nesillerin algısını yönetmek üzere hazırladığını açıkça ifadesi etmesi ve “pragmatist devlet adamı” kimliğini net şekilde ortaya koyması bakımından yazdıklarının oldukça dikkat çekici görüldüğü söylenebilir.

Cevdet Paşa, Osmanlı hilafetinin meşruiyeti üzerinde şüphe uyandıran iddiaların çürütülmesi için benzer bir hassasiyeti ilk ve orta öğretimde okutulacak tarih kitaplarının içeriğinin belirlenmesi hakkındaki fikirlerini açıklarken de gösterdi. Tarihin, devletin şan ve şerefini dünyaya gösterecek ve halka devletini sevdirecek şekilde öğretilmesi gerektiğini belirttikten sonra hazırlanacak kitaplarda, Yavuz Sultan Selim’in hilafet ve saltanatı birleştirip “bir suret-i meşruaya” koyarak büyük bir ırmak yarattığının, devletin aynı nedenle birden bire genişleyip kuvvet bulduğunun belirtilmesi gerektiğini ve söz konusu meselelerin tarihin “en mühim ve mutena parçası” olduğunu vurgulamıştı.²⁸⁴ Yine II. Abdülhamid’in modern sisteme uygun bir medrese kurma projesini değerlendirirken farklı bölgelere giderek ilimlerini arttıracak öğrencilerin aynı zamanda “halkın efkârını merkez-i hilafet-i seniyyeye rabt” edebileceğine dikkat çekmişti.²⁸⁵ Avrupa sömürgeciliğinin yayıldığı bir ortamda Müslümanların hilafet çatısı altında birleşmeleri gerektiğini savunan Paşa’nın, o dönem özellikle İngiltere tarafından gündeme taşınan halifelüğün Kureyş soyuna ait olduğu söylemlerine karşı çıkmak için İbn Haldun’un *Mukaddime*’si ve Ömer Suyutî’nin *Tarihü’l-Hulefa*’sı gibi tarihî kayıtlardan meşru referanslar bulmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.²⁸⁶

O yıllarda İslâm birliği ve Osmanlı hilafetinin devamı politikasını oldukça benimsediği anlaşılan Cevdet Paşa’nın bu konularda yurt dışında da muhatap alındığı görülmektedir. 1892’de Uluslararası Chicago Sergisi kapsamında kendisine yapılan teklifi bu anlamda önemli bir fırsat olarak gören Paşa, konuyla ilgili II. Abdülhamid’i bilgilendirmek üzere hazırladığı ayrıntılı raporda, Amerika’nın eski Tahran Elçisi Edward Spencer Pratt’ten aldığı mektuba göre, Chicago’da toplanacak edebiyat kongresinde İslâm dininin bilimin gelişimini engellemediğini savunmak için bir oturum yapılacağını, bu konuda bilgi almak isteyen kongre başkanına kendisinin tavsiye

²⁸⁴ Y.EE, 32/4.

²⁸⁵ Y.EE, 38/124, s. 1.

²⁸⁶ Tufan Buzpınar, *Hilafet ve Saltanat: II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2016, s. 71-82.

edildiğini ve meseleyi ikna edici delillerle ortaya koymak üzere kongrenin fahrî ve yazı yoluyla katılım sağlayan üyesi yapılmak istendiğini belirtti. Fiilî katılım talep edilmesi durumunda yaşı nedeniyle Amerika'ya gidemeyeceğini, bu görev için Ahmed Midhat Efendi'nin seçilebileceğini, kendisinin de yazı yoluyla haberleşmeye devam edebileceğini ve Amerika'daki bir encümenin haricî üyeliğini aynı şekilde yürüttüğünü söyledi. Daha önce Almanya'dan Avrupa'nın diğer bölgelerinden gelen benzer içerikteki mektuplara verdiği cevapların uluslararası basında yer alarak iyi etki yarattığını ve bu çeşit yazışmaların politikadan ayrı tutulduğu için resmî bir bağlayıcılığının bulunmadığını anlattı. Avrupa'da Hristiyanlığın çürüdüğünü, kamuoyunun fena bir yola saptığını, ruhanî reislerin, yeni din arayışında olup İslâm'a meyleden halkı engellemek üzere söz konusu iddiaları ürettiğini ve buna karşı çıkmamanın İslâm hilafeti adına kutsal bir görev olduğunu dile getirdi. Belirttiği hususlar nedeniyle kongreye bir rapor göndermeyi tasarladığını ve son kararın Sultan'a ait olduğunu vurgulayarak sözlerini bitirdi.²⁸⁷ II. Abdülhamid'in bu teklife nasıl yaklaştığı takip edilememekle birlikte Cevdet Paşa'nın bu tür misyonlarda adı geçmeye devam etti.

Chicago Sergisi kapsamında Afrika'da yaşayan halkların kültür ve medeniyetine dair toplanacak kongrede Osmanlı Devleti ile ilgili bölümün evrakıyla ilgilenmek ve gerekli yazışmaları yürütmek üzere bir kişinin görevlendirilmesi gerektiğinde Afrika kıtasında milyonlarca Müslüman yaşadığı göz önüne alınarak Cevdet Paşa'nın seçilmesi düşünüldüyse de yaşlılığı ve zaman bulamayacağı gerekçesiyle bu görevlendirmeden daha sonra vazgeçildi.²⁸⁸ Bununla birlikte, Cevdet Paşa'nın farklı vesilelerle hazırladığı raporlarda Avrupa'da dinî inancın zayıfladığını, sosyalizm ve komünizm ideolojilerinin ya da Budizm'in revaç bulduğunu, bunun İslâm'ın yayılması için büyük bir fırsat olduğunu anlatıp II. Abdülhamid'in ileriki yıllarda daha da benimsediği İslâmcılık politikasını geliştirmesine katkı sağladığı söylenebilir.²⁸⁹

²⁸⁷ Y.EE, 39/12, 28 Ocak 1892; 38/52. Ayrıca Cevdet Paşa'nın o dönem yurtdışında yayımlanan bilimsel dergiler tarafından da muhatap alındığı ve kendisinden yardım istendiği bilinmektedir. Örneğin Fransa'da çıkan *Polybiblion: Revue Bibliographique Universelle* Mart 1894'te Cevdet Paşa ile iletişime geçerek Türkiye'de yeni çıkan kitapların listesinin düzenli olarak kendilerine bildirilmesi konusunda işbirliği teklifinde bulunmuştu. Cevdet Paşa'nın bu mektuba ne cevap verdiği bilinmemekle birlikte derginin 1894'te yayımlanan 72. cildinde Fatma Aliye'nin *Nisvân-ı İslâm* adlı eserinin yer aldığı görülmektedir (Y.EE, 38/20; *Polybiblion: Revue Bibliographique Universelle*, Paris: Société Bibliographique, 1894, c. 72, 472).

²⁸⁸ MV, 74/35, 8 Mart 1893; BEO, 172/12849.

²⁸⁹ Y.EE, 38/52, 14 Ocak 1892; 79/18.

93 Harbi ve Berlin Antlaşması sürecindeki toprak ve prestij kayıplarından sonra Kozan, Halep ve Suriye'nin gerekli yatırımlarla yeni bir Mısır yapılabileceği gibi alternatif politikalar düşünmeye başlayan Paşa'nın devletin geleceğinin daha ziyade içte ve dıştaki Müslüman unsurun tavrına göre şekilleneceği fikrinde olduğu anlaşılmaktadır.²⁹⁰ Örneğin hem İran'ın hem de İngiltere'nin nüfuz etmeye çalıştığı Irak bölgesindeki Şîî Müslümanların devlete bağlılığının arttırılması için Sünnî ve Şîîler tarafından önem verilen Hz. Muhammed'in ailesinin mezarlarının tamiri ve aile mensuplarına hediyeler gönderilmesi, Şîî müctehidlerin Sünnîliğe geçmelerinin teşviki ve Şîîlerin kutsal saydığı Atebat bölgesinde devletin yatırımlar yapması gibi tavsiyeler sunarak uzlaşmacı bir yaklaşımla İslâm çatısı altında siyasî birliğin korunabileceğine dikkat çekmişti.²⁹¹ Kırım Savaşı sırasında İngiltere ve Fransa gibi gayrimüslim devletlerin İslâm halifesinin yanında savaşmasını büyük bir başarı olarak değerlendiren Tanzimatçı Cevdet Paşa'nın 93 Harbi sırasında devletin yalnız bırakılıp büyük kayıplar vermesinden sonra II. Abdülhamid'in mizacına uygun şekilde İslâm birliği vurgusu yapmaya başlaması reel-politik açısından çok görülür bir şey olmasa gerektir.

Cevdet Paşa, bir yandan da Hamidiye Mektebi Müdürü Ferik Şükrü Paşa'nın isteği üzerine ibtidai ve rüştiye mektepleri için iki ayrı ilmihal yazmayı planlayıp, ilkokullara özgü daha kısa ve öz tuttuğu *Eser-i Ahd-i Hamîdî*'yi Nisan 1892'de yayımladı. 5 Temmuz'da kendisine altın liyakat madalyası verildi.²⁹² II. Abdülhamid'in şiirlerini bir araya getirmesi isteği üzerine kendi deyimiyle şairliği bırakalı yaklaşık 30 yıl olsa da *Divançe*²⁹³ adıyla hazırladığı eserini II. Abdülhamid için yazdığı bir kasideyi

²⁹⁰ Cevdet Paşa, İranlı muhalif Mirza Hasan Şeyhü'l-Reis ile yaptığı görüşme sonucu hazırladığı başka bir tarihsiz raporunda ise "...şimdi ise düvel-i nasaranın tagallüb ve tahakkümlerine karşı bilcümle tavaif-i İslâmiyye kelime-i tevhid üzere ittihad ile def'-i sâile kıyam etmeleri faraiz-i diniyyedendir ve cümlesi bu dakikayı teferrüs etmekte olduklarından gerek Sünnîlerde ve Şîîlerde bu vechle ittihad ve ittifak istidadları rûnümâ olmaktadır" ifadeleriyle yine İslâm birliğine işaret etmişti. Şîîlerin atebat denilen kutsal yerlerinin tamiri ve imamlarına hürmet gösterilmesi gibi ifrat ve tefritten uzak "muvazene-i sahiha üzere bir meslek-i siyasi" oluşturulmasını önermişti [Gökhan Çetinsaya, "Abdülhamid Döneminin İslâmcılık Faaliyetleri", *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895): (Sempozyum: 9-11 Haziran 1995)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, 180-182; Y.EE, 38/118, lef 1].

²⁹¹ Gökhan Çetinsaya, *The Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, London: Routledge, 2006, s. 103-104.

²⁹² İ.DH, 1283/101028, 5 Temmuz 1892; *DH.SAİD.d.*, nr. 1/2; Y.EE, 37/16; 38/136; 38/149; BEO, 29/2175; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 4151, s. 3. Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 280-283. Aralarında Cevdet Paşa'nın da bulunduğu devlet adamlarının teşekkür mazbatası için bkz. İ.MMS, 131/5629, lef 3. *Eser-i Ahd-i Hamîdî*'nin üzerinde Cevdet Paşa'nın düzeltmeleri bulunan müsvedde metni için bkz. Y.EE, 32/37.

²⁹³ Y.EE, 32/32; 38/57. Paşa'nın ölümünden sonra *İkdam* gazetesinde yayımlanan bir makalede şairliği için şu ifadeler kullanılmıştı: "...Şiirleri ilim kuvvetiyle söylemiştir. Eğer şiirle iştigali meşagil-i

de ekleyerek takdim etti ve 10 Eylül 1892’de sanayi-i nefise iftihar madalyası ile ödüllendirildi. Cevdet Paşa, kısa süre sonra kızı Fatma Aliye’nin eşi Faik Paşa’nın rütbesinin yükseltilmesi üzerine gördüğü iltifat ve tattığı nimetlerin karşılığında ne söyleyeceğini şaşırıldığını, Fatma Aliye’nin de kalbindeki mutluluğu anlatmaya gücünün yetmediğini ve dua etmekten başka bir şey yapamadığını belirterek şükranlarını Sultan’a ilettili. 18 Eylül 1892’de ise 30.000 kuruş olan maaşına 10.000 kuruş²⁹⁴ zam yapıldı ve Sultan’ın kişisel hazinesinden verilen aylık 200 altını almayı da sürdürdü.²⁹⁵ Haziran 1893’te ise kız torununa ikinci rütbeden Şefkat nişanı verilmesiyle ailesi üzerinden bir kez daha taltif edildi.²⁹⁶ Sultan’ın lütufları karşısında oldukça mutlu oldukları anlaşılın aile üyelerinden eşi Advıye Rabia ve kızı Fatma Aliye, biri 5-6, diğeri ise 12-13 yaşlarında olan Çerkes cariyelerini ileride Sultan’a sunulmak üzere Harem’e vermeyi teklif etti. II. Abdülhamid’in ne cevap verdiği bilinmemekle birlikte art arda gelen rütbe, nişan, atıyye gibi Sultan’ın sadakat elde etmek için kullandığı tüm bu araçlar karşısında ailenin derin bir minnet duygusu altında ezildiği anlaşılmaktadır.²⁹⁷

Paşa, fakir ve acizlere, Ertuğrul Fırkateyni Faciası’nda yakınlarını kaybedenlere yardım toplamak amacıyla açılan kampanyaları desteklemeyi ihmal etmedi.²⁹⁸ 1893’te II. Abdülhamid’in Yıldız Sarayı bünyesinde yaptırdığı yeni kütüphane binasının bitmesi

saıresine tercih etse idi eş’arü’ş-şuârâ derecesine irtika’ eder idi. Şiiri azdır ve basitdir. Zaten nazirelerinden ve tahmislerinden anlaşıldığı üzere şiiri mahzen sevk-i tabiatle değil müsamere ve musahabe kabilinden olarak inşad etmişdir” (*İkdam*, nr. 300, 29 Mayıs 1895, s. 1). İbnülemin de “Şiiri kuvveti ilm ile söylemiştir. Tab’an şair olmadığı manzumelerinden anlaşılır” demişti (İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, I, 238. İsmail Hakkı Bey ise “müşarünileyhin kabiliyet-i şiirîleri vaktiyle hüsn-i suretle terbiye edilmiş olsaydı bugün nazım cihetinde de neşren haiz oldukları iktidara malik olabilirlerdi” ifadelerini kullanmıştı (İsmail Hakkı, *On Dördüncü Asrın Türk Muharrirleri: Cevdet Paşa*, İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1308, 1-3 Defter, s. 18-19). Ayrıntılı bilgi için bkz. Meliha Yıldız, “Ahmed Cevdet Paşa: Hayatı, Eserleri ve Divançe-i Cevdet”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994).

²⁹⁴ Cevdet Paşa, diğeri vükelânın maaşları gibi kendi maaşına da 10.000 kuruş zam yapıldığını belirtse de Bahriye’ye, Serasker’e ve Şeyhülislâm’a 15.000, Maliye, Adliye, Dahiliye, Evkaf ve kendisine 10.000 kuruş zam yapıldığı ilgili belgelerden anlaşılmaktadır (BEO, 72/5355;72/5356; 821/6132; 93/6936).

²⁹⁵ İ.TAL, 4/79, 10 Eylül 1892; BEO, 72/5355; Y.A.HUS, 264/190; Y.EE, 38/58, 10 Eylül 1892; 36/42; 38/60; 38/98; *DH.SAİD.d*, nr. 1/2; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 283. Tahsin Paşa’nın anlatımına göre paranın her vicdanı satın alabileceğini, en azından yumuşatabileceğini düşünen II. Abdülhamid, o dönem birçok vükelâ ve memura kişisel hazinesinden maaşlar vermekteydi (Tahsin Paşa, *Abdülhamit: Yıldız Hatıraları*, Ankara: İmge Kitabevi, 2008, s. 97-99).

²⁹⁶ İ.TAL, 24/51, 26 Haziran 1893; Y.PRK.AZJ, 21/122.

²⁹⁷ Y.EE, 38/115.

²⁹⁸ BEO, 148/11098, 2 Şubat 1893; *Takvim-i Vekayi*, nr. 15, 28 Nisan 1891, s. 3.

ve kullanıma açılması üzerine bu olaya bir tarih düştü.²⁹⁹ Öte yandan Cevdet Paşa, Said ve Kâmil Paşaların sadaretlerinde görüldüğü gibi Cevad Paşa zamanında da sadrazamlığa getirileceği dedikodularının malzemesi olmuştu. Nisan 1895'te gündeme gelen bu söylenti, kapitülasyonlara ve Ermenilere karşı bir figür şeklinde gösterilen Paşa'nın fiilen siyaset içinde yer alması da sadarete aday gösterilebilecek etkili bir devlet adamı olma özelliğini koruduğunu düşündürmektedir.³⁰⁰

Cevdet Paşa, kızı Fatma Aliye'nin ifadesine göre önce grip (*influenza*); ardından gelen zayıflıkla birlikte yaklaşık 2 ay süren bir hastalık süreci sonucu 72 yaşında, Bebek'teki yalısında 26 Mayıs 1895 Pazar günü vefat etti ve cenazesi Fatih Sultan Mehmed Cami mezarlığına defnedildi.³⁰¹ Mezar taşında yazılı tarihi kızı Fatma Aliye kaleme aldı.³⁰² *İkdam* gazetesinin haberine göre Cevdet Paşa'nın cenaze masrafları II. Abdülhamid'in kişisel hazinesinden ödenmiş³⁰³ ve organizasyon saray görevlileri tarafından yapılmıştı. Paşa'nın naaşı tahsis edilen istimbotla Bebek'teki yalısından alınarak Unkapanı İskelesi'ne getirilmiş, polis ve jandarmanın eşliğindeki katılımcılar tarafından kabrine yerleştirilmiş, gelenek olduğu üzere muhtaç ve fakirlere sadaka

²⁹⁹ İlgili müsveddede yer alan bir mısra şu şekildeydi: “Sevindi söyledi Cevdet bu tam tarihi, Kütübhane yapıldı cedit hem muhkem” (Y.EE, 38/137).

³⁰⁰ *Les Nouvelles d'Orient*, 15 Nisan 1895, s. 2-3.

³⁰¹ Atatürk Kitaplığı, FA.Evr, 000011-007; Yusuf Halaçoğlu ve Mehmet Akif Aydın, “Cevdet Paşa”, *TDVİA*, VII, 445. Cevdet Paşa'nın ölüm tarihiyle ilgili verilen farklı bilgilerin karşılaştırması için bkz. Aykut, *Ahmed Cevdet Paşa: Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği, Hakkında Yapılan Araştırma ve İncelemeler*, s. 174. Fatma Aliye, babasının son zamanlarını ve ölümünü şu şekilde tasvir etmişti: “...Vefatı ise pek çok dinsizleri imana getirecek ve ehl-i imanın itikadlarını bir kat daha takviye eyleyecek ve za'fdan maddeten hiç kuvvet kalmamış bir vücudda kuvve-i ruhaniyenin uluviyet ve nüfuzunu gösterecek bir surette idi...ne kadar meşhur hekimler var ise geliyor. Lazım geldiği kadar para sarf olunuyor. Etrafında bulunanlar can u gönülden bakıyor da hastanın derdine bir çare bulunamıyor! Şan ve şöhreti ve nüfuz ve hikmeti ile büyük bir âdem namını almış olan o hastanın büyüklüğü dahi pençe-i ecele karşı hiç bir şey gibi kalıyor...Ye's ve elemim pek büyüktür. Zira yalnız bir peder kaybetmedim. Hem pederim hem üstadım hem de bilirsiniz ki mübahesat-ı ulûm-ı aliyyede arkadaşım idi... Kendisini hatırladığımda vakt oluyor ki çıldırarak gibi oluyorum...” (Atatürk Kitaplığı, FA.Evr, 000011-007).

³⁰² Asımın İbn-i Kemâli idi
Hayfâ ki terk-i hayât eyledi
Edîb idi hayli eser bıraktı
Tezyîn-i zât ü sıfât eyledi
Takdire idüb rızâsın izhâr
Allah deyü azm-i cennât eyledi
Tarihini yazan kalem kırılısın

Ahmed Cevdet Paşa vefat eyledi 1312 (Atatürk Kitaplığı, FA.Evr, 000012/079). Cevdet Paşa'nın ölümü için yazılan mersiyeye ve tarihler için bkz. *Mekteb*, nr. 33, s. 294.

³⁰³ Fatma Aliye, babasının ölümünden sonra yalısı değerinden ucuza almak için hane halkını taciz eden Mâbeynci Faik Bey'e karşı Sultan'dan haklarını korumasını istemişti. II. Abdülhamid'in Cevdet Paşa'nın çocuklarına asla sıkıntı çekirtmeyeceğine ve onları her zaman himaye edeceğine dair söz verdiğini dilekçesine de eklemiştir (Y.PRK.AZJ, 37/89).

dağıtılmıştı. Cevdet Paşa'nın bilgi ve becerilerini anlatan uzun bir övgü makalesi ve kendi kaleme aldığı tercüme-i halini yayımlayan *İkdam*, üslubunun sade ve güzelliğine vurgu yaptığı gibi “İsanımızın da vâzı’-i kavâ’ididir. Yazdıklarında hata bulunmaz” diyerek büyük bir iddiayı da ortaya koymuştu. Paşa'nın asıl meziyetinin tarihçilikte görüldüğünü yazan gazete, 12 ciltlik *Rus Devlet Tarihi*'ni kaleme alan ünlü tarihçi Nikolay Karamzin gibi olayları ayrıntılı şekilde tasvir edip hükmü okuyucuya bırakmayı seçtiğini de belirtmişti.³⁰⁴

Sabah da asrın vücuduyla iftihar olunacak en büyük alimlerinden ve özellikle fıkıhta “mütebahhir” saydığı Cevdet Paşa'nın kendi yazdığı tercüme-i halini özetleyip eserlerinden bazı örnekler vermişti. Ölümünü devlet ve millette büyük bir kayıp gören gazete geride bıraktığı eserlerinin irfanına sonsuza kadar şahitlik edeceğini vurgulamıştı.³⁰⁵ *Servet-i Fünun*, *Sabah*'tan kısaltarak aldığı hayat hikâyesi ile birlikte Paşa'nın portre fotoğrafını yayımladığı gibi Şair Mekki Bey'in düştüğü “Gitdi bir fâzıl-ı hakîm eyvah” tarih mısraına da yer vermişti.³⁰⁶ *Malumat* ise yine aynı hayat hikâyesini ve Abdullah Biraderler tarafından çekilen fotoğrafını yayımlamıştı. Aynı sayıda Ahmed Rasim, Darüşşafaka'da öğrenciyken vapurda tanıştıklarını, Paşa'nın kendisini takdir ve ilme teşvik ettiğini, sigara ikramında bulunduğunu anlatan bir hatırasını paylaştıktan sonra dil, tarih ve hukuk alanındaki çalışmalarının eşsizliğinden bahsedip “Cevdet Paşa Osmanlı efâzıl-ı ulemâsından ve marifet-i kalemiyye erbâbından bir zat idi” cümlesiyle düşüncelerini toparlamıştı.³⁰⁷ Yine Cevdet Paşa'nın fotoğrafını paylaşan *Mekteb* ise

³⁰⁴ *İkdam*, nr. 300, 29 Mayıs 1895, s. 1; Karlızâde Cemaleddin Mehmed, *Ayine-i Zürefâ: Osmanlı Tarih ve Müverrihleri*, Dersaadet: İkdam Matbaası, 1314, s. 112-115. Cenazeye katılanların listesi ise şu şekilde verilmişti: “Kazasker Tefvîk Efendi, Kazasker Gelenbevizade Hayrullah Efendi, Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi Başkanı Saib Molla Beyefendi, sudur-ı azamdan Lütfî Efendi, Mahkeme-i Temyiz Ceza Dairesi Başkanı Şevki Efendi, Mahkeme-i Temyiz Üyesi Ali Şehbaz Efendi, bacanağı Cemiyet-i Rüşumiye İkinci Başkanı Rıza Beyefendi, oğlu Şûrâ-yı Devlet Üyesi Ali Saded Beyefendi, Adliye Nezareti Muhasebecisi Nazif Beyefendi, Adliye Nezareti Mektupçusu Şevket Beyefendi, İstinaf Hukuk Dairesi Başkanı Reşid Beyefendi, Adliye Nezareti Başveznedarı Hüseyin Efendi, Şûrâ-yı Devlet Üyesi Veli Beyzade İzzet Paşa, kayınbiraderi Adliye Nezareti Evrak Müdürü Neşet Beyefendi, Şehremaneti Üyesi Hasan Tahsin Efendi, damadı yaver Faik Paşa, Yaver Vehbi Paşa, Birinci Daire-i Belediye Müdürü Cevdet Beyefendi, Dersaadet Müstantık Üyesi Halid Beyefendi, Dersaadet Müdde-i Umumi yardımcılarından Hamid Beyefendi ve diğer zevat-ı kiram hazır bulunmuşlardı” (*İkdam*, nr. 300, s. 2). Listede kabine mensubu üst düzey vükelâdan kimsenin yer almaması ve katılımcıların çoğunun Cevdet Paşa'nın uzun yıllar görev yaptığı Adliye Nezareti mensuplarından olması dikkat çekici görünmektedir.

³⁰⁵ *Sabah*, nr. 2085, 28 Mayıs 1895, s. 1-2.

³⁰⁶ *Servet-i Fünun*, nr. 220, 30 Mayıs 1895, s. 180, 186-187. Mehmed Süreyya ise Cevdet Paşa'yı “alim ve fâzıl ve nesir ve nazma muktedir musannif ve müellif idi” sözleriyle eserinde anmıştı (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî yahud Tezkire-i Meşahir-i Osmaniyye*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1311, II, 91).

³⁰⁷ *Malumat*, nr. 2, 4 Haziran 1895, s. 39-41.

“Bir zayâ’-ı azîm” başlığını attığı makalesinde hayatı ve eserleri hakkında bilgi verdiği gibi şiirlerinden bazı parçaları da alıntılanmıştı.³⁰⁸ *Le Moniteur Oriental* de ülkenin en önemli hukukçularından saydığı Cevdet Paşa’nın ilerleyen yaşına rağmen ilmî çalışmalarını son anına kadar bırakmadığına dikkat çekmişti. O sene yayımlanan yabancı kroniklerin Türkiye bölümünde Cevdet Paşa’nın ölümüne de yer verilmişti.³⁰⁹

1.7.2. II. Abdülhamid’e Sunduğu Raporlar ve Bazı Görüşleri

Bu başlık altında Cevdet Paşa’nın, birçoğu hayatının son 5 yılına ait olan Sultan’a sunduğu raporları şekil ve içerik yönünden değerlendirilerek idarî ve siyasî fikirlerini ortaya koyduğu metin parçalarından örnekler verilecektir.

Cevdet Paşa’nın, 1891’de fiilen Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ’ya katılmayı bıraktıktan sonra yıllardır sürdürdüğü II. Abdülhamid’e danışmanlık yapma misyonuna yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Günümüzde Osmanlı Arşivi’nde bulunan kişisel evrakı içinde görülebilen tarihli-tarihsiz, imzalı-imzasız³¹⁰ yazılar arasında tarih bulunan raporların birçoğunun 1891 ve sonrasına ait olması bu düşünceyi desteklemektedir. II. Abdülhamid’in bilgi ya da fikrini almak üzere sözlü, yazılı ya da kişi ile iletildiği emirleri üzerine kaleme aldığı ve bazıları müsvedde halinde bulunan bu yazılar Cevdet Paşa’nın, geçmiş, günü ve geleceği kapsayan özellikle idarî ve siyasî düşüncelerini ortaya koymasından oldukça önemlidir. Konu bağlamına göre çalışmanın ilgili yerlerinde kullanılan söz konusu belgelerin, yaş ve tecrübe bakımından olgunluğa ulaşan bir devlet adamı olarak Paşa’nın zihnen geçirdiği dönüşümün son aşamasını yansıttığı da söylenebilir.

³⁰⁸ *Mekteb*, nr. 32, s. 242-245. Gazete Cevdet Paşa’nın Fars dili ve edebiyatındaki bilgisini övmek amacıyla da şu örneği vermişti: “...Altı cildten ibaret olan *Mesnevi-i Şerif*’in yedinci cildi olmak üzere meydana çıkan nüshanın, bir mukallidin eser-i tazyî’i olduğuna dair şarih-i *Mesnevi Cezayir-i Bahr-ı Sefid* Valisi Abidin Paşa hazretlerine yazmış olduğu mufassal bir mektub ise lisan ve edebiyat-ı İraniyye’deki vukuf-ı tahriranelerine şahadet eder” (*Mekteb*, nr. 32, s. 243). Bu mektubun sureti için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 228-235.

³⁰⁹ *Le Moniteur Oriental*, nr. 1270, 27 Mayıs 1895, s. 2. Eski Adliye ve Maarif nazırı olarak tanımlanan Cevdet Paşa’nın ölüm tarihi 31 Mayıs şeklinde yanlış verilmişti (*Revue Politique et Parlementaire*, Paris 1895, s. 194).

³¹⁰ Bazı imzasız raporların Cevdet Paşa’ya ait olduğu, el yazısının yanı sıra olayları ve konuları anlatırken kendi görevi ya da etkisinden bahsetmesinden anlaşılabilir.

Cevdet Paşa'nın devlet idaresine yönelik düşüncelerini ortaya koyan ve mevcut literatürde kimliğini tanımlamak için kullanılan³¹¹ bu raporları, içerik, kurgu ve şekil açısından da değerlendirmek faydalı olabilir. Layiha isteklerinin, II. Abdülhamid'in bizzat kendisinin dile getirmesiyle ya da bir Mâbeyn görevlisi aracılığı ile Cevdet Paşa'ya iletildiği görülebilen birçok metnin girizgahındaki ifadelerden anlaşılmaktadır.³¹² Muhtemelen Paşa'nın tarihçi kimliğinin etkisiyle konunun bağlamına göre meselenin esasına geçmeden ya da ortasında tarihsel bilgi ve örnekler vererek ve *Kur'an* ayetlerinden alıntılar yaparak düşüncelerine meşru zemin hazırladığı hatta bazen mevzudan kopma derecesinde geçmişe daldığı gözlemlenmektedir.³¹³

Napolyon'un Mısır'ı işgalini, Bosna Hersek'te asker tertibini, Kozan'ın idaresini, anlattığı raporlarında görüldüğü gibi metinlerde konusuna göre *Tarih-i Cevdet*'te ya da *Tezâkir*'de kullandığı ifadeleri birebir bulmak ya da ayrıntılı bilgi için *Tarih-i Cevdet*'e referans verdiğini görmek de mümkündür.³¹⁴ Paşa'nın, “abid-i muhlis-i padişahî Cevdet”, “kulları Cevdet” ya da sadece “Cevdet” şeklinde imzaladığı bu raporlarda kullandığı dile bakıldığında ise diğer eserlerinde izlendiği üzere sade üslubu yanı sıra “tırnak ilişdirme”, “kuş uçurma” gibi Türkçe deyimlere ağırlık verse de “finans”, “kapitülasyon”, “inisiyatif”, “statüko” gibi zamanın modern terimlerine de meselelerin tam izahı için ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır.³¹⁵ Paşa'nın, bu metinlerin bazılarında başlık koymaması ya da “layiha-yı çakerâne ve kasırâne”, “Mekatib-i Umumiyye programlarına dair “ariza”, “arz”, “ariza”, “layiha”, “Ermeni Katogikosluklarına dair malumat-ı tarihiyye ve resmiiyyedir”, “Rusların İngilizleri işgal

³¹¹ Örnekler için bkz. Mustafa Oğuz, “II. Abdülhamid'e Sunulan Lâyhalar”, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), s. 90-100; “Osmanlı Devleti'nin Durumu Hakkında Cevdet Paşa'nın Görüşleri”, *Türklük Bilimi Araştırmaları XXVI* (2009/Güz): 143-159; Yahya Akyüz, “Cevdet Paşa'nın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitime İlişkin Bir Lâyihası”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 3 (1992): 85-114; Ali Birinci, “Cevdet Paşa'nın Hâricî Matbuât Hakkındaki Görüşleri”, *Prof. Dr. Necmeddin Sefercioğlu Armağanı*, haz. Ersin Özarslan, Ankara: Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi, 2001, 53-70; Ahmet Zeki İzgöer, *Müslüman, Osmanlı ve Modern Ahmed Cevdet Paşa*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2014; Saim Yörük, *Fırka-i Islahiye: Cevdet Paşa-Kozan ve Gâvur Dağı Ahvâline Dâir Lâyiha*, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2017.

³¹² “Şifâhen vukubulan mükâlemat üzerine bir layiha tertib ve tanzimi hususuna emr ü ferman-ı hümayun-ı cenab-ı hilafetpenâhileri şerefsudur buyurulmuş...” (Y.EE, 39/5, lef 1, s. 2). “Kudüs-i şerif mabed ve ziyaretgahları hakkında olan malumat ve mütalaat-ı ubeydanemin hemen bugün tahriren arz olunması hususuna dair şerefsudur buyurulan emr ü ferman-ı hümayun-ı hazret-i cihanbani bugün Mâbeyn-i Hümayun'dan avdet ederken Arif Bey kulları vasıtasıyla telakki olundu” (Y.EE, 79/11, 8 Haziran 1891).

³¹³ Y.EE, 38/133, lef 5; Y.EE, 39/5, s. 2; 38/95, lef 4.

³¹⁴ Y.EE, 34/62, lef 8, 10; 38/126, lef 7; 36/43, lef 1; 36/35; 36/40; 39/9, lef 1; Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, VI, 345, 356.

³¹⁵ Y.EE, 39/5, 39/15, 38/132; 39/18; 79/18; 39/10, lef 1; 79/11, lef 1.

ederek Şark'da takaddümleri” gibi tercih ettiği farklı başlıklar sabit bir tanımlamayı güçleştirse de genel olarak “rapor/layiha” kelimesini kullanmak makul görünmektedir.³¹⁶ II. Abdülhamid’e bu tür raporlar sunan Said, Kâmil, Şakir, Nusret, Safvet ve Münir Paşalar arasında mevcut yazılara bakıldığında Cevdet Paşa’nın başı çektiği de ayrıca belirtilmelidir.³¹⁷

II. Abdülhamid’in merak ettiği tarihî ya da güncel birçok farklı meselede düşüncesini sorduğu ve bazılarında acil ve aynı gün cevap istediği³¹⁸ konular arasında Kudüs’teki kutsal yerler,³¹⁹ Bosna ve İşkodra’daki askerî teşkilatın düzenlenmesi,³²⁰ Çerkes Hasan olayı,³²¹ Ermeni Patrikhanesi Nizamnamesi ve Ermeni meselesinin ortaya çıkışı,³²² nüfus sayımı,³²³ yayımlanmış bazı eserler hakkında değerlendirme,³²⁴ Navarin Vak’ası,³²⁵ Mısır meselesi ve diplomatik ilişkilerde uygulanan teşrifat,³²⁶ mekteplerde okutulacak derslerin düzenlenmesi ve maarifin gelişimi üzerine fikir alınabilecek kişilerin önerilmesi,³²⁷ İngiltere’nin Hindistan ve Afganistan politikası,³²⁸ Tuna Vilayeti’nin kuruluşu ve 1875 Hersek İhtilali,³²⁹ Kozan bölgesinin ıslahı,³³⁰ ilk ve orta öğretimde okutulacak tarih kitaplarının metodolojisinin belirlenmesi,³³¹ Gedik Paşa Tiyatrosu yerinde fıkıh, tarih, coğrafya gibi derslerin okutulacağı yeni ve modern bir medrese kurulması projesi,³³² Ermeni Katagikosluklarının mezhepsel durumu,³³³ İşkodra’nın idarî yapısı ve demografik özellikleri,³³⁴ Napolyon’un Mısır’ı işgali,³³⁵

³¹⁶ Y.EE, 39/15; 39/7; 38/78; 39/19; 39/8; 38/126; 31/126; 38/102.

³¹⁷ Oğuz, “II. Abdülhamid’e Sunulan Lâyihalar”, s. 165, 337.

³¹⁸ Cevdet Paşa, bazı raporlarında bu duruma atıfla “vakit ise pek dar olduğundan yazılan şeylerin tebyizine bile müsaid olmadığı cihetle zaruriü’s-sudur olan kusur-ı çakeranemin afvı hakkında merhamet-i seniyye”ye sığındığı ifadelerini kullanmıştı. (Y.EE, 79/11, lef 9).

³¹⁹ Y.EE, 79/11, 8 Haziran 1891; Y.MTV, 75/144, 8 Mart 1893.

³²⁰ Y.EE, 36/43, 16 Kasım 1890.

³²¹ Y.EE, 20/32, 3 Haziran 1892; 32/5.

³²² Y.EE, 37/25, 4 Aralık 1890; 38/95.

³²³ Y.EE, 39/19, 24 Mart 1892; 38/91.

³²⁴ Y.EE, 39/17, 25 Eylül 1891.

³²⁵ Y.EE, 39/9, 14 Temmuz 1892; 38/49.

³²⁶ Y.EE, 32/2, 11 Şubat 1892; 34/64; 38/89; 79/22.

³²⁷ Y.EE, 39/7, 24 Mart 1892; 38/94. Cevdet Paşa’nın önerdiği kişiler arasında Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi ve Mekteb-i Hukuk Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Hocası Abdullah Efendi bulunmaktaydı.

³²⁸ Y.EE, 39/10, 16 Mart 1894; 38/101; 32/3.

³²⁹ Y.EE, 39/8, 1 Nisan 1894; Y.EE, 38/133.

³³⁰ Y.EE, 36/35, 2 Kasım 1890; 36/37, 10 Eylül 1891; 36/40, 3 Kasım 1892; 36/72.

³³¹ Y.EE, 32/4; 38/70, 18 Mart 1893.

³³² Y.EE, 38/124.

³³³ Y.EE, 31/26.

³³⁴ Y.EE, 31/33; 79/8.

³³⁵ Y.EE, 34/62, 11 Şubat 1893.

İngiltere ve Rusya'nın Orta Asya ve Uzak Doğu politikaları,³³⁶ Arnavutluk halkının Osmanlı yönetimine yaklaşımı ve Yunanistan'ın topraklarını genişletme siyaseti,³³⁷ Süryanilerin imparatorluktaki idarî ve siyasî durumu,³³⁸ Ay ve Güneş takvimleri arasındaki farklar,³³⁹ zehirli elbise ve oklar ile ölüm,³⁴⁰ sahabeler döneminde veba hastalığına karşı neler yapıldığı,³⁴¹ suların mikroplardan arındırılması için kullanılan yöntemler³⁴² ve özel okulların idaresi³⁴³ gibi çok farklı maddeler yer almaktaydı.

Yakın tarih aralıklarıyla gündeme gelen bu isteklerin yoğunluğu, yaşı iyice ilerleyen Cevdet Paşa'yı, ilgilendiği diğer işlerle birlikte muhtemelen yorgun düşürmüştü. Mart 1894'te, III. Selim'in tahttan indirilmesi, Navarin'de donanmanın yakılması ve İngiltere'nin Mısır politikasını içine alan tarihî olayların 1-2 gün içinde "mükemmelen" ve "muvazzahan" sunulması istendiğinde kendisine "mucib-i taab" olmamak için damadı Faik Paşa ya da kızı Fatma Aliye'den yazım konusunda yardım alabileceği belirtilmiş ve Cevdet Paşa da kızı ve damadı ile biraraya gelerek söz konusu raporu hazırlamıştı. Metnin Faik Paşa tarafından temize çekildiğini ve Ramazan ayı nedeniyle kusursuz olmadığını da eklemişti.³⁴⁴

Referansları ve literatürdeki bazı kullanım yerleri verilen bu raporlarda Cevdet Paşa'nın iç ve dış siyasete dair düşüncelerini ortaya koymak bakımından birkaç örnek vermek yararlı olacaktır. Bu anlamda ilk dikkat çekici metinler arasında Cevdet Paşa'nın, İngiltere'nin Hindistan ve Afganistan politikasını analiz eden ve İslâm birliği düşüncesinden izler taşıyan raporları yer alır. "Her tarafta bezleri", "her cezire ve sahilde dolaşık işleri" ve "din ve imanı para" olan İngiltere'nin denizlerdeki hakimiyeti sayesinde Hindistan'ı kontrol edebildiğini ve zenginliğini bu coğrafyadan aldığını düşünen Paşa, İngilizlerin İslâm birliği düşüncesinden çok rahatsız olduklarını ve İstanbul'da çıkarılmaya başlayıp bu fikri destekleyen makalelerin yazıldığı *Peyk-i İslâm* adlı gazetenin Hindistan'a ulaşmasını engellediklerini belirterek geliştirilecek strateji ve İngiltere'nin ciddi bir düşman olması konusunda Sultan'ı uyardı. "Henüz temeddün

³³⁶ Y.EE, 38/126.

³³⁷ Y.EE, 36/53.

³³⁸ Y.EE, 38/71, 11 Mart 1893.

³³⁹ Y.EE, 36/86.

³⁴⁰ Y.EE, 38/64, 3 Kasım 1892.

³⁴¹ Y.EE, 38/74, 17 Aralık 1893.

³⁴² Y.EE, 38/78, 12 Ocak 1894.

³⁴³ Y.EE, 39/15, 16 Temmuz 1894.

³⁴⁴ Y.EE, 39/3, 14 Mart 1894.

etmeyen bunca hükümet-i İslâmiyyeyi daire-i ittihadı almak ancak hilafet-i uzmânın himmetiyle olabilip İngilizlerin becerecekleri iş değil idi” sözleriyle halifelikliğini politik bir araç olarak nasıl kullanabileceği konusunda da yol göstermişti.³⁴⁵

Bâbiâli’deki evrakın saklanması ve tasnifiyle ilgili bir yazısında verdiği ayrıntılar ise devlet teşkilatı hakkında önemli bilgiler sunduğu gibi Paşa’nın merkez bürokrasisine yaklaşımını ortaya koyması bakımından da bahse değerlidir. İngiltere’ye imtiyazı verilen Köstence limanının haritasının bulunamaması ve İngilizler tarafından çalınmış olma ihtimali üzerine “... halbuki dört yüz bu kadar seneden beri Divân kaleminden bir varakpare zayi olmamış olduğu muhakkaktır bu dahi ez kadim bu kalemde yerleşmiş olan hüsn-i terbiyenin eseridir. Yetiştığımız asırlarda pek çok kalemler teşkil olundu. Divân kaleminin terbiyesi hiçbirinde görülemedi. Bu kalemde yetişen efendiler kaleme memur oldukları günden itibaren kavanîne riayet ve iradat-ı seniyyeye hürmet eylemek ve hutut-ı hümayunu gayet mukaddes bilmek gibi efkâr-ı sadakatşiarî ile büyüdükleri sırada eslâf-ı selatin-i izâmın kanunname-i hümayunları zeylinde «hilafına hareket edenler mel’un olsun» fıkralarını görmekle sadakat ve istikamet kendi iliklerine işleyerek terakki edegeldiklerinden asla kavanîn ve nizamât-ı padişahî mündericatına münafî hareket edemezler ve en mümtazlarına ve ahkâm-ı kanuniyyeyi ve şer’iyyeyi bilenlerine «bu kanunnamenin şu fıkrası böyle yazılmışsa da şöyle olsa daha iyi olurdu ve şer’an de böyle olması caizdir» denilecek olsa «bunların fetvasını vaktiyle Ebusuud Efendi vermiş biz başka şey bilmeyiz Allah muhafaza etsün

³⁴⁵ Azmi Özcan, “Sultan Abdülhamid’in Pan-İslâm Siyasetinde Cevdet Paşa’nın Tesiri”, *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895): (Sempozyum: 9-11 Haziran 1995)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, 123-141; Y.EE, 32/3; Y.EE, 38/101. “Elhasıl İngilizler mücerred menafî-i mahsusalarını istihsal için devlet-i aliyye ile dost ve politikalarına cüzî muhalif gelen hususlarda hasm-ı eledd olagelmışlerdir. Fakat eski İngilizler dürendiş idiler. Lord Palmerston’dan sonraki İngiliz diplomatları ise vukuat-ı yevmiyyeye ittibâ ile mesail-i politikayı borsada kâğıd oynamak tarzında hal eder oldular. Bu cihetle şarkda sebat ve metanet ile hasıl etdikleri emniyet-i umumiyyeyi kayb etdiler” (Y.EE, 38/126). “İngilizler ise zebunküş olup desisekârlıkla ne yapabilirler ise fırsatı fevt etmezler ama önlerinde bir müdafaa-i kaviyye görürler ise derhal yelkenleri suya indirirler...İngilizler pek hodkâm bir halk olmağla sairlerini menfaatten değil mefharetten bile hissedar etmek istemezler ve bir de Hind’in arkasında bir kuvve-i kaviyye hadis olmasından ürkerler... İngilizler ise kamaraların mübahesatıyla o vakitten beri politikalarını renkten renge komuşlardır. Bu da çaresiz hükümet-i meşrutanın icabatındandır. Maaheza İngiltere’de Palmerston’dan sonra anın gibi cephesi geniş ve dürendiş bir âdem gelmediğinden İngiltere kabinesi mesail-i politikayı da yevmiyeciliğe benzettiler. Vükelâ-yı devlet ise zuhuru melhuz olan mehaziri kablel-vuku mütalaa ile def etmelidir yoksa ruzmerre zuhur eden müşkilatın tesviyesiyle uğraşacak olurlar ise müşkilatdan müşkilata düşerler...İngilizler hodkâm ve mütekebbir bir halk olup kuvve-i bahriyelerine istinad ile her tarafta icra-yı nüfuza münhemik olduklarından Fuad Paşa anları aldatıp avutmak ile imrar-ı eyyam eylerdi. Âlî Paşa dahi mevki-i coğrafimiz iktizasınca Rusya ve Avusturya düşman-ı tabiîmiz iseler de İngilizler hasm-ı eleddir der ve anlardan ihtiraz eder idi” (Y.EE, 39/10, s. 1, 2, 7, 9-10).

biz mel'un olmakdan korkarız» deyu cevab verirler. Böyle şeyler vakt u zaman ile tahassül edip de ketebeye tabiat-ı sâniye olmaya tevakkuf eder. Derhal teşkil olunuveren aklam ve mecalisde bu hallerin hasıl olunuvermesi kabil olamaz zannındayım” ifadeleriyle teşkilatta kurulan yeni birimlerin formelleşmesinin ve memurların kalıcı bir disiplin anlayışı geliştirmesinin zamana muhtaç olduğunu belirtmişti.³⁴⁶

Devletin mevcut durumunu değerlendirdiği başka bir raporunda ise imparatorluğun tanımı ve temel dayanakları³⁴⁷ üzerine fikirlerini anlattıktan sonra bu yapının sürekliliğini sağlamak için nasıl bir politika izlenmesi gerektiğine değinir: “...İstanbul Avrupa'nın gözü mesabesinde bir mevki-i müstesnadır ve bir mevkiin ehemmiyeti ne kadar ziyade ise muhafazası dahi güç olmak umur-ı tabiiyedir. Devlet-i aliyye Yavuz Sultan Selim zamanından beri hilafet-i seniyyeyi haiz olduğuna nazaran din üzerine müesses bir devlet-i azimedir. Lakin andan evvel bu devleti tesis edenler Türk oldukları cihetle hakikat-ı halde bir devlet-i Türkiyedir ve ibtida bu devleti teşkil eden âl-i Osman olduğu cihetle Devlet-i aliyye dört esas üzerine mebni bir heyet demek olur. Yani hükümdar-ı Osmanî ve hükümet-i Türkiyye ve din-i İslâm ve payitaht-ı İstanbuldur. Bu dört esastan hangisine zaaf gelse bina-yı devletin dört direğinden biri sakatlanmış olur.³⁴⁸ Binaen ala zalik Devlet-i aliyye her hal ve zamanda bu dört esası muhafaza etmek faraz-ı haliyyedir. Fakat tagayyür-i ezman ile bazı ahkam-ı şer'iyeye bile tagayyür eylediğinden bir asır evvelki hali iade kâbil olamaz. Her hal u kârda ilcaat-ı zamaniyyeye tevafuk edebilecek mutedil meslek ittihazı lazımgelir. Bazı mutaassıbınin efkâr-ı taassubiyesine bakılır ise mühim işlerde hiç Hristiyan kullanmamak yolu tervic olunur. Bu ise kat'an caiz olamaz ve müdahalat-ı ecnebiyyeyi

³⁴⁶ Y.EE, 39/6, lef 1.

³⁴⁷ “...Vakıa Devlet-i aliyyenin asıl kuvveti Türklerdir. Bunlar mahv oluncaya kadar hanedan-ı Osmanî uğurunda can feda etmek kendi kavmiyetlerince ve hem de diyanetlerince vacibat-ı umurdandır. Bu cihetle saltanat-ı seniyyeye Türklerin kadri akvam-ı saireye nisbetle büyük bilinmek tabiidir. Lakin lisanları dince lisanımız olan Arablara dahi ihtiram olunmak lazıme-i haldendir ve akvam-ı saire dahi gerek Türk gerek Arabla farksız muamelelere mazhar olmaları lazımgelir (Y.EE, 39/5, s. 5).

³⁴⁸ Cevdet Paşa, Osmanlı Devleti'nin dayanaklarını belirttiği bu ifadelerin bir hayli benzerini Fuad Paşa'nın İngiltere Sefiri Canning'e söylemiş olduğunu *Tezâkir*'de aktarmıştı : “ Devlet-i aliyye dört esas üzere müesses olup bunlar ile her nasıl istenilir ise idaresi ve ilerlemesi kabil olur ve bunlardan her kangısı nakıs olur ise idâre kabil olmaz. Dört esas budur. Millet-i İslâmiyye devlet-i türkiyye salâtîn-i osmaniyye paytaht-ı İstanbul”. Islahat Fermanı ile Müslümanların gayrimüslimlerle tamamen eşitlendiğine atıf yapan Paşa, bu durumda dört esastan biri yıkılmış olmadı mı diye sormuştu (Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 85).

davet edeceğinde iştibah olunmaz” diyerek başka bir vesile ile de ifade ettiği gibi³⁴⁹ imparatorluğun devamı için reelpolitik tavrın mecburiyetine vurgu yapmıştı. Ayrıca Sultan Abdülmecid’in Tanzimat Fermanı’nda dile getirdiği gibi Cevdet Paşa da gerekli ıslahatlar yapıldığı takdirde devletin 10-15 sene içinde toparlanıp tüm sıkıntılarından kurtulabileceğini yazarak yıllar sonra da yönetici sınıfın aynı ümidi taşımaya devam ettiğini sezdirmişti.³⁵⁰

Cevdet Paşa, ülkedeki eğitim-öğretim faaliyetlerini değerlendirdiği raporunda ise Avrupa’da yaratılmaya çalışılan kötü imaja karşı tedbir alma noktasına vurgu yapmıştı. O’na göre düşman devletlerin Osmanlı’yı uluslararası camiada yalnız bırakmak için Avrupa kamuoyuna “Türkleri cahil ve terbiyesiz ve Devlet-i aliyeyi kanunsuz ve nizamsız bir halde” göstermeye çalışmalarına karşı Bâbîâli’nin imparatorluğu “maarifperver ve kanun üzere gider” şekilde tanıtmaya çabaladığını söyleyerek meselenin siyasî boyutuna değinmişti. Kapitülasyonlardan yararlanarak iyice yaygınlaşmaya başlayan yabancı okullarla ilgili ise yerli okulların nitelik açısından yetersizliği ile birlikte bilinçli şekilde “tam alafranga olmak” isteyenlere ve Müslümanlar arasında da bu yolu seçenlere dikkat çekerek durumun düzeltilmesi için gerekli şartların sağlanmasını tavsiye etmişti.³⁵¹

II. Abdülhamid’in, Cevdet Paşa’dan yazmasını istediği en dikkat çekici ve günümüzde 19. yüzyıl tarihi için önemli bir kaynak sayılan metin ise Sultan Abdülmecid döneminden kendi cülus tarihine kadarki önemli olayları içeren *Ma’rûzât*’tı. Cevdet Paşa, parça parça arzedilmesi istenen meseleleri tahmininden (3 cüzdan) daha fazla cüzdana yaymak zorunda kaldı. Zira kendi deyimiyle bir olayın sebeplerini ve arka planında yaşananları anlatmadıkça meseleyi açıkça ortaya koyamıyordu. Dördüncü cüzdanı sunduğu sırada “maruzatın henüz arkası”nı alamadığını itiraf ederek beşinci ile bu işe son vereceğini belirtti.³⁵² Öngördüğü üzere beş cüzdan ile sınırladığı bu metnin kayıp birinci cüzdan dışındaki kısmının günümüze ulaştığı ve tarihçiler tarafından birincil kaynak değeri gördüğü bilinmektedir. İlgili bölümlerde örnekleri verildiği üzere Cevdet Paşa’nın *Ma’rûzât*’ı kamuoyuna sunulmak

³⁴⁹ “...Hristiyanlık alemini bütün bütün hiçe saymak zamanı geldi mi eğer gelmiş ise bu yolda en ileri gidecek olanlardan birisi de bendeleriyim. Lakin zamanı değildir zan ve itikadındayım” (Y.EE, 38/46, 22 Şubat 1890).

³⁵⁰ Y.EE, 39/5, lef 1.

³⁵¹ Y.EE, 39/15, lef 1, s. 2, 5.

³⁵² Y.EE, 39/20, 3 Nisan 1892; 38/108.

üzere değil II. Abdülhamid'e hitaben kaleme aldığı ve kurgusunun buna göre değerlendirilmesi gerektiğinin altını bir kez daha çizmekte fayda vardır. Zira Cevdet Paşa da beşinci ve son cüzdanı sunduğu yazısında bu metinde anlattıklarının çoğunun resmî belgelere değil zihnindeki hazır bilgilere dayandığını belirterek bazı hataların olabileceğine dikkat çekmişti.³⁵³ Bununla birlikte ilgili yerlerde gösterildiği üzere *Ma'rûzât*'ta verilen birçok teknik bilginin *Tezâkir* ile aynı olması Cevdet Paşa'nın bu notlardan faydalanarak bir özet oluşturduğunu düşündürmektedir. *Tezâkir*'deki inşasını beğenmiş olmalıydı ki daha şahsî hikâye ve dedikodularla süsleyerek *Ma'rûzât*'ı içinden çıkarmıştı.³⁵⁴

³⁵³ Y.EE, 38/53, 15 Nisan 1892.

³⁵⁴ *Ma'rûzât*'ın 2. cüzdanı Ahmed Refik tarafından önce *İkdam*'da neşr edilmiş, daha sonra ise 2., 3. ve 4. cüzdanlar *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'nda (*Türk Tarih Encümeni Mecmuası*) yayımlanmıştır [“Cevdet Paşa'nın Ma'rûzâtı”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* sene 14-15-16 (1340-1341-1342): 52-57, 105-120, 186-192, 300-306; 55-72, 269-292, 336-356, 402-416; 117-132, 165-190, 220-233]. Ali Fuat Türkgeldi'nin ifadesine göre Sultan V. Reşad'ın sıklıkla kendisi için okuttuğu metinler arasında Cevdet Paşa'nın *Ma'rûzât*'ı da vardı (Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984, s. 54).

İKİNCİ BÖLÜM

TAŞRA TEFTİŞLERİ VE VALİLİKLERİ

2.1. Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa ile Rumeli Teftişi (1860)

Bu başlıkta, Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa ile Rumeli'ye giden Cevdet Efendi'nin teftiş heyetindeki faaliyetleri anlatılacaktır.

Meclis-i Âlî-i Tanzîmat üyeliği ve vakanüvislik görevlerini sürdüren Cevdet Efendi, bir yandan da hükümetin kâğıt parayı kaldırma ve malî krizi çözme çalışmalarına katılmıştı. Kırım Savaşı'yla aldığı ağır darbeye cevap vermek isteyen Rusya ise Niş'te gayrimüslimlere zulm edildiği iddialarıyla Avrupa kamuoyunu Osmanlı aleyhine çevirmeye ve Rumeli'nin uluslararası bir komisyonca teftişini sağlamaya çalışıyordu.¹ Teftişe bizzat çıkacağını söyleyerek bu dış müdahale girişimine etkili bir cevap veren Sadrazam Rüşdü Paşa'nın görevden alınması üzerine Rumeli teftişi işi halefi Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'ya kalmıştı.²

Cevdet Efendi, Beylikçi Afif Bey, Meclis-i Vâlâ Üyesi Besim Bey, Bâbiâli memurlarından Pavlaki Musurus Efendi, Yanko Fotiyadi Bey (Paşa), Gavril Efendi (Paşa) ve Barutçubaşızade Artin Dadyan Efendi'nin (Paşa) de aralarında bulunduğu gruba birlikte sadrazama eşlik etmesi için görevlendirildi.³ Sadaret'ten Meşihat'e gönderilen yazıda Sadrazam'ın yanında götüreceği kişiler belirlense de heyette bulunmasının iyi olacağını belirtilmesi Cevdet Efendi'nin son anda gruba katıldığına

¹ HR.SFR.3, 52/11, 29 Mayıs 1860; 52/13; HR.SYS, 1305/1.

² İ.DH, 457/30348, 28 Mayıs 1860; İ.MTZ, 3/65; HR.SYS, 1869/8; HSD.AFT, 3/3; Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 100-101; *Ceride-i Havadis*, nr. 990, s. 1; *Journal de Constantinople*, nr. 1259, s. 2. Cevdet Paşa'nın iddiasına göre o dönem sadrazamın Rumeli teftişine çıkışının, Kıbrıslı Mehmed Paşa'yı merkezden uzaklaştırmak isteyen Âlî ve Fuad Paşaların Fransa sefiri aracılığıyla gerçekleştirdiği bir hamle olduğu yönünde dedikodular çıkmıştı (Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 101). *Ma'rûzât*'ta ise bu mevzuu, sonuna "ve'l-ilmu indillah" yani "İlim sahibi Allah'tır" ibaresini ekleyerek ucu açık halde bırakmıştı (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 22). Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın Rumeli teftişiyle ilgili bugün Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Yazmaları arasında bulunan ikisi müsvedde (B. 27 - B. 30) toplam 5 defterden 3'ünün (B. 26 - B. 28 - B. 29) tam transkripsyonu için bkz. Yonca Köksal ve Davut Erkan, *Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın Rumeli Teftişi*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2007.

³ Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın yanında yer alan diğer memurların tam listesi için bkz. *Journal de Constantinople*, nr. 1257, 1 Haziran 1860, s. 2-3.

işaret etmektedir.⁴ Ancak Paşa, muhtemelen sıradan heyet üyesi olarak değil de alınan kararlara doğrudan etki eden özel bir danışman olduğunu hissettirme çabasıyla, Sadaret Kaymakamı Âlî Paşa ve Hariciye Nazırı Fuad Paşa'nın teftişin sorumluluğunu kendisine yüklediğini ve yaptığı uyarılarla Kıbrıslı'ya doğru kararlar aldırıldığını yazmıştı.⁵

31 Mayıs'ta heyetle birlikte Varna'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrılan Cevdet Efendi,⁶ teftiş bölgesi olan Kuzey Bulgaristan'daki eşkıyalık faaliyetleri, Bulgar kilisesinin bağımsızlık çabaları, mahallî yöneticilerin yolsuzlukları ve çiftlik anlaşmazlıkları gibi idarî sorunları çözmek, halkın dilekçelerini hızlıca işleme koymak ve ceza davalarını görmek için oluşturulan komisyonlarda yer aldı.⁷ Bu kapsamda ihmal ve yetersizliği görülen memurlar azledilmekle birlikte zabtiyelerin ıslahı meselesi İstanbul dönüşüne bırakıldı. *İncil*'i kendi dillerinde okuyup âyin yapmak isteyen Hristiyan Bulgarlara nasihat edilerek ortam yatıştırılmaya çalışıldı. Heyet, Vidin, Lom ve Berkofça üzerinden esas teftiş hedefi olan Niş eyaleti sınırına ulaştı. Meclis-i Vâlâ İkinci Kâtibi Midhat Efendi'nin (Paşa) vezaret rütbesiyle Vidin valiliğine atanması da yoldaki müzakereler sırasında kararlaştırıldı.⁸ Kendi anlatımına göre Şehirköyü'ne geldiğinde "hangi işe yapılırsa dal budak peydâ edecek" derecede idarenin bozuk olduğu gözlemlenmiş, Rusların öne sürdüğü gibi Müslümanların Bulgar kızlarına tecavüz ettiğine dair bir davaya rastlanmamış; ancak hakkında kötü yönetim iddiaları bulunan Mutasarrıf Zeynel Paşa ve yanında çalıştırdığı memurlar cezalandırılmıştı.⁹

⁴ A.MKT.NZD, 313/56, 29 Mayıs 1860; 313/83.

⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 102. Cevdet Paşa'nın Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'yı başka bir vesile ile de tahfif etmeye çalıştığı göze çarpmaktadır. Paşa'nın 66 gün süren sadaretinden azledilişini anlatırken bu rakamın ebcele hesabıyla "pek deli" ifadesine tekabül ettiğini garip bir tesadüf olarak zikretme ihtiyacı duymuştu (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 18; *Tezâkir 13-20*, s. 95).

⁶ A.AMD, 92/51; *Ceride-i Havadis*, nr. 990, s. 1; *Journal de Constantinople*, nr. 1256, s. 2; nr. 1257, s. 2.

⁷ Yonca Köksal ve Davut Erkan, *Sadrâzam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın Rumeli Teftişi*, s. 21; *Ceride-i Havadis*, nr. 992, 18 Haziran 1860, s. 1; nr. 996, s. 1; *Journal de Constantinople*, nr. 1266, s. 2; nr. 1268, s. 2-3. Afif Bey başkanlığında kurulan komisyonda Besim Bey, Cevdet Efendi, Pavlaki (Musurus) Efendi, Fotyadi Bey, Gavril ve Artin (Dadyan) Efendiler bulunmaktaydı. Komisyon mazbatası örnekleri için bkz. İ.DH, 1290/101508, 26 Eylül 1860, lef 7; A.AMD.MV, 111/90, lef 4.

⁸ İ.DH, 1290/101507, 14 Eylül 1860, lef 10; 1290/101501; 1290/101505; A.AMD, 93/4; 93/20; 93/30; A.MKT.MHM, 193/81; HR.TO, 233/25; *Takvim-i Vekayi*, nr. 590, s. 1; *Journal de Constantinople*, nr. 1279, s. 2; nr. 1291, s. 2; nr. 1308, s. 2-3; nr. 1309, s. 2-3; nr. 1310, s. 2-3; Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 102-103.

⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 104-105.

Bölgedeki en büyük sıkıntılardan biri de çiftlik sahipleri ile çiftçiler¹⁰ arasındaki arazi ve kira anlaşmazlıkları idi. Müslüman çiftlik sahiplerinin, temel geçim kaynağı arazi kirası olduğu için Niş'teki sıkıntının tüm Rumeli'ye yayılarak toplu bir isyana sebebiyet vermesinden korkuluyordu. Cevdet Efendi, bu bağlamda 18 büyük çiftliğin işleri ile sürüncemede kalmış davaları, halka güven verecek şekilde çözmek üzere kurulan komisyonda görev aldı. Niş ve Leskofça çiftlikleri için yapılmış, fakat karışıklıklar nedeniyle uygulanamamış nizamnamelerin Bulgarca'ya çevrilerek dağıtılması ve 104 çiftliğin arazi sahipleri ile çiftçileri arasında sözleşmeler imzalanmasına katkıda bulundu.¹¹ Manastır'a varıldığı sırada Lübnan'da Dürziler ile Maruniler arasında çıkan çatışmalar ve Hariciye Nazırı Fuad Paşa'nın bölgeye gidişi dikkatlerini bu yöne çekti. Heyet, Niş'e geçtiğinde, Sultan Abdülmecid'in taltif için gönderdiği Erkân-ı Harbiye Reisi Mirlivâ Hüseyin Avni Paşa'dan son gelişmeleri öğrendi.¹²

Devletin zor durumda kaldığı böyle bir zamanda Sultan'ın sadrazamını merkeze çağırması gayet doğaldı. Cevdet Paşa'ya göre ise o dönem vükelâsının -muhtemelen kastettiği Âlî ve Fuad Paşalar- isteği Kıbrıslı'nın Rumeli'de kışlamasıydı. Hatta Bâbüâlî'nin, bunun için Bosna'nın da teftişini gündeme getirdiğini iddia etmişti. Bu nedenle sadrazamın kendisini bölgede bırakıp İstanbul'a geçmeyi düşündüğünü; ancak o sırada Sultan Abdülmecid'in tüm heyetin dönüşü için Selanik'e bir vapur göndererek "vükelânın" planlarını bozduğunu öne sürmüştü.¹³ Halbuki daha memuriyetinin başında gönderilen hatt-ı hümayunda, sadrazamdan şikâyetin merkezlerinden biri olan Bosna ve Hersek tarafını da bizzat teftiş etmesi istenmişti.¹⁴ Bu çelişki, Cevdet Paşa'nın,

¹⁰ Rumeli'nin önemli bir bölümünde, özellikle Bulgaristan'da reaya denilen çiftçi-köylü kesim ektiği toprağın tasarruf hakkına sahip değildi. Çiftlik sahibi ağaların kiracısı konumunda toprağı işleyen köylüler bazı bölgelerde feodal yükler ve suistimaller altında eziliyordu. Hükümet, Tanzimat ilkeleri çerçevesinde hazırlanan nizamnameler ile bu düzeni değiştirmek istemişti [Halil İncelik, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi: (Doktora Tezi'nin 50. Yılı 1942-1992)*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1992, s. 10-11].

¹¹ İ.DH, 1290/101508, lef 9, 10, 11, 17; Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 109-110.

¹² A.MKT.UM, 432/92, 23 Ekim 1860; İ.DH, 461/30721; *Takvim-i Vekayi*, nr. 596, s. 1; *Journal de Constantinople*, nr. 1315, s. 2; Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 111.

¹³ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 112; Le Baron I. de Testa, *Recueil des Traités de la Porte Ottomane avec Les Puissances Étrangères*, Paris: Amyot, 1892, VII, 369-370. Cevdet Paşa, *Tezâkir*'de Bâbüâlî olarak zikrettiği haberciyi *Ma'rûzât*'ta "Kaymakam Paşa" şeklinde daha açık biçimde ifade etmişti. Burada kastedilen kişi Sadaret Kaymakamı ve Meclis-i Âlî-i Tanzimat Reisi Âlî Paşa'dır (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 24).

¹⁴ HSD.AFT, 3/3; A.AMD, 93/41, 17 Eylül 1860; İ.MMS, 20/878. Ayrıca o dönem merkeze gönderilen yazılarda Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın Cevdet Efendi'yi Bosna'ya gönderme niyetine dair herhangi bir ibareye rastlanmamıştır.

sadrazamın heyetinde de olsa kendisinin merkezden uzak tutulmak istendiği iddiasına bir örnek daha yaratmak istediğini düşündürmektedir.

Cevdet Efendi, 12 Ekim’de sadrazam ile birlikte İstanbul’a geri döndü.¹⁵ Fuad Paşa’nın yerine Hariciye nazırlığını vekâleten yürütmeye başlayan Âlî Paşa, heyetin verdiği bilgiler doğrultusunda hazırladığı raporları sefirlere gönderdi.¹⁶ Bu açıklama Avrupa devletlerinin çoğu tarafından kabul edilmiş görünürken Rusya daha ihtiyatlı bir tavır sergilemeyi tercih etti. Sonuç olarak bu teftiş gezisi, taşrayı denetimle kontrol altında tutma fikrini yeniden canlandırdı ve yeni vilayet nizamının hazırlanmasının yolunu açtı.¹⁷

Cevdet Efendi’nin Rumeli teftiş heyetinde görevlendirilmesi yavaş yavaş farkedilen idarî kabiliyetlerinin veya bölgeyi tanıyan bir “Lofçevî” kimliğinin sonucu olabilir. Bükreş’e talimat götürmesi, Bursa ve Mısır seyahatleri kısa geziler olarak ayrı tutulursa taşradaki bu ilk teftiş deneyimini 37 yaşında kazandığı ifade edilebilir ki bu, o dönem bürokratları için erken bir yaş sayılmazdı. Yaklaşık 4,5 ay süren teftiş boyunca daha önce duyduğu, okuduğu ve hakkında nizamname hazırlanışına katıldığı -Bosna Çiftlikatı Nizamnamesi gibi- Rumeli’deki sorunları yerinde görmesi kendisi açısından iyi bir tecrübe olmuştu. Nitekim ileride bu bölge ile ilgili konuların ve görevlerin aranılan ismi haline gelecekti.

2.2. İşkodra Teftişi (1861)

Rumeli teftişi dönüşü Meclis-i Âlî-i Tanzîmat üyeliği ve vakanüvislik görevlerini sürdüren Cevdet Efendi, 25 Haziran 1861’de tahta çıkan Sultan Abdülaziz’in imparatorluğa yeni bir soluk getireceği umudunu taşıyanlardan biriydi. Temmuz’da Meclis-i Vâlâ ile Meclis-i Tanzîmat’ın birleştirilmesiyle oluşturulan ve iç tüzüğü

¹⁵ Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 24; *Takvim-i Vekayi*, nr. 598, 25 Ekim 1860, s. 1; *Ceride-i Havadis*, nr. 1009, s. 1; *Journal de Constantinople*, nr. 1371, s. 2. Sadrazamın dolaştığı güzergah sırasıyla Varna, Şumnu, Hazergrad, Toryak, Ruscuk, Zıştovi, Vidin, Lom, Rahova köyü, Çervun köyü, Kutlofça, Berkofça, Şehirköy, Niş, Ürgüb, Kurşunlu, Kosova, Borova, Piriştine, Kaçanik, Üsküp, Köprülü, İzvor, Pirlepe, Manastır, Vodina ve Selanik’i içine alıyordu (Yonca Köksal ve Davut Erkan, *Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın Rumeli Teftişi*, s. 20).

¹⁶ İ.H.R., 180/9977, 1 Aralık 1860; 181/10018; A.AMD, 93/50; Aali Pasha to M. Musurus, nr. 40, 21 Kasım 1860, *House of Commons Parliamentary Papers: Papers Relating to Administrative and Financial Reforms in Turkey (1858-61)*, London, 1861, s. 71-82. Sefaretlere gönderilen Fransızca metin için bkz. İ.H.R., 180/9956, lef 2; HR.SYS, 1861/1, lef 51. Âlî Paşa’nın hazırladığı taktirin Türkçe metni için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 112-126.

¹⁷ A.AMD, 93/61, 30 Kasım 1860; İ.H.R., 181/10024; 181/10040; Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2005, s. 110-111.

kendisi tarafından kaleme alınan Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye üyeliğine getirildi. Hükümetin, malî ve idarî sorunlarla uğraştığı bir dönemde ortaya çıkan İşkodra'daki isyan girişimi, yaklaşık 9 aylık bir aradan sonra tekrar Rumeli yollarına düşmesine neden olacaktı.

Mutasarrıf ve Fırka Kumandanı Ferik Çerkes Abdi Paşa'nın kötü yönetimi hakkında İstanbul'a sürekli şikâyet mektupları gönderen İşkodra halkı, meclis üyeleriyle birlikte mahallî idareye, askere zarar vermemek ve uluslararası anlaşmalara aykırı davranmamak üzere yemin edip sesini duyurmak için harekete geçmişti.¹⁸ Abdi Paşa ise ayaklanmayı bastırmak için önce merkezden asker istediyse de¹⁹ bir süre sonra istifa ederek kaleye çekilmişti. Meclis-i Mahsus, askerî-malî durumun uygunsuzluğu ve ordu gönderildiği takdirde halkın daha da kışkırtılabileceği gerekçesiyle sorunun idarî tedbirlerle halledilmesini kararlaştırdı. İşkodra mutasarrıflığı ile fırka kumandanlığına atanan Tulca Mutasarrıfı Raşid ile Ferik Laz İsmail Paşaların bölgeye ulaşmasına kadar olağanüstü memuriyet ve geniş yetkilerle donatılmış bir memurun İşkodra'da idareyi ele almasını uygun buldu. Kısa süre önce Rumeli'den dönen ve bölgeyi tanıyan Cevdet Efendi, bu görev için akla gelen ilk isimlerden biri oldu.²⁰

Cevdet Paşa ise tekrar taşra görevine gönderilmesinin altında çok daha kişisel sebepler olduğunu belirtmişti. *Tezâkir*'de Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye Reisi Kâmil Paşa'nın teklifi ve Şeyhülislâm Sadeddin Efendi'nin onayı üzerine memuriyeti kabul ettiğini belirterek sorumluluk aldığını hissettirmeye çalışmıştı. *Ma'rûzât*'ta ise daha farklı bir anlatımla meseleyi Âlî Paşa'ya bağlamayı tercih etmişti. Taşraya gönderilmekten korktuğunu ve bir mecliste kişinin istemediği yere gönderilmesinin caiz olmadığını söyleyen Sadrazam Âlî Paşa'ya, topluluk içinde ve "dikçe" karşı çıktığını öne sürmüştü. "Devletin bir mühim işi olduğu hâlde elbette eldeki memurlarından birini gönderirler. Bu iş güçdür deyü memurların i'tizârları kâbul olunmak bir ka'ide olsa, devlet sokakdan âdem mi arayacak? Kim olursa olsun îfây-ı memuriyete mecburdur"

¹⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 13-20, s. 157.

¹⁹ A.MKT.UM, 507/90, 19 Ekim 1861; Y.EE, 79/8, s. 22-23.

²⁰ İ.MMS, 23/1000, 26 Eylül 1861; *Journal de Constantinople*, nr. 1684, s. 2. Cevdet Paşa, İşkodra teftişi sırasındaki faaliyetlerini *Tezâkir*'de (13-20, s. 157-227) yaklaşık 70 sayfada (transkripsiyon), *Ma'rûzât*'ta ise daha öz bir şekilde yaklaşık 4 sayfada anlatmaktadır (s. 35-39). Cevdet Efendi'nin o dönem İşkodra teftişi ile ilgili kaleme aldığı raporlar Atatürk Kitaplığı'nda Cevdet Paşa Yazmaları numara 26 ile kayıtlı bir defterde bulunmaktadır. Defterin tamamı gözden geçirildiğinde *Tezâkir*'deki anlatıma benzer ama daha ayrıntılı bilgilerin var olduğu görülmektedir (Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000026).

sözleriyle başlayan ayrıntılı bir cevap verdiğini, “gayet kindar bir zat” olan ve “öcünü almak için” uygun zamanı bekleyen Âlî Paşa’nın, İşkodra meselesinde aradığı fırsatı bulduğunu ve kendisinin de daha önceki sözünü yiyip mahçup olmamak için teklifi kabul ettiğini dile getirmişti.²¹ İleride anlatılacağı üzere Cevdet Paşa’nın taşra görevlerinde Âlî Paşa’nın müdahalesi olduğu iddiası bu anlatım biçimi ile ilk açık örneğini vermekte ve okuyucunun kafasında soru işaretleri yaratmaktadır.

Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye Kâtibi Rifat Efendi’yi Türkçe ve Tercüme Odası Halifesi Ahmed Necib Bey’i Fransızca sırkatibi olarak yanına alıp 28 Eylül’de İstanbul’dan ayrılarak Korfu²² yoluyla İşkodra’ya ulaşan²³ Cevdet Efendi, Abdi Paşa’nın gönderdiği iki tabur asker ile karşılarındaki halk arasından geçerek kasabaya girdi. Abdi Paşa’nın kaleye gitme teklifini reddederek, kendilerine güven vermek amacıyla ahalinin önceden hazırladığı konağa yerleşti. Ertesi gün konağa çağırdığı Abdi Paşa’yı azledip mutasarrıf ve kumandan vekili olarak Mirliya Ahmed Paşa’yı atadı. Bölgenin ileri gelenlerinin, isyan dedikodularını Abdi Paşa’nın uydurduğunu belirtmesi ve bayrakdarların²⁴ devlete bağlılıklarını bildirmesi üzerine gerginlik azalmaya başladı. Sultan’a saygı göstergesi olarak kan davaları da durduruldu.²⁵ Dağlıların düşman kellesi getirilmesi karşılığında ödül olarak çelenk (süslü sorguç) alma âdetine, medenî olmadığı ve türlü hastalıklar yayabileceği düşüncesiyle karşı çıkan Cevdet Efendi bu uygulamaya son vererek askerî mücadeleye katkı sağlayanlara madalya verilmesi

²¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 157-158; *Ma’rûzât*, s. 35-38.

²² Cevdet Paşa, Korfu’da iken Sadrazam Âlî Paşa’ya özel bir mektup göndererek milliyetçilik akımından etkilenen Cezâir-i Seb’a halkının Yunanistan ile birleşmesi için İngilizlerin bölgeden ayrılmasını talep ettiği ve İngiltere’nin yakın zamanda buna mecbur kalacağı yönünde uyarıda bulunsa da bunun dikkate alınmadığını ve kısa süre sonra bu tahmininin doğru çıktığını belirtmişti (Cevdet Paşa, *Ma’rûzât*, s. 43; Mustafa Reşid, *Bedaiyü’l İnşa*, s. 97-99; Y.EE, 38/132).

²³ İ.HR, 188/10507, 18 Ekim 1861; Y.EE, 79/8, s. 32; A.M, 25/980; *Ceride-i Havadis*, nr. 1059, s. 1; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 86, s. 1; nr. 91, s. 1; *Journal de Constantinople*, nr. 1677, s. 2. Cevdet Paşa bu memuriyeti için gidişinde ve dönüşünde verilmek üzere toplamda 120.000 kuruş aldığını yazmıştı (DH.SAİD.MEM, 8/12).

²⁴ İşkodra vilayetinin kuzeyinde dağlık kesimde kabileler halinde yaşayan halka malisör, bu bölgelere ise malisya adı veriliyordu. Bölgeye özgü diğer bir hususiyet askerî gerekçelere dayanan bayrak sistemiydi. Belirli mahalde savaş zamanı eli silah tutan kişileri organize etmekle mükellef ailelerden oluşan idarî-askerî bir düzen söz konusuydu. Müslüman ve Hristiyanların ayrı ya da birlikte bulunduğu bayraklar savaş zamanı bayrakdarın önderliğinde cepheye giderdi. Mirdita tamamen Katolik diğer bölgeler ise Müslüman-Katolik karışıktı. Ortodoks Slavlara karşı ortak mücadele ruhu hakim ve kabile bağları güçlüydü [Mustafa Gençoğlu, “İşkodra Vilayeti’nin İdari Taksimatı ve Yapısı (1867/1868-1908)”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3 (2015/Eylül): 269-270].

²⁵ M. Cavid Baysun, “Cevdet Paşa’nın İşkodra’ya Me’mûriyetine Âid Vesîkalar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 19 (1964): 45-46; Y.EE, 79/8, s. 33-34; 31/33; A.MKT.UM, 501/73, 502/41; 902/98.

usûlünü getirdi. Halk üzerinde iyi bir etki yapabileceği düşüncesiyle hafif suçluların tahliye edilmesi için yetkililerden izin istedi.²⁶ Bölgeyi incelediğinde, askerî müdahalenin durumu daha da kötüleştirebileceğini anladığı için hükümetin idarî tedbirle sorunu çözmeye çalışmasının doğru bir politika olduğuna karar verdi.²⁷

Cevdet Efendi, görev kapsamı gereği askerî, idarî ve malî işleri düzene koymakla uğraştı. Dağlıların bazı vergilerden muaf tutulması sonucu bölge maliyesinin ciddi sıkıntı içinde olması ve askerlere uzun süre maaş verilememesi²⁸ sorunlarını çözmeye çalıştı. Nizamiye ve redif taburlarının hastane, kışla gibi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla girişimlerde bulundu. Öte yandan stratejik öneme sahip Puka'daki eşkıyalık faaliyetlerine karşı alınacak tedbirleri görüşmek üzere bölge ileri gelenlerini İşkodra'da topladı. Karadağ'ın ilhak etmek istediği ve isyan hareketlerini desteklediği Vasovik sorununun ise askerî durumun uygunsuzluğu ve uluslararası politikanın hassasiyeti nedeniyle ilkbahara bırakılmasını uygun gördü.²⁹ Karadağlıların sınır anlaşmasına aykırı olarak saldırdığı İspiç nahiyelerini hükümete bağlı tutmak amacıyla bölge hanedanından Halil Bego ve İspiç Bayrakdarı Yovo'ya yüzbaşılık rütbesi verilmesini sağladı. Bu sırada İşkrel dağlıları ile Mirtida ahalisi arasında hayvan hırsızlığı sebebiyle oluşan düşmanlığı nasihat yöntemiyle bitirmek için bazı ileri gelenleri görevlendirip Mirdita Kaptanı Bib Doda Paşa'yı yanına çağırdı. Müzakereler sonucunda iki tarafın ihtiyarlarından bir hakem komisyonu oluşturularak sorunu çözmeye çalıştı.³⁰

Karadağlıların eşkıyalıkları ve iaşeyi engelleme girişimlerine karşı yeni güvenlik tedbirleri aldı. Eşkıyaların haftada 2 gün zahire taşımacılığı yapan Boyana vapurunu yakma planını önceden öğrendiğinde, Bar Kumandanı Dilaver Bey, Mirliya Ahmed Paşa ve Meclis Başkanı Hacı Muhtar Ağa ile birlikte gölde keşif gezisine çıkarak

²⁶ A.MKT.UM, 506/39, 13 Ekim 1861; *BEO.AYN.d*, nr. 294, s. 148; M. Cavid Baysun, "Cevdet Paşa'nın İşkodra'ya Me'mûriyetine Âid Vesikalar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 20 (1965): 23-24; *Journal de Constantinople*, nr. 1708, s. 2. Cevdet Efendi'nin tavsiyesi üzerine Karadağ ile mücadelede yarar sağlayan kişilere verilmek üzere İstanbul'dan 100 adet madalya gönderilmiştir (İ.DH, 484/32642, 15 Ocak 1862; A.MKT.UM, 528/48).

²⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 166. İşkodra Sancak Meclisi Üyesi Abdurrahman Sıddık Efendi, Cevdet Efendi'nin bölgeye ulaşmasıyla birlikte işlerin yoluna girmeye başladığına dair İstanbul'a yazı göndermiştir (A.TŞF, 35/77, 27 Ekim 1861).

²⁸ A.MKT.UM, 505/79, 12 Ekim 1861.

²⁹ İ.MMS, 23/1019, 7 Kasım 1861, lef 2; A.MKT.UM, 506/61; M. Cavid Baysun, "Cevdet Paşa'nın İşkodra'ya Me'mûriyetine Âid Vesikalar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 20 (1965): 35-36; 21 (1966): 39-40.

³⁰ A.MKT.UM, 2009/7, 14 Kasım 1861; Y.EE, 79/8, s. 66-69.

Karadağ sahiline yakın yerlerde saldırıya karşı hazırlık yaptırdı. Herhangi bir sıkıntı çıkması durumunda askerlerin aç kalmaması için yedek bir vapur ve birkaç sandal gönderilmesi için İstanbul'a haber verdi.³¹ Vergi gelirlerinin ve salgınlardan denetimi için birer gümrük ile karantina inşa edilmesi, telgrafhanenin yeni bir binaya nakli, mevcut rüştiyenin düzenlenmesi, cami inşası ve stratejik bölgelere telgraf makinesi gönderilmesi de durumu iyileştirmeye yönelik yatırım önerileriydi.³² Boyana nehri üzerindeki stratejik köprünün tamiri için başlattığı yardım kampanyasında olduğu gibi halkın da bölge imarına katkı sağlaması için çalıştı.³³ Ayrıca bazı ileri gelenlere hediye alıp, imam, müderris ve mektep hocalarına ihsanlarda bulunarak onları kazanmaya gayret etti.³⁴ Vergi toplanmasında yaşanan sorunların malî sıkıntıyı dayanılmaz bir noktaya getirmesi sonucu merkezden istediği 2.500.000 kuruşun gönderildiğini daha sonra İstanbul'a dönüş yolculuğu sırasında öğrenecekti.³⁵

Yeni Mutasarrıf Raşid Paşa'nın İşkodra'ya doğru yola çıkması üzerine İstanbul'a dönüş için Sadrazam Âlî Paşa'dan izin isteyen Cevdet Efendi, gelen cevaptaki "İşkodra dağlıları ile Mirditlerin beylerini lâyıkiyle ıslâh etmeksizin ve bir de ahâli-i İslâm ile Hristiyanların aralarını kavîce te'lif eylemeksizin yâni Hristiyanların muhafazası ve haklarında hüsn-i muamele olunması elzem olduğunu erkân-ı memlekete bi'l-etrâf anlatmaksızın çıkmamanız mütemennâdır" ifadelerinden pek memnun kalmadı. Çünkü toplanmak üzere olan komisyonun Mirdita meselesini çözeceğine inanıyordu. Farklı din mensuplarının uzlaştırılması konusunda ise Hristiyanların çoğunluğunu oluşturan Latinler ile Müslümanların uyum içinde yaşadığı ve Latin rahiplerin ayrıştırma politikasının amacına ulaşamadığı kanaatindeydi. Hatta bu iki unsurdan oluşturulacak yerel bir askerî gücün bölgenin emniyeti ve birliğin devamı açısından çok fayda sağlayacağı fikrindeydi. O'na göre "Bâbîâli" -yani Âlî Paşa-, bu ayrıntıları bilmediği için bölgede kalmasını istemişti. Bu nedenle meselenin izahını İstanbul dönüşüne bırakıp, işlerin yoluna girmekte olduğunu belirten bir telgraf

³¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 187-188; İ.MMS, 23/1019, 7 Kasım 1861, lef 1; A.MKT.UM, 520/99; *BEO.AYN.d.*, nr. 294, s. 148.

³² MVL, 939/50, 6 Kasım 1861; A.MKT.MHM, 237/84; A.MKT.NZD, 378/39; A.MKT.UM, 521/43.

³³ A.MKT.UM, 522/81, 5 Aralık 1861.

³⁴ İ.MMS, 24/1042, 24 Aralık 1861; A.MKT.NZD, 388/34.

³⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 178, 186; A.MKT.NZD, 380/33, 25 Kasım 1861; 383/49. Cevdet Efendi'nin sadarete gönderdiği bir telgraf şu şekildedir: "Şimdilik asayiş-i memleket iade ve istihsal kılındı. Fakat paraca müzayaka pek ziyadedir. Akçe olsa her istenilen şeyi yapmak kâbildir..." (A.MKT.UM, 506/39, lef 1).

göndermekle yetindi.³⁶ *Tarih-i Cevdet*'in 5. cildinin basımı da o sırada tamamlandı ve eser okuyucu ile buluştu.³⁷

Bölge idaresini Raşid Paşa'ya bırakan Cevdet Efendi, bir grup asker eşliğinde, Dilaver Paşa ile Bar'a hareket ederek İspiç nahiyesindeki bazı köy ve kaleler için güvenlik tedbirleri alınmasını istedi. O sırada Mirdita meselesini çözmek için ileri gelenlerin İşkodra'ya vardığı ve görüşmelere başlandığı haberini aldı. Kış mevsimi bastırmadan dönmek üzere 19 Kasım'da Bar'dan ayrılıp Korfu'da İşkodra Fırka Kumandanı İsmail Paşa ile görüştüktan sonra İstanbul'a ulaştı.³⁸

Yaptırdığı İşkodra haritası ile hazırladığı raporları Bâbîâli'ye sunduğu gibi fikirlerini özel olarak devlet adamlarıyla da paylaştı.³⁹ Hükümet, önceliği malî sıkıntının çözümüne vermişse de Cevdet Efendi'nin, içeriden vurulmadığı takdirde Karadağ'ın saldırılarının önlenemeyeceği görüşünü dikkate alan Sadrazam Fuad Paşa, gerekli hazırlıkları yaptırdıktan sonra Karadağ üzerine harekete geçilmesini sağladı.⁴⁰ Müslüman ve Katolik Latinlerden bir askerî güç oluşturma fikri ise Dar-ı Şûrâ-yı Askerî'de görüşüldüyse de o dönem de uygulanamadı.⁴¹ Bu husus, 1863'teki Bosna teftişi sırasında da Cevdet Efendi'nin gündeminde olacaktı. Hatta İşkodra'da Müslüman

³⁶ Y.EE, 79/8, s. 69-72; *Journal de Constantinople*, nr. 1704, 31 Ekim 1861, s. 3; A.MKT.UM, 2009/6; Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 185.

³⁷ A.MKT.NZD, 376/61, 4 Kasım 1861; MB.İ, 21/170; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 120, s. 4.

³⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 185-186; A.MKT.NZD, 377/7, 7 Kasım 1861; A.MKT.UM, 2009/8; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 111, s. 1.

³⁹ Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000026, vr. 42-47. Bu raporlardan bazılarının suretleri için bkz. M.Cavid Baysun, "Cevdet Paşa'nın İşkodra'ya Me'mûriyetine Âid Vesikalar", *Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 22 (1967): 181-193. Cevdet Efendi'nin İşkodra'nın coğrafî, idarî, malî ve nüfus yapısı hakkında verdiği ayrıntılı bilgiler için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 190-212; İ.DH, 485/32729, 10 Şubat 1862; CP.Yz, 000026, vr. 32-41. Bu kaynaklar kullanılırken dikkat edilmesi gereken husus, Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'de verdiği hane miktarları ile 000026 nolu defterde yazdığı bazı rakamların farklı olmasıdır. Ara sayı ve toplam hesaplamaların sağlama yapılarak ve ihtiyatla kullanılması gerektiği de belirtilmelidir. Kendisinin de ifade ettiği gibi tahminlere dayanan bu verilerin aktarımı sırasında bazı hatalar yapıldığı anlaşılmaktadır (Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 199; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000026, vr. 40). İşkodra'ya dair sunduğu raporun sonunda yer alan iki cetveldeki hane ve bayrakdar sayıları da yine bu kaynak ile farklılık gösterdiğinden bilgiler ihtiyatla kullanılmalıdır (Y.EE, 79/8; 79/9). Cevdet Efendi'nin raporlarında önerdiği hastane yapımı, orman, nehir ve göllerin mühendis aracılığıyla keşfi, liman ve rıhtım inşası, yol yapımı, vergi düzenlemesi gibi idarî tedbirlerin hayata geçirilmesi için daha sonradan karar alınmıştır (A.MKT.NZD, 402/81, 25 Şubat 1862; 426/83; MVL, 946/59; MB, 94/87; A.MKT.MVL, 146/100).

⁴⁰ İ.MVL, 465/21026, 19 Mayıs 1862; A.MKT.NZD, 403/22; Y.EE, 79/8, s. 76-77; 31/33, s. 46; 38/133, lef 8. Hükümet, Çerkes Abdi Paşa'nın tekrar müşirlik rütbesi ile İşkodra'ya gönderilmesine karar verip Ferik Derviş Paşa'yı iki bölgede de bulunmak üzere Hersek kumandanlığına atadı. Serdar-ı ekrem Ömer Lütfi Paşa'nın yönetiminde ortak hareket eden Abdi ve Derviş Paşalar, Karadağ'ı bozguna uğratarak öne sürülen şartları kabule zorladı (Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 249-254; C.AS, 1011/44300, 19 Nisan 1863; 1013/44366; A.MKT.NZD, 380/57; A.MKT.UM, 577/29; *Ceride-i Havadis*, nr. 1070, s. 4).

⁴¹ İ.DH, 465/21026, 19 Mayıs 1862; Y.EE, 79/8, s. 79; Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 213.

ve Hristiyan halkı kapsayacak şekilde askerî bir düzenlemenin yapılabileceğini ileride II. Abdülhamid'e de arz edecekti.⁴²

Cevdet Efendi'nin, yaklaşık 2 ay süren özel memuriyeti tek ve tam yetkiyle çıktığı ilk teftiş gezisi olması bakımından önemliydi. Burada uyguladığı tedbirlerle ve din ayrımı gözetmeksizin devlet menfaatine tüm unsurları biraraya getirme düşüncesiyle Tanzimat'ın ana fikrini benimseyen temsilcilerden biri olduğunu göstermişti. Bu görevi sırasında edindiği tecrübe diğer Rumeli görevlerinde işine yaradığı gibi, bölge ile kurduğu bağ ömrünün sonuna kadar sürdü. İşkodra'daki durum hakkında mahallî memurlar ile haberleşip neler yapıldığını takip etti. Gerekliğinde bölgeyi tanıyan bir danışman sıfatıyla alınan kararlarda etkili oldu.⁴³

2.3. Bosna-Hersek Teftişi (1863-1864)

Bu başlık altında hükümetin 1863'te başlattığı taşra teftişi politikası çerçevesinde Bosna-Hersek müfettişliğine atanan Cevdet Efendi'nin bölgedeki faaliyetleri anlatılacaktır.

2.3.1. Müfettişliğe Atanması

19. yüzyılın başından itibaren iyice kendini hissettiren idarî ve askerî sıkıntıları, 1839 Tanzimat Fermanı'nın eşitlik, adalet ve refah ilkeleriyle çözeceğini vaat eden Osmanlı Devleti, gelenekçi yapıyı tamamen dönüştürecek reformların ne ölçüde uygulandığını anlamak ve sorunları tespit etmek için müfettiş gönderme ya da imar meclisleri kurma gibi çeşitli girişimlerde bulunmuştu.⁴⁴ 1863'te başlatılan taşra teftişi projesi ise Cevdet Efendi'yi yeni bir Rumeli macerasına sürükleyecekti.

Geniş çaplı bir teftiş hareketinin tekrar gündeme gelişi, Sultan Abdülaziz'in imparatorluğu yeniden güçlendirmek ve devlet otoritesini sağlamak amacıyla Mısır

⁴² Y.EE, 79/8, s. 95-96; 31/33, s. 50.

⁴³ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 214; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000055-3, lef 82, 84; Y.EE, 36/43; 31/33; 35/83; DH.MKT, 1719/76; TŞR.BNM, 8/75; 12/70; 22/15; A.MKT.MHM, 481/6; A.MKT.UM, 514/52; *BEO.AYN.d*, nr. 454, s. 68. 1863 yılında Rumeli müfettişi olarak İşkodra'ya giden Abdüllatif Subhi Bey (Paşa) de Cevdet Efendi'nin daha önce verdiği tavsiyeler doğrultusunda hareket etmiş ve kendisine tespitlerinin doğruluğunu bildiren bir yazı göndermiştir (TŞR.BNM, 2/32, 26 Temmuz 1863).

⁴⁴ Ali Akyıldız, "Tanzimat", *TDVİA*, XL, 1-4; Tahir Bilirli, *Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri (1845-1846)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019, s. 87-406; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 3 (1992/Ocak): 325-328.

seyahatine çıkması ile birlikte değerlendirilmesi gereken bir olgudur. Zirâ dönem basınında padişahın Mısır seyahati sırasında bazı bölgeleri bizzat teftiş edeceği, bu bağlamda Rumeli ve Anadolu'ya gönderilecek müfettişlerin de atandığı halka duyurulmuştu.⁴⁵ Teftişin genel amacı, idarî ve sosyal alanlardaki şikâyetleri tespit etmek, malî sorunları “tenkih” ve “tasarruf” politikasıyla ortadan kaldırmak olarak belirlenmişti.⁴⁶ Bu kapsamda 4 teftiş sahası için birer memur görevlendirildi.⁴⁷

Cevdet Efendi ise önce, müfettişlerin göndereceği raporların hızla incelenip işleme konulması için kurulan komisyon başkanlığıyla bu sürece katıldı.⁴⁸ Bosna-Hersek müfettişi konusunda tereddütte kalan Bâbiâli, 3 kere tercihini değiştirdikten sonra ilmiyeden “daha cerbezeli” bir kişi olduğu gerekçesiyle Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye Üyesi Cevdet Efendi’de karar kıldı. Yeni müfettişin de diğerleri gibi 30.000 kuruş maaş ile yol masrafları için 50.000 kuruş olarak aşağıda özetlenen talimatname doğrultusunda hareket etmesi istendi.⁴⁹

Buna göre, refah, huzur ve güvenliğin sağlanması için halkın durumunu iyileştirmek ve yolsuzlukları ortadan kaldırarak gerekli ıslahatı yapmak esas görevdi. Müfettişler, mahallî yönetici ve memurların icraatlarını denetleyecek, şikâyetleri değerlendirip suçluları görevden alacak, Tanzimat’ın ilkelerine aykırı şekilde cinayet, hırsızlık, gasp, tecavüz, işkence, rüşvet gibi suçları işleyenleri cezalandıracak, nâiplerin, idarî ve adlî meclislerin çalışmalarını denetleyecek, gereksiz memuriyetleri kaldıracak

⁴⁵ *Tercüman-ı Ahval*, nr. 315, 30 Mart 1863, s. 1; *Tasvir-i Efkâr*, nr. 69, s. 1.

⁴⁶ *Tasvir-i Efkâr*, nr. 78, 27 Mart 1863, s. 1; *Takvim-i Vekayi*, nr. 689, s. 1.

⁴⁷ İlk aşamada Hüdavendigâr, İzmir, Konya ve Adana’dan oluşan Anadolu Sağ Kolu’na Ahmed Vefik Efendi (Paşa), Trabzon, Erzurum, Harput, Kürdistan, Ankara ve Kastamonu’yu içine alan Anadolu Sol Kolu’na Bursalı Ali Rıza Efendi, Selanik, Tırhala, Yanya, Manastır ve İşkodra’yı kapsayan Rumeli Sol Kolu’na Abdüllatif Subhi Bey (Paşa), Bosna-Hersek ile sınırlandırılan Rumeli Sağ Kolu’na Afif Bey, Edirne, Niş, Vidin ve Silistre bölgelerine de Ferid Bey atandı. Müfettişlerin yanına, yardımcı, kâtip-i evvel ve sâni, muhasib-i evvel ve sâni, evkaf, zabtiye, defterhane memuru, mühendis, doktor, zabıt ve 2 çavuştan oluşan birer ekip verilmesi kararlaştırıldı [İ.MMS, 26/1150, 29 Mart 1863, lef 2; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 315, s. 1].

⁴⁸ Cevdet Efendi’nin Bosna-Hersek memuriyetine atanmasından sonra bu komisyon fesh edildiğinden Bâbiâli, evrakın hızla işleme konulması amacıyla ne tür muamele gördüğünü özetleyen müzekkireler hazırlamaları ve havaleleri işaretle belirtmeleri için müfettişlere bir emir gönderdi (A.MKT.NZD, 481/73, 13 Mayıs 1863; *BEO.AYN.d.*, nr. 292, s. 49).

⁴⁹ İ.DH, 508/34596, 13 Haziran 1863; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 351, s. 1. Cevdet Paşa, kendisinden önce müfettişlik yapan Ziya Beyefendi’nin azli hakkında *Tezâkir*’de “mebhas-i zulf-i semen-bûyi uzatma kısa kes” sözleriyle herhangi bir yorum yapmamışsa da (Cevdet Paşa, *Tezâkir* 13-20, s. 266) daha rahat kalem oynattığı *Ma’rûzat*’ta “Saray Bosna’ya varır varmaz rû-nümâ olan yolsuz ve uygunsuz hareket u teşebbüsâtı” nedeniyle görevinden alındığını belirtmişti (s. 61). Ancak, Ziya Beyefendi bu görevinden alınıp Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye üyeliğine atanmıştır, diğer bir ifadeyle terfi etmiştir (Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat*, s. 33; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 341, 5 Haziran 1863, s. 1).

ve malî kayıtları kontrol edecekti. Devlet, bir akçeyi bile gereksiz harcamayı “ihânet” saydığı için tasarrufa, tenkihata ve vergi sistemine özen gösterecek, halkın yardımıyla yeni yolların açılmasını ve güvenliğini sağlayacak, eski âdetlerin yarattığı malî külfet nedeniyle evlenemeyenler için kolaylaştırıcı adımlar atarak nüfusun çoğalmasını sağlayacak, metruk arazileri tarla yapmak isteyen vatandaşlara tapulu arazi dağıtarak ziraati geliştirmeye çalışacak, Kırım ve Çerkezistan’dan gelen muhacirlerin iskân sorunlarını halledecek ve hâpishanelerin durumunu iyileştirecekti.⁵⁰ Bâbîâli’nin müfettişlerden diğere bir isteği de gazetelerde yayımlanmak üzere idarî ve malî faaliyetlere dair aylık bir rapor göndermeleriydi.⁵¹

Cevdet Efendi, yeni memuriyetine atanmasının hemen ardından sadaret-i Anadolu payesi (Anadolu kazaskerliği), Mostar’a varışından kısa süre sonra da birinci rütbeden Mecidiye nişanı ile taltif edildi.⁵² Böylece hem ilmiyede yükselme hem de imparatorluğun can damarı Rumeli’de mülkî tecrübe kazanma fırsatı bulmuştu. Bu ihsanlara usûlen değil de daha samimî bir üslupla teşekkür etmiş olması dikkat çekmektedir.⁵³ Zira diğere taşra görevlerinin aksine Bosna-Hersek müfettişliğine getirilmesini merkezden uzaklaştırma operasyonu gibi değerlendirmeyip başta asker tertibi olmak üzere kendince başarılarını uzun uzun anlatacaktı.⁵⁴ Abdülatif Subhi Bey, Ahmed Vefik ve Rıza Efendilerin müfettişlikleri bahsi ise kendi hikâyesinin girişine

⁵⁰ İ.MMS, 26/1150, 29 Mart 1863, lef 1; Testa, *Recueil des Traités de la Porte Ottomane avec Les Puissances Étrangères*, VII, 385.

⁵¹ A.MKT.MHM, 267/30, 25 Haziran 1863. Dönem gazeteleri içinde *Tercüman-ı Ahval*’in diğere müfettişlerin faaliyetlerini de haber yapmakla birlikte Bosna teftişine özel bir yer ayırdığı anlaşılmaktadır. Yaklaşık 18 aylık süreçte neredeyse her sayısında Cevdet Efendi’nin faaliyetlerini sayfalarına taşıdığı gözlemlenmektedir.

⁵² İ.DH, 513/34882, 24 Ağustos 1863; *Takvim-i Vekayi*, nr. 702, s. 2; *Tasvir-i Efkâr*, nr. 106, s. 1. Cevdet Efendi, memuriyeti ve Anadolu kazaskeri olması hasebiyle aralarında o dönem Trablusgarp Valisi Mahmud Nedim Paşa’nın da bulunduğu birçok tanıdığından tebrik mektubu almıştı. Örnekler için bkz. TŞR.BNM, 2/5; 2/6; 2/36; 2/45; 4/15; 6/16; 13/98; 1/126; 1/135. Düşülen tarihlerden bir mısra ise şu şekildedir:

İntizam-ı din ü devlet rahat-ı âlem için

Bosna’ya Cevdet Efendi’yi müfettiş ettiler (TŞR.BNM, 3/106, 16 Ağustos 1863).

⁵³ TŞR.BNM, 2/11, 20 Temmuz 1863.

⁵⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir*’de Bosna-Hersek müfettişliğini *Tezâkir*’de (13-20, s. 266-275; 21-39, s. 1-107) yaklaşık 117 sayfada (transkripsiyon) anlatmaktadır. *Ma’rûzât*’ta ise “Bosna’daki icraat-ı teftişenin yalnız tensikat-ı askeriyye faslı mufassal yazılsa bir kitâb olur” diyerek yaptığı işin önemini vurgulamıştı (s. 80). Ayrıca II. Abdülhamid’in isteği üzerine kaleme aldığı “Tuna Vilayeti’nin teşkiline ve muahharen Hersek ihtilalinin zuhuruna dâir bir kıta lâyiha” girişiyile başlayan raporu, konu hakkında *Tezâkir* ve *Ma’rûzât*’ta yazılanlar ile paralel bilgiler sunmaktadır (Y.EE, 39/8, 1 Nisan 1894). Bu raporun tam transkripsiyonu için bkz. M. Hüdai Şentürk, “Tuna Vilayeti’nin Teşkiline, Karadağ ve Hersek Vukuâtına (1861) dâir Cevdet Paşa Tarafından Kaleme Alınan Lâyiha”, *Belleten* 226 (1995): 727-737.

koyduğu birkaç alay ve espri malzemesi olmaktan öteye geçemeyecekti.⁵⁵ İsyanlar ile idarî ve sosyal sıkıntılarla yıpranmış görev bölgesinin ıslahı kendisi için şüphesiz zorlu; fakat geçildiğinde mutlak başarıyı getirecek bir sınavı temsil ediyordu.

2.3.2. Hersek Teftişi

Cevdet Efendi, 23 Haziran'da Karadağ Komiseri Ferik Osman Paşa ile birlikte İstanbul'dan ayrıldı. Ragusa'ya vardığında Osmanlı Şehbenderi Persiç ile görüşerek Karadağ sınırı ve isyan halindeki Hristiyan halkın yaşadığı bölge olarak bilinen “nevahi-i asiyye”⁵⁶ hakkında bilgi aldı. Klek limanından hareketle Hersek sancağının merkezi olan Mostar'a ulaştı.⁵⁷ Eyalet Valisi Şerif Osman Paşa, kendisini karşılamak üzere Bosna Meclisi Üyesi Abdullah Efendi ile Müdürü Ahmed Bey'i görevlendirmişti. Cevdet Efendi, önceden Hersek tarafına geçmiş olan Müsteşar Belgradlı Raşid Bey (Paşa) ve Tercüman Wassa Efendi (Pasco Wassa Paşa)⁵⁸ ile buluşarak hemen göreve başladı.⁵⁹ Selefî Ziya Beyefendi'nin yaklaşık 2 ay süren müfettişliği boyunca yazdığı raporların birer sureti bilgi edinmesi için kendisine gönderilmişti.⁶⁰ Resmî olarak görevlendirildiğini belirten ferman okunduktan sonra memuriyeti, Türkçe, Boşnakça,

⁵⁵ “Vefik Efendi, Bursa'da saplanup kaldı; hükm-i Karakuşî ile vâkı olan icraât-ı hodserânesinden dolayı halkın şikâyetini ayyuka çıkırdı. Rıza Efendi, Canik'e varup bir iki harab mescid bularak anları ta'mir ile meşgul oldu. Evkât-ı haliyesini de hamamlarda geçirdi. Bu cihetle içerülere doğru gidüp de vazife-i teftişi icra edemedi. Subhi Bey ise, bir sür'at-i fevkalâde ile tatar gibi Manastır'a kadar gitdi, ve İşkodra tarafına aslâ teveccüh etmeyüp hemen bir kısa devr ile Dersaadet'e avdet etdi”... “Fuad Paşa, latife-gû bir zât olup o zaman demiş idi ki: «Dört müfettiş gönderdik. Dördünün de ta'limâtı bir idi. Her biri bir dürlü itihâd eyliyerek, meslekleri mezâhib-i erba'a gibi birbirine muhâlif oldu»” (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 61).

⁵⁶ Nevahi-i asiyye hakkında tarihî bilgi için bkz. *Tezâkir 13-20*, s. 272-275; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000029, s. 41-43.

⁵⁷ TŞR.BNM, 1/129, 16 Temmuz 1863; A.MKT.MHM, 210/77; Pasco Wassa, *La Bosnie et L'Herzégovine Pendant La Mission de Cevdet Efendi*, Constantinople 1864, İstanbul: Les Éditions Isis, 1999, s. 77.

⁵⁸ Cevdet Efendi ile İşkodra teftişi sırasında da birlikte olan Wassa Efendi, Bosna müfettişliğini konu alan Fransızca bir kitap kaleme aldı. *La Bosnie et L'Herzégovine Pendant La Mission de Cevdet Efendi* adlı eserini Osmanlı Devleti'nin bu coğrafyadaki sorunlarını ve bunları çözmek için neler yaptığını kamuoyuna -özellikle Avrupa- anlatmak için yazdığını belirtir. Uluslararası politikanın her zaman gündeminde olan bölgede, devleti zor durumda bırakan meseleleri halletme çabasını yansıtan böyle bir duyuru yapma ve meşruiyet sağlama ihtiyacı makul görünmektedir. Bosna'daki faaliyetleri sırasında yabancı müdahalesine meydan vermemek için oldukça hassas davranan Cevdet Efendi, birlikte görev yaptıkları yaklaşık 18 ay sonunda ortaya çıkan hikâyeyi kaydetmesi için Wassa Efendi'yi teşvik etmiş olabilir. Ayrıca Cevdet Paşa'nın 1880'lerde yazdığı *Tezâkir*'i ile ilk basımı 1864'te yapılan bu kitabın olayları anlatım sırası ve biçiminin bir hayli benzediği de belirtilmelidir. Eserde o dönemde Bosna-Hersek bölgesinin idarî, sosyal, coğrafi, ekonomik yapısı ve tarihi hakkında bilgiler de yer almaktadır. (Pasco Wassa, *La Bosnie et L'Herzégovine*, s. 6-8, 9-68).

⁵⁹ TŞR.BNM, 1/120, 10 Temmuz 1863; 1/126; A.MKT.MHM, 272/2. Cevdet Efendi'nin yanına atanan diğer memurlar için bkz. A.MKT.MHM, 267/37.

⁶⁰ A.MKT.MHM, 270/36, 19 Temmuz 1863; TŞR.BNM, 2/13; *BEO.AYN.d*, nr. 292, s. 31. Bu yazılardan bazılarının suretleri için bkz. Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, B0001, s. 1-8.

Fransızca, İtalyanca ve Slavca ilanlar ile halka duyuruldu. Cevdet Efendi, Mostar meydanında yaptığı konuşmada, herkesin kanun önünde eşit olduğunu, adaletin sağlanacağını ve en iyi şekilde hizmet etmeye çalışacağını vurguladı.⁶¹

Cevdet Efendi, merkeze gönderdiği ilk yazılarında, bir devlet memurundan beklenebileceği üzere eskiyi eleştirerek (devr-i sabık yaratarak) yeni yönetime duyduğu güveni vurgulama ihtiyacı hissetmişti. Sultan Abdülmecid zamanında “bazı ukalânın” devletin pek de inkâr edilemeyecek sebeplerden ötürü bir sene içinde çökeceği dedikodusunu yaydığını, ancak tahta çıkan Sultan Abdülaziz’in imparatorluğa “taze hayat” aşılıyor bu söylentileri çürüttüğünü, kendi haline bırakılsa belki 1 yıllık ömrü kalan Bosna’nın da canlanmaya başladığını ve yeniden fethedilip ele geçirileceğini dile getirdi. Hersek’in Bosna eyaletinin kilidi olduğu halde, eski yönetim zamanında Rumeli’nin hiçbir yerinde görülmeyen bir zulüm ve saldırıya maruz kaldığını, bölgenin yabancı devletlerin entrikalarının yarış alanı haline geldiğini anlattı. Bölgenin bir tarafının isyana diğer tarafının ise Avusturya himayesine meyilli olduğunu düşünüyordu. O’na göre bunun nedeni yabancı devletlerin kışkırtması ile gönderilen devlet memurlarının ehliyetsizliği ve kötü yönetimi idi. Halkın, rüşvet ve yolsuzluk nedeniyle devlet memurlarını “para kapmak için gelmiş bir takım gasıb ve gaddar”lar olarak gördüğünü iddia ediyordu. Eski yönetim yüzünden yuvasını bırakıp dağa çıkan halkı tekrar devlete ısındırmanın zorluğuna, her işe “elifbasından” başlanacağından ıslahatın uygulanması için gerekli zamanın belirlenemediğine, bu sancağın sıkıntısının diğer teftiş bölgelerine benzememesi sebebiyle tek yardımcısının Allah ve dayanağının Sultan olduğuna dikkat çekti. Bu bağlamda öncelikle amacının, hazineye yük olmadan vergi ve arazi düzenlemeleri yapmak, nüfus sayımı ve imar faaliyetleri ile isyan bölgesini ıslah ederek idarî ve sosyal açıdan başarılı bir model ortaya koymak olduğunu vurguladı.⁶²

⁶¹ TŞR.BNM, 2/27, 26 Temmuz 1863; *Le Constitutionnel*, nr. 256, 13 Eylül 1863, s. 2. İlanın Türkçe, Fransızca ve İtalyanca suretleri için bkz. TŞR.BNM, 20/45, 22 Mayıs 1864, lef 2; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000028, s. 1-2; Pasco Wassa, *La Bosnie et L’Herzégovine*, s. 77-78.

⁶² A.MKT.UM, 784/15, 21 Haziran 1864, s. 2, 9; MB, 99/28. Mâbeyn’e gönderdiği yazıda geçen “... zira devr-i Ahmed Han’dan berü aba vü ecdadım hep devlet uğurunda sinelerini top ve tüfenge siper eyledikleri halde hiçbirisi abd-i dâileri kadar mazhar-ı âtfet-i devlet olmadıklarına binaen ve ale’l-husus hakk-ı na müstehakk-ı kemterânemde şayan ve bî-dirig buyurulan ve binde birinin edâ-yı şükri uhde-i imkândan hariç görülen bunca avâtif-ı seniyye-i hazret-i padişahîye nazaran uğur-ı hümayunda can feda etmek pek küçük bir vazifeyi ifâdan ...” şeklindeki ifadeleri ile de çalışma azmini ortaya koymak ister gibi görünüyordu (MB, 99/44).

Hersek'teki en önemli iş nevahi-i asiyyeyi itaat altına almaktır. Uzun yıllardır Karadağ ile devam eden kan davasında Müslümanlara destek veren bölge Hristiyanları, zamanla aksi yönde tavır alarak devlete karşı 1857'den 1862'ye kadar süren büyük bir isyana kalkışmıştı. Rusya, Karadağ ve Avusturya, kendi haline bırakıldığı için yerel hükümetin “yok gibi bir hale” geldiği bölgeye nüfuz etme amacındaydı.⁶³ Bölgenin uluslararası politikada kritik bir yer işgal ettiğini bilen Bâbîâlî, ahaliyi silahla yatıştırmaya çalışıyorsa da “yeniden bir harb kapısı açmak” istemiyordu. Cevdet Efendi, Rusya ile Avusturya memurları arasındaki rekabetten yararlanarak nevahi-i asiyye reislerini Mostar'a davet etti. Savaşın bitiminde güçleri azalan ve işlerini yoluna koymak isteyen reisler de hükümetle uzlaşmaya meyilliydi. İşkodra'da birlikte görev yaptığı Erkân-ı Harbiye Kolağası Bursalı Hüseyin Hüsnü Efendi ile Amasyalı Hüseyin Fevzi Efendi'yi kendisine yardımcı olmaları için yanına aldı. Ayrıca bir davayı tahkik etmek için bölgede bulunan Üçüncü Ordu Müşir Kaymakamı Abdi Paşa'yı bir süre yararlanmak üzere alıkoydu.⁶⁴

Şuma ve Popova nahiyeleri, isyan sırasında Derviş Paşa tarafından zaptedilmiş ve yarısı gayrimüslim 50 derbent muhafızı (*pandur*) ile güvenliği sağlanmıştı. 1862'de isyanın bastırılmasından sonra bölge güvenliği Arnavut askerine bırakılmışsa da halk bu tercihi benimsemediği için yeni bir karışıklık çıkmasından korkuluyordu. Cevdet Efendi, iki nahiyede Pandurbaşı Hoca Braşkovik ve askerlerini görevlerine iade ederek sükuneti sağlamaya çalıştı. Bu tür siyasi meselelerde kullanmak ve reisler hakkında bilgi edinmek üzere Raguza Şehbenderi Persiç'i Mostar'a davet etti. Nevahi-i asiyye reisleri, Luka Vukavloviç ile Pop Boğdan'ı temsilci olarak İstanbul'a göndermeyi düşünüyordu. Luka ile irtibata geçen Persiç ve Trebin Kaymakamı Münib Efendi, reislerin İstanbul ya da Mostar'a gitmek arasında kararsız kaldıklarını kendisine bildirdi.⁶⁵ Cevdet Efendi, bir süre sonra Mostar'a gelen nevahi-i asiyye reis ve ileri gelenleriyle görüşerek ıslahat fikrini benimsetmeye çalıştı. Luka Vukavloviç'i tüm nevahi-i asiyyeye voyvoda tayin ettirme isteklerini uygun bir dille reddettiği reisleri, ıslahatı halka anlatmak için hazırlanan yazılarla birlikte geri gönderdi. Bazılarını ise

⁶³ A.MKT.UM, 784/15, 21 Haziran 1864, s. 5; MB, 99/27; *BEO.AYN.d*, nr. 292, s. 132, 143; s. 136; Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 268-269.

⁶⁴ Hatice Akın, “Ahmet Cevdet Paşa'nın Bosna Müfettişliği”, (Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004), s. 66-68.

⁶⁵ Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000057, s. 3-4; MC.Yz, B0001, s. 11; A.MKT.MHM, 2/75, 11 Eylül 1863; 275/68; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 3.

süslü sorgular ve elbiseler hediye ederek ya da Mecidiye nişanı verdirerek yönetime isindirmaya çalıştı. Piva Voyvodası Pop Jarko, Pop Boğdan ve Kosireva Manastırı Başpapazı Pop Todosiye ile de görüşerek iyi niyetini gösterdi.⁶⁶ Mostar'a gelen Zube, Benan, Gaka reis ve ileri gelenleriyle de birkaç defa görüştükten sonra Drobniak bölgesi ve Luka Vukavloviç dışındakilerle genel bir uzlaşmaya varılmasını sağladı.⁶⁷ Hersek'deki arazi ve çiftlik işlerinin halledilmesi, tapu dağıtılması ve çiftçiler ile kontrat yapılması için bir arazi memurunun Benan'a gönderilmesi,⁶⁸ pandurbaşıların nahiyelere göre görevlerinin yeniden tanzimi, Drobniak ve Kruşovita gibi kritik bölgelerde güvenilir kişileri görevlendirmesi uzlaşmayı sağlamlaştırmak üzere uyguladığı ek tedbirlerdi. Dolayısıyla ilk geldiklerinde telaşlı ve tedirgin olan reisler gördükleri muamele karşısında olumlu düşünce ve izlenimlerle memleketlerine dnmşti. Cevdet Paşa'nın deyimiyle bölge "pamuk ipliği" ile merkezi yönetime bağlanmıştı.⁶⁹

Cevdet Paşa o dönem nevahi-i asiyye reisleriyle ilişkisinin tehdit ve baskıya değil karşılıklı güven ilişkisine dayandığını *Tezâkir*'de vurgulamak istemişti. Bölge ileri gelenlerinden Hacı Drao'nun kendisine Mostar'da toplanan tüm reisleri tutuklatarak meseleyi kökünden halletmesini tavsiye etmesi üzerine hükümete güvenmiş kişilere böyle bir muamele yapamayacağını, hatta Bâbiâli'den böyle bir emir gelse reisleri önce kaırtıp sonra peşlerine düşeceğini belirtmişti. Kötü bir tavsiye ya da sınav olduğunu düşündüğü bu olayı idare anlayışını yansıtma amacıyla dialoglarına kadar nakletmişti. Hatta Pop Jarko'nun Mostar'a geldiğine inanamayıp bizzat görme ihtiyaı hisseden Binbaşı Hâfız Efendi'nin utancı da bu satırlarda yer bulmuştu. İyi muamele ve karşılıklı güvenle en zor işlerin bile başarılabilceğini sezdirmeye çalışmıştı.⁷⁰

Islahata güzel bir örnek olacağını düşündüğü şuma nahiyesinden 4 kocabaşının Mostar'a gelerek şikâyetle bulunmasına şaşırmıştı. Çiftlik sahipleri (*ashab-ı alaka*) angarya yükleyip ücretsiz peynir, yumurta, kuzu istediği çiftçilerin mer'alarını Avusturya'ya kiralıyordu.⁷¹ Cevdet Efendi, bu şikâyetler zerine 1858 Arazi

⁶⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 6-7; A.MKT.UM, 2015/21, 16 Kasım 1863; 2015/23; HR.MKT, 463/3; *BEO.AYN.d.*, nr. 292, s. 159; CP.Yz, 000057, s. 7.

⁶⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 10; TşR.BNM, 5/116, 13 Eylül 1863; 9/3; Pasco Wassa, *La Bosnie et L'Herzgovine*, s. 85; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 410, s. 2.

⁶⁸ İ.DH, 513/34937, 7 Eylül 1863; 518/35247; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 11-12.

⁶⁹ İ.DH, 518/35275, 24 Kasım 1863; Y.EE, 38/133, lef 9; HR.SYS, 267/19; *BEO.AYN.d.*, nr. 292, s. 143.

⁷⁰ Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000027, s. 40; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 13-14.

⁷¹ İ.DH, 513/34916, 2 Eylül 1863, lef 3; A.MKT.MHM, 276/2; Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, B0001, s. 14.

Kanunnamesi ile 1859 Bosna Hersek Çiftlikatı Nizamnamesi'nin getirdiği yeniliklerden bahsedince bölge ileri gelenlerinin düzenlemeden habersiz olduklarını anladı. Kanunnamenin tam olarak uygulanmadığı bölgede nizamname, âdet gereği nahiye davulu çalınarak halka ilan edilmediğinden yürürlüğe konulmamıştı. İlgili bölümde ayrıntılı anlatıldığı üzere 1858'de kendisinin de üye bulunduğu Meclis-i Âlî-i Tanzîmat'ta Hristiyan çiftçilerin şikâyetlerine çözüm bulmak ve başta Avusturya olmak üzere yabancı devletlerin müdahalelerine fırsat vermemek amacıyla 7 eyaletten İstanbul'a giden yarısı gayrimüslim 42 vekil ile 10 ay süren müzakereler sonucu hazırlanan Bosna Çiftlikatı Nizamnamesi, 1859'da Türkçe ve Boşnakça bastırılmıştı. Çiftlik sahipleri ile çiftçiler arasında muhtemel anlaşmazlıkları önlemek için birçok kontrat imzalanarak nizamname ve ilanname ile birlikte ilgili yerlere gönderilmişti.

Cevdet Efendi, bizzat kendisinin mühürleyip işaretlediğini söylediği Bosna Hersek Çiftlikatı Nizamnamesi'nin uygulanmamış ve hatta bazı meclis üyeleri tarafından duyulmamış olması karşısında şaşkınlık içinde kalarak hemen bir soruşturma başlattı. Raguza Şehbenderi Persiç Efendi ile Hersek Mutasarrıfı Cavid Paşa'nın dahi konuyla ilgili bilgisi yoktu. İstanbul'da toplanan mecliste görevli 2 vekilden “Evet bizler İstanbul'da iken öyle bir nizamname yapılmış idi. Fakat nüseh-i matbuası buraya gelmedi” cevabını aldı. Bosna Valisi Osman Paşa'dan nizamnamelerin vaktiyle Mostar'a gönderilmiş olduğunu öğrendiği için bir muhasebe memuru ile “define arar gibi” mahzende nizamname bulmaya çalıştı. Sonunda bulunan nizamnamelerin paketlerinin açılmamış olduğunu hayretle gördü. Bu durumu hikâyeleştirmeyi abes bulduğunu belirtse de hem o dönem Bâbîâlî'ye bildirecek hem de ibretlik bir örnek olarak tarih notlarına ekleyecekti.⁷²

⁷² A.MKT.MHM, 276/45, 13 Eylül 1863; TŞR.BNM, 3/107, lef 3; Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, B0001, s. 17-18. Cevdet Paşa'nın sorumluluğu uygulayıcı memurlara yükleme ve devlet adamlarının kritik pozisyonunu vurgulama tavrı yine kendini göstermişti. Böyle önemli bir nizamnameyi uygulamayı unutarak bir kenara atan memurlarla ülkeyi idare etmenin mümkün olmadığını bir kere daha vurgulamıştı (Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 5; Ümit Meriç Yazan, *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1992, s. 55-56). Ayrıca *Ma'rûzât*'ta daha açık bir şekilde Serdar-ı ekrem Ömer Paşa'yı mülkî işlerde bilgisiz ve tecrübesizliği nedeniyle bölgede bulunduğu sırada nizamnamenin uygulanmasına yeterince önem vermemekle itham ederek hedef göstermişti (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 69). Cevdet Paşa, hayatının son yıllarına kadar devletin dahilî ve haricî işlerindeki idarî bozukluğun memurlardan kaynaklandığını düşünmeye devam etmiş, bu vaziyetin “ıslahı”nı zarurî görmüştür (Y.EE, 38/95, s. 2). Cevdet Paşa'nın doğru insanları göreve getirme ve bunu mümkün kılacak bir sistem kurma düşüncesi, her ne kadar kendisi de bu ilkeleri uygulamada istisnalar yapsa da genel yönetim anlayışının temellerinden biri olmuştu (Christoph K. Neumann, “Tanzimat Bağlamında Ahmet Cevdet Paşa'nın

Cevdet Efendi'ye göre Bosna'da bir süredir Müslüman ve Hristiyan ahali arasında karışıklığa neden olan arazi meselelerinin çözümü için bu nizamnamenin uygulamaya konulması önemliydi. Tanzimat'ın ilanından sonra çiftçiler de tapulu arazi satın alabildikleri halde ne çiftlik sahipleri ne de bazı yöneticiler bu konuda pek istekli davranmamıştı. Hatta gayrimüslimlerin arazi edinmesine engel olmak yerel bir kaide hükmüne girdiğinden birçok şikâyet ve anlaşmazlık söz konusuydu. Bu nedenle ekilebilecek hayli arazi boş kaldığı gibi öteden beri birlikte hareket eden Latin Katolik ve Müslüman ahali arasına da soğukluk girmişti.⁷³

Cevdet Efendi, arazi istimlakı ve tasarrufu hakkında geniş bir yetkiye sahipti.⁷⁴ Arazi mutasarrıflarının tapu senedi almak zorunda olduğunu ve davaların senetsiz görülemeyeceğini Türkçe ve Boşnakça ilanlarla halka duyurdu. Ancak medenî açıdan geri kaldığını söylediği Hersek halkı için bu işlemlerin zorlukla yürütüldüğünü hatta bazı kişilere zorla arazi verildiğini öne sürmüştü. Tespit edilen boş yerlerin tarla açmak isteyen vatandaşa ücretsiz dağıtılması, çiftçilerin tapu karşılığı toprak satın alması ve çiftlik sahiplerinin kendilerine eskisi kadar muhtaç olmayan çiftçileriyle uzlaşmasıyla arazi davalarının azalmaya başlaması ilk olumlu gelişmelerdi. İki taraftan da yeni düzenlemeyi istemeyenler olmakla birlikte, haksız yere çiftçiden ücret talep eden bölge ileri gelenlerinden Arif Efendi'nin olağanüstü komisyon tarafından sürgüne gönderilmesi kanuna uymayanların istisnasız cezalandırılacağını ve Cevdet Efendi'nin bu konudaki kararlılığını gösteren bir örnek oldu.⁷⁵ Birkaç ay içinde Hersek'te verilen tapu senedi miktarı 25.039'a ulaştı. Kaşif Efendi'nin kış girmeden tapuları dağıtmak ve çiftlik kontratlarını hazırlamakta gösterdiği gayret ve hız halkı sevindirdi.⁷⁶ Ayrıca Hersek tarafında ekilmek üzere yaklaşık 650 kilo (500 kıyye) pamuk tohumunun

Siyasî Düşünceleri", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, editör Mehmet Ö. Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, I, 86).

⁷³ A.MKT.UM, 784/15, 21 Haziran 1864, s. 3.

⁷⁴ TŞR.BNM, 1/113, 26 Haziran 1863; A.MKT.MHM, 276/67.

⁷⁵ A.MKT.UM, 784/15, 21 Haziran 1864, s. 10-11; TŞR.BNM, 2/19; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 6; Pasco Wassa, *La Bosnie et L'Herzégovine*, s. 80-81. Bosna ahali toprak sahibi olmaya pek hevesli değildi. Bâbiâli, Mostar'a bağlı Karaşive'de boş kalan 5 dönümlük araziye kimsenin talip olmamasını "usûl-i na-münâsip" olarak nitelendirip Cevdet Efendi'den bu "umur-ı acîbeyi" düzeltmesini istemişti (*BEO.AYN.d*, nr. 292, 14 Eylül 1863, s. 89).

⁷⁶ İ.DH, 518/35298, 1 Aralık 1863; A.MKT.MHM, 286/83; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 390, s. 2. Hersek sancağında yaklaşık 10 aylık süreçte toplam 41.247 tapu senedi verildiği kaydedilmektedir. Kazalara göre dağılımı için bkz. *Tercüman-ı Ahval*, nr. 467, 25 Mart 1864, s. 2.

gönderilmesi için merkeze haber verildi.⁷⁷ Bu gelişmeleri yakından izlediği anlaşılan ve Hersek tarafındaki islahattan memnun görünen Saray Bosna İngiliz konsolosu da Cevdet Efendi'nin faaliyetlerini takdir etmişti.⁷⁸

Hersek sancağının içinde bulunduğu idarî ve malî karışıklık Cevdet Efendi'yi gece-gündüz mesaiye zorluyordu. Islah çalışmaları ilerlemekle birlikte Mostar'da düşündüğünden daha fazla kalması gerekti.⁷⁹ Zira Kolaşın ahalisinin iskânı, vergi kayıtları ile isyan döneminden kalma malî hesapların düzenlenmesi ve Korianiç nahiyesinin güvenliği birlikte yürütülmesi gereken işlerdi.⁸⁰ Özellikle adil vergilendirme ve tahsilat süreci yolsuzlukların en yoğun olduğu hususlardandı. Yaklaşık 10 sene önce yapılan gayrimüslimlerin cizye yerine iane-i askeriye ödeyebileceğini öngören düzenlemenin Hersek'te kaydının bulunmaması, Bosna eyaletindeki âdet üzere yarıcılık ya da üçleme usûlünde işletilen çiftliklerde arazi sahiplerinin ödemesi gereken payı çiftçilere yüklemesi, çiftçilerin kocabaşı ve aracılardan çeşitli isimlerle koyduğu vergiler altında ezilmesi ve çiftlik sahiplerinin usûle aykırı olarak bazı meraların etrafını çitle çevirip yaptığı kışlık hayvan bakım yerlerinden (*ograda*) kira istemesi çözülmesi gereken sorunlardan bazılarıydı.⁸¹

Cevdet Efendi, muhtemelen alınacak kararlarda baskı yapıldığı izlenimi yaratmamak için Müsteşar Raşid Bey'in başkanlığında Bosna ve Hersek ileri gelenleri, Müslüman, Rum, Latin ikişer üye ve kâtipten oluşan bir komisyon kurdu.⁸² Çiftlik sahiplerinin yarıcılık ve üçleme usûlünde paylarını ödemesi, 1861'de Serdâr-ı ekrem Ömer Paşa'nın Bosna'ya gelişinden önceki ogradaların "kadim" sayılarak bu tarihten sonra yapılanların kaldırılması, arazi ve çiftlik işlerini düzenleyen ortak bir talimat yayımlanması,⁸³ işini düzgün yapmadığı tespit edilen memurlar hakkında soruşturma

⁷⁷ BEO.AYN.d, nr. 307, 28 Aralık 1863, s. 8.

⁷⁸ HR.TO, 240/50, 10 Kasım 1863.

⁷⁹ TŞR.BNM, 4/16, 28 Ağustos 1863; A.MKT.MHM, 284/26.

⁸⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 275; 21-39, s. 7; A.MKT.MHM, 293/77, 6 Mart 1864; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000029, s. 7-8.

⁸¹ A.MKT.UM, 784/15, 21 Haziran 1864, s. 3-5; A.MKT.MHM, 301/90; TŞR.BNM, 25/17; Eugène Morel, *Türkiye ve Reformları*, çev. S. Belli, Ankara: Ütopya Yayınları, 2000, s. 24.

⁸² Pasco Wassa, *La Bosnie et L'Herzégovine*, s. 82-83. Mostar Müftüsü Mustafa Efendi, Meclis-i İdare Üyesi Draço Hacı İbrahim Ağa, Bosna Meclis-i Tahkik Reisi Sunullah Efendi, bölge ileri gelenlerinden Hacı Ali Ağazade Salih Efendi, Behlül Ovpek Mehmed Ağa, Grahovik Salih Bey, Ali Beyzade Mehmed Bey, Hasan Paşazade Derviş ve Ali Beyler, Tezkerecizade Derviş Bey, Latin milletinden Kocabaşı Martin ve Bore Marinoviç, Rum milletinden İvan Soldo ve Bro Miliçaviç ile kâtip Mostarlı Molla Ali'den ibaretti (İ.DH, 518/35265, 23 Kasım 1863, lef 1; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 407, s. 3).

⁸³ A.MKT.UM, 784/15, 21 Haziran 1864, s. 18; 2015/27; İ.DH, 518/35265.

açılması⁸⁴ ve farklı isimler altında toplanan vergilerin düzenlenmesi⁸⁵ gibi üzerinde uzlaşılan maddeleri hızlıca uygulamaya koyarak halkın devlete güvenini tazelemeye çalıştı. Komisyon üyelerinin hizmetleri karşılığında rütbe ve nişanlarla ödüllendirilmelerini de sağladı.⁸⁶

Nevahi-i asiyye ve çiftlik işlerini yoluna koymaya çalışan Cevdet Efendi, Avusturya himayesine girmeye meyleden Liyubuška halkı ile de uğraşmaktaydı. Yerel idarecilerden memnun olmayan ahali, savaş zamanında yüklenen angaryadan da iyice bunalmıştı. Trebijan çayının ikiye böldüğü Liyubuška'nın sağ tarafında bulunanlar Avusturya vatandaşı oldukları iddiasıyla vergi vermeyip bir nev'i "silahsız heyet-i isyaniyye" kurmuştu. Hayvanlarını kiraya verdiği devletten parasını alamayan yaklaşık 300 hane Avusturya'nın da teşvikiyle tabiyet değiştirmişti.⁸⁷ Bu sorunu çözmek isteyen Cevdet Efendi, hesapları kontrol ederek alacaklılara ödemelerini yaptırdı. Avusturya sınırında bulunan köylerden binek hayvanı talep edilmemesi ve Üçüncü Ordu'ya bağlı yarısı katırlı bir öncü taburu (*sûrat-i talia*) oluşturulması için merkezden izin aldı.⁸⁸ Gerekli düzenlemeleri yapıp halkı yönetime ısındırması için Binbaşı Hâfız Efendi'yi bölgeye gönderdi.⁸⁹ Cevdet Paşa'nın anlatımına göre, teftişin öncekiler gibi göstermelik olduğunu düşünen halk, Hafız Efendi'nin attığı cesur adımlar sayesinde mahallî yönetime güvenmeye, Avusturya tabiyetine geçenler pasaportlarını yırtmaya ve bazı Dalmaçyalılar Osmanlı vatandaşlığına geçerek sınırın ötesinde yerleşmeye başlamıştı.⁹⁰

Cevdet Efendi, Liyubuška'daki nüfuzunun azaldığını gören Avusturya'nın, Hâfız Efendi'nin vatandaşlarına kötü davrandığını iddia etmesi ve Bâbîâli'nin de

⁸⁴ Bâbîâli, Cevdet Efendi'ye gönderdiği bir cevapta ıslahatın başarısının memurların gayret ve dirayetine bağlı olduğuna dikkat çekerek bunların seçimine bir kat daha itina gösterileceğini belirtmişti (TŞR.BNM, 8/52, 17 Ekim 1863). Bölgede görev yapacak memurların güvenlik ve hesap işlerinde tecrübeli, Boşnakça'yı bilir ve kabiliyetli olması gerektiği başka bir atama belgesinde vurgulanmıştı (*BEO.AYN.d*, nr. 292, 21 Kasım 1863, s. 146).

⁸⁵ *BEO.AYN.d*, nr. 307, 31 Mayıs 1864, s. 69. Bosna eyaletinde toplanan vergilerin kayıt defteri için bkz. *MAD.d*, nr. 21352.

⁸⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 9; A.MKT.MHM, 284/70, 23 Eylül 1863; 285/26, lef 2; A.MKT.UM, 2015/24; 2015/53. Üyelere verilen rütbe ve nişanlar için bkz. TŞR.BNM, 10/120.

⁸⁷ A.MKT.UM, 784/15, 21 Haziran 1864, s. 7-8; TŞR.BNM, 3/17; HR.MKT, 455/83; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000027, s. 58; MC.Yz, B0001, s. 13; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 15.

⁸⁸ İ.DH, 516/35127, 18 Ekim 1863; A.MKT.UM, 2015/13; A.MKT.MHM, 276/69.

⁸⁹ İ.DH, 515/35064, 5 Ekim 1863; TŞR.BNM, 2/7; Pasco Wassa, *La Bosnie et L'Herzégovine*, s. 86.

⁹⁰ A.MKT.MHM, 279/22, 4 Ekim 1863; İ.DH, 516/35127; TŞR.BNM, 3/107; *BEO.AYN.d*, nr. 292, s. 109, 124; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000029, s. 9.

mahkeme talebi üzerine⁹¹ kendi başkanlığında Askerî Müfettiş Mustafa Paşa, Mirliwa Mahmud Paşa, Müşir Hilmi Paşa, Mutasarıf Cavid Paşa ile Tercüman Wassa Efendi'den oluşturduğu ve Avusturya konsolosunun da hazır bulunduğu komisyonda meselenin ele alınmasını sağladı. Bölge papaz ve piskoposlarından aldığı cevaplarda Hafız Efendi'nin yaptıkları hakkında halkın herhangi bir şikâyetinin olmadığını öğrendi.⁹² Konsolosun iddialarının asılsız olduğunun tespiti nedeniyle iftira davası açmak istediye de hükümet, Hafız Efendi'ye kaymakamlık rütbesi vererek meseleyi kapatmayı tercih etti. Bu tür ithamlara meydan vermemek için Avusturya tebaasına daha fazla dikkat edilmesi yönünde kendisini uyardı.⁹³ Liyubuška'daki görevine geri dönen Hâfiz Efendi ise ahalinin de yardımıyla tamamladığı savunma kuleleri için yarısı gayrimüslimlerden oluşan bir kuvvet teşkil etti. Böylece kaçakçılık engellenirken gümrük gelirleri arttı.⁹⁴ Dalmaçya tarafından mezra, koru ve çayırlara yapılan saldırıların önlenmesi sonucu halkın şikâyetleri azalmıştı.⁹⁵

Cevdet Efendi, Hersek'in bayındırlık, ticaret ve eğitim açısından gelişmesi için de bazı adımlar attı. Daha önce Bosna Valisi Osman Paşa tarafından yaptırılan Saraybosna-Koniçe araba yolunun devamı olmak üzere Koniçe-Mostar hattı için keşif yaptırdı. Tuna ile Venedik Körfezi arasında geli-gidişi kolaylaştırıp ticareti geliştirecek yolun yapımı için Bâbiâli'den gerekli izni alıp işi, Hersek Kumandanı Ömer ve Mutasarıfı Cavid Paşalara havale etti.⁹⁶ Yine ticareti canlandırmak amacıyla Mostar Sinan Paşa Mahallesi'nde fiyatları belli standartta tutulmak üzere bir pazar kurdurdu.⁹⁷

⁹¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 16; İ.DH, 513/34916, 2 Eylül 1863; *BEO.AYN.d*, nr. 292, s. 83-84; Şifreli telgrafnameler için bkz. Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000027, s. 11-12.

⁹² HR.MKT, 451/81, 4 Eylül 1863; Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, B0001, s. 34, 38. Komisyon mazbatası ve Hafız Efendi'nin yazılı ifadesi için bkz. HR.MKT, 457/85.

⁹³ A.MKT.UM, 2015/19, 14 Kasım 1863; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000027, s. 22-23, 25-26; 000057, s. 10; Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 74-75; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 405, s. 2-3.

⁹⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 15-16; A.MKT.MHM, 238/72, 14 Kasım 1863; *BEO.AYN.d*, nr. 292, s. 131; nr. 307, s. 18. Liyubuška'daki bu vatandaşlık problemlerini çözmek için Osmanlı ve Avusturya'dan birer komiser seçilerek bölgeye gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Cevdet Efendi, Wassa Efendi'yi bu işle görevlendirmiş fakat Avusturya uzun süre temsilci göndermeyince bu teşebbüs sonuçsuz kalmıştı (Pasco Wassa, *La Bosnie et L'Herzégovine*, s. 91, 104).

⁹⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 16-17; A.MKT.MHM, 288/61, 28 Aralık 1863; TŞR.BNM, 17/57.

⁹⁶ A.MKT.MHM, 284/87, 23 Kasım 1863; A.MKT.UM, 2015/22; İ.DH, 517/35217; *BEO.AYN.d*, nr. 292, s. 117; nr. 307, s. 14. Bu yolun bir an önce bitirilmesi için yönetici ve halk tarafından birçok yardım yapıldı. Cevdet Efendi 2, Kumandan Ömer Fevzi Paşa, Miralay Mustafa Edib Beyefendi, Müfettiş Muavini Raşid Beyefendi, Başkâtip Mazhar Beyefendi ve Tercüman Wassa Efendi birer hayvan bağışlamıştı (*Ceride-i Havadis*, nr. 1201, 11 Temmuz 1864, s. 1).

⁹⁷ İ.DH, 519/35394, 28 Aralık 1863; TŞR.BNM, 10/82; Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, B0032, s. 12.

Görevi devraldığında 17 milyon kuruş olan idarî giderleri, aldığı tedbirlerle 6.5 milyona kadar düşürdüğü iddia edilmişti.⁹⁸

Erkan-ı harbiye kolağalarından Hüseyin Hüsnü Efendi'yi Korianiç'e gönderen Cevdet Efendi, Karadağ Savaşı'nda yanan evleri yeniden inşa ettirdi. Savaş nedeniyle yurtlarından ayrılan Nikşiklilerin memleketlerine dönmelerini ve Nikşik'te mevcut kale ve kuleleri tamir ettirip yenilerinin yapılmasını sağladı.⁹⁹ Karadağ savaşında yararlılık gösterenler için hazırlandığı halde vaktinde gönderilmeyen 300 madalyayı da sahiplerine ulaştırdı. Istolca kazasına iskân edilen ahaliye tohum, hayvan, arazi ve vergi konularında destek verdi.¹⁰⁰

Eğitim-öğretimi teşvik etmek için İstanbul'dan ayrılmadan önce Trebin Kaymakamı Münib Efendi aracılığıyla rüştiye mektebinde okutulmak üzere *Tarih-i Cevdet*'in 3., 4. ve 5. ciltlerini bağış olarak göndermişti.¹⁰¹ Teftiş sırasında ise Mostar'daki Latinlerin getirdiği 18 çocuk için ayrı bir bina kiralamak suretiyle mektep açtırdı. Seviyeleri mekteb-i rüştiyede okumaya yetmeyen Hristiyan çocuklara sıbyan mektebinde *Kur'an* ve ilmihal öğretmeyi uygun bulmadığından bu çözümü üretmişti.¹⁰² Yeni yapılan Rum kiliselerine yardımda bulunmak ve manastırları tamir ettirmek gibi bir takım adımlarla bölgeyle yakından ilgilenen yabancı devletler ve yerel halk nazarında yönetimin imajını düzeltmeye çalıştı.¹⁰³

Müfettişlik görevini üstlendiğinden beri zihnini meşgul eden en önemli mesele Bosna'daki halktan düzenli bir ordu kurulmasıydı. Uzun süredir asker vermemek için direnen Boşnakların, 1861'de bölgeye gönderilen Serdar-ı ekrem Ömer Paşa'nın baskıcı tavrı sonucu ikna edilemediğini düşünüyordu. İstanbul'da iken Sadrazam Fuad Paşa'nın kendisine "eğer vakt ü hâli müsaid görür isen burada mümkün olacak sûrette tensîkatı icra ediver" dediğini ve sözlü talimata güvenerek bu zorlu işe giriştiğini öne sürmüştü. "Demiri tavında iken döğmek ve fırsat elverişli iken işi bir kalıb-ı müstahsene dökmek" gerektiğini düşündüğü için görüştüğü bölge ileri gelenlerini asker verme fikrine

⁹⁸ Pasco Wassa, *La Bosnie et L'Herzégovine*, s. 68.

⁹⁹ Akın, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Bosna Müfettişliği", s. 69; A.MKT.MHM, 279/99, 10 Ekim 1863; İ.DH, 525/36252; *BEO.AYN.d*, nr. 293, s. 109; nr. 292, s. 122; nr. 307, s. 32; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 408 s. 2-3; *Ceride-i Askeriye*, nr. 25, s. 3.

¹⁰⁰ A.MKT.MHM, 316/81, 3 Kasım 1864; *BEO.AYN.d*, nr. 292, s. 154.

¹⁰¹ TŞR.BNM, 1/106, 18 Haziran 1863.

¹⁰² A.MKT.MHM, 289/88, 13 Ocak 1864; İ.HR, 207/11933; TŞR.BNM, 10/46; *BEO.AYN.d*, nr. 307, s. 14; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000029, s. 10; MC.Yz, B0032, s. 7; *Takvim-i Vekayi*, nr. 720, s. 2.

¹⁰³ İ.DH, 519/35394, 28 Aralık 1863; A.MKT.UM, 2015/44; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000029, s. 1.

ısrındırmaya çalıştı. ¹⁰⁴ O sırada gelen emir üzerine Silahşoran-ı Hassa için Müslüman ve Hristiyanlardan seçtiği 10 genç için Mostar'da düzenlediği gösterişli uğurlama alayını, halkın nabzını ölçmek ve askerliğe temayülünü arttırmak için kullandı. Tören sırasında halkın sergilediği tavır bu işi başarabileceği ümidini bir kez daha tazelemişti. Hersek'te yaptığı bütün ıslahatı bir fezleke halinde Bâbüâli'ye ilettiğinde icraatı memnuniyetle karşılandı. ¹⁰⁵ Hersek tarafındaki işlerini bitirdiği için askerlikle ilgili esas adımları Saraybosna'ya geçtiğinde atmaya karar vererek 17 Aralık'ta Mostar'dan ayrıldı. ¹⁰⁶

2.3.3. Saraybosna Teftişi

Cevdet Efendi, 19 Aralık'ta üzerinde "bir başka aleme gitmiş" hissi yaratan Saraybosna'ya ulaştığında içinde çocukların da olduğu heyet tarafından karşılandı. ¹⁰⁷ İlk iş olarak mektepleri teftiş etmek istedi. Mostar'daki okullara göre daha iyi durumda bulunduğu kurumlarda kız ve erkek Hristiyan çocukların sempatik tavırları ve Boşnakça konuşmalarından memnun kaldı. Hristiyan kızların eğitim seviyesini takdir ederek

¹⁰⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 266-267; Y.EE, 36/43, lef 1, 2, 5; 31/33, s. 48.

¹⁰⁵ A.MKT.MHM, 310/100, 5 Eylül 1864. Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000027, s. 15-16; 000057, s. 11. Neferlerin 4'ü Müslüman, 1'er tanesi Latin ve Rum olmak üzere 6'sı Saraybosna'dan, 2'si Müslüman, 1'er tanesi Latin ve Rum milletlerinden 4'ü Hersek'ten alınmıştır (İ.DH, 518/35316, 8 Aralık 1863). Yahudi cemaati kendilerinden de 1 kişi alınmasını istemişse de kontenjan dolduğu için istekleri karşılanmamıştır (A.MKT.MHM, 285/88, 2 Aralık 1863, lef 2). Fezlekenin tam metni için bkz. A.MKT.UM, 784/15; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000029, s. 48-55.

¹⁰⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 19. Cevdet Paşa, Hersek'te bulunduğu yaklaşık 5 ay zarfında Bâbüâli'ye 148 arıza, 75 telgraf olmak üzere toplamda 223'ü marûzât olan [7]67 Türkçe, 48 Fransızca, 16 İtalyanca, 50 Latin ve 68 Slav harfiyle Boşnakça ekleri hariç toplamda 949 adet yazı yazıldığını belirtmişti. Verilen tüm rakamları ayrıca hesapladığı anlaşılan Cavit Baysun, dipnotta bir hesap hatası yapıldığını iddia eder. Halbuki Cevdet Paşa, belge çeşidi olarak 223 marûzât sayısını ayrıca belirttiğinden hesap fazla görünmektedir. Bu miktar çıkarıldığında Paşa'nın verdiği 949 rakamı bulunmaktadır. Ayrıca arşiv nüshasında toplamda yine 949 rakamına ulaşılmıştır. Bu dökümün en ayrıntılı hali Paşa'nın hazırladığı Hersek fezlekesinde verilmiştir (Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 19; A.VKN, 2/4, 21. Tezkire, 23 Temmuz 1881; A.MKT.UM, 784/15, s.1). Cevdet Efendi'nin çeşitli makamlara yabancı dilde gönderdiği yazıların suretleri için bkz. Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000028, s. 1-55. Ayrıca Ziya Bey'in müfettişliği de dahil olmak üzere Bosna eyaletinin teftiş belgeleri Osmanlı Arşivi Taşra Evrakı Bosna Müfettişliği Evrakı (TŞR.BNM) fonunda bulunup ilgili yerlerde kullanılmıştır.

¹⁰⁷ Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000029, s. 2. Cevdet Paşa'nın kafası Saraybosna'ya ulaştığı tarihi verirken biraz karışmış olmalıdır. Atatürk Kitaplığı nüshası 21. Tezkire'nin sonunda Receb'in 6'sında Mostar'dan ayrılıp 4. günü Saraybosna'ya ulaştığını ve 22. Tezkire'nin başında ise Receb'in 9'unda olduğunu belirtir. Arşiv nüshasında ise önce Receb'in 14'üne sonra ise yine 9'una işaret eder. Bir yazım yanlış ya da net hatırlayamama söz konusu olmalıdır (Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 19; A.VKN, 2/4, 21. Tezkire, 23 Temmuz 1881; 2/5, 22. Tezkire, 10 Ağustos 1881). Saray Bosna için hazırladığı fezleke ise Receb'in 9'unda ve Kanunievvel'in 7'sinde ulaştığını belirtir. Yukarıda bu tarih esas alınmıştır (MVL, 998/31, 5 Eylül 1864, s. 1). Fezlekenin tam metni için bkz. Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000029, s. 68-69; MVL, 998/31.

Müslüman kız çocukları için de aynı tarzda bir okulun açılmasını sağladı.¹⁰⁸ Ders programlarında bazı iyileştirmeler yaparak matematik, coğrafya, tarih ve geometri ağırlıklı bir program hazırlattı. Ayrıca yaptığı görüşmelerde eşitlik ilkesine atıfla, ülke yönetiminde önemli rol oynayan gayrimüslimlerin de çocuklarını rüştiye mekteplerine göndermesi gerektiğini vurgulayarak halktaki önyargıları ve saplantıları yok etmeye çalıştı.¹⁰⁹

İdarî yapı, bilançolar, güvenlik ve ulaşım ağı bakımından Bosna'nın, Hersek'e göre çok iyi durumda olduğunu fark etti. Yolsuzluk ve rüşvet iddiaları nedeniyle haklarında soruşturma başlattığı Bosna Valisi Osman Paşa'yı ve Defterdar Naşid Efendi'yi görevlerinde bırakmaya karar verdi. Ancak eyalet meclisini feshederek yeni üyeler için seçim yaptırdı.¹¹⁰ O sene sert geçen kışı yabancı konsolosların haftada bir verdikleri balolarda sohbet, idarî düzenlemeleri müzakere ve Bosna'nın malî durumuyla ilgili kayıtları kontrol etmekle geçirdi.¹¹¹ Bosna'ya bağlı sancakların hesaplarını incelerken birçok kaza dairesinin gelişi güzel bir şekilde oluşturulduğunu gördüğü için köyleri uygun merkezlere bağlayarak sınırları yeniden belirledi.¹¹² Neretva kazasını da Bosna'dan ayırıp yakınlığı nedeniyle Hersek'e bağladı. Kaza müdürlerinin maaşlarını mevkilerinin önemine göre tekrar düzenleyip ehliyetsiz olanları azletti.¹¹³ Eyalet liyakat bakımından yetersiz nâipler gönderildiğine dikkat çekerek Bâbîâli'yi uyardı.¹¹⁴ Müsteşar Raşid Bey'in başkanlığında bir komisyon kurup bölgedeki güvenlik işlerini yeniden düzenleyerek tasarruf tedbirleri kapsamında biriken para ile memur maaşlarını

¹⁰⁸ İ.DH, 521/35504, 2 Şubat 1864, lef 13-14; A.MKT.MHM, 292/64; *BEO.AYN.d*, nr. 307, s. 24; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000029, s. 5. Çocukların okudukları nutuklar ve tercümeleleri için bkz. İ.DH, 521/35504, lef 2, 3, 4, 5, 8, 12. Bu nutukların 3 tanesinin tercümeleleri bazı kelime farklarıyla *Tezâkir*'de yer almaktadır (Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 20-21).

¹⁰⁹ Pasco Wassa, *La Bosnie et L'Herzégovine*, s. 93; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 23.

¹¹⁰ Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000029, s. 3; Pasco Wassa, *La Bosnie et L'Herzégovine*, s. 92; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 440, 20 Ocak 1864, s. 2; nr. 451, s. 2.

¹¹¹ MVL, 998/31, 5 Eylül 1864, s. 2; A.MKT.MHM, 269/7; HR.MKT, 472/8; *BEO.AYN.d*, nr. 307, s. 22; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 22.

¹¹² *BEO.AYN.d*, nr. 454, 18 Temmuz 1864, s. 57.

¹¹³ A.MKT.UM, 784/15, 21 Haziran 1864, s. 15; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000029, s. 5-6. Cevdet Efendi'nin Bosna eyaletinde sıkıntı çektiği en önemli konulardan biri bölgeyi bilen, dirayetli insan bulmaktı. Herhangi bir sebeple başka bölgeye atanan memurların yerini doldurmakta zorlanıyordu: "... Bu tarafta iyice okur-yazar müdürlerimiz var ise de böyle pek nazik yerlerde istihdam olunabilecek müdür bulmak hayli müşkil oluyor. Zira buna yalnız mektep malumatı kafi olmayıp dirayet ve malumat ile beraber tecarüb-i kesire ashabından olmak lazım geliyor...Elhasıl gerek Dersaadet'te ve gerek bu tarafta memuriyet istidasıyla etrafı tasaddi eder bunca kesane mevcut olduğu halde çünkü Bosna kıtası artık memuriyetle adam kayırmak derecesini savuşturmuş olduğundan adam bulmakta azim müşkilat görülüyor..." (MVL, 1003/22, 10 Nisan 1864; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000027, s. 60).

¹¹⁴ A.MKT.MHM, 303/25, 14 Haziran 1864; *BEO.AYN.d*, nr. 454, s. 14.

iyileştirdi. Mevcut asker ve pandur sayısını azaltıp aylık 593.355 kuruş tasarruf sağladı.¹¹⁵ Öte yandan Karadağlıların tahriklerine aralıksız devam ettiği ve Avusturya politikasının sürekli farklı bir renge büründüğü nevahi-i asiyye için alınacak tedbirler hakkında Trebin Kaymakamı Münib Efendi'ye talimat göndermeyi de ihmal etmedi.¹¹⁶

Hapishanelerde gereksiz yere yatan mahkumların tespiti ve kapsamlı bir tahkikat icrası da Cevdet Efendi'nin görevleri arasındaydı. Saray'daki hapishaneye gittiğinde birçok zanlının uzun süredir tutuklu kaldığını ve İstanbul'a gönderdikleri dilekçelerin işleme konulmadığını anladı. Bu ihmal nedeniyle bölgenin değil de İstanbul'daki meclislerin teftişten geçirilmesi gerektiği eleştirisini hikâyesine eklemişti. Bir an önce bu mazbatalara cevap verilmesi için Bâbîâli'yi uyardı.¹¹⁷ Saraybosna'nın doğal kaynaklar bakımından potansiyelinin yüksek olduğunu ve bu bağlamda madenler ve ormanlardan maksimum düzeyde yararlanılması gerektiğini düşünüyordu. Öncelikle ormanların işletilmesi için Orman Mektebi'nden mezun bir mühendis ve yanına birkaç kişi atanmasını sağladı.¹¹⁸ Travnik'te bulunan civa madeni numunesini İstanbul'a gönderip bir maden mühendisi istediye de bulunamadığı için Almanya'dan davet edilmesi gerektiği cevabını aldı.¹¹⁹

Cevdet Efendi'nin bölgeyi teftişi sırasında üzerinde durduğu en önemli maddelerden biri de nüfusu arttırmak için gençlerin evliliğe teşviki meselesi idi. Nüfusun medeniyet ve iş gücü kaynağı olarak değerlendirildiği bir dönemde Osmanlı Devleti, yıllardır savaşlarda kaybettiği insan gücünü göç ve çeşitli teşviklerle telafi etmeye çalışıyordu.¹²⁰ Çocuk sahibi olmanın en meşru yolu evlilikti, fakat dinî ve örfî bazı yükümlülükler birçok aileyi sıkıntıya sokmakta bu da evlilikleri geciktirmekteydi. Devlet ikiz ve üçüz doğumları maaşla ödüllendirme gibi politikalara devam ederek

¹¹⁵ A.MKT.UM, 784/15, 21 Haziran 1864, s. 19; 2015/5; İ.DH, 516/35127; MVL, 1000/19; 986/34; A.MKT.MHM, 294/96; *BEO.AYN.d*, nr. 292, s. 114; nr. 453, s. 47; nr. 307, s. 104; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 23. Bosna eyaletindeki memurların maaş dökümleri için bkz. *ML.MSF.d*, nr. 17858; nr. 17519; nr. 17375.

¹¹⁶ A.MKT.MHM, 292/91, 16 Şubat 1864.

¹¹⁷ MVL, 986/33, 26 Mayıs 1864; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000029, s. 6; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 23.

¹¹⁸ Cevdet Efendi, görüştüğü Korsika'daki orman muhafızının tavsiye ettiği öğrencisi Artin Efendi'yi ormanları keşfetme göreviyle aylık 3.000 kuruş maaşla yanına aldı (A.MKT.UM, 2031/36; *BEO.AYN.d*, nr. 454, s. 6).

¹¹⁹ MVL, 998/31, 5 Eylül 1864, s. 2-3; A.MKT.MHM, 294/67; *BEO.AYN.d*, nr. 307, s. 39; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 23.

¹²⁰ Nedim İpek, "Sultan Abdülaziz Dönemi Nüfus Politikası", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, 76-81.

nüfusu arttırmaya çalışsa da ağır düğün masrafları ve kırsalda kız çocuklarından uzun süre iş gücü olarak yararlanmak isteyen ailelerin izin vermemesi sıkıntı yaratıyordu.¹²¹ 1845'te Meclis-i Vâlâ, bu soruna bir çözüm getirmek üzere evlilik sırasında yapılan aşırı masrafların kaldırılması kararını aldı.¹²² Kırım Savaşı'ndan sonra göçmen sayısı artmakla birlikte devletin nüfusu çoğaltma politikası Abdülaziz döneminde de devam etti.¹²³

Cevdet Efendi, müfettişlere verilen talimattaki ana maddelerden biri de evlilik meselesi olduğu için bölgenin âdet ve geleneklerini tahkik etti. Tespitleri bölgeye özgüydü: Bosna'da coğrafi şartlar ve iklim nedeniyle çocuklar geç buluşa eriyordu. Kızlar ve erkekler serbest bir şekilde flört ederek yetişirdi. 15 yaşındaki kızlar yetişmemiş sayılıp ancak 17-18 olduklarında flörte başlar ve yaşları büyük olsa da evlenmedikleri sürece ferace giymezlerdi;¹²⁴ bu durum ahlak ve iffete aykırı bulunmazdı. Zaten kendisi de orada geçirdiği yaklaşık 1,5 sene zarfında herhangi bir tecavüz vakası duymayacak ve çingenelere özgü hırsızlık ve yabancıların işlediği 3 cinayet dışında herhangi bir suça rastlamayacaktı. Din ve namuslarına oldukça bağlı Bosna halkı ulemânın itirazlarına rağmen kadın erkek ilişkilerindeki rahatlık ve flört âdetinden vazgeçemeyecekti. “Çünkü âdet insana tabî'at-ı sâniye olduğundan” değiştirilmesi oldukça güçtü. Ayrıca bu flört sürecindeki hal ve hareketlere karşı aileler

¹²¹ İbrahim Serbestoğlu, “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus Algısının Değişimi ve Nüfusu Arttırma Çabasında Müfettişlerin Rolü”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 31 (2014): 261-262.

¹²² Akyıldız, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*, s. 230.

¹²³ Subhi Bey, Ahmed Vefik Efendi ve Ali Rıza Efendi de gittikleri bölgelerin âdetlerine göre bazı düzenlemeler yapıp düğün masraflarını olabildiğince azaltmaya ve evliliği teşvik etmeye çalıştı [Kübra Tolak, “Abdülâtilif Subhi Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1818-1886)”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2015), s. 43-44; Serbestoğlu, “19.Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus Algısının Değişimi ve Nüfusu Arttırma Çabasında Müfettişlerin Rolü” s. 218; Tülay Erçoşkun, “Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Evlilik ve Nikâha Dair Düzenlemeler”, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), s. 115-117; İ.DH, 512/34845, 15 Eylül 1863; *BEO.AYN.d.*, nr. 454, s. 35].

¹²⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir*'de ayrıntılı olarak anlattığı Bosna'daki evlilik ve askerlik meselelerini o dönem mektuplaştığı Fuad Paşa'nın oğlu Nazım Bey'e gönderdiği 2 Mayıs ve 11 Mayıs 1864 tarihli mektuplarda da izah etmişti. Cevdet Efendi, kızların ferace giymeden dolaşmalarına tepki gösterdiği anlaşılan Nazım Bey'e gönderdiği mektupta durumu şu sözlerle savunmuştu: “Kızların feracesiz gezmeleri filvaki bize çirkin ve bu aşıklık muamelesi pek garib görünür. Lakin bir Boşnak İstanbul mesirelerine gidip de zatî'l-zevc olan kadınların işaret ve temennaları size caba ama süslü yaşmakların arasından saçlarını göstermeleri ne manaya mahmuldür deyu sual etse ne cevap veririz ve bunu nasıl te'vil edebiliriz. Her kavmin âdeti kendisine hoş ve diğer kavmin âdeti çirkin görünür...İstanbul'da bir erkek bir kadına dokunmağla nikâh etmek lazım gelse Kalpakçılarbaşı'nda gezen kadınlar günde kaç kocaya varmak lazım gelir. Buraları munsifâne muhakeme olunmalı da ana göre adâtın hüsn ü kubhundan bahs etmelidir” (Mustafa Reşid, *Asar-ı Meşahir*, s. 44).

gereken hassasiyeti gösteriyorlardı. Erkek kızın evine rahatça girebilir, kahve içip anne ile sohbet edebilir; ancak abdest alırken su tutan kızın parmağına değse hemen nikâh yapılması farz olurdu.

Flört ederek birbirini tanıyan çift mahkemeye gidip nikâh kıyar ve önceden belirledikleri bir yerde birlikte olduktan sonra ailelerinin karşısına çıkardı. Bir müddet olumsuz tavır gösteren aile, çifti affederek eve alırdı. Bosna'da normal yoldan evlenmek çok pahalıya mal olduğundan bu durum yaygındı. Zira çocuğuna düğün yapmak isteyen ailenin tüm birikimini gözden çıkarması gerekiyordu. İşlemeli elbise, türlü mefruşat ve günlerce süren ziyafet malî bir çöküntü demektir. Dolayısıyla başta fakirler olmak üzere bölge kızları, bu usûlle koca bulma konusunda mahirdi. Bazı aileler bu kaçır gibi evliliği uygun görmediğinden iflas etme pahasına düğün yapardı. Kimileri ise iki yolu da benimsemediğinden evde kalırdı. Hristiyanlarda ise ailenin damat adayından yüklüce bir miktar para alması âdet olduğundan kızlar evlenmekte güçlük çekerdi. Cevdet Efendi, bu tespitleri doğrultusunda, işlemeli elbise, süsleme, ziyafet gibi her türlü düğün angaryasını ve Hristiyanlarda kızların satılır gibi evlendirilmesini yasaklayan bir yazıyı Bosna ve İsvornik despotlarına göndererek sorunu çözmeye çalıştı.¹²⁵ Kamu yararını gözettiği bu düzenleme yabancı basında da yer bularak takdirle karşılandı.¹²⁶ Müslim-gayrimüslim ileri gelenler bu yükten kurtuldukları için teşekkür mazbataları hazırlayıp memnuniyetlerini bildirdi.¹²⁷

Cevdet Efendi'yi şaşırtan durumlardan biri de önemli bir ticaret merkezi olduğu halde Saraybosna'daki ticaret mahkemesi gelirlerinin memurlarının maaşını karşılayamayacak derecede düşük olmasıydı. Yaptığı araştırma sonucu, mahkemede senet olmadan hak iddia edemeyeceklerini bilseler de yerli halkın, alış-verişi karşılıklı güven ve tüccarların birbirlerine verdikleri ceza müeyyidesi olmayan basit sözleşmeler (pusulalar) ile yürüttüklerini, borçlunun ölümü halinde pusulanın terekeden çıkacağını ve mirasçılarının parayı ödeyeceğini umduklarını öğrenmişti. Uzun yıllardan beri kimse borcunu inkar etmediği için yabancı tüccarlar dışında yerli ahaliden kimsenin mahkemeye gitmemesini ve borç para verenlerin faiz istememesini garipsemişti. Bu

¹²⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 25-26; İ.DH, 524/36136, 19 Nisan 1864; A.MKT.UM, 2015/49; TŞR.BNM, 16/124; *BEO.AYN.d.*, nr. 307, s. 72. Düğünlerdeki teşrifatı yasaklayan 8 maddelik ilanname için bkz. İ.DH, 524/36136, lef 1.

¹²⁶ *Le Petit Journal*, nr. 183, 28 Mayıs 1864, s. 3.

¹²⁷ TŞR.BNM, 18/63, 21 Nisan 1864; 19/90.

düzene açıkça karşı çıkmasa da ticaret mahkemesine işlerlik kazandırmak için gerekli telkinlerde bulunup Ceza Kanunnamesi'nin uygulanışına dikkat edilmesini istedi.¹²⁸

İdarî işlerle meşgul görünse de aklındaki en önemli mesele bölgede düzenli bir askerî kuvvet oluşturmaktı. Eyaletin genel durmunu görüşmek üzere topladığı komisyonun esas amacının asker tertibi olduğunu açıkça ifade etmişti.¹²⁹ Halkın üzerinde etkili olan bölge ileri gelenlerini ikna edebilirse işinin kolaylaşacağını düşünüyordu. Bu nedenle meclis üyelerinden müftülere kadar geniş bir kesimden birçok kişiyi toplantıya dahil etti.¹³⁰ O'na göre Bosna ve Hersek halkı eğitim ve kültür faaliyetlerinde gerilediği gibi askerî açıdan da bir zaafiyet dönemi yaşıyordu. Eskiden cesur ve dirayetli yiğitlerin bulunduğu ve gazi Boşnakları ile ünlü bölgede halk askerlikten uzaklaşarak savaşın ne olduğunu unutmaya başlamıştı. Boşnaklar gurbette yaşamaya alışık olmadıklarından Bosna'dan dışarıya çıkmayı “âlem-i hayattan ayrılmak” ile eş tutuyorlardı. Askerî kur'a dönemlerinde uzak diyarlara gönderilme ihtimaline karşı endişe ve tedirginlik duyuyorlardı. Ancak kendisi, Bosna dışına çıkarılmayacakları ve yerli kıyafete benzer bir üniforma giymeleri hakkında teminat verildiği takdirde hiçbirinin askerlikten kaçmayacağını düşünüyordu. Bosna ve Hersek'in, Avusturya, Sırp ve Karadağ emaretleri ile çevrili, dolayısıyla her zaman nizamî asker bulundurulması gereken stratejik bir bölge olduğunu biliyordu. Bu nedenle yaptığı görüşmeler sonucu asker tertibi için 3 yöntem öne çıktı: Diğer bölgelerde olduğu gibi 20-25 yaş gençler arasından, 5 sene süreyle fiilî ve 7 sene yedek (redif) statüsünde hizmet etmek üzere kur'a çekmek, 20-28 yaş arası gençlerden belli kriterlere göre kur'a ile 2 yıl için asker yazmak, 20-45 yaş arası talime uygun bütün Müslüman erkekleri

¹²⁸ MVL, 998/31, 5 Eylül 1864, s. 3-4; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 27-28; Pasco Wassa, *La Bosnie et L'Herzégovine*, s. 88. Halbuki Bâbiâli, 1851 Murabaha Nizamnamesi'nde bazı değişiklikler yaparak hazırladığı 1864 tarihli Tadil Nizamnamesi'ni Bosna eyaletine de gönderip Cevdet Efendi'den gereği gibi uygulanmasını isteyecekti. Ancak bu bölgede yürürlüğe girmesine pek de ihtiyaç yok gibi görünüyordu (*BEO.AYN.d*, nr. 453, 27 Nisan 1864, s. 97; A.MKT.UM, 2015/42). 6 maddelik 1864 Tadil Nizamnamesi bu belgenin ekinde bulunmaktadır.

¹²⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 28-29; Pasco Wassa, *La Bosnie et L'Herzégovine*, s. 96; *BEO.AYN.d*, nr. 292, 14 Eylül 1863, s. 95.

¹³⁰ Komisyon katılanlar Meclis-i Kebir üyelerinden Nüfus Nazırı Uzun Abdullah Efendi ve kardeşi Recâi Efendi, Meclis-i Tahkik Başkanı Sun'ullah Efendi, Saraybosna, Mostar, Travnik ve Kal'a müftüleri, bölge ileri gelenlerinden Hacı Draço Efendi, Şakir Efendi, Tezkirecizade Derviş Bey, Hasanpaşazade Derviş Bey, Kulenzade Kadı Bey, Rüstem Bey, Aydın Ağa, Hacı Ali Bey, Nazif Ağa, Yusuf Efendi, Abdi Bey ve Bihkeli Mehmed Bey'den ibaretti (Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 29).

asker sayıp, içlerinden seçilen kişileri 2 sene askerlik yapmakla yükümlü tutan ve koloni militer şeklinde tanımlanan bir kuvvet oluşturmak şıkları mevcuttu.¹³¹

Güvenilir olmasa da nüfus defterlerine göre toplam 1.144.000 görünen nüfusun 472.000'i Müslüman idi.¹³² Bu durumda ilk seçenikle tertip edilecek askerin bölgenin muhafazasına yetmeyeceği anlaşıldı. Diğer iki şık Cevdet Efendi'ye daha uygulanabilir geliyordu. Ancak koloni militer usûlü uygulanırsa 50 binden fazla şeşhaneli tüfek için yüklü masraf gerekecekti. Serdar-ı ekrem Ömer Paşa'nın daha önce arz ettiği raporunda belirttiği gibi Bosna'da koloni militer tarzda asker oluşturulmasını uygun gören Bâbîâli, öncelikle hizmet ederken her türlü ihtiyaçlarının karşılanacağı ve kendi bölgelerinden çıkarılmayacakları hususlarında teminat verilerek Boşnakların askerliğe ısındırılmasını istedi.¹³³

Cevdet Efendi, kendisine güvenen Boşnakları asker olmaya ikna edebileceğine inanıyordu. Bosna eyaletinde yukarıda bahsedilen birinci şıktaki kur'a yöntemiyle düzenli asker oluşturma niyetindeydi. Korianiç nahiyesiyle Bileke, Gaçka, Nikşik kazalarını Hersek'ten ve Kolaşin ile Gusinye'yi Yenipazar sancağından ayırarak oluşturulacak hat boyunca koloni militer tarzda asker tertip edip İşkodra tarafına da yayarak Karadağ sınırı etrafına bir güvenlik kordonu çekmek niyetindeydi. Bu hat dışında kalan yerlerde kur'a yöntemini uygulamak ve açacağı mekteb-i idadiye-i askeriye aracılığıyla erkek çocukları eğitmek istiyordu. Karakter icabı hırçın ve fevri olan Bihke sancağında ikna yoluyla devlet otoritesini sağlamayı planlıyordu. Ancak Bâbîâli, yaklaşık 40 yıldan beri asker almak için yapılan girişimler başarısızlıkla

¹³¹ TŞR.BNM, 13/12, 27 Ocak 1864; 17/31; 18/39; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000029, s. 11-12. Cevdet Paşa o dönem için bir devletin ne kadar vatandaşını silah altına alabileceğini Avrupa'daki örneklere göre açıklamaktadır. Asgarî, ortalama ve azamî şeklinde sıraladığı oranlara göre toplam nüfusun %2'si yani erkeklerin % 1'i en düşük, toplam nüfusun % 1'i orta ve toplam nüfusun 1/60'i ise en yüksek seviyeyi ifade ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu yaklaşık 17 milyonluk toplam nüfusunun 150 binini asker sayarak, orta segmentte ve Paşa'ya göre makul bir durumdaydı (Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 30-31; Y.EE, 36/43, lef 4-5).

¹³² Y.EE, 79/39.

¹³³ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 32-33; Y.EE, 36/43, lef 12; *BEO.AYN.d*, nr. 307, 11 Ocak 1864, s. 13-14. Cevdet Paşa, yıllar sonra bölgedeki faaliyetlerini anlatırken Bâbîâli'nin o zamanki tedirgin tavrında kendisini Bosna fatihi gibi gören, asker tertibini başaramasa da bu konuda fikri benimsenecek tek otorite olmak isteyen Serdâr-ı ekrem Ömer Paşa'nın da etkili olduğunu ileri sürer. Ayrıca o dönem Serasker vekili fakat bu satırlar kaleme alındığında Sultan Abdülaziz'in katillerinden biri sayılan ve çoktan vefat etmiş olan Hüseyin Avni Paşa'yı ise kendi meslek grubu dışında birinin askerî başarısını kıskanmakla itham edip Sultan II. Abdülhamid'e şikâyet etmekten de çekinmez. O'na göre askeriye dışından birinin bu konuda başarılı olmasını istemeyen Hüseyin Avni Paşa, Fuad Paşa'dan çekinse de uygulamalarını yavaşlatıp erteletmekten geri durmamıştı (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 81-82).

sonuçlandığından ve Boşnaklardan düzenli askerî kuvvet oluşturulabileceğine ihtimal vermediğinden her yerde koloni militer yöntemini uygulamaya meyilliydi. Cevdet Efendi, bunun üzerine asker tertibiyle ilgili düşüncelerini kabul ettirmek için Sadrazam ve Serasker Fuad Paşa'ya 25 Ocak 1864 tarihli bir yazı gönderdi. Bâbîâlî'nin yeni bir isyan çıkma ihtimali nedeniyle tereddütte kalması üzerine Ramazan Bayramı'ndan sonra geniş katılımlı bir toplantı yapmaya karar verip, ileri gelenlerle görüşmeyi sürdürdü.¹³⁴

Askerliği teşvik etmek için halkın korkularını ve dinî hassasiyetlerini kullanmaktan da çekinmiyordu. Kendi ifadesiyle halkın fikrini cezbetmek için her türlü girişimde bulunup tüm Ramazan ayını hazırlıkla geçirdi. Sırpların o sırada savaş hazırlığı ile meşgul olduğu ve baharda Bosna'ya saldıracağı dedikodusunu tekzip ya da tasdik yoluna gitmedi. Ne tür tedbirler almak gerektiği hakkında Bâbîâlî ile haberleşse de¹³⁵ halkı tedirgin halde bırakarak her zaman muhafazaya hazır asker bulundurmak gerektiğini göstermeye çalıştı.¹³⁶ Daha önce bu işe teşebbüs eden memurların yaptığının aksine “deveyi kuyruğundan değil yularından çekmeyi” tercih ettiği iddiasındaydı.¹³⁷

Bosnalıların askerlikten sakınmalarının bir sebebinin de setrî pantolon giymek olduğunu düşünen Cevdet Efendi, bu meseleye de kendine has ve meşrû sayılabilecek bir çözüm getirerek askerin tek tip şekilde istediği kıyafeti giyebileceğini halka duyurdu. Boşnakların yeşil rengi sevdiğini biliyordu. Saraybosna kışlasındaki askerin giydiği yeşil şeritli elbise ile Mostar'da zuhaf alayının yeşil sarıklı kıyafeti arasında ilkinin tercih etti. Bey Cami'ndeki vaizlere yeşil cüppe giydirip Saff suresinin 4.

¹³⁴ TŞR.BNM, 12/101, 25 Ocak 1864. Arızanın tam metni için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 33-35. Fuad Paşa ile resmî yazışmaktan usandığını belirten Cevdet Efendi, Bosna'nın halini ve yaptıklarını 23 Ağustos 1864 tarihli hususî bir mektupla da Fuad Paşa'ya bildirmişti. Burada anlattıkları ile *Tezâkir*'de verdiği bilgiler birbiriyle uyum içindedir (Mustafa Reşid, *Asar-ı Meşahir*, s. 59-74, 76-82).

¹³⁵ Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000029, s. 22-23; İ.MMS, 28/1212, lef 12-14.

¹³⁶ MVL, 998/31, 5 Eylül 1864, s. 5; A.MKT.MHM, 294/53; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 35; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000029, s. 17-18. Halbuki Bâbîâlî, Sırpların ara sıra çıkarmayı âdet edindiği bu dedikodularla halkın zihnini karıştırmasına ve tahrik etmesine izin verilmeyip gerekli tedbirleri almaları için Vidin, Silistre, Bosna ve Niş valilerine, Hersek Mutasarıfı Cavid Paşa ve Bosna-Hersek Müfettişi Cevdet Efendi'ye emir göndermişti (*BEO.AYN.d*, nr. 292, 2 Kasım 1863, s. 132). Öte yandan Bosna Valisi Osman Paşa yerli asker tertip edilene kadar 10.000 şeşhaneli tüfek, 2.000 nefer ve 50 zabıta çadırı gönderilmesini talep ediyordu (A.MKT.MHM, 295/93, 27 Mart 1864). Hem Sırbistan hem de Karadağ'ın belli aralıklarla çıkardığı söylentilere karşı Bâbîâlî, Cevdet Efendi'ye gönderdiği başka bir emirde “bunlar dahi yalnız başlarına bir şey yapamayacaklarını kaviyyen bildikleri cihetle şimdilik hayalhanelerinde tasvir eyledikleri şekl-i biruh-ı fena ve mefsetedi zihinlerinde büyütmekden başka amale muvaffak olabileceklerini akıl kesmez” diyerek halkın telaşa düşürülmemesini istemişti (A.MKT.UM, 773/72, 15 Nisan 1864; *BEO.AYN.d*, nr. 307, s. 62).

¹³⁷ Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 81.

ayetini¹³⁸ tefsir ettirdiği gibi Hz. Muhammed'in katıldığı bazı savaşlarda bu renk imameler giymiş meleklerin Müslümanlara yardım ettiğini vaizler aracılığıyla yaydı. Bayram sabahı Bosna'da bulunan talî'a taburuna yeşil şeritli yeni elbise giydirip Bey Cami'nden hükümet konağına kadar askerleri dizdirdi. Kendisi de kazaskerliğe özgü yeşil ferace giyerek Hersek'ten çağırıldığı yeşil sarıklı zuhaf taburunu da ardına katıp alay eşliğinde camiye gitti. Hutbeyi dinledikten sonra hükümet konağına döndü. O gün sivil halkın ve askerinin gördükleri manzaradan çok etkilendiklerini notlarına eklemişti.¹³⁹

Bayramdan sonra planlandığı gibi eyalet erkânını ve Meclis-i Kebir-i Eyalet üyelerinden 17 kişiyi Abdullah Efendi'nin başkanlığında toplayan¹⁴⁰ Cevdet Efendi, meclisin esas amacının yerli asker tertibi olduğunu bildiren ve bir nevi rest çeken konuşması ile müzakereleri başlattı.¹⁴¹ Bosna eyaletinin diğer meselelerini de görüşmekle birlikte, diğerlerine nazaran çok daha önemli asker tertibi maddesine yoğunlaşılmasını ve meclis üyelerinden söz alarak işin gizli tutulmasını istedi. Görüşmeler sonucu tepkisinden en çok çekinilen Bihke sancağı da dahil olmak üzere tüm bölgeler yerli asker tertibine onay verdi. Meselenin ayrıntıları yaklaşık 1 ay süreyle ve gizli bir şekilde görüşülmeye devam edildi. Avusturya'nın ve Sırp'ların ne kadar uğraşsa da mecliste neler konuşulduğunu öğrenemediğini iddia eden Cevdet Paşa, bu ketumluğu ileride takdirle anmıştı.¹⁴² Mahremiyeti korumak için İstanbul'a, Avusturya

¹³⁸ *Tezâkir*'de "Keennehum bünyanın mersus ayet-i kerimesi" olarak geçen (Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 35) Saff suresinin 4. ayetinin mealı "Allah, kendi yolunda kenetlenmiş bir yapı gibi saf bağlayarak savaşanları sever" şeklindedir (*Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Mealı*, haz. Hayrettin Karaman, Ali Özek, İbrahim Kafi Dönmez, Mustafa Çağrıncı, Sadrettin Gümüç, Ali Turgut, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, s. 550).

¹³⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 36; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000029, s. 30-31; Y.EE, 36/43, lef 7-8-9.

¹⁴⁰ Y.EE, 36/43, lef 11.

¹⁴¹ "... «Bosna'ya kazasker gelmiş midir» dedim. İçlerinden tarih-âşına bazı zevât: «Fâtiḥ Sultan Mehmed Hân-ı sâni hazretleri ordu ile gelip buraları feth ettiği vakit yanında kazasker var imiş. Andan sonra Bosna'ya kazasker gelmedi. Karîbü'l-ahdde Ârif Hikmet Beyefendi kazasker olduğu halde Rumeli teftişine çıktı. Buraya da gelecek idi. Lâkin Niş'den avdet eyledi» deyu cevap verdiler. Bunun üzerine: «Kazasker hakikât-i hâlde askerinin kadısı demektir. Fâtiḥ-i merhumun zamânında buraya kazasker gelmiş ammâ ordu dahi beraber imiş. Sultan Abdülaziz Han efendimiz hazretleri beni teftiş me'mûriyeti ile buraya gönderdi ve kazaskerlik rütbesi verdi. Bunun ne ma'nâya işâret olduğunu derk edebilirsiniz. Ben kadı-askerim. Fakat askerim yok. Sizlerden bir yeni asker isterim. Olmaz ise çok eğlenmeyip giderim» dedim..." (Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 37).

¹⁴² MVL, 998/31, 5 Eylül 1864, s. 4-5. "...Bizim mecâlis-i mahsûsamızda müzâkere ettiğimiz şeylerin ekseri ferdâsi gün Beyoğlu'nda duyulur. On yedi on sekiz Boşnak yirmi dört gün akd-i meclis ederler hârice sır vermezler. Böyle sağlam âdemler ile hâlisâne pek büyük işler görülebileceğini bu hâllerden istidlâl eyledim..." (Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 38). Cevdet Paşa'nın bu satırları yazdığı 1880'li yıllarda duyduğu nitelikli adam ve kurum ihtiyacını, 1864'te geçen olaylar özelinde hissettirmeye çalıştığı düşünülebilir. *Tezâkir*'e bu nazarla bakıldığında aynı yola sıklıkla başvurduğu örnekler görülmektedir.

ya da Sırbistan'dan geçerek giden telgrafların deşifre edilme ihtimaline karşı yeni şifre anahtarıyla ve doğrudan Priştine-Niş hattı üzerinden gönderilmesini sağladı.¹⁴³

Komisyon, müzakereler sonucunda birkaç önemli noktada uzlaşmaya vardı. Cevdet Efendi'nin düşündüğü gibi, Hersek ve Yenipazar sancaklarının Karadağ sınırı boyunca sıralanan kaza ve nahiyelerde koloni militer, diğer bölgelerde kur'a-i şeriyye usûlüyle asker tertip edilecekti. Normalde 5'i fiilî, 7'si redif, toplam 12 yıl olan hizmet süresinin 3'ü fiilî ve 9'u redif şeklinde hafifletilerek değiştirilmesi, ilk uygulamada askerlerin bekâr olması ve kaymakam, kolağası, mülâzım, çavuş gibi zabitlerin yerli beylerlerden seçilmesi istekler arasındaydı. Silah altında bulundurulacak asker miktarı, her sene üçte bir miktarı yazılmak ve 800 kişilik 6 taburdan oluşmak üzere 4.800 idi.¹⁴⁴ Buna göre o sene oluşturulması gereken 2 tabur askerin çoğu gönüllü ve ileri gelenlerin çabaları ile hizmete alınacaktı. Halk bayram günü askere giydirilen yeşil şeritli elbiseyi benimsediği için yeni üniforma seçmeye gerek görülmedi. Bosna askerinin başka yere sevkedilmemesi isteği, bölgede her zaman kuvvet bulundurulması gerekliliğine nazaran uygun görülebilirse de devletin böyle bir yükümlülük altına girmesi usûle aykırı bulunabileceği için hükme bağlanamamıştı. Söz konusu kararları Sadrazam Fuad Paşa'ya da bildiren Cevdet Efendi, daha geniş bir kitlenin onayını almak için 7 Nisan Perşembe günü meclis-i umumîyi topladı.¹⁴⁵

Cevdet Efendi'nin hükümet konağında askerliğin memleket için önemi, faydaları ve şartlarını anlattığı konuşmasından¹⁴⁶ sonra Travnik ve Saraybosna müftüleri Mehmed Derviş ile Mustafa Efendiler de dünya ve ahiret için bu hizmetin ne kadar lüzumlu ve kıymetli olduğunu vurgulayarak kalabalığı teşvik etti. O sırada tekrar açılan askerin Bosna'dan çıkarılmaması meselesi, kendi iddiasına göre Cevdet Efendi ile Hüsrev Bey Cami Hatibi Hafız Efendi arasında geçen bir konuşma sayesinde daha esnetilebilir hale gelmişti.¹⁴⁷ Cevdet Efendi, toplantıda bulunanların askerlik hizmetini

¹⁴³ A.MKT.MHM, 274/56, 26 Ağustos 1863.

¹⁴⁴ A.MKT.UM, 804/17, 19 Eylül 1864; TŞR.BNM, 28/105; Y.EE, 36/43, lef 15-16-17; *BEO.AYN.d*, nr. 307, s. 88, 110.

¹⁴⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 38-39; TŞR.BNM, 17/94, 12 Nisan 1864; 19/26; Y.EE, 36/43, lef 18.

¹⁴⁶ Konuşma metninden parçalar için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 40-41; *Ma'rûzât*, s. 89.

¹⁴⁷ "...«Efendim Bosna askerine bayram sabahı câmi'e gelen askerin yeşilli rubaların giydirilmesini isteriz, başka şey değil» demekle lâtife vâdisinde: «Pek iyi hatîb Efendi ammâ bu yeşilli rubayı lâbis olan taburlar Haremeyn-i şerîfeyn'e mensûb asker demektir. O yeşil şeritler şâyed ki Haremeyn-i şerîfeyn'e eşkiyâ tarafından ta'aruz olunacak olursa bu askerin Hicaz'a kadar gitmek üzere âmâde olduklarına işârettir» dediğimde Hatîb Efendi kükreyip: «Ya biz Mekke-i mükerre ve Medine-i münevverenin

kabul etmesi üzerine umumî meclisten de onay alındığını ve asker için yeşil şeritli elbiseye karar verildiğini telgrafla İstanbul'a ilettiler. Mecliste alınan kararları onaylayan Bâbiâli, askerin dışarıya sevkedilmemesi karşılığında aynı miktar Bosna askerinin taburlara kaydolunmasını uygun buldu.¹⁴⁸ Her gelişmeyi şifreli telgrafla Fuad Paşa'ya bildiren Cevdet Efendi, ilk 2 tabur için bir alay sancağı gönderilmesini ve bu işte emeği geçen bazı kişilere rütbe-nişan verilmesini istedi. Bu taleplerinin de olumlu karşılanmasından sonra geriye resmî emri beklemek kalıyordu.¹⁴⁹ Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'deki anlatımına göre girişimi duyan Avusturya memurları, Osmanlı'nın malî sıkıntı nedeniyle maaş veremeyeceğini öne sürerek serhadli Boşnakları kararlarından döndürmeye çalışmışsa da halk askerliği para için değil din ve devlet uğruna yapacağını söyleyerek tahriklere kapılmamıştı. Fermanın gelişine kadar her an geri adım atabileceklerini düşündüğü Boşnakların bu sağlam duruşunun kendisini de rahatlattığını yazmıştı.¹⁵⁰

Cevdet Efendi, halkın güvenini kazanmak için sosyal hayata dair bir takım yeni tedbirler almayı da ihmal etmedi. Dünyevî arzularını tatmin etmek için evlenip kısa süre sonra eşlerini boşayarak kaçan bazı memur ve yabancı kişilere karşı mihr-i misli, yerlilere göre birkaç kat arttırıp düşük miktarla nikah kıyılmasını yasakladı. Ayrıca hocalar vasıtasıyla kızlara haber gönderip uzun süre flört yerine vaktiyle evlenip vatani koruyacak askerler yetiştirmelerini tavsiye etti. Bosna'da evlenip de eşini boşamak isteyen olursa önceden belirlenmiş meblağın hemen tahsil edilmesini aksi takdirde hapis cezası uygulanmasını emretti. Bu bağlamda asker tertibinde en büyük destekçilerinden biri genç kızlar olacaktı.¹⁵¹

Cevdet Efendi, halkın tevaccühünü ve güvenini kazanmak için belki İstanbul'da yapamayacağı ve hatta yapılmasını hoş görmeyeceği bazı pragmatik adımlar atmaktan geri durmadığı gibi bunları daha sonra *Tezâkir*'de de anlatmıştı. Baharın gelmesiyle mesirelere giden aşıkların birlikte oturup sohbet etmesi, kızların erkeklerin karşısına

muhafazasından geri mi duracağız. Lede'l-hâce biz de askerle berâber gideriz» dedi...” (Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 42).

¹⁴⁸ Y.EE, 36/43, lef 3, 19-20; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000029, s. 32-33; 000057, s. 14; *Takvim-i Vekayi*, nr. 762, 21 Ağustos 1864, s. 2.

¹⁴⁹ A.MKT.UM, 788/31, 8 Temmuz 1864; Y.EE, 38/133, lef 9; TŞR.BNM, 20/83; *BEO.AYN.d*, nr. 307, s. 86, 106.

¹⁵⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 42-43; A.MKT.MHM, 307/83, 1 Ağustos 1864.

¹⁵¹ Y.EE, 36/43, lef 22; Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 44.

geçerek şarkı söylemesi ve birbirlerine laf atması “kazasker” Cevdet Efendi’ye “şâyan-ı temâşâ bir hâl-i ferah-fezâ” olarak görünmüştü. Hatta kızlara çalgı getirtip oynatarak eğlencelerine katılmayı da ihmal etmemişti. Evde toplanan kızların söylediği şarkıları sokak kapısında ve pencere kenarında dinleyen aşıklardan bir gencin çektiği acıya daha fazla dayanamamıştı. Fakirlik yüzünden sevdiği kıza nişanlık alamayan delikanlıya 5-6 adet yüzlük altın verip hemen orada nikahlarını kıydırmıştı. Kızın annesi ise bir şey demeye fırsat bulamadan damadıyla barışıp müteşekkik olmuştu. Yine başka bir gün Vali Osman Paşa ile 1.500 kuruş harcayarak mesire yerinde bir çifti daha birbirine kavuşturmuştu. Haftada 2 kere gezinti yerlerine gidip birer kızı evlendirmeyi alışkanlık edinmişti.¹⁵² Nikahlar kendi emriyle kıyıldığından ailelerin itiraz edemeyişi de yeni bir âdet olmuştu. Çünkü O’na göre “âdet-i nâs ancak bu misillû ahvâl-i fevkalâde ile ta’dil olunabilir” idi.

Çocuklarını düğünle evlendirmek isteyenler için ise ağır teşrifat, elbise ve ziyafet gibi maddeleri yasaklayıp karşı çıkanlara 2 kat vergi cezası getirmişti. Yalnızca akrabaya bir sini yemek verilip diğer misafirlere kahve ya da şerbet ikramını tavsiye etmişti. Osman Paşa ile katıldıkları bir düğünde şerbetlerini içip kalkarak örnek oluşturmak istemişti. Cevdet Paşa, tüm bu iddia ettiği çabalar sonucu Bosna kızlarının askerliği teşvik eden şarkılar yapıp aşıklarına söylemeye başladığını da ileri sürecekti. O’na göre sevdikleri kızların ağzından duydukları bu şarkılar gençlere vaaz ve nasihatlerden daha çok tesir edip önceden ürktükleri askerlik sözü, yüreklerine işleyen “hoş bir sadâya” dönüşmüştü.¹⁵³ Öte yandan daha önce Bosna isyanını bastıran askerlere zafer hatırası olarak dağıtılan madalyaların halkı rencide edebileceğini düşünen Cevdet Efendi, bölgeye gidip gelen zabıtların bunları kullanmaması için Bâbîâli’ye başvurmuşsa da isteğini kabul ettirememişti.¹⁵⁴

¹⁵² Cevdet Paşa, gerek hocalara verilen atıyye ile cüppeleri gerekse de kızları evlendirmek için yapılan masrafları kendi memuriyet maaşından vererek hazineye yük olmadığını iddia etmişti (Cevdet Paşa, *Ma’rûzât*, s. 86).

¹⁵³ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 46-48; A.MKT.MHM, 302/92, 11 Haziran 1864, lef. 2; Y.EE, 36/43, lef. 10. Cevdet Paşa bu davranışının nedenini yıllar sonra başka bir vesile ile açıklamaya çalışarak pragmatist kişiliğini bir kere daha ortaya koymuştu: “... Henüz gereği gibi temeddün etmeyen halkı ilzam için bir ehliyet-i akliyye kafi olmayıp bu misillü hayali tahrik edecek edille-i iknaiyye lazım geldiğinden bâdî-i nazarda roman tarzına benzer teşebbüsümüzün muvafık-ı hikmet olduğu encâm-ı kâr meydana çıkmıştır...” (Y.EE, 36/43, lef. 11).

¹⁵⁴ A.MKT.UM, 1577/42, 11 Haziran 1864.

Cevdet Efendi, askerlik uygulamasını başlatmak için resmî emrin gelişini beklediği sırada halkın gündeminde yer alan bazı sorunlarla da ilgilenmeyi sürdürdü. Yukarıda bahsi geçen meclisin teklif ettiği önemli maddelerden biri de kız ve erkek çocukların mirî arazide eşit miras hakkına sahip olması yerine eskisi gibi 3/1 ve 3/2 oranlarında pay almaları idi. Önceden mirî arazinin miras hakkı sadece erkek çocuğa aitti. Erkek çocuk olmadığı takdirde kızlar mirasçı sayılıyordu. Eşitlik kuralı bir süredir İstanbul'daki vakıf hane ve dükkanların paylaşımında uygulanıyordu. Geçimin çoğunlukla tarımla sağlandığı bölgede arazinin erkek ile kız arasında eşit paylaşımının birçok karışıklığa neden olduğu düşüncesiyle meclisin talebini haklı bularak o dönem yetkililere ileten Cevdet Paşa, 1847 yılında Bâbîâli'nin, Fransa'da uygulandığı gibi mirî arazide eşit miras hakkı vererek şer'î kaideye¹⁵⁵ aykırı davrandığını, zamanla "hatasını" anlamış olsa da maddeyi kökten düzeltecek kararlı bir adım atmadığını ve yıllarca meselenin meclislerde sürüncemede kaldığını iddia etmişti.¹⁵⁶

Cevdet Paşa'nın bu hikâye biçimi ve olaya yaklaşımı karakter analizi bakımından daha derin bir gözlem gerektirmektedir. Zira mahrem-i esrarı olduğunu iddia ettiği ve velinimetini saydığı Mustafa Reşid Paşa'nın sadrazamlığında, ama "Bâbîâli'nin hatası" sonucu yapılan 1847 düzenlemesinin, kendi başkanlığındaki komisyonda hazırlanan 1858 Arazi Kanunnamesi ve hazırlanmasına katkıda bulunduğu 1859 Tapu Nizamnamesi'nde¹⁵⁷ kaldırılmayıp yinelenmiş olması en makul ifade ile enteresan bir manzara yaratmaktadır. Bu hususa hiç değinmeyip, "hatanın" yıllardır sürmekte olduğunu tarihe not düşmesi, belki konjonktür gereği içinde yer aldığı - kendine göre- bir yanlışın sorumluluğunu bürokratik bir yapıya yükleyerek kendisini temize çıkarmak ihtiyacı duyduğunu düşündürmektedir. Devlet idaresiyle ilgili

¹⁵⁵ Nisâ suresi 11. ayete atıfla "Ölenin kızı ölenin oğlu birlikte mirasçı olduklarında terekeden hisselerine düşen kısmı aralarında kız bir, oğul iki pay almak üzere ikili birli paylaşır" hükmü kastedilmektedir (Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Hars Yayıncılık, 2005, s. 334).

¹⁵⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 48; *A.DVNS.NZAM.d*, nr. 44, 15 Ocak 1851, s. 40-45; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000029, s. 37; MVL, 1003/43, 15 Kasım 1864. Bu konuda vekil olan müftülerin hazırladığı mazbata için bkz. MVL, 1003/43, lef 1.

¹⁵⁷ Arazi Kanunnamesi'nin ilgili 54. maddesi şu şekildedir: "Arazi-i miriyye ve mevkufe mutasarrıf ve mutasarrıfelerinden biri fevt oldukda uhdesinde olan arazi erkek ve kız evladına gerek arazinin olduğu mahalde bulunsunlar ve gerek diyar-ı aharda olsunlar meccanen ve bila bedel mütesaviyen intikal eyler. Yalnız erkek veyahud yalnız kız evladı olur ise kezalik bila bedel müstakilen intikal eder. Arazi mutasarrıflarından biri fevt olup da zevcesi hamile bulunduğu halde ol arazi hamilin zuhuruna kadar tevkif olunur" (*Düstur: Birinci Tertib*, I, 178). Tapu Nizamnamesi'nin 5. maddesi de Arazi Kanunnamesi'ne atıfla uygulamayı teyit etmektedir (*Düstur: Birinci Tertib*, I, 201). Bu eşitlik esası, 21 Mayıs 1867 tarihinde intikal meselesi için yapılan yeni düzenlemede bazı kapsam değişikliğiyle yinelenmiştir (*Düstur: Birinci Tertib*, I, 223).

problemlerde kişileri doğrudan hedef almaktan çekinmeyen Paşa'nın, bu düzenlemenin başka bir devlet adamı zamanında yapılmış olması halinde de adını zikretmeden mesuliyeti kuruma mı yükleyeceği ise ayrıca sorgulanmalıdır. Cevdet Paşa'nın, ilgili bölümde anlatıldığı üzere bürokratik kariyerinin şekillenmesinde önemli rol oynayan ve birçok konuda desteğini gördüğü Reşid Paşa'dan birkaç eleştiri dışında genel olarak övgüyle bahsettiği bilinmektedir.

2.3.4. Yenipazar ve İzvornik Teftişi

Cevdet Efendi, resmî emrin gelişine kadar halkı askerliğe ısındırmak için bazı bölgeleri gezmeye karar verdi. İdarî ve malî yapısı karışık bir durumda olan Yenipazar sancağındaki Taşlıca'ya gitmek üzere 27 Mayıs'ta Saraybosna'dan ayrıldı.¹⁵⁸ 2 gün sonra bölgeye ulaştığında kötü idareden sorumlu tuttuğu kaymakamı azledip yerine Çelebipazar Müdürü Hacı Selim Bey'i görevlendirdi. Yaklaşık 1 milyon kuruş açık verecek hale gelen sancakta geniş çaplı bir soruşturma başlatarak rüşvet ve yolsuzluğa bulaşmış kaza müdürlerini görevden aldı.¹⁵⁹ O sırada Fuad Paşa'nın oğlu Nazım Bey'in aniden ölmesine üzülmekle birlikte sadrazamın üzüntüsü nedeniyle eskisi gibi maruzatıyla bizzat ilgilenmeyip işleri hızla yürütemeyeceğinden endişe etti.¹⁶⁰

Taşlıca'daki düzenlemeleri bitirdikten sonra Prepol'a, oradan da Yenipazar sancağının merkezi olan Siyeniça'ya geçti.¹⁶¹ Kendisiyle görüşmeye gelen bölge eşrafına Saraybosna'da alınan askerlik kararını anlatıp mazbata ile hepsinin onayını aldı. Benzer yapıda olan Kolaşin-i Bâlâ, Nikşik ve Gusinye'nin askerlik konusunda aynı muameleye tabi tutulması uygun görüldüğünden durumu mazbata ile birlikte Bâbîâli'ye ilettili.¹⁶² Siyeniça kasabasında bir araştırma komisyonu kurup ve kaza müdürlerinin maaşlarını düzenleyip askerlerden yaptığı kesintilerle aylık 112.400 kuruş tasarruf

¹⁵⁸ TŞR.BNM, 20/87, 25 Mayıs 1864; A.MKT.UM, 776/24; *Takvim-i Vekayi*, nr. 752, s. 2. Saraybosna'da bulunduğu yaklaşık 5 ay boyunca Bâbîâli'ye 176 marûzât, diğer makam ve bölgelere 1.070 tahrirat olmak üzere toplamda 1.246 kıta yazı göndermiştir. Saraybosna'da iken Hersek ile alakalı toplamda 381 kıta yazı yazılmıştır (MVL, 998/31, 5 Eylül 1864, s. 1-2; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 49).

¹⁵⁹ MVL, 998/31, 5 Eylül 1864, s. 3; *BEO.AYN.d.*, nr. 454, s. 65; 8 Ağustos 1864, s. 83, 137; Pasco Wassa, *La Bosnie et L'Herzégovine*, s. 97.

¹⁶⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 51-52; TŞR.BNM, 20/110, 29 Mayıs 1864. Cevdet Efendi'nin, Nazım Bey'in ölümü üzerine Fuad Paşa'ya gönderdiği mektup için bkz. Mustafa Reşid, *Asar-ı Meşahir*, s. 75-76.

¹⁶¹ TŞR.BNM, 24/46, 28 Haziran 1864; Y.EE, 142/226; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 521, s. 2.

¹⁶² A.MKT.MHM, 311/75, 14 Eylül 1864; TŞR.BNM, 28/175.

etti.¹⁶³ Tam anlamıyla hadlerini aştıklarını düşündüğü Drobniak halkının tedibini ve Karadağ Savaşı'nda Taşlıca ve Siyeniça'ya kaçmak zorunda kalan Kolaşin-i Bâlâ ahalisinin bir miktar asker eşliğinde memleketlerine dönmesini sağladı.¹⁶⁴ Üzerlerine asker sevketmeyi düşündüğü Drobniak halkının Kolaşin'in zaptından sonra tavır değiştirdiğini ve bölgenin güvenliği için yaptırdığı kule ve köprülerin bitirilerek ikisine Fuad Paşa ve Cevdet Efendi'nin isimlerinin verildiğini öğrendi.¹⁶⁵ Kendi iddiasına göre konsolosların duyup da müdahale etmesinden ve işin ertelenmesinden korktuğu için Kolaşin'deki bu faaliyetleri inisiyatif olarak ve Bâbîâli'ye sonradan haber vererek gerçekleştirmişti.¹⁶⁶

Cevdet Efendi, 3 Temmuz'da ulaştığı Yenivaroş kazasında Hristiyanların genel durumunu diğer bölgelerdeki ahaliye göre daha iyi buldu. Ancak Sırbistan'dan gelen eşkıyalara köylerde yardım ve yataklık edenlerin olması asayiş bozduğundan halkı birbirine karşı sorumlu tutan bir uygulamayı (kefalet) feshettiği gibi idare meclisi için yeniden seçim yaptırdı. Vişegrad kasabasına vardığında Sokullu Mehmed Paşa'nın yaptırdığı Drina Köprüsü'nü inceleyip tamirinde görevli Alman mühendis Linardoviç'i nişan vaadiyle teşvik etti. Müstahkem bir kışlaya dönüştürülebileceği düşüncesiyle köprünün başında duvarları sağlam halde duran hanın tamirat projesini hazırlamakta kendisini görevlendirdi.¹⁶⁷

Çelebipazarı, Birçe ve İzvornik'in merkez livası Tuzla-i Zir'i dolaşırken imar faaliyetlerinin tamamlanması için gerekli emirleri vererek durumu denetlemesi için Teftiş Müsteşarı Raşid Bey'i görevlendirdi. Hersek tarafında yaptığı gibi merkeze uzak olan köyleri yakın kazalara bağlayarak Banyaluka, Gradiška, Derbend, Doboy, Kozarca gibi yerlerin idarî sınırlarını tekrar belirledi.¹⁶⁸ Yeni kurulan kasabalara yerleştirilen

¹⁶³ A.MKT.UM, 787/60, 7 Temmuz 1864; 796/57; *BEO.AYN.d*, nr. 454, s. 77. Yenipazar sancağı hesap defteri için bkz. TŞR.BNM, 31/33.

¹⁶⁴ İ.DH, 527/36391, 21 Temmuz 1864; A.MKT.MHM, 306/81; TŞR.BNM, 26/78.

¹⁶⁵ İ.DH, 529/36566, 12 Eylül 1864; A.MKT.UM, 782/55; 793/46; HR.SYS, 267/21; Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 53-55.

¹⁶⁶ Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 93; Pasco Wassa, *La Bosnie et L'Herzégovine*, s. 98.

¹⁶⁷ Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000029, s. 19, 65; TŞR.BNM, 25/10, 7 Temmuz 1864; A.MKT.MHM, 323/94; *BEO.AYN.d*, nr. 307, s. 97.

¹⁶⁸ MVL, 995/21, 31 Ekim 1864; *BEO.AYN.d*, nr. 454, s. 71, 99. Saraybosna, Travnik, Bihke, Banyaluka, İzvornik, Yenipazar ve Hersek sancaklarından oluşup, 2'si mutasarrıflık (Hersek ve Yenipazar) ve 5'i kaymakamlık unvanı ile yönetilen Bosna eyaleti yeni düzenleme sonucu 54 kazaya bölünmüştü. Bu düzenlemeye göre eyaletin bir haritası yaptırılıp bastırılmıştı. *Tezâkir*'in Atatürk Kitaplığı nüshasında hesaplamada 54, yazılı açıklamada 55 yazılmış, arşiv nüshasında ise "beş" in altı çizilip üzerine sonradan

ahaliye tarımla uğraşmaları için arazi verilmesini sağladı.¹⁶⁹ Müslüman nüfusun arttırılması amacıyla Çerkezistan'dan gelenlerin Karadağ ve Sırbistan sınırına yakın Hersek köylerinde yerleştirilmesinin uygun olacağını düşünse de Hristiyanlardan gördükleri zulümden kaçan ve kalpleri hınçla dolu göçmenlerin, gayrimüslimlerin fazla olduğu ve yeni sükunet bulmuş bir bölgeye gönderilmesini sakıncalı bulan Bâbiâli'ye bu isteğini kabul ettiremedi.¹⁷⁰ İspiç nahiyesindeki topraklarını genişletmek amacıyla saldırılarına devam eden ve halkı tabiiyet değişikliğine zorlayan Karadağ'ı engellemek ve şikâyetlere son vermek amacıyla mer'a, orman ve su kaynaklarını tekrar belirleme işini Arazi Memuru Hafız Efendi ve İşkodra Mutasarrıfı İsmail Paşa'ya verdi.¹⁷¹ Ayrıca Drina Nehri'nin kayalıklar arasında sıkışan kısmını genişleterek kereste taşımacılığına uygun bir hale getirdi. İzvornik sancağının hesaplarını da inceleyip ilgili kayıtları yeniden düzenledi.¹⁷²

Bölgedeki ticaret ve zanaat potansiyelini yüksek bulan, ancak ürünlerin Avusturya'nın modern sanayi ile ürettiği mallar karşısında cazibesini kaybetmeye başladığını düşünen Cevdet Efendi, ticareti geliştirmek ve üretimi rekabetçi bir zeminde arttırmak için harekete geçti. Bu amaçla yeni usûlde dericilik ve kunduracılık öğrenmek üzere 5-6 delikanlıyı İstanbul'a eğitime gönderdi. Azalan cins at sayısını çoğaltmak amacıyla İstanbul'dan 5-6 damızlık isteyerek çiftlik sahiplerini bu işe teşvik etti.¹⁷³ Bosna'nın en önemli ihraç ürünü olan kuru eriğin (*işlive*) o sene satılamayıp elde kaldığını görünce sebebini öğrenmek ve eyaletin ithalat-ihracat dengesini analiz etmek için araştırma başlattı. Kuru eriğin en büyük tüketicisi olan Amerika'da süren iç savaş nedeniyle Boşnakların mağdur olduğunu ve etkisi gittikçe yayılan dünya ticaretinin önemini anladı. İthalat-ihracat dengesinde tespit ettiği 14.601.000 kuruş açığın nizamiye

“dört” eklenmiştir [Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 96; A.VKN, 2/8, 20 Eylül 1881; 2/17]. İdarî taksimatın ayrıntıları için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 92-96.

¹⁶⁹ *BEO.AYN.d.*, nr. 307, 14 Aralık 1863, s. 2.

¹⁷⁰ MVL, 983/55, 23 Mart 1864; A.MKT.UM, 781/68; 806/39; *BEO.AYN.d.*, nr. 307, s. 84; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000029, s. 24, 38-39.

¹⁷¹ A.MKT.MHM, 312/85, 25 Eylül 1864; *BEO.AYN.d.*, nr. 307, s. 113.

¹⁷² TŞR.BNM, 26/12, 24 Temmuz 1864; A.MKT.MHM, 311/85, *BEO.AYN.d.*, nr. 454, s. 127; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 56-58; İzvornik sancağının muhasebe defteri için bkz. TŞR.BNM, 20/47.

¹⁷³ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 65-66; A.MKT.UM, 818/39, 22 Kasım 1864; A.MKT.MHM, 326/2; MVL, 997/37.

askerine gönderilen para ile kapatıldığını, ancak kuru eriğin tekrar rağbet bulmasıyla bu eksiğin giderilebileceğini yetkililere ilettiler.¹⁷⁴

O sırada Hersek tarafında işlerin yoluna girmekte olduğunu, arazi ile çiftliklerin alım-satım işlemlerinin sürdürüldüğünü ve nevahi-i asiyyenin iyice sükunete kavuştuğunu haber aldı.¹⁷⁵ Ayrıca Grab Boğazı'nda inşası düşünülen kule ile Sutorina'daki karantinahane için harekete geçilmişti. Devletin bu girişimlerinden rahatsız olan nevahi-i asiyye reislerinden Luka Vukavloviç, Zubçe halkını isyana teşvik etmişse de Karadağ'a kaçmaya mecbur kalmıştı. Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'deki anlatımına göre "Bundan sonra buralara Osmanlı gelmez" diyenlere karşı güzel bir cevap verilmişti ve Avusturya'nın engelleme çabalarına rağmen halk yöneticileriyle kaynaşmaktan hoşnuttu.¹⁷⁶ Bâbiâli ise Bosna-Hersek'te yapılan ıslahatı basın aracılığıyla iç ve dış kamuoyunda duyurarak iyi bir etki bırakmaya çalışıyordu.¹⁷⁷

İzvorinik sancağında dolaşmaya devam eden Cevdet Efendi, Tuzla'da yaklaşık 70 çiftçiyi toprak sahibi yaparak bölgeye aidiyet duygularını arttırmak için arazi alım-satım işlemlerini hızlandırdı. Daha önce mültezimlerin zulmünden dolayı isyan noktasına gelen halkı bu şekilde yatıştıracağını düşünerek Tuzla'dan Saray'a geçerken yolda rastladığı Katolik rahipleri de toprak alımına teşvik etti. Fakat kendisi Bosna'dan ayrıldıktan sonra eski düzene geri dönüldüğünü ve çiftçilerin topraklarını tekrar çiftlik sahiplerine sattığını öğrenecekti. Askerlik uygulamasını başlatacak resmî emrin gelişi geciktiği için Bihke tarafında çıkan bazı karışıklıkları yatıştırmak üzere İspreça nahiyesinin Poliça köyüne geçti. Çoğunluğu Müslüman olan bölgede eğitimin bir hayli gelişmiş olduğunu mektep ziyaretinde anladı. Çocuklara harçlık dağıttığı gibi okula gerekli kitapları göndermesi için Bâbiâli'ye haber verdi.¹⁷⁸ Maglay kazası meclisi üyeleri arasında ihtilaf olduğunu görüp seçimleri yeniledi. Zavidovik, Zepçe, Vranduk, Busovaça ve Ekşisu bölgelerini dolaştıktan sonra resmî emri beklemek üzere yaklaşık 2 aylık aradan sonra 8 Ağustos'ta Saraybosna'ya geri döndü.¹⁷⁹ Gezi boyunca yaptıklarını

¹⁷⁴ Bosna eyaletinin ithalat-ihracat dengesini gösteren ayrıntılar için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 97-99.

¹⁷⁵ İ.DH, 525/36230, 28 Mayıs 1864; A.MKT.MHM, 304/30; *BEO.AYN.d*, nr. 307, s. 74.

¹⁷⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 61; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000029, s. 26-27, 72-73; A.MKT.MHM, 304/24, 26 Haziran 1864; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 427, s. 2.

¹⁷⁷ *Takvim-i Vekayi*, nr. 760, 8 Ağustos 1864, s. 1.

¹⁷⁸ A.MKT.MHM, 302/84, 7 Haziran 1864; İ.DH, 528/36525; Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 62-63.

¹⁷⁹ A.MKT.MHM, 311/50, 11 Eylül 1864; TŞR.BNM, 27/51; Y.EE, 142/256; Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 64-65.

yakından takip ettiği anlaşılan yabancı basın muhabirlerinin girişimlerini olumlu yönde değerlendirdiği yayımladıkları makalelerde görülmekteydi. *Le Pays*'de görülen bir yazıda anlatılanlar bu anlamda Paşa'nın *Tezâkir*'de anlattıkları ve çizdiği rota ile genel olarak örtüşüyordu.¹⁸⁰

2.3.5. Yerli Askerî Birlikleri Oluşturması

Cevdet Efendi, Avusturya'nın asker tertibini engellemek amacıyla Bosna'da isyan çıkacağı dedikodularını yaydığı sırada, resmî emri getiren Salih Paşa'nın Brod iskelesine varmak üzere olduğunu öğrendi. Travnik Kaymakamı Ahmed Bey ile bir bölük askeri karşılama için bölgeye sevketti. Hersek ve Yenipazar sancaklarından davet edilen erkân kısa sürede şehre ulaştığı gibi gelemeyenler de oğullarını gönderdi. Saraybosna'dan celbedilecek askeri belirlemek ve halkın nabzını tekrar ölçmek istediği için Müderris Recâî Efendi'nin başkanlığında ileri gelenlerden bir komisyon topladı. O zamana dek tereddüt edenlerin de destek vermeye başladığını notlarına eklemişti.¹⁸¹

Cevdet Efendi, 17 Ağustos Çarşamba günü, memurlar, ileri gelenler ve halktan oluşan geniş bir grupla resmî emri getiren Salih Paşa'yı şehir dışında karşıladı. Bazı şehir sakinlerinin törene katılmamasının isyan dedikodularını arttırması üzerine endişeleri gidermek için ahaliye etkili bir konuşma yapmaya karar verdi. Salih Paşa ile birlikte çadırların önündeki tepeye çıkarak o günün Bosna için önemli bir dönüm noktası olduğunu vurguladı.¹⁸² Daha önce eyalet meclisine başkanlık eden Abdullah Efendi'nin tercümanlığı sayesinde iki taraf da iyi niyetlerini ortaya koyabildiği için resmî emir tören alayı ile birlikte hükümet konağına götürüldü.¹⁸³

20 Ağustos'ta Vali Osman Paşa'nın kışlanın bitişiğindeki Atmeydanı'nda resmî emri okumasından sonra Cevdet Efendi de askerliğin lüzumu ve ehemmiyetine dair

¹⁸⁰ *Le Pays*, 24 Eylül 1864, s. 2.

¹⁸¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 66-67; TŞR.BNM, 14/64, 15 Şubat 1864; 27/7; Y.EE, 36/43, lef 23; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000028, s. 53.

¹⁸² İ.DH, 528/36559, 10 Eylül 1864, lef 3; TŞR.BNM, 28/9; *Le Pays*, 29 Eylül 1864, s. 2; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 535, s. 2. Nutkun bazı kelime farklarıyla çeşitli suretleri için bkz. İ.DH, 528/36559, lef 2; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 68-69; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 034, s. 45-47.

¹⁸³ Pasco Wassa, *La Bosnie et L'Herzégovine*, s. 102. Cevdet Efendi ile dinleyiciler arasında geçen konuşmalar için bkz. İ.DH, 528/36559, lef 2; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 70-71; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 537, s. 1-3.

ikinci bir konuşma yaptı.¹⁸⁴ *Tezâkir*'deki oldukça canlı tasvirine göre, Saraybosna, Mostar ve Travnik müftüleri okudukları ayetler ve dualarla halkın heyecan ve şevkini iyice arttırdığından gönüllü asker yazılmak için kışlanın kapısına hücum eden kalabalığın izdihamından şerbet içip soluklanmaya bile fırsat kalmamıştı. Kendisi de bunun üzerine yeni askere yeşil şeritli elbise ve koğuş verilmesini emrettiği için herkes gönüllülerin akşama kadar yerleştirilmesiyle uğraşmıştı. Çocuğunu askere yazdırmak için arayanların onları kışlada bulduğunu, 3 oğlunun da gönüllü olduğunu öğrenen babanın hiçbirini vazgeçiremediğini, kur'anın asker celbi yerine gönüllülerin bir kısmını çıkarmak için çekilmeye başlandığını, asker ile ahali arasında kardeşlik bağı kurulduğunu ve üniforma giyen delikanlıların kızlar arasında daha fazla rağbet görmeye başlamasıyla tasarlanan gönüllü sayısının aşıldığını da iddia etmişti.¹⁸⁵

Cevdet Efendi, asker tertibi işine bir düzen vermek amacıyla birinci alayın kaymakamlığına atanan Travnik ileri gelenlerinden Tezkirecizade Derviş Bey başkanlığında bir komisyon oluşturdu. İkinci taburun Travnik kasabası merkez olmak üzere teşkil edilmesi ve askerın kışlada toplanması için gerekli adımları da attı.¹⁸⁶ Mülâzımların mümkün mertebe mahallî ileri gelenlerden seçilmesine dikkat ettiyse de kendilerine yol göstermesi için birkaç Mekteb-i Harbiye mezunu başçavuşu görevlendirdi. Çavuş ve onbaşların yarısının nizamiye taburu onbaşlarından, kalanın ise yerli ileri gelenlerden seçilmesini ve isteyen gönüllü zabıtlerin Bosna askerine katılmasını sağladı. Bölge halkının azim ve gayretini ödüllendirmek istediğinden bir defaya mahsus olmak üzere maaş ve rütbelerin erken dağıtılması için merkezden izin

¹⁸⁴ Y.EE, 36/43, lef 23-24. "... Bugün Bosna ve Hersek için bir yeni târihtir. Ta'limin lüzumu şer'an ve aklen müsbet olup tecrübe dahi buna şâhiddir. Burada bulunanların ekseri askere ta'lim ü intizâmın lüzumunu ve fâidesini gereği gibi bilir. Hele Herseklielerde bilmeyenler var ise pek nadirdir. Ale'l-husûs Mostar Müftüsü Mustafa Efendi muharebenin son gününe kadar Derviş Paşa hazretleriyle birlikte bulundu. Askerlik ne demektir görüp anladı. Cihet-i şer'iyyesini dahi pek âlâ bilir. İsteyenlere tafsîlât-ı kâfiye verebilir..." (İ.DH, 528/36559, lef 1; Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 71).

¹⁸⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 71-73; İ.DH, 528/36521, 20 Ağustos 1864; *BEO.AYN.d*, nr. 307, s. 111; TŞR.BNM, 30/10; Y.EE, 36/43, lef 27.

¹⁸⁶ Y.EE, 36/43, lef 26; *Takvim-i Vekayi*, nr. 771, 25 Ekim 1864, s. 1. Bosna birinci alayının alay emniğine Zabtiye Alay Kâtibi İsmet Bey, sancakdarlığına Saraybosna ileri gelenlerinden Bakroviç Mehmed Ağazade İbrahim Ağa ve miralaylığına Miralay Ali Bey tayin edilmişti. Birinci taburun sol kol ağalığına Tuzlalı Mahmud Paşa'nın torunu Mehmed Bey, imamlığına Saraylı Mustafa Ağazade Hacı Hüseyin Efendi, ikinci taburun sol kol ağalığına Bihke Liva Meclisi Üyesi Hasan Beyzade Rüstem Bey ve imamlığına Travnikli Abdullah Efendizade Hafız Salih Efendi tayin olundu. Üçüncü taburun sol kol ağalığına İstolca hanedanından ve Rıdvan Begoviç neslinden Hüseyin Beyzade Mehmed Bey seçildi (Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 74; A.MKT.MHM, 316/93, 5 Kasım 1864; İ.DH, 530/36717).

aldı.¹⁸⁷ İlk 2 taburun düzenlemeleri ile uğraşırken Hersek ve civarında da birçok gönüllü olduğunu öğrendiğinden üçüncü taburun ihtiyaçlarını karşılaması için Fuad Paşa'ya haber gönderdi. O sene 3 taburun oluşturulmasına yetecek kadar gönüllü bulduysa da bir sonraki sene kur'a çekilmesine ve rütbe kanununa uygun atamalar yapılmasına karar vermişti.¹⁸⁸ Kendi iddiasına göre, Karadağ sınırı boyunca koloni militer askeri tertibi için Nikşik'te gerekli kişilere emir vermişse de bu işle görevli memurların “ağayı uşağa nefer etmek” gibi bazı yakışsız uygulamaları nedeniyle başarıya ulaşılamamıştı.¹⁸⁹ Böylece daha önce koloni militer tarzında bir askerî kuvvet oluşturulması kararlaştırılan Karadağ sınırı boyundaki yerler dışında askerî düzenleme, tüm Bosna eyaletine yayılmış oldu.

Cevdet Efendi, Saray Bosna'da birinci taburu kurduktan sonra Travnik'teki askerî düzenlemeleri teftiş etmek niyetindeydi. Ancak Fuad Paşa'nın Bosna askerine özel olarak tasarladığı alay sancağının bölgeye gelişi geciktiğinden teslim töreni için biraz daha beklemek zorunda kaldı. Bu süre içinde kışlada bulunan askerin törende geçit yapabilecek seviyede eğitilmesiyle meşgul oldu. Nihayet Eylül ortasında Bosna Alayı Birinci Tabur Binbaşısı Abûzer Ağa'nın sancakla birlikte bölgeye ulaşması üzerine gösterişli bir tören hazırladı.¹⁹⁰ Saraybosna Latinlerinin Ruhânî Reisi ve Meclis-i Eyalet Üyesi Fra Gurgo Maretiç'in Boşnakça kaleme aldığı şiiri, Mızıka Yüzbaşısı Fuad Ağa aracılığıyla ve Hekimoğlu Ali Paşa'nın Nemçe seferi destanının makamında besteletip askerin kısa sürede marşı öğrenmesini sağladı.¹⁹¹ 21 Eylül Çarşamba günü tören sırasında marş eşliğinde kışladan çıkan askeri takdim ettiğinde, eliyle sancağı tutarak devletin namusu ve şerefi üzerine bir konuşma yaptı. Bosna'daki diğer taburlar için

¹⁸⁷ A.MKT.MHM, 309/57, 21 Ağustos 1864; TŞR.BNM, 29/103; Y.EE, 36/43, lef 28.

¹⁸⁸ İ.DH, 529/36631, 4 Ekim 1864; A.MKT.MHM, 315/30; A.MKT.UM, 820/52; TŞR.BNM, 29/103; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 74-76.

¹⁸⁹ Y.EE, 36/43, lef 37-38; TŞR.BNM, 30/130, 4 Kasım 1864. Cevdet Paşa, bu bahsi “Ne çâre ki öyle fevkalâde işler âdî memurlar eliyle icrâ olunamayıp fevkalâde mâhir zâtlar istihdamına mevkuftur” sözleriyle bitirmektedir (Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 105). Bosna'nın Avusturya sınırını muhafaza altına alan koloni militer tarzda düzenli asker tertibi ancak 1870 yılında gerçekleştirilebilmiştir. 4 taburu içine alan muntazam bir kordon alayı oluşturulmuştur [Ak, “Tanzimat'ın Bosna Hersek'te Uygulanması ve Neticeleri (1839-1875)”, s. 156].

¹⁹⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 77; Y.EE, 36/43, lef 29-30.

¹⁹¹ Şiirin Türkçe tercümesi için bkz. İ.DH, 530/36670, 21 Ekim 1864, lef 2, 7. Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 78-79.

gönderilen küçük sancakları Binbaşı Abûzer Ağa'ya teslim ettiği gibi daha önce asker tertibinde hizmet edenler için istediği nişan ve rütbe belgelerini sahiplerine dağıttı.¹⁹²

Asker tertibi ile uğraştığı sırada İhlevne kazasına bağlı Grahova nahiyesinde 4 köyün mahallî hükümete başkaldırdıklarını ve Avusturya pasaportu almaya çalıştıklarını öğrendi. Bu meseleyi çözmek için yaptığı girişimlere karşı Avusturya'nın herhangi bir tepki göstermemesinin nedenini anlayamamıştı. Hariciye Nazırı Âlî Paşa'nın Bosna'daki teftiş faaliyetlerinden şikâyet eden Avusturya'ya çok sert yanıtlar içeren bir cevap vermesi nedeniyle işinin kolaylaştığını sonradan öğrenmişti. Cevdet Paşa'nın anlatımında daha ziyade kusurlarıyla ön plana çıkan Âlî Paşa'nın bu kritik hamlesi, övgüsüne mazhar olduğu nadir satırlardan birini yazdırmıştı.¹⁹³

2.3.6. Travnik-Bihke-Banyaluka Teftişi

Cevdet Efendi, birinci taburun düzenlemesini bitirip diğer bölgelerdeki durumu denetlemek istiyordu. Selanik üzerinden İstanbul'a gidecek olan Mirliya Salih Paşa'yı üçüncü taburun Yenipazar ve Siyeniça'da toplanacak bölüklerini teftiş etmek üzere bölgeye gönderdi. Kendisi de ikinci taburun işlerini tamamlamak için törenin ertesi günü Mirliya Ahmed Paşa ile birlikte Travnik'e gitti. Kışlaya ulaştıktan sonra Saraybosna'da yaptığı gibi alay sancağını ikinci tabur askerine teslim etti.¹⁹⁴ Sancağın stratejik bölgelerine yerleştirilecek zabtiyeler için gerekli 23 kulübe ve 5 karakolun inşasını da başlattı.¹⁹⁵

Bosna eyaletinde daha önce hazırlanan defterleri güvenilir bulmadığı için yeniden hazırlattığı nüfus defterlerinin birer nüshasını Bâbiâli'ye gönderdi.¹⁹⁶ Saraybosna ve Travnik kışlalarında birer odayı askerlerin okuma yazma öğrenmesi için

¹⁹² Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 79-81; A.MKT.UM, 770/29, 2 Mayıs 1864; 805/68; İ.DH, 530/36670, lef 6; 530/36685, lef 10. Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000029, s. 88. Konuşma metni için bkz. TŞR.BNM, 21/92.

¹⁹³ “Yalnız bu himmeti için Âlî Paşa'nın her kusûrunu afv ederim” (Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 76). “Âlî Paşa'nın bu metâneti hatırıma geldikçe anı hayr ile yâd eylemekteyim” (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 76).

¹⁹⁴ A.MKT.MHM, 314/5, 6 Ekim 1864; Y.EE, 142/96; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 82-83; Pasco Wassa, *La Bosnie et L'Herzégovine*, s. 103.

¹⁹⁵ İ.DH, 523/36083, 6 Nisan 1864; A.MKT.UM, 2015/41. Karakolhanelerin planı için bkz. İ.DH, 523/36083, lef 1-2; A.MKT.UM, 822/80, lef 1.

¹⁹⁶ Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000029, s. 83. Hersek sancağı nüfus sayımı ve vergi kayıt defteri için bkz. TŞR.BNM, 31/64; *ML.VRD.d*, nr. 3546.

düzenleyerek bir nevi dersane haline getirdi. İstanbul'a döndükten sonra gönderdiği kitaplar sayesinde birçok askerin okuma-yazmayı ilerlettiğini sonradan haber alacaktı.¹⁹⁷ Latin rahiplerin Bosna'da yapılan idarî ve askerî ıslahat nedeniyle zamanında Fatih Sultan Mehmed tarafından kendilerine verilmiş hatt-ı hümayunu yeniletme isteğini Bâbiâli'ye ilettiler.¹⁹⁸ Öteki sancaklarda yaptığı gibi bazı kaza dairelerini birbirine bağlayıp müdür maaşlarını düzenledi.¹⁹⁹ O sırada Bosna'da asker tertibindeki başarısını ödüllendirmek üzere kendisine ikinci rütbeden Osmanî nişanı verildi. Nişanı alan ilk ilmiye mensubu olmaktan duyduğu memnuniyeti vurgulamayı ihmal etmeyecekti.²⁰⁰

Cevdet Efendi, Travnik'te 5-6 gün kaldıktan sonra asker celbinden emin olamadığı serhadlilerin yaşadığı Bihke'ye hareket etti. Fakat beklediğinin aksine başta Sazin kazasından dağlı Ostroşçalılar olmak üzere bölge halkının istenenden fazla sayıda asker alınmasına rıza gösterdiğini öğrendi. Tüm gönüllülerin Travnik kışlasına gönderilmesini ve özverilerine karşılık bazı ağaların çocuklarının onbaşı ve çavuş olarak atanmasını emretti.²⁰¹ Birinci taburun 700 ve ikincisinin de 600 kişiyi aştığını ve üçüncüsünün de tamamlanmak üzere olduğunu tespit etti.²⁰² Hersek tarafından toplanan askerin bir müddet talim dışında bir işle uğraşmadan Mostar, yer kalmazsa Travnik'de kışlamalarını emredip mevcut elbise ve mühimmatın bölüklere dağıtılmasını sağladı.²⁰³

¹⁹⁷ Y.EE, 36/43, lef 32.

¹⁹⁸ Hatt-ı hümayun sureti için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 84-85; Pasco Wassa, *La Bosnie et L'Herzégovine*, s. 12.

¹⁹⁹ MVL, 1000/19, 5 Ekim 1864.

²⁰⁰ A.MKT.UM, 808/81, 8 Ekim 1864; TŞR.BNM, 29/71; *BEO.AYN.d*, nr. 667, s. 95; *Ceride-i Havadis*, nr. 1211, s. 1; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 85; *Ma'rûzât*, s. 104.

²⁰¹ A.MKT.UM, 808/85, 8 Ekim 1864; Y.EE, 36/43, lef 32-33-34; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000029, s. 91, 97; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 560, s. 2-3.

²⁰² TŞR.BNM, 29/132, 28 Eylül 1864; A.MKT.UM, 808/85. Cevdet Efendi, Müslüman nüfus miktarına göre bölgelerden alınacak asker miktarlarını önceden belirleyerek mahallerine pusulalar ile bildirmişti. Taksimat defteri için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 87-89. İlk 3 tabur için sırasıyla 592, 557 ve 451 nefer yazılacaktı. İkinci ve üçüncü seneler de yine bu miktar asker alınıp 6 taburun 800'er kişiden oluşması sağlanacaktı. Yine bu süre içinde 18 tabur da redif asker yazılacaktı. Gönüllülerden boş kalan kontenjan kur'a ile doldurulacaktı. Ancak ilk sene için tahmin edilenden fazla gönüllü yazıldığından başka bir düzenlemeye gerek kalmamıştı (Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 8; İ.DH, 528/36559, 10 Eylül 1864, lef 6). Süreç içinde çeşitli bölgelerden toplanan asker miktarlarını gösteren jurnaller için bkz. A.MKT.UM, 805/25, İ.DH, 530/36685, lef 1, 3, 7, 8; TŞR.BNM, 31/17. 1874 yılında Bosna'daki düzenli ve yedek birliklerin toplam sayısının 30.000 olduğu o dönem raporlarında zikredilmekteydi [Odile Moreau, "19. Yüzyılda Bosna'da Zorunlu Askerliğe Direniş", *Devletin Silâhlanması: Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, der. Erik Jan Zürcher, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, 149].

²⁰³ A.MKT.UM, 806/63, 29 Eylül 1864; Y.EE, 36/43, lef 35; TŞR.BNM, 29/116.

Cevdet Efendi'nin tüm bu çabaları büyük ölçüde karşılığını bulmuş gibi görünüyordu. Eşine bildirdiği şekliyle 40 senedir devleti uğraştıran bu mesele “hiç kavgaya hacet kalmaksızın” ve “tatlılıkla” halledilmişti. Bosna askeri için beşte bir oranda sılada bulunacak şekilde bir nöbet sistemi kabul edildiği halde erlerin çoğu kışlada daha rahat olduklarını belirtip talimden geri kalmamak için tezkerelerini almıyordu.²⁰⁴ Üçüncü taburun İstanbul'dan istenen elbise ve mühimmatı da yerine ulaştırılmıştı. Askerin ihtiyaçları tasarrufla elde edilen miktardan karşılandığı için hazineye yük olunmamıştı. Zengin olmalarına rağmen gönüllü yazılan delikanlıların bulunduğu Hersek'te askerlik hevesi yoğun şekilde devam ediyordu.²⁰⁵ Halktan bazıları teşekkür mazbataları hazırlarken Bosna Valisi Osman Paşa yerli askerî kuvvet teşkilinin kendi döneminde başarılmış olmasından dolayı gururluydu.²⁰⁶

İdarî ıslahat ve asker tertibiyle uğraşan Cevdet Efendi'nin, halletmesi gereken bir mesele de yaklaşık 1 yıldır görmediği ve gelmesini ya da kendilerini yanına aldırmasını isteyen ailesini yatıştırmaktı. Karşılıklı mektup ve telgrafları artık yeterli bulmayan eşi Adviye Rabia ve oğlu Ali Sedad Bey'in dönmesi için neredeyse yalvaracak²⁰⁷ ve hatta söz dinlemeyecek hale gelmesi²⁰⁸ muhakkak ki üzerinde manevi bir baskı yaratıyordu. İlk kez ailesinden bu kadar uzun süre ayrı kalmıştı. Askerî düzenlemelerle ilgilendiği için dönüşünü sürekli ertelemek zorunda kalıyor, onları sakinleştirmekte güçlük çekiyordu.²⁰⁹ Bâbiâli'de memur Nureddin Bey, Bosna'dan bilgi geldiğinde kendisinin iyi olduğunu ailesine bildiriyordu.²¹⁰ Özellikle hamile eşi Adviye Rabia Hanım'ın ne halde olduklarını anlatmak yerine sitem dolu mektuplar²¹¹

²⁰⁴ İ.DH, 533/36996, 17 Şubat 1865; Y.EE, 142/7, lef 4. Kışla ve sılada bulunanları gösteren jurnal için bkz. İ.DH, 533/36996, lef 1.

²⁰⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 85-87; *Ma'rûzât*, s. 105-106.

²⁰⁶ İ.DH, 529/36601, 29 Eylül 1864; *BEO.AYN.d*, nr. 307, s. 120. Ayrıca Bosna Valisi Osman Paşa'nın yerli askerî kuvvetin oluşumu nedeniyle düştüğü tarih için bkz. *Tercüman-ı Ahval*, nr. 542, s. 2-3.

²⁰⁷ Y.EE, 142/219, 19 Temmuz 1864, lef 1-2.

²⁰⁸ “Telgrafınızı bugün aldım. Mektub göndermediğimize sebep keyifsiz idim. Şimdi iyiyiz ve bir sebep dahi senin gelmediğindir efendi babacığım şimdiden sonra biz durmayız mutlak aldır” (TŞR.BNM, 24/81, 1 Temmuz 1864). “Biz şimdiden sonra aldanmayız ve hiç kimseyi dahi dinlemeyiz eğerçi Teşrin-i evvelin ibtidasına doğru gelip onunda behemahal İstanbul'da bulunmanıza kavi söz verir iseniz dururuz. Yoksa öyle gelmek niyetindeyim lakırdısını dinlemeyiz ve Perşembe vapura binmek üzere olduğumuzdan bunun cevabını pek çabuk vermenizi isterim” (Y.EE, 142/129, 3 Eylül 1864).

²⁰⁹ TŞR.BNM, 28/91, 1 Ekim 1864. “Ben size mutlaka gelmeyesiniz demem lakin beni Saray'da bulamazsınız. Kıyas ederim bu hafta postasıyla giden mektubu alıp da ana göre hareket etseniz münasib olur. Karadan gideceğim. Hayvanları yakında yola çıkaracağım” (Y.EE, 142/80).

²¹⁰ Y.EE, 142/98, 18 Eylül 1864; 142/100.

²¹¹ “.Dört beş aya kadar gelmeyecek misiniz bunu böyle biliyorsunuz bizi vaktiyle niçin aldırmadınız Rıza Efendi ne güzel haremimi aldırıldı. Bu bize emsal olmaz mı idi. Asıl biz aldırılmaya muhtaç idik.

göndermesinden iyice bunalmış, içinde bulunduğu zor şartları anlamamasına kırılmıştı.²¹² Kızı Emine Semiye Hanım'ın yokluğunda doğması nedeniyle sevinç ve hüznü bir arada yaşamıştı.²¹³ Ancak Bosna'da başka bir kadınla evlendiği dedikodusu üzerine eşinin çocuklarla birlikte yanına gelmekte ısrar etmesi iyice bunalmasına sebep olmuştu.²¹⁴ Örnekleri verilen bu yazışmalar göz önüne alındığında, bölgede gerekli ıslahatı gerçekleştirecek en önemli aktörün şahsî sorunlarını ve ailevî meselelerini de eş zamanlı çözmek zorunda kaldığı gerçeği öne çıkmakta ve söz konusu işlerin hangi psikolojik atmosferde gerçekleştirildiğine dair bir fikir vermektedir.

Cevdet Efendi, Bosna birinci alayının işlerini tamamladığından bir sonraki sene oluşturulması planlanan ikinci alayın hesaplamaları ile uğraşmaya başladı.²¹⁵ Yine gönüllü asker adaylarının çok olacağını tahmin ettiğinden boş kontenjan kalması durumunda kur'a çekilmesini istedi. Ayrıca Bosna'da daimî bulunan Üçüncü Ordu'ya bağlı iki süvarî alayının kışın barınma sıkıntısına karşı alternatif bir çözüm düşündü. Bosna'daki çiftlik sahiplerinin oğullarından bir gönüllü süvarî alayı oluşturulacaktı: Bu alaydaki askerler kendi at, elbise ve teçhizatını getirecek, maaş ve tayinat alacak, 12 senelik hizmet süresince ilk 2 ya da 3 senenin yaz mevsimlerinde talim yapıp kalan yıllarda redif sayılacak, ihtiyaç duyulursa bu süre içinde 2-3 aylık dönemler halinde

Murad ede idiniz elbette bir çaresini bulur idiniz...Benim çocuklarım yalnız ne yaparlar bunu da hatırıma götürmezsiniz. Evvelki defalarda siz böyle değil idiniz daima bizi düşünür idiniz. Bu defa size bir şey oldu. Evvelki gibi değilsiniz. Acaba ne oldu. Bunu anlamak için pek merakdayım. Mutlaka sizde bir hal var. İstanbul gözünüzde tüter biz değil ya bu kadar kalbinizden bizi çıkarmışsınız anlaşıldı. Ne yapalım zarar yok Allah herkesin kalbine göre versin..." (Y.EE, 142/19, lef 1).

²¹² "...Bana birçok sitemler yazacağınıza ne haldesiniz vücudca nasılsınız buralarını bildirmek lazım değil mi. Vapurdan çıkıp ayağım karaya basalı her hafta size mektub yazıyorum. Buranın posta on beş günde İstanbul'a varıyor ben ne yapayım. Kuşların kanadına mektub bağlayıp da gönderemem...Bana ne halde olduğunuzu yazınız yoksa her hafta birçok sitemler yazıyorsunuz bundan ne çıkar..." (Y.EE, 142/168, 31 Ekim 1863, lef 1). "... Her hafta bana türlü sitemler yazıyorsunuz. Ben ne yapayım. Burada ayda bir kere traş olmağa vakit bulamıyorum. Diyar-ı gurbetde sefalet çekiyorum. Bir taraftan sizin acı acı sitemleriniz ile dilhûn kalıyorum..." (Y.EE, 142/168, lef 2). "Her hafta bana zehir zemberek kâğıdlar yazıyorsunuz. Ben sizin idareniz için bunca mihen ü meşakkat çekiyorum...Allahı seversen beni böyle her hafta postasıyla nafîle yere iz'ac etmeyiniz. Fakat bir an akdem İstanbul'a avdet için dua ediniz..." (Y.EE, 142/168, lef 3).

²¹³ Y.EE, 142/216, 18 Ocak 1864.

²¹⁴ "...Yine evlenen lakırdıları yazmışsın artık bu sözleri istemem. Halkın ağzına niçin bakıyorsun. Ben evlenecek olduğum vakit başımdan bir nikah geçmek niyetiyle evlendim...Halkın dedisi kodusu bitmez ve niçin söylüyorlar deyu gücenmek iktiza etmez..." (Y.EE, 142/216). "... Bana ettirmedığınız yemin kalmadı. Hala yemin lakırdısı ediyorsunuz. Allah akıllar versin. Ben burada çektiğim zahmet ve gönül azabını size yazmıyorum rahatsız olmayasız deyu..." (Y.EE, 142/214).

²¹⁵ Y.EE, 36/43, lef 36. İstanbul'da kendisi Fırka-i Islahiyye ile Kozan'a gitme hazırlıkları yaparken ikinci alayın oluşturulması için müzakereler de başlayacaktı (İ.DH, 535/37148). İkinci sene Bosna'da kur'a çekilerek ikinci alay da oluşturulmuş, üçüncü sene taburların eksikleri giderilmiş ve dördüncü sene istibdale başlanmıştır. Kısa süre içinde iyi yetişmiş redifler ortaya çıkmıştır (Y.EE, 36/43, lef 37).

yine eğitim görecek ve böylece bir süvarî alayı orduya iade edilebilecekti. Bu önerisini bir rapor halinde Fuad Paşa'ya göndererek Bosna'da askerî teşkilat için yapacaklarını tamamladı.²¹⁶ Halkı fakir olup tarımla geçinen Bihke sancağında sanayiye geliştirmek üzere Saraybosna'dan uzmanların çağrılmasını tavsiye ederek Banyaluka'ya geçti. Sonbahar başlayıp Bosna'da yapılacak iş kalmadığı için yeni askerden örnek seçtiği 4 çavuş ile birlikte İstanbul'a dönüş hazırlıklarına başladı.²¹⁷ Bâbîâlî, Subhi Bey'in işini bitirip İstanbul'a gitmesi ve Cevdet Efendi'nin yola çıkması üzerine diğer müfettişler Ahmet Vefik ve Rıza Efendilere de dönmeleri için haber göndermişti.²¹⁸

Cevdet Efendi, 22 Ekim Cumartesi günü teftiş heyetiyle birlikte Banyaluka'dan Gradiška'ya geçip ertesi gün Avusturya tarafını gözlemledikten sonra vapurla Sava Nehri üzerinden Zemun'a ulaştı. Burada Belgrad Muhafızı Ferik Ali Paşa ile görüştüğü gibi Hersekli Ali Paşazade Mehmed Kâmil ve Ali Bey'in Bosna alayına alınması için Vali Osman Paşa'ya yazı gönderdi. Tuna vapurunda karşılaştığı Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Léonel de Moustier (sonradan Fransa Dışişleri bakanı) ile yol boyunca Avusturya politikasından İslâm'da ruhbaniyete kadar çeşitli konularda sohbet etti.²¹⁹ Bu yolculuk sırasında Bosna-Hersek ve İşkodra'daki yönetimin kötülüğüne dair Avusturya'ya iletilen şikâyetlerin doğru olup olmadığını ve gerekirse alınacak tedbirler hakkında fikrini söylemesini isteyen bir talimat aldı. Kendisine göre birçoğu yalan yanlış haberlere dayanan iddiaları madde madde hazırladığı bir raporla çürüterek ileriki süreçte bu coğrafyada izlenmesi gereken politikayı da ortaya koymuş oldu.²²⁰ Boğazköyü'nden tren ile Köstence'ye ve oradan Karadeniz vapuruna binerek 2 Kasım'da İstanbul'a ulaştı.²²¹

²¹⁶ TŞR.BNM, 31/37, 10 Ocak 1865; 31/62; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000029, s. 98. Cevdet Efendi'nin bu önerisi Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'ye havale ile bir müddet komisyon ve meclislerde görüşülmüşse de mesele sürüncemede kalıp kesin bir karara varılamamıştır. Kendisinin de katıldığı toplantılarda yapılan birkaç itiraza karşı Fransa ve Rusya'dan örneklerle açıklama yapmışsa da tartışmalardan bir sonuç çıkmayınca başka işlerle uğraşmaya başlamıştır (Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 105; Y.EE, 36/43, lef 39-40).

²¹⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 90-91; Pasco Wassa, *La Bosnie et L'Herzégovine*, s. 104. Esasen Cevdet Efendi daha önce bazı merkezleri gezerek İstanbul'a dönmek istemişse de asker tertibi ile ilgili resmî emri beklemesi ve uygulaması için gerekli tedbirleri alması uygun bulunmuştu (TŞR.BNM, 22/105, 14 Haziran 1864; *BEO.AYN.d.*, nr. 307, s. 78).

²¹⁸ A.MKT.UM, 810/73, 16 Ekim 1864; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 27, s. 105.

²¹⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 100-104.

²²⁰ Raporun tam metni için bkz. TŞR.BNM, 29/68, 19 Eylül 1864; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000029, s. 99-103.

²²¹ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 28, 2 Kasım 1864, s. 109; *Takvim-i Vekayi*, nr. 773, s. 1; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 561, s. 3.

Bosna alayından seçtiği 4 çavuşu Sadrazam Fuad Paşa'ya takdim etmek için Bâbiâli'ye gitti. Sultan Abdülaziz, Fuad Paşa tarafından sunulan askerleri beğenerek maiyetine aldı.²²² Cevdet Efendi'nin Bosna'daki ıslahatını beğenip askere verilen şeshaneli tüfeklerden birisinin çakmağına “Bosna şüc'ân-ı ahâlîsinin hizmet-i askeriyeye neylleri hakkında sudûr-i izâmdan semâhatlü Cevdet Efendi hazretlerinin vuku' bulan himmetlerine taraf-ı askerîden yâdigar-ı takdirdir” ibaresini işleterek nişanı iftihar olarak kendisine hediye etti. Paşa, ileriki yıllarda bu tüfeği en kıymetli nişanı olarak yâd etmişti. Cevdet Paşa, o dönem Bosna'da yıllardır yapılamayan düzenlemeyi ilmiyeden birinin yapmış olmasını bazı askeriye mensuplarının çekemediğini ve hatta Bosna'da iken Sultan Abdülaziz'in kendisini meşihat makamına getirme isteği üzerine “Şimdi tensikat-ı askeriyeye ile meşguldür. Bu emr-i mühimmi yarıda bırakmak münâsib olmaz” sözleriyle vazgeçirildiğini öne sürmüştü. Bu göze batmanın bedelini yeni bir taşra görevi yani Kozan'a gönderilişi ile ödediği kanısındaydı.²²³ Bosna dönüşü, sahip olduğu Yozgad kazası arpalığı gelirin kazasker rütbesine uygun şekilde Isparta kazası ile yükseltilmesinden bahsetmeyi ise hikâyesine eklemeyi tercih etmemişti.²²⁴

Devlet otoritesinin Sultan'ın ismine duyulan rutin bir saygı ve korkudan ibaret hale geldiği bölgede para, silah ve asker gibi doğrudan sonuca etki eden unsurlarla faaliyet gösteren yabancı oyuncuların etki alanı genişlemeye başlamıştı. Bosna halkı uzun süredir kendisini ihmal ettiğini ve maddî ve manevî yıpratıldığını düşündüğü Osmanlı Devleti'nin teftiş girişimine doğal olarak şüpheyle yaklaşmıştı. Gayrimüslimler ortaya atılan “Osmanlı vatandaşı” kavramının pratikteki karşılığını görmek istiyordu. Cevdet Efendi, özellikle uyguladığı arazi, vergi ve yardım politikalarıyla bu kavramın içini doldurmaya çalıştı. Farklı dinî ve etnik kesimlerle kurduğu güven bağları sayesinde öncekilerin aksine kitleleri devlet ve toplum yararına manipüle etmeyi başardı. Kendi denetiminde ama geniş katılımı kurduğu meclislerde ve ikili görüşmelerde sözlerinin değerli olduğunu ve ortak sorumluluk aldıklarını muhataplarına hissettirdi. Bu sayede yıllardır süren iaşe ve güvenlik gibi iki temel problemi arazi düzenlemesi ve yerli asker tertibi hamleleriyle büyük ölçüde çözmeyi başardı. Ayrıca Fuad Paşa'ya verdiği bilgi ve fikirler doğrultusunda Haziran 1865'te

²²² *Takvim-i Vekayi*, nr. 774, 14 Kasım 1864, s. 1; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 565, s. 1.

²²³ Y.EE, 36/43, lef 37; Atatürk Kitaplığı, CP.YZ, 0058-01, s. 214; Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 101-105.

²²⁴ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 65, 24 Aralık 1864, s. 1.

kurulan Bosna vilayeti, 1864 Nizamnamesi'nin ilk uygulamalarından biri oldu.²²⁵ 40 yaşındayken üstlendiği bu zorlu görevle mülkî kariyerine de yeni bir tecrübe ve başarı eklemiş oldu. Devletin imparatorluk genelinde yapmaya çalıştığı düzenlemeler çerçevesinde yaklaşık 18 ay süren Bosna'daki başarılı ıslahatı örnek gösterilen tarihî bir kayıt haline geldi.²²⁶ Bu durum daha sonraki dönemde kendisini, bölge politikaları belirlenirken başvurulacak bir otorite yapacaktı.²²⁷

Hükümet, teftiş faaliyetleri kapsamında devlet otoritesini taşrada ihya, idarî, sosyal ve malî alandaki yeni uygulamalarla imparatorluğu daha güçlü kılma çabalarının Avrupa'da nasıl karşılandığını takip etmek ve etkisini görmek istemişti. Paris Sefiri Cemil Paşa'nın gönderdiği Bosna teftişiyle ilgili dış basında çıkan haberler merkez tarafından dikkatle inceleniyordu.²²⁸ Cevdet Efendi'nin özellikle Hersek tarafında yaptığı idarî ve hukukî düzenlemeler özelinde müslim-gayrimüslim unsurlar arasında eşitliği sağlama ve vatandaş kavramını benimsetme çabaları, Avrupa tarafından da zikredilen ancak yetersizliği vurgulanan bir gayretti. Özellikle Karadağ'ın bağımsızlık propogandasıyla yönlendirilen Hersek'te arazi edinme ve vergi alanlarında önemli iyileştirmeler yapıldığı ifade edilmekle birlikte bunun uzun vadeli bir etki yaratmasının beklenmediğine o dönem de vurgu yapılmıştı.²²⁹ Nitekim ileride yaşanan isyanlar ve bağımsızlık süreci imparatorluk için acı da olsa bu öngörüye doğrulayacaktı.

2.4. Fırka-i Islahiyye'deki Faaliyetleri (1865)

Bu başlıkta 1865'teki Fırka-i Islahiyye girişimi kapsamında, Derviş Paşa ile birlikte Kozan'a giden Cevdet Efendi'nin heyetteki faaliyetleri ve bölgenin gelişimi için neler yaptığı anlatılacaktır.

²²⁵ Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 110-111; Y.EE, 38/133, lef 5, s. 6.

²²⁶ Louis Gardey, *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz de Stamboul au Caire*, Paris: E.Dentu, 1865, s. xxij; Alfred de Caston, *Musulmans et Chrétiens la Turquie en 1873*, Constantinople: Imprimerie et Lithographie Centrales, 1874, II, 156-158. Mahmud Nedim Paşa ise yıllar sonra Rumeli'deki karışıklıkları anlatırken Cevdet Paşa'nın Bosna'daki askerî ve idarî ıslahatının bölgedeki gayrimüslimlerin kalplerini kazanmaya yetmediğini anlatmıştı (Mahmud Nedim Paşa, *Üss-i İnkılaba Ait Müdafâ'anâme*, vr. 39a-b).

²²⁷ A.MKT.UM, 1368/13, 27 Şubat 1875.

²²⁸ Cemil Paşa'nın konu hakkındaki raporları ve ilgili haberler için bkz. HR.SYS, 243/3, lef 1, 2, 3, 4, 7, 10, 14.

²²⁹ A. Schnéegans-Brujère, "Monténégro", *Annuaire Encyclopédique: politique, économie, sociale, statistique, administration, sciences, littérature, beaux-arts, agriculture, commerce, industrie*, Paris: par les directeurs de l'Encyclopédie du XIXe siècle, 1865, 1061-1064.

2.4.1.Mülkî Yardımcılığa Atanması

Kasım 1864'te Bosna'dan İstanbul'a dönen Cevdet Efendi, Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye üyesi olarak devlet işleriyle uğraşmayı sürdürüyordu. *Tezâkir*'de, o sırada yine şeyhülislâmlığa getirileceği dedikoduları çıkması üzerine Sadrazam Fuad Paşa'ya görevi ancak 8-10 sene sonra kabul edebileceğini açıklamak zorunda kaldığını, yine de bazı çevrelerin olumsuz tavırlarına engel olamadığını ve Fransa Sefiri Moustier ile kurduğu yakın ilişki nedeniyle de merkezden uzaklaştırılmak istenen bir hedef haline geldiğini belirterek bu süreci tanımlamayı tercih etti.²³⁰

Hükümetin gündeminde ise ülke güvenliğine yönelik önemli meseleler vardı. Birçok yerde alım kapasitesinin düşmesine karşı gayrimüslimlerin de orduya yazılmasını görüşmek üzere yapılan toplantıda Cevdet Efendi, uygulamada yaşanabilecek sıkıntılar nedeniyle bu fikre karşı çıkarak²³¹ devlet otoritesinin sağlanamadığı ve askerlikten muaf tutulan bölgelerdeki Müslümanların sisteme dahil edilmesiyle ihtiyacın karşılanabileceğini öne sürdü. Bosna'da başarılı bir şekilde gerçekleştirdiği ıslahatı örnek göstererek “unsur-ı aslî olan Türklere” nefes aldirmek için asker yazılabilecek bölgelerin çoğaltılması gerektiğine dikkat çekti. Bu bağlamda Mustafa Reşid Paşa'nın daha önce düşündüğü fakat ertelemek zorunda kaldığı Kozan'ı itaat altına alma meselesini²³² yeniden açarak Gâvurdağı (Bereketdağı), Kürtdağı, Dersim, Akçadağ gibi bölgelerin²³³ asi ve eşkıya yuvası olduğunu, kontrolün

²³⁰ Cevdet Paşa, Meclis-i Hâssü'l-Hâss'da Hariciye Teşrifâtçısı Kâmil Bey'in Âlî Paşa'ya “Siz ulemâya karşı süferâyı ve süferâyı karşı ulemâyı göstererek bazı müşkilât-ı politikayı hâll edersiniz. Cevdet Efendi şeyhülislâm olursa süferânın bir ayağı da Bâb-ı Fetva'da olacak. Burasını güzelce düşününüz” dediğini ve Âlî Paşa'nın da bunu dikkate aldığını iddia etmektedir (Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 106).

²³¹ Meselenin daha ziyade pratik zorluklarına dikkat çeken o dönem sadece Cevdet Efendi değildi. İngiltere Başbakanı Lord Palmerston da iki unsurun bu anlamda bir araya gelmesini kedi ile köpeğin aynı kutuya konmasına benzetmişti (Nazan Çiçek, *The Young Ottomans: Turkish Critics of the Eastern Question in the Late Nineteenth Century*, New York: Tauris Academic Studies, 2010, s. 265).

²³² Cevdet Paşa'nın aktardığına göre, Kırım Savaşı sırasında Kozanoğullarından da asker alınması tartışıldığında İngiltere Sefareti Baştercümanı Etienne Pisani, Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'ya eğer izin verilirse bu işi kendilerinin halledebileceğini söylemişti. Bu tekliften endişelenen Reşid Paşa o dönemde “Kozan bir müddet daha bu hâl üzere giderse oraya ecnebî eli girer ve Kozan da bir hükümet-i mümtâze şeklini alır. Vâkı'a Kozan'da şimdiye kadar evâmir-i devlet cârî olmamış ise de, hâricen tanınmış bir hükümet değildir. Ammâ müdahale-i ecnebiyyeye ma'ruz olur ise, o da başımıza bir belâ olur. Şimdi sırası değil, lâkin ilerüde Kozan'ı taht-ı zabt u rabta almalıyız” sözleriyle bu bölgenin ıslah edilmesi gerektiğine dikkat çekmişti (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 113).

²³³ Bu coğrafyadaki temel sorun, hükümet merkezi dışındaki bölgelerin başta Kozanoğulları ve Küçükaliogulları gibi yerel aile ve göçebe aşiret beylerinin elinde kalmasıydı (Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie, géographie administrative: statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure*, Paris: Ernest Leroux, 1891, II, 7). Devlet daha önce birkaç defa bu yerel güçlerle mücadeleye girişmiş fakat askerî yenilgiler üzerine fiilî durumu kabul etmek zorunda kalmıştı. Uzun yıllardır iskân

sağlanması halinde yerli halkın yükünün hafifleyeceğini ve bu süreçte gayrimüslimlerin askerliği meselesinin de iyice düşünülebileceğini belirtti.²³⁴

Cevdet Efendi'nin asker ihtiyacı nedeniyle teklif ettiği bölgenin ıslahı meselesi bir süredir tartışılmakta ve Adana Valisi Rıza Paşa gibi bazı devlet adamlarından fikir alınmaktaydı. İstanbul'a getirilen beylerden Küçükalioğlu Mustafa Paşa'nın (Musdik Paşa) oğulları Dede ve Seyid Beylerin Gâvurdağı'nda isyan çıkardığı, Kozan ileri gelenlerinden Ömer Bey, Yusuf Ağa ve kardeşi Hacı Bey'in aşiretlerle birlikte Niğde, Kayseri ve Adana'da halkı katl ve gasp ettikleri, Sis ve Haçin'de Ermenilere saldırdıkları, Kozan'ın vergi gelirinden çaldıkları ve aileleri göç etmeye zorladıkları bilinmekteydi. Askerî ihtiyacın karşılanması yanı sıra devletin ve halkın maddî-manevî zarara uğramasını engellemek amacıyla bölgenin genel ıslahı için de bir askerî kuvvet oluşturulmasına karar verilerek ordunun kumandanlığına Dördüncü Ordu Müşîri Derviş Paşa ve olağanüstü yetkili mülkî komiserliğine Cevdet Efendi seçildi.

Temel hedef, aşiretlerin asi beylere yardımını engelleyerek ittifaklarını bozmak, itaat etmeyen eşkıyaları askerî müdahale ile baskı altına almak, halkın güvenliğini sağlamak için gerekli tedbirleri uygulamak ve bölgenin mülkî bakımdan imar ve ıslahına çalışmaktır.²³⁵ Cevdet Paşa'nın anlatımına göre Fırka-i Islahiyye'nin uzun vadeli amacı ise Kozan, Gâvurdağı, Kürtdağı, Zeytun'u ele geçirip, başta Çukurova olmak üzere bölgedeki aşiretleri ve Kozanoğullarını itaat altına aldıktan sonra Akçadağ ve Dersim dağları ile Kürt aşiretlerini ıslah ederek İran sınırına kadar gitmekti. İlk aşamada bile tek seferde ele geçirilmek istenen bölge, İskenderun'dan Maraş ve Elbistan'a,

edilmeye çalışılan göçebe aşiretlerin yağma ve talanları yol güvenliğinin sağlanmasını ve ticareti engellemiştir. Bereketdağı eteğinde bir seyyah-misyoner Protestan papazının öldürülmesi ve İngiltere'nin katillerin cezalandırılmasını istemesi de o dönem dikkatleri bölgeye çeken bir etkendi [Paul Dumont, "1865 Tarihinde Güney - Doğu Anadolu'nun Islahı", (çev. Bahaeddin Yediyıldız), *TED X-XI* (1981): 369-370; Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, yay. haz. Münir Aktepe, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, X, 136; Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Evveli*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 18]. Bölgede, Avşar (Afşar), Varsak (Farsah), Reyhanlı, Sırkıntılı, Tecirli (Tacirlü), Cerid, Oruçlu, Karacalar, Yağbasan, Bozdoğan, Ulaşlı, Kapulu, Delikanlı, Çelikanlı, Kırıntılı, Lek, Hacılar, Karafakılı, Şıhlar (Şeyhlü), Okcu-İzzeddinlü, Amiki aşiretleri ile Kozanoğulları, Küçükalioğulları, Kökülüoğulları, Menemencioğulları, Karsantioğulları aileleri önemli gruplar olarak sıralanabilir [Yusuf Halaçoğlu, "Fırka-i Islâhiye ve Yapmış Olduğu İskân", *Tarih Dergisi* 27 (1973): 3-5].

²³⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 107; *Ma'rûzât*, s. 114-115; Y.EE, 36/43, lef 40-42.

²³⁵ Y.EE, 35/17, 4 Ocak 1865; İ.MMS, 30/1256, lef 9-10, 15, 19, 29; *Takvim-i Vekayi*, nr. 801, s. 1; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 143, s. 569; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 633, s. 2; Meltem Toksöz, "The Çukurova: From Nomadic Life to Commercial Agriculture, 1800-1908", (Doktora Tezi, State University of New York at Binghamton, 2000), s. 48-53.

Kilis'ten Niğde'ye ve Kayseri ile Adana sahilinden Sivas eyaletine kadar oldukça geniş bir coğrafyayı kapsadığı için seferin 1 yıldan fazla süreceğini düşünmüştü.²³⁶

Cevdet Efendi'nin, daha önce İşkodra ve Bosna'daki benzer görevlerde başarılı ve Kozan ıslahatını savunan biri olarak bu göreve atanması gayet olağan karşılanabilirdi. Ancak, kendisinin Bosna'dan İstanbul'a dönüşünden yaklaşık 6 ay sonra tekrar taşra yollarına düşme fikrinden pek memnun olmadığı olayları yazma sırası ve biçiminden anlaşılmaktadır. *Tezâkir*'de bu görevlendirmeyi anlatmadan hemen önce zikrettiği “ ... bizi İstanbul'da tutmaktan ise taşra me'muriyetlerinde bulundurmamak müreccah görüldüğü siyâk-ı ahvalden anlaşılmıştır. Fakat ol vakit taşralarda kazaskerler için devâm üzere duracak bir me'muriyyet yok idi...” ifadeleriyle yine merkezden uzaklaştırılma iddiasını örneklendirmişti ki açıkça belirtmese de buradaki hedefinin Âli Paşa ve kendisinden ayrılmadığını söylediği Fuad Paşa olduğu düşünülebilir. Yeni taşra görevi nedeniyle kanun ve nizamname raporları hazırlama, ihmal ettiği vakanüvislik işlerini yoluna koyma düşüncelerini ertelemek durumunda kaldığını belirterek de mağduriyetini pekiştirmişti.²³⁷

Cevdet Efendi ve Derviş Paşa'nın Fırka-i Islahiyye kapsamındaki görevlerini belirleyen talimata göre, mülkî meseleler ile Cevdet Efendi'nin, askerî işlerle de Derviş Paşa'nın ilgilenmesi, ordunun yönü ve asker sevkiyatı gibi konuları birlikte müzakere ederek sorumluluğu paylaşmaları, asker üzerinde “manevî bir nezareti” bulunan Cevdet Efendi'nin, ıslahatın gidişatını tartışmak ve zanlıların davalarını görmek üzere gerektiğinde kendi başkanlığında bir fırka-i ıslahiyye komisyonu oluşturması, Derviş Paşa'nın da gerektiğinde bu toplantılara katılması ve İstanbul ile haberleşmeyi ortak yürütüp ayrı gönderdikleri yazılar hakkında birbirlerine bilgi vermeleri

²³⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 108; *Ma'rûzât*, s. 131.

²³⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 106. Cevdet Paşa, 1880'lerde kaleme aldığı bu satırların aksine Kozan'da bulunduğu o günlerde taşra memuriyetinden dolayı Sultan Abdülaziz'e minnet ve şükran duygularını ifade etmekte zorlanmaktadır. Derviş Paşa ile ortak hazırladıkları yazıdaki “...Şimdiye kadar görmüş olduğumuz enva-yı avâtif ve eltâf-ı bi-nihâye-i hazret-i zillullahinin binde birinin şükürünü ifâya vüs'-i übeydânemiz kafi olamayıp bu havalinin ıslahatı memuriyeti dahi yine bu kabilden olarak başkaca bir inâyet-i mahsusa olmasıyla bu babda arz ve beyan-ı acz ve kusurdan başka elde sermaye olmadığını bilerek mücerred bir şükürgüzârlık yolunda bulunmuş olmak üzere hemen cansiperâne ifâ-yı vazife-i memuriyete çalışıp çabalamaktan gayrı fikr ü endişemiz olmadığı halde bunca inayat-ı celile-i mülükâneye bir ilave-i faika olmak üzere bu havalide bulunan kullarının hatır-ı feyz-me'ser-i hümayuna götürülmesi hayfa ki şükürü fedâ-yı can ile dahi edâ olunamayacak bir iltifât-ı cihankıymet olması...” sözleriyle konjonktürel yaklaşımını bir kez daha örneklendirmektedir (MB, 107/42, 28 Temmuz 1865).

öngörülmüştü.²³⁸ Cevdet Paşa'nın ifadesine göre, Derviş Paşa ile aralarında “ayrı gayrı” olmamış, iş ayrımı yapmaksızın her mesele ile birlikte ilgilenmişlerdi. Nitekim, İstanbul'a gönderilen birçok yazıda ikisinin ortak imza ya da mührü bulunduğu arşiv belgelerinde de görülmektedir.²³⁹

Bâbiâli, bölgenin itaat altına alınmasını, Tanzimat ilkeleri gereği “medenileştirme” çerçevesinde düşündüğü için mümkün olduğunca kan dökmeyip, ıslah ve imar maddelerini ön plana çıkaran bir yol haritası belirledi. Buna göre, Derviş Paşa ve Cevdet Efendi öncelikle genel af çıkaracak ve beylerin itaat çağrısına olumsuz cevap vermeleri durumunda askerî operasyon yapacaktı. “Uzun uzadıya bir dağ kavgası çıkarmak” istenmediğinden halkı korkutacak derecede bir şiddet uygulamayacaklardı. Devlet otoritesini tanıyan beyler arasında uygun gördükleri kişilere mülkî görevler verecek, kalanları ise belirli maaşlarla başka yerlere göndereceklerdi. Bölgeyi eşkıyadan temizledikten sonra nüfus tahriri, asker ve vergi alımı ile ilgili düzenlemeler yapıp gelir potansiyeli olan yatırım ve işletme alanlarını belirleyeceklerdi. Islahat belli bir seviyeye geldikten sonra ise Tecirli, Cerid, Bozdoğan ve Afşar gibi göçebe aşiretleri yerleşik hayata geçireceklerdi. Bu zor ve kapsamı geniş görevde kendilerine gerekli yardımı yapmaları için çevredeki mahallî yöneticilere de emir gönderilmişti.²⁴⁰

Cevdet Paşa, o dönem Fırka-i Islahiyye ile ilgili çalışmalar sürdüğü sırada, Müslümanların “tedib edildiği” yerde Hristiyanların olduğu gibi bırakılmayacağını belirtip bir süredir isyan halindeki Zeytun Ermenilerinin de diğer bölgelerle aynı muameleye tabi tutulmasını istediğini ve bu fikrinin uygun bulunarak sefer hazırlıklarına başlandığını öne sürmüştü.²⁴¹ Şahsî maaş ve tayinatları dışında bu görev için Derviş Paşa'ya 10.000 ve Cevdet Efendi'ye Bosna müfettişliğinde olduğu gibi

²³⁸ İ.MMS, 30/1267, 18 Mayıs 1865, lef 1; Fırka-i Islahiyye komisyonunun Cevdet Efendi'nin başkanlığında gördüğü bir dava mazbatası için bkz. İ.MVL, 545/24483, lef 1. Cevdet Paşa, Anadolu kıtasında aldığı bu ilk mülkî görevin önemini yıllar sonra bu ıslahatı anlattığı rapordaki “... Çünkü memurin-i adliye asker gibi ancak kavanin ve nizamat ve talimata mugayir hareketlerinden mesul olur. Ama mülkiye memurları netice-i amellerinden dahi mesul olurlar...” sözleriyle ortaya koymuştu (Y.EE, 36/40, 3 Kasım 1892).

²³⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 135; A.MKT.UM, 855/64, 13 Haziran 1865; A.MKT.MHM, 335/94. Tek ve iki mühürlü ve imzalı belge örnekleri için bkz. İ.DH, 538/37378, lef 15; 540/37583, lef 1; İ.MMS, 30/1272, lef 1.

²⁴⁰ A.MKT.MHM, 315/79, 25 Ekim 1864; MVL, 776/8, Fırka-i Islahiyye talimatnamesinin metni için bkz. İ.MMS, 30/1267. Talimatnamenin tam transkripsiyonu Akif Bilge Çelik'in yüksek lisans tez çalışmasında yayımlanmışsa da [Akif Bilge Çelik, “Fırka-i Islâhiye”, (Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), s. 185-190] burada tespit edilen eksik ve yanlış okumalar nedeniyle belgenin orijinaline atıf yapılmıştır.

²⁴¹ Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 115-116; *Tezâkir 21-39*, s. 121.

30.000 kuruş maaş ve 75.000'er kuruş yol harçlığı belirlendi. İslahat alanındaki her bölgenin idarî ve malî işlerini düzenlemek üzere sorgu, mal ve tapu memurlarından oluşan bir komisyonun yanlarında bulunması kararlaştırıldı.²⁴² Aynı zamanda Kozan ve Gâvurdağı'nın coğrafya ve nüfus bilgileri basın aracılığıyla kamuoyu ile paylaşılarak mesele gündemde tutulmaya çalışıldı.²⁴³

Derviş Paşa, Fırka-i İslahiyye'yi oluşturacak 7 alay nizamiye ve 1 alay süvarî askerinin toplanmasıyla uğraşırken²⁴⁴ Cevdet Efendi de yanında götüreceği memurların seçimiyle ilgileniyordu.²⁴⁵ Fırka-i İslahiyye'nin gezeceği yerlerde dağıtılmak üzere elifba cüzü ve bazı risaleleri yola çıkış tarihine kadar hazırlaması için Maarif Nezareti'ne haber gönderdi.²⁴⁶ Ordunun ilk hareket planı Tarsus ve Adana yoluyla Kozan'ı ele geçirip isyan halindeki Zeytun'a müdahale ettikten sonra Gâvurdağı ve Kürdağı'nın ıslahını tamamlamaktı. Ancak bölgedeki isyanın gittikçe şiddetlendiğini haber alan Bâbîâli, Gâvurdağı ve Kürdağı'ndaki karışıklık bitirildikten sonra Kozan'a geçilmesini istediği için öncelikle İskenderun'a gidilmesi kararlaştırıldı.²⁴⁷

Asker ve sivil memurlardan oluşan Fırka-i İslahiyye, 5 vapura yüklenen askerî mühimmatla birlikte 19 Mayıs'da İstanbul'dan ayrıldı.²⁴⁸ Cevdet Efendi, yolculuk sırasında hareket planının görüşüldüğü toplantılarda tarih ve coğrafya bilgisiyle heyete

²⁴² Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 133-135; İ.MMS, 30/1256, 15 Mart 1865, lef 47; Y.EE, 35/16. Fırka-i İslahiyye'de görevli askerlerin maaşları için bkz. Y.EE, 33/103.

²⁴³ *Journal de Constantinople*, nr. 4648, 10 Nisan 1865, s. 329.

²⁴⁴ Fırka-i İslahiyye askerinin çoğunluğunu zeybekler ve geri kalanını çabuk ve cesurluğu ile meşhur Arnavutlar oluşturuyordu. Tabur binbaşlıları arasında Ahmed Efendi (Ahmed Feyzi Paşa), Tatlıoğlu Mehmed Ağa ve Redif Efendi (Paşa) gibi dirayetli askerler bulunuyordu. Yine Ahmed Muhtar Efendi (Gazi Ahmed Muhtar Paşa), Gedik Ali Bey (Paşa), Kolağası Hüseyin Hüsnü Efendi gibi ileride askerî başarıları ile şöhret kazanan isimler bu grup içinde yer alıyordu. Girit, Halep, Maraş ve Adana'da 1'er tabur daha asker tertibiyle birlikte Mirliya Kurt İsmail Paşa da 1 alay süvarî ve 4 tabur piyade ile Sivas'tan firkaya katılmak için yola çıkacaktı [Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 133-135].

²⁴⁵ İ.DH, 536/37252, 18 Mayıs 1865; *MAD.d*, nr. 9049, s. 13-14; *Journal de Constantinople*, nr. 4657, s. 564; nr. 4659, s. 572; nr. 4677, s. 444. Birinci kâtipliğe Bosna'da da Cevdet Efendi'nin yanında bulunan Mazhar Bey, 4.000 ve ikinci kâtipliğe ise Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi hulefasından ve kayımbiraderi Neşet Bey, 2.000 kuruş maaşla atanmıştı (İ.DH, 535/37176, 20 Nisan 1865; A.MKT.MHM, 330/34). Fırka-i İslahiyye'ye atanan diğer memurlar ve maaşları için bkz. A.MKT.MHM, 332/100; 337/28.

²⁴⁶ A.MKT.MHM, 332/28, 17 Mayıs 1865.

²⁴⁷ Cevdet Paşa, Gâvurdağı halkının o dönemki halini şu sözlerle tanımlamaktadır: "...Ama Gâvurdağı ahalişi ceahl içinde kalmışlar. Diyanetlerini bilmezler. Ne hocaları var ne de mescid ve mektepleri var. Hayvanlar gibi dağlarda gezip haydutluğu ve hırsızlığı kendilerine kâr ve san'at edinmiş bir vahşi halk idiler" (Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, B0031, s. 3).

²⁴⁸ *Journal de Constantinople*, nr. 4681, 19 Mayıs 1865, s. 458; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 643, s. 1; *Takvim-i Vekayi*, nr. 810, s. 2.

danışmanlık yaptı.²⁴⁹ Kürtdağı ve Gâvurdağı ile uğraştıkları sırada eş zamanlı olarak Kozan'da ne tür idarî düzenlemeler yapabileceğini düşündü. Bazı tedbirleri uygulaması için yaveri Hüseyin Hüsnü Bey'i kendilerinden önce bölgeye göndermeye karar verdi. 28 Mayıs'da askerî operasyon hazırlıkları ile uğraşırken İskenderun'a ulaştılar.²⁵⁰

2.4.2. Gâvurdağı ve Kürtdağı'nın İslahı

Derviş Paşa ve Cevdet Efendi, kendilerine verilen talimat gereği bölgeye çıktıklarında ilk iş olarak genel bir af ilan edip; kimsenin eski suçlarından sorumlu tutulmayacağını, herkesin devlet otoritesini tanımak ve kanunlara uymak zorunda olduğunu halka bildirdi. Cevdet Efendi, daha önce planladığı üzere Hüseyin Hüsnü Bey'i Kozanoğulları ve diğer aşiret beylerine özel olarak hazırladığı yazı ile Kozan'a gönderdiği gibi Gâvurdağı ve Kürtdağı'ndaki kabile ve aşiretleri de devletle uzlaşmaya çağırdı.²⁵¹ Daha önce bir kısmı çeşitli yerlere sürülen asi eski Payas Kaymakamı Mustafa Paşa'nın ailesinden geride kalanları İstanbul'a sevketti.²⁵²

İskenderun'a yarım saat mesafedeki Belenköy'de ordu karargahını kurduktan sonra genel durumu gözlemlemek üzere Payas'a geçen Cevdet Efendi ve Derviş Paşa, bölgenin nüfus ve imar bakımından yetersiz kaldığını anlayarak yapacakları idarî düzenlemeleri kararlaştırıp dağlıkların saldırılarını önlemesi için Mirliiva Hasan Paşa'ya talimat verdikten sonra İskenderun'a geri döndü. Halep ve Adana valileri Süreyya ve Ali Rıza Paşalardan Kürtdağı, Gâvurdağı ve Kozan hakkında bilgi aldı. Devleti tanıma çağrısına olumlu cevap veren aşiret beyleri Mustafa Şevki Bey, Paşo Bey, Tiyekli

²⁴⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 135. Fırka-i Islahiyye bahsine *Tezâkir*'de yaklaşık 90 sayfa (transkripsiyon) ayıran Cevdet Paşa Kozan, Gâvurdağı ve Kürtdağı'nı içine alan ıslahat bölgesinin tarihî ve coğrafi özellikleri, göçebe aşiretleri ile devletin daha önceki askerî müdahaleleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. *Ma'rûzât*'ta da daha kısa şekilde bölgenin durumundan bahseder [Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 108-133; *Ma'rûzât*, s. 119-130]. Bu anlatımın özet hali Cevdet Paşa'nın kendi el yazısıyla Fırka-i Islahiyye ıslahatını kaleme aldığı bir raporda da yer almaktadır (Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, B0031, s. 1-3). Cevdet Paşa'nın Fırka-i Islahiyye anlatımında dikkat çeken diğer bir husus da olayların, üslup, ayrıntı ve sıra bakımından o dönem ortak hazırladıkları raporlar ile neredeyse birebir aynı olmasıdır. Paşa'nın bu evrakın suretlerinden yararlanarak *Tezâkir* ve *Marûzât*'ta meseleyi izah ettiği düşünülebilir.

²⁵⁰ Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 131; Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, B0031, s. 3; *Journal de Constantinople*, nr. 4696, 6 Haziran 1865, s. 519; nr. 4712, s. 585; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 651, s. 1.

²⁵¹ İ.DH, 537/37345, 16 Haziran 1865, lef 2; Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 136-137; Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Evveli*, s. 19.

²⁵² A.MKT.UM, 858/4, 29 Mayıs 1865; 854/38. İhtiyarlığı ve aile nüfusunun çokluğu nedeniyle Mustafa Paşa'nın maaşı 4.000 kuruşa yükseltilmiştir (İ.DH, 546/38008, 3 Mart 1866).

Karabeyzade Mehmed Bey ile görüştüktan sonra Hacılar, Ekbez ve Tiyek nahiyelerini askerî müdahaleye gerek kalmadan ele geçirdi.²⁵³ Cevdet Efendi'nin başkanlığında Amik ovasında keşfe çıkan Fırka-i Islahiyye komisyonu, yeni yerleşen Reyhaniye aşiretinin ıslahı için hükümet konağı yapılması, tarımı engelleyen bataklıkların kurutulması, ana yol üzerindeki Murad Paşa ve Karasu köprülerinin tamiri ve yol güvenliğinin sağlanması gibi bazı idarî kararlar aldı.²⁵⁴

Cevdet Efendi, zaman kaybetmeden Gâvurdağı'na ilerlemek isteyen askerin ayakkabı, çanta, giyim ihtiyacını karşılamaya çalışırken Antakya, Reyhaniye, Belenköy ve Hacılar ahalsinin binek hayvanı bağışlamasından memnun oldu. Ancak Bâbîâli, kendi isteğiyle yapmak şartıyla halktan bağış kabul edilmesini ve bölgedeki hassas durum nedeniyle herhangi bir teşvikte bulunulmamasını istedi. İleri gelenler bunun üzerine eskiden beri birikmiş vergi borçlarının karşılığı ve bölgeyi ıslah etmeye çalışan devlete teşekkür olarak yardım ettiklerini belirtti. Devlet ve halkın işbirliğinin göstergesi sayılan bu yardım haberleri o dönem gazetelerde de yayımlandı.²⁵⁵ Cevdet Efendi bölgenin imkansızlıklarına alışmaya çalışırken diğer yandan ailesini iyi olduğuna ikna etmeye uğraşiyor ve yeni yazı yazmayı öğrenen eşi Adviye Rabia Hanım'ın kendi eliyle hazırladığı mektuplarda teselli buluyordu.²⁵⁶

Hazırlıklarını tamamlayarak Gâvurdağı'nda ilerlemeye başlayan Fırka-i Islahiyye, Hacılar nahiyesi ile Lece arasındaki Kargılı'da karargâh kurdu. Cevdet Efendi ve Derviş Paşa, beyleri devlet otoritesini tanımayı kabul eden bu bölgede idarî düzenlemeler üzerinde yoğunlaştı. Ordu adıyla bir köy kurup, Hacılar'dan 30 haneyi buraya yerleştirdi. Hacılar, Tiyek ve Ekbez nahiyelerini birleştirerek oluşturduğu Hassa kasabasında devletin kalıcılığını göstermek amacıyla bir kışla inşasını başlattı. Askerlik için çekiliş düzenleme, nüfus sayımı, iskân, vergi düzenlemesi, okul açılması ve idarî meclis kurulması gibi genel Tanzimat uygulamalarıyla bölgeyi sisteme uygun hale getirmeye çalıştı. İyi niyet göstermek amacıyla halkın eski borçlarının bir kısmını "sadaka-i şahane" olarak af edip kalan kısmın kereste gibi yapı malzemeleriyle

²⁵³ İ.DH, 537/37345, 16 Haziran 1865; A.MKT.MHM, 335/94; Y.EE, 142/223; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 139-141; Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, B0031, s. 3.

²⁵⁴ İ.MVL, 538/24169, 3 Eylül 1865, lef 47, s. 3-4.

²⁵⁵ İ.DH, 538/37378, 29 Haziran 1865; 1293/101632; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 141-143; *Ma'rûzât*, s. 133-134.

²⁵⁶ Y.EE, 142/7, lef 14, 8, 21; 142/9, lef 2.

ödenmesini istedi.²⁵⁷ Yanlış olduğu tespit edilen Gâvurdağı haritalarının askerî uzmanlar tarafından yeniden yapılmasını sağladı.²⁵⁸ Devlet otoritesini tanıdıkları halde bölgede kalmalarını uygun görmedikleri reislerden Paşo ve Mehmed Beyleri mülkî görevler vererek Anadolu'da başka yerlere gönderdi.²⁵⁹ O sırada Fırka-i Islahiyye'ye, Adana'dan ve Tarsus'dan 100 binek hayvanı bağışlandı.²⁶⁰ Gelişmelerden memnun olan Bâbîâlî, aynı gayretle ıslahata devam edilmesini ve bölgenin devlete bağlılığının artırılmasını istedi.²⁶¹

Cevdet Efendi ve Derviş Paşa, Gâvurdağı'nda isyan halinde olan Hacılar'a bağlı Karafakılı aşiretini bir gece baskınıyla yenilgiye uğratarak Halep ve Kilis'e giden yolun güvenliğini sağlayıp Kürtdağı'nın ele geçirilmesi için çalışmaya başladı. Kürtdağı'nın 3 önemli aşireti olan Okcu İzzeddinlü, Şıhlar (Şeyhlü) ve Amîkî beylerinin itaatlerini bildirmesi üzerine Kilis ve Maraş arasındaki bölgede yaşayan Okcu İzzeddinlü ve Şıhlar aşiretlerini yerleşik hayata geçirerek kendi adlarıyla kasabalar kurdu. Kısa süre sonra bu 2 kasabayı, Meydan ve Amikovası ile birleştirerek, Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'ye ithafen İzziye adıyla bir kaza haline getirdi. Okcu İzzeddinlü ile Şıhlar aşireti reisleri Osman ve Mehmed Ağaları Kürtdağı ıslahatının uygulanmasına yardımcı olmaları için kaza meclisi üyeliği ile görevlendirdi.²⁶²

Gâvurdağı'nda askerî ve idarî düzenlemelerle yaptıkları gibi Kürtdağı'nı da hızlıca ıslah etmeye çalışan Cevdet Efendi ve Derviş Paşa, Çerçili, Hanağzı, Kerkütlü, Kürtbağçesi ve Eğintili'ye yoğunlaşarak o sene yasaklandığı halde yaylalara çıkıp isyan bölgesi Ulaşlı'ya geçmek isteyen Çerçili aşiretini askerî müdahale ile engelleyip hareketin öncülerini cezalandırdı. Cevdet Paşa'nın iddiasına göre o dönem âdil uygulamalarından etkilenen Kürtler, dağdan inip Fırka-i Islahiyye heyetiyle görüşmeye

²⁵⁷ İ.MVL, 538/24169, 3 Eylül 1865, lef 30, 31, 32, 45, 46, 47; İ.MMS, 30/1272; A.MKT.UM, 866/99; Y.EE, 142/41; Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, B0031, s. 4; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 701, s. 2; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 146.

²⁵⁸ Bölgedeki telgraf hatlarının tam olarak işletilememesi o ana kadar yapılan faaliyetlerin İstanbul ile zamanında paylaşılmasına ve bazı gizli hususların şifreli telgrafla iletilememesine sebep olmuştu. Bu nedenle faaliyetler hakkında bilgilerin çoğu uzun raporlar halinde posta ile gönderilmişti (İ.MVL, 538/24169, 3 Eylül 1865, lef 47).

²⁵⁹ İ.MVL, 538/24182, 7 Eylül 1865; 550/24673; A.MKT.UM, 864/61; *BEO.AYN.d*, nr. 458, s. 112.

²⁶⁰ İ.DH, 538/37427, 21 Temmuz 1865; İ.MVL, 538/24169, lef 43-44; A.MKT.MHM, 337/99; 339/34; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 146. Halkın yaptığı diğer bağış örnekleri için bkz. A.MKT.MHM, 349/96, 4 Mart 1866; 346/49; *Takvim-i Vekayi*, nr. 825, s. 1; nr. 831, s. 2.

²⁶¹ A.MKT.UM, 871/57, 21 Eylül 1865.

²⁶² Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 143-145; *Ma'rûzât*, s. 135; Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, B0031, s. 4; *Takvim-i Vekayi*, nr. 816, 28 Eylül 1865, s. 1; Yusuf Halaçoğlu, "Fırka-i Islahiyye", *TDVİA*, XIII, 36.

ve yerleşik hayat tarzını benimseye başlamıştı. Bölgede ilerlemeye devam eden iki devlet adamı, stratejik öneme sahip Nigolu kalesinin kışla olmak üzere acilen tamiri için harekete geçti. Nigolu kalesinin tamiri sırasında bulunan ve üzerinde Yunanca “İskender burada ceza kanununu vaz’ etti” ibaresi olan eski taşın İstanbul’dan alınan izinle, hükümet konağı inşa edilene kadar kışlada saklanmasına karar verdi. Yine güvenliği arttırmak amacıyla kaleye yakın Kerkütlü’de Cevdet, Çerçili boğazında Derviş adlarıyla birer kule inşasını başlattı.²⁶³ Bâbîâli ise eşkıyalara gözdağı vermek ve devletin gücünü göstermek için stratejik yerlere kışla inşası talimatta yer alsa da gereğinden büyük yapıлып, yeterli miktarda asker yerleştiremeyenlerin hazineye yük olduğunu belirterek inşaatların dikkatle takip edilmesini istedi.²⁶⁴

Cevdet Efendi ve Derviş Paşa, askerî tedbirlerin yanı sıra uzun vadeli bir iyileşme yaratmak için idarî düzenlemelere ağırlık verdi. Kerkütlü, Çerçili, Hanağzı, Kürtbağçesi, Eğintili nahiyeleri ile Kürtdağı’ndan Keferdiz ile Dumdumovası’nı birleştirerek Islahiye adıyla geniş bir kaza oluşturdu. Halep’teki Delikanlı ve Maraş’taki Çelikanlı aşiretlerinin bir kısmını Dumdumovası’nda iskân etti.²⁶⁵ Aşiretlerin yerleşik hayata geçmesinde etkili olabileceğini düşündükleri bölge ileri gelenlerini ve din adamlarını meclis üyeliklerine getirdi. Islahiye merkez liva olmak üzere İzziye, Hassa ve Bulanık kazalarını birleştirerek Maraş mutasarrıflığına bağlı bir kaymakamlık kurdu.²⁶⁶ Kars üzerinden Erzurum’a seyreden göçmenlerin kış mevsimi gelmeden bölgeye yerleştirilmeleri için harekete geçerek nüfusu arttırmaya çalıştı.²⁶⁷ Ayrıca ticaretin geliştirilmesi için Maraş’tan Nigolu’ya kadar bir araba yolu açılmasına karar vererek işi Maraş Mutasarrıfı Aşir Paşa’ya havale etti.²⁶⁸ Cevdet Paşa’nın Halep valiliği sırasında tamamlanacak olan Adana-Tarsus telgraf hattının yapımı da bu süreçte başlatıldı.²⁶⁹

Fırka-i Islahiyye’nin bir sonraki hedefi en önemli isyan bölgelerinden Ulaşlı dağını ele geçirmektir. Cevdet Efendi ve Derviş Paşa, burada bulunan Karayığitoğulları,

²⁶³ İ.DH, 1293/101629, 11 Ağustos 1865; A.MKT.UM, 866/99; Y.EE, 36/72; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 149-150; *Ma’rûzât*, s. 140.

²⁶⁴ A.MKT.UM, 865/63, 8 Ağustos 1865.

²⁶⁵ İ.DH, 545/37922, 22 Ocak 1866; *BEO.AYN.d*, nr. 652, s. 56; *MAD.d*, nr. 9258, s. 9-10.

²⁶⁶ İ.MVL, 538/24169, 3 Eylül 1865, lef 47, s. 5; A.MKT.MHM, 341/45; Y.EE, 36/40; 36/72; *Takvim-i Vekayi*, nr. 821, s. 3; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 150.

²⁶⁷ A.MKT.UM, 871/97, 23 Eylül 1865; *BEO.AYN.d*, nr. 652, s. 37.

²⁶⁸ İ.MVL, 538/24169, 3 Eylül 1865, lef 42; A.MKT.MHM, 344/79.

²⁶⁹ İ.MVL, 539/24231, 22 Eylül 1865; A.MKT.MHM, 340/34; *BEO.AYN.d*, nr. 458, s. 121.

Kaypakoğulları ve Çendoğulları kendi istekleriyle teslim olsa da direnmeye devam eden ve öncü eşkıyalardan Dede Bey ve Deli Halil'in de sığındığı Alibekiroğulları meselesini Kozan'a geçmeden önce halletmeye karar verdi. O sırada İslahiye'de bulunan Sultan Abdülaziz'in yaverlerinden Miralay Rauf Bey'in askerinin başarısından memnun olarak Fırka'yı taltif etmesine karşılık Silahşoran-ı Hassa'ya katılmak üzere bölge ileri gelenlerinden 2 kişiyi İstanbul'a gönderdi. Cevdet Paşa, Ulaşlı üzerine sefer hazırlıkları yapıldığı sırada asker ve hayvanların ihtiyaçlarını karşılamak için saman, yağ, soğan gibi gıda maddeleri satın almak istediğinde halkın paraya dayalı bir alışveriş sistemi olmaması nedeniyle yaklaşık bir değer biçmek zorunda kaldığını, mal sahipleriyle helalleşme gereği duyduğunu ve bu konuda gösterdiği hassasiyetin halk üzerinde iyi bir etki bıraktığını öne sürmüştü.²⁷⁰

Hazırlıklarını tamamladıktan sonra Alibekiroğlu üzerine yürüyen Fırka-i İslahiyye, eşkıyanın iâşesini sağladığı Kıyı nahiyesini ele geçirdikten sonra müdahale etme kararı aldı.²⁷¹ Eşkıyaları yanına alarak yaylalara çıkmak isteyen Tecirli aşiretinden Kara Kethüda'yı engellemek için bir askerî operasyon düzenledi. Askerden yaralananlar olsa da eşkıyanın birçok hayvanını ele geçirdi.²⁷² Cevdet Efendi ele geçirilen hayvanlarını geri alması için Kara Kethüda'ya haber gönderdiyse de karşılık bulamadığı için Tecirli Boybeyi Süleyman Ağa'nın tavsiyesi üzerine hayvanların bir kısmını müzayede, kalan kısmını da askere satış yoluyla elden çıkarıp toplanan parayı Tecirli aşiretinin vergi borcuna saymayı uygun buldu.²⁷³

Çukurova'ya doğru ilerleyen Cevdet Efendi ve Derviş Paşa, Hacı Osmanlı köyünde karargâh kurarak Alibekiroğullarını her taraftan kuşattı. Asıl hedeflerine doğru ilerlerken geçtikleri bölgeleri de ıslah etmek, ticaret ve ziraati geliştirmek için iskân maddesine yoğunlaştı. Çukurova aşiretlerinden isteyenlerin bu bölgeye yerleşmelerine yardım edip ticaretle uğraşmaları için örnek olmaya çalıştı.²⁷⁴ Hacı Osmanlı köyü

²⁷⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 153-155; Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, B0031, s. 5; A.MKT.MHM, 336/7, 25 Haziran 1865; A.MKT.UM, 866/99; İ.MVL, 538/24169, lef 40, 47; *Takvim-i Vekayi*, nr. 811, s. 1.

²⁷¹ Ayrıca Derviş Paşa ve Cevdet Efendi'nin tavsiyesi üzerine sadakatle Fırka-i İslahiyye'ye hizmet eden Maraş Mutasarrıfı Aşir Paşa ve bazı ağalara rütbe ve Mecidiye nişanı verildi (İ.DH, 540/37544, 6 Eylül 1865).

²⁷² A.MKT.MHM, 336/3, 25 Haziran 1865; İ.MVL, 538/24169, lef 47, s. 6, lef 49; 549/24617; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 157-159.

²⁷³ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 162-163; *Ma'rûzât*, s. 148-149.

²⁷⁴ İ.DH, 1293/101632, 5 Ekim 1865; *Journal de Constantinople*, nr. 4707, s. 563; Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 144-146.

merkez olmak üzere Çukurova'dan Tecirli ve Cerid aşiretlerinin kışlak bölgeleri ile Ulaşlı'dan Çendoğlu nahiyelerini içine alan bölgede Osmaniye adıyla yeni bir kazanın yanı sıra Cevdetiye ve Dervişiye adlarıyla da birer köy kurdu. Osmaniye kasabasında hükümet konağı için bir ev kiraladı.²⁷⁵

Alibekiroğlu nahiyesine yaklaşan Cevdet Efendi ve Derviş Paşa, 2 bölük asker ile keşif gezisi yaptığı sırada eşkıyanın saldırısına uğradı. Son anda yetişen destek kuvvet sayesinde can kaybı olmadan kurtulup hemen hareket hazırlığına başladı. Derviş Paşa, en iyilerinden 7 tabur ve yardımcı kuvvetler ile isyancılar üzerine giderken kumandan vekili sıfatıyla karargahta kalması kararlaştırılan Cevdet Efendi, askeri uğurlamak için 6 bölük piyade ile birlikte pusuya düştükleri tepeye kadar orduyu takip etti. Alibekiroğlu Ahmed Ağa (Deli Fakı) ile yaşanan çatışmada yaralanarak karargaha dönen askerleri iyileştirmekle uğraşırken bir yandan da hareketin başarılı bir şekilde devam ettiğini, Derviş Paşa'nın eşkıyayı sıkıştırdığını, bir süredir silah seslerinin kesildiğini ve isyanın kısa sürede tamamen bitirileceğini İstanbul'a bildirdi.²⁷⁶ Bâbüâlî ise posta ile gönderilen bütün raporların Sultan Abdülaziz'e arz edildiğine dikkat çekerek önemli olayların daha hızlı bir iletişim aracı olan telgrafla haber verilmesini istedi.²⁷⁷

O sırada Kozan'da görevli yaver Hüseyin Hüsnü Bey, bölgedeki bazı mülkî görevli, aşiret reisi ve ileri gelenlerle birlikte karargâha geri döndü. Cevdet Efendi, Derviş Paşa'nın yerine ev sahipliğini üstlenerek yaptığı görüşmelerde misafirleri Kozan'ın devlete bağlanması fikrine ısındırmaya çalıştı. Bir yandan da sabah ve akşam hastaları ve karakolları dolaşarak askerinin durumunu takip etti. Cevdet Paşa, o dönem Kozanlı misafirlerden Ömer Ağa'nın bu ziyaretlerden çok etkilenerek o kadar iyi bakılan bir ordunun karşısında kimsenin durmayacağına kanaat getirip itaat edeceğini söylediğini öne sürmüştü. Ayrıca askerinin iâşesini mümkün olduğunca iyi bir şekilde sağladığını ve Derviş Paşa'nın limonatası için şeker ve limonuna kadar gönderdiğini de ekleyerek sorumluluğunu yerine getirdiğinin altını çizmişti.²⁷⁸

²⁷⁵ İ.DH, 1293/101637, 2 Ekim 1865; Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, B0031, s. 7; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 159-161; Halaçoğlu, "Fırka-i Islâhiye ve Yapmış Olduğu İskân", s. 11.

²⁷⁶ İ.DH, 540/37537, 5 Eylül 1865; 539/37475; Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, B0031, s. 6; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 163-167.

²⁷⁷ A.MKT.UM, 872/76, 30 Eylül 1865.

²⁷⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 168; *Ma'rûzât*, s. 152-153; Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, B0031, s. 6-7.

Cevdet Efendi, Alibekiroğlu'nun bölgesine girerek Deli Halil ile Dede Bey'i yakalayan Derviş Paşa'nın, karargâha teslim olmak için zaman isteyen Alibekiroğlu Ali Ağa'ya ne cevap vermek gerektiği konusunda fikrini sorması üzerine kış şartlarına, askerinin yorgunluğuna ve Kozan hareketinin önemine dikkat çekerek teklifin kabul edilmesini önerdi.²⁷⁹ Ordugaha geri gelen Derviş Paşa ile birlikte görüşüp saat ve hil'at hediye ettiği Kozanlı misafirleri yaver Hüseyin Hüsnü Bey ile bölgelerine geri gönderdi. Gâvurdağı ve Kürdağı'nın tamamen itaat altına alındığını ve kısa sürede kazanılan bu başarının Kozan'ın ıslahı için ümit verici olduğunu İstanbul'a bildirdi.²⁸⁰ Eşkiyadan temizlenen Gâvurdağı'nın kısa sürede gelişim göstereceğine inandığından tedbir olarak burada bir süre asker bulundurmak ve Hassa ile Islahiye arasındaki Kargılı bölgesini köy haline getirmek için izin aldı.²⁸¹ Bu gelişmeleri kamuoyu ile paylaşan dönemin basını, Derviş Paşa ve Cevdet Efendi'nin az zamanda pek çok iş gördüğünü ve beklendiği gibi görevlerini başarıyla yürüttüğünü vurguladı.²⁸²

Cevdet Efendi, Fırka-i Islahiye işlerinin yanı sıra eski görev yerleri olan Bosna ve İşkodra'daki gelişmeleri takip etmeyi de sürdürdü. Karadağ Hatt-ı İmtiyaz Komiser Kaymakamı Ahmed Hafız Efendi'nin gönderdiği mektup sayesinde Bosna ikinci alayının kurulmak üzere olduğunu ve Karadağ sınırında ne tür güvenlik önlemleri alındığını öğrenebildi.²⁸³ Öte yandan Advıye Rabia Hanım ve çocukların durumu hakkında merak içindeydi. Nureddin Bey daha önce olduğu gibi "velinimeti" saydığı Cevdet Efendi ile ilgili haberleri ailesine bildiriyordu.²⁸⁴ Kendisi de fırsat buldukça eşine mektup yazarak endişelerini gidermeye çalıştı.²⁸⁵

²⁷⁹ İ.DH, 1293/101637, 2 Ekim 1865.

²⁸⁰ İ.DH, 540/37540, 6 Eylül 1865; Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 168-169.

²⁸¹ İ.DH, 540/37583, 21 Eylül 1865.

²⁸² *Tercüman-ı Ahval*, nr. 707, 17 Ekim 1865, s. 1-4.

²⁸³ TŞR.BNM, 31/81, 27 Temmuz 1865.

²⁸⁴ Y.EE, 142/223, 2 Haziran 1865. Örneğin Nureddin Bey, Fuad Paşa'ya gönderilen şifreli telgraftan edindiği Cevdet Efendi'nin "mübarek vücudlarının sıhhat ve afiyetde bulunduğu" bilgisini Ali Sedad Bey'e ilettiği (Y.EE, 142/149).

²⁸⁵ Y.EE, 142/220. "Nur-ı aynım efendim, evvelce dahi yazıldığı üzere Tiyek nahiyesi önünde ordu-yı hümayunda oturuyoruz. Burası Gâvurdağı'nın etekleri olup bir taraftan dahi Kürd Dağı pek yakındır. Elhamdülillah nüfus yazıldı. Kur'a çekildi. İşler epeyce yoluna konuldu. İnşallah birkaç güne kadar buradan biraz ileriye hareket olunacaktır...Ali Sedad'ın ve Fatma Aliye'nin ve Emine Semiye'nin gözlerinden öperim" (Y.EE, 142/41). "...Bu kışın Adana'da kalacakmışız deyu iştmişsiniz öyle bir niyetimiz yoktur. İnşallah kışdan evvel İstanbul'a gitmek niyetindeyiz. Fakat bil-farz kalınacak olsa İstanbul'dan Adana'ya gelmek kolaydır. Ol vakit sizi dahi aldırım. Burası Bosna gibi değildir" (Y.EE, 142/220, lef 5).

2.4.3. Kozan'ın İtaat Altına Alınması

Fırka-i Islahiyye'nin sonraki hedefi Kozan'ı itaat altına almaktı. Bazı ağalar ve beyler bağlılıklarını bildirirse de Ömer Ağa'nın oğlu ve Batı Kozan Reisi Ahmed Ağa'nın ve eski Doğu Kozan Müdürü Yusuf Ağa'nın durumları belirsizliğini koruyordu. Erkân-ı harbiyyeden Ahmed Muhtar Bey'in (Paşa), bir grup keşif askeri eşliğinde yolun güvenliğini sağlamasıyla Çukurova'dan geçerek Sis'e gelen ordu, kasaba dışında yerleşti.²⁸⁶ Batı Kozan reislerinden Kozanoğlu Ahmed Ağa orduyu karşılamak üzere kimseyi göndermediği gibi işleri nedeniyle Eşepınarı'nda olduğunu gerekçe göstererek Yaver Hüseyin Hüsnü Bey ile karargâha gitmedi. Derviş Paşa ve Cevdet Efendi, bu durumu göz ardı edip Adana'dan ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya öncelik verdi. Yaylalara çıkmış olan Sis halkının kasabaya geri dönmesi için girişimlerde bulundu. Halkı göçebelikte ısrar eden Reyhaniye'nin, hükümet konağı ve diğer idarî binaların yapımıyla bir kaza haline getirilmesine karar verdi. Bölgede kalmalarını uygun görmedikleri Kozan ileri gelenlerinden Halil, Hacı ve Musdık Beyleri belli maaşlarla Kayseri ve Sivas gibi bölgelere sürgün etti.²⁸⁷ Cevdet Paşa, Sis dışındaki meydanda ordu ile birlikte cuma namazı kılan Kozan halkının bu olaydan oldukça etkilenmesi üzerine Sis'deki cami imamı için merkezden istediği bir hitabet beratının ancak 3-4 yıl aradan sonra gönderildiğini de anlatmıştı.²⁸⁸

Alibekiroğlu Ali Ağa'nın söz verdiği gibi Fırka-i Islahiyye'ye gelmesi, Selimli Aşireti Reisi Yusuf Kethüda'nın teslim olması, Cevdet Efendi'nin isteğiyle Yaver Hüseyin Hüsnü Bey'in Kozanoğlu Ahmed Ağa ile birlikte karargâha geri dönmesi askerî operasyon yapılmaksızın bölgenin ele geçirilmesini kolaylaştıran gelişmeler oldu. Islahatı tamamlamak için Kozanoğullarını ürkütmeyip, dikkat çekmeyecek şekilde tek tek bölgeden uzaklaştırmak gerekiyordu.²⁸⁹ Öncelikli mesele Kozanoğlu Ahmed Ağa'yı devlet otoritesini tehdit edemeyeceği uygun bir yere göndermekti. Hüseyin Hüsnü Bey'in, Kozanoğlu Ahmed Ağa'ya teslim olduğu sırada Kozan'dan çıkması halinde

²⁸⁶ İ.DH, 539/37475, 14 Eylül 1865; A.MKT.MHM, 343/1; Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 168-170.

²⁸⁷ İ.DH, 1293/101632, 5 Ekim 1865; 1293/101635; *BEO.AYN.d*, nr. 668, s. 39-40.

²⁸⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 172; *Ma'rûzât*, s. 158.

²⁸⁹ İ.DH, 1293/101640, 15 Kasım 1865; Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, B0031, s. 7-8; Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 174-175.

mirimiranlıkla bir sancağa tayin edileceği sözünü verdiği öğrenen Derviş Paşa ve Cevdet Efendi, komutanlarla müzakere ettikten sonra Kütahya'nın uygun bir memuriyet yeri olduğuna karar verdi. Ancak Derviş Paşa'nın yetkilerini aştığı gerekçesiyle mirimiranlık yerine İstabl-ı Âmire rütbesi verilmesini teklif etmesine karşı Cevdet Efendi, devletin önceden verdiği sözü tutması gerektiğini ve aksi takdirde istifa edeceğini belirten telgrafi Sadrazam Fuad Paşa'ya gönderdi. Ahmed Paşa gerekli iznin çıkması üzerine mirimiranlık rütbesi ve memuriyeti dışında 2.500 kuruş ek maaşla Kütahya kaymakamlığına atandı.²⁹⁰ İleride anlatılacağı üzere Cevdet Paşa, kendi tavsiyesiyle İstanbul'da Divân-ı Zabtiye üyeliğine atanan Ahmed Paşa ile yaklaşık 10 yıl sonra Kozan'da çıkardığı isyan sırasında tekrar uğraşmak zorunda kalacaktı.

Askerî ve idarî sorunların çözümü ile uğraşılırken²⁹¹ büyük bir kolera salgını ortaya çıktı. Fırka-i Islahiyye'nin akıbetini kolera'nın yayılma hızı ve alanı belirlemeye başladı. Cevdet Efendi ve Derviş Paşa, Adana'ya gitmeyi tercih eden Alibekiroğlu Ali Ağa ve Dede Bey'i geride bırakıp Deli Halil, Yusuf Ağa ve Sunbas Beyi Kökülüoğlu Ahmed Bey ile birlikte Kozan dağlarına çıkmak üzere Sis'ten ayrıldı. Orduda yayılan kolera nedeniyle yol boyunca cenaze ve hastalar ile uğraşarak Feke'ye vardı. Bâbiâli, kolera salgınına acil müdahale etmeleri ve gerekli tedbirleri almaları için bölgeye doktorlar gönderdi. O dönem hedeflerinin Zeytun ıslahatına başlamak olduğunu ancak kolera'nın yarattığı büyük kayıplar karşısında ne yapacaklarını şaşırduklarını itiraf eden Cevdet Paşa, salgının Fırka-i Islahiyye'nin kısa sürede kazandığı başarıyı gölgelediğini yazmıştı. Yıllar içinde meydana getirilebilecek ıslahatı 6 ay gibi oldukça kısa bir zamanda yaptığı için dost ve düşmanı şaşkına çeviren Fırka-i Islahiyye'nin nazara gelerek kolera felaketine uğradığını düşünmüştü. Ordunun üzüntü ve güçsüzlükle

²⁹⁰ İ.MMS, 31/1293, 27 Şubat 1866. Kozanoğlu ileri gelenlerinden Hüseyin Ağazade Mehmed Ağa, Derviş Ağazade Ahmed Ağa ve oğulları Hamza ve Mehmet Ağalar uygun maaşlarla Kayseri ve civarına gönderildi. Sırasıyla Maraş, Sivas ve İstanbul'a gitmek isteyip sonunda hepsinden vazgeçen Yusuf Ağa ise Sivas'a gönderilmek üzere Fırka-i Islahiyye'de alıkonuldu (Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 177-178; Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, B0031, s. 8). Ömer Ağa'ya ailesi ile birlikte Konya'da yaşaması için 4.000 kuruş maaş tahsis edildiyse de kendisinin yolda ölmesi üzerine aylığı diğer oğulları arasında paylaştırıldı. Cevdet Paşa, Halep valiliği sırasında İstanbul'a gönderildikten sonra babalarından kalan 2.250 kuruş ile geçinemeyen ailenin maaşını 3.000 kuruşa yükseltti (İ.MVL, 550/24676, 6 Nisan 1866).

²⁹¹ Kozan Sancağı, Sis, Belenköy, Haçın ve Kars-ı Zülkadriye (Kadirli) kazalarından oluşan, Adana eyaletine bağlı büyük bir idarî birim haline getirildi. Mirlivâ Hüsnü Paşa, 5.000 kuruş maaşla kaymakamlığına getirilip her kazaya nâip ve müdürler atandı. Ayrıca sancak için süvarî ve piyade ile bir taburluk zabtiye kuvveti oluşturuldu. Feke'de hükümet konağı olabilecek bina bulunmaması ve Çukurova aşiretlerinin iskânı için önemli bir noktada yer alması nedeniyle Sis kasabası merkez liva seçildi [Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 179-181; Y.EE, 37/44, 12 Ekim 1865; A.MKT.MHM, 346/14; *BEO.AYN.d*, nr. 668, s. 55].

islahata devam edemeyeceğini anlayan Cevdet Efendi, Derviş Paşa'nın İstanbul'a dönüş fikrine ortak oldu. Kozan'dan ayrılmadan önce Belenköy tarafını da görmek amacıyla ordu ile birlikte yola çıktı. Cevdet Paşa, Belenköy'de Kozanoğlu Ahmed Paşa'nın konağında kaldıkları sırada İstanbul'dan ayrıldıkları zamandan beri ilk kez bir evde yattıklarını fark ettiğini tarih notlarına ekleyerek çalışma koşullarının zorluğuna işaret etmişti.²⁹²

Kozan'daki işlerle ilgilenmeleri için Mirliya Yaver, Hüsnü ve Kurt İsmail Paşaları görevlendirip askerleri kışlalara dağıtan Cevdet Efendi ve Derviş Paşa, Bâbiâli'den izin aldıktan sonra kışı İstanbul'da geçirmek üzere Sis'ten ayrıldı.²⁹³ Ancak İstanbul'a gönderilmek üzere Kurt İsmail Paşa'ya teslim edilen Kozanoğullarından Yusuf Ağa'nın yolda kaçıp yanına topladığı eşkıyalarla Doğu Kozan'ın idaresini ele geçirmesi üzerine planlarını değiştirdi. Kışlaya gönderilmeyen az sayıdaki asker koleradan zayıf düşmüş olsa da Kozan'ı isyan halinde bırakıp gidemeyeceklerine karar vererek destek kuvvet göndermesi için Sadrazam Fuad Paşa'ya haber verdi ve mevcut askerle birlikte Kurt İsmail Paşa'ya yardım etmek üzere hemen yola çıktı. Ahmed Muhtar ve Hüseyin Hüsnü Efendilere orduya destek olmaları için emir yolladı.²⁹⁴ Sis ve Belenköy'deki aşiret ve kabile reislerine Yusuf Ağa'nın teslim edilmesini isteyen mektuplar yazdı. Sis'e gittiklerinde Yusuf Ağa'nın yakalanan casusunu halka ibret olmak üzere bir ağaca asıp bıraktı.²⁹⁵ Dağa çıkmak için hareket ettikleri sırada İsmail

²⁹² İ.DH, 543/37782, 29 Kasım 1865, lef 7; HR.MKT, 525/8; Y.EE, 36/35; 36/37; Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 165; *Tezâkir 21-39*, s. 178-182, 184.

²⁹³ Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, B0031, s. 9; A.MKT.MHM, 346/20, 28 Kasım 1865; Derviş Paşa ile Cevdet Efendi Bâbiâli'ye gönderdikleri ortak telgrafta, "Bizzat icrasına mecburiyet görülen mevâdd-ı esasiyye bi-lütîfîhi tealâ hitam buldu. Alay ve taburlar dahi tayin olunan meştalârına izam olunmaktadır. Yaver Paşa, Adana canibi kumandanlığına tayin olunacaktır. Heyetten bazı memurîn dahi bu taraflarda bırakılıp inşaallah u tealâ bir haftaya kadar Taif Vapur-ı Hümayunu ile Mersin İskelesi'nden Dersaadet'e azimetimiz musammemdir" sözleriyle durumu izah etti (İ.DH, 540/37564, 25 Ekim 1865).

²⁹⁴ İ.DH, 1293/101639, 16 Kasım 1865. Derviş Paşa ve Cevdet Efendi, askerinin güçsüzlüğü nedeniyle bu isyanı önlemek için attıkları adımlardan pek de emin görünmemekteydi. Gazi Ahmed Muhtar Paşa bu tereddüt halini "... Gerçi koleradan çıkmış dört taburdan ibaret ordumuzda hiçbir hareket gücü olmadığından onlar da ne yapacaklarını şaşırılmışlardı. Bir yandan da «sana yazılı talimat ve mektup veremeyiz, zira isyan halinde bulunan yerlerden geçeceksin, kurtulabileceğinden şüphe var» demekten de çekinmezlerdi" sözleriyle yansıtmaktadır (Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Evveli*, s. 23).

²⁹⁵ Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 168-169. Fırka-i Islahiyye düzeni bozan katil ve hırsızlara karşı da bu tür örnek teşkil edecek cezalar verilmesine çalışıyordu. Yeni kurulan Hassa kasabası Zabtiye Memuru Ahmed Bey'i soyan ve başka suçlar işleyen Mehmed isimli şahsın da ibret olmak üzere uygun bir yerde asılmasına karar verilmişti (İ.MVL, 545/24483, 27 Aralık 1865).

Paşa'nın Yusuf Ağa'yı yakaladığı ve eşkiyayı dağıttığı haberini aldı.²⁹⁶ Sis'e geri dönerek isyanın bastırıldığını telgrafla Bâbiâli'ye bildirdi. Gece karakoldan kaçmaya çalışan Yusuf Ağa'nın asker tarafından vurularak öldürülmesine ve Kayseri'den Kozan'a gitmeye çalışan kardeşi Musdık Bey'in yakalanarak geri gönderilmesine şahit oldu.²⁹⁷ İslahat sırasında aileleriyle birlikte bölgeden çıkarılarak çoğunlukla Konya, Kayseri ve Sivas tarafına sürülen Kozanoğlu ailesinin rahat durmayacağını anladıkları için Rumeli'ye yerleştirilmelerine karar verdi. Kütahya Mutasarrıfı Ahmed Paşa dışındaki yaklaşık 150 kişiyi malları satılıp bedelleri kendilerine verilmek üzere toplayarak öncelikle İstanbul'a gönderdi. Kalmasına izin verdikleri birkaç istisna ve memuriyetle görevlendirdikleri kişiler dışında hepsini belli maaşlarla kademeli olarak Rumeli'ye sürgün etti.²⁹⁸

Derviş Paşa ve Cevdet Efendi, askerlik hizmeti, nüfus sayımı ve iskân ile ilgili son düzenlemeleri de yaptıktan sonra Fırka-i İslahiyye heyetinde yer alan bazı memurları bölgede bırakıp İstanbul'a dönmeye karar verdi.²⁹⁹ Fırka-i İslahiyye'de bitmiş olan koleranın Adana ve Tarsus taraflarında yeni başlamasını göz önüne alarak Payas'tan vapura binmeyi uygun buldu. O sırada Adana'da yaşamasına izin verilen Alibekiroğlu Ali Ağa ve kardeşi Deli Fakı'yı yeni bir isyan çıkarma ihtimaline karşı Dede Bey ile birlikte Niş'e gönderdi.³⁰⁰ Diğer dağlara göre ıslahatın daha uzun süreceği düşünülen Kozan bölgesi kısa sürede ve Bâbiâli'yi memnun eden biçimde ele geçirilmiş görünüyordu. *Tercüman-ı Ahval* de az zamanda gerçekleştirilen Kozan ıslahatının

²⁹⁶ İ.MVL, 532/23861, 3 Haziran 1865, lef 7.

²⁹⁷ *BEO.AYN.d*, nr. 652, 27 Aralık 1865, s. 24; A.MKT.MHM, 348/74; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 185-187. Cevdet Paşa, Yusuf Ağa'nın vurularak öldürülmesi üzerine "mütehakkini bulmuş olduğu cihetle, ne olmuş, nasıl urulmuş deyu tafsilatını soran olmadı" diyerek ve Yusuf Ağa'nın casusunun mazbatasını sonradan yapılmak üzere idamına emir verildiğini yazarak bazı olağanüstü durumlarda hukukun arka plana itildiğini itiraf etmişti (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 171; *Tezâkir 21-39*, s. 185-186).

²⁹⁸ İ.MVL, 546/24529, 16 Ocak 1866; A.MKT.MHM, 348/50; 346/56; Y.EE, 36/51; A.MKT.NZD, 625/85; 614/74; *BEO.AYN.d*, nr. 668, s. 86; nr. 652, s. 54; nr. 868, s. 2; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 295, s. 1178; nr. 302, s. 1205; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 187-188. Kozanoğullarının soy haritası için bkz. İ.MVL, 532/23861, lef 2. İstanbul'a gönderilenlerin bir kısmı Silahşoran-ı Hassa ve Mekteb-i Harbiye'ye alındı (İ.DH, 1293/101633, 9 Ekim 1865).

²⁹⁹ Y.EE, 36/66; *BEO.AYN.d*, nr. 469, 27 Aralık 1865, s. 22.

³⁰⁰ Fatih Sansar, "Tanzimat Döneminde Bir İskân Modeli Fırka-i İslâhiye ve Güney Anadolu'nun İskânı", (Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003), s. 136-142; Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 171-172. Fırka-i İslahiyye tarafından sürgün edilen diğer eşkiya reisleri, aileleri ve bunlara tahsis edilen maaşların dökümü için bkz. A.MKT.UM, 870/52, 12 Kasım 1865; 2017/98; İ.MVL, 548/24606; 546/24529; 549/24627; Y.EE, 35/24, 35/18, *BEO.AYN.d*, nr. 652, s. 42. Rumeli tarafına sürgün edilenlerin bir kısmı 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra tekrar İstanbul ve farklı şehirlere yerleştirildi. 1890'larda ise nüfus defterlerine kayıtlı olanların askerlik hizmetiyle mükellef tutulması gerektiği Cevdet Paşa'nın dikkat çektiği bir husus oldu (Y.EE, 35/23, 29 Ağustos 1894).

bitmiş hükmünde olduğuna ve Cevdet Efendi'nin bölgede daha fazla kalması gerekmediğine dikkat çekti. Böylece gerekli talimatları memurlara verdikten sonra 8 Kasım'da Payas'tan vapura binen Fırka-i Islahiyye heyeti ay sonunda İstanbul'a ulaştı.³⁰¹

Cevdet Efendi, dönüş yolculuğu sırasında malî işleri düzenlemek için yeni kurulan Meclis-i Âlî-i Hazâin üyeliğine getirildi.³⁰² İstanbul'a ulaştıktan sonra bu görevini yürütmeye çalışırken Derviş Paşa ile birlikte Fırka-i Islahiyye'nin işleriyle de ilgilendi. Ortak hazırladıkları raporlarla bazı meclis üyeleri, memurlar ve ileri gelenlerin iyi hizmetlerinden dolayı rütbe, nişan ve madalyalarla ödüllendirilmesini sağladı.³⁰³ Cevdet Paşa'nın iddiasına göre o dönem Rusya'nın Kara-papak süvarisine benzer şekilde, Erzurum ve Bitlis civarındaki atlı ve silahlı göçebe Kürt aşiretlerinden 15.000 kişilik bir kuvvet oluşturulması için rapor sunduysa da bu teklife askeriye tarafından önem verilmemişti.³⁰⁴

Cevdet Paşa'nın bu göreviyle ilgili özellikle vurguladığı nokta ıslahatı çok kısa sürede, az masrafla gerçekleştirdikleri için bazı çevrelerin hedefi haline geldikleri iddiasıydı. Kırım Savaşı orduları hesaplarının bile henüz kapatılmadığı ve Suriye olayları için çok yüksek masraflar gösterildiği bir ortamda tahmin edilenden çok daha az para³⁰⁵ ve zaman ile ıslahatı başardıklarını dile getirmek Cevdet Paşa için önemli bir

³⁰¹ İ.DH, 1293/101633, 9 Ekim 1865; A.MKT.MHM, 348/23; *BEO.AYN.d*, nr. 652, s. 49; Y.EE, 142/253; 142/282; *Takvim-i Vekayi*, nr. 822, s. 1; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 715, s. 1; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 288, s. 1149; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 188-190. Ahmed Muhtar Paşa'nın iddiasına göre Derviş Paşa ve Cevdet Efendi, İstanbul'daki varlıklarının kısa süreceğini düşünüyordu: "...Derviş Paşa ile Cevdet Efendi İstanbul'a hareket etmek üzere olduklarından beni taburlarla beraber Adana'da bıraktılar. Çünkü o sırada Cebel-i Lübnan'da bazı uygunsuzluk zuhur ettiğinden, İstanbul'dan kendileri oraya da memur edilecekleri hulyasına düşmüşler ve beni de yine maiyyetlerinde erkân-ı harbiye reisi bulundurmak isterlerdi..." (Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Evveli*, s. 24).

³⁰² İ.DH, 542/37718, 3 Kasım 1865.

³⁰³ Fırka-i Islahiyye'deki hizmetlerinden dolayı rütbe ve nişan verilenlerin listeleri için bkz. İ.DH, 543/37782, 29 Kasım 1865, lef 1-2-3; 546/37980; A.MKT.MHM, 351/13; 352/44; 352/17; *BEO.VGG.d*, nr. 245, s. 132. Askerlere ve halka dağıtılmak üzere yaklaşık 40.000 madalya yaptırılmak istendiği kaydedilmişti (A.MKT.MHM, 338/23, 19 Haziran 1865).

³⁰⁴ Y.EE, 36/43, lef 42.

³⁰⁵ 1865 yılında Kozan'da bulunan Cevdet Efendi ise ıslahatın bu kadar az para ve zamanda bitirilebileceğinden o kadar emin değildi. İstanbul'a dönüşünden yaklaşık 2 ay önce incelediği hesaplarda o ana kadarki masrafların 1.000 keseyi aştığını belirtip, ıslahatın uzun süre devam edeceği düşüncesiyle maaş, tayinat ve nakliye masrafları için 5.000 kesenin daha havale edilmesini istemişti. Halep, Maraş, Adana ve Kayseri sancakları ile Sivas Eyaleti dahilinde Koçgiri kaymakamlığı gelirlerinden bir kısmının buraya aktarılması uygun görülmüştü. Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'de belirttiği masraf ile o dönem Bâbiâli'ye sunduğu dökümün yaklaşık olarak birbirini tuttuğu görülmektedir. Paşalar hakkındaki iddialarının ne kadar doğru olduğu ise tam olarak bilinemeyecek ayrı bir tartışma konusudur (İ.DH,

övünme vesilesi olacaktı. Nitekim o dönem için devlette tasarruflu ve düzgün iş yapılmasını “vukuat-ı fevkalâde” olarak yansıtip bu durumdan bazı çevrelerin duyduğu rahatsızlığı ironik bir dille ifade edecekti.³⁰⁶ O’na göre Derviş Paşa ile birlikte “fevkalâde aferine nail olmak ümidiyle” hesap pusulasını sundukları Sadrazam Fuad Paşa bile kendilerine şüphe ile bakmıştı. Fırka-i Islahiyye masraflarının o sırada yapılması düşünülen bir borç anlaşmasının³⁰⁷ nedenleri arasında gösterildiği halde kendisine rakip gördüğü Meclis-i Hazâin Başkanı Mehmed Rüşdü Paşa’nın³⁰⁸ “Canım bu istikrazlar niçin oluyor. Kozan fırkası dünyayı titretti. Anın da masârif-i fevka’l-âdesi beş bin keseye varmamış” sözlerinden rahatsız olan Fuad Paşa’nın hesap meselesini geçiştirmek istediğini öne sürmüştü. Diğer bazı taşra görevlerinin başına ya da sonuna eklediği üzere o dönem de şeyhülislâmlığa getirileceği dedikoduları çıktığını, kendisini çekemeyenlerin olumsuz tavrı nedeniyle Fırka-i Islahiyye’nin başarıları hakkında konuşmaktan vazgeçtiğini ve İstanbul’dan ayrılmadan önce resmen vaadedildiği halde Rumeli payesi ve birinci rütbeden Osmanî nişanı verilmesine engel olursa da Sultan Abdülaziz’in birer murassa kutu vererek gönüllerini aldığını iddia etmişti.³⁰⁹ Üstün gayret ve hizmetleri karşılığında süslü bir kutudan daha fazla şey

540/37529, 2 Eylül 1865; A.MKT.MHM, 341/29; 344/96; *MAD.d*, nr. 9256, s. 62; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 195-196).

³⁰⁶ Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, B0031, s. 10. “... Hele yirmi-otuz bin kese kadar masraf göstererek bundan Derviş Paşa ile birlikte beşer onar bin kese alıvermiş ve ma’iyyet me’mûrlarına dahi birer miktar şey serpiştirmiş ve hisâblarını dahi bir vakitte tesviye kabul etmiyecek yolda karıştırıp arab saçına döndürmüş olsaydık hem cümlemiz zengin olacak ve hem de âferin alacak imişiz. Bu yolda bizleri takbih ve tahmîk edenler de oldu. Lâkin öyle irtikab yollarına sapmış olsaydık acebâ yıllarca uğraşarak icrâ olunabilecek islâhât-ı fevka’l-âdeyi böyle altı ay içinde vücûde getirebilirdik...” (Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 196).

³⁰⁷ 1854’de Kırım Savaşı sırasında başlayan Osmanlı Devleti’nin dış borç serüveninde 1865 yılı yeni bir dönüm noktası olmuştur. Tarihte ilk kez 2,5 milyon liraya ulaşmış olan dış borç taksitlerinin ödenebilmesi için istikraz anlaşması yapılmıştır. Bu ilginç durum aslında devlet maliyesi için sonun başlangıcı anlamına gelmekteydi (İbrahim Hakkı Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü, 1964, s. 39-40).

³⁰⁸ İlgili başlıkta anlatıldığı gibi Cevdet Paşa’nın yazdığının aksine o sırada Meclis-i Hazâin başkanı Mehmed Rüşdü Paşa değil Mustafa Fazıl Paşa idi. Mehmed Rüşdü Paşa, 4 Temmuz 1865’te atandığı Mecâlis-i Âliye üyeliğini sürdürüyordu [Mustafa Durdu, “Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa”, (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), s. 25].

³⁰⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 197-198; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 725, 29 Kasım 1865, s. 2; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 294, s. 1173. Cevdet Paşa, Fuad Paşa’nın masraf miktarına konjonktür gereği inanmaz gördüğünü ve beklediği ödülü almasını engellediğini düşünmekteydi: “...Kozan’a giderken resmen Rumeli payesi ile birinci rütbeden nişan-ı Osmanî vaad olunmağla ana intizar üzere idik. Fuad Paşa’nın hakkımda muhabbet ve teveccühünü inkar edemem. Lakin ahval-i politika acayibdir. Karındaşı olsa politika iktizasınca feda olunmak tabii gibidir. Memul olan mükafatların icrasına mani oldular...” (Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, B0031, s. 10). Cevdet Paşa’nın bu feda etme inisiyatifini, *Ma’rûzât*’ta Fuad Paşa’nın aile şerefi ve haysiyetine dokunacak ithamlarda bulunurken kullandığı anlaşılmaktadır: “Fuad Paşa, o rütbe kayıtsız idi ki, familyasının ırz u nâmûsunca lâubaliyâne harekâtını bildiği halde iğmâz

beklediği anlaşılan Cevdet Efendi'nin yaşadığı hayal kırıklığı, yukarıda görüldüğü gibi yıllar sonra bu olayı anlattığı satırlara da yansımıştı.

Fırka-i Islahiyye'nin yürüttüğü askerî ve idarî hareket bölgenin gelişimi açısından köklü bir değişimin başlangıcı oldu. Göçebe halkın örf ve adetlerini unutmaları gibi uğradıkları sosyo-kültürel zararlar dışında iskân, günümüzde önemli merkezler haline gelen kasabaların ortaya çıkmasını sağladı.³¹⁰ Cevdet Efendi için ise heyetteki mülkî komiserliği Anadolu'daki ilk taşra görevi olması bakımından önemli idi. Devlet otoritesini neredeyse hiçbir zaman tanımamış ve vergi ödemeyi reddeden bölgeyi sisteme dahil etme çabası içinde, kendi kariyeri açısından da yeteneklerini geliştirdiği bir deneyim yaşadı.³¹¹ Çok farklı sosyo-kültürel özelliklere sahip Rumeli'deki görevlerinden sonra imparatorluğun en ilkel kalmış coğrafyalarından birinde gözlemlediği idarî ve sosyal sorunlar muhakkak ki daha sonra başvuracağı rehber tespitler haline gelecekti. İleride anlatılacağı üzere bu süreçte geliştirdiği bazı fikirleri Halep valiliği sırasında uygulama fırsatı bulacaktı. Ancak gerek Fırka-i Islahiyye bünyesinde gerekse Halep valiliği sırasında Kozan ve Bereketdağı için yapılan ıslahat çalışmaları mutlak bir çözüm olamayacak ve asayiş sorunlarına karşı yeni tedbirler almak gerekecekti. Cevdet Paşa ise ömrünün son yıllarında bile bu meselenin danışma mercii olarak kalacaktı.³¹²

eylerdi. Çünkü zevcesi hanımın pederi Ahmed Efendi, Nusayrî tâifesinden olup, Nusayrîlerde ise ırz u hamiyet dâiyeleri olmadığından, hanımın mübâlatsızlığı pederinden mevrûs olup, birâderi ma'hud Hariciyye teşrifatcısı Kâmil Bey'in ma'lûm olan hamiyetsizliği de mirâs-ı peder idi" (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 2). Cevdet Paşa'nın bu sözlerini "münasebetsiz" bulan İbnülemin, "İnayet ve himayetini gördüğü zevat aleyhinde idare-i mekal etmek Cevdet Paşa'nın mutadıdır. Fuad Paşa'nın yıllarca iltifat ve sahabetine mazhar olduğün -ailenin kayıdsızlığı işidilmiş değil, görülmüş olsa da- hukuka riayeten keffi lisan etmesi lazım gelirdi" demişti (İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 183).

³¹⁰ Yusuf Halaçoğlu, "Fırka-i Islâhiye ve Yapmış Olduğu İskân", s. 19-20; Besim Atalay, "Fırka-i Islahiye ve Cevdet Paşa", *Türk Yurdu* 5 (1334): 148-154.

³¹¹ Frederick Millingen, *La Turquie sous Le Règne D'Abdul-Aziz (1862-1867)*, Paris: Librairie Internationale, 1868, s. 189.

³¹² Edwin John Davis, *Life in Asiatic Turkey: A Journey of Travel in Cilicia (Pedia and Trachæa), Isauria, and Parts of Lycaonia and Cappadocia*, London: Edward Stanford, 1879, s. 79-80. İleriki süreçte alınan tedbir örnekleri için bkz. *BEO.AYN.d*, nr. 1141, 8 Eylül 1870, s. 131; nr. 823, s. 41; *Y.EE.d*, nr. 1006, s. 255-258; *BEO*, 460/34486, 22 Ağustos 1894; 464/34761; *Y.EE*, 38/6; 36/72; 36/66; 36/51. 1890'lı yıllarda Kozanoğullarından asker alımı ve Çukurova'da uygulanacak idarî tedbirler söz konusu olduğunda II. Abdülhamid, Fırka-i Islahiyye'nin neler yaptığı ve bölgenin sosyo-ekonomik yapısı hakkında bilgilerini ve fikirlerini özet şeklinde kendisine sunmasını istemişti (*Y.EE*, 35/23, 29 Ağustos 1894; 35/51; 36/35; 36/37; 36/40).

2.5. Halep Valiliği (1866-1868)

Bu başlık altında 1866'da Cevdet Paşa'nın vezaret rütbesiyle ilmiyeden kalemiyeye geçişi ve Halep valiliği sırasındaki faaliyetleri anlatılmaya çalışılacaktır.

2.5.1. Efendilikten Paşalığa Geçişi

Fırka-i Islahiyye'de mülkî yardımcılık görevini sürdüren Cevdet Efendi, 6 aydır çadırda yaşamının verdiği yorgunluk ve aile hasretinin etkisiyle kışı geçirmek üzere Derviş Paşa ile birlikte İstanbul'a dönmüştü.³¹³ Fırka-i Islahiyye'nin yarım kalan işleri ve Meclis-i Âlî-i Hazâin üyeliği ile uğraşırken pek de hoş karşılamayacağı bir sürpriz kendisini bekliyordu. İstanbul'a gelişiyle “zülf-i yâre dokunmuş” olduğunu belirten Cevdet Paşa'nın iddiaları doğru kabul edilirse daha önce maddî kaygılarla karşı çıktığı ilmiyeden kalemiyeye geçirilmesi teşebbüsü, Sultan Abdülaziz'in 13 Ocak 1866 tarihli kesin kararı ile artık yüzleşmesi gereken bir mecburiyet halini almıştı.³¹⁴

Cevdet Paşa, Sultan Abdülaziz'in bu konuda ikna edildiğini ve geçim kaynağı noktasındaki çekincelerini yok etmek için ömür boyu aylık 10.000 kuruş kişisel maaş bağladığını yazmıştı. 1863'te Bosna'ya giderken kazaskerlik rütbesini aldıktan sonra bu yüksek ilmiye rütbesinden kalemiyeye geçirilemeyeceğini düşünerek vezaret alma tehlikesinden kurtulduğunu sandığını, aniden mesleğinin değiştirilmesi ile yaşadığı üzüntüyü Sultan'ın taltif ve iltifatıyla atlatabildiğini de eklemiştir.³¹⁵ Bu emr-i vakinin şeyhülislâmlığa giden yolda hayli ilerlemişken yapılmasının ve 43 yaşında aniden sıradan bir Paşa konumuna düşürülmesinin hayal kırıklığını daha da arttırdığı düşünülebilir.

Cevdet Paşa, yeni bir kimliğe sahip olduğunu, sabah erkenden çağrıldığı Sadrazam Fuad Paşa'nın konağında, Hariciye Nazırı Âlî Paşa ve Mâbeyn Başkâtibi

³¹³ *Takvim-i Vekayi*, nr. 822, 23 Kasım 1865, s. 1; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 288, s. 1149.

³¹⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 198.

³¹⁵ İ.DH. 545/37908, 14 Ocak 1866; *A.DVNS.TVCM.d*, nr. 1, s. 27-28; *Takvim-i Vekayi*, nr. 829, s. 1; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 321, s. 1281. "...Bu devlette fedâ edemeyecek iki rütbe vardır. Biri kazaskerlik ve diğeri feriklik. Ben vâkı'a henüz kazasker olmadım. Lâkin bir basamak kaldı. Ne vakit olsa bi-hasebi't-tarîk kazasker olurum. Bunu vezârete değışmem. Zîrâ kazaskerlik arpalığına kanâ'at eder geçinirim. Hiç kimseye yüz suyu dökmeğe muhtâc olmam. Ammâ vezâret alsam derhâl teşrifât harcı ve levâzım-ı vezâret tedârîki için bir hayli borç altına girmek ve me'mûriyet yakalamak yâhud ma'zûliyet ma'âş almak için evliyâ-yı umûra bir çok yüz suyu dökmek lâzım gelip bu ise dûr-endişlik usûlüne tevâfuk etmez..." (Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 198; DH.SAİD.MEM, 8/12). "Fakir ise tarikimden hoşnud olup tebdil-i tarikden müctenib idim. Hatta mukaddemce rütbe-i vezâret ile Vidin eyâleti valiliğine ve bir aralık Bosna eyâleti valiliğine nasbım teklif olundukta itizâr ve isti'fâ etmiş idim" (Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 126).

Emin Bey huzurunda öğrendiğini, artık itiraz edemeyeceğinden, mecburen “Kaç defa’dır fevka’l-âde me’muriyetlerde bulundum. Başımı uğûr-ı hümâyunda fedâ ederek nice muhâtaralar aşurdum. Şimdi bir sarığı fedâ etmem, diyebilir miyim?” sözleriyle durumu kabullenerek sarığını çıkarıp fes taktığını, Sultan’ın hediye ettiği yeni üniformasını giyerek huzuruna çıktığını ve yeni görevinde gerekli şeyleri alabilmesi için verilen 150.000 kuruş atıyyeyi minnetle kabul ettiğini yazarak bu travmatik durumunu özetlemişti. Âlî ve Fuad Paşaların kendisine yeni bir memuriyet bulma çabasına girdiğini, Fırka-i Islahiyye’deki başarılarına atıfla birkaç eyaletin birleşiminden oluşacak Halep vilayetini teklif ettiğini ve tepeden inme meslek değişiminden sonra bunu bekler bir tavırla ve “Münâsibi budur. Ben de efendilerimizin yerinde olsam böyle yapardım. Islâhatın tesisini vâzı’larına havâle etmek muvâfık-ı hikmettir” sözleriyle görevi üstlenmeye mecbur kaldığını da yazarak içine düştüğü çıkmazı hikâyeleştirmişti.³¹⁶

Cevdet Paşa, 13 Ocak 1866 tarihinde çıkan irade gereği İstanbul’a dönüşünün üzerinden daha 2 ay bile geçmeden tekrar o zorlu coğrafyaya dönmek için hazırlıklara başladı.³¹⁷ Açıkta kalan vakanüvislik memuriyetine ise ulemâdan Ahmed Lütfi Efendi tayin edilip lazım olan evrakın gönderilmesi için gerekli yerlere haber verildi.³¹⁸ Cevdet Paşa’nın menşuru birkaç gün sonra asâkir-i şâhâne ve müzika eşliğinde yalısında okundu.³¹⁹ Ayrıca vezaret rütbesini tebrik için tarihler düşölüp, Arapça ve Türkçe kasideler yazıldı.³²⁰ Basında ise Halep idaresinin eyaletten vilayete çevrilmesi ve

³¹⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 199-201; *Ma’rûzât*, s. 177.

³¹⁷ İ.DH, 545/37906, 13 Ocak 1866 (25 Şaban 1282); MB.İ, 21/69; A.MKT.MHM, 348/11; *BEO.AYN.d.*, nr. 668, s. 81; *Journal de Constantinople*, nr. 4880, s. 23; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 744, s. 1; nr. 745, s. 1; *Tasvir-i Efkâr*, nr. 358, s. 1; *Takvim-i Vekâyi*, nr. 828, s. 1; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 320, s. 1277. Cevdet Paşa, *Tezâkir*’de vezaret alış tarihini 25 Şaban, sicil kaydında ise 20 Şaban olarak zikretmektedir (Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 198; DH.SAİD.MEM, 8/12). *Tezâkir*’de Halep valiliği sırasında yaptıklarını 30-39. tezkireler arası yaklaşık 45 sayfada (transkripsiyon) anlatmaktadır [Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 195-239].

³¹⁸ İ.DH, 545/37910, 14 Ocak 1866 (26 Şaban 1282); A.MKT.MHM, 349/10.

³¹⁹ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 326, 17 Ocak 1866, s. 1301; *Journal de Constantinople*, nr. 4888, s. 56.

³²⁰ Hazret-i Cevdet Efendi etti tebdil-i tarik
Zâtına tevcih olunmuşdu sadâret rütbesi
Söyledim tarih-i cevher dirâyetini bil-iftihar
Cevdet ehl-i hüner aldı vezâret rütbesi (Y.EE, 32/18). Diğer örnekler için bkz. Y.EE, 32/21; 32/25; 32/29; 32/30.

valiliğine muktedir bir idareci olan Cevdet Paşa'nın atanmasından halkın memnuniyet duyduğu haberi yer aldı.³²¹

İleriki yıllarda kalemiyeye geçmekten memnun kaldığını öne süren Cevdet Paşa, bu durumun o dönem için ilk kez yaşandığını ve arkasında siyasi nedenlerin bulunduğunu özellikle sicil kaydında ve *Ma'rûzât*'ta vurgulayarak tarihe not düşecek ve belki biraz olsun sitemini belli edebilecekti. Sicil kaydında, memuriyetinden neden ayrıldığı, hakkında şikâyet olup olmadığı ve ceza alıp almadığı sualine karşı "İşte bunun cevabı pek güç bi'd-defaat vukubulan azl ü nasbların esbâb-ı mûcibesi şöyle dursun sahib-i tercüme mevâlîden iken bir iki defa kendisine vezâret ile valilik teklif olundukda kabulden istinkâf ve bir aralık rütbesinin merâtib-i kalemiyyeden bir rütbeye tahvili istenildikde tebdil-i tarikden ictinâb ve İstanbul pâyesinde iken rütbe-i vezâret ile valilik teklif olundukda mûntehâ-yı merâtib-i tarik-i ilmiyye olan kazaskerliğe bir kademe kalmış olduğundan artık tebdil-i tarik münasib olmaz deyu i'tizâr etmiş olduğu halde iki buçuk sene kazaskerlik rütbesini taşıdıktan sonra tebdil-i tariki iltizam ile hâh u nâ-hâh emsalsiz olarak valilik ile taşra gönderilmiş olması hususunun ledünniyâtı yazılacak olsa büyücek bir cild kitab olur..." şeklindeki cevabıyla belki yıllar sonra gerçek hissiyatını dışa vurmuştu.³²² *Ma'rûzât*'ta o zamana kadar müderrislikten mîrimîranlığa ulaşmış vezarete geçenlerin çokluğuna ve müderrislikten vezaret alanların Köprülüzade Fâzıl Ahmed Paşa, Yenişehirli Osman Paşa ve Şirvanîzade Mehmed Rüştü Paşa olduğuna atıf yaptıktan sonra "Ammâ kadîaskerlikten vezîr olan yalnız bu kullarıdır" diyerek bir ilki yaşattığına dikkat çekmişti.³²³

Cevdet Paşa'nın isteği dışında mesleğini değiştiren kişileri açıkça zikretmese de *Tezâkir* ve *Ma'rûzât*'ın geneline yansıyan özellikle Âlî Paşa ve kendisinden ayrılmadığını söylediği Fuad Paşa tarafından rakip olarak görüldüğü ve İstanbul'dan uzaklaştırılmak istendiği iddiası düşünüldüğünde kullandığı edilgen yapı ve çoğul öznenen kimi ya da kimleri kastettiği tahmin edilebilir. Ayrıca vakanüvis halefî Ahmed

³²¹ *Tercüman-ı Ahval*, nr. 771, 11 Şubat 1866, s. 1.

³²² DH.SAİD.MEM 8/12, lef 1. Cevdet Paşa, ilk zamanlarda kazaskerlik rütbesine kadar yükselmişken tarik değiştirmek kendisine epey güç gelmişse de daha sonra Şeyhülislâm Hasan Efendi zamanında bolca dağıtılan ilmiye rütbelerinin şan ve şerefine son bulduğunu ve kalemiye rütbeleri gibi sadece itibarı kaldığından bu değişiklikten memnun kaldığını belirtmişti (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 176).

³²³ Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s.175. İlerleyen yıllarda ilmiyenin yüksek kademelerine geldikten sonra vezaret alan diğer bir örnek de Mustafa Haşim Paşa olmuştur [Olivier Bouquet, *Sultan'ın Paşaları (1839-1909)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s. 150].

Lütfi Efendi'nin, *Tezâkir* üzerine aldığı notlardan birinde “...Rahmetullâhi aleyh Âlî Paşa'nın bu hareketi bais-i gufrânı olsun. Cevdet Paşa'nın vezâretle tarik-i ilmîden çıkarılmasını Âlî Paşa tervic etmiştir. Tarik-i ilmîde bulunur ise devletin başına bu de[f]ja bir total şeyhülişlâm çıkacaktır sözü Âlî Paşa'nın bununla Cevdet Paşa'nın aksaklığı ihâm³²⁴ olunmuştur...” ifadeleriyle Cevdet Paşa'nın tarik değişikliğinin Âlî Paşa'nın isteğiyle gerçekleştiğini ve kendince bazı haklı sebeplerle bundan duyduğu memnuniyeti dile getirmesi meseleyi daha açık hale getirmektedir.³²⁵ Dolayısıyla, ilgili bölümde de anlatıldığı üzere Cevdet Paşa'nın, yazdıklarıyla Âlî Paşa'yı sürekli kötülemesi ve hatta bu psikolojinin kızı Fatma Aliye'nin ifadelerine de katlanarak yansımaları söz konusu travmanın etkisiyle birlikte değerlendirilmesi gereken bir olgudur. Ahmed Lütfi Efendi'nin ifadeleri doğru kabul edildiğinde Cevdet Paşa'nın, birçok yardımını gördüğü halde bu iyiliklerden bahsetmeyip fırsat buldukça eserlerinde Âlî Paşa'ya yüklenmesi ve hatta cenaze tezkiyesinde cemaatin ısrarla sükut ettiğini söyleyecek kadar ileriye gitmesi³²⁶ ayrı bir anlam kazanmaktadır. Burada vurgulanması gereken başka bir husus ise Cevdet Paşa'nın Fuad Paşa'nın sadaretinde Halep valiliği ile ayrıldığı İstanbul'a, Sadrazam Âlî Paşa'nın inisiyatifi ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye gibi yeni bir kurumun başında kendisini görevlendirmesiyle dönmüş olmasıydı. Bu ise Cevdet Paşa'nın, Âlî Paşa'nın kendisini sürekli taşra görevlerine göndererek İstanbul'dan uzak tutmaya çalıştığı iddiası ile çelişkili bir durum yaratmaktadır.

2.5.2. Vilayet Teşkilatını Kurması

Taşra yönetiminde daha merkezîyetçi bir yaklaşımı benimseyen Bâbîâlî, yürütmeyi hızlandırmak, adlî teşkilatı düzenlemek ve meclisler aracılığıyla halkın yönetime katılımını arttırmak amacıyla eyalet sistemini kaldırıp yerine 1864'te Vilayet Nizamnamesi'ni yürürlüğe koymuştu. Sancak-kaza-köy birimlerine bölünecek vilayetlerde, mülkî ve adlî meclislerin mahallî yönetimin temelini oluşturması

³²⁴ İhâm, bir kelimeyi iki veya daha çok anlamını içerecek şekilde kullanan edebî bir sanattır. Burada geçen “total/aksak” kelimesiyle Cevdet Paşa'nın hem fiziken total hem de ilgili konuya yaklaşımının yanlış olduğu anlamı birlikte verilmeye çalışılmıştır.

³²⁵ A.VKN, 2/22, 40. Tezkire, 20 Temmuz 1882, s. 16; Cevdet Paşa, *Tezâkir* 13-20, s. 44; *Ma'rûzât*, s. 1, 9.

³²⁶ Dönem gazetelerinde ve kaynaklarında yapılan araştırmalarda tezkiye meselesini doğrulayacak herhangi bir kayda rastlanmadığı gibi bu anlatım, İbnülemin tarafından “bozuk” olarak nitelendirilmişti (İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 26).

kararlaştırılmıştı. Midhat Paşa'nın Tuna valiliğinde görülen ilk tecrübenin başarısı, yeni sistemin diğer bölgelere de yayılması için hükümete cesaret vermişti. 1865'te Suriye ve Bosna vilayetlerinin kurulmasından sonra Halep de nizamnamenin uygulandığı ilk yerlerden biri oldu.³²⁷

Bosna ve Suriye'deki gibi Halep nizamnamesi de Tuna örneğine göre hazırlanmıştı. Diğer vilayetlerde meclis üyeliklerinin müslim ve gayrimüslimler arasında eşit paylaşılması ilkesi uygulansa da her bölgenin ayrı yapıya ve ihtiyaca sahip olduğuna inanan Cevdet Paşa,³²⁸ Halep'te gayrimüslim unsurun azlığı nedeniyle üye ve mümeyyizlerin nüfus miktarına göre yarıya kadar bunlardan seçilmesini öngören bir değişiklik yaptı. 82 ana madde, 1 özel madde ve ilaveden oluşan nizamname ile vilayet işlerinin nasıl yürütüleceği ile memurlarının ne şekilde seçileceği izah edildi.³²⁹

Memuriyetinin amacını ve yetkilerini belirleyen talimata göre Cevdet Paşa, idarî ve hukukî işlerin halka güven verecek şekilde ayrılıp düzeltilmesi için üyeleri, zorunlu hal dışında değiştirilmeyecek yeni meclisler oluşturacak ve ileride imparatorluğun diğer bölgelerinde de uygulanmak üzere Halep'te³³⁰ örnek bir teşkilat kuracaktı. İlgili bölgelere bizzat giderek yeni idareyi yapılandırıp, vatandaşların emniyet ve rahatının sağlanması için kabiliyetli memurların istihdam edilmesini sağlayacaktı.³³¹ Ayrıca bölgenin genel asayişsizliğini ve her an isyan etme ihtimalini göz önüne alıp,

³²⁷ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011, s. 53-62. Midhat Paşa'nın Tuna valiliği için bkz. Mehmet Çelik, *Balkanlar'da Tanzimat: Midhat Paşa'nın Tuna Vilâyeti Valiliği 1864-1868*, İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2010.

³²⁸ Cevdet Paşa'nın "... Memâlik-i Devlet-i aliyeye hiç bir devletin memâlikine benzemez. Her köşesinde böyle birer garibe görülür. Bir vilâyet diğer bir vilâyete belki bir sancağı diğer sancağına uymaz. Anın için devletçe mevzû olan usûlün her yerde muttarid olarak icrâsı nâ-kaabildir..." sözleri bu inancını yansıtmaktaydı (Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 164).

³²⁹ Tuna vilayeti için hazırlanmış ve üzeri çizilmek suretiyle Halep vilayetine uyarlanmış nizamname müsveddesinde ilgili 13. madde şu şekilde değiştirilmiştir: "Valinin maiyyetinde bir idare meclisi olup suret-i tayini fasl-ı sânde irad olunacak müfettiş-i hükkâm-ı şeriyeye ve muhasebeci ve mektubcu ve hariciye müdürü bu meclisin azâ-yı tabiiyesinden olacak ve bunlardan başka beşinci babda beyan kılınacak kaideye tatbiken intihab olunmak üzere nihayet altı azâ dahi bulunub teba-yı gayr-ı müslimenin nüfusuna göre bunların nihayet üçü anlardan tayin olunacaktır ve meclis-i idarenin riyâseti valide olup gıyabında memurinden kangisi tensib ve tayin eder ise o vekâlet edecektir" (A.DVN.MKL, 80/17, 12 Nisan 1869; Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 177). Bu nizamnameden 300 adet basılarak Cevdet Paşa ile birlikte Halep'e gönderilmiştir (*BEO.AYN.d*, nr. 652, 1 Mart 1866, s. 82). Kazalarda kurulan meclis-i idare ve deâvilerde görevlendirilen üyelerin hangi milletten olduklarını gösteren bir rapor da hazırlanmıştı. Örneğin Halep kazasında meclis-i idare için 4 Müslüman ve 2 Katolik Rum, meclis-i deâvî için ise 4 Müslüman, 1 Müsevî ve 1 Katolik Rum seçildiği belirtilmişti. Kişi sayısı ve milletlerin dağılımı nüfusa göre değişmekteydi (Y.EE, 35/98).

³³⁰ Coğrafi olarak Halep, Adana ve Maraş eyaletleriyle Urfa mutasarrıflığı dahilindeki topraklardan meydana gelecek vilayetin 6 sancak ve 36 kazaya bölünmesi öngörülmüştü.

³³¹ C.DH, 79/3907, 17 Ocak 1866.

mahkemeye çıkarılmak ve evrakı merkeze gönderilmek şartıyla suçluları, hızlı ve diğerlerine ibret olacak şekilde cezalandıracaktı. Bunun için kendisine doğrudan icra yetkisi veren ikinci bir emir çıkartılıp hareket alanı genişletildi.³³²

Halep, Urfa, Maraş, Kozan, Aziziye ve Adana³³³ sancaklarından meydana gelecek vilayetin yönetim organları ve memurları nizamnameye uygun şekilde belirlendi. Cevdet Paşa'ya 10.000 kuruşluk kişisel maaşı dışında valiliği için 50.000 kuruş tahsis edildi.³³⁴ Yeni teşkilata uygun olarak kaymakam, umur-ı ecnebiye müdürü, muaccelat nazırı, defter-i hakanî müdürü, müfettiş-i hükkâm, nüvvâp, evkaf, nafia ve ziraat müdürü gibi önemli görevlilerin bir an önce tayin edilmesi için ilgili nezaretlere haber gönderildi.³³⁵ Vilayet genelinde vergilerin düzgün bir şekilde toplanabilmesi için 3 sınıftan oluşmak üzere müfettişlerin tayin edilmesine karar verildi.³³⁶ Ayrıca kaza ve nahiyelerde görevlendirilecek kaymakam ve müdürlerin bu bölgelerin önem, nüfus ve hassasiyetine göre belirlenmesi için meclis-i idarenin hazırladığı bir rapor doğrultusunda atamalar yapıldı.³³⁷

Cevdet Paşa, İstanbul'da iken askerî işleri yoluna koymak için bazı düzenlemeler yapmaya çalıştı. Konumu gereği Beşinci Ordu'ya bağlı olan Halep'te, daimî bir fırka bulunuyordu. Bununla birlikte kumandanlığını Mirliya Kurt İsmail Paşa yapmak üzere Maraş, Adana ve Kozan taraflarındaki Fırka-i Islahiyye de Cevdet Paşa'nın emrine verildi. Fırka-i Islahiyye bütün Kürdistan'ı dolaşıp Anadolu'yu tamamen ıslah etmek niyetindeydi. Fakat o sırada Eflak ve Boğdan'da çıkan

³³² C.DH, 79/3906, 17 Mart 1866; İ.DH, 546/38004.

³³³ Cevdet Paşa, vilayetin 7 sancağa bölündüğünü fakat sonradan Zor'un yeni teşkilatın dışında bırakıldığını belirtmişti (Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 202).

³³⁴ Vilayet merkezinde; istînaf mahkemesi görevini yapacak Divân-ı Temyiz için 1 hâkim, 6 üyeli meclis-i idare ve meclis-i temyiz için 1'er kâtip, muhasebeci ve mektupçu, umur-ı nafia ve ziraat müdürü, umur-ı ecnebiyye müdürü, sancaklarda; kaymakam, 1'er mal ve tahrirat müdürü, müftü, nâip ve yine 6'şar üyeden tertip edilecek meclis-i idare ve meclis-i deâvî, kazalarda; 1'er müdür ve nâip, 4'er üyeden ibaret meclis-i idare ve meclis-i deâvîden oluşacak bir idarî yapı tasarlandı (A.MKT.NZD, 617/20, 4 Mart 1866; 622/96; *BEO.AYN.d.*, nr. 668, s. 103). Bu karar gereği atanan memurların listesi ve maaşları için bkz. *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 354, 4 Mart 1866, s. 1413; *Takvim-i Vekayi*, nr. 835, s. 1; *Tasvir-i Efkâr*, nr. 365, s. 2; nr. 370, s. 1; A.MKT.NZD, 617/30.

³³⁵ A.MKT.NZD, 617/11, 2 Mart 1866; *BEO.AYN.d.*, nr. 652, s. 84; nr. 469, s. 84; MVL, 1059/2.

³³⁶ Y.EE, 35/70; *MVL.d.*, nr. 316, 13 Eylül 1866, s. 11. Birinci, ikinci ve üçüncü sınıflara sırasıyla 500, 400 ve 300 kuruş maaş verilmesi kararlaştırıldı (İ.MVL, 559/25160, 19 Eylül 1866). Bu teftiş memurlarının görev ve yetki kapsamını belirleyen 13 maddelik talimatname için bkz. Y.EE, 36/10, 28 Temmuz 1866.

³³⁷ 13 sayfadan oluşan raporda örneğin Ayntab kazası için "Haleb şehrinde sonra vilayetin en mâmur ve muntazam bir şehridir ve İran kerbanlarının memerridir ve burada bazı konsolos vekilleri vardır. Kaymakamının ehliyetli ve mücerreb ve mâlumatlı ve haysiyetli zevâtdan olması lazımdır" denilmiştir (Y.EE, 35/64).

karışıklıklar nedeniyle Tuna vilayetinde bir ihtiyat ordusu kurulması kararı alındı. O sene için Fırka-i Islahiyye'nin askerî faaliyetlerinin durdurulması ve teşkilatın tamamlanması ile yetinilmesi istendi.³³⁸ Birkaç tabur asker ve yeterli sayıda hayvanın İstanbul'a gönderilmesi emredildiğinden Cevdet Paşa'nın bölgenin genel ıslahı fikri hayata geçirilemeyecekti.³³⁹ Ancak bölgeyi tanıyan ve tecrübeli komutanlardan Miralay İbrahim Bey ile Binbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi'nin bir süre yanında kalmaları ve Fırka-i Islahiyye kâtiplerinden kayınbiraderi Neşet ve Mazhar Beylerin de yeni teşkilât için çalışması isteği kabul edildi.³⁴⁰

Hazırlıklarını tamamlayan Cevdet Paşa, baharın da yaklaşmasıyla birlikte 4 Mart 1866 tarihinde yeni tayin edilen memurlar ve ailesi ile birlikte kendisine tahsis edilen Saik-i Şadi vapuruna binerek İstanbul'dan ayrıldı.³⁴¹ Yolda yakalandıkları fırtınadan Sisam limanına girerek kurtulan grup, 13 Mart Pazartesi günü İskenderun'a geçti ve kendilerini karşılayan bir bölük asker eşliğinde 20 Mart'ta Halep'e ulaştı. Vakit kaybetmeden işe başlayan Paşa, öncelikle vilayetin işleriyle ilgilenmesi için Maraş, Kozan, Adana ve Urfa sancaklarından çağırdığı temsilcilerle bir geçici meclis oluşturdu. Bu üyelere Halep'te kaldıkları süre boyunca almak üzere 1.000'er kuruş maaş bağladı.³⁴² Bölgeye varır varmaz halletmesi gereken önemli bir mesele zahire sıkıntısı idi. İstanbul'dan buğday gönderilmesini isterken diğer yandan da zaman kaybetmemek için hasat vaktine kadar İskenderun İskelesi'ne getirilen tahılı gümrük vergisinden muaf tutarak sorunu çözmeye çalıştı.³⁴³ Kozan gibi yeni itaat altına alınmış bölgelerde

³³⁸ A.MKT.UM, 900/95, 22 Nisan 1866; A.MKT.NZD, 624/90; *BEO.AYN.d*, nr. 469, s. 50; Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, B0031, s. 10. Fırka-i Islahiyye'nin o senelik icraatlarının ertelenmesi nedeniyle muhasebeci gibi bazı memurların atanmasından da vazgeçildi (İ.MVL, 552/24798, 18 Mayıs 1866). Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi de Rumeli'deki karışıklıkların tüm Anadolu'da uygulanması düşünülen ıslahata engel olduğunu ve önceliği ele geçirdiğini Halep icraatının anlatıldığı 32. Tezkire üzerine not düşerek vurgulamıştı (A.VKN, 2/14, 32. Tezkire, 2 Ekim 1881).

³³⁹ İ.MMS, 33/1357, 20 Aralık 1886; A.MKT.MHM, 362/88; A.MKT.NZD, 620/35.

³⁴⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 201; *Ma'rûzât*, s. 177-178; A.MKT.MHM, 348/93, 20 Şubat 1866; 361/38, 13 Ağustos 1866. Cevdet Paşa, Fırka-i Islahiyye maiyetinde bulunan Arslan Paşa'nın da yanında kalması için merkeze yazı göndermişse de bu gereksiz görülerek reddedilmişti (*BEO.AYN.d*, nr. 469, 14 Nisan 1866, s. 79).

³⁴¹ *Tercüman-ı Ahval*, nr. 786, 4 Mart 1866, s. 1; *La Turquie*, nr. 28, 6 Mart 1866, s. 1. Osmanlı Devleti'nin en seçkin insanlarından biri olduğu söylenen Cevdet Paşa'nın yeni kadrosuyla vilayetin yönetimini ele almasının beklendiği haberi o sırada Fransa basınında yer bulan bir ayrıntıydı [*La Turquie*, nr. 51, 3 Nisan 1866, s. 3 (*Sémaphore*'dan naklen)].

³⁴² A.MKT.UM, 894/82, 15 Mart 1866; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 354, s. 1413; A.MKT.UM, 895/87; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 202; *Ma'rûzât*, s. 179.

³⁴³ A.MKT.UM, 897/97, 1 Nisan 1866; 898/90; *BEO.AYN.d*, nr. 652, s. 126.

herhangi bir nizamname ya da resmî evrak bulunmadığından acil olarak 25 adet *Düstur*'un gönderilmesini istedi.³⁴⁴

Bölgedeki idarî sorunları ve her an karışıklık çıkma potansiyelini bilen Paşa, askerî tedbirler konusunda haklı bir endişeye sahipti. Tuna'nın muhafazası için Hassa Ordusu piyade taburlarını ve Fırka-i Islahiyye'den kalma 300 nakliye hayvanını İstanbul'a gönderdiyse de gerektiğinde bu askerlerin geri çağırılabilceğini belirterek coğrafyanın büyüklüğü ve sürekli hareket gerektirmesi nedeniyle 1-2 bölük nizamî süvarînin yanına verilmesini talep etti.³⁴⁵ Ancak Bâbîâli, askerlerin eğitimlerini aksatacağı ve diğer vilayetlere de bu durumun örnek oluşturacağı gerekçesiyle emrindeki Fırka-i Islahiyye süvarîsi ile yetinip acil bir durumda nizamî birlik istemesini uygun buldu.³⁴⁶ Bir önceki sene yapılan ıslahatla nispeten sükunet bulan bölgeye karşı önceliğin Rumeli'deki karışıklıklara verilmesi merkezin bu olumsuz tavrına sebep gösterilebilir.³⁴⁷

Cevdet Paşa, teşkilatın düzenlemeleriyle uğraşırken Kozan'ın batı tarafında büyük bir isyan çıktığı haberini alarak korkusuyla yüzleşmek zorunda kaldı. Fırka-i Islahiyye'nin müdahalesiyle güç ve ayrıcalıklarını kaybeden Kozanoğullarının yeni bir karışıklık çıkaracağını tahmin ediyordu. Yazlıklarına Çerkes göçmenlerin yerleştirilmesi nedeniyle Aziziye ve Çukurova'ya gitmek zorunda kalan bazı aşiretler de yönetime muhalif durumdaydı. Böylece bazı Kozanoğullarının kabile ve aşiretleri kıskırtması sonucu yeni bir asayiş sorunu ortaya çıktı. Bir önceki sene “şeşhane kurşunlarının tadını tecrübe etmemiş” olan eşkiya, Belenköy'deki bir taburu kuşatma altına almıştı. İlk anda Kozan sancağı Zabtiye Binbaşısı Gençoğlanoğlu Ahmed Bey ile Karacalar Aşireti Kethüdası Vezir Ağa topladıkları kuvvetlerle isyana müdahale etti. Maraş'a hareket etmek üzere olan Cevdet Paşa, Fırka-i Islahiyye Kumandanı İsmail Paşa'yı kuvvetleriyle birlikte bölgeye göndermekle birlikte ulemâdan Hacı Ömer Efendi'yi de eşkiyaya nasihat vermek üzere görevlendirdi.³⁴⁸ Ayrıca isyanın başını

³⁴⁴ MVL, 1041/37, 24 Mayıs 1866.

³⁴⁵ A.MKT.UM, 902/71, 18 Nisan 1866; 902/26; 906/82; A.MKT.NZD, 626/82; 629/48.

³⁴⁶ A.MKT.MHM, 353/91, 15 Nisan 1866.

³⁴⁷ Cevdet Paşa, bir önceki sene Fırka-i Islahiyye'nin çalışmaları sonucu şehir ve kasabalarda gözlemlendiği gelişimi Maliye Nazırı Şirvanîzade Rüşdü Paşa'ya gönderdiği mektupta anlatmıştı (Mustafa Reşid, *Asar-ı Meşahir*, s. 83-91).

³⁴⁸ İ.DH, 553/38475, 29 Ağustos 1866; A.MKT.UM, 925/7; Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 203-204; *Ma'rûzât*, s. 180.

çeken Oklu ve Karakeçili aşiretlerinin muhtarları ile görüşmek ve eşkıyayı dağılmaya ikna etmek için ayrı bir heyeti de yola çıkardı.³⁴⁹

Paşa, yaklaşık 15 saat süren mücadele sonucu eşkıyanın yenildiğini, az miktarda şehit, 1'er yüzbaşı ve mülazım ile 10 kadar erin yaralı olduğunu ve isyanın liderlerinden Ali Kethüda'nın birçok adamıyla ölü ele geçirildiğini İstanbul'a bildirdi. Kısa sürede bastırılan isyan sonucu birkaç yüz kişinin muhakeme edilmesini ve tedbir amaçlı Halep merkezine Berüşşam'dan ve Maraş'tan bir tabur asker getirtilmesini sağladı.³⁵⁰ Bu tür isyan hareketlerinden "lezzet aldığı" ve fırsat buldukça aynı kötülükleri yapacağı bilinen Kozanlılara ibret olması için isyancılara ağır cezalar verirdi.³⁵¹ Sonuçta firarî reislerden Kürt Yusuf'un da yakalanmasıyla birlikte bölgede hapishane olmadığından suçluları mahkeme sonrası Adana'ya gönderdi.³⁵²

Bu olaylar sırasında ıslahat için Maraş'a geçmiş olan Cevdet Paşa, bir yandan da sancağın bilançosuyla uğraşmaktaydı. Gâvurdağı'nda bozulan idarî yönetimi yeniden sağlamak için Islahiyye kazası ve Ulaşlı dağlarına özel memurlar gönderdi. Karışıklıkların çıkmasına sebep gösterilen Mutasarrıf Tefvik Paşa'nın yerine Naşid Paşa'yı tayin ettirdi.³⁵³ Vilayetteki diğer bölgeleri gezerken bir önceki sene yapılan çalışmalar sayesinde Kars-ı Zülkadriye, Çukurova ve Pazaryeri gibi yerlerde tarım ve ticaretin gösterdiği gelişimden memnun oldu.³⁵⁴ Bununla birlikte eskiden bir kulübe ve samanlık bile olmayan yerlerde yüzlerce hane ve dükkan yapılırken devletin varlığını ve gücünü temsil eden mahallî idarenin, Çukurova'da çadırlarda kalmasından oldukça rahatsızlık duydu. Ancak kendi deyimi üzere "hem ağlar hem güler terânesiyle" yolculuğa devam etti. Başlıca görevi halkı medeniyete davet ve teşvik olan hükümetin çadır içinde meclis kuruyor olması hayli ironik bir durumdu.

³⁴⁹ A.MKT.UM, 925/86, 26 Ağustos 1866; Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, B0031, s. 10; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 532, s. 2125.

³⁵⁰ A.MKT.NZD. 633/37, 23 Haziran 1866; 633/29; A.MKT.UM, 924/91; 926/13; *Tasvir-i Efkâr*, nr. 436, s. 1-2.

³⁵¹ A.MKT.MHM, 361/98, 2 Eylül 1866; *BEO.AYN.d*, nr. 868, s. 9.

³⁵² İ.DH, 554/38523, 12 Eylül 1866; A.MKT.MHM, 363/13; Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, B0031, s. 10; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 545, s. 2157. İsyanın bastırılmasındaki katkılarından dolayı binbaşı Mustafa Efendi ile sol kol ağası Ahmed Ağa'ya beşinci rütbeden Mecidiye nişanı verilmişti. Bazı sivil memurların ise rütbeleri yükseltilmişti (A.MKT.MHM, 369/27, 1 Aralık 1866; *BEO.AYN.d*, nr. 1086, 3 Mart 1867, s. 176).

³⁵³ İ.MVL, 571/25659, 30 Nisan 1867; *BEO.AYN.d*, nr. 1087, s. 28.

³⁵⁴ İ.DH, 551/38313, 15 Temmuz 1866; *BEO.AYN.d*, nr. 868, s. 3-4; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 204-205.

1860'lı yılların başları, Avrupa ekonomik krizinin dünya piyasalarına yayıldığı, Osmanlı maliyesinin dış borç taksiti ödemek için istikraz anlaşması yapacak hale geldiği ve ancak 1862 yılında dış borçla kaldırılabilen kâğıt paranın olumsuz etkilerinin devam ettiği sıkıntılı bir manzara sunuyordu.³⁵⁵ Hazinesinin içinde bulunduğu para bulma problemi reformların uygulanmasını geciktiren ana sebeplerden biriydi. Bunun yanı sıra Haziran 1866'da Fuad Paşa'nın yerine geçen Sadrazam Rüşdü ve Meclis-i Vâlâ Reisi Kıbrıslı Mehmed Paşaların vilayetleri ilga ederek eyalet usûlüne dönmek istemeleri yeni sistemin uygulanmasını sağlayacak adımların yavaşlamasına neden oldu. Bâbîâli, bu yöneliş ve had safhaya varan malî sıkıntılar nedeniyle sıkı tasarruf tedbirleri alıp vilayetlerdeki mevcut inşaatların durdurulmasını ve yenilerine katıyen başlanmamasını emretti. Kozan'ın henüz ele geçmiş ve hassas bir coğrafya olması gerekçesiyle bu karardan muaf tutulmasını isteyen Cevdet Paşa, derdini merkeze anlatamadığından mesele çözümsüz bir hale gelmişti. Böyle "tohumluk zahîreyi yemek" derecesinde uygulanmak istenen tasarruf karşısında ne yapacağını bilemiyordu. İdareyi bu "göçebelik"ten kurtarmak için yaptığı teklifler daha sonra icabına bakılmak üzere önce keşif yapılması cevaplarıyla sürüncemede bırakılıyor ya da sırası olmadığı gerekçesiyle reddediliyordu.³⁵⁶

Cevdet Paşa, vilayette istediği yatırımları yapamadığı gibi bir de mümkün mertebe tasarruf ederek ve idarî düzeni bozmayacak şekilde bazı memuriyetleri kaldırıp merkeze para göndermesi istendiğinde yeterince ihtiyatlı davranıldığını, Mart'a kadar ancak 500.000 kuruş elde edebileceğini ve bundan başka bir arttırım için de söz veremeyeceğini belirtti.³⁵⁷ Yine de elinden geleni yapması için tekrar gönderilen şifreli

³⁵⁵ Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 127, 151-156; Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, s. 97. Bu dönemde Avrupa piyasalarının durumu ile ilgili bkz. Hüseyin Al, *Uluslararası Sermaye ve Osmanlı Maliyesi 1820-1875*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2007.

³⁵⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 208-211; İ.MMS, 32/1327, 18 Eylül 1866. Kars-ı Zülkadriye, Osmaniye, Maraş ve Sis'te acil yapılmak istenen hükümet konakları da aynı gerekçelerle ertelendi. Cevdet Paşa'nın bahsettiği gibi hükümetin işi zamana yayma çabalarından biri için bkz. MVL. 1059/32, 12 Aralık 1866; 1059/69.

³⁵⁷ A.MKT.UM, 922/43, 8 Ağustos 1866. Ayrıca Bâbîâli, vergi kaçırıcıları ihbar edenlerin söz konusu gelirin beşte birini alacağını vaat eden bir emri mahallî yöneticilere göndererek hazine gelirlerini arttırmaya çalışıyordu (*BEO.AYN.d*, nr. 940, 5 Mart 1867, s. 8).

telgraftaki ifadeler ise hükümetin içinde bulunduğu çaresizlik ve aczi yansır nitelikteydi.³⁵⁸

Cevdet Paşa her ne kadar merkezde iken vilayet teşkilatı masrafının yıllık gelirden karşılanacağına ve hazineden para çıkmayacağına dair söz vermişse de bir süredir devam eden çekirge istilasını nedeniyle tahmin edilen miktara ulaşamayacağını düşünmeye başlamıştı. Hükümete karşı “mahcub olmamak için” daha önce masrafların kısılmasında azamî gayret gösterip yeni teşkilatın kurulmasında ağır davranmaya karar vermişti. Bu nedenle maarif müdürlüklerinin kurulmasını ertelediği gibi yetersiz olan kaymakamlık, muhasebecilik ve mektupçuluk memuriyetlerinin maaşlarını daha da düşürmek zorunda kaldı. Kaza ve liva meclis üyelerinin bir müddet maaşsız çalışması, nüvvâp maaşlarının ertelenmesi, nafia memur ve mühendislerinin tayin edilmemesi ile ilk 6 ay zarfında 1.000.000 kuruş tasarruf sağladı.

Vilayeti kurduğu sırada yıllık memur maaşı olarak ayrılan miktardan bazı kesintiler yapmaya çalıştı. Bazı nahiyelerin zabıta memurlarıyla idaresi, birkaç kaymakamlığın da müdürlüğe çevrilmesi ve maaş zamlarının ertelenmesi gibi yöntemlerle de İstanbul’a göndermek üzere para arttırabileceğini düşünmüştü. Ancak daha sonra vilayetin daha yeni düzenlenmekte olduğunu, birçok bölgede aşiretler etkili olduğundan durumun hassasiyetini koruduğunu ve ıslahatın yeterli seviyeye gelmesi durumunda tenkihatın bir kat daha ilerletilebileceğini belirtti. Yeni düzenin benimsenmesinde kritik bir konumda olan mahallî memurların azaltılmasının uygun olmayacağına dikkat çekip diğer vilayetlerde kaldırılan ve kaymakam muavini namıyla görev yapan merkez müdürlerinin lağvının ertelenmesini istedi. Kozan ve Payas sancaklarının ıslahat için sürekli seyyar halde bulunan kaymakamlarının artan masraflarını karşılamak üzere tasarruf edilen miktardan maaşlarına 2.500'er kuruş zam yapılmasının zaruri olduğunu anlattı. Hükümet bölgenin hassas vaziyetini göz önüne alarak bu teklifleri uygun buldu.³⁵⁹

Cevdet Paşa, sürekli teşvik ettiği ahalinin çalışkanlığı ve mahsulatın çekirgeden kurtarılması sayesinde başta Kozan, Payas ve İslahiyye bölgeleri olmak üzere vilayetin

³⁵⁸ “Sizin oraca olan müzâyakanız buraca meçhul değildir. Lâkin şu hal-i mâlum üzerine taraf-ı vâlânızdan akçe istenilmesinin ihtiyar olunması buranın ahvâli ne mertebelere varmış olduğunu savb-ı âlînize ilâm edeceği cihetle tafsile hâcet kalmaz. İş evvel bildiğiniz gibi değildir. Her halde masruf-ı himmet-i celîlenize intizâr olunur” (A.MKT.UM, 923/24, 11 Ağustos 1866).

³⁵⁹ A.MKT.MHM, 378/23, 31 Mart 1867; 385/74; İ.MVL, 569/25553; 575/25815; *BEO.AYN.d*, nr. 1087, s. 170.

yıllık gelirindeki artışı sevinçle karşıladı.³⁶⁰ Göçebe halkı sabit bir yerde bulup vergi almanın bile hayli zor ve hayatın pahalı olduğu bu coğrafyada işlerin düzenli yürütülmesinin memurların gayret ve dikkatine bağlı kaldığını düşünerek maaşlarını yeterli bir seviyeye getirmek istedi. Fakat tasarruf kararı nedeniyle zammın bir müddet daha ertelenmesi gerektiği cevabını aldı. Dağınık halde bulunan ve tasarruf için sayıları azaltılan zabtiye askerinin, bölgenin güvenliği açısından önemini vurgulayarak yeniden düzenlenmesi teklifini ise kabul ettirebildi.³⁶¹ Bu maddî kısıtlama ve sıkıntılara karşı alternatif çözümler üretmeye çalıştı. Halep çölündeki aşiret şeyhlerinden Şeyh Cud'ân'ın hazineye hediye ettiği 683 baş hayvanın müzayede ile satışından toplanan parayı tamire muhtaç Murad Paşa Köprüsü ile diğer belediye binalarının masraflarına harcamak istedi. Hükümet ise buna bir kereliğine izin vererek aşiretlerin hediye ve yardımının kabul edilmemesini, kendilerine daimî vergi konulmasını ve mevcut vergilere zam yapılmasını isteyerek devlet otoritesinin güçlendirilmesine vurgu yaptı.³⁶²

Vilayet içinde dolaşarak gerekli talimatları vermeyi sürdüren Cevdet Paşa, Kozan'ın merkezi olan Sis kasabasına vardığında isyanın tamamen bastırıldığını, ahali sırtından geçinmeye alışmış Kozanoğullarının birçoğunun öldürüldüğünü, kalanların da tutuklandığını ve Muttasarraf Salim Paşa'nın çabaları sayesinde yeni teşkilatın kolaylıkla kurulduğunu görerek memnun oldu. Adana'ya geçtiğinde ise burada hapisane ve han yaptırmak gerektiğini İstanbul'a bildirdiyse de yine tasarruf gerekçesiyle ret cevabı almaktan üzüntü duydu. Payas'ta da gerekli düzenlemeleri yaptıktan sonra Halep sancağına geçti. Kendisi diğer bölgelerin işleriyle uğraşırken merkezdeki teşkilatın kurulması için memurlara talimat gönderdiyse de bir şey yapılmadığını görerek meclisleri daha önce kararlaştırıldığı gibi düzenleyip gerekli atamaları yaptı. Urfa'ya gitmeye vakit kalmadığı için özel emirler yollayarak teşkilatı tamamladı. Böylece yeni vilayetin idarî düzenlemesi bitirmekle birlikte ıslahatı için yapılması tasarlanan çalışmalar, İstanbul'un "ıfrat derecesinde" uygulamak istediği tasarruf kararı sebebiyle hayata geçirilemiyordu. O dönem yaşadığı sıkıntılara ve kâğıt

³⁶⁰ İ.DH, 559/38974, 9 Mart 1867; *BEO.AYN.d.*, nr. 1086, 27 Eylül 1866, s. 241; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 721, s. 2884.

³⁶¹ A.MKT.UM, 932/4, 26 Eylül 1866; *BEO.AYN.d.*, nr. 868, s. 9.

³⁶² İ.MVL, 560/25176, 23 Eylül 1866; *BEO.AYN.d.*, nr. 868, s. 7.

üzerinde pek kolay görünen bu tür planların zorluğunun hayata geçirilirken anlaşıldığına *Tezâkir*'de de dikkat çekmişti.³⁶³

Maliye Nazırı Şirvanîzade Mehmed Rüşdü Paşa'ya ıslahatın önem ve hassasiyetini vurguladığı özel bir mektup gönderdi. Malum sıkıntılardan bahsettikten sonra yatırımların çoğunun memurlar ve halkın bağışlarıyla yapıldığını, devletin cüzi bir miktarı dahi esirgediği yerde insanları nasıl teşvik edebileceğini sorguladı.³⁶⁴ Haçin kasabasında yıkılmak üzere olan bir caminin tamirinin bile hayır sahiplerine yaptırılmak istenmesinden şikâyet etti.³⁶⁵ En azından Kars-ı Zülkadriye ve Zeytun gibi çok zor durumda olan bölgelerdeki binaların yapımı için izin istedi. Fakat aynı engeller, Şubat 1867'de Mütercim Rüşdü Paşa'nın yerine sadrazam olan Âlî ve Hariciye Nazırı Fuad Paşaların vilayet sistemine tekrar önem vermelerine kadar sürdü.³⁶⁶ Arşiv belgelerinden takip edilebildiği kadarıyla bundan sonra vilayet idaresi tarafından yapılmak istenen inşa faaliyetlerinde herhangi bir sorun yaşanmadı.³⁶⁷

³⁶³ “...Kaldı ki mesâlih-i câriyenin hüsn-i idaresiyle berâber bir taraftan dahi usûl-i kadîmeyi ref' ile yerine usûl-i cedide vaz' etmek epeyce müşkil bir iş olduğu itirâf olunmalıdır...” (Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 207).

³⁶⁴ İ.MMS, 32/1327, 18 Eylül 1866; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 034, s. 81-85. Mehmed Rüşdü Paşa, Cevdet Paşa'ya gönderdiği cevapta geçen “...mukaddema zat-ı maali-simat-ı asafanelerine verilen evâmîr ve talimatın mugayiri olarak muahharen bazı evâmîr ve talimat verilmesine başlanmasından dolayı maslahatca müşkilat görülmekte ise de fevkalgaye teessüf olunur bir hale girmiş olan Meclis-i Vâlâ her vilayet ve eyalete ve cümle devaire evamir-i acibe ita eylemekte olmasıyla efendimize aid olan hisseden müteessir olmayıp cümle tarafından (yani havass-ı ukelâ tarafından) takdir ve tahsin olunmakta ve elsine-i teşekkürü tezyin eylemekte olan himemat-ı celile-i asafanelerine fütur verilmemesini hasbe'l-uhuvvet rica ederim” cümleleriyle durumu açıklamaya çalışmıştı [Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 034, s. 86]. Genel olarak o dönemdeki hükümet binalarının yapımında hem para hem de iş gücü olarak halka çok fazla yüklenilmesi bazı şikâyetlere sebep olmuştu. Bâbîâlî de umum eyalet ve vilayete bu yardım biçimini tekrar düzenleyen bir yazı göndermek zorunda kalmıştı. Söz konusu emir için bkz. *BEO.AYN.d*, nr. 397, 12 Eylül 1866, s. 30. Halkın yaptığı bağışlardan örnekler için bkz. İ.MVL, 556/24989, 19 Temmuz 1866; A.MKT.MHM, 387-B/66; *BEO.AYN.d*, nr. 1086, s. 97; *Takvim-i Vekayi*, nr. 856, s. 2.

³⁶⁵ A.MKT.UM, 2018/9, 26 Ağustos 1866.

³⁶⁶ MVL. 1059/95, 1 Aralık 1866; Y.EE, 38/136, lef 5, s. 7. Hem yeni bir teşkilat kurarak Halep'i geliştirmesi istenen hem de önerdiği çoğu yatırım maddî sebeplerle reddedilen Cevdet Paşa bu konudaki şikâyetlerini tarihe not düşecekti. Dikkat çeken husus ise resmî tarihe kaynaklık etmesi için vakanüvis Ahmed Lütfî Efendi'ye gönderdiği 32. Tezkire'de yazdıklarına kıyasla 1890'larda yazdığı, muhtemelen sadece II. Abdülhamid'in okuyacağını düşündüğü ve genel olarak cüretkâr bir dil kullandığı *Ma'rûzât*'ta Mütercim Rüşdü Paşa'yı daha ağır şekilde suçlamasıdır. Burada kullandığı “...kâğıd üzerinde «ben bu sene şu kadar tasarruf etdim, bütceyi düzelttim» demek için taşraların ahvalini zihninden çıkarmış idi...” ifadeleriyle Paşa'yı hedef olarak göstermişti (Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 205-207; *Ma'rûzât*, s. 183-184). II. Abdülhamid'e sunduğu diğer bir layihada yine aynı durumdan şikâyet edecekti (Y.EE, 39/8, 1 Nisan 1894). Âlî Paşa, 1867 yılında Vilayet-i Umumiyye Nizamnamesi'ni ilan ederek reformu bazı yeni vilayetlerde de uygulamaya koydu. 1864'teki ile hemen hemen aynı olan bu metin 1871'de İdare-i Umumiyye-i Vilayet Nizamnamesi'nin yürürlüğe girmesine kadar geçerli kaldı [İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, s. 62-63].

³⁶⁷ Vilayette başta Kozan, Mersin, Adana, Urfa ve Sis'te olmak üzere inşa ve tamir ettirilen hükümet konağı ve hapishaneler için bkz. İ.DH, 571/39790, 12 Şubat 1868; İ.MVL, 582/26112; 570/25620;

Cevdet Paşa vilayet merkezinde bulunduğu süre içinde bağlı bölgelere gönderdiği talimatlarla ıslahat çalışmalarını sürdürdü. Fırka-i Islahiyye'nin görev alanında olduğu halde daha önce kolera salgını nedeniyle girilemeyen Zeytun'a bu defa Binbaşı Hüseyin Hüsnü Bey'i gönderdi. Yanındaki taburlarla bölgeye ulaşan Hüseyin Bey eskiden beri sorun çıkaran 4 papazı vilayet merkezine sürgün etti.³⁶⁸ Bölgede çoğunlukta olan Ermeniler'den iâne-i askeriyeleri topladıktan sonra eski kayıtlarda bulunmayan yaklaşık 40 kadar Müslüman haneyi sisteme dahil ederek askerî kur'alarını tamamladı.³⁶⁹ Kaymakam ve nâip atayıp, meclisler kurarak vilayet teşkilatına uygun yeni bir kaza oluşturdu. Yolların güvensizliği nedeniyle "ahalinin berbere bile gidemediği" bir coğrafyada mümkün mertebe asayiş sağlamaya çalıştı.³⁷⁰ Cevdet Paşa, halk arasında zaman zaman meydana gelen olayları da aldığı tedbirle yatıştırarak sosyal dengeyi korumaya çalıştı.³⁷¹ Yaşanan olaylar sebebiyle maddî durumları bozulan bazı köyleri yıllık vergiden muaf tuttu.³⁷²

O sırada, Fırka-i Islahiyye tarafından itaat altına alınan Bereketdağı asileri, Deli Fakı'nın önderliğinde tekrar isyan etmişti. Bu grubun önü alınmazsa dağın yeniden eşkiya yuvası olacağından korkan Cevdet Paşa, merkezden izin almadan Fırka-i Islahiyye Kumandanı İsmail Paşa'yı bölgeye sevk ederek inisiyatif kullandı. Bir saatlik mücadeleden sonra eşkiyanın çoğu öldürüldüğü gibi başına ödül konan Deli Fakı da teslim oldu. Gelişmelerden haberdar edilen Bâbiâli, Fırka-i Islahiyye sayesinde devlet otoritesinin sağlandığı düşünülürken bu tür isyanların tekrar dikkat dağıtmaması için tüm tedbirlerin alınmasını istedi. Cevdet Paşa ise hükümetin "havada gibi bir halde olduğu" dağ bölgesinde, hapishane ve zabtiye koğuşu gibi önemli binaların inşası için daha yeni izin alınabildiğine ve bu işlerde sorumluluğun yetki seviyesine bağlı

A.MKT.MHM, 378/34; A.MKT.NZD, 657/34; *BEO.AYN.d*, nr. 868, s. 22; 19 Şubat 1868, s. 43; 22 Şubat 1868, s. 43; nr. 1086, s. 259; nr. 1087, s. 84.

³⁶⁸ İ.MVL, 544/24468, 21 Aralık 1865; *BEO.AYN.d*, nr. 469, s. 40; Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, B0031, s. 11-12. İdare ile anlaşmaya varan 2 papaza maaş bağlandı. Zararlı olacağı anlaşılan diğerleri ise bölgeden uzak bir yere sürgün edildi (MVL, 1059/37, 23 Temmuz 1866).

³⁶⁹ A.MKT.UM, 926/6, 27 Ağustos 1866; *BEO.AYN.d*, nr. 868, s. 11-12.

³⁷⁰ A.MKT.MHM, 364/20, 3 Ekim 1866; *Takvim-i Vekayi*, nr. 941, s. 1.

³⁷¹ Zeytun'da Katolik ahaliyi Protestanlığa çevirmek için gelen misyonerleri linç girişimi son anda önlenmiş ve halka ceza verilmediği gibi saldırıya uğrayanların malları da tazmin edilmişti. Cevdet Paşa taassupları ile meşhur olan Katolik Ermenileri daha fazla kışkırtmamak için bu yola başvurduğunu merkeze iletmişti (A.MKT.UM, 925/91, 26 Ağustos 1866).

³⁷² *BEO.AYN.d*, nr. 1086, 23 Şubat 1867, s. 165.

olduğuna dikkat çekti.³⁷³ 2 ölü ve 4 yaralı asker zayıyatıyla isyanı bastıran İsmail Paşa, gerekli bölgelere taburlar bırakarak emniyeti sağladı. Bu bağlamda Payas'ta bulunan kale de tamir ettirilip içine 4 adet top ile yeterli miktar asker yerleştirdi.³⁷⁴ Çöl tarafında birbiriyle savaşmakta olan Aneze'den Fed'an Aşireti'nin şeyhleri Cud'ân ve Duham arasındaki mücadele sonlandırıldı ve Halep'e gönderilen Deli Fakı ile birlikte Cud'ân halka gösterilerek devlet otoritesine girdikleri ilan edildi.³⁷⁵

Vilayet teşkilatını büyük ölçüde tamamlayan Cevdet Paşa, bölgenin geleceği için hayati önem taşıyan askerî kuvvetleri ıslah etmeye çalıştı. Halep zabtiyesini 3 tabur halinde yeniden sınıflandırdı. İlki yaya (piyade), ikincisi atlı (süvari) ve sonuncusu ise sürekli hareket halinde olacak seyyare süvari taburu idi. Bu tedbiri almaktaki amacı, bölgeleri ayrılmış olan göçebe aşiretlerin yerleşiklere saldırmasını önlemektir. Vilayette görevli 4.129 zabtiyenin maaş ve tayinatlarını yeniden düzenledi.³⁷⁶ Avrupa'dan şüpheli tüfekler getirip 5 bölüğe ayırdığı askerlerin çavuşbaşılar emrinde talim yapmalarını sağladı. Ayrıca gerekli yerlerde süvari ve piyade zabtiye alayları oluşturup yerel güvenlik güçlerini kuvvetlendirdi.³⁷⁷ Bu tedbirleri sayesinde göçebe aşiretlerin yağma ve talanları büyük ölçüde azaldı. Askerî kur'alar sırasında ise halkın, çeşitli dedikodularla ortalığı karıştırmak isteyen kişilere itibar etmediği ve herhangi bir sıkıntı

³⁷³ A.MKT.UM, 986/76, 27 Temmuz 1867; A.MKT.NZD, 666/19; *BEO.AYN.d*, nr. 868, s. 29; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 710, s. 2830.

³⁷⁴ A.MKT.UM, 1001/13, 13 Ekim 1867; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 691, s. 2762-63; nr. 714, s. 2854-55.

³⁷⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 213-215; *BEO.AYN.d*, nr. 868, 22 Ocak 1867, s. 16; nr. 1086, s. 80; *Takvim-i Vekayi*, nr. 860, s. 2; A.MKT.NZD, 640/19, 2 Kasım 1866. Halkı dağdan indirip iskân etmek için harekete geçildi ve isyandan mesul tutulan 41 kişi suçlarına göre 8 kısma ayrılarak cezalandırıldı. İstanbul'a gönderilen Deli Fakı ise belli miktar yevmiye ile Niş'e sürgün edildi (İ.MVL, 577/25896, 10 Eylül 1867; A.MKT.UM, 975/42; A.MKT.MHM, 367/7; Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, B0031, s. 12; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 497, s. 1885). 41 kişiye verilen cezalar için bkz. İ.MVL, 581/26096, 26 Kasım 1867. İsyanın bastırılmasında hizmetleri görülenler ise çeşitli rütbe ve nişanlarla ödüllendirildi (İ.DH, 573/39909, 23 Mart 1868; A.MKT.MHM, 404/35).

³⁷⁶ A.MKT.UM, 921/48, 4 Ağustos 1866. 3 kısma ayrılan askerî teftiş sınıfına derecelerine göre 500, 350, 250'şer kuruş maaş bağlandı. Süvari müfettişlerine ise ayrıca yem bedeli olarak 150 kuruş verilmesi uygun görüldü (A.MKT.MHM, 363/49, 25 Eylül 1866).

³⁷⁷ İ.DH, 572/39836, 27 Şubat 1868; A.MKT.NZD, 665/74; 666/9; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 215; *Ma'rûzât*, s. 189. Toplamda yeni tertip edilen askerî zabtiye miktarı 1.290 kişiden ibaretti ve maaşları da görev yaptıkları bölgenin zorluğuna göre düzenlenmişti. Tabur ağalarının ise daha önce Fırka-i İslahiyye'de görev yapmış tecrübeli kişilerden seçilmesine dikkat edilmişti. Bu işi yapmaya elverişli olmadıkları anlaşılanlar ise görevlerinden alınmıştı (A.MKT.UM, 966/3, 13 Nisan 1867; A.MKT.NZD, 665/73; 634/7; *BEO.AYN.d*, nr. 868, s. 12-13; nr. 1086, s. 40; s. 294-295). Sancaklarda tertip edilen zabtiye, tayinat ve maaş miktarlarının ayrıntılı dökümleri için bkz. Y.EE, 33/75; 33/76; 33/77; 33/78; 33/80; 33/100; 33/106; 33/107; 35/72; 35/77.

çıkarmadığı görüldü.³⁷⁸ Bazı bölgelerde firar ve hastalık gibi aksamalar yaşansa da genel olarak hedefe ulaşıldı. İsyan çıkarmak isteyenler tutuklanıp sorgulanırken yararı görülen memurlar ise rütbe ve nişanlarla ödüllendirildi. İslahiyye ve Hassa’da, Dervişîye ve Cevdetiye adlı kulelerin yapımı tamamlandı. Hükümet ise “ne itaatin ne de askerliğin şeref ve meziyetini bilmeyen” bölge halkının gösterdiği bu gelişimden memnun olarak Cevdet Paşa’yı takdir etti.³⁷⁹

Bâbiâli, Halep’in çöl tarafındaki aşiretlerin ve urbanın durumu hakkında kalıcı çözümler bulmaları için Cevdet Paşa, Beşinci Ordu-yı Hümayun Müşiri Derviş Paşa ve Suriye Valisi Raşid Paşa’nın uygun bir yerde toplantı yapmalarını istedi. Suriye ve Halep vilayetleri idarecileri, yılın yaklaşık yarısı boyunca urban saldırıları ile uğraştığı için idarî düzenlemelerle yeterince ilgilenemiyordu. Bazı bölgelerde imar faaliyetleri sekteye uğradığı gibi vergiler toplanamadığından malî sıkıntı yaşanıyordu. Hatta bazı yabancı tüccarların Bağdat’a kervan götürebilmek için aşiret şeyhleriyle anlaşma yapmaya başlaması devletin dıştaki itibarını da sarsmaya başlamıştı. İki vilayet arasında Halep, Bağdat ve Kürdistan ile çevrili cezire denilen bu yerler imara uygun olsa da urbanın saldırıları nedeniyle harap halde kalmıştı. Özellikle Aneze urbanının saldırıları gün geçtikçe çoğalmaktaydı. Söz konusu üçlü, Mayıs 1867’de Hama’da bir araya gelerek görüşmelere başladı.³⁸⁰

Komisyon bu durumu önlenmek için iki aşamalı bir çözüm önerdi. Buna göre ilk yapılması gereken şey yerleşik ahaliyi saldırılardan koruyarak yakın çevreyi imar etmektir. Diğerisi ise Romalılar zamanında yapıldığı gibi şehri bir kordon ile çevirip urbanı içeri sokmamaktır. O sene için öncelik birinci maddeye verilerek güvenlik sağlandıktan sonra ikinci kısım da uygulanıp bölgenin imarı ve yıllık geliri arttırılacaktı. Atlı urban yerleşik ahaliye saldırıp sürü ve eşyalarını yağmalıyor fakat arkalarından yetişmek mümkün olmuyordu. Bu sorunu çözmek için bir seyyare taburu hazır tutup saldırı gerçekleştiği anda çöl urbanının aile ve eşyalarının bulunduğu bölgelere baskın yaparak caydırıcı bir etki yaratılması düşünüldü. Seyyar kuvvetlerin oluşturulması için hemen harekete geçmek gerekiyordu. Ayrıca üyeler, askerinin ne şekilde tertip edileceği,

³⁷⁸ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 702, 24 Temmuz 1867, s. 2806. Sadece Kozan Sancağı’nda yapılan 3.196 kişilik kur’anın ayrıntıları için bkz. Y.EE, 35/13.

³⁷⁹ A.MKT.MHM, 395/1, 1 Aralık 1867; MVL, 1059/15; *BEO.AYN.d*, nr. 868, s. 34; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 684, s. 2734. Feke’de yaptırılan örnek bir kışlanın planı için bkz. İ.DH, 566/39429, 11 Eylül 1867, lef. 1.

³⁸⁰ A.MKT.UM, 970/87; *BEO.AYN.d*, nr. 868, s. 28; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 664, s. 2653.

maaşı, iaşesi ve hangi bölgelere yerleştirileceği gibi ayrıntıları içeren ortak bir kararname de hazırlandı. Bâbîâlî ise bu aşiretlerin üzerine topyekün gidilirse tümünden isyan etme ihtimalleri bulunduğuna ve eğer böyle bir olay yaşanırsa Girit ve Yanya'daki kritik durum nedeniyle asker gönderilemeyeceğine dikkat çekerek söz konusu idarî tedbirler ile işin halledilmesini istedi.³⁸¹

Hama'dan dönüşünde seyyar askerin tertibi için hazırlıklara girişen Cevdet Paşa, 300'er deve ve katır tedarik ederek 2 tabur oluşturdu. Şeşhaneli top ve tüfekler ile donattığı develi ve katırlı taburları en iyi şekilde eğitmeye çalıştı. Gerektiğinde yanlarında götürmeleri için 1 tabur da nizamiye askeri hazırlattı. Fırat nehri ile Suhni ve Tedmür, Hama ve Humus arasındaki çöllerin su bulunan yerlerini tespit ettirip haritalarını yaptırdı. Kısa sürede çölün her yerine gidebilecek donanımlı bir müfreze oluşturdu. Böylece gözü korkan urban eskisi gibi saldırmak yerine çölde rahat yaşayabilmek için hükümetle anlaşma yolları aramaya başladı.³⁸²

Cevdet Paşa'nın, Diyarbakır Valisi Derviş Paşa'nın ıslahata yardım için istediği Fırka-i Islahiyye sürat taburunu göndermemesi, askerî tedbirler için ne kadar ihtiyatlı davrandığı hakkında bir fikir vermekteydi.³⁸³ Ancak yıllardır bölgede kök salmış başıbozukluğu, yerel ailelerin iktidar çabasını ve eşkıyalık anlayışını değiştirmek pek de kolay değildi. Zira Cevdet Paşa'nın İstanbul'a dönmeye hazırlandığı sırada bile Kozanoğullarının desteklediği bir grup askerle çatışmaya girerek idareyi ele geçirmeye çalışacaktı. İbret olacak şekilde cezalandırılan 57 kişi sonraki isyancılara etki etmediğinden hükümet ile güç kavgası devam edecekti.³⁸⁴ İleride anlatılacağı üzere, 1878'de Suriye valisi olan Cevdet Paşa, Kozanoğlu Ahmed Paşa isyanıyla uğraşırken eski günleri hatırlamak zorunda kalacaktı.

Cevdet Paşa, Halep vilayeti teşkilatıyla uğraştığı sırada daha önce görev yaptığı memuriyetleriyle ilgili meseleler ile de ilgileniyordu. İşkodra teftişinden döndüğünde

³⁸¹ A.MKT.UM, 978/36, 20 Haziran 1867; A.MKT.MHM, 400/10, 17 Şubat 1868; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 034, s. 10-13. Bu kararnamenin metni *Tezâkir*'de de aynen bulunmaktadır (Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 216-218).

³⁸² İ.DH, 570/39711, 30 Aralık 1867; 1293/101664; A.MKT.MHM, 398/40; 400/10; *BEO.AYN.d*, nr. 868, s. 42; Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 190-191. Daha sonra aşiretlerin iskânıyla ilgilenmek, Aneze'nin saldırılarına karşı kararlaştırılan tedbirleri uygulamak ve çöl işlerine bakmak üzere Aşâyir-i Urban Kaymakamlığı tesis edildi. Bu göreve 3.250 kuruş maaşla meclis-i idare üyelerinden Hüseyin Efendi atandı (İ.ŞD, 4/194, 2 Haziran 1868).

³⁸³ A.MKT.MHM, 399/82, 15 Şubat 1868.

³⁸⁴ İ.DA, 1/7, 8 Mayıs 1868; 1/18.

hükümete sunduğu ıslahat raporu yeni uygulamaya konulmuştu. Yapılan düzenlemeler hakkında kendisine bilgi verildiği gibi bazı hassas ve sıkıntılı noktalarda tekrar fikri alınıyordu. İsyancılara karşı mahallî kuvvetlerin arttırılması ve birkaç kazanın birleştirilerek Zadrice sancağının oluşturulup Salih Efendi'nin kaymakamlığa atanması kabul gören tedbirlerinden bazıları idi.³⁸⁵ Bu konuda fikrinin alınmasından memnun olan Paşa gelişmeleri haber veren Bâbîâlî'ye teşekkür etti.³⁸⁶ Hayatında o dönem yaşadığı önemli gelişmelerden biri de 1867'de Halep Benî Ümeyye Cami müderrislerinden Ahmed b. Abdurrahman tarafından kendisine verilen hadis icazetnamesini alması oldu.³⁸⁷

Halep'ten ayrılmadan önce ilgilendiği son idarî mesele ise Sis katagikosunun atanma meselesiydi. Ortodoks Ermeniler, İstanbul Patrikhanesi'ne bağlı Sis ve Eçmiyazin'de varlık gösteriyordu. Bâbîâlî ise İstanbul Patrikhanesi ve Ermenileri için daha muteber olan Eçmiyazin Kilisesi'ni destekliyordu. 1828'deki işgalden sonra ise Rusya'nın nüfuzuna giren Eçmiyazin Kilisesi yerine Sis katagikosluğuna önem vermeye başladı. Cevdet Paşa ise yeni teşkilat çerçevesinde Sis bölgesini ihya ve manastırı tamir ettirerek İstanbul Ermenilerinin yüzünü buraya çevirme niyetindeydi. Ölen katagikos yerine piskopos Nigoğos'u görevlendirdi. Ancak İstanbul'daki Eçmiyazin taraftarları Patrikhane'nin bu atamayı reddetmesini sağladı. Nigoğos bu kararı tanımadığından makamına yerleşti. Fakat buna öfkelenen Ermeni patrik, Bâbîâlî'yi yeni bir kaymakam atama ve Nigoğos'u İstanbul'a çağırma konusunda ikna etti. Kararı uygulamakta tereddüt eden Paşa, ısrar üzerine katagikosu İstanbul'a göndermeye mecbur oldu. Ancak daha sonra bu göreve atananları bölge cemaati tanımadığından Sis katagikosluğu meselesi çözümsüz kaldığı gibi Rusya nüfuzuna karşı güç oluşturma planları da hayata geçirilemedi.³⁸⁸

Cevdet Paşa 5 Mart 1868 tarihinde kurulması kararlaştırılan Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye başkanlığı görevine getirildi. Yaklaşık 2 hafta içinde hazırlıklarını tamamlayıp

³⁸⁵ A.MKT.MHM, 352/98, 4 Nisan 1866.

³⁸⁶ A.MKT.UM, 901/34, 30 Nisan 1866.

³⁸⁷ Rashadat Ahmadov, "Ahmed Cevdet Paşa ve İcâzetnâme'si", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* V (2016): 64. Cevdet Paşa'nın, İmam Münzirî'nin *et-Tergîb ve't-Terhib* adlı hadis kitabını çevirdiği söylense de bu eser henüz ortaya çıkarılmamıştır (Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333, II, 132).

³⁸⁸ Cevdet Paşa o dönem Bâbîâlî'nin bu işle gereği gibi ilgilenmediğini ve ihmalkar davrandığını belirtmişti (Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 234-239).

Halep'ten ayrıldı.³⁸⁹ Hersek, Maraş, Adana mutasarrıflıklarında tecrübe kazanan Naşid Paşa'yı yerine tayin ettirdi. Bâbîâlî, o zamana kadar yapılan ıslahatları takdir etmekle birlikte düzeni bozmak isteyenlerin olacağına dikkat çekip selefinin uygulamalarını örnek alması için yeni valiyi uyardı.³⁹⁰ Paşa, kendinden sonra ne tür askerî tedbirler alınması gerektiğini anlatan bir yol haritası belirledi. İskânları yeni tamamlanmış stratejik bölgelerdeki dağınık taburların birleştirilmesi, aşiretlere karşı seyyar kuvvetlerin güçlendirilmesi ve asayişin korunması için toplamda 10 tabur askerin bulundurulması tavsiyeleri kabul edildi.³⁹¹

2.5.3. Sosyal ve Ekonomik Yatırımlar Yapması

Cevdet Paşa, yaklaşık 1 yıl idarî teşkilatın kurulması ile uğraştıktan sonra bölgeyi medenileştirme ve kalkındırma faaliyetlerine ağırlık verdi. Halep'teki göçebe aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmesi ve gelişim potansiyeline sahip bölgelerin şenlendirilmesi için önemli adımlar attı. Kozan ıslahatı sırasında Derviş Paşa ile birlikte Çukurova hakkında hazırladığı raporu tekrar gündeme taşıdı. Her açıdan kalkınmaya elverişli bulunsa da eskiden beri “eşkıya yatağı” ve aşiretlere “at oynağı” olan bölgenin, tarım ve nüfusca iyileştirildiği takdirde hazineye büyük gelir sağlayacağını anlattı. Devletin buraya yerleşmek isteyen kişilere vergi, arazi, tohum ve alet konularında yardım etmesi karşılığında vergi gelirlerinin kısa sürede artacağına dikkat çekti. Fakat Bâbîâlî, özellikle vergi muafiyeti “canına minnet” olan bazı kişilerin ve hatta arazi sahiplerinin bile bu fırsattan yararlanıp yerlerini bırakabileceklerini, dolayısıyla bir yeri imar ederken diğerini boş bırakma ihtimali doğacağını ifade etti. Ayrıca birçok yeri bataklık ve sazlık olan ovanın ıslah edilmesinden sonra göçebe aşiretlerin iskânına öncelik

³⁸⁹ İ.DUİT, 58/51, 1 Nisan 1868; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 868, s. 3469.

³⁹⁰ İ.MMS, 35/1465, 29 Nisan 1868; *BEO.AYN.d.*, nr. 868, s. 48; *La Turquie*, nr. 431, 23 Haziran 1868, s. 3.

³⁹¹ A.MKT.NZD, 697/51, 15 Temmuz 1868. Hükümet konağı, telgraf hattı ve yol gibi idarî yatırımlara devam edildi. 1869 yılında Adana, Halep'in diğerlerine kıyasla çok büyük ve dağınık olduğu gerekçesiyle ayrı bir vilayet haline getirildi ve valiliğine Takıyyüddin Paşa atandı. 1882'de ise Zor Sancağı'nın ayrılmasıyla Halep vilayeti daha da küçük bir idarî birim haline geldi (İ.DH, 595/41445, 1 Ağustos 1868; A.MKT.NZD, 726/32; İ.MMS, 71/3295). Cevdet Paşa'nın bölgeyle ilgili verilen kararlardaki etkinliği daha sonra da devam etti. Urfa Meclisi Üyesi Halil Bey'in Mardin mutasarrıflığına atanması kendisinin “hüsn-i şehâdeti”yle gerçekleşmişti (İ.ŞD, 3/137, 14 Mayıs 1868). Halep Valisi Naşid Paşa, sonraki süreçte tavsiyelerine uygun şekilde bölgede neler yapıldığını Cevdet Paşa'ya bildirmeyi sürdürdü (DA, 84/59, 24 Mayıs 1868; 84/89).

verilmesini istedi.³⁹² Cevdet Paşa'nın çabaları sonucu Çukurova ile Kozan'da birçok aşiret yerleşik hayata geçirildi.³⁹³ Fırka-i Islahiyye tarafından başlanan Tacirlü ve Cerid aşiretlerinin Adana'da yerleştirilmesi tamamlanıp hane ve vergi miktarları İstanbul'a bildirildi. Maraş, Adana ve Kozan sancaklarında ise toplam 3.454 göçebe hane yerleşik hayata geçirilip 46 tane de dükkân yapıldı.³⁹⁴ Aziziye sancağına yerleştirilen Çerkes muhacirlerin emniyet içinde tarım ve hayvancılıkla uğraşmaları örnek gösterilmek üzere basın tarafından duyuruldu.³⁹⁵

Cevdet Paşa, teşkilatı kurarken bölgeleri dolaştığı sırada her sancağın sahip olduğu nüfus miktarını tespit ettirmekle birlikte mevcut hesapları inceletip yeni bilançolar yaptırdı.³⁹⁶ Sancaklarda yer alan emlakın tespiti için Katolik, Ortodoks ve Protestan üyelerin de bulunduğu bir komisyon oluşturdu.³⁹⁷ Sayımlar sonucu elde edilen verileri vilayet salnamesinde yayımladığı gibi *Tezâkir*'e de kaydetmişti. Mümkün mertebe dikkatli davranıldığını söylese de Osmanlı Arşivi ile Atatürk Kitaplığı'nda yer alan *Tezâkir* nüshaları, arşiv belgeleri ile vilayet salnamesinde yer alan rakamların birbirini tutmadığı ve bazı yerlerde bizzat kendisinin kayıt ya da hesap hatası yaptığı görülmektedir.³⁹⁸ Bununla birlikte Cevdet Paşa'nın her hanede ortalama 5-6 kişi

³⁹² Cevdet ve Derviş Paşaların hazırladıkları rapor ve ilanname için bkz. A.MKT.UM, 895/92, 20 Mart 1866.

³⁹³ *Takvim-i Vekayi*, nr. 895, 8 Ekim 1867, s. 1; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 438, s. 1751.

³⁹⁴ İ.DH, 551/38313, 15 Temmuz 1866; A.MKT.MHM, 360/76; *BEO.AYN.d*, nr. 868, s. 8; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 684, s. 2734.

³⁹⁵ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 750, 4 Ekim 1867, s. 2997; nr. 753, s. 3004.

³⁹⁶ A.MKT.MHM, 349/63, 17 Şubat 1867; İ.MVL, 583/26168. Cevdet Paşa'nın yaptırdığı bu hesaplar arşiv belgelerinde dağınık halde bulunduğu gibi kendi eliyle kaleme aldığı ve bugün Atatürk Kitaplığı'ndaki bir not defterinde de yer almaktadır (Y.EE, 35/93; 35/96; Atatürk Kitaplığı, MC. Yz, K0136). Halep vilayetinin gelir ve gider kalemlerinin yıllara göre karşılaştırmalı bir değerlendirmesi için bkz. Yakup Akkuş, "Osmanlı Taşra Maliyesinde Reform: Merkez-Taşra Arasındaki İdari-Malî İlişkiler ve Vilayet Bütçeleri", (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), s. 538-546, 613. Nüfus sayımı ile ilgili bazı dökümler için bkz. Y.EE, 37/36, 37/37, 37/38, 37/39, 37/40, 37/41, 37/42.

³⁹⁷ Bu komisyona önce Ermeni (Katolik) ve Rum (Ortodoks) milletinden üyeler seçilmişti. Daha sonra Protestanların vekili duruma itiraz ettiğinden bu milletten birinin de komisyona alınması uygun görüldü [MVL, 1060/13, 20 Temmuz 1867]. Diğer unsurlara göre oldukça azınlıkta kalan Yahudi nüfusu için bir temsilci bulundurulmadığı anlaşılmaktadır.

³⁹⁸ Atatürk Kitaplığı ile Osmanlı Arşivi'nde yer alan *Tezâkir* nüshalarına bakıldığında hesap ve kayıt hatası yapıldığı anlaşılmaktadır. Her iki nüshada da verilen rakamlara göre toplamda 233.449 hane rakamına ulaşılması matematiksel olarak mümkün değildir. Ayrıca bu iki nüshada yer alan ara toplamlarda bile ciddi hesap hataları bulunmaktadır. Atatürk Kitaplığı nüshasında 9.545 olarak verilen Urfa Sancağı hane sayısı arşiv nüshasında 9.543 olarak yazılmış ancak toplamda aynı rakam kaydedilmiştir. İki nüshada da bulunan Müslüman hane sayısı -Halep için 43.573 ve 43.173 olarak farklı gösterilse de- toplamda 108.613 şeklinde aynı verilmiştir. Yıldız Esas Evrakı belgesindeki rakamların doğru olduğu kabul edilirse bu rakamın 103.507 olması gerekir. Nüshalarda ciddi hatalar bulunduğundan verilerin ihtiyatla ve karşılaştırmalı olarak kullanılması zarurîdir. Atatürk Kitaplığı nüshasını günümüz

olduğunu belirtmesinden yola çıkarak verdiği toplamda 133.951 rakamına göre ortalama 669.755 kişilik bir nüfustan bahsetmek mümkündür.³⁹⁹ Paşa'nın ifadesine göre kalabalık fakat miktarı bilinmeyen Hadîdî ve ihtiyaç duyuldukça hükümete yardım eden küçük Mevâlî ve Leheb gibi kayıt dışı aşiretlerin varlığı da söz konusuydu.⁴⁰⁰

Cevdet Paşa, ıslahatın sürekliliğinin bölge halkının iaşesini sağlayacak geçim kaynakları bulmaya bağlı olduğunu farkındaydı. İstanbul'a gönderdiği raporlarda da bu noktaya dikkat çekmeye çalıştı; coğrafi açıdan tarım, ticaret ve hayvancılığa elverişli olan bölgede bataklıkların kurutulması ve sazlıkların temizlenmesi aracılığıyla uygun araziler yaratmak mümkündü. 5-6 seneden beri çekirge istilasının yarattığı kıtlığın halkı perişan ettiğini ve ticareti durgunlaştırdığını, bir önceki sene çekirge istilasının bitmesiyle tezgahların işlemeye ve refah seviyesinin yükselmeye başladığını, yolların uygunsuzluğunun satış ve pazarlamayı kısıtlayıp ürünün değerini düşürdüğünü ve "bereket olsa bir türlü olmasa bir türlü sıkıntı çekilmekte" olduğunu belirtti.

Lojistik sorununu çözmek üzere yapımı süren Halep-İskenderun yolunun arkasındaki göl, bataklık ve sazlıklar nedeniyle İskenderun limanının havasının, buraya yerleşen yabancı tüccarlar başta olmak üzere halkı hasta edip ticareti sekteye uğrattığını söyleyerek masrafları hazineden karşılanmak üzere bölgenin tathiri için izin aldı. İskenderun İskelesi'ne de yeni bir karantinahane yaptırarak hastalıkların yayılmasını engellenmeye çalıştı.⁴⁰¹ Mersin ile Tarsus arasındaki bataklık arazinin temizlenmesi işini bölge ileri gelenlerinden Hoca Sana'ya verdi.⁴⁰² Tarımsal üretimi çeşitlendirmek ve çoğaltmak için devlet ve özel teşebbüs eliyle yatırımlar yaptırdı. İslah çalışmaları sayesinde bir önceki seneye göre 10 kat daha fazla buğday ve arpa tohumu ekilebildiğini gördü.⁴⁰³ Antakya'da bir pamuk fabrikası açmak isteyen Hoca Abraham'a Avrupa'dan getireceği makine ve aletlerden gümrük vergisi alınmamak üzere izin

Türkçesi'ne çeviren Cavid Baysun'un kendi içindeki hesap hatalarını dipnotta belirtmeden aynen bırakması kafa karıştırıcı bir durum yaratmaktadır [Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 220-225; A.VKN, 2/18, 36. Tezkire, 3 Ekim 1881; *Haleb Vilayeti Salnamesi (1284)*, Haleb: Haleb Vilayet Matbaası, 1284].

³⁹⁹ Yıldız Esas Evrakı'nda yer alan belgedeki verilerin diğer iki *Tezâkir* nüshası ile karşılaştırıldığında kendi içinde tutarlı olduğu ve doğru hesaplandığı görülmektedir. Bu belgenin de yine Cevdet Paşa tarafından düzenlendiği içerik bilgileri ve üslubundan anlaşılmaktadır. Dolayısıyla doğruya en yakın sayılabileceğinden bu rakamlar esas alınmıştır (Y.EE, 33/39).

⁴⁰⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 225.

⁴⁰¹ İ.ŞD, 1/31, 9 Nisan 1868; *BEO.AYN.d*, nr. 868, 5 Aralık 1867, s. 39. İskenderun Limanı bataklığının kurutulması sürecinin Cevdet Paşa'nın bölgeden ayrılmasından sonra devam ettiği anlaşılmaktadır (A.MKT.NZD, 706/78, 9 Ekim 1868).

⁴⁰² İ.MVL, 582/26133, 9 Aralık 1867; A.MKT.MHM, 397/58; *A.DVNS.MHM.d*, nr. 262, s. 243.

⁴⁰³ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 912, 29 Mayıs 1868, s. 3647.

verilmesini sağladı.⁴⁰⁴ Ayrıca İstanbul'dan yaklaşık 4.500 kilo yeni pamuk tohumu getirtti.⁴⁰⁵ Kozan'da bulunan yabancı zeytin ağaçlarını, verimli Midilli zeytinleri ile aşılattı.⁴⁰⁶

Paşa, yıllardır halka sıkıntı yaşatan çekirge istilasına karşı bir komisyon oluşturdu. Çekirge yumurtası (tohumu) getiren kişilere miktarına göre paralar dağıtarak fakirlere ekmek kapısı açtı.⁴⁰⁷ Önemli miktarda çekirgeyi temizlettirip istila sebebiyle ürününü kaybedenlere de yeni tohum dağıttı.⁴⁰⁸ Çekirge istilasını sırasında yokluk yaratan karaborsacılara karşı İskenderun'a getirilecek malların gümrük vergisinden muaf tutulması için izin aldı.⁴⁰⁹ Büyük bir bölümü ahşap olan Halep çarşısında muhtemel yangınlara karşı 2 tulumba ile 1 tulumbacıyı hazır bulundurarak iş güvenliğini sağlamaya çalıştı.⁴¹⁰ 1867'de Paris'te düzenlenen uluslararası sergi için yerel ürünlerden numuneler hazırlatıp Zabtiye Mülazımı Salih Ağa ile İstanbul'a ulaştırdı.⁴¹¹ Halep tezgahlarında özel olarak renkli, ince ve sık şekilde dokunan kumaşlardan 1 topunu harem elbisesine uygun olduğunu belirterek Saray-ı Hümayun'a gönderdi. Saray tarafından beğenilirse rağbet kazanacağına ve seri üretime geçilebileceğine dikkat çekip yerel ürünlerin tanıtımına çalıştı.⁴¹² El sanatlarını geliştirmek için Cebelü'n-nehr'de yapılacak ıslahanenin yanına kıraathane ve dükkanlar eklenerek Sûkü'l-aziz adıyla bir çarşı oluşturulması teklifini Bâbiâli'ye kabul ettirdi.⁴¹³ Ticaret yolları üzerinde farklı isimlerle toplanan vergileri iki çeşitte sabitleyerek tüccarların mağduriyetini ortadan

⁴⁰⁴ İ.MVL, 569/25579, 25 Mart 1867; A.MKT.MHM, 378/91; *MVL.d*, nr. 316, s. 13.

⁴⁰⁵ MVL, 1043/10, 12 Şubat 1867; *BEO.AYN.d*, nr. 179, s. 135. Meclis-i Vâlâ'da pamuk tohumunun nasıl ekileceği ve yetiştirilirken nelere dikkat edileceğini anlatan bir risale hazırlanıp Halep dahil gerekli yerlere gönderildi. *Ceride-i Havadis Matbaası*'nda bastırılan 28 sayfalık risale için bkz. İ.MVL, 560/25164, 19 Eylül 1866.

⁴⁰⁶ A.MKT.MHM, 349/43, 26 Şubat 1866.

⁴⁰⁷ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 780, 15 Kasım 1867, s. 3119.

⁴⁰⁸ MVL, 1046/70, 12 Ekim 1866; 1060/98.

⁴⁰⁹ İ.MVL, 569/25561, 22 Mart 1867. Cevdet Paşa'nın tedbir amaçlı olarak aldığı bu muafiyet hakkı çekirge yumurtalarının temizlenmesi ve hayvansal ürünlerde o sene görülen bereket sayesinde kullanılmadı. Çekirge istilasının olması durumunda geçerli olmak üzere saklı tutularak hazine gelirlerinin azalması engellendi (A.MKT, 658/19, 27 Mayıs 1867).

⁴¹⁰ İ.MVL, 579/26000, 13 Ekim 1867.

⁴¹¹ A.MHM.MKT, 367/98, 15 Kasım 1866; 357/75.

⁴¹² MB, 112/68, 5 Aralık 1866.

⁴¹³ *BEO.AYN.d*, nr. 1087, 3 Haziran 1867, s. 107; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 854, s. 3415. O dönemde sadece Halep sancağında 8 liman, 70 han, 66 değirmen, 29 kasap, 84 fırın, 69 kahvehane, 40 hamam, 13 sabun atölyesi, 18 kireç atölyesi, 2 matbaa, 2.915 ipek tezgahı, 51 boyahane, 27 pamuklu kumaş atölyesi ve 10 sıvı yağ atölyesi bulunduğu bilinmektedir (Tinco Martinus Lycklama à Nijeholt, *Voyage en Russie, au Caucase et en Perse, dans la Mésopotamie, le Kurdistan, la Syrie, la Palastine et la Turquie : exécuté pendant les années 1866, 1867 et 1868*, Paris, 1872-1875, s. 263).

kaldırdı.⁴¹⁴ Ticaret hayatının canlanmasıyla birlikte Adana'da 18-20 kuruşa satılan pamuğun fiyatı 45'e kadar çıktığı için çiftçinin yüzü güldü ve diğer ticarî malların da değeri artmaya başladı.⁴¹⁵

Cevdet Paşa, Halep'teki yabancı tüccarların konsolosları aracılığıyla ilettikleri istekleri ile de uğraşıyordu. Halep gümrük idaresi daha önce kaçakçılık olaylarının sıklığı sebebiyle İskenderun'a taşınmıştı.⁴¹⁶ Ancak tüccarların çoğunun Halep'te bulunması, canlı ticaret hayatı, gelişmemiş bir yer olan İskenderun'da malların fiyatının düşmesi ve zarar edilmesi nedeniyle bir rahatsızlık söz konusuydu. İtalya, İngiltere ve Avusturya konsolosları hazineye masraf olacağını bildikleri halde gümrüğün tekrardan Halep'e taşınmasını talep etti. Ancak meseleyi etraflıca araştıran Cevdet Paşa, Halep Rüsumat Nazırı ve Fransa konsolosunun tavsiyelerine uyarak İskenderun'a dirayetli bir gümrük müdürü atanıp memurların sayısının çoğaltılmasının, malî sıkıntı içinde bulunan hazinenin menfaatine olacağını düşündü. Yatırımlar sayesinde İskenderun'un kısa sürede gelişim göstereceğine inandığından Bâbîâli'yi bu yöntemi uygulamak için ikna etti.⁴¹⁷

Bölgeyi kalkındıracak her türlü imkanı değerlendirmek istediği için vilayet dahilindeki orman miktarını, ağaçların cinsini ve bunlardan nasıl faydalanılabileceğini belirten bir rapor ve defterler hazırlattı.⁴¹⁸ Güvenlik endişeleri nedeniyle birçok yerde durdurulan maden işletmeciliğini canlandırmaya çalıştı. Kozan'a bağlı Belenköy'de bulunan demir madenlerini işletenlere bazı muafiyetler getirerek işletmeye açtı. Yine Kozan ve Aziziye'de keşfedilen bakır ve kurşun madenlerinin örneklerini İstanbul'da incelettirip onay aldıktan sonra yatakları faaliyete geçirdi. Zeytun kazasında ise devlete

⁴¹⁴ A.MKT.MHM, 373/84, 9 Şubat 1867.

⁴¹⁵ A.MKT.MHM, 401/24, 18 Mart 1868; *Takvim-i Vekayi*, nr. 940, s. 1.

⁴¹⁶ *Journal de Constantinople*, nr. 4894, 24 Ocak 1866, s. 76.

⁴¹⁷ MVL, 1059/12, 11 Ağustos 1866; HR.TO, 201/77, 20 Ağustos 1866. Ancak tüccarların sıkıntı çekmeye devam ettiği daha sonra da gümrüğün tekrar Halep'e taşınmasını isteyen dilekçelerden anlaşılmaktadır (MVL, 535/107, 3 Haziran 1867). Ayrıca kaçakçılık hadiseleri sebebiyle yabancı tüccarlar ile gümrük yetkilileri arasında daha sonra anlaşmazlıklar yaşanması sorunun tümüyle halledilemediğini göstermektedir. Fransa konsolosu aracılığıyla tüccarlar, uğradıkları zarara karşılık vergilerin düşürülmesini talep etmiş ve ticarî pazarda bu durumun yarattığı endişeden yakınmıştır (HR.TH, 6/66, 22 Mayıs 1868).

⁴¹⁸ A.MKT.NZD, 616/2, 23 Şubat 1866; A.MKT.MHM, 382/81; 393/91. *Ruzname-i Ceride-i Havadis*'in haberine göre sadece Antakya, Kilis ve Hârim kazalarında bile 17.287 zeytin, 33 ceviz ve badem, 141 incir ve 20 armut ağacı olduğu tespit edilmişti (*Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 902, 14 Mayıs 1868, s. 3606-3607).

ait maden yataklarının belli miktar vergi vermek şartıyla halk tarafından işletilmesini sağladı.⁴¹⁹

Halep'teki yüksek tarım ve ticaret potansiyeline karşın pazarlama ve nakliye ile ilgili sıkıntılarının en önemlisi yolların yokluğu ya da bozukluğu idi. Ticarî açıdan canlı bir pazar olan bölgenin altyapısının düzeltilmesiyle önemli bir merkez haline gelebileceği Avrupa'da da vurgulanan bir gerçektir.⁴²⁰ Cevdet Paşa'nın bölge gelirini arttırmaya yönelik yatırım planlarının başında ticareti geliştirecek bağlantı yolları yapmak bulunuyordu. Bu meseleye ayrı bir önem verip Baş Mühendis M. Vidal-Naquet'ü Halep yol müfettişliğine atayıp ikişer mühendis ve mühendis yardımcısı ve kâtipten oluşan bir ekip kurdu.⁴²¹ Daha önce İngiltere tarafından teklif edilen İskenderun'dan Halep'e oradan da Basra'ya ulaşacak bir demiryolu projesini tekrar gündeme taşıdı. Ayrıca demiryolunun çıkış noktası olan İskenderun'a yeni bir liman yaparak ulaşım ağını genişletmek istedi. İstanbul'dan gerekli araştırmaları yapması için Halep'e gönderilen İstatistik Memuru Mesut Bey, demiryolu güzergâhında dolaşarak hazırladığı keşif raporu ile tabloları Cevdet Paşa'ya ve İstanbul'a ulaştırdı. Geziler sırasında vilayette gözlemlediği gelişimin demiryolunun inşasıyla daha da artacağına dikkat çekti. İskenderun limanının 1863-1865 yılları arasındaki ihracat-ithalat rakamlarını değerlendirip ıslahat ve yatırımlar sayesinde ticaret hacminin kısa sürede genişleyebileceğini belirtti. Demiryolu ile limanın birbirine bağlanmasının bu anlamda büyük katkı sağlayacağına işaret etti.⁴²² İhalenin bir Hindistan şirketine verileceği ve hissedarların %5'lik hisse senetlerini İngiltere'nin taahhüt ettiği basında yer alıyorsa da⁴²³ bu demiryolu projesinin gerçekleşmediği ve bölgedeki ilk demiryolunun 1886'da tamamlanan Mersin-Tarsus-Adana projesinin Tarsus-Adana kısmı olduğu bilinmektedir.⁴²⁴

⁴¹⁹ İ.MVL, 572/25692, 13 Mayıs 1867; A.MKT.MHM, 382/21; 349/39; *MVL.d.*, nr. 316, s. 6.

⁴²⁰ *Le Panthéon de L'Industrie et des Arts*, nr. 92, 6 Ekim 1867, s. 653-54.

⁴²¹ İ.MVL, 578/25949, 19 Eylül 1866; A.MKT.NZD, 669/69.

⁴²² A.MKT.MHM, 335/11, 15 Haziran 1865; 353/42; *La Turquie*, nr. 114, 16 Haziran 1866, s. 2. Mesut Bey'in merkeze gönderdiği keşif raporu ile 4 adet ithalat-ihracat cetveli için bkz. A.MKT.NZD, 632/32, 17 Ağustos 1866; *BEO.AYN.d.*, nr. 652, s. 149; nr. 668, s. 129. Bu raporun bir nüshası *Tezâkir*'de de bulunmaktadır (Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, s. 228-234).

⁴²³ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 831, 1 Şubat 1868, s. 3321; nr. 907, s. 3626.

⁴²⁴ Adem Erol, "Mersin-Tarsus-Adana Demiryolu", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2003), s. 68-73.

Halep ve İskenderun arasında şose bir yol yapımı da demiryolu ile birlikte o sırada gündeme geldi. Mühendis Naquet'nün hesaplamalarına göre 235 kilometrelik bir uzunluğu kapsayan proje 12 milyon kuruş masrafla bitirilebilirdi. Halep tüccar ve ahalisinden yerli şirket kuran bir grup yolu yapmak için başvuruda bulundu. Ancak hükümet liman ve yol yapımının demiryolu projesine bağlı olduğunu belirtip bunun yapılıp yapılmayacağı anlaşılınca kadar şirketin oyalanmasını istedi.⁴²⁵ Daha sonra halkın yardımlarıyla başlanan İskenderun-Halep yolu kısa süre sonra bitirildi.⁴²⁶ Temel atma törenini bizzat Cevdet Paşa'nın yaptığı Halep-Birecik yolu ise daha sonra araba geçebilecek şekilde tamamlandı.⁴²⁷ Kozan'da Sis, Haçın ve Kars-ı Zülkadriye kasabalarını birbirine bağlayan yollar ıslah edildi.⁴²⁸ Maraş'tan İslahiye ve Elbistan'a kadar yeni bir yol açma çalışmalarına başlandığı gibi Adana'dan Konya sınırına kadar olan kısmın tamiri yapıldı.⁴²⁹ Halep'te bozulan ve yıkılan su yolları da yeniden faaliyete geçirildi. Paşa'nın kararlılığı ve halkın yardımı sayesinde vilayet dahilindeki yolların bir bölümü uygun hale getirilebildi. Cevdet Paşa, Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye başkanlığı görevi nedeniyle İstanbul'a dönmeden yaptığı veda konuşmasında da her şeyden önce uğraşılması gereken maddenin yol yapımı olduğuna dikkat çekti. O zamana kadar gerçekleştirilenleri övmekle birlikte aynı azimle çalışmaya devam edilmesini istedi.⁴³⁰

Ulaşımın yanı sıra haberleşme olanaklarını da askerî, idarî ve sosyo-ekonomik amaçlarla geliştirmeye çalıştı. Vilayet içinde ve dışında bilgi akışının hızla sağlanması için yeni teknolojik araçlardan faydalandı. Yaklaşık 10 yıldır imparatorluğa hızla yayılmakta olan telgraf hatlarını Halep'in stratejik noktalarına taşımayı amaçladı. Halep ile Maraş arasında yeni bir hat döşetti.⁴³¹ Şam'dan Halep'e kadar yapılması düşünülen hattın Humus'a kadar bitirilen kısmın kullanıma açıldığını duyurdu. Adana'dan

⁴²⁵ A.MKT.UM, 926/85, 31 Ağustos 1866; *MVL.d*, nr. 316, s. 5; *Le Panthéon de L'Industrie et des Arts*, nr. 92, 6 Ekim 1867, s. 654.

⁴²⁶ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 780, 15 Kasım 1867, s. 3119; *Tasvir-i Efkâr*, nr. 506, s. 1.

⁴²⁷ Bu yolun planı için bkz. PLK.p, nr. 2685, 1 Temmuz 1867; *MVL*, 1060/45; A.MKT.MHM, 403/61; *İ.DUİT*, 56/56; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 742, s. 2967; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 226.

⁴²⁸ *İ.MVL*, 572/25689, 12 Mayıs 1867; A.MKT.MHM, 382/37.

⁴²⁹ *İ.MVL*, 553/24833, 26 Mayıs 1866; 580/26027; *BEO.AYN.d*, nr. 1137, s. 102; nr. 1088, s. 154.

⁴³⁰ *İ.ŞD*, 3/141, 16 Mayıs 1868. Paşa'nın anlatımına göre kendisinden sonra Halep valisi olan Naşid Paşa zamanında da mevcut yol çalışmaları devam ettirilip İskenderun ve Belenköy tarafları iyileştirilmişti. Fakat azl edildikten sonra inşaatlar olduğu gibi bırakılıp asayiş ve ticaret sekteye uğramıştı (Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 226-228, 234-235).

⁴³¹ *İ.ŞD*, 2/90, 5 Mayıs 1868; *BEO.AYN.d*, nr. 1006, s. 23.

Tarsus'a kadar yaptırdığı hattı daha sonra Mersin İskelesi'ne uzattırmayı başardı.⁴³² Maraş'ta düzensiz işleyen ve sadece resmî evrak taşımacılığı yapan posta, tüccarların işine yaramadığı için yeni inşa ettirdiği postahaneye müdür ve iki memur atanmasını sağladı.⁴³³

Cevdet Paşa, vilayette ilim ve kültür faaliyetlerini geliştirmek için de bazı adımlar attı. Henüz İstanbul'da iken matbaa ve fotoğrafane kurmak üzere Boyacıoğlu Agop vasıtasıyla Londra'dan litografya ve harf takımı getirtilmesi için girişimlerde bulundu. Halep'e gittikten sonra faaliyete geçirdiği matbaaya Fırat adını verdi. Burada çalışan memurların yaka ve kollarına aynı isimle birer sembol koydurarak basım işine formel bir kimlik kazandırdı.⁴³⁴ Halka yapılan icraatları anlatmak ve memurlara görevlerini hatırlatmak üzere vilayette bir gazete çıkartılması için Bâbiâli'den izin istedi. Hükümet önce masraf çıkaracağı kaygısıyla izin vermediyse de Cevdet Paşa'nın kesinlikle hazineye yük olunmayacağını temin etmesiyle meseleye olumlu yaklaştı. Böylece Haziran 1867'den itibaren haftada 1 kere Türkçe-Arapça olarak *Fırat* gazetesi çıkarılmaya başlandı.⁴³⁵

Cevdet Paşa ilk sayıda yer alan “Evrâk-ı Havâdis ki Münâdi-i Vatandır” başlıklı mukaddimede matbaa tarihini kısaca anlattıktan sonra gazetelerin türlü sanat, ilim ve maarıftan bahsetmeleri hasebiyle “hükümü su gibi her yerde cârî” bir terbiye aracı olduklarına dikkat çekti. Hadis-i şerîfte geçen 4 kutsal nehirden en büyüğü olduğu için gazeteye *Fırat* ismini verdiklerini ve matbaanın eksikleri tamamlandığında bölgedeki tarihî eserleri halka tanıtmak amacıyla bir resimli sayfanın da gazeteye ekleneceğini belirtti.⁴³⁶ İstanbul basını da *Fırat*'tan alıntıladıkları haberleri kendi sayfalarına taşıyarak gazetenin tanınmasına yardımcı oldu.⁴³⁷ Ayrıca yıllık ya da 6 aylık abone

⁴³² A.MKT.MHM, 371/67, 31 Aralık 1866; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 834, s. 3333. Hattın Mersin İskelesi'ne kadar uzatılması Rüşdü Paşa'nın sadrazamlığı sırasındaki tasarruf tedbirleri nedeniyle ertelenmişse de daha sonra gerekli izin alınabilmişti (MVL, 1059/36, 5 Ağustos 1866; İ.ŞD, 3/133; A.MKT.MHM, 394/18).

⁴³³ A.MKT.MHM, 387-B/4, 21 Temmuz 1867; *BEO.AYN.d*, nr. 1007, s. 5.

⁴³⁴ İ.MVL, 548/24612, 13 Mart 1866; MVL, 1060/38; 1059/28; *BEO.AYN.d*, nr. 668, s. 113.

⁴³⁵ A.MKT.UM, 928/75, 10 Eylül 1866; A.MKT.MHM, 385/2. Cevdet Paşa ilgili taktirde gazetelerin önemine “bed’-i icraatın münâdisi ve vesâil-i ikmal-i medeniyetin mübâdisi olarak istihsâl-i terbiyet-i ahaliye bir vasıta-yı mükemmele” ifadeleriyle dikkat çekmektedir (MVL, 1059/94, 30 Aralık 1866). İlk nüshadan 10 tanesi Mâbeyn-i Hümayun’a da gönderilmişti (MB, 114/27, 2 Haziran 1867).

⁴³⁶ *Takvim-i Vekayi*, nr. 886, 11 Temmuz 1867, s. 4. *Fırat* gazetesinin bir nüshası için bkz. Y.PRK.GZT, 47/9, 17 Haziran 1867.

⁴³⁷ *Tasvir-i Efkâr*, nr. 499, 11 Temmuz 1867, s. 2-3; *Takvim-i Vekayi*, nr. 892, s. 2; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 684, s. 2734.

olmak isteyenlere müracaat yerini bildiren ilanlar da verildi.⁴³⁸ Gazete haftada 1 kere çıkartıldığı için zamanla vilayetteki her türlü olayı nakletmekte yetersiz kalmaya başladı. Hacmini genişletmek ya da haftada 2 kere basmak için gerekli teknik imkân bulunmadığından bilimsel haberler alındıkça çıkarılmak üzere *Fırat*'ın küçük bir eki olarak *Gadir el-Fırat* yayımlanmaya başlandı.⁴³⁹ Vilayetin nüfus dağılımı göz önüne alınarak daha sonra gazeteye Arapça ve Türkçe'nin yanında bir de Ermenice sütun eklendi.⁴⁴⁰ Cevdet Paşa'nın öncülüğünde basın hayatına katılan ve 1915 yılında da var olduğu bilinen gazete yabancı basınla polemige girecek kadar aktif bir yayın hayatı sürdürdü.⁴⁴¹

Cevdet Paşa merkezî idare, mahallî yönetim ve halk ilişkisine önem verdiği için kamuoyunu bilgilendirmek amacıyla vilayetin ilk salnamesini de hazırlattı.⁴⁴² Vilayetin liva, kaza, nahiye, köy ve mahalle sayısı, meclis-i idare ve temyiz üyeleri ile diğer memurları, bölgelerde bulunan tarım ve sanayi ürünleri, cami, kilise, mektep, medrese, manastır, çeşme, türbe, hamam, dükkan, köprü adeti, dini dağılıma göre nüfus miktarı, nehir, göl, maden, orman ve tarihî eser durumu hakkında ayrı ayrı istatistikî bilgileri bu yıllıkta toplayarak matbaada bastırıldı. Bu çaba, imparatorlukta ikinci vilayet salnamesi olması ve diğerlerine örnek teşkil etmesi bakımından önemliydi. İstanbul'dayken devlet salnamelerinin hazırlanmasında kazandığı tecrübe sayesinde iyi planlanan yıllığın yazı

⁴³⁸ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 685, 1 Temmuz 1867, s. 2739.

⁴³⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nda yayımlanan ilk vilayet gazetesi 1860'da Fuad Paşa'nın Türkçe-Arapça olarak yerel idarenin sözcüsü haline getirdiği *Hadikat el-Ahbar*'dır (Orhan Koloğlu, *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2010, s. 19; MVL, 1060/41, 12 Kasım 1867). İlk nüshası merkeze gönderilen *Gadir el-Fırat*'ı beğenen yetkililer bu hizmetinden dolayı Cevdet Paşa'yı takdir etti (*BEO.AYN.d*, nr. 868, 23 Ekim 1867, s. 37).

⁴⁴⁰ A.MKT.MHM, 411/87, 29 Haziran 1868. Örneğin bu ekin bir nüshasında Urfa kalesi ve içindeki tarihî eserler tanıtılmıştı (*Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 818, 8 Ocak 1868, s. 3269).

⁴⁴¹ 1867 yılında Halep çarşısında çıkan yangından idareyi sorumlu tutan yazılara yer veren *La Turquie, Courrier d'Orient* ve *Impartial* gazetelerine karşı yaklaşık 12 sayıda toplam 31 sayfalık cevap kaleme alınmıştı (Koloğlu, *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*, s. 24-25). *Fırat*'ın mevcut sayıları İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde ve Milli Kütüphane'de yer almaktadır [İstanbul Kütüphaneleri Arap harfli süreli yayınlar toplu kataloğu: 1828-1928, haz. Hasan Duman, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi; Research Centre for Islamic History Art & Culture (IRCICA), 1986, s. 111].

⁴⁴² Daha önce Halep Vilayeti Mektupçusu İbrahim Halet Efendi'nin yayımladığı *Fihrist-i Vilayet-i Haleb* adlı eserden etkilenen Bâbüâlî, nüshaları vilayetlere göndererek salname hazırlanmasını istemişti. Bu bağlamda ilk vilayet salnamesi 1866'da Bosna'da yayımlanmıştı (Bilgin Aydın, "Salnâme", *TDVİA*, XXXVI, 53). 1878 yılı salnamesinde yer alan bilgilere göre ise Cevdet Paşa'nın öncülüğünde 1867'de basılan ilk *Halep Vilayeti Salnamesi* takdir edilmiş ve Dahiliye Nezareti yıllıklarının bu örneğe göre hazırlanmasını isteyen bir emri vilayetlere göndermişti [*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1295)*, Dersaadet: Matbaa-i Âmire, 1295, s. 435].

ve baskısının güzel olmadığını itiraf etti.⁴⁴³ Bu nedenle 1868 yıllığının mükemmel olması için erkenden çalışmalara başladığını da hükümete bildirdi. İstanbul'a dönüşünden hemen sonra çıkarılan ikinci salnamenin daha muntazam basıldığını yeni Halep Valisi Naşid Paşa'dan öğrendi.⁴⁴⁴

O sırada gerçekleştirdiği önemli sosyo-kültürel faaliyetlerden biri de Halep vilayeti haritasını bastırmasıydı. Fırka-i Islahiyye ile bu coğrafyayı dolaşırken Cebel-i Kozan ile Gâvurdağı ve Adana ve Maraş dağlarından bazılarının haritalarda çok yanlış gösterildiğini gözlemlemişti. Yanındaki Harbiye zabıtlarına parça parça bu bölgelerin haritalarını yaptırmıştı.⁴⁴⁵ Valiliği sırasında ise elindeki müsveddeler ile Kiepert'inkini düzelttirip çölde su bulunan yerleri de ekleterek Erkan-ı Harbiye Binbaşısı Hüseyin Hüsnü Bey ile Yüzbaşı Said Bey'e yeni bir Halep haritası hazırlattı. Posta ile merkeze gönderdiği haritayı verilen onay üzerine vilayet matbaasında fotoğraf olarak da çıkarttı. İstanbul'a döndüğünde ise bu haritayı Mekteb-i Harbiye matbaasında da bastırdı.⁴⁴⁶ Ayrıca eski Adana Müftüsü Salih Efendi'nin naat ve akaid hakkındaki iki risalesini beğenerek İstanbul'a göndermesi gibi ulemânın yaptığı nitelikli işleri de destekledi.⁴⁴⁷ Zamanının çoğunu idarî ve askerî teşkilatın işlerine ayırması ve maddî imkansızlıkların etkisi sonucu halkın yardımıyla yapılan birkaç rüştiye ve eksik kitapların temin edilmesi dışında eğitim alanında kayda değer bir gelişme gösteremedi.⁴⁴⁸

Cevdet Paşa'nın keyfiliğe ve zorbalığa alışkın bu coğrafyada idareye yeni bir düzen verme çabaları muhakkak ki bazı çevrelerin menfaatleriyle çatışmaya başlayacaktı. Valinin kötü yönetimi ve vilayetin karışıklığından bahseden imzalı- imzasız mektuplar Bâbiâli'yi meşgul eden rutin bir mesele haline geldi. Örneğin işini

⁴⁴³ *BEO.AYN.d.*, nr. 868, 5 Ağustos 1867, s. 31; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 678, s. 2709. Salnamenin basılması üzerine "Söylendi ittifak-ı tab' ile tarih-i tamm/Salname şehir-i şehbâdan yeni çıktı güzel" şeklinde tarih düşülmüştü [*Haleb Vilayeti Salnamesi (1284)*, Haleb: Halep Vilayet Matbaası, 1284, s. 204].

⁴⁴⁴ A.MKT.MHM, 388/10, 5 Ağustos 1867; 415/34; *Haleb Vilayeti Salnamesi (1284)*, s. 2. İki salname bu bakımdan karşılaştırıldığında 1868 yıllığının baskı ve yazı bakımından daha iyi durumda olduğu gözlenmektedir [*Haleb Vilayeti Salnamesi (1285)*, Haleb: Halep Vilayet Matbaası, 1285]. Askerî ve idarî meselelerin anlatımına geniş veren Cevdet Paşa'nın *Tezâkir* ve *Ma'rûzât*'ta matbaanın kurulması, *Fırat*'ın çıkarılması ve salname hazırlanması hakkında herhangi bir şey yazmaması dikkat çekmektedir. Halep vilayeti haritasının basılmasına ise askerî tedbirler bağlamında yer ayırmıştı (Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, s. 219).

⁴⁴⁵ A.MKT.NZD, 616/60, 27 Şubat 1866; 616/53, lef 1.

⁴⁴⁶ A.MKT.MHM, 387-B/47, 27 Temmuz 1867; İ.DH, 581/40428; HSD.CB, 1/48; *BEO.AYN.d.*, nr. 868, s. 30. Harita için bkz. HRT.h, nr. 536.

⁴⁴⁷ A.MKT.UM, 909/53, 9 Haziran 1866.

⁴⁴⁸ MVL, 1059/4, 16 Haziran 1866; 1060/53.

düzen yapmadığı gerekçesiyle görevinden alınan Vilayet Mektupçusu Mustafa Galip Bey, Cevdet Paşa'nın eski dostu ve mektupcu muavini Halet Efendi'yi bu göreve getirmek için kendisine başından beri kötü davrandığını⁴⁴⁹ ve işlere karıştırmadığını, tahrirat tahsisatını fazla göstererek kalan miktarı kayınbiraderi Evrak Müdürü Neşet Bey'e verdiğini, Kozan ormanlarını katran üretmek isteyen fakat ne olduğu bilinmeyen iki Hristiyan'a sattığını ve sırf adamını kayırmak için kendisini açıkta bıraktığını öne sürerek Paşa'yı hedef göstermişti. İddiaları araştırma sorumluluğu duyan Bâbîâli, haklı olarak valisinden ikna edici açıklamalar bekliyordu.⁴⁵⁰ Ancak Halep'e gelişinden yaklaşık 10 ay sonra yani teşkilatın henüz tamamlandığı dönemde ağır ithamlar içeren bir mazbataya karşı kendisini savunmak zorunda kalması, Paşa'nın haysiyetine dokunur bir aşırılık yaratmıştı. Rüşvet aldığı ve alınmasına izin verdiği, fiyatların aşırı yükselmesine engel olamadığı, zabtiyelere adam öldürme yetkisi verdiği, bölgede emniyeti sağlayamadığından halkı sıkıntıya düşürdüğü, liyakatsiz memurlar seçtiği, meclisleri iyi işletemediği ve yabancılarla bahçelerde vakit öldürdüğü suçlamalarını sitemkâr bir üslûpla reddetti.

Cevdet Paşa, söz konusu iftiraları Fırka-i Islahiyye tarafından İstanbul'a gönderildiği için çıkarları zedelenen kişilerin attığına ve bunun merkezde yapılacak küçük bir araştırmayla bile anlaşılabilceğine dikkat çekerek savunmasına başladı. Eskiden “baldırı çıplak haşaşi taifesi”nin rahatlıkla cinayet işlediği ve isyanın sıradanlaştığı bir ortamda asayiş sağladığı için halkın kendisine teşekkür ettiğine değindi. “Haşaşilerin şamar oğlanına” dönen zabtiyeyi düzene sokarak askerlik şan ve şerefini yeniden sağladığını ve memurların yetkilerinin her yerde aynı olduğunu, kahvehane ve meyhanelerde hançer ve silah taşımanın yasaklanmasıyla rüşvet kapıları kapananların iddialarının aksine o zamana kadar tek bir idam cezası verildiğini anlattı. Tecrübe ve tavsiye gözetilerek seçilen zabıt ve sivil memurların “birkaç derbederin” sözüyle zan altında bırakılamayacağını savundu. Önceden Halep'te rüşvet çok yaygındı

⁴⁴⁹ İbnülemin, Veys Paşazade Zeynelabidin Reşid Bey'in “Halet Bey, muavinliğe tayini gününden itibaren mektubculuğu kurar. Her ne yapılmak lâzım gelirse yapub Cevdet Paşa ile Galib'in arasını bozar, yerine geçer” dediğini aktarmaktadır (İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, I, 450, 526).

⁴⁵⁰ MVL, 1059/52, 6 Eylül 1866. Cevdet Paşa'dan aldığı cevaptan ikna olmuş görülen Bâbîâli, bir süre sonra Mustafa Galip Bey yerine Halet Efendi'nin vilayet mektupçusu olmasına onay vermişti (A.MKT.UM, 928/75, 10 Eylül 1866). Galip Bey Halep vilayeti kurulduğu sırada muhtemelen yeni sistemde tecrübesi olduğu için Tuna vilayetinden talep edilmiş ve Midhat Paşa'nın tavsiyesi ile işe başlamıştı (A.MKT.UM, 928/75, 10 Eylül 1866; *Tercüman-ı Ahval*, nr. 771, s. 1).

şimdi hiç yoktur demenin “kapıyı kilitledim artık eve hırsız giremez” hükmündeki gibi gerçeği yansıtmadığını fakat mahkemelerce çaba sarfedilerek büyük aşama kaydedildiğini ekledi. Buğdayın yüksek fiyatla satıldığı ve ekmeğin iyi çıkmadığı iddialarına karşı ise Halep’e ilk vardığında insanların 1 haftadır ekmek bulamadığını ve ürünün yenmeyecek kadar siyah ve çiğ olduğunu tespit edip kurduğu komisyon vasıtasıyla has somun çıkararak buğdayın fiyatını düşürdüğünü söyledi. Yeni teşkilatı kurmakla uğraştığından eskiden kalma birçok birikmiş davayla ilgilenmeye vakit kalmadığının ancak bunun doğal karşılanması gerektiğinin altını çizdi.

İlk gençlik yıllarında bile kitap üstünde uyuyakalacak kadar çalışkan olmakla övünen Cevdet Paşa’yı belki de en çok rahatsız eden mesele vaktini zevk ü safa ile geçirdiği suçlaması idi. Daha dokunaklı cümlelerin yer aldığı bu kısımda; sürekli açık tutulan hükümet konağında resmî tatil olan Cuma günlerinde bile memurlar nöbetleşe izin kullanırken kendisinin ancak namaza gidip gelmeye fırsat bulabildiğini, göreve başladığı günden beri sadece 1 gün izin yaptığını, Safer ayının son Çarşamba gününün Halep’te tatil ilan edilmesi âdet olduğundan Meclis-i İdare Üyesi Hasan Bey’in bahçesine gitmiş olduğunu anlattı. Umumî bir şهادetnameyi merkeze göndererek durumunu ispatlayabilecekse de “kırk beş yaşından sonra tebdil-i ahlâk ihtimali olmadığından” bu yolu tercih etmediğini ekledi. İstanbul’un da iyi bildiği üzere tek eğlencesinin iş olduğunu ve normal şartlarda dahi nefes almaya vakit ayıramadığını vurguladı. İddia edildiği gibi bahçelerde zevk ü safa ile meşguliyetini ise ancak “hülyada bir eğlence” olarak kabul edebileceğini söyleyerek savunmasını tamamladı.⁴⁵¹

Cevdet Paşa’nın icraatlarından rahatsız olanlar sadece yerli aile ve aşiret reislerinden ibaret değildi. Örneğin kendi tebaasıyla ilgili bir davanın sonucu istediği gibi olmadığında Rusya konsolosu “birçok uydurma madde” ile vali ve idareyi şikâyet edebiliyordu. Paşa, yukarıda bahsedilen konular ile hemen hemen aynı içeriğe sahip yazıya karşı bu defa değişik bir yöntem izlemeye karar verdi. Söz konusu iddiaları diğer devletlerin konsoloslarına sordurup cevapları kendi savunmasıyla birlikte İstanbul’a gönderdi. Bâbîâli ise Halep yönetimi hakkında devamlı çıkan şikâyet ve söylentilerin

⁴⁵¹ A.MKT.UM, 944/62, 6 Aralık 1866; *BEO.VGG.d.*, nr. 11, s. 61. Cevdet Paşa’nın rüşvet ve yolsuzlukla mücadelesine örnek sayılabilecek bir olay Halep’teki Cebel-i İsa Çiftlik-i Hümayunu Müdürü Mustafa Efendi hakkındaki iddiaları soruşturmak üzere kendi başkanlığında bir komisyon kurup sonuçla ilgili evrakı İstanbul’a göndermesi ve bu kişinin görevinden azledilmesini istemesiydi (HH.İ, 46/22, 1 Ağustos 1868).

asılsızlığının anlaşıldığını ve bölgedeki ıslahat faaliyetlerinden memnun olduğunu belirtti. Rivayetlerin her ne kadar abartılmış küçük şeyler olduğu düşünülse de görev sorumluluğu gereği açıklama istemek zorunda kaldığını ve soruşturmaya yabancı memurların şahit tutulmasının devlet otoritesini sarsıcı bir etki yaptığını ifade ederek Paşa'yı bu konuda uyarma ihtiyacı duydu.⁴⁵² Yine diğer bir cevapta ise bazı soru ve ikazlarla “ıslahatı şüphe altına koymak” niyetinde olunmadığını ve yeni teşkilatın teşekkürle anıldığını belirtip Paşa'yı rahatlatmaya çalıştı.⁴⁵³

Cevdet Paşa'nın, yaklaşık 2 yıl süren Halep valiliği hem kendi siyasî kariyeri hem de Tanzimat reformlarının uygulanması açısından önemliydi. İlmiye mensubu olduğu diğer görevlerinin aksine bürokrat bir Paşa sıfatıyla merkezin benimsediği sistem ve medeniyet anlayışını taşrada temsil etmeye çalışması her açıdan kritik bir sınavdı. Devlet otoritesinin yok sayıldığı bir coğrafyada, kalifiye eleman ve para sıkıntısı içinde kurduğu yeni teşkilat bölgenin gelişimine temel oluşturduğu gibi Sultan Abdülmecid'in Tanzimat Fermanı'nda dile getirdiği kabiliyetli insan ve verimli topraklar sayesinde imparatorluğun 10-15 sene içinde toparlanabileceği umuduna somut bir örnek verdi. Tanzimat bürokratlarının belki de en çok ihtiyaç duyduğu bu yapılabirlik hissi düşüncelerine cesaret ve icraatlarına meşruiyet kazandırmaya yardımcı oldu. Nitekim Paşa'nın Halep'teki faaliyetleri hem o dönemde hem de yıllar sonra takdir ve minnetle anılacaktı.⁴⁵⁴

2.6. Yanya Valiliği (1874-1875)

Bu başlık altında Cevdet Paşa'nın Yanya valiliği sırasında bölgede neler yaptığı ve İstanbul'dan kendisine danışılan konular hakkında nasıl bir tavır sergilediği anlatılacaktır.

⁴⁵² A.MKT.UM, 956/53, 25 Şubat 1867; 964/53; *BEO.AYN.d.*, nr. 868, s. 18.

⁴⁵³ A.MKT.MHM, 388/67, 14 Ağustos 1867. Cevdet Paşa ve yönetimi hakkındaki bazı şikâyet örnekleri için bkz. MB, 115/43, 8 Eylül 1867; İ.DH, 568/39554; *BEO.AYN.d.*, nr. 868, s. 16; HR.SYS, 1949/62.

⁴⁵⁴ *Vakit*, nr. 2358, 1 Haziran 1882, s. 2. La Société de Géographie de Paris Üyesi ve oryantalist seyyah Tinco Martinus Lycklama à Nijeholt seyahatnamesinde Cevdet Paşa'yı ağır başlı ve açık yürekli büyük bir yazar ve Halep vilayetini ihya etmeye çalışan bir devlet adamı şeklinde tasvir etmişti (Tinco Martinus Lycklama à Nijeholt, *Voyage en Russie*, s. 259, 275).

Şûrâ-yı Devlet Başkan Yardımcısı Cevdet Paşa, 2 Kasım 1874'te Yanya valiliğine atandı.⁴⁵⁵ Yaklaşık 10 yıllık aradan sonra tekrar Rumeli'de görev yapmasını sağlayan taşra memuriyetini teleolojik bir üslupla anlatmayı tercih etmişti. Sadrazam Hüseyin Avni Paşa'nın ani bir kararla Şûrâ-yı Devlet başkan yardımcılığını kaldırarak kendisini taşraya gönderdiğini iddia eden Cevdet Paşa, bu hareketin nedenini, Yıldız Mahkemesi'nden kısa süre sonra, ölü muhatabının artık cevap veremeyeceği bir ortamda kaleme aldığı 40. Tezkire'de ve *Ma'rûzât*'ta izah etmeye çalışmıştı. Sadrazam Hüseyin Avni Paşa'nın bu beklemediği hamlesine ve memuriyetinin ailesini de yanında götürebileceği bir bölgeye çevrilmesi isteğine görevinin 3 ay kadar süreceğini belirterek karşı çıkmasına⁴⁵⁶ o dönem bir anlam veremediğini öne sürmüştü.⁴⁵⁷ Hüseyin Avni Paşa'nın 3 ay içinde gerçekleştirmeyi düşündüğü Sultan Abdülaziz'i tahttan indirip öldürme konusunda güvenmediği için geçici olarak kendisini Yanya'ya gönderdiğini ve planını uyguladıktan sonra İstanbul'a geri alacağını darbeden sonra bizzat anlattığını iddia ederek inandırıcılığını arttırmaya çalışmıştı. Hatta Hüseyin Avni Paşa'nın casus tutarak evine kimin girip çıktığını kontrol ettirdiğini de hikâyesine eklemişti.⁴⁵⁸ Cevdet Paşa'nın Yıldız Mahkemesi'nde II. Abdülhamid'in Adliye nazırı olma pozisyonu ve katilliğine inanılan en etkili fail ile olaydan kısa süre önceki iyi iş ilişkileri nedeniyle kendisini edilgen ve habersiz bir durumda yansıtarak soyutlama çabası yukarıdaki

⁴⁵⁵ Cevdet Paşa, Yanya valiliğine atanma tarihini 23 Ramazan olarak verse de (Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 131; *Ma'rûzât*, s. 220) diğer kaynaklardaki 22 Ramazan tarihi esas alınmıştır [İ.DH, 691/48294, 2 Kasım 1874 (22 Ramazan 1291); *BEO.AYN.d*, nr. 1138, s. 148; *Basiret*, nr. 1367, s. 1]. O dönemde vilayet, Yanya, Ergiri, Berat, Preveze, Tırhala sancaklarından oluşuyordu. Cevdet Paşa, burada kaldığı yaklaşık 8 ay boyunca toplanan vergi miktarı, gelir-gider dengesi, yeni tahrir göre hane miktarları ve çiftlikler hakkındaki bilgileri Bâbüâli ile paylaşmıştı. Ayrıntılı tablo ve listeler için bkz. Y.EE, 34/75, 3 Aralık 1874; 36/25; 37/33.

⁴⁵⁶ Cevdet Paşa'nın Yanya'ya gidişinden yaklaşık 6 ay sonra ailesini yanına aldırıldığı ve kısa süre sonra da Maarif nazırlığına atanmasıyla hep birlikte geri döndükleri anlaşılmaktadır (Ahmet Midhat, *Fatma Aliye Hanım yahud Bir Muharrir-i Osmaniye'nin Neşeti*, s. 96, 102; Y.EE, 142/7, lef 8).

⁴⁵⁷ "...Lâkin biz bu hal' işinin icrasına o zaman karâr vermiş idik. Bu husûsda ise senden emîn değil idik. Anın için bu işi yapıldan sonra seni yine Dersaadet'e celb etmek üzere muvakkaten Yanya'ya göndermiş idik..." (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 221). Cevdet Paşa, Yanya'ya dair ilk izlenimlerini eşi Adviye Rabia Hanım'a aktarırken yeni görevine atanma haberinin bölge iklimine etki ettiğini aktaran enteresan bir not paylaşmıştı. Orta Anadolu'da hüküm süren kuraklığa atıfla: "Bu sene Yanya ve havalisinde hiç yağmur yağmamış Anadolu gibi olmasın deyu herkes korkup telaşa düşmüş. Yağmur dualarına çıkmak üzere imişler. Yanya eyaletinin bize tevcihini haber almalariyla beraber yağmurlar yağmağa başlamış ve herkesin yüzü gülmüşdür" (Y.EE, 142/222, lef 8).

⁴⁵⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 131-132. Hatta Cevdet Paşa'nın düşüncesine göre Hüseyin Avni Paşa, daha önce "cinayeti" birlikte planladığı Şirvanîzade Rüşdü Paşa'yı da azlinden sonra sırrı ifşa edebileceği korkusuyla önce Halep'e ardından Cidde'ye vali olarak göndermişti. Taif'te ölen Şirvanîzade'nin Hüseyin Avni Paşa'nın adamı olan kilercisi tarafından zehirlendiği dedikodusu da çıkmıştı (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 218-219).

anlatımın inşasını etkilemiş olmalıdır. Darbe ve sonrasında yaşananların sonuçlarını bilen biri olarak Yanya'ya gönderilişini anlatmaya çalıştığı ve Sultan Abdülaziz'i tahttan indirip öldürme konusunda kendisine güvenmeyen bir kişinin sonraki süreçte nasıl itimat ederek yanında yer verebileceği sorusu okuyucunun aklında tutması gereken ve şüphe uyandıran iki husustur. Nitekim Çerkes Hasan Olayı ve Yıldız Mahkemesi süreçlerinde bu meseleyle ilişkilendirilenlerin akıbetini gören biri olarak kendisine temiz bir pozisyon yaratmaya çalışan Paşa'nın darbeden hemen sonra da aynı savunma psikolojisine düştüğü tarihî kayıtlarda dikkat çekmektedir.⁴⁵⁹

Cevdet Paşa'nın açıklama ihtiyacı duyduğu diğer bir husus o dönem Yanya valiliğine tayini ile ilgili çıktığını iddia ettiği dedikodulardı. Yanya'ya gönderilmesine müdahale isteği olarak algılanmaması için Pertevniyal Valide Sultan'a veda ziyaretine gitmek yerine mektup göndermeyi tercih ettiğini,⁴⁶⁰ Sadrazam Hüseyin Avni Paşa ile arasının bozulduğu ya da memuriyetinde tek yetkili kalmak isteyen Şûrâ-yı Devlet Başkanı Kâmil Paşa'nın yardımcılık görevini kaldırtmasına kırıldığı gibi türlü söylentileri yalanlamak ve Yanya'daki halinden memnun olduğunu bir mektupla irdellemek zorunda kaldığını belirtmişti. Öyle ki bu anlatımını desteklemek için olsa gerek Valide Sultan'a veda ve Kâmil Paşa'nın adamlarından Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye Üyesi Mahmud Bey'e dedikoduları tekzip için gönderdiği mektupların suretlerini aynen *Tezâkir*'e de eklemişti.⁴⁶¹ Ayrıca İstanbul'un mevcut durumundan sıkıldığı ve valilik için alacağı 30.000 kuruşun yanı sıra 10.000 kuruş kişisel maaşı da verileceği için yeni görevinden memnun bir görüntü çizmeye çalışmıştı.⁴⁶² Bu taşraya gönderilme

⁴⁵⁹ *Hâtıra-i Âtuf*'ta Çerkes Hasan Olayı'nın anlatıldığı kısımda yer alan "... Sair meclis erbabı şuraya buraya savuşup bi-çare Evkaf Nazırı Kemâl Paşa bir pir-i mütelâşi olduğundan kundurasız sokağa savuşup Cevdet Paşa dahi «aman ben hal' maddesine karışmadım» deyu hılî-i billah ederek feryat eyler imiş..." şeklindeki ifadeler bu duruma örnektir (Mabeyn Başkâtibi Mehmet Âtuf Efendi, *Hâtıra-i Âtuf*, haz. Nurettin Gemici-Hikmet Toker, Ankara: TBMM Milli Saraylar, 2016, s. 246).

⁴⁶⁰ Pertevniyal Valide Sultan, Cevdet Paşa'nın Yanya'ya hareket edeceği gün harem ağalarından Abdülğani Ağa'yı göndererek hatrını sordurmuş ve kendisine selamlarını iletmişti. Cevdet Paşa da Yanya'ya vardığında Abdülğani Ağa'ya gönderdiği mektupta bölgeye ulaştığını haber vererek Talha, Cevher ve Kâmil gibi tanıdığı harem görevlilerine selam söylemeyi ihmal etmemişti (Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 035, s. 1).

⁴⁶¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 131-132; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 035, s. 2-3. Cevdet Paşa, Pertevniyal Valide Sultan'ın yeni yılını kutlamak üzere gönderdiği mektupta, nerede bulunursa bulunsun kendisi için gücü yettiğince hizmet etmeyi sürdüreceğinin altını çizmişti (Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 035, s. 2).

⁴⁶² İ.DH, 691/48310, 8 Kasım 1874; Y.EE, 37/1. Ancak Cevdet Paşa'nın o dönem eşi Advîye Rabia Hanım'a gönderdiği mektuptan bu gelir ile hem kendisini hem de ailesini geçindirmekte zorlandığı anlaşılmaktadır: "Merhum Dede Efendi'nin bizim karşımızdaki dükkan arsasını Hüseyin Efendi bizim için alacak imiş deyu yazmışsınız. Bundan pek memnun oldum. Zira burası bizim ev için lazımdır. Ne

durumuna razı olduğunu gösterme çabası yukarıda bahsedilen Sultan Abdülaziz'in hal' ve kendi deyimiyle "katli" meselesinde edilgen ve habersiz bulunma iddiasıyla birlikte düşünüldüğünde daha anlamlı görünmektedir.

28 Kasım'da bir Fransız vapuruyla İstanbul'dan ayrılan⁴⁶³ Cevdet Paşa, yolculuk sırasında gördüğü Selanik'teki gelişmelerden dolayı kısa süre önce bölge valisi bulunan Midhat Paşa'ya bir takdir mektubu gönderdi.⁴⁶⁴ 4 Aralık'ta ulaştığı Yenişehir meydanında resmî görev emrini okuttuktan sonra bölgenin gelişimi için mahallî yöneticileri ve halkı işbirliğine davet eden bir konuşma yaptı.⁴⁶⁵ İlgilenmesi gereken ilk iş Yenişehir idare meclisi üyelerinden Hüsnü, Galib, Hüsameddin, Derviş Beyler ile muhasebeci Nuri Bey hakkındaki yolsuzluk ve rüşvet iddialarını araştırıp suçlamaların asılsızlığını İstanbul'a bildirmek oldu.⁴⁶⁶

Cevdet Paşa, bölgedeki güvenlik sorunlarını çözmek için bazı düzenlemeler yapmayı önerdiyse de düşüncelerini İstanbul'a kabul ettirebildiği ölçüde uygulama fırsatı buldu. Yunan sınırı çevresinde faaliyet gösteren eşkıyalar, halkın sıkça şikâyet ettiği hırsızlık olayları ve Tırhala sancağındaki asayişsizlik gibi meseleleri görüşmek üzere Yanya Kumandanı Mehmed Ali Paşa'nın başkanlığında kaza kaymakamları, tabur binbaşlıları, zabıtlar ve bilgili kişilerden bir komisyon oluşturdu. Yapılan çalışmalar sonucunda Tırhala sancağının geneline yayılacak 70 kule ve karakolhane sayesinde bölgenin daha az miktarda askerle korunabileceğini belirtse de önerilen sayıda zabitle güvenliğin sağlanamayacağını düşünen Bâbüâlî'nin olumsuz kararına uymak zorunda

çare ki elde paramız yok. Buraya geleliden beri İstanbul'a borç için 100 altın göndermek isterim. Hâlâ gönderemedim. Sebebi de malumunuzdur ki alınan maaşlar ile gerek size gerek doğruca Hüseyin Efendi'ye gönderdiğim paraları muvazene ettiğinizde bakisi burada bizi güç idare eyler. Ara sıra size çok para harc etmeyelim dediğimin sebebi işte böyle şeylerdir" (Y.EE, 142/76, 10 Şubat 1875).

⁴⁶³ *Basiret*, nr. 1386, 1 Aralık 1874, s. 1.

⁴⁶⁴ Midhat Paşa'nın bu mektuptan memnuniyetini dile getirdiği cevabı için bkz. Y.EE, 38/1, 24 Aralık 1874.

⁴⁶⁵ A.MKT.UM, 1577/42, 5 Aralık 1874; *Basiret*, nr. 1400, s. 1. "İhkak-ı hukuk-ı ibad ile imar-ı bilad kaziyeleri nezd-i hümayunda ne kadar mültezem olduğu cümlelerin malumudur. Uzun uzadıya tafsile hacet görünmez. Hukuk-ı hazinenin istifası da cümle memurinin vazife-i zimmeleridir. Gerek memurîn-i muvazafa ve gerek azâ-yı müntehibe hep bir matlaba hizmet ederler beynlerinde esasen vazifece bir fark yoktur. Belki cümle memurîn ile ahalinin hedef-i maksadları birdir. Zira devletin kuvveti ahalinin servetiyle mütesâviyen mütenâsibdir. Memleketin serveti ne kadar artar ise hazineye o kadar vüs'at gelir. Devletin kuvveti de ana göre olur. Ve bilakis taaddiyatın tekessürü refah ve servetin tedenni ve tenâkusu ile müteakiben mütenâsibdir. Bir yerde gadr ve taaddi ne kadar çoğalır ise servet ve mamuriyet o kadar az olur. Hemen el birliğiyle halisâne işe teşebbüs edelim. Cenâb-ı Hakk cümlemizi şevketlü kudretlü kerametlü mehabetlü padişah-ı âlempenah efendimiz hazretlerinin rızâ-yı hümayunlarına muvâfık hizmetlere muvaffak buyura amin" (*Basiret*, nr. 1417, 5 Ocak 1875, s. 1).

⁴⁶⁶ A.MKT.UM, 1361/90, 4 Ocak 1875.

kaldı.⁴⁶⁷ Yine Golos, Yenişehir, Tırhala, Kardiçe, Yanya, Preveze ve Avlonya bölgeleri için 12 müfettişin atanması isteği de askerî tahsisattan maaş bağlanamayacağı gerekçesiyle aynı akıbeta uğradı.⁴⁶⁸ Ferik Mehmed Ali Paşa'nın askerî çabalarına katkı sağlayıp bölgedeki Yunan eşkıyaların etkinliğine son vermek üzere İdare Meclisi Üyesi Mustafa Bey ile Yanya ileri gelenlerinden İkoyadi Efendi'yi Narda'ya göndermesi ise Bâbîâlî'nin takdirini kazandığı bir hamlesi oldu.⁴⁶⁹ Yakalanan Yunan eşkıyalarından alınan bilgiler doğrultusunda sınır boyunca güvenlik tedbirlerinin arttırılmasına karar verildiğinden mevcut karakolların tamirini hızlandırdı.⁴⁷⁰ Yunan eşkıyasının cezalarını çekmeleri için Kadrice kasabasında bir hapisane yaptırdığı gibi çatışmada üstün gayret gösteren askerlerin madalya ile ödüllendirilmesini sağladı.⁴⁷¹

Paşa, daha önce gittiği bölgelerde yaptığı gibi eğitim-öğretimin geliştirilmesi için özel çaba harcadı. Bu çerçevede kısa süre önce İstanbul'da Darülmaarif ile ilk örneğini verdiği mülkî idadî modelini, Yenişehir'deki bir mektebe uygulayarak işe başladı.⁴⁷² Özellikle sıbyan mekteplerinin kitap ihtiyacının acilen karşılanmasında ısrarcı oldu.⁴⁷³ Eğitim-öğretimi geliştirme ve yaygınlaştırma çabaları halkın takdirini topladığı gibi beklentilerini de yükseltiyordu. Ergiri'den gönderilip *Basiret*'te yayımlanan bir mektupta; daha önce çocukların sokaklarda boş boş dolaştığı, hocaların sadece temel bilgiler verebildiği ve okul yapmak için para toplansa da projelerin uygulanamadığı yazılarak Paşa'nın faaliyetlerinin memnuniyet yarattığının ve

⁴⁶⁷ *Basiret*, nr. 1448, 14 Şubat 1875, s. 2; nr. 1499, s. 2. Teklifin ayrıntıları ve tablo için bkz. A.MKT.UM, 1370/35, 14 Mart 1875.

⁴⁶⁸ A.MKT.UM, 1364/35, 27 Ocak 1875.

⁴⁶⁹ A.MKT.NZD, 1118/74, 30 Ocak 1875; İ.DH, 696/48717; A.MKT.UM, 1364/41; 1365/20; 1367/63; *BEO.AYN.d.*, nr. 974, s. 33.

⁴⁷⁰ A.MKT.UM, 1366/55, 13 Şubat 1875; 1379/81; 1384/44; *Vakit*, nr. 11, s. 2. Cevdet Paşa, Sadrazam Hüseyin Avni Paşa'ya gönderdiği telgrafta "...Bunlar meşahir-i eşkıya-yı Yunaniyye'nin hatimesidirler. Usûl-i müttehize icabınca habs olunmaları emr-i tabîî olup fakat katiller ile birlikte habs olunmalarını rica etdiklerinden böyle kendi ayağıyla habshaneye gelenler haklarında lazime-i mürüvvetin icrasıyla şimdiden asar-ı merhamet-i seniyyeden hissedâr olacakları kendilerine beyan olunarak muayyen olan mahbeslerine gönderildiler. Hudud-ı Yunaniyye'deki haydud gâilesinin külliyyen bertaraf edilmesi emrinde rûnümâ olan muvaffakiyet-i aliyyelerinden dolayı zat-ı sami-i vekâletpenâhîlerini lisan-ı şükranîyet ile tebrik eylerim" sözleriyle zaferi bildirmişti (A.MKT.UM, 1365/45, 6 Şubat 1875).

⁴⁷¹ İ.DH, 702/49141, 31 Mayıs 1875; 701/49062; A.MKT.UM, 1366/96. Cevdet Paşa, bu mücadelede çok gayret gösteren vilayet idare meclisi üyeleri Mustafa Bey ve Daviçon Efendi ile Yanya ileri gelenlerinden İkoyadis Efendi'ye dördüncü rütbeden birer Mecidiye nişanı verilmesini teklif etmişti (A.MKT.UM, 1367/63, 22 Şubat 1875). Ayrıca Yunanistan tarafında da eşkıya ile mücadeleye yardımcı olan bazı memurların taltif edilmesi gündeme gelmişti. İsimler için bkz. A.MKT.UM, 1368/52, 27 Şubat 1875.

⁴⁷² İ.DH, 695/48599, 14 Ocak 1875.

⁴⁷³ *Rehnumâ-yı Muallim-i Sıbyan, Tarih-i Osmanî, Kavâ'id-i Türkiyye, Kısas-ı Enbiyâ'nın yanı sıra Sarf, Coğrafya ve Hikayât-ı Müntehibe* özellikle zikredilen ders kitaplarıydı (MF.MKT, 27/157, 29 Nisan 1875; 30/7; 35/55).

sürekliliğinin umulduğunun belirtilmesi sorumluluğunu daha da arttırdı. Yenişehir sancağının Fener kasabasında bir maarif komisyonu kurarak sıbyan mekteplerinin ıslahına çalışması, yeni programa uygun eğitim vermek üzere örnek bir okul inşası için harekete geçmesi, Tırhala ve Kardice kasabalarında da birer erkek ve kız rüştiyesi yapımını başlatması basının dikkat çektiği diğer önemli uygulamaları oldu. Bu çabalarından dolayı halkın kendilerine gönderdiği için Sultan'a teşekkür ettiği bir "vali-i âli" sıfatıyla basında yer aldı.⁴⁷⁴

Devletin güvenlik kaygılarının bazı durumlarda ağır basması okulların istediği seviyede yaygınlaşmasını engelleyebiliyordu. Paşa, Miçova kasabasında Rumların 15 yaş üzeri erkekler için okul yapma talebini destekleyici şekilde İstanbul'a ilettiğinde, sınıra yakın yerde büyük bina inşasına izin vermemesi ve bu konularda dikkatli olması gerektiği cevabını aldı.⁴⁷⁵ Bu bağlamda Tanzimat ilkelerine uygun ve bölgenin ihtiyaçlarını gözeten bazı teklifleri için de Bâbîâli'den izin almakta güçlük çekmişti. Gayrimüslim halk arasında iyi bir etki yaratacağı düşüncesiyle Preveze ve Avlonya'da Katoliklerin yaptıracağı kiliselere devletin de bir miktar yardımda bulunması düşüncesine karşılık bu hareketin bölgede alışkanlığa dönüşmemesi için gelecek talepleri geçiştirmesi emrini aldı.⁴⁷⁶ Golos kazası ahalisinin usûle aykırı olduğu gerekçesiyle daha önce reddedilen meclis-i deavide 2 Müslüman yanında 1 yerine 2 Hristiyan mümeyyiz bulundurulması talebini bölgenin nüfus dağılımına ve işlerin yürütülmesindeki güçlüğü tekrar dikkat çekerek kabul ettirebildi.⁴⁷⁷

Mevcut imkânlar çerçevesinde bölgenin sosyo-ekonomik yapısını daha iyi bir hale getirmeye çalıştı. Oldukça dar ve kalabalık olan Yanya hapishanesinin daha insanî koşullarda hizmet vermesi için genişletilmesi, bazı mahkûmların yakın çevreye nakledilmesi, tamiri mümkün olmayan Drama hapishanesinin yıkılıp yeniden inşası, devletin varlığını temsil etme aracı olarak Yenişehir hükümet konağının yenilenmesi, çiftliklerde iyi döller yetiştirilmesi için 50-60 kadar damızlık boğa satın alınması bölgenin gelişimine katkı sağladığı önemli girişimleriydi.⁴⁷⁸ Tırhala sancağında bulunan manganez madenini işletmeye açtırma ve halka kolaylık sağlamakla birlikte hazine

⁴⁷⁴ *Basiret*, nr. 1401, 17 Aralık 1874, s. 3; nr. 1410, s. 1; nr. 1504, s. 2.

⁴⁷⁵ *BEO.AYN.d.*, nr. 970, 15 Şubat 1875, s. 166.

⁴⁷⁶ A.MKT.UM, 1370/19, 13 Mart 1875.

⁴⁷⁷ ŞD, 3220/24, 18 Aralık 1874.

⁴⁷⁸ A.MKT.UM, 1363/97, 25 Ocak 1875; 1373/86; İ.DH, 700/48963; 702/49110; *Basiret*, nr. 1504, s. 2.

gelirlerini de arttırmak amacıyla Manastır-Göriçe-Yanya arasında hizmet verecek bir posta kurma izni alması bu anlamda kayda değer çabalarıydı.⁴⁷⁹ Bölgedeki altyapı ve bayındırlık hizmetlerini iyileştirmek istese de bütçedeki yetersizlik nedeniyle Golos-Yenişehir şose yol ve köprü inşaatı gibi önemli projeleri ertelemek zorunda kaldı.⁴⁸⁰ Bir yandan da Kırım'dan Yanya'ya gelen yeni bir göçmen kafilesinin iâşesiyle uğraştı.⁴⁸¹ İlki 1871 yılında bastırılan Yanya vilayet salnamesinin, ikincisinin daha sistematik ve harita ekli hazırlanarak İstanbul'a gönderilmesi de model alınabilecek diğer bir uygulaması oldu. İki salname karşılaştırıldığında Cevdet Paşa'nın gençlik yıllarından itibaren bu konuda edindiği tecrübeyi etkili şekilde kullandığı anlaşılmaktadır.⁴⁸²

Bölgenin genel durumunu daha iyi anlamak isteyen Cevdet Paşa, Defterdar Halid Eyüb Efendi ile Narda ve Preveze'yi incelemek üzere yola çıktı. Narda'ya ulaştığında paskalya zamanı Hristiyanlar ile Yahudiler arasındaki çatışmaya tanık oldu. Mahallî yöneticilere gerekli tedbirleri almaları için emir verdikten sonra Preveze'ye geçti.⁴⁸³ Parga ahalisi ile çiftlik mutasarrıfları arasında uzun süredir devam eden anlaşmazlıkları Yanya ve Preveze idare meclisi üyelerinden oluşturduğu komisyonla, Emlak-ı Hümayun'a ait bazı arazi ve Tepedelenli Ali Paşa'dan kalma çiftliklerin dağıtımını ile ilgili sorunları ise yürürlükteki bazı uygulamaları değiştirerek çözmeyi denedi.⁴⁸⁴

Yanya'daki işlerin yanı sıra alan bilgisi nedeniyle İstanbul'daki bazı idarî ve hukukî işlerle de ilgilenmesi gerekti. Bâbîâlî'nin her türlü emlak alım-satımında Defterhane'den senet çıkartılması şartı getiren bir düzenleme için Mecelle Cemiyeti'ne başvurması üzerine konunun muhatabı oldu.⁴⁸⁵ Cevdet Paşa, senedin formatını belirlemeye yönelik Cemiyet üyeleri ile yazıştığı gibi bey' bil-vefâ ve bey' bil-istiğlâl⁴⁸⁶

⁴⁷⁹ İ.MMS, 50/2205, 11 Ocak 1875; İ.DH, 700/49015.

⁴⁸⁰ ŞD, 2087/39, 29 Aralık 1874; *BEO.AYN.d*, nr. 970, s. 163.

⁴⁸¹ A.MKT.UM, 1386/8, 10 Haziran 1875; *BEO.AYN.d*, nr. 794, s. 43.

⁴⁸² A.MKT.UM, 1388/73, 23 Haziran 1875; *Yanya Vilayet Salnamesi (1292)*, Yanya: Yanya Vilayet Litografya Destigahı, 1292; *Yanya Vilayet Salnamesi (1288)*, Yanya: Yanya Vilayet Litografya Destigahı, 1288.

⁴⁸³ A.MKT.UM, 1377/57, 30 Nisan 1875; 1378/84.

⁴⁸⁴ İ.DH, 698/48819, 12 Mart 1875; 701/49051; İ.MMS, 52/2279; Y.EE, 36/25.

⁴⁸⁵ Cevdet Paşa, Yanya'ya gitmesinden kısa süre önce bu düzenleme ile ilgili nizamnamenin kendi başkanlığındaki Mecelle Cemiyeti'nde tashih edilmesini sağlamıştı (İ.MMS, 49/2145, 6 Eylül 1874, lef 4).

⁴⁸⁶ Bey' bi'l-vefâ bir malı bedelini iade edince geri almak şartıyla satmaktır. Bu akit aslında rehinle teminat altına alınmış bir ödünç akdi olarak düşünülmüştür. Önceden kullanma ve yararlanmanın şart koşularak borçlanılması ve rehin verilmesi faiz mahiyetinde görüldüğünden İslâm hukukçuları tarafından

meselelerini Arapça kaleme aldığı *Risâletü'l-Vefâ*⁴⁸⁷ adlı eserinde izah etmeye çalıştı. Bu tür satışlara bir düzen getirmek amacıyla hazırladığı risaleyi 4 tablo ile birlikte Mecelle Cemiyeti'ne de iletmesi için Defter-i Hakânî Nazırı Sadullah Beyefendi'ye (Paşa) gönderdi. Mecelle Cemiyeti'nde, risalede belirtilen hususları dikkate alarak yapılan çalışmalar sonucu alım-satım işlemlerini kolaylaştıran bir düzenlemeye karar verilip detaylar ve yeni tablo örnekleri Paşa ile de paylaşıldı.⁴⁸⁸

Cevdet Paşa'nın ilgilendiği hukukî mesele ise daha hassas bir noktaya dayanmakla birlikte devlet idaresindeki önceliklerini anlamak açısından fırsat sunmaktadır. O dönem yabancı devlet vatandaşlarının, Osmanlı vatandaşı akrabalarının mirasçısı olup olamayacağı sorusu siyaset ve fıkıh alanlarına temas eden önemli bir gündem maddesiydi. Önceden devletler karşılıklı olarak bu hakkı tanımadığı için herhangi bir sorun çıkmıyordu. Ancak 1860'lı yıllardan itibaren yabancıların Osmanlı topraklarında mülk edinmesine izin verilmeye başlanması ve 1869'da Tabiyet-i Osmaniye Kanunu'nun çıkmasından sonra mesele sıklıkla tartışılır hale geldi. Coğrafi yakınlığı nedeniyle Yunanistan ile akrabalık ilişkileri yoğun olan Yanya'da da bu tür hak arayışlarına sıkça rastlanıyordu. Yunanistan'ın kendi tarafında yabancı vatandaşların varisliğini tanımaya başlaması Osmanlı hükümetini de bir karar almaya zorluyordu. Yanya valisi olarak konuyu gündemine alan Cevdet Paşa, devletin idarî ve hukukî çıkarlarına öncelik veren pragmatist yaklaşımıyla bu miras hakkının “şer'a tevfiğ olunabilir ise de devletce müttehaz olan usûl-i umûmiyyeye mugayir” görüldüğünü belirtmekten ve bu sözlerine *Tezâkir*'de de yer vermekten çekinmedi. Yabancılar miras hakkı verilecekse daha önce kendi başkanlığında hazırlanan 1858 Arazi Kanunnamesi'nin 110. ve 111. maddelerinin⁴⁸⁹ değişmesi gerekeceğini belirterek

bu şekilde bir yol bulunmuştur. Bey' bi'l-istiğlâl ise malın yine geri alım şartı ile satılıp, satan kişiye kiralanmasıdır. Malını satan kişi belli bir kira bedeli ile kullanıma devam etmektedir (Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 384-386).

⁴⁸⁷ *Risâletü'l-Vefâ*'nın bir nüshası Atatürk Kitaplığı Nadir Eserler/Cevdet Paşa Yazmaları bölümünde numara CEV 297.542 kaydıyla yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Huzeyfe Çeker, “Ahmed Cevdet Paşa'nın *Risâletü'l-Vefâ* Adlı Eseri”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 12 (2008): 259-266.

⁴⁸⁸ *Risâletü'l-vefâ*'nın müsvedde parçaları ve cetveller için bkz. Y.EE, 35/6, 22 Mart 1875, lef 2-14; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 035, s. 4-7. Sadullah Beyefendi, birçok meşguliyeti arasında bu mesele ile ilgilenip bir de özel risale ve tablo hazırladığı için Cevdet Paşa'ya teşekkür etti. Mektubunda risalenin Mecelle Cemiyeti'nde uzun uzadıya tartışıldığını ve oldukça ilgi topladığını da belirtti (Y.EE, 35/6, 22 Mart 1875, lef 1; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 135-137; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 035, s. 8-12).

⁴⁸⁹ “110. madde: Teba-yı Devlet-i Aliyye'den olan kimsenin arazisi teba-yı ecnebiyyeden olan evlâdına ve babasına ve anasına intikal etmez ve teba-yı Devlet-i Aliyye'den olan kimsenin arazisinde teba-yı ecnebiyyeden olan kimsenin hakk-ı tapusu olamaz. 111. madde: Tabiyet-i Devlet-i Aliyye'yi terk eden

meselenin şer'î boyutunun Mecelle Cemiyeti Üyesi Hilmi Efendi ve siyasî yönünün Hariciye Nezareti ile görüşülmesini tavsiye etse de olumlu bir kanaat belirtmedi.⁴⁹⁰ Nitekim Cevdet Paşa'nın İstanbul'a dönüşünden sonra da eski uygulamanın sürdürüldüğü hatta böyle bir miras hakkının yabancılara verilmediğini ilgili nezaret ve vilayetlere tekrar bildirme gereği duyulduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹¹

Cevdet Paşa, Yanya valiliğinden azledilerek İstanbul'a çağırılması olayını yine Hüseyin Avni Paşa'nın Sultan Abdülaziz'i tahttan indirme ve öldürme hedefi bağlamında aktarmayı tercih etmişti. O'na göre Hüseyin Avni Paşa'nın sürekli çıkan engeller⁴⁹² nedeniyle planlarını gerçekleştiremeden 26 Nisan 1875'te azledilmesi üzerine yerine geçen Sadrazam Esad Paşa'nın yeni hükümetinde Maarif Nazırı olarak görevlendirilmişti. Sonuç olarak valilik süresi 1 yılı bulmadan payitahta dönebildi.⁴⁹³

Paşa'nın Yanya'daki faaliyetlerini klasik Tanzimat ilkeleri ve uygulamaları çerçevesinde değerlendirmek doğru olur. "Memleketi imar etme yoluyla devlet gelirlerini arttırmak", "huzur ve asayişini sağlamak", "vatandaşlar arasında eşitlik" gibi cazip ve umut vaadeden idealler çerçevesinde atmaya çalıştığı adımlar, para sıkıntısı, mahallî çatışma, uzman eleman eksikliği gibi etkenlere ve İstanbul'dan alabildiği izinlere bağlı kaldı. Yaklaşık 8 ay süren görevi boyunca ilgisini, daha önceki taşra görevlerinde olduğu gibi askerî meseleler ve güvenlik tedbirlerinde yoğunlaştırmak zorunda kalırken bölgenin idarî gelişimini sağlayacak girişimlerin sadece bazılarını uygun zemin hazırlayabildi. Bu durum devlet adamlarının başarılı bir siyasî kariyere ulaşmasında kişisel istek ve kabiliyetlerinin yanı sıra dış etkenlerin de belirleyici olduğunu hatırlatmaktadır. Öte yandan Paşa'nın farklı uzmanlık alanlarındaki bilgisi ile taşra görevindeyken de bazı konularda merkez hükümete danışmanlık yapma misyonunu o dönem de yerine getirdiği ifade edilebilir.

kimsenin arazisi teba-yı Devlet-i Aliyye'den veyahud teba-yı ecnebiyyeden olan evlâdına ve babasına ve anasına intikal etmeyip fi'l-hal mahlûl olur ve hakk-ı tapu ashâbı aranılmayıp bi'l-müzayede talibine tefviz kılınır" (*Düstûr*, Birinci tertip, I, 193-194).

⁴⁹⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 137-139; *BEO.AYN.d*, nr. 790, 18 Nisan 1875, s. 169.

⁴⁹¹ ŞD, 2409/39, 20 Temmuz 1875.

⁴⁹² "...Lâkin bu def'a dahi bagteten taraf-ı şâhânedan Taşkışla Kumandanı tebdil olunuvermek gibi ba'zı mevânî' zuhûr edüp sonra da Esad Paşa'nın makâm-ı sadârete gelivermesi o işin te'hîrine bâdî oldu..." (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 221).

⁴⁹³ İ.DH, 702/49170, 12 Haziran 1875; Y.EE, 142/81; *Basiret*, nr. 1557, s. 1; *Vakit*, nr. 27, s. 2. Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 139. Nureddin Bey daha önce olduğu gibi Bâbiâli'ye gelen telgraf ve yazılardan edindiği bilgilere göre Cevdet Paşa'nın iyi olduğunu ailesine bildirmişti (Y.EE, 142/102, 10 Ocak 1875; 142/91; 142/118; 142/122).

2.7. Suriye Valiliği (1878)

Bu başlık altında Cevdet Paşa'nın 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nın sonuna doğru atandığı Suriye'de karışıklıkları önlemeye çalışması, Kozanoğlu Ahmed Paşa isyanını bastırma görevi ve olaylı bir şekilde valilikten azledilmesi konuları ele alınacaktır.

2.7.1. Savaş Sonrası Düzeni Sağlama Çabaları

Cevdet Paşa, 4 Şubat 1878'de Evkaf nazırlığından alınarak yaklaşık 9 aydır vekil aracılığıyla yönetilen ve 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sürerken uluslararası jeopolitik önemini koruyan Suriye valiliğine tayin edildi.⁴⁹⁴ Ebu'l-Ula Mardin'e göre Paşa, yeni Sadrazam Ahmed Vefik Paşa'nın "hışmına uğrayarak" taşraya gönderilmişti.⁴⁹⁵ Neredeyse her taşra görevi için İstanbul'da "göze battığı" ya da "rakip görüldüğü" iddiasını dile getiren Cevdet Paşa'nın bu atama için de benzer bir hikâye biçimini tercih ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁹⁶

Burada dikkat çeken nokta ise her zorlu şartta devlete hizmet etmekten çekinmediğini ve olağanüstü bir gayretle çalıştığını sıklıkla dile getiren Paşa'nın, savaş nedeniyle durumu gittikçe kötüleşen İstanbul'dan ayrılacağı için çok memnun olduğunu belirtme ihtiyacı hissetmesiydi. Hatta savaştan sonra kaleme aldığı bu satırlara "Şam-ı şerif valiliği mübarek bir memuriyet imiş ki bu sebeple gözüm İstanbul'da Rusyalıları

⁴⁹⁴ İ.DH, 764/62238, 4 Şubat 1878; *Takvim-i Vekayi*, nr. 2091, s. 1; *Vakit*, nr. 822, s. 1. Suriye vilayeti, o dönem için kuzeyde Lazkiye kazası, güneyde Sina çölü, batıda Akdeniz, doğuda ise Suriye çölü ile coğrafi olarak sınırlandırılmıştı. İdarî açıdan ise Şam-ı Şerif, Trablus, Belka, Beyrut, Akka, Hama ve Havran olmak üzere 7 sancak ve 25 kazadan oluşmaktaydı (Buzpınar, *Hilafet ve Saltanat: II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar*, s. 251). Cevdet Paşa'nın, o dönem Suriye vilayetinin nüfus, yol mesafeleri, zabtiye mevcudu ile ilgili verdiği bilgiler için bkz. Y.EE, 35/63; 35/66; 33/66.

⁴⁹⁵ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, s. 145. Lütfi Efendi ise "Ol-vakit müşârünileyh gibi her umura vâkıf bir ministronun kabineden ihrâc ve indifâ'ı câiz midir?" diye sormuştu (Ahmet Lütfi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, yay.haz. Münir Aktepe, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, XV, 79). Ahmed Vefik Paşa'nın ilk sadaretinde, Suriye valiliği ile taşraya gönderilen Cevdet Paşa, 1882'deki ikinci sadaretinde aynı gün Adliye nazırlığından azledilecekti.

⁴⁹⁶ "...Sadrazam Edhem Paşa ise bizi istirkaab etmekte imiş. Elhâsıl fevka'l-âde ikdâm u gayretimiz teksir-i husemâya bâdî olmuş. Bizim vâililikle bir tarafa izamımıza çalışılıyormuş..." (Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 173). Cevdet Paşa, daha önceki taşra görevleri için verilen örneklerde görüldüğü gibi prosedür gereği de olsa bu defaki taşra memuriyetinden duyduğu hoşnutluğu da Mâbeyn'de görevli Kahvecibaşı Mahmud Efendi'ye gönderdiği yazıda dile getirir: "...böyle merasim-i şerife ve mahal-i mübarekede vazife-i zimmet-i ubudiyet olan dua-yı vacibü'l-edâ-yı hazret-i padişâhî kemal-i hulûs-ı bâl ile tediye olundukça velinimete ihlas-ı tamm ile hidmet eden kapı yoldaşlarımı ve bilhassa kadem-i hususiyetiyle mefharet olduğum zat-ı inayet-ayat-ı vâlâlarını dahi dua-yı hayr ile yad ediyorum" (Y.EE, 39/14, 16 Mart 1878).

görmedi” cümlesini de eklemekten çekinmedi.⁴⁹⁷ İleride anlatılacağı üzere türlü dedikoduların gölgesinde biten bu memuriyetini, resmî tarihe kaynaklık edecek şekilde aktarırken bölgeye olumlu bir tavırla gitmiş olduğu hissini yaratmak istediği düşünülebilir. Bu bağlamda diğer çarpıcı husus ise taşradaki faaliyetlerini ve özellikle başarılarını uzun uzadıya anlatan Paşa’nın, Buzpınar’ın da altını çizdiği üzere, Kozanoğlu Ahmed Paşa isyanı ve Gâvurdağı ıslahatına ayırdığı birer paragraf dışında yaklaşık 9 ay süren Suriye valiliğini “mümkün mertebe ıslâh-ı umûr-ı vilâyete mübaderet” sözleriyle çok kısaca özetlemesiydi.⁴⁹⁸ Valiliği hakkında çıkan iddialara cevap vermek yerine onları hiç gündeme getirmemeyi tercih ettiği de söylenebilir.

Cevdet Paşa, tayininden 5 gün sonra, savaş ortamında ardında bırakmak istemediği anlaşılın kendisinin ve kardeşinin ailesiyle birlikte İstanbul’dan ayrıldı. 17 Şubat’ta ulaştığı Beyrut’ta bazı işlerini halletmek için yaklaşık 1 hafta kaldıktan sonra Şam’a geçti.⁴⁹⁹ Devletin savaşta yenik düştüğü bir zamanda bölgeye dair İstanbul’a bildirdiği ilk izlenimleri beklenebileceği üzere umut verici nitelikteydi: Rumeli’nin savaşta harap olması nedeniyle gelirlerinin yarısını kaybeden devletin Anadolu ve Arabistan bölgelerine yatırım yaparak para kaynaklarını arttırabileceğine dikkat çekti. Devlete hizmet için kişisel gayret gösterse de Suriye’de yapılacak köklü ıslahatın savaş alanında bulunan 5. Ordu’nun bölgeye dönüp asayişini sağlamasına⁵⁰⁰ bağlı olduğu gerçeğine değindi. Ziraî ve ticarî potansiyelini bizzat gözlemlediği Halep, Adana ve Suriye vilayetlerinin imar edilerek Mısır gibi birer zenginlik kaynağına dönüştürülebileceği ihtimalini gündeme getirdi. İmparatorluğun akıbeti hakkında

⁴⁹⁷ “...Bundan bir mertebe daha memnun oldum. Zira ordularımız bozulmuş. Rusyalı Edirne’ye gelmiş. Dersaadet’e doğru geliyor. İngiliz donanması dahi Boğaz’dan içeri girmek istiyor. İstanbul Rumeli muhâcirleri ile doldu; zikri elem verir bir hâle dûçâr oldu. Böyle bir karışık vakitte Sûriye vâililiği bana bir büyük ni’met ü inâyet idi. Mısra’: Nifaak etmişler ammâ ma’nevî himmet buyurmuşlar...” (Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 173-174).

⁴⁹⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 174-175; Buzpınar, *Hilafet ve Saltanat*, s. 250.

⁴⁹⁹ Y.EE, 39/14, 16 Mart 1878; *Takvim-i Vekayi*, nr. 2111, s. 3; Buzpınar, *Hilafet ve Saltanat*, s. 258. Suriye’ye ulaştıktan kısa süre sonra 11 Mayıs 1878’de torunu, Ali Sedad’ın oğlu Mehmed Muhyiddin doğmuştu (Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000047).

⁵⁰⁰ Cevdet Paşa, İstanbul’un bölgedeki zabtiye sayısının azaltılarak tasarruf edilmesi emrine cevap olarak gönderdiği yazıda adetâ ülkenin genel güvenlik durumunu özetlemişti: “... şimdi artık bunun bir derece daha tenkîh edecek [yeri] kalmadı. Şu maaşat ile zabtiyeyi nasıl idare edeceğiz burası vacibü’l-mütalaadır. Şu halde asakir-i zabtiye düçar-ı müzayaka ve ihtiyaç olarak ekser müddetlerinin inkızasına intizar ile suret-i cebriyyede istihdam olunuyorlar ise de anlar dahi vardıkları yerlerde meccanen yem ve yiyecek alıp gidiyorlar ve müddetleri münkazi olanlardan işe yarar takımı bazı çiftlikat ashabına hizmetkar oluyorlar. İşe yaramayan takımı ise silk-i zabtiyede kalıp dürlü uygunsuzluğa ictisar ediyorlar. Bu gidişle refte refte silk-i zabtiyede hep işe yaramayanlar kalmış olacak ol vakit zabt u rabt-ı memlekete nasıl muktedir olacağız ...” [ŞD, 1283/13, 14 Mayıs 1878].

endişeli olan Paşa'nın az çok tahmin edebildiği yakın geleceğe dair sorunları düşünmeye başlayarak Rumeli'ye alternatif yaratmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.⁵⁰¹

Mahallî memurların performansını ve çalışma koşullarının yeterliliğini denetlemekle işe başlayan Cevdet Paşa, stratejik bölgelere kabiliyetli memurların atanıp işini düzgün yapmayanların görevden alınmasını ve maaşların gerekli ölçüde yükseltilmesini sağlamaya çalıştı.⁵⁰² Bosna müfettişliğinde yaptığı gibi dil konusuna önem vererek başta nâip ve kaymakamlar olmak üzere Suriye'ye atanacak memurların, Arapça bilenlerden seçilmesi yönünde Bâbîâli'yi uyardı. Alt yazışmaların çoğunun Arapça yapıldığının ve İstanbul'dan gönderilmiş, bu dili bilmeyen üst düzey memurların sorunları gereği gibi anlamayıp yanlış kararlarla halkı mağdur edebildiğinin altını çizdi.⁵⁰³ Yerel tarihçi Hısnî'nin aktarımına göre yeni okulların açılmasını ve bunlara daha fazla öğrenci alınmasını teşvik etmesinin sebeplerinden birinin de bölge idaresinde istihdam edilecek yetişmiş eleman ihtiyacı olduğu düşünülebilir.⁵⁰⁴

Savaştan kalma sorunların en önemlilerinden olan göçmenlerin yerleştirilmesi, ihtiyaçlarının karşılanması ve aşiretlerin iskânı işi de Paşa'nın bir hayli zamanını alıyordu. Devletin Rumeli'de kontrolü kaybettiği bölgelerden ve Kafkasya'daki Rus işgalinden kaçan binlerce Çerkes Anadolu'nun iç taraflarına ve güneydoğuya akın etmekteydi. Savaşın askerî ve malî faturası bir yana uzun süre devam edecek bir göçmen krizi de hükümetin ilgisine muhtaçtı. Özellikle Çerkeslerin hayvan, tohum ve uygun toprak talepleri İstanbul'dan vilayete gönderilen yazıların alışılmış konusuydu.⁵⁰⁵ Yılın ilk yarısı itibariyle Suriye'ye gelen göçmen sayısı 20.000'i aşmıştı. O zamana kadar sadece Hama kazasına ulaşan göçmen sayısı yaklaşık 10.000 idi. İhtiyaçların karşılanabilmesi için kayıtlı erkek nüfus başına 4 kuruş ek vergi getirilmişti. Hükümet, hazineden para harcanmamasını istediği için göçmenlere yapılan masraf halkın

⁵⁰¹ Y.EE, 39/14, 16 Mart 1878. Benzer bir düşünceyi dönemin önemli devlet adamlarından Gazi Ahmed Muhtar Paşa da paylaşıyordu: "Gerek Amik ovası ve gerek Çukurova bomboş ve çoğu yeri ekilmemiş, fakat gayet verimli bir ikinci Mısır kıtasıdır...İhtimal ki, iş, kenarlardan başlanılarak otuz sene kadar sürer, fakat sonra orası cennet gibi devletin bir Mısır'ı olur..." (Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Sergüzeşt-i Hayatım*, I, 25-26).

⁵⁰² İ.DH, 764/62294, 13 Mart 1878; 768/62534; 771/62798; 774/63015; A.MKT.UM, 1585/38.

⁵⁰³ Buzpınar, *Hilafet ve Saltanat*, s. 261; A.MKT.NZD, 1375/94, 18 Mayıs 1878.

⁵⁰⁴ David Dean Commins, *Islamic Reform: Politics and Social Change in Late Ottoman Syria*, New York: Oxford University Press, 1990, s. 91.

⁵⁰⁵ Eugene Lawrence Rogan, "Incorporating the Periphery: The Ottoman Extension of Direct Rule over Southeastern Syria (Transjordan), 1867-1914", (Doktora Tezi: Harvard University, 1991), s. 98-99; A.MKT.UM, 1577/42, 28 Mart 1878; *BEO.AYN.d*, nr. 908, s. 14, 91.

yardımlarıyla ödenmeye çalışılıyordu. Suriye’de boş arazi çok, fakat göçmenlere yardım eden insan sayısı azdı. Bu yükün altında en çok ezilen Hama ve Hums ahali devletten yardım bekliyordu. Cevdet Paşa, silah yoluyla halktan erzak almak isteyen Çerkes göçmenler ile aşiret ve kabileler arasında çatışma çıkacağından korkuyordu.⁵⁰⁶ Kış mevsimi gelmeden bu işe bir çözüm getirilmesi gerektiğini, halkın yardımıyla göçmenleri geçindirmenin mümkün olmadığını ve büyük sıkıntı çekildiğini Bâbîâlî’ye anlatmaya çalıştı.⁵⁰⁷ Neyse ki o sene mahsulü çekirgeden korumak için uyguladığı tedbirler işe yarayacak ve tarımsal ürünlerde görülen bolluk nedeniyle ihracat yasağının kaldırılması bölgeye nefes aldıracaktı.⁵⁰⁸ Öte yandan yetersiz kalan tahsisatın artırılması isteği, savaş sonucu kâğıt paranın çok değer kaybetmesi nedeniyle diğer vilayetlerde olduğu gibi reddedildi.⁵⁰⁹ İmparatorluk genelinde kâğıt paranın kaldırılması kararı üzerine ise vilayet merkezinde bir komisyon kurup bağlı bölgelerde toplama işini organize etti.⁵¹⁰

Cevdet Paşa, savaşın yarattığı kaos ve güvenlik kriziyle uğraşırken bir yandan da kamuoyu üzerinde önemli bir etkisi olan basını kontrol altına almaya çalışıyordu. Devletin içinde bulunduğu kritik siyasi durum nedeniyle gerekli tedbirleri uygulaması kolay değildi.⁵¹¹ Örneğin, halkı kışkırtıcı makaleler yayımladığını iddia ettiği *El-Cevaib* gazetesinin kapatılması ya da vilayete girişinin yasaklanmasını istediğinde muhtemelen Avrupa’nın olumsuz tepkisinden çekinen Bâbîâlî’nin, mahkemesiz gazete

⁵⁰⁶ Buzpınar, *Hilafet ve Saltanat*, s. 263; İngiltere Şam konsolos vekilinin Dışişleri Sekreteri Lord Derby’ye gönderdiği rapora göre göçmenleri iskân ve iâşe etmekte zorlanan mahallî hükümet 4 kuruşluk ek vergi ile masrafları finanse etmeye çalışıyordu. Fakat yerli halk gelen göçmenleri iyi karşılamadığından bölgedeki farklı etnik gruplar arasında huzursuzluk mevcuttu (HR.TO, 253/22, 4 Mart 1878). İstanbul’daki Fransız sefirinin raporuna göre nakilleri geciken Çerkes göçmenler kilitli camilere zorla girmek istemiş ve yerli ahali ile çıkan çatışmada yaralananlar olmuştu. Sefil bir halde bulunan bu insanlara bir an önce yardım edilmesi gerekiyordu (HR.TO, 205/21, 22 Temmuz 1878). O dönem bölgede bulunan Amerikalı misyoner Henry Harris Jessup da gelen Çerkeslerin yürüyen cephanelik gibi ortalıkta dolaştığını, camilerde kızlarını satmaya çalıştıklarını ve ciddi sıkıntılar çıkmadan bir an önce başka yerlere gitmelerinin beklendiğini not düşmüştü (Henry Harris Jessup, *Fifty Three Years in Syria*, London: Fleming H. Revell Company, 1910, II, 452-453).

⁵⁰⁷ A.MKT.UM, 1577/95, 3 Haziran 1878; 1604/70; DH.MKT, 1325/65; *BEO.VGG.d*, nr. 351, s. 2-3, 17; *The Times*, nr. 29228, 13 Nisan 1878, s. 10.

⁵⁰⁸ A.MKT.NZD, 1375/6, 13 Mayıs 1878; A.MKT.UM, 1579/25; *Vakit*, nr. 930, s. 3. Ancak Cevdet Paşa’nın çekirge ile mücadelede yetersiz kaldığını belirten *Journal des Débats*, alaycı bir dille Suriye halkını mutlu etmeyi sürdürdüğünü yazmıştı (*Journal des Débats*, 29 Ağustos 1878, s. 2).

⁵⁰⁹ *BEO.AYN.d*, nr. 908, 17 Mart 1878, s. 9.

⁵¹⁰ A.MKT.UM, 1604/92, 18 Kasım 1878.

⁵¹¹ Hatta İstanbul’a giden bir posta arabasından çalınan ve bir kısmı da devlete ait olan 949.418 kuruşun sadece kurtarılabilen bölümünü hazineye gönderebilmişti (A.MKT.UM, 1579/81, 11 Haziran 1878). Diğer örnekler için bkz. A.MKT.UM, 1584/11, 7 Temmuz 1878; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 3, s. 2; nr. 14, s. 3.

kapatılmayacağını, İstanbul'da basılan bir yayının başka bölgelere girişini engellenen usûle aykırı olduğunu ve tavrını değiştirmesi için gazeteye uyarıda bulunulacağını belirten cevabıyla karşılaştı. Ancak aradan geçen aylar boyunca gazetenin bir takım dedikodularla halkın aklını karıştırmaya devam etmesi üzerine hükümetin kapatma, mevcut sayıları toplatma ve yenilerinin girişini yasaklama kararı almasıyla gecikmeli de olsa isteğine kavuşabildi.⁵¹² Hükümetin böyle hassas bir zamanda devlet aleyhine yayın yapan gazeteleri engellemekte zorlandığının kendisi de farkındaydı. Nitekim, Cebel-i Lübnan'da halkı tahrik edici yayınlar yapan Marunî gazeteleriyle ilgili gerekli işlemleri başlatması istendiğinde, hükümete alenen iftira atan bir gazetenin bile dava yoluyla en fazla 2 ay kapatılabildiği örneğini vererek bu aczi itiraf etti.⁵¹³ Öte yandan hükümeti destekleyici bir yayının politikası izlediği anlaşılan *Hadikatü'l-Ahbar* yazarı ve vilayetin Matbuat ve Umur-ı Maarif Müdürü Halil Huri Efendi'nin rütbesinin yükseltilmesini sağlayarak yönetim yanlısı basını desteklediğini gösterdi.⁵¹⁴

Suriye'deki çeşitli grupların siyasî iktidarı ele geçirme mücadelesi karışık idarî vaziyeti daha da ağırlaştırırken yönetici olarak Cevdet Paşa'yı da zor durumda bırakıyordu. Devlet otoritesini tam olarak tanımayan Cebel-i Dürüz bölgesi bu anlamda başı çekmekteydi. Havran'ın stratejik açıdan önemli olan Ezra' köyünü ele geçirmek isteyen Dürzi ileri gelenleri, yeni kaymakam Abdülkadir Efendi'yi etkileyerek aldıkları buyuruldu ile Şeyh İbn Ebu Asaf'ı başa geçirmişti. Daha önce şeyhlerin benzer bir

⁵¹² A.MKT.UM, 1584/90, 13 Temmuz 1878; *BEO.AYN.d*, nr. 908, s. 51. *El-Cevaib* gazetesi, bir daha zararlı yayın yapmayacağına söz vermesi üzerine yaklaşık 3 ay sonra tekrar basılmaya başlandı (A.MKT.UM, 1596/58, 30 Eylül 1878; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 56, s. 2).

⁵¹³ "...Ara sıra Beyrut gazetelerinden bazıları zımnen veya iltizamen hükümete dokunacak makaleler neşrinde bulunurlar. Fakat gazetelerin bu makule neşriyatını men'e muvafık olmak için Beyrut'ta dahi Dersaadet'te olduğu gibi birtakım müşkilata tesadüf edileceği vareste-i arz ve beyândır. Beyrut gazetelerinin hali ve anlar hakkında olunabilecek muamelenin derecesi şu misalden de anlaşılır ki bendeleri buraya yeni geldiğim zaman Havran'a nefy olunmak üzere Dersaadet'ten Bulgarlar gönderilmişti. Bunlar menfalarına riayet ve rahatla sevk edilmişken Beyrut gazetelerinden *Lisanü'l-Hal* gazetesi o aralık çıkan nüshalarının birinde bunlar için Şam'dan çıkarılır iken ellerine kelepçeler urulmuş olduğu ve daha sair dürlü işkence ve hakaretler layık görüldüğü halde Havran'a gönderildiler diye bir fıkra derc ettiğinden bu havadisi ne tarafdandır az eylediği müdür-i mesulünden sual olundukda muhbiri söyleyemeyeceğini bildirmiş idi. Bunun üzerine hükümet tarafından Beyrut Mahkeme-i Temyizi'nde mumaileyh aleyhine ikâme-i dava olunarak vukubulan muhakeme kendisinin ancak iki ay müddetle ta'tiline hükm edebilmiş ve muahharen Beyrut gazetelerince emsali gayr-i mesbuk olduğundan pek ziyade ehemmiyetli görülmüş idi. İşte böyle bir nazik vakitte hükümete alenen iftira eden bir gazete hakkında ancak iki ay müddet ta'til ile ceza edilebildi. Bu ise gazetecileri tehdit edecek derecede bir şey değildir. Mamâfih hal ve mevkiin müsaid olduğu mertebe gayret olunuyor..." (A.MKT.UM, 1593/89, 7 Eylül 1878).

⁵¹⁴ İ.DH, 770/62749, 10 Temmuz 1878.

talebini savuşturmayı başaran Cevdet Paşa'ya göre bu bölgenin Dürzilerin eline geçmesi Havran'daki devlet hakimiyeti açısından tehlikeli ve engellenmesi gereken bir durumdu. Ancak bölgede etkin olan Said ve Holo Paşaların başka görevlerde bulunması, Dürzilerin üzerine fazla asker sevk edilmesi halinde daha büyük bir isyan çıkma ihtimali ve 5. Ordu'nun tamamının dönmemesi nedeniyle müdahale edebilecek kuvvetin yokluğu karar vermeyi güçleştiriyordu. Cevdet Paşa da "Allah bilir ne yapacağımızı bilmiyoruz" cümlesiyle durumu İstanbul'a aktarmak zorunda kaldı. Tahmin ettiği gibi Şeyh İbn Ebu Asaf buyurulduyu geri almakla görevli memuru kovarak asker toplamaya başlayınca somut bir adım atma gerekliliği doğdu. Sonuçta Paşa'nın tavsiye ettiği gibi Şam İdare Meclisi Üyesi Osman Bey'in mirimirân rütbesiyle Havran mutasarrıflığına atanması, az sayıda asker eşliğinde bölgeye giderek idarî tedbirle sorunu halletmesi ve Abdülkadir Efendi'nin İstanbul'da mahkemeye çıkarılması Bâbîâli tarafından da uygun bulundu.⁵¹⁵ Bölgeyle ilgili birçok konuda olduğu gibi bu tedbir için de bir takım dedikodular çıkması uzun sürmedi. *Tercüman-ı Hakikat* meslek gereği duyduklarını aktarmakla yükümlü olduğunu belirterek, Havran mutasarrıflığının Osman Bey'e para karşılığı satıldığı iddialarına yer verdiği gibi Avrupa'nın dikkatini daha fazla yoğunlaştırdığı bir dönemde Suriye ile ilgili bu tür rivayetlerin gündeme gelmesinin devletin başına yeni belalar açabileceği ihtimaline de dikkat çekti.⁵¹⁶ Bu bağlamda o dönem *The Future of Turkey* başlığı altında Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğini tartışmaya açan *Times*'in sütunlarında Suriye'deki farklı unsurların nasıl yönetileceği konusunun geniş yer tuttuğu görülmektedir.⁵¹⁷

Savaş sonrası otorite boşluğu ve kaostan yararlanarak bölgeye nüfuz etmek isteyen yerli-yabancı unsurların hedefinde yer alması muhtemelen Cevdet Paşa'nın taşra kariyerindeki en zor günlerini yaşamasına sebep oldu. Çoğu asker eşi kadınların karaborsacılar sebebiyle artan ekmek fiyatlarına tepki göstermek için sokağa çıkarak evini taşlaması bunun en çarpıcı yansımalarından biriydi. Stokçuları tespit ederek ekmek fiyatını düşürmeyi başarsa da olayın Avrupa basınında halkın hükümete karşı

⁵¹⁵ Tufan Buzpınar, "Cevdet Paşa ve Araplar", *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895): (Sempozyum: 9-11 Haziran 1995)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, 172; *Hilafet ve Saltanat*, s. 262; İ.MMS, 60/2805, 15 Ekim 1878.

⁵¹⁶ *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 79, 26 Eylül 1878, s. 2.

⁵¹⁷ Örnekler için bkz. *The Times*, nr. 29274, 6 Haziran 1878, s. 4; nr. 29279, s. 10; nr. 29281, s. 4.

ayaklandığı ve Mısır'a katılmak istediği şeklinde yer almasını engelleyemedi.⁵¹⁸ Suriye yönetiminin yolsuzluklarıyla ilgili sürekli İstanbul'a mektup ve raporlar gönderilmesi nedeniyle gerekli soruşturmaları yapmasını isteyen emirlerle sıkça karşılaşmaya başladı.⁵¹⁹

Şam'daki Emevi Cami ve civarına Cevdet Paşa'yı ve yönetimini kötüleyen Türkçe ve Arapça el ilanları asılması meseleyi farklı bir boyuta taşıdı. Türkçe nüshada Cevdet Paşa'nın halktan ağır vergiler toplayarak bir kısmını kendisinin aldığı, bu tür yolsuzluklardan vazgeçmezse yaptıklarının tek tek ifşa edileceği bildiriliyordu. Arapça ilan ise daha kışkırtıcı bir üslûpla, Suriyelilerin din farkı gözetmeksizin birlik olarak yönetimi ele geçirmesini teklif ediyordu. Fransa'nın Şam Konsolosu Rousseau ise rüşvetsiz çalışmayan valilikteki Grek Ortodoks memurların Cevdet Paşa'yı da bu yolsuzluğa ortak göstermeye çalıştığı düşüncesindeydi.⁵²⁰ Paşa'nın kötü idaresini ve söz konusu ilanların şehirde asıldığını belirten Suriye'den gönderilmiş bir mektubun *İstanbul*'da yayımlanması ve *Tercüman-ı Hakikat*'ın da konuyu gündeme taşıması üzerine Bâbüali, kamuoyunu kötü etkileyebilme ihtimaline karşı bu iddiaların sağlam delillerle çürütülüp gazetelerde tekitabini ya da *İstanbul* gazetesine dava açılmasını isteyen bir yazıyı Cevdet Paşa'ya gönderme ihtiyacı hissetti.⁵²¹ *Tercüman-ı Hakikat*, mektuptaki iddiaların doğru olup olmadığını bilmediklerini ancak bu tür "çirkin şeylerin" Avrupa gazetelerinde yayımlanarak devletin itibarını azaltmakta kullanıldığını ve meselenin bir an önce açığa çıkartılarak *İstanbul* gazetesi ve Cevdet Paşa hakkında gereğinin yapılmasını istedi. Hatta, Cevdet Paşa'nın yapacağı açıklamayla

⁵¹⁸ Buzpınar, *Hilafet ve Saltanat*, s. 264.

⁵¹⁹ A.MKT.UM, 1592/10, 28 Ağustos 1878.

⁵²⁰ Tufan Buzpınar, "A Reassessment of Anti-Ottoman Placards in Syria, 1878-1881", *Abdülhamid II and His Legacy: Studies in Honour of F.A.K. Yasamee*, editörler Tufan Buzpınar-Gökhan Çetinsaya, İstanbul: The Isis Press, 2019, 105-107; *Hilafet ve Saltanat*, s. 265-266.

⁵²¹ A.MKT.UM, 1591/93, 26 Ağustos 1878. *Vakit* gazetesi Bâbüali'nin bu hareketini takdir etmektedir: "Doğrusu Bâbüali'nin şu hareketi sezavâr-ı takdirdir. Zira eskiden cereyan eden kaide mesela bir vali hakkında bir gazetenin bu yolda neşriyatı vukuunda gazete sahibine muamele-i tevbihiyye icrasıyla bu misullü neşriyatı men etmekden ibaret idi ki bu suretle su-i istimalat eden vülât mütenebbih olmakdan başka sair gazeteler dahi muttali oldukları hakayık-ı ahvâli ketme mecbur ve vilayatta zuhura gelen su-i istimalat Bâbüali'nin ıttılama erişemediği gibi gazetelerin bî-gayr-ı hakkın bir vali hakkındaki istinadati dahi ifa-yı vazifelerinde kusur eden valilerin su-i istimalatını setr eden perde ile mestur ve binaenaleyh ehil ve müstakim vali tarik-i istikametden udul eden akrarıyla mahkeme-i efkâr-ı umumiyede hempa[y] tutularak mağdur oluyorlar idi. İşte Bâbüali'nin devletlü Cevdet Paşa hazretlerine beyan buyurduğu suret hem ammeyi ve hem iltizam-ı istikamet eden valiler hazerâtını memnun edecek mevâdd-ı islahiyyedendir" [*Vakit*, nr. 1024, 27 Ağustos 1878, s. 2].

yetinilmeyerek iki tarafın da muhakeme edilmesinin beklendiğini yazmaktan çekinmedi.⁵²²

Vakit gazetesi ise aldığı resmî bilgilere göre Paşa'nın, Bâbîâli'ye gönderdiği yazıda, ilanları düzgün yönetiminden hoşnut olmayan bozguncuların hazırladığını belirterek iddiaları reddettiğini duyurdu. Ayrıca *Tercüman-ı Şark*'ın Paşa'nın muhakeme edilmek üzere azledilerek İstanbul'a çağrıldığı haberini de yalanladı.⁵²³ *Tercüman-ı Hakikat* bu konuda daha ihtiyatlıydı. *Vakit*'in haberinin doğru çıkmasını ümit ettiklerini belirtmekle birlikte dedikoduların “pek çok ve kuvvetli” olduğuna vurgu yaptı.⁵²⁴ O sırada Beyrut'taki İngiliz Başkonsolosu Eldridge aracılığıyla olayları öğrenen İstanbul Sefiri Henry Layard, II. Abdülhamid ile görüştü. Cevdet Paşa hakkında pek iyi düşüncelere sahip olmadığı anlaşılan Layard'ın⁵²⁵ iddiasına göre Sultan, söz konusu şikâyetleri duyduğunu, Paşa'nın âlimliği ve yeteneklerine rağmen para canlısı olduğunu ve kendisini başka bir yere göndereceğini belirtmişti. Bu görüşmenin içeriği kesin bilinmemekle birlikte Cevdet Paşa'nın kısa süre sonra Kozanoğlu Ahmed Paşa isyanını bastırması için Kozan'a gönderildiği sonraki gelişmelerden izlenmektedir.⁵²⁶

2.7.2. Kozanoğlu Ahmed Paşa İsyanı'na Gönderilmesi ve Valilikten Alınması

Cevdet Paşa'nın Fırka-i Islahiyye ve Halep valiliği sırasında uğraştığı Kozan emirleriyle ilgili meseleler o dönem de peşini bırakmamıştı. Memleketlerine girişleri yasak olan fakat yakınlığı nedeniyle Suriye bölgesine yerleşmelerine izin verilen beylerin gözetimi

⁵²² *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 49, 22 Ağustos 1878, s. 2; nr. 53, s. 2.

⁵²³ *Vakit*, nr. 1058, 1 Ekim 1878, s. 2.

⁵²⁴ *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 81, 1 Ekim 1878, s. 2.

⁵²⁵ Layard, bir görüşme sırasında II. Abdülhamid'in Cevdet Paşa'yı “en çok rüşvet yiyenlerden biri” ve “dilenciden bir para kabul etmeye hazır” olarak tanıttığını iddia etmektedir. Ayrıca Paşa'yı Suriye vilayetinde bir ayaklanmaya sebep olmakla da suçlamaktadır (*The Queen's Ambassador to the Sultan: Memoirs of Sir Henry A. Layard's Constantinople Embassy 1877-1880*, editör Sinan Kunalp, İstanbul: The Isis Press, 2009, s. 474, 611). Öte yandan II. Abdülhamid'in doktoru Atif Hüseyin'in hatıralarına bakıldığında durum farklıydı. Buna göre II. Abdülhamid, Cevdet Paşa'yı zikrettiği her yerde hakkında iyi şeyler söylemekte, rüşvet konusunda ise “Cevdet Paşa için bir mecdiyeye kadar irtikap eder derlerdi. Halbuki aff, âlim bir adamdı... Bir de müverrih, fâzıl, âlim Cevdet Paşa var idi. Millet onun kadrini bilmedi. Bir mecdiyeye kadar rüşvet alır derler idi. Halbuki kat'iyen öyle bir şey yok idi” sözleriyle iki yerde kendisini savunmaya çalışmıştı (Âtîf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, yay. haz. Metin Hülâgü, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, s. 204, 234).

⁵²⁶ Buzpınar, *Hilafet ve Saltanat*, s. 266-67.

ayrı bir sorumluluğuydu.⁵²⁷ 1865 yılında Fırka-i Islahiyye'nin Kozan bölgesinde otoriteyi sağlama çalışmaları kapsamında Kütahya kaymakamlığına atanan Kozanoğlu Ahmed Paşa, bir müddet sonra Cevdet Paşa'nın tavsiyesiyle Divân-ı Zabtiye üyeliğine getirilerek İstanbul'a yerleştirilmişti. Devletin gözetim altında tuttuğu en önemli aile üyelerinden biri olduğu için merkezde kalması daha uygun görülmüştü. Ancak Ahmed Paşa'nın memleketine dönerek eski hakimiyetini kurma isteği hiçbir zaman bitmemişti. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın yarattığı karışık durum aradığı fırsatı kendisine sunmuş ve isteği üzerine Konya'da ikamet etmesine izin verilmişti. Kısa süre sonra yanına topladığı adamlarla Sis'e ulaşan Ahmed Paşa, telgrafhane de dahil olmak üzere devlet dairelerini ele geçirdi. Devlete karşı isyancı olmadığını ve halkın kendisine itaat ettiğini belirterek eskisi gibi vergi ödemek ve emirleri yerine getirmek üzere Kozan'ın idaresinin kendisine verilmesini istedi.⁵²⁸

Bir süredir ıslahat bahanesiyle Anadolu bölgesine müdahale fırsatı arayan İngilizlerin bu isyanı teşvik ettiğinden şüphelenen Bâbîâli, Ahmed Paşa'nın talebini devlet hukukuna aykırı bularak, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Üyesi Müşir İzzet Paşa'yı 6 tabur askerle bölgeye gönderdiği gibi Kozan coğrafyası ve halkı hakkında bilgili Cevdet Paşa'yı da bu girişime ortak etti.⁵²⁹ Ancak şevk ve gayretle çalıştığını iddia eden İzzet Paşa'nın, Cevdet Paşa'nın da bu işle görevlendirilmesi karşısında "müteessir" olduğu, Adana Valisi Ziya Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği telgraftan anlaşılıyordu.⁵³⁰ İzzet Paşa, tüm nasihatlere rağmen isyandan vazgeçmeyen ve Kozan merkezindeki memurları kovarak idareyi ele geçiren Ahmed Paşa'yı askerî müdahale ile engellemeye çalıştı.⁵³¹ Bâbîâli de Kozanoğlu Ahmed Paşa'nın aşiretler içinde gizlenme ihtimaline karşı dikkatli olmaları için Sivas, Konya, Ankara ve Halep bölgelerine haber gönderdi.

⁵²⁷ A.MKT.NZD, 1394/16, 25 Ağustos 1878; *BEO.AYN.d*, nr. 908, s. 176.

⁵²⁸ Y.A.HUS, 159/70, 7 Ekim 1878, lef 16; A.MKT.NZD, 1394/20; 1394/98; *Vakit*, nr. 1027, s. 1; nr. 1029, s. 2; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 53, s. 1.

⁵²⁹ Y.EE, 42/240, 25 Ağustos 1878; A.MKT.MHM, 483/6; MB, 199/90; *Vakit*, nr. 1026, s. 1. "...Zat-ı devletlerinin dahi Kozan'ın ıslahat-ı esasiyyesinde buldukları cihetle bu havali ahvaline ve ahalsinin emzicesine vukuf-ı kamilleri müsellemtan olduğundan umur-ı vilayetin rüyet ve temşiyeti için memur-ı vilayete birisinin ba-tevkil hemen Kozan tarafına azimet ve irae-i satvet-i askeriyye ile işbu fesadın derhal itfasına himmet buyurulması..." (A.MKT.UM, 1593/94, 7 Eylül 1878). Cevdet ve İzzet Paşaların birlikte hazırladıkları bir takrir için bkz. ŞD, 1335/30.

⁵³⁰ A.MKT.UM, 1594/20, 9 Eylül 1878.

⁵³¹ A.MKT.UM, 1595/15, 16 Eylül 1878; 1596/46; Y.A.HUS, 159/70, lef 4, 6, 8-10; 159/65; *Vakit*, nr. 1031, s. 1.

Kozanoğlu Ahmed Paşa için 50 altın olmak üzere kardeşleri ve yanındaki diğer kişileri teslim edenlere ödül vaat etti.⁵³²

Cevdet Paşa ise yanına aldığı kâtiple birlikte Beyrut, Mersin ve Adana yoluyla Kozan'a gitti.⁵³³ O sırada yaklaşık 1 hafta arayla sadrazam olan Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa ve Mehmed Esad Safvet Paşa'yı tebrik ederek görevini en iyi şekilde sürdüreceğini vurgulayan yazılar göndermeyi de unutmadı.⁵³⁴ Askerin müdahalesi sayesinde kaçtığı her yerde köşeye sıkışan ve bir sonuç alamayacağını anlayan Ahmed Paşa, Sis'e giderek hükümet yetkililerine teslim olduğundan Kozan isyanı sona erdi.⁵³⁵ Cevdet ve İzzet Paşalar birlikte hareket ederek isyanın bastırılmasında askere yardım edenlerin ödüllendirilmesini ve Kozanoğlu Ahmed Paşa'ya destek veren akrabaların yakalanmasını sağladı. Örfî idarenin 26 Ekim'de Kozan'da kaldırılmasını fakat ıslahı tamamlanmayan Zeytun'da bir süre daha devam etmesini uygun buldu ve daha sonra Adana'ya giderek bazı idarî düzenlemeleri denetledi. İsyân bölgesinde genel af ilan ederek sükuneti sağlamaya çalıştı. Ayrıca Cevdet Paşa, isyanın Gâvurdağı'na sıçrayacağı endişesiyle bazı güvenlik tedbirleri alması yönünde Bâbüâlî'yi uyardığı gibi mahallî memurlarla da görüştü.⁵³⁶ İsyân sırasında kötü yönetim iddiaları çıkan Kozan Mutasarrıfı Abdülkadir Kemali Efendi'yi görevine iade etti.⁵³⁷

Cevdet Paşa'nın Kozan isyanıyla uğraştığı sırada da aleyhinde birçok dedikodunun yayılmaya devam etmesi, imzalı-imzasız mektupların İstanbul'a gönderilmesi, konsolosların şikâyetleri ve Avrupa basınında çıkan haberler olayın çığırından çıktığına işaretti. *Journal des Débats*'ya göre kötülük ve yolsuzluk yapan Cevdet Paşa, savaşta birçok fedakarlıkta bulunup sıkıntı çeken Suriye halkı için yeni bir

⁵³² A.MKT.UM, 1595/8, 19 Eylül 1878; ŞD, 1335/30.

⁵³³ İ.DH, 774/63003, 12 Eylül 1878; *BEO.AYN.d*, nr. 908, s. 204; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 174.

⁵³⁴ A.MKT.UM, 1577/42, 31 Mayıs 1878; 1579/6.

⁵³⁵ A.MKT.UM, 1597/72, 8 Ekim 1878; 1597/71; A.MKT.NZD, 1406/302; *Vakit*, nr. 1036, s. 1. Kozanoğlu Ahmed Paşa, 38 kişilik ailesiyle birlikte askerî görevliler eşliğinde Fransız vapuruyla İstanbul'a gönderildi. Ailenin İstanbul'a ya da memleketlerine yakın bir yerde ikamet etmesi uygun bulunmadığından Ahmed Paşa'ya aylık 10.000 kuruş ve çocuklarına da uygun miktar maaşlar bağlanarak Trablusgarp'a gönderilmelerine karar verildi (A.MKT.UM, 1598/87, 16 Ekim 1878; 1597/87; 1599/89; İ.DH, 775/63109; 776/63144; 776/63153; *Vakit*, nr. 1088, s. 2).

⁵³⁶ İ.DH, 775/63075, 8 Ekim 1878; A.MKT.UM, 1598/49; 1599/15; 1598/88; 1599/22; ŞD, 2272/2; *Vakit*, nr. 1090, s. 3; nr. 1098, s. 3; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 109, s. 2; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 175.

⁵³⁷ Y.A.RES, 1/57, 2 Kasım 1878. Cevdet ve İzzet Paşaların hazırladıkları bölgede yapılması gereken idarî ve askerî düzenlemeleri konu alan ortak raporlar daha sonra üst meclislerde görüşüldükten sonra kabul edildi. Bu tedbirleri bölgede uygulayacak uygun memurun seçimi için de Cevdet Paşa'ya danışılmıştı (Y.PRK.DH, 1/16; *Y.EE.d*, nr. 703, s. 183-187; A.MKT.NZD, 1420/80).

felaket niteliğindedir.⁵³⁸ Hatta bir nevi tiranlık kurduğu Suriye’de çıkan isyanda Cevdet Paşa’ya suikast yapıldığı dedikoduları bile yerli-yabancı gazetelerde yer bulabiliyordu.⁵³⁹ *Vakit* gazetesi Paşa aleyhinde yine gazete haberleri yapıldığını ve bu işin “garaz” olduğuna inandıklarını belirtme ihtiyacı duydu.⁵⁴⁰

Bâbiâli ise Suriye’de ihtilal çıkacağı söylentilerinin doğruluğunu araştırmak üzere aslen Suriyeli olan Tercüme Odası’nda görevli Halil Eyüb ve Zabtiye Nezareti Kâtibi Rıza Efendileri farklı zamanlarda bölgeye gönderdi. Halep valiliği sırasında da benzer olaylar yaşadığından soğukkanlı bir tavır takınan Cevdet Paşa, daha önce bölgeden kovulan Halil Eyüb Efendi’nin elindeki emirde araştırma yapmakla görevli olduğunu belirten bir ifade göremediğinden kendisini pek inandırıcı bulmadığını,⁵⁴¹ halk tarafından sevilmeyen bu kişinin yazacaklarına güvenilmemesi gerektiğini, amacının Cebel-i Lübnan’da bir ihtilal çıktığına ve bütün Suriye’ye yayılacağına hükümeti inandırıp kaos yaratmak olduğunu belirtti. Ölçülü davranmaya davet ettiği Bâbiâli’yi de yabancı gazetelerde Suriye’ye dair yayımlanan her bilgiye inanmaması gerektiği yönünde uyardı. Bölgeye ilk geldiğinde de halkın Mısır’a ya da başka bir devlete katılma fikrinde olduğu dedikodularının çıktığını, fakat bunlara önem verilmeden iddiaların reddedildiğini ve Avrupalı seyyahların tercümanlarından alınan yanlış bilgilerin bu şekilde yayıldığını anlattı.

Konsolosların durumunu ise “Suriye’nin Beyrut’u, İstanbul’un Beyoğlu ve Galata’sı gibidir. Bunların ikisi dahi birer çarpık dürbün gibidir. Nasıl ki Beyoğlu’ndan Türkistan’ın ahvali ma’kus görünüyor ise Beyrut’dan dahi Suriye’nin ahvali tersi görünüyor. Beyrut’un İngiliz konsolosu müstesna olarak bu havalı ahvaline vukûf-ı tammı vardır, ama diğer konsolosların kimi ehl-i garaz ve kimi bîvukûfdur” sözleriyle

⁵³⁸ *Journal des Débats*, 25 Eylül 1878, s. 2.

⁵³⁹ *Times*, nr. 29296, 2 Temmuz 1878, s. 5; nr. 29367, 23 Eylül 1878, s. 10; *Journal de Genève*, 25 Eylül 1878, s. 2; *Vakit*, nr. 1042, s. 1. O sırada Kozan’da bulunan Cevdet Paşa’nın hayatta olduğu bölgeden gönderilen bir telgrafla gazeteye bildirilmişti (*Vakit*, nr. 1062, 5 Ekim 1878, s. 2). *Journal des Débats* da Şam’daki bir isyan sırasında öldüğü söylenen Cevdet Paşa’nın Kozan’a gönderildiğini duyurmuştu (*Journal des Débats*, 22 Eylül 1878, s. 1).

⁵⁴⁰ “Suriye valisi devletlü Cevdet Paşa hazretlerinin irtikab ve irtişasına dair mukaddema gazetelerde bir takım malumat görüldüğü gibi bu kere dahi gazeteler yine müşarunileyhin aleyhinde bazı sözler söylüyorlar. Cevdet Paşa hazretlerinin şimdiye kadar pek çok mehâm-ı devletde bulunarak pek çok hizmetleri görülmüş esdika-yı saltanat-ı seniyyeden bulunduğunu bildiğimiz halde aleyhinde söylenen bu makule sözleri kemal-i taaccüb ve tahayyürle iştiriyoruz. Âlem garaz ve araz âlemidir. İhtimaldir ki bunda dahi bir garaz ve araz şayiası vardır...” (*Vakit*, nr. 1056, 28 Eylül 1878, s. 2-3).

⁵⁴¹ Cevdet Paşa, Halil Eyüb Efendi’nin görevlendirilmesine tepkisini “filhakika tahkikat-ı hafiyeye memur ise acaba bunu kangî akıllı yaptı Allah akıllar versin” sözleriyle ifade etmişti (Y.EE, 35/67).

tanımladı. Sistemdeki aksaklıklar ve memur hataları nedeniyle halkın şikâyetleri olduğunu,⁵⁴² fakat bunun devlete karşı isyan niteliği taşımadığını, çok farklı gruplara ve özelliklere sahip Suriye’de Konya’daki idarî düzenin kurulamayacağını, daha önce de belirttiği gibi, Arapça bilen memurların görevlendirilmesi gerektiğini ve kaza mahkemesi sayısının yetersizliğinin davaların birikmesine sebep olduğunu da açıklamasına ekledi. Öte yandan soruşturma için bölgeye gelen Rıza Efendi’nin kendisiyle görüşmediğine dikkat çekerek, bir sorun çıktığında Bâbüâlî’nin vali yerine “şundan bundan” bilgi almasına içerlediğini hissettirdi. Bir zabtiye kâtibinin Şam’da 10-15 gün kalmakla bölgedeki olaylara nüfuz edemeyeceğini, “şaşkınlık emaresi” olan böyle uygulamalarla valilerin haysiyetinin hiçe sayıldığını ve bu tavır devam ettiği takdirde devletin taşra idaresindeki hükmünü kaybedeceğini vurgulayarak arzını bitirdi.⁵⁴³

Cevdet Paşa, yaklaşık 1 ay içerisinde Kozan’da gerekli düzenlemeleri yaptıktan sonra memuriyetine dönmek üzere yola çıktığında yine İstanbul’da yayılan bazı dedikoduların kaderini etkileyeceğinden habersizdi. Yemen ve Suriye’nin Mısır’a katılması için hidiv tarafından adamlar gönderildiği ve bu amaçla isyan çıkartılacağı gibi bazı söylentilerden rahatsız olan II. Abdülhamid, Sadrazam Safvet Paşa’yı bu meseleyi araştırması için görevlendirdi. Safvet Paşa, bu dedikoduların dikkate alınmamasını, Suriye’nin “bir yed-i iktidara” verilerek ıslah edilmesi gerektiğini ve Girit’te bulunan Midhat Paşa’nın “beyhude oturup maaş alacak yerde” valiliğe atanmasının iç ve dış kamuoyunda iyi etki yaratacağını söyledi. Genel bir revizyon çerçevesinde, Cevdet Paşa’nın Halep’e, Kâmil Paşa’nın Kürdistan’a atanmasını ve Yemen Valisi Mustafa Asım Paşa ile ters düşen Hafız Paşa’nın değiştirilmesini önerdi. Safvet Paşa’nın düşüncelerini dikkate aldığı anlaşılan II. Abdülhamid’in 10 Kasım tarihli iradesi ile Cevdet Paşa azledilerek yerine Midhat Paşa getirildi. Suriye’de bir ihtilal çıkma ihtimalinin yarattığı tedirginliğin yanı sıra dedikoduların çeşitliliği de artmaktaydı. Nitekim, Şam defterdarına gönderilen şifreli telgrafta, halkın Cevdet Paşa’nın Şam’a girmesini engelleyeceğinin duyulduğu, böyle bir niyetin olup

⁵⁴² Örnekler için bkz. HR.SYS, 1955/40, 31 Temmuz 1878.

⁵⁴³ Y.EE, 35/67.

olmadığının gizlice araştırılması ve acilen cevap gönderilmesi yazılıydı.⁵⁴⁴ Sonuç olarak Şam'a girmek üzere Hama'dan hareket eden Cevdet Paşa'yı engellemek için herhangi bir hazırlık yapılmadığı kısa sürede anlaşıldı.⁵⁴⁵ Birkaç gün sonra da Paşa'nın Şam'a ulaştığı ve halk tarafından "kemal-i memnuniyetle" karşılandığı İstanbul'a bildirildi.⁵⁴⁶

Cevdet Paşa, yeni Suriye Valisi Midhat Paşa'nın gelişini beklerken daha önce bölgede ihtilal çıkacağı dedikodularına sebep olan Dürziler ve Mütevaliler arasındaki çatışmayı bitirmekle meşgul oldu. Mahallî görevliler aracılığıyla ortak bir noktada buluşturduğu iki aşiret şeyhinin arasında barış anlaşması imzalanmasını sağlayarak sorunu çözmeye çalıştı.⁵⁴⁷ Sivas ya da Diyarbakır valiliklerinden birini seçmesi istendiğinde ise gönderdiği cevapta o zamana kadar atandığı her memuriyete hiç tereddüt etmeden gittiğine dikkat çekti. Bu teklife insanî ihtiyaçlar açısından yaklaşarak kendi ailesini ve Rumeli'den göç eden kardeşinin ailesini birlikte Suriye'ye getirirken verilen yol harçlığının, masrafların yarısını bile karşılamaması sonucu borçlanmak zorunda kaldığını açıklamaktan çekinmedi. Suriye'de birkaç kere sıtmaya yakalandığından vücudunun zayıf düştüğünü ve Sivas gibi uzak bir bölgeye gitmeye sağlık durumunun uygun olmadığını da ekledi ki o sırada 55 yaşındaydı. Adana ya da Halep gibi Suriye'ye yakın ve ailesiyle gidebileceği bir bölgeye gönderilmesini istese de⁵⁴⁸ olayların daha farklı bir şekilde seyrettiği anlaşılmaktadır.

Cevdet Paşa, Bâbiâli'nin isteğine uyarak *Tercüman-ı Hakikat*, *Tercüman-ı Şark* ve *İstanbul* gazetelerine, avukatları Şehri ve Serviçen Efendiler aracılığıyla dava açtı. Gazete müdürleri 3 Aralık Salı günü ifade vermek üzere Bâb-ı Zabtiye'ye davet edildi. *İstanbul* gazetesi ise dava edilen yayınlar arasında yer almaktan gayet memnun olduklarını yazarak Paşa'ya meydan okudu.⁵⁴⁹ O sırada Suriye'ye yakın bir bölgeye

⁵⁴⁴ Buzpınar, *Hilafet ve Saltanat*, s. 268-269; Y.EE, 79/64, 9 Kasım 1878; Y.A.HUS, 159/80; 159/98; İ.DH, 776/63122; *Vakit*, nr. 1100, s. 1; *The Times*, nr. 29410, s. 3. "Saye-i merahim-vâye-i tacidârîde diğer bir memuriyet-i münasibeye tayin buyurulmak üzere Suriye vilayetinden afvları muktezâ-yı irâde-i seniyyeden bulunmuş olmağla halef-i samîleri Midhat Paşa hazretlerinin vüsullerinde ale'l-usûl ve kaide-i devr ü teslimin icrasıyla Dersaadet'e avdet buyurulması ihtar olunur" (A.MKT.UM, 1603/56, 11 Kasım 1878). *The Times* bu değişikliği, halkın gözünde kendisini kötü bir duruma düşüren Cevdet Paşa'nın yerine Midhat Paşa'nın atandığı şeklinde yansıttı (*The Times*, nr. 29411, 13 Kasım 1878, s. 5).

⁵⁴⁵ Telgrafların suretleri için bkz. A.MKT.MHM, 483/33, 14 Kasım 1878, lef 2-3.

⁵⁴⁶ A.MKT.UM, 1604/36, 15 Kasım 1878.

⁵⁴⁷ A.MKT.UM, 1605/39, 20 Kasım 1878; Y.A.HUS, 159/99.

⁵⁴⁸ Y.EE, 37/20; A.MKT.MHM, 483/33, 14 Kasım 1878, lef 4.

⁵⁴⁹ *Vakit*, nr. 1086, 28 Ekim 1878, s. 2; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 105, s. 1; nr. 134, s. 1. *İstanbul* gazetesinden naklen: "Cevdet Paşa hazretlerinin şikâyet edecekleri gazeteler miyanında biz dahi dahil

atanmayı bekleyen Cevdet Paşa'nın İstanbul'a çağırılması II. Abdülhamid'in gözünde çoktan aklanmış olduğunu iç ve dış kamuoyuna ilan etti.⁵⁵⁰ Nitekim, Cevdet Paşa, kısa süre sonra Sadrazam Safvet Paşa'nın azledilmesiyle yerine geçen Tunuslu Hayreddin Paşa hükümetinde Ticaret ve Ziraat nazırlığına getirildiğini öğrendi. Kış mevsimi olması nedeniyle ailesini Ali Sedad Bey ile bıraktıktan sonra hemen yola çıkıp 16 Aralık'da İstanbul'a ulaştı ve ev halkı yaklaşık 3 ay sonra biraraya gelebildi.⁵⁵¹ İngiltere Şam Konsolosu Jago, Cevdet Paşa'nın kısa görev süresi içinde zimmetine para geçirdiği iddiaları ile suçlandığını, idarî işleri düzeltmeye çalışmadığını ve bu nedenle Midhat Paşa'nın devraldığı manzaranın pek iç açıcı olmadığını belirterek durumu değerlendirmişti.⁵⁵²

Cevdet Paşa'nın 3 gazeteye açtığı dava, Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi'nde görülmeye başlandı. Sahibi Londra'da bulunan *İstanbul* gazetesi vekil tayin etmeyerek mahkemeye katılmadı.⁵⁵³ *Tercüman-ı Hakikat* ve *Tercüman-ı Şark* ise savunmaları ile hazır bulundu. *Tercüman-ı Hakikat* Müdürü Mehmed Cevdet Efendi, gazetecilik mesleği gereği kendilerinin sadece *İstanbul* gazetesinin iddialarını ve başka kaynaklardan edindikleri bilgileri ihtiyatlı bir üslupla aktardıklarını, öne sürülen yergi, sövme, iftira suçlarını işlemediklerini ve hükümet tarafından Cevdet Paşa hakkındaki ithamları çürüten bir tekzip gönderildiği takdirde aynen yayımlayacaklarını belirtti.⁵⁵⁴ *Tercüman-ı Şark* Müdürü Mihran Efendi ise vekili aracılığıyla, gazetelerde yazan her haberin doğru olamayacağına dikkat çekmekle birlikte, halkı ve hükümeti uyurma

bulunmak ile kendimizi mefhar ve müşarunileyh hazretlerinin muamelat-ı vakıasını bir mahkemenin huzuruna arz etmekle bahtiyar ad eyleriz" (*Tercüman-ı Hakikat*, nr. 107, 29 Ekim 1878, s. 1).

⁵⁵⁰ *BEO.VGG.d*, nr. 351, 25 Kasım 1878, s. 34. Damadı Reşad Fuad Bey'in aktarımına göre Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa şöyle demişti: "...bu devlette dört liyakatli zat gördüm. Safvet Paşa, Said Paşa, Kadri Paşa, Cevdet Paşa. Cevdet Paşa'nın irtikâbindan bahs olunuyor, paralı işlerde kullanılmayarak liyakatinden istifade etmelidir" (İnal, *Son Sadrazamlar*, II, 872).

⁵⁵¹ İ.DUİT, 190/48, 4 Aralık 1878; Y.EE, 142/160; *Y.EE.d*, nr 1213, s. 81-82; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 145, s. 1; Atatürk Kitaplığı, FA.Evr, 000011/004-a; Ahmed Midhat, *Fatma Aliye Hanım yahud Bir Muharrire-i Osmaniye'nin Neşeti*, s. 153. Cevdet Paşa bilindiği gibi kısa süre sonra Adliye nazırlığına atanacaktı. İngiliz Elçisi Henry Layard'ın iddiasına göre, o dönem adı yolsuzluğa bulaşmış birinin bu göreve atanmasına itiraz ettiğinde, II. Abdülhamid, Cevdet Paşa'nın hukuk bilgisine sahip başka bir alternatif olmadığı için kendisini görevlendirdiğini söylemişti (*The Queen's Ambassador to the Sultan*, s. 474).

⁵⁵² Vice-Consul Jogo to the Marquis of Salisbury, nr. 29, 14 Nisan 1879, *House of Commons Parliamentary Papers: Correspondence Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria (1879)*, No.10, London 1879, s. 66.

⁵⁵³ *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 177, 24 Ocak 1879, s. 1; nr. 179, s. 1.

⁵⁵⁴ *Vakit*, nr 1174, 27 Ocak 1879, s. 3. Müdafaaamenin tam metni için bkz. *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 179, s. 4.

sorumluluğuyla aldıkları bilgileri ve yabancı gazetelerdeki yazıları naklettiklerini dile getirdi. Bu davranışla iftiracı olmadıklarının altını çizdiği gibi Cevdet Paşa'nın görevinden alınmasının iddiaların doğruluğunun kanıtı sayılabileceğini söylemekten de çekinmedi.⁵⁵⁵ Benzer ifadelerle geçen ikinci ve üçüncü celselerden sonra mahkeme, iftira ve cinayet kapsamına girdiğine karar vererek davayı Cinayet Dairesi'ne havale etti.⁵⁵⁶

Tercüman-ı Hakikat bunun üzerine üslûbunu iyice sertleştirerek, Cevdet Paşa'nın rüşvet aldığı ve memuriyetleri sattığı iddialarını kendilerinin uydurmadığını, aksi takdirde Paşa'nın iftiradan daha büyük bir suçlama ile kendilerini itham etmeye hakkı olduğunu ve gazeteye verilecek ceza ile “sırma gümüşî gibi pak” hale gelebileceğini yazdı. Suriye'den postalar dolusu mektupların gönderildiği ve yolsuzluk haberlerinin “dünyayı doldurduğu” bir ortamda sadece rivayet yoluyla aktarım yapan bir gazeteyi cezalandırmakla temize çıkmayı düşünen Paşa'ya tüm dünyanın manalı bir şekilde güleceğini ifade etti. Paşa'nın *İstanbul* müdürünü mahkemeye getirtmediği⁵⁵⁷ gibi *Italie* ya da *Journal des Débats* gibi yabancı gazetelere de dava açmadığının altını çizdi. Cevdet Paşa'nın bir yabancı yerine Osmanlı vatandaşını daha kolay ezip aklanmaya mı çalıştığını sorguladıktan sonra asıl iftiracıların peşini bırakıp da rivâyet edeni cezalandırmak istediğini ve bu tavırla gazetelere konu alan “mürtekb” sıfatına bir de “zebûn-küş” unvanını ekleyeceğini dile getirerek bir adım daha ileri gitti. İtham ve iddialara karşı temize çıkmak isteyen birinin resmî soruşturma isteğiyle tekzipname çıkarmaya çalışmasının doğru olacağını, bazı dostlarının bir itizâr yayımlayarak özür dilemeleri halinde uzlaşılabilirliğini söylediğini, ancak Cevdet Paşa'dan af dilemek yerine hükümetten adalet beklediklerini ve özrü, mahkumiyet kadar ağır saydıklarını vurguladı.⁵⁵⁸

Sonuç olarak mahkeme, Matbuat Nizamnamesi'ne aykırı davranıldığı gerekçesiyle gazeteleri para cezasına mahkum etti. Fakat Cevdet Paşa, Suriye'de aleyhinde yayın yapan bir gazetecinin iddialarını ispat edememesi üzerine dava açtığı

⁵⁵⁵ Müdafaaamenin tam metni için bkz. *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 187, 6 Şubat 1879, s. 4.

⁵⁵⁶ *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 195, 15 Şubat 1879, s. 4; nr. 206, s. 1; nr. 221, s. 1.

⁵⁵⁷ Cevdet Paşa, *İstanbul* Gazetesi sahibinin mahkemeye gelmemesi durumunu izah etmek için vekili aracılığıyla bir açıklama yayımlatmıştı (*Vakit*, nr. 1157, s. 4).

⁵⁵⁸ *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 222, 19 Mart 1879, s. 2; nr. 229, s. 2-3.

diğer yayınları da affederek bu meseleyi bütünüyle kapatmayı uygun buldu.⁵⁵⁹ Paşa'nın resmî soruşturma talebiyle aklanmaya çalışmak yerine sadece yerli gazetelere açtığı dava üzerinden hakkındaki iddiaların yanlışlığını ispat etmeye çalışması ve daha sonra davayı kazandığı halde bu yayınları affederek konuyu gündemden düşürmesi akla farklı ihtimalleri getiren şüpheli bir durum yaratmaktadır. Paşa'nın bu kararı almasında II. Abdülhamid'in ne ölçüde etkili olduğu ise meselenin ayrıca tartışılabilir farklı bir boyutudur.

Cevdet Paşa'nın yaklaşık 9 ay süren Suriye valiliği yukarıda anlatıldığı gibi diğer taşra görevlerinin aksine pek de başarılı ve sakin geçmedi. Özgün bir çeşitliliğe ve hassasiyete sahip bölgede savaştan kalma idarî problemlerin çözümü için şartlar izin verdiği ölçüde adımlar atmaya çalıştıysa da iç karışıklığın yanı sıra Avrupalı güçlerin bölgeye nüfuz çabaları son taşra görevinin gidişatını belirledi. Görev süresi boyunca yoğun şekilde devam eden yolsuzluk-rüşvet suçlamaları, öldürüldüğünü yazacak derecede basında çıkan abartılı haberler, bunları yalanlamak ya da engellemek için harcadığı zaman ve gayret yöneticilik performansını etkileyen temel unsurlardı.

Öte yandan Layard'ın yukarıda bahsedilen anlatımı doğru kabul edilirse görevinin hiç alışık olmadığı bir şekilde sona ermesinde İngiltere'nin de etkisi söz konusuydu. Belki de İngiltere kısa süre önce hükümete sunduğu ıslahat programını bölgede daha rahat uygulayabilecek bir muhatap bulmak istiyordu. Nitekim söz konusu düzenlemeleri yapması için programın hemen yeni vali Midhat Paşa'ya gönderildiği ve Layard'ın da kısa süre sonra Suriye'ye bir ziyaret gerçekleştirdiği bilinmektedir.⁵⁶⁰ Ancak Suriye vilayetinin savaş sonrası daha da kötü bir hale geldiğini, her yerinin ayrı bir yabancı devlet tarafından paylaşıldığını, halkın da yabancılara meylinin her geçen gün arttığını belirten Midhat Paşa, bölgeye özgü bir ıslahat programı uygulanmazsa idarenin 6 ay-1 sene bile devam edemeyeceğini anlatarak ihtiyarlığı ve yorgunluğu

⁵⁵⁹ Şemseddin Sami, meseleyi şu cümlelerle aktarmıştı: "... Zira Cevdet Paşa ile rüyet olunan muhakemede kendi aleyhine neşriyatda bulunan Şam'daki bir alçak ifadatını teyid edememekle isbat-ı denaet eyledikten sonra müşarunileyh gazetemizi de afv buyurmuşlardır. Maahaza gazetemiz Matbuat Nizamnamesi hilafında hareket etmiş olmak muahezesiyle karındaşım Cevdet davayı kayb eylediği ve matbuat kanunu mucibince ceza-yı nakdiyye de hükm olunduğu halde biz yine itiraf ederiz ki Cevdet Paşa lezzeti intikam-ı merdüm-şeknane de arayan zalemeden değildirler. Muhaseme dahi merdâne olursa memnun olurlar..." (*Tercüman-ı Hakikat*, nr. 359, 27 Ağustos 1879, s. 2).

⁵⁶⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 134, 2 Aralık 1878, s. 2; nr. 392, 8 Ekim 1879, s. 2.

sebebiyle iktidar sahibi başka bir valinin buraya atanmasını isteyecekti.⁵⁶¹ Konsolosların sürekli şikâyetleri ve gazete haberlerine karşı reddiye yazmakla uğraşma hali Midhat Paşa'nın zamanında da devam eden sıradanlaşmış olaylardı.⁵⁶² Dolayısıyla Cevdet Paşa'nın görevden alınmasında hem iç hem de dış etkenlerin var olduğu kabul edilebilir. Ancak bu azlin, Paşa'nın imajını kötü etkilese de fiilen siyasî kariyerinde çok büyük bir olumsuzluk yarattığı söylenemez. Zira daha İstanbul'a dönmeden Ticaret ve Ziraat nazırlığına atanması, ölümüne kadar geçen yaklaşık 20 yıllık süreçte merkezde önemli görevler üstlenmesi ve II. Abdülhamid'in birçok konuda fikrini aldığı bir danışman olması değerini koruduğunu göstermektedir.

⁵⁶¹ Engin D. Akarlı, "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System", *Palestine in the Late Ottoman Period: Political Social and Economic Transformation*, editör David Kushner, Leiden: E.J. Brill, 1986, 82-83; İ.DH, 794/64458, 25 Ekim 1879. Midhat Paşa bu isteği üzerine daha sonra Aydın valiliğine atandı (İ.DH, 810/65431, 4 Ağustos 1880).

⁵⁶² HR.SYS, 1529/44, 21 Nisan 1879; Y.PRK.TKM, 2/46.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NAZIRLIKLARI

3.1. Adliye Teşkilatındaki Faaliyetleri

Bu başlık altında Cevdet Paşa'nın modern Adliye teşkilatının kurulması ve gelişimindeki etkisi konu bütünlüğünü bozmamak için başkanlık ve nazırlıkları birleştirilerek anlatılacaktır.

3.1.1. Birinci Dönem (1868-1870)

3.1.1.1. Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye'yi Kurması

1838'de Tanzimat'a uygun yeni kanunlar hazırlamak ve bazı davalar için bir üst mahkeme olmak üzere kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin yanında 1854'de yasama yetkilerini devralan Meclis-i Âlî-i Tanzîmat oluşturulmuş, 1861'de ise bu iki reform kurumu Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye adıyla birleştirilmişti. 1868'e gelindiğinde ise artan ticarî faaliyetler sonucu yaygınlaştırılması hedeflenen nizamiye mahkemelerinin¹ kararlarını temyiz edecek bir kuruma ihtiyaç duyulması ve Avrupalı devletlerin adlî reform yapılması uyarılarının artması üzerine meclisin iki farklı uzmanlık alanına ayrılmasına karar verildi.²

¹ Tanzimat'ın getirdiği "Osmanlı vatandaşı" kavramı ve Islahat Fermanı'nın kabul ettiği müslim-gayrimüslim ya da gayrimüslim mezhepler arasındaki ceza ve ticaret davalarına karma meclislerin bakması hükmü devlete yeni sorumluluklar yüklemişti. Bu ihtiyaç üzerine 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin 1867'de tüm imparatorluğa yayılmasıyla, eşit miktarda müslim-gayrimüslim üye ile taşrada kurulan adlî meclisler nizamiye mahkemelerinin ilk örneklerini temsil etmişti [Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu: Nizamiye Mahkemelerinin Kuruluşu ve İşleyişi (1840-1876)*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 151-153, 178-182].

² Akyıldız, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*, s. 251-254; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, s. 55-58; M. Akif Aydın, "Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye", *TDVİA*, IX, 387-388; Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, Ankara:

Hükümetin temel hedefi, 1864 Vilayet Nizamnamesi gereği kurulan idarî-adlî meclisler ile taşrada yapıldığı gibi yürütme ve yargının ayrılığı prensibini merkezde de uygulamaktı. Bu çerçevede mülkî işlere bakıp, kanun ve nizam hazırlamak üzere Şûrâ-yı Devlet ve temyiz mahkemesi görevini yapmak için de Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye kuruldu. Nizamî mahkemelerin en üst karar makamı olması planlanan Divân'ın kuruluş amacı, “umur-ı hukukiyyenin hükümet-i icraiyyeden külliyyen tefriki” ile idarecilerin davalara müdahale etmesini engellemek şeklinde tanımlandı.³ 5 Mart 1868 tarihli karar ile kurulan Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin reisliğine “liyakat ve malumat-ı kâfiyesi” nedeniyle Halep Valisi Cevdet Paşa, Şûrâ-yı Devlet'in başkanlığına ise Tuna Valisi Midhat Paşa tayin edildi.⁴ Divân başkanlığı ile Paris basınında yer alan Cevdet Paşa, seçkin hukukçu ve tarihçi sıfatıyla bu göreve çok uygun bir karakter olarak kamuoyuna tanıtıldı.⁵ Bu bağlamda 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin uygulanmasında taşradaki ilk başarılı örnekleri verdikleri bilinen iki devlet adamının merkezde kritik pozisyonlara getirilmesi hükümetin meseledeki ciddiyetini göstermesi bakımından da önemlidir. 10.000 kuruş kişisel maaşı dışında başkanlık için 35.000 kuruş daha alması uygun bulunan Cevdet Paşa'ya kısa süre sonra birinci rütbeden Osmanî nişanı verildi.⁶ Paşa, yeni görevini haber aldıktan yaklaşık 2 hafta sonra Halep'ten ayrılarak 12 Nisan'da

Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s. 135-149; *Bulletin of the Levant Herald*, 9 Mart 1868. Cevdet Paşa, Batılı devletlerin Paris Konferansı'nda Âli Paşa'ya “siz mahkemelerinizi emniyet-bahş olacak bir hâle getirdüğünüz gibi biz de ecnebi tercümanlarının umûr-ı mehâkime müdâhalesini ilga ederiz” dediğini öne sürmüştü. Aynı dönem İngiliz parlamentosunda özellikle Mısır'daki ve imparatorluğun diğer bölgelerindeki konsolosluk mahkemelerinin niteliğinin ve kapitülasyonların devamlılığının tartışılması da bu açıdan anlamlı görünmektedir (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 198; *The Ottoman Empire in British Parliamentary Debates: Extracts from Hansard*, Center for Ottoman Diplomatic History, İstanbul: The Isis Press, 2015, II, 506-519). Ayrıca Cevdet Paşa, yabancı devletlerin şikâyetlerini engellemek için ya gayrimüslimler için ayrı nizamî mahkemeler kurulması ya da din farkı gözetilmeksizin herkesin davasına bakacak nizamî mahkemelerin teşkil edilmesi gibi düşüncelerin Mustafa Reşid Paşa zamanında da ortaya konulduğunu ancak Reşid Paşa'nın zamanının çoğunun damad paşalar ile uğraşmakla geçmesi nedeniyle bu konuda kesin kararlar alınmadığını belirtmişti (Y.EE, 38/133, lef 5, s. 4). Yeni kurulan meclis sisteminin Fransa'dan ziyade Rusya ile benzerlikler taşıdığını iddia edenler de vardı. Bu girişimle, idarî ve hukukî işlerin birbirinden ayrılması ise son yıllarda yapılan en önemli reformlar arasında gösteriliyordu (*The Levant Herald*, nr. 10, 22 Nisan 1868, s. 76; nr. 13, 13 Mayıs 1868, s. 100). Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye ile Fransa'daki Cour de Cassation arasındaki benzerliklerin ve farklılıkların bir değerlendirmesi için bkz. Avi Rubin, “Legal Borrowing and Its Impact on Ottoman Legal Culture in the Late Nineteenth Century”, *Continuity and Change* 22/2 (2007): 279-303.

³ İ.DUİT, 58/51, 1 Nisan 1868, lef 3-5; Y.EE, 84/134, lef 1/2-b; Aydın, “Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye”, s. 387-388.

⁴ A.AMD, 1841/51, 5 Mart 1868; *A.DVNS.NŞT.d*, nr. 65, s. 253; *BEO.AYN.d*, nr. 800, s. 104; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 856, s. 3421; *Tasvir-i Efkâr*, nr. 567, 8 Mart 1868, s. 1.

⁵ *La Turquie*, nr. 372, 9 Nisan 1868, s. 2 (*Le Messenger de Paris*'den naklen).

⁶ İ.DH, 578/40242, 13 Temmuz 1868; 578/40246; A.MKT.MHM, 413/99; *MAD.d*, nr. 10624, s. 76; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 946, s. 3781; *Tasvir-i Efkâr*, nr. 621, s. 1.

İstanbul'a ulaştı. Usûl gereği Sultan Abdülaziz ile görüştüktan sonra adlî teşkilatın düzenlemeleriyle ilgilenmeye başladı. Divân'ın bir an önce kurulması için eski Meclis-i Vâlâ dairesinde hazırlıkları yürüttü.⁷

Divân'ın kurulma kararı muhtemelen yargı sistemindeki etkinliklerinin azalacağı düşüncesiyle bazı ilmiye mensuplarını rahatsız etmiş görünüyordu. Dönemin ihtiyaçları gereği nizamiye mahkemelerinin oluşturulması zaruretini bu çevrelere açıklamaya çalışan Cevdet Paşa “Bunca mahâkim-i şer’iyye var iken mahâkim ve mecâlis-i nizamiyye tertîbine ne hâcet var idi” sözleriyle bu girişime itiraz edenlere meşru referanslar aracılığıyla cevap vermeyi uygun buldu. Ulemâ içinde saygınlığı olan Celâleddin ed-Devvânî'nin *Risâle der Divân-ı Mezâlîm* adlı eserini *Divân-ı Def’-i Mezâlîm* adıyla özetleyip tercüme ederek, Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye için toplanan meclis-i umumîde okudu. Hz. Muhammed ve dört halife döneminden itibaren şer’î mahkemeler yanında divân-ı mezâlîmlerin de kurulduğunu, bu meclislerde verilen hükümlerin meşrû’ sayılması gerektiğini, aksini iddia edenlerin büyük imamlara karşı gelmiş olacağını ve küfre gireceğini belirten Devvânî'nin düşüncelerini destekleyici şekilde konuşmasına devam etti. Osmanlı İmparatorluğu gibi geniş bir coğrafyada artan ticaret ve işlem hacminin herkese hitap edecek yeni bir teşkilatın kurulmasını zarurî kıldığını anlattı. Devletin kuruluşundan itibaren Divân-ı Hümayun ve Kubbealtı Divânı gibi kurumların aynı işlevi gördüğünü, benzer amaçla oluşturulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin ağır bir iş yükü altında kalması ve “zamanın îcâb-ı tabîî’sîne göre” işlerin ikiye ayrılması sonucu Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin ortaya çıktığını belirtti. Kendi iddiasına göre bu konuşmadan sonra meclisteki ulemâ ve diğer kişiler Devvânî'nin sözü üzerine kimsenin bir şey diyemeyeceğini belirterek, bu düşüncelerin yayımlanıp halka duyurulmasını istemiş ancak Sadrazam Âlî Paşa bu fikri uygun bulmamıştı.⁸

Sultan Abdülaziz, hazırlıkların tamamlanmasının ardından 10 Mayıs 1868'de her iki kurumun da açılışını yapmak üzere Bâbîâli'ye giderek başkanlar ve üyeler huzurunda bir konuşma yaptı. Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye ve Şûrâ-yı Devlet'in faaliyete

⁷ İ.DUİT, 58/49, 1 Mayıs 1868, lef 1; İ.DH, 575/40040; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 870, s. 3477; nr. 879, s. 3514; nr. 880, s. 3518; nr. 881, s. 3522; *The Levant Herald*, nr. 9, 15 Nisan 1868, s. 69.

⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 89-91. Cevdet Paşa'nın tercüme ettiği metnin tamamı ve orijinal nüsha için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 85-90; Y.EE, 32/43; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 034, s. 53-60.

geçtiği haberi, Sultan'ın yaptığı konuşma, hatt-ı hümayun ve kurumların nizamname⁹ nüshaları sefirlere gönderildiği gibi basın aracılığıyla halka da duyuruldu.¹⁰ 1869'da hükümet tarafından yayımlanan *Documents Diplomatiques*'te idarî ve hukukî ihtisaslaşma ile reformlar çerçevesinde iki meclisin kuruluşuna ve nizamnamelerine de yer verildi.¹¹ İçte ve dışta büyük bir reform olarak yansıtılmaya çalışılan bu girişime biraz daha ihtiyatla yaklaşan *The Levant Herald* ise meselenin adlî boyutu üzerinde durarak yabancılara güven verecek bir sistem kurulduğu takdirde kapitülasyonlara gerek kalmayacağını, idarî ve hukukî işlerin ayrılığı, mahkemelerin kamuoyuna açıklığı ve hakimlerin meşru sebepler dışında azledilmemesi gibi teoride kabul edilen ilkelerin kararlılıkla uygulanması ve İslâm ulemâsının tekelden çıkmış, herkese hitap eden bir yapının oluşturulması gerektiğini belirtti. Başarılı Kozan ıslahatı ve Halep valiliği ile yerli ve yabancı halkın sempatisini kazanmış, liberal ve zeki bir karakter olarak yansıttığı Cevdet Paşa'nın Divân'a katkı sağlamanın beklendiğini yazdı.¹² Öte yandan Meclis-i Hass, Şûrâ-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye başkan ve üyelerinden oluşan bir heyet, hukukun üstünlüğünün ve adaletin sağlanması için çalışacaklarına dair hazırladıkları yemin mazbatasını ile işin ciddiyet ve önemini bir kez daha vurguladı.¹³

⁹ Sultan Abdülaziz'in hattı için bkz. HAT, 1648/55, 25 Nisan 1868; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 890, s. 3557. Nizamnameye göre, Divân, nizamden görülen davalar için en büyük mahkeme idi. Muamelesini beğenmediği bir davayı tekrar ilgili birime göndererek açabilirdi. Divân, ceza ve hukuk olmak üzere iki ana şubeye ayrılıyordu. Kurumda görevli 6 mümeyyiz havale edilen davaları inceleyerek ilgili daireye gönderecekti. Divân ile Şûrâ-yı Devlet üyeleri eşit olup, istifa etmedikleri ya da başka bir memuriyete atanmadıkları sürece görevlerinden alınamazlardı. İcra memurları hiçbir şekilde mahkeme sürecine müdahale edemezlerdi. Divân'ın davaları ne şekilde göreceğine dair ayrıntılı bir nizamname daha sonra Şûrâ-yı Devlet tarafından hazırlanacaktı. Davalara alenî bakacak Divân'ın, gerekli görmesi halinde gizli muhakeme yapma hakkı vardı. Nizamnamenin tam metni için bkz. İDUİT, 58/51, 1 Nisan 1868; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 890, s. 3559; *The Levant Herald*, nr. 14, 20 Mayıs 1868, s. 109.

¹⁰ Sadrazam Fuad Paşa'nın Londra Sefiri Musurus Paşa'ya gönderdiği yazı, Sultan Abdülaziz'in Bâbıâli'de yaptığı konuşmanın ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin 10 maddelik nizamnamesinin Fransızca nüshaları için bkz. HR.SFR.3, 140/1, 13 Mayıs 1868; Hayreddin, *Vesâik-i Tarihiyye ve Siyasîyye Tettebbuatı*, Beşinci kitap, s. 82-85. Sultan Abdülaziz konuşmasında, çağın gereklerine uygun düzenleme ve kanun yapmak gerekliliğine değindikten sonra Divân'ın kuruluşuyla ilgili olarak "...ve bir de emr-i mutenâ-yı muhâkemât ki hukuk-ı ibâdî yani emniyet-i can ve ırz ve mal mevadd-ı mühimmesini mihver-i layıkında idare etmek emeliyle ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye namıyla bir meclis-i müstakil daha icad olunarak anınla dahi hükümet-i şer'iyye ve kanuniyenin hükümet-i icraiyyeden tefriki esas vaz' edilmiştir" demişti. Metnin tamamı için bkz. *HH.d.*, nr. 16425; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 899, 11 Mayıs 1868, s. 3593; *Tasvir-i Efkar*, nr. 584, s. 1-2; *The Levant Herald*, nr. 13, s. 101.

¹¹ *Documents Diplomatiques*, Constantinople: Sublime Porte-Ministère des Affaires Étrangères, 1869, s. 212-223; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 1133, 20 Nisan 1869, s. 4529.

¹² *The Levant Herald*, nr. 14, 20 Mayıs 1868, s. 108; *The Levant Herald (Daily Bulletin)*, 12 Mart 1868, s. 2.

¹³ Diplomatika açısından da enteresan bir örnek olan ve Meclis-i Hass, Şûrâ-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye reis ve üyelerinin mühürlerini taşıyan mazbatada "... muhavvel-i uhde-i ubûdiyetimiz olan meham-ı seniyyeyi hüsn-i rüyet ve temşite bezl-i mâhasal-ı iktidar edip velinimetimiz efendimiz

Cevdet Paşa'nın anlatımına göre Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye ve Şûrâ-yı Devlet üyeleri, Fuad Paşa'nın tavsiyesi üzerine bazı eski meclis azalarıyla birlikte üçte ikisi müslim, kalanı gayrimüslim olacak şekilde belirlenmiş;¹⁴ Divân'a, ilmiyeden Kara Halil ve Ahmed Hilmi Efendiler gibi iyi fıkıhçılar, kabiliyetli kâtipler ve hukuk terminolojisi bilen uzmanlar alınarak kadro güçlendirilmişti. Kurumun dairelerini oluşturma yönteminden ve attığı adımlardan gururla bahseden Cevdet Paşa'nın diğer iddiası da Midhat Paşa'nın "pek ziyâde âlâyîşli" kurduğu Şûrâ-yı Devlet'in ileriki yıllarda pek çok değişikliğe uğramak zorunda kalması karşısında kendisinin gösteriş yapmadan sağlam temeller üzerine inşa ettiği Divân'ın kademeli şekilde gelişmesiydi.¹⁵ Hatıratında bu konuya değinen Sultan Abdülaziz'in son Mâbeyn Başkâtibi Mehmed Âtîf Efendi ise Midhat Paşa'nın Şûrâ-yı Devlet'i doğru bir yöntem ve düzgün memurlarla kurmasına karşılık Cevdet Paşa'nın Divân'a "Bâbîâlî'de güya kimse yokmuş gibi" Halep'ten getirttiği bazı "süfehâ"yı aldığını ve istenen seviyede sağlam kuramadığı meclisin "bozuk düzen" yola devam ettiğini belirtmişti. Devletin ve halkın beklentisine aykırı olarak Cevdet Paşa'nın sözleriyle yaptıklarının birbirine uymadığını ekleyerek de eleştiri dozunu bir kat daha arttırmıştı.¹⁶ Adetâ Cevdet Paşa'nın sözlerine cevap vermek için yazılmış bu satırlar hikâyenin tam tersinden de okunabileceğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Cevdet Paşa, Âtîf Efendi'nin iddiasını bir yönüyle doğrular şekilde, eski taşra görevlerinden tanıdığı bazı mesai arkadaşlarına Divân'ın çeşitli birimlerinde yer verdi. Bosna teftişi sırasında tercümanlığını yapan ve o dönem muhtemelen yine kendi inisiyatifiyle Halep'te Umur-ı Ecnebiye Memuru olan Wassâ Efendi,¹⁷ Halep Mektupçusu Halet Beyefendi,¹⁸ Halep İdare Meclisi Başkâtibi Şefik Efendi,¹⁹ ve Ali

padişahımız efendimize sadakatdan ve devlet-i aliyyelerinin menafî ve tezayüd-i şevketine hizmetden ayrılmayarak bu yolda olsun ifa-yı vazife-i tahdis-i nimete çalışmağa heyetce ve yegan yegan müteahhid olduğumuzu ve ol babda cenab-ı Hakk'a yemin etdiğimizizi her birimiz ayrı ayrı padişahım çok yaşa dua-yı mefruzunu tekrar ederek huzur-ı adaletnüşûr-ı hazret-i mülûkaneye arz ve beyan..." ifadeleri yer almaktaydı (*HH.d.*, nr. 19624, 10 Mayıs 1868).

¹⁴ Cevdet Paşa, Adliye teşkilatında, zaman geçtikçe bu kaideye tamamen uyulmadığını ve gayrimüslim üyelerin giderek azaldığını ileriki yıllarda itiraf edecekti (*Y.EE*, 38/46, lef 4).

¹⁵ Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 198; *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 84.

¹⁶ Mâbeyn Başkâtibi Mehmed Âtîf Efendi, *Hâtıra-i Âtîf*, s. 97.

¹⁷ İ.DH, 586/40784, 23 Ocak 1869. Divân mümeyyizliğine atanan Wassâ Efendi kısa süre sonra Mahkeme-i Nizamiye üyeliğine getirildi (İ.DH, 598/41670; A.AMD, 149/88).

¹⁸ A.MKT.MHM, 414/69, 26 Temmuz 1868. Mehmed Âtîf Efendi'ye göre Halet Bey "su-i ahlak ve etvâr ashabından" biriydi (Mâbeyn Başkâtibi Mehmed Âtîf Efendi, *Hâtıra-i Âtîf*, s. 97).

Şehbaz Efendi²⁰ gibi güvendiği adamlarla çalışmayı tercih etmesine paralel olarak Midhat Paşa da Tuna valiliği sırasında yanında bulunan birkaç memuru Şûrâ-yı Devlet'te görevlendirdi.²¹

Paşa, resmen Şûrâ-yı Devlet'tekilerle eşit sayılacak ve tayin, istifa ya da mahkumiyet yaşanmadığı sürece değiştirilmeyecek şekilde ilk aşamada 14 üye ile Divân'ı oluşturdu. Kendisinin de içinde bulunduğu müzakereler sonucu her iki kurumda da üyelere aylık 7.500'er kuruş verilmesi, reis vekillerinin üyelik maaşlarına 2.500'er kuruş eklenmesi, ilmiye, kalemiye ve askeriyeden gelen üyelerin arasındaki maaş dengesinin sağlanması, eski meclisten yazı işlerinde tecrübeli memurların yeni birimlerde istihdam edilmesi, 3 sınıfa ayrılacak yardımcı ve kâtiplere rütbelere göre maaş bağlanması kararlaştırıldı.²²

Cevdet ve Midhat Paşalar kendi dairelerinde istihdam edecekleri mümeyyiz ve hademe gibi görevlilerin seçimi konusunda ise modern ve formel bir çizgi izlemeye çalıştı. Eski meclisten kalma kabiliyetsiz görevlilerin yerine okuryazar, üniforma giyen, maaşları dışında başka yollarla para kazanmayan, iş bölümüne göre 3 sınıfa ayrılmış hademe ve odacıların atanması istekleri bu anlamda kabul edildi.²³ O dönem için Deavi nazırının aksine her iki birimin başkanının Meclis-i Vükelâ üyeleri arasında

¹⁹ İ.DH, 578/40300, 30 Temmuz 1868. Ayrıca Divân'ın zabıt kitâbetine Halep vilayeti mektubü hulefasından Atıf Efendi atanmıştı (*BEO.VGG.d*, nr. 12, 11 Eylül 1868, s. 107).

²⁰ Lütfi Efendi, Ali Şehbaz Efendi'den bahsettiği sırada isminin yanına şu notu düşmüştü: "Bu Ermeniye Cevdet Paşa Haleb'den İstanbul'a getirerek, az vakitte meydana çıkarmıştır" (Ahmet Lütfi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, yay.haz. Münir Aktepe, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, XV, 62).

²¹ Örneğin, Tercüme Odası hulefasından olup, Tuna vilayetinde görevli İsmail Bey Şûrâ-yı Devlet'e mümeyyiz olarak atanmıştı (İ.DH, 575/40067, 15 Mayıs 1868, lef 1).

²² HSD.AFT, 3/42, 14 Haziran 1868; *BEO.AYN.d*, nr. 1090, s. 99-101. Nizamnamesi gereği asgarî ve azamî üye sayıları Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye için 10/20 olarak belirlenmişti. İlk aşamada, mevcut meclis üyelerinden ve kabiliyetli devlet adamlarından Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye'ye 14 kişi üye olarak atanmış ilerde sayıların çoğaltılması öngörülmüştü. İlk aşamada Divân'a seçilen 14 kişinin listesi için bkz. *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 894, 4 Mayıs 1868, s. 3574; *Tasvir-i Efkâr*, nr. 582, s. 2. Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye için yeni görevlendirilenler, eski meclisten tayin edilenler, Meclis-i Âlî'ye sevk edilenler, vilayetten çağırılması düşünülenler ve maaşlarıyla birlikte evlerinde oturmaları ya da emekli edilmeleri uygun görülenlerin listesi ile atanması kararlaştırılan muavin ve mümeyyizlerin isimleri ve maaşları için bkz. İ.DUİT, 58/49, 1 Mayıs 1868, lef 2-3, 7; A.MKT.NZD, 691/51; İ.DH, 579/40313; 575/40077; *BEO.AYN.d*, nr. 1090, s. 238. Kuruma tayin edilen üyeler ile diğer memurların maaş tahsisatları ve düzenlemeleri ile ilgili bkz. İ.DUİT, 58/49, lef 4-5-6-7; A.MKT.MHM, 408/28, 23 Mayıs 1868; 59/1; *MAD.d*, nr. 9263, s. 34; nr. 10624, s. 76-86.

²³ A.MKT.MHM, 408/45, 25 Mayıs 1868; İ.ŞD, 9/454; *BEO.AYN.d*, nr. 1090, s. 72. Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye için 10 hademe, 3 odacı ve Şûrâ-yı Devlet için 16 hademe ve 6 odacı istihdamına karar verilmişti (İ.DH, 575/40067, 15 Mayıs 1868).

bulduğunu belirtmek Cevdet Paşa için ayrıca bir övünme aracı oldu.²⁴ Öte yandan kişisel davalara Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin, devletle şahıslar ya da memurlar arasındaki davalara Şûrâ-yı Devlet'in bakmasına karar verilmesiyle daha baştan kuvvetler ayrılığı ilkesinin ihlal edilmesi amaçla çelişkili bir durum yarattı.²⁵ Cevdet Paşa bu duruma ses çıkartamadıysa da yapılan düzenlemeleri yakından takip ettiği anlaşılan *The Levant Herald* yayımladığı bir değerlendirme yazısında, Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye ve Şûrâ-yı Devlet'in mevcut yapılarıyla uzun süre devam edemeyeceğini ve beklenen sonuçlar alınmazsa bunun Bâbîâli dışında kimseyi hayal kırıklığına uğratmayacağını yazmaktan çekinmedi.²⁶

3.1.1.2. Nizamiye Mahkemelerinde Yaptığı Düzenlemeler

Cevdet Paşa, alınan kararlar doğrultusunda Divân'ın organizasyonu ile uğraşırken yeni sistemin bir alt kademesini oluşturan nizamiye mahkemelerinin yaygınlaştırılması ve düzenlenmesi sürecine de katıldı. 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin uygulandığı bölgelerde kurulan adli meclisler sayesinde davaların çeşidine göre nasıl bir süreçten geçerek Divân'a geldiği takip edilebilirken İstanbul'da bu sistemin uygulanmaması yani üst mahkemeye sevkedilecek davalara ilk aşamada bakan ayrı bir meclisin bulunmaması işlerin birikmesine ve nihai hükümlerin gecikmesine sebep oluyordu. Bâbîâli, bunun üzerine vilayet sisteminin İstanbul'da da uygulanmasında en uygun yöntemi müzakere etmesi için Cevdet Paşa'nın başkanlığında bir komisyon oluşturdu.

²⁴ Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 199.

²⁵ A.MKT.MHM, 414/34, 22 Temmuz 1868; *BEO.AYN.d*, nr. 1138, s. 21. Ancak bu görev ayrımının hemen benimsenemediği bir süre sonra Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin kendisine havale edilen davaları görmeye yetkili olma konusunda tereddüt yaşaması ve konuyu tekrar Şûrâ-yı Devlet'e danışma ihtiyacı duymasından anlaşılmaktadır (İ.DUİT, 58/47, 16 Temmuz 1869; A.MKT.NZD, 735/13). Ayrıca acil ihtiyacı karşılamak üzere ayrıntılı bir kanun ve nizamname hazırlanana kadar memur muhakemesinin esaslarını belirleyen 9 maddelik geçici bir talimatname yürürlüğe konulmuştu (*Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 1070, 13 Ocak 1869, s. 4277).

²⁶ *The Levant Herald*, nr. 42, 30 Aralık 1868, s. 332. Muhalif kimliğiyle Londra'da yayın hayatını sürdüren *Hürriyet* ise Bâbîâli'nin vaatlerine çok alışkın olduklarını, bu meclislerin de Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye, Meclis-i Âli-i Hazâin ve Meclis-i Âli-i Tanzimat gibi arkadaşlarının akıbetine uğramayacağından emin olmadıklarını yazmıştı. Nizamnamelerinin eski meclislerinkilere benzediğini, üyelerinin birkaç yeni kişi dışında aynı olduğunu, sadece isim değiştirip yeni üye atayarak hazineye bir masraf daha çıkarıldığını öne sürmüştü (*Hürriyet*, nr. 3, 13 Temmuz 1868, s. 2-3). Yaklaşık 1 sene sonra ise "Şûrâ-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nezareti daireleri yapılan nizamları gibi karma karışık bir halde olup her dairenin vazife-i mahdudesini kendi memurları ve belki reisleri dahi bilmediklerinden şimdilik andan da sarf-ı nazar edelim" ifadelerini kullanan bir değerlendirme yapmıştı (*Hürriyet*, nr. 10 Mayıs 1869, s. 6).

Komisyon yaptığı çalışmalar sonucu hazırladığı raporda, özgün bir nüfus yapısı olan İstanbul'da vilayet nizamnamesinin aynen uygulanamayacağını ve başlangıç için bir idare meclisi kurulmasının gereksiz olduğunu belirtti. Vilayet ve mutasarrıflık merkezlerinde kurulan temyiz-i hukuk ve cinayet meclislerinin İstanbul'a özgü bir biçimde oluşturulmasını teklif etti. Buna göre, İstanbul vilayet merkezinde ve mutasarrıflıklarında meclis-i hukuk ve meclis-i muhakemat-ı cezaiye adlarıyla kendi içinde ikiye ayrılmış birer meclis kurulacaktı. Vilayet merkezindeki meclis-i divân-ı temyiz, sancaktakiler ise meclis-i temyiz-i liva şeklinde adlandırılacaktı. Meclislerdeki üyelerin yarısı hükümet tarafından, kalanı seçimle atanacaktı. Komisyon İstanbul'un yeni idarî taksimatını belirleyen 16 maddelik nizamname ve idarecilerin öngörülen maaş miktarlarını içeren ayrı bir rapor ile tasarımı yetkililere sundu. Konuyu ele alan Şûrâ-yı Devlet, adli meclislerle ilgili teklifleri uygun bulmakla birlikte idare meclislerinin kurulmasını da gerekli görerek komisyonun nizamnamesini 15 madde şeklinde tekrar düzenledi.²⁷ Meclis-i Vükelâ'da bazı küçük değişikliklerle kabul edilen teklifin Sultan Abdülaziz'in iradesi ile hayata geçirilmesi ve Zabtiye Müşiri Hüsnü Paşa'nın İstanbul valiliğine atanması uygun bulundu. Dolayısıyla Cevdet Paşa komisyon başkanlığıyla İstanbul'un yeni adli teşkilata katılımına da öncülük etmiş oldu.²⁸

Divân'ın kuruluşundan yaklaşık 10 ay geçse de tam olarak hangi davalara bakacağı ve nasıl bir yöntem benimseyeceği noktalarında devam eden belirsizlik yeni düzenlemeler yapılmasını gerektirdi.²⁹ Nizamiye sisteminin "son temyiz mahkemesi" sıfatıyla ağır bir iş yüküne sahip olan Divân'ın görevlerinin sınırlandırılması için Cevdet Paşa'nın kaleme aldığı rapor ve hazırlanan taslak nizamname Meclis-i Mahsus'ta görüşülerek yeni kararlar alındı. Buna göre Divân'ın vilayet merkezlerinde bulunan temyiz-i hukuk meclislerinden gönderilen ilamları incelemesi, "merkez-i

²⁷ Şûrâ-yı Devlet'in düzenlediği nizamname nüshası için bkz. İ.MMS, 36/1479, lef 2.

²⁸ İ.MMS, 36/1479, 7 Ağustos 1868, lef 5; Ahmed Lütfi, *Mir'at-ı Adalet yahud Tarihçe-i Adliyye-i Devlet-i Aliyye*, İstanbul: Matbaa-i Nişan Berberyan, 1306, s. 182. Yeni düzenlemeye göre İstanbul Vilayeti, İstanbul, Beyoğlu ve Üsküdar olmak üzere 3 livadan oluşacaktı. Her livada hükkâm başkanlığında toplanacak yarısı gayrimüslim toplam 8 üyeden ibaret ceza ve hukuk dairelerine ayrılan temyiz meclisi kurulacaktı. Kazalarda nâibin riyasetinde yine yarısı gayrimüslim 8 azadan oluşan deavi meclisleri bulunacaktı. Vilayet merkezinde ise hukuk ve ceza dairelerine bölünmüş divân meclisi oluşturulacaktı (Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti: Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1922)*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2008, s. 20-21). Yeni teşkilatta görevli memurların isim ve maaşları için bkz. *MAD.d*, nr. 9263, 6 Haziran 1869, s. 59.

²⁹ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 993, 22 Eylül 1868, s. 3969.

hilâfet” olan İstanbul’da davalara istinafen bakmayı sürdürmesi ve Mahkeme-i Temyiz ve Mahkeme-i Nizamiye adlarıyla iki mahkemeye bölünmesi, Mahkeme-i Temyiz’in de birer reis-i sâni başkanlığında Deavi-i Hukukiye ve Muhakemat-ı Hukukiye olarak tekrar ayrılması, Mahkeme-i Nizamiye’nin ise ayrı bir başkan sorumluluğunda, bidayeten ve istinafen dava görmesi, Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye riyaseti unvanının nezarete çevrilerek nazırının, Mahkeme-i Temyiz’e riyaset, Mahkeme-i Nizamiye’ye ise nezaret etmesi 10 Şubat 1869 tarihli irade ile uygun bulundu ve tekrar düzenlenen Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye’nin iç tüzüğü de yürürlüğe girdi. Böylece kurumu daha sistematik hale getirmeye çalışan Cevdet Paşa, Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nazırı unvanını aldı.³⁰ Kısa süre sonra istinaf mercii olarak Mahkeme-i Nizamiye³¹ de kurularak faaliyete geçti.³²

Divân’ın görev ve yetkileri belli iki mahkemeye ayrılması basında adli teşkilatın gelişimi açısından önemli bir adım olarak algılandı. Hukuk bilgisine sahip ve bağımsız hakimlerle birlikte bu ihtisaslaşmanın Divân’ın hukuksal etkinliğini arttıracığı umuluyordu.³³ Ayrıca 1869’da yayımlanan Mehakim-i Nizamiye Nizamnamesi’nde görev ve yetkileri ayrıntılı şekilde belirlenen tüm nizamiye mahkemelerinin en üst ve son karar mercinin Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye olduğu vurgulanırken Cevdet Paşa’nın

³⁰ İ.MMS, 36/1505, 10 Şubat 1869; *BEO.AYN.d.*, nr. 1136, s. 100-101; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 1091, s. 4361; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 85. Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye’nin Nizamname-i Dahilisi’nin metni için bkz. İ.MMS, 36/1505, lef 2; DA, 86/74, 10 Şubat 1869. İrade ekinde 74 asıl madde olarak görünen nizamnamenin matbu halinde 73 asıl madde bulunmaktaydı (Y.EE, 41/129, 10 Şubat 1869; 41/128; A.DVN.MKL, 7/10; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 1097;1098;1099). Cevdet Paşa’nın teklifi üzerine, Divân bünyesinde kurulacak bidayet ve istinaf mahkemelerinin kiralananan Hüsrev Paşa’nın konağına yerleştirilmesi uygun bulundu (İ.DH, 615/42871, 25 Temmuz 1870). Öte yandan bu düzenlemeler yapıldığı sırada Cevdet Paşa’nın Bağdat valiliğine, Mütercim Rüşdü Paşa’nın Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye nazırlığına atanacağı Bâbîali dedikoduları arasında zikrediliyordu (*The Levant Herald*, nr. 48, 10 Şubat 1869, s. 382).

³¹ Mahkeme-i Nizamiye’nin görevi Mahkeme-i Temyiz tarafından bozularak kendisine iletilen, istinafi olmayan mahkemelerce görülüp doğrudan doğruya istinaf edilen ve önemine binaen direkt gönderilen davalara bakmaktı (Aydın, “Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye”, s. 388). Cevdet Paşa’nın bir davanın hangi durumlarda temyize götürülebileceği ve Mahkeme-i Temyiz’in görev kapsamı hakkındaki düşünceleri için bkz. Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, 00006.

³² A.MKT.NZD, 740/106, 19 Eylül 1869; 741/81; İ.DH, 598/41695; *The Levant Herald (Daily Bulletin)*, 2 Mart 1869, s. 2; Cevdet Paşa, *Ma’rûzât*, s. 199. Mahkeme-i Nizamiye’nin başkanlığına Sadaret Müsteşarı Ferid Efendi, üyeliklerine ise Dahiliye Müsteşarı Kenan Bey, Şûrâ-yı Devlet Üyesi Ahmed Hulusi Efendi, Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye Mektupçusu Rauf Bey ve Mümeyyizi Wassa Efendi atandı (İ.MMS, 38/1557, 6 Eylül 1869; *The Levant Herald*, nr. 33, s. 254). Bu düzenlemeden kısa süre sonra Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye’nin idarî yapısında da bazı değişiklikler yapıldı. Mektubî Odası ilga edildiği gibi Mazbata Odası’nın ismi Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye Kalemi olarak değiştirilip ilgili memurlar başka birimlerde görevlendirildi. Kurumun tahsisatında da buna göre genel bir düzenlemeye gidildi (*MAD.d.*, nr. 9263, 24 Ocak 1870, s. 178).

³³ *The Levant Herald*, nr. 5, 3 Mart 1869, s. 29.

sorumluluk alanı da yeniden tanımlandı. Paşa'nın öncülüğünde yapılan düzenlemeye göre; nizamiye mahkemeleri, şer'îye, cemaat ve ticaret mahkemelerinin görev kapsamına girmeyen ceza ve hukuk davalarına bakmakla yükümlüydü. Mahkemeler bidayet ve istinaf olarak ikiye bölünüp, vilayet merkezlerindeki temyiz divânları ve livalardaki temyiz meclisleri istinafen ve kazalardaki deavi meclisleri bidayeten dava görmekle yetkili kılındı. Ayrıca her vilayet, liva ve kaza merkezinde bir ticaret mahkemesi, her köy ve nahiyede birer ihtiyar meclisi kurulması öngörüldü. Yeni nizamname çerçevesinde arzuhalcilere dilekçe formatını bildiren matbu örnekler dağıtıldı. Mahkemelere ödenecek resmî belge harçlarını belirleyen yeni tarife yapılarak bu işe de bir standart getirildi.³⁴

Cevdet Paşa, bu sınırları belirleme sürecinde Divân'ın kuruluşu sırasında yaptığı gibi nizamiye mahkemelerinin adlî sistemdeki yerinin meşruiyetini savunmayı sürdürdü. Örneğin nizamî mahkemeden verilen ilama göre borcunu ödemesi gereken bir kişinin ölümü üzerine şer'î mahkemenin tereke için tekrar ilam talep etmesine karşı çıktı. Nizamiye mahkemelerinden verilen ilam ve senetlerin diğer devlet kurumlarından alınanlar gibi resmen geçerli sayılması gerektiğini ve bu belgeleri yok saymanın işlemlerin yürütülmesini zorlaştırdığını belirterek söz konusu tavırdan vazgeçilmesini istedi. Bu itirazının o dönem haklı görülmesi üzerine ilgili nizamnamenin taşrayı da kapsayacak şekilde yeniden düzenlenmesi için irade çıktıysa da kararın, içeriğinin şer'an caiz bulunmadığı gerekçesiyle daha sonra uygulanmadığı bilinmektedir.³⁵

Paşa, düzenlemelere devam ederken Divân'ın yaklaşık 1 yıllık faaliyet raporunu ayrıntılı bir mazbata halinde Bâbîâlî'ye sunarak işlevselliğini ortaya koymaya çalıştı. Raporda Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye'den devr alınan toplamda 4.783 davanın o zamana kadar 4.391'ine bakılabildiğini, 516'sı cinayet, 756'sı cünha olmak üzere toplam 1.272

³⁴ Demirel, *Adliye Nezareti*, s. 24-25. İ.MMS, 37/1519, 25 Nisan 1869; İ.ŞD, 14/621; A.AMD, 141/16; Y.EE, 84/134, lef 1/3-a, 1/4-a. Nizamiye mahkemelerini düzenlemek üzere hazırlanan nizamnamenin tam metni için bkz. *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 1141, 1 Mayıs 1869, s. 4561-4562; nr. 1142-1143. 1864 Vilayet Nizamnamesi gereğince kurulan yeni sistemde o dönem imparatorluk 23 vilayete ayrılmıştı. Özel bir düzenleme yapılan Girit ve nizamiye mahkemesi olmayan Hicaz vilayetleri hariç 21 vilayette kurulan temyiz meclisleri ve temyiz divânları için birer reis-i sâni ve kanunî işlemlerden sorumlu memur atanması kararlaştırıldı (İ.DH, 1294/101703, 26 Mayıs 1869).

³⁵ İ.MMS, 36/1498, 10 Aralık 1868; *A.DVNSMHH.d.*, nr. 262, s. 313-314; MV, 9/2. Yapılan düzenlemeyle nizamî mahkeme tarafından çıkarılan ilam ile borçlu ilan edilen bir kişinin ölmesi durumunda şer'î mahkeme tarafından terekesi çıkartılıp önceki ilam senediyle alacaklı parasını tahsil edebilecekti. Kişinin ölmeden önce herhangi bir tahsilat yapıp yapmadığı araştırılacak ve sonuca göre alacaklı terekeye dahil edilecekti. Bu düzenleme gönderilen buyruğular ile taşrada da yürürlüğe girecekti (DA, 86/39, 11 Aralık 1868).

ceza hükmü verildiğini, 22 Ekim’de Divân’a gelen davaları cinsine göre ayırmak için kurulan Tefrik Cemiyeti’nin³⁶ yaklaşık 5 ayda 1.036 evrakı sınıflandırdığını, bazı idarî sorunlara ve teknik yetersizliklere rağmen ilk andan itibaren büyük bir gayretle çalışıldığını ve Mahkeme-i Nizamiye’nin de faaliyete geçmesiyle davaların daha hızla sonuçlandırılacağını ifade etti.³⁷ Bu bağlamda raporla birlikte sunmak üzere hazırlattığı ve basın aracılığıyla halka da duyurulan istatistik tablosu, Cevdet Paşa’nın yaklaşık 1 yıllık başkanlığı sırasında Divân’ın etkinliğini ortaya koyması bakımından incelenmeye değerdir.³⁸

³⁶ Tefrik Cemiyeti tarafından tutulan dava kayıtlarının özetleri Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye Defterleri (*DA.d*) tasnifinde 10 defter halinde bulunmaktadır.

³⁷ İ.DA, 4/73, 13 Nisan 1869; *DA.d*, nr. 2, 11 Eylül 1869, s. 599. Divân’ın daha sistematik şekilde çalışması için ise Cevdet Paşa’nın nazırlıktan alınmasından kısa süre sonra Havale ve İcra Cemiyetlerinin kurulduğu görülmektedir. Nizamnameleri için bkz. A.DVN.MKL, 9/2, 1 Kasım 1870; 9/4. Havale Cemiyeti tarafından tutulan dava kayıtlarının özetleri Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi *DA.d* tasnifinde 15 defter halinde bulunmaktadır.

³⁸ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 1148, 12 Mayıs 1869, s. 4590-91.

Tablo 2. Divân'ın Karara Bağladığı Davaların Suç ve Ceza Dağılımı³⁹

SUÇ/CEZA	Eceliyle Ölen	Muaf	Hapis	Sürgün	Geçici Kal'abend	Geçici Kürek	Müebbet Kürek	İdam	Kıyas	Toplam
Cinayete Teşebbüs	4	15	52	-	-	138	5	6	13	233
Haydutluk ve Karışıklık Çıkarma	-	-	1	-	-	12	1	36	-	50
Darb, Yaralama ve Korkutma	-	5	2	-	-	23	-	-	-	30
Hırsızlık	7	-	519	-	-	173	5	-	-	704
Kürtaj	-	-	2	-	-	1	-	-	-	3
Sahtekarlık	-	1	5	1	-	-	-	-	-	7
Irza Tecavüz	-	-	117	-	-	49	-	-	-	166
Kanuna Aykırı Hapse Atma	-	-	3	-	-	2	-	-	-	5
İftira, Kınama ve İfşa	-	-	1	1	-	-	-	-	-	2
Devlet Hazinesinden Çalma ve Rüşvet	-	-	-	1	1	-	-	-	-	2
Memura Karşı Gelme	-	-	21	1	-	-	-	-	-	22
Kundakçılık	-	-	-	-	-	9	-	1	-	10
Zararlı Yayın Yapma	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Kalpazanlık	-	-	-	-	-	5	-	-	-	5
Halka Kötü Davranma	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Rüşvet Alma	-	-	-	-	3	-	-	-	-	3
Mahkum Kaçırma	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
İflas ve Dolandırıcılık	-	-	18	-	-	-	-	-	-	18
Asayiş Bozma	-	-	5	-	-	-	-	-	-	5
Kız Kaçırma	-	-	4	-	-	-	-	-	-	4
Toplam	11	21	752	4	4	413	11	43	13	1.272

Tablo 2.'ye bakıldığında Divân'ın karara bağladığı davaların çoğunluğunun hırsızlık, irza tecavüz ve cinayete teşebbüs gibi yaygın suçlarla ilgili olduğu, suçlu bulunanlara en çok hapis ve geçici kürek cezasının verildiği ve toplamda 43 idam cezasından 36'sının haydutluk ve karışıklık çıkarma yani devletin hassas noktası olan

³⁹ Aynı tabloya göre Divân'a vilayetlerden gönderilen davaların dağılımı şu şekildeydi: Dersaadet 775, Tuna 294, Edirne 123, Bağdat 68, Selanik 76, Cezayir-i Bahr-ı Sefid 66, Kastamonu 61, Sivas 51, Konya 48, Suriye 42, Erzurum 43, Diyarbakır 26, Trabzon 24, İskodra 41, Trablusgarp 13, Bosna 117, Halep 81, Yanya 39, Ankara 35, Hüdavendigâr 60, Aydın 53, Hicaz 10, Üsküp 12 ve 2.113 dilekçe ile toplamda 4.271 evrak kuruma ulaşmıştı (İ.D.A, 4/73, 13 Nisan 1869, lef 2). Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin aldığı kararlar doğrultusunda vilayetlere ve nezaretlere gönderilen yazıların suretleri bugün Osmanlı Arşivi Bâbîâli Evrak Odası Ayniyat Defterleri Tasnifi (*BEO.AYN.d*) 1853-1869 arası defter serileri içinde yer almaktadır.

isyana teşebbüs için kullanıldığı görülmektedir. Tabloya ek verilen bilgilerde ise Divân'a ulaştırılan dava dosyalarının daha ziyade Tuna, Bosna, Suriye ve Halep gibi yeni vilayet teşkilatının başarılı bir şekilde kurulduğu bölgelerden gönderildiği dikkat çekmektedir. Dersaadet'in bu konuda başı çekmesi ise nüfus yoğunluğu ve yönetim merkezi olması hasebiyle vilayet sistemine geçiş kararının daha hızlı ve etkili uygulanması ile açıklanabilecek farklı bir olgudur. Cevdet Paşa'nın ilk aşamada, eski sistemden kalma dosyaları sonuçlandırarak birikmiş yükü hafifletmeye ve işlemlerin hızlı yapılması için davaları cinsi, yeri ve ceza türüne göre sınıflandırmaya öncelik verdiği anlaşılmaktadır.

Divân'ın formel bir yapı kazanması için yeni adımlar atmaya sürdüren Paşa, nizamî mahkemelerden verilen hüküm belgelerine standart getirmek üzere kurduğu komisyonda hazırlanan 8 maddelik nizamnamenin yürürlüğe girmesi için çalıştı.⁴⁰ Dava sürecine özel bir nizamname çıkarılmasının uzun süreceğini düşünerek kendi başkanlığında toplanan komisyonda geçici talimatname hazırlanmasını sağlayıp işlemlere hız kazandırdı. Buna göre, hırsızlık, gasp, tecavüz, zehirlenme gibi suçların yetkililer tarafından soruşturulma yöntemi, ceza zabıtlarının içeriği, olay yerindeki kişilere ve zanlıya davranma biçimi, olayın gün ve saatinin ne şekilde kaydedileceği, ifadelerin nasıl alınacağı ve dosyalanacağına yönelik ayrıntılı kurallar belirlendi. Cevdet Paşa'nın burada altını çizdiği husus söz konusu kriterlere uygun şekilde hazırlanmayan dava dosyalarının Divân tarafından kabul edilemeyeceği ve işlemlerin sürüncemede bırakılmadan zamanında bitirilmesi gerektiği idi.⁴¹

Cevdet Paşa, Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye'deki ilam ve senet gibi evrakın mümkün olduğunca sade ve anlaşılır bir dille hazırlattığını belirtmişti.⁴² Osmanlı Arşivi Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye Tasnifi içinde her biri ayrı davayı içeren gömlek serileri şekil ve içerik yönünden incelendiğinde bu iddiayı doğrulayacak daha net bir görüntü ortaya çıkmaktadır. Paşa'nın yaklaşık 2 yıllık başkanlığı/nazırlığı döneminden günümüze

⁴⁰ ŞD, 2390/46, 5 Haziran 1869.

⁴¹ HSD.AFT, 3/46, 8 Haziran 1869. Bundan ancak yaklaşık 1 sene sonra Şûrâ-yı Devlet, *Dersaadet Hukuk-ı Adliyye ve Cezaiyye Mehâkim-i Nizamiyyesi'nin Teşkilat ve Vezâifine Dair Nizamname* adıyla yeni bir düzenleme yaparak İstanbul'daki nizamiye mahkemelerinin görev ve yetkilerini belirlemeye çalışmıştı (A.DVN.MKL, 8/16, 13 Temmuz 1870). Hemen ardından *Mehâkim-i Nizamiyye Hakkında Nizamname* başlığıyla kaleme alınan metinle de ülke genelindeki nizamiye mahkemelerine yeni bir düzen getirilmişti (A.DVN.MKL, 8/24, 9 Ağustos 1870).

⁴² Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 119.

ulaşan belgelere bakıldığında; davanın kimler arasında olduğu, geçmişi, ilgili evrakın okunduğu girişiyle başlayıp, ikinci paragrafta soruşturma, gerekçe ve karar ile biten ve tek tek üyelerin imzasının ya da sadece kurumun mührünün bulunduğu mazbataların ilk aylardan itibaren düzenli bir şekilde hazırlandığı⁴³ ve hemen her davanın geçmişinin “hulasa pusulası/varakası”⁴⁴ başlıklı formlara sade bir dille kaydedildiği görülmektedir. İlk aylarda rastlanan bazı el yazılı kayıtlara karşılık Cevdet Paşa’nın formelleştirme çabalarının bir sonucu olarak “Mahkeme-i Nizamiyyesi’nin zabıt pusulası”⁴⁵, “Tefrik Cemiyeti’nin hulasa ve karar pusulası”⁴⁶, “Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye’nin davet/celb pusulası”⁴⁷, “Hukuk Dairesi’nin zabıt pusulası”⁴⁸ gibi kendi birim ve konularına özgü, antetli ve matbu belge formlarının kullanılmaya başlanmasıyla bu gelişimin hızlı bir şekilde sürdüğü anlaşılmaktadır.

Cevdet Paşa, devletin en önemli kurumlarından birinin organizasyonu ve ilgili bölümde ayrıntılı anlatılacağı üzere *Mecelle*’nin hazırlanması ile uğraşırken yıllardır merkez ve taşra görevleriyle edindiği bilgi ve tecrübesiyle bürokrasideki ağırlığını da hissettirmeye başladı. Yıllık genel bütçenin hazırlanması, Fransa’daki örneğe göre hazırlanan İcar ve Akar Nizamnamesi’nin devletin çıkarlarına uymayan maddelerinin düzeltilmesi,⁴⁹ Halep ve Suriye’nin güvenliği için alınacak tedbirlerin ve görevlendirilecek asker miktarının belirlenmesi, İzmir rıhtımının işletmesiyle ilgili sözleşme taslağının devlet hukukunu koruyacak şekilde düzenlenmesi, Bosna’da damızlık hayvan yetiştirilmesini sağlayacak yöntemler geliştirilmesi gündeminde yer alan ve fikirleri doğrultusunda çözümlenen konulardan birkaçıydı.⁵⁰ Meclis-i Mahsus’un da önde gelen katılımcıları arasında bulunuyordu.⁵¹ Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’nin anatomi sınavına Maarif Nazırı Safvet Paşa ile birlikte davet edilmesi eğitim-öğretim işleri konusunda da bir otorite sayıldığını gösteriyordu.⁵²

⁴³ DA, 26/79, 1 Kasım 1868, lef 9; 26/139; 3/104; 6/15.

⁴⁴ DA, 41/1, 17 Ekim 1869; 3/78; 3/88; 87/40; 87/41; 27/9; 67/4.

⁴⁵ DA, 41/4, 6 Mayıs 1870.

⁴⁶ DA, 43/3, 3 Nisan 1870; 43/20.

⁴⁷ DA, 26/150, 23 Ocak 1870; 27/3.

⁴⁸ DA, 25/106, 28 Temmuz 1869; 25/144. Bazı belge örnekleri için EK VIII’e bakınız.

⁴⁹ Cevdet Paşa’nın kendi el yazısıyla bu nizamname taslağı üzerinde yaptığı düzeltmeler için bkz. Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, 00007.

⁵⁰ A.MKT.NZD, 692/78, 3 Haziran 1868; 731/41; 697/51; A.MKT.MHM, 415/55; A.MKT.DA, 7/7; DA, 86/79; 84/36; *BEO.AYN.d*, nr. 1136, s. 78.

⁵¹ A.AMD.MV, 112/31, 16 Eylül 1868.

⁵² Stambolski, *Bir Osmanlı Hekiminin Anılarıyla İmparatorluğun Zor Yılları 1858-1878*, s. 161.

O dönem ilgilenmek zorunda kaldığı ilginç bir mesele de 1870’de Sultan Abdülaziz’in daveti üzerine İstanbul’a gelip ilmî konferanslar veren Afganistanlı âlim Cemâleddin Efendi’nin sürgün edilmesi oldu. Anlatımına göre, Cemâleddin Efendi’nin bir konuşmasında sanat ile peygamberliği ilişkilendirmesi üzerine Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi’nin hedefi haline gelmesi kamuoyunda huzursuzluk yaratmış, Maarif Nazırı Safvet Paşa akşam vakti kendisini konağına çağırmıştı. Paşa, yapılan görüşme sırasında, konferans metnini inceleyip Cemâleddin Efendi’nin ilgili kelimeleri farklı manalarda kullandığını belirten savunmasını dinledikten sonra gerekli düzeltme ve açıklamaları yapmasını tavsiye ettiğini, ancak Meşihat’tan gelen şiddetli itirazlara dayanılmadığı için buna fırsat kalmadan Cemâleddin Efendi’nin sürüldüğünü belirtmişti. Bu olayın bir yanlış anlaşılma sonucu yaşandığını yıllar sonra Cemâleddin Efendi’yi bir süre destekleyen II. Abdülhamid’e açıklamaya çalışacaktı.⁵³

Cevdet Paşa, muhtemelen merkezde artan etkinliğinin bir sonucu olarak yeni görevini tebrik etmekle birlikte rütbe ve nişan için aracılık yapmasını, arazi sorunlarını halletmesini ya da memuriyet ayarlamasını isteyen tanıdık mektupları almaya başladı.⁵⁴ Basında, hayır kurumları için düzenlenen balolarda yardımda bulunan devlet adamları arasında yer edindi.⁵⁵ Sarayla da arasını iyi tutmaya çalıştığı için Halep’ten getirttiği

⁵³ Y.EE, 38/93. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı’da Kültürel Modernleşmenin Odağı Darülfünun*, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2010, I, 127-130. 1870 yılında Maarif Nazırı Safvet Paşa’nın zamanında açılan Darülfünun’un kapatılma nedenlerinden sayılan bu olayın yanı sıra 1879’da Safvet Paşa’nın Berlin Sefiri Sadullah Paşa’ya gönderdiği bir mektupta yazdığına göre Cevdet Paşa’nın tavsiyesiyle açılış törenine davet edilen bir “şeyh-i cahilin” Türkçe söylenen şeyleri ayet ve hadis zannederek ellerini açması ve Şirvanîzade Rüşdü Paşa’nın bu tür şeylerin dini aşağılamak için yapıldığını öne sürmesinin yarattığı huzursuzluk da okulun faaliyetlerinin sonlandırılmasında etkili olmuştu. Ancak okulda 1872-1873 yılları arasında derslere devam edildiği ve sonraki süreçte okulun kapatıldığı anlaşılmaktadır. Bu olayların kapatılma meselesine direkt etki edip etmediği açık değildir (İnal, *Son Sadrazamlar*, II, 890; Mehmed Ali Aynî, *Darülfünun Tarihi*, haz. Aykut Kazancıgil, İstanbul: Kitabevi, 2007, s. 27-29). Safvet Paşa’nın anlatımı doğru kabul edilirse Cevdet Paşa’nın *Tezâkir* ya da *Ma’rûzât*’ta Darülfünun’un açılışı ya da kapanışı ile ilgili herhangi bir şey yazmamış olması daha anlamlı bulunabilir.

⁵⁴ DA, 86/58, 13 Ocak 1869; 62/81; 84/55; 86/80; 86/82; 86/95; 86/97; 87/59; 87/62; 87/52. Cevdet Paşa’nın artan siyasî etkinliği ile birlikte bu durumu ömrünün sonuna kadar devam edecek ve yardımları için teşekkür mektupları alacaktı. Hatta bazı kişiler isteklerini eşi Advîye Rabia Hanım aracılığıyla iletecekti (Y.EE, 142/48, 3 Şubat 1895; 142/29; 142/48; 142/54; 142/61; 142/73; 142/137; 142/189; 142/190; 142/197; 38/22). İmam ve Mekteb Hocası Mehmed Hilmi’nin, düğün masraflarında kullanmak üzere Evkaf-ı Hümayun Nezareti’nde birikmiş maaşını alabilmek için Cevdet Paşa’yı aracı yapma isteği de bu anlamda çarpıcı bir örnekti. Bazı istekçiler, Cevdet Paşa’ya olan minnetlerini portakal, havyar ya da bal gibi maddeleri kendisine göndererek göstermeye çalışıyorlardı (Y.EE, 142/58; 142/48; 142/130; 142/143). Bereketzade İsmail Hakkı da Cevdet Paşa’nın Dahiliye nazırlığı sırasında Koska’daki konağına gittiğini, memuriyet talebi üzerine Akşehir kaymakamlığına getirilmesini sağladığını şükran duyguları ile anlatmıştı (Bereketzade İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzi*, İstanbul: Tevsi-i Tıbaat Matbaası, 1332, s. 220-221).

⁵⁵ *La Turquie*, 15 Şubat 1870, s. 1.

özel dokumaları Pertevniyal Valide Sultan'a hediye ederek karşılığında değerli bir yüzük sahibi oldu. Daha sonra Valide Sultan'ın şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'ye sunmak üzere bir at aradığını duyup elindeki en güzel tayı göndererek kendisinden süslü bir kutu almayı başardı. Muhtemelen o dönem sarayla yürüttüğü iyi ilişkileri göstermek amacıyla hediyelere karşılık yazdığı teşekkürname metinlerine *Tezâkir*'de de yer vermişti.⁵⁶ Bu yoğunlukta bitirdiği *Tarih-i Cevdet*'in 6. cildinin basımı için gerekli işlemleri de o sırada başlattı.⁵⁷

Cevdet Paşa, arka arkaya gelen taşra görevlerinin ardından Divân'ın başında bulunduğu yaklaşık 2 yıl içinde merkezdeki yerini sağlamlaştırmaya çalışsa da sonunda memuriyetsiz kalacaktı. Farklı nedenlerle birçok kişinin hedefi⁵⁸ haline geldiğini söylediği bu sürecin, 1869'da Fuad Paşa'nın ölmesiyle iktidarı tek başına elinde tutmak isteyen ve gücü hazmedemeyen Âlî Paşa'nın rakiplerinden kurtulma girişimleriyle başladığını iddia etmişti.⁵⁹ Midhat Paşa'nın Şûrâ-yı Devlet başkanlığından azledilerek valilikle Bağdat'a gönderilmesinden sonra sıranın kendisine geldiğini düşünen Cevdet Paşa, Âlî Paşa'nın bir süre hocalığını yaptığı için şahsına tahammül ettiğini ancak o dönem aleyhindeki bazı kişilerin de etkisiyle aralarının iyice soğuduğunu belirtmişti. Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye'de Fransa'nın medeni kanunu *Code Civil*'in yürürlüğe konulmasını isteyen Fransa Sefiri Bourrée ile *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'yi hazırladığı

⁵⁶ MB, 935/45, 9 Temmuz 1869; 935/27, lef 6; 935/63. Teşekkürnamelerin sureti için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 91-93; MB, 935/52, 20 Temmuz 1869.

⁵⁷ İ.DH, 589/40982, 28 Ağustos 1868; A.MKT.MHM, 440/69. *Tasvir-i Efkâr* matbaasında basılan *Tarih-i Cevdet*'in 6. cildi yaklaşık 4 ay sonra kamuoyuna sunulmuştu (*Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 1187, 5 Ağustos 1869, s. 4748).

⁵⁸ Londra'dan muhalefeti sürdüren Yeni Osmanlıların yayın organı *Hürriyet*, Âlî Paşa'nın yokluğu durumunda kimin sadarete gelebileceği konusunu tartışmaya açtığı sırada yeni nesil vükelâ arasında saydığı Cevdet ve Şirvanîzade Rüşdü Paşalar için şu değerlendirmeye yer vermişti: "Bunların en söz anlayanı hala Dahiliye nazırı bulunan Şirvanîzade Rüşdü Paşa ile Cevdet Paşa'dır. Bunların ikisi de medrese görmüş mutad olan dersleri okumuş, okutmuş, riyakâr, hâris-i câh, hoş-gû, müdâhin, bî-meslek, bî-efkâr, bî-karar oldukları halde birinin Şam vakası esnasında ve Maliye Nezareti'nde ve diğerinin dahi Bosna teftişinde ve Haleb valiliğinde ne türlü hareketlerde buldukları daha unutulmadı (Değil kürsüye vaiz arşa çıksan adam olmazsın) fehvasınca bunlar dahi değil Dahiliye ve Ahkâm-ı Adliyye nezaretleri makam-ı sadareti dahi ihraz etseler yine üstlerindeki zırva [hayvan dışkı] kokusu çıkmaz" [*Hürriyet*, nr. 81, 10 Ocak 1870, s. 2].

⁵⁹ "Muahharen Fuâd Paşa kalp hastalığından fevt olcuk kânûn-ı devletin âhengi bozuldu. Âlî Paşa mastaba-i nüfûz-ı ikbâlde yalnız kaldı. Ratl-ı girân-ı ikbâli hazm edemez oldu. Artık devletde teferrüd dâ'iyesine düştü" (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 202). Cevdet Paşa, Âlî Paşa'nın halini anlattıktan sonra kendi kaleme aldığı bir kıt'a ile kanaatini pekiştirmek istemişti:

"Bezm-i meyde kusûra bakma sakın

Âlem-i âb başka âlemdir

Mey-i ikbâli hazm eden ammâ

Meşrebimce sahih âdemdir" (Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 94).

için arasının bozulduğunu, Baron Hirsch ile yapılacak Rumeli Demiryolu anlaşması taslağının 5-6 maddesine itiraz ederek Nafia Nazırı Davud Paşa'nın tekrar Paris'e gönderilmesine neden olup bazı kişilerin çıkarlarını zedelediği için Meclis-i Vükelâ'da istenmediğini⁶⁰ ve muhalif tavrıyla bir nev'i "pişmiş aşı soğuk su katmak" durumunda kaldığını anlatmıştı.⁶¹ Ayrıca ilgili başlıkta açıklandığı üzere Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi'nin de *Mecelle*'ye dair kişisel sebepler nedeniyle Sultan Abdülaziz'i kendisine karşı doldurduğunu ve siyasî gücü tek başına elinde tutan ve azline taraftar olan Âlî Paşa'nın söz konusu bahaneleri amacına ulaşmak için kullandığını dile getirmişti.⁶²

Cevdet Paşa, tüm bu iddialarının doğru olup olmadığı tartışılmakla birlikte 25 Nisan 1870'te Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye nazırlığından alınıp Hüdavendigâr valiliğine getirildi.⁶³ Ancak birkaç gün sonra bu karardan da vazgeçilerek, ömür boyu tahsis edilmiş 10.000 kuruşluk kişisel maaşıyla boşa kalması uygun bulundu.⁶⁴ Paşa, bu

⁶⁰ *Ma'rûzât*'taki iddiasına göre oylama sırasında Âlî Paşa, demiryolunun Rumeli için hayati önemi olduğunu belirterek mukavele yapılmazsa başka bir müteahhit bulmanın zorluğuna dikkat çekmişti. Cevdet Paşa bunun üzerine "evet bu bir mes'ele-i hayâtiyyedir. Lâkin bir muzır mukavele yapılırsa mes'ele-i memâtiyye olur" diyip bazı maddelerin incelenmesini isteyerek mevcut anlaşmaya itiraz etmişti (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 203). Mukavelenin tekrar gözden geçirilmesi için Davud Paşa'nın tekrar Paris'e gönderilmesini kararlaştıran ve Cevdet Paşa'nın da mühürünün bulunduğu Meclis-i Vükelâ mazbatası için bkz. İ.DUİT, 136/27, lef 18.

⁶¹ *Ma'rûzât*'ta bu bahisle ilgili daha ayrıntılı bilgiler yer alır. Cevdet Paşa, Rumeli Demiryolları mukavelesinin kabulü için Hirsch'in Nafia Nazırı Davud Paşa'ya, Âlî Paşa takımına, Kabulî Paşa'ya, Mâbeyn-i Hümayun başkitâbetine, Avusturya Başvekili Beust'a ve "aç prenslerine", Fransız sefâreti baştercümanına rüşvet vermiş ya da yüklü miktar para taahhüt etmişti. Hatta Davud Paşa, evine gelerek kendisini de ikna etmeye çalışmıştı (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 203).

⁶² Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 94-96; Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 202. Chambers, Cevdet Paşa'nın Hasan Efendi hakkındaki eleştirilerinin, ikili arasında gittikçe büyüyen kişisel düşmanlığın hesaba katılarak değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çekmişti (Chambers, "Ahmed Cevdet Paşa: The Formative Years of a Transitional", s. 55). Ali Fuad Türkgeldi ise Fuad Paşa'nın ölümünden sonra idarî yönetime ortak olan Midhat, Şirvanîzade Rüşdü ve Cevdet Paşaların, yerini dolduramadıklarını, Âlî Paşa ile fikir birliği yapamayıp bağımsız hareket ettiklerini ve Âlî Paşa'nın da "tahvil ve tebdillerine mecbur" olduğunu belirtmişti (Ali Fuad Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyasiyye*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1928, s. 99).

⁶³ İ.DH, 610/42527, 25 Nisan 1870 (23 Muharrem 1287); *Basiret*, nr. 63, s. 1. Cevdet Paşa, Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye nazırlığından azliyle Hüdavendigâr vilayeti valiliğine getiriliş tarihini 24 Muharrem 1287 olarak zikretmektedir (Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 96). Cevdet Paşa'nın yerine Mustafa Fazıl Paşa göreve getirilmiştir (A.MKT.NZD, 763/29, 26 Nisan 1870; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 1384, s. 6473). *Hürriyet* ise bazı İstanbul dedikodularına yer vererek meseleye farklı bir boyut kazandırmıştı. Cevdet Paşa'nın yerine atanan Mustafa Fazıl Paşa'nın birkaç senedir Mısır hidivliğini elde etmek için uğraştıysa da ancak Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye nazırı olabildiğini belirtip Cevdet Paşa'nın Mısır yönetimiyle ilişkileri nedeniyle azledildiği ve Âlî Paşa'nın bir süre sonra hidivi yatıştırmak için Mustafa Fazıl Paşa'yı azledip Cevdet Paşa'yı eski görevine ya da Şûrâ-yı Devlet başkanlığına getireceği iddialarını gündeme taşımıştı (*Hürriyet*, nr. 96, 24 Mayıs 1870, s. 3).

⁶⁴ A.MKT.NZD, 763/62, 30 Nisan 1870; *MAD.d.*, nr. 9264, s. 36. Sadrazam Âlî Paşa, Cevdet Paşa'nın maaşının 15.000 kuruşa yükseltilmesini teklif ettiyse de Sultan Abdülaziz'in 10.000 kuruşu uygun bulduğu anlaşılmaktadır (İ.DH, 610/42549, 29 Nisan 1870). Bir ara Cevdet Paşa'nın emekli olduğu dedikoduları çıktıysa da memuriyetinden afv edilerek evde istirahat etmesine izin verildiği şeklinde bu

süreci başta *Tarih-i Cevdet*'in 7. ve 8. ciltleri olmak üzere eser yazmakla değerlendirecekti.⁶⁵ Öte yandan ilgili bölümde anlatıldığı üzere söz konusu anlaşmadan dolayı Rumeli Demiryollarının yapım aşamasında devletin büyük zarara uğraması sonucu yıllar sonra kurulan komisyonun başına Cevdet Paşa'nın getirilmesi bu açıdan anlamlı bir kesişme sayılabilir.

Cevdet Paşa, hükümetin idarî ve hukukî işleri birbirinden ayırma ve bu bağlamda Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye'yi kurma kararının uygulayıcısı, yani bir devlet memuruydu. Ancak bu misyon kendisini, her geçen gün eski gücünü kaybetmeye devam eden ve söz konusu uygulama ile ağır bir darbe aldığını düşünen ilmiye sınıfının hedefi haline getirecekti. Öyle ki bu savunma psikolojisi, o dönemden yıllar sonra ilmiye mensubu ve vakanüvis halefi Ahmed Lütfi Efendi'nin düşüncelerinde kendini açığa vuracaktı. Cevdet Paşa'nın 1880'li yıllarda kaleme alarak kendisine gönderdiği 40. Tezkire nüshası üzerine aldığı kişisel notları, bu bağlamda muhalif tarafın düşüncelerini de öğrenme fırsatı sunmaktadır.

Lütfi Efendi, hem Devvânî'nin risalesinde belirttiği hususlara hem de Cevdet Paşa'nın nizamiye mahkemelerini savunan görüşlerine şiddeti hissedilir bir kızgınlıkla karşı çıkmaktadır. Söz konusu risalede geçen Hz. Peygamber ve Hz. Süleyman'ın gerekli durumlarda divân-ı mezalim yoluyla hüküm vermeleri durumunu peygamberliğe özgü bir ayrıcalık olarak değerlendirdikten sonra “Demek ki şer’îat-ı İslamî’de haşa bir kusur var imiş de bu usûl ile ikmal olunmuş bunu böyle yapmak yani mehâkim-i şer’iyyeden ayırmak meşru olmayan şeyin icrasına cüret üç derecede tahzîr buyurulan ve men lem yahküm⁶⁶ kıssa-i celîline karşı hareket değil mi? sözleriyle yeni sistemin meşruiyetini sorguladı. Şer’î hukukun dinî ve dünyevî meseleleri birlikte kapsadığını, muhakemelerin şeriata uygun şekilde yapılması ile gerçek adaletin yabancı devletlere de gösterilebileceğini ve bunların o zamana kadar İslâm sisteminin hakkaniyetiyle tanışmadıkları için pişman olacaklarını öne sürerek şer’î mahkeme dışında herhangi bir otorite tanımadığını belirtti. “Hakim-i şer’ olmayan şahsın hükmü meşru olur mu”, “tetkikat-ı şer’iyye kapısı kapandı mı”, “maşallah maşallah mehâkim-i nizamiyyede

haber düzeltildi. Bu dinlenme süresini ilimle uğraşıp eser yazmakla geçireceği beklentisi gazete sütunlarında yer aldı (*Basiret*, nr. 67, 3 Mayıs 1870, s. 1; nr. 69, s. 1).

⁶⁵ Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat Tarih-i Cevdet'in Siyasî Anlamı*, s. 40-41.

⁶⁶ *Kur'an*'da Maide Suresi'nin 44. ayetinin sonunda yer alıp bu sözlerle başlayan cümlenin tercümesi şu şekildedir: “Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridir” (*Kur'an-ı Kerim Meâli*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2008, s. 114).

senelerce davalar sürünmüyor mu bu ne açık mugalata”, “oh oh ne güzel adalet”, “kendi davasını kendi delili cerh ediyor” ya da “mehâkim-i şer’iyyeden başka olunca nasıl meşrû’ olur” gibi soru ve olumsuz eleştiren notlarla tavrını net bir biçimde ortaya koydu. Cevdet Paşa’nın şer’î mahkemelerin işleyişi hakkındaki eleştirileri üzerine “mahkemenin kabahati yok öyle ise erbabını ko” diyerek bir de çözüm önerisi sundu.

Lütfi Efendi’nin, Cevdet Paşa’nın Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye’nin gerekliliğini savunduğu kısma verdiği tepki ile meseleyi daha kişisel bir boyuta taşıdığı da görülmektedir. Cevdet Paşa’nın, Sultan Abdülaziz’in bu girişimine teşekkür ve dua etmek gerektiğini belirttiği noktada Lütfi Efendi, “Aferin tarik-i ilmîden çıkdım diye umum mehâkim-i şer’iyyeyi yıkmakla ahz-i sâre icrâ’nıza ne diyeyim. İhkâk-ı hukuk-ı ibad maslahatı mehâkim-i şer’iyyenin vazifesi değil mi bu vazifeyi umumiyyetle divân-ı mezkure almak ahkâm-ı şer’iyyeyi ta’ile cür’et değil mi?” cümleleri ile eski meslekdaşını ilmiyeden intikam almakla suçladı.⁶⁷ İlgili bölümde anlatıldığı üzere, hemen ardından da Cevdet Paşa’nın ilmiyeden kalemiyeye geçişinde Sadrazam Âlî Paşa’nın rolünü net şekilde vurgulayarak söz konusu değişikliği takdirle karşıladığını hissettirdi.⁶⁸ Lütfi Efendi, doğal olarak eserinde bu konudaki görüşlerini biraz daha resmî bir üslupla belirtmekle yetinmişti.⁶⁹

Cevdet Paşa, daha sonra başka bir konu üzerine yazdığı “Devlet-i aliyyede kazasker iken vezaret ile vali olan yalnız bu abd-i kemine olup bu cihetle tabii tarik-i ilmiyye gayretini güderim. Mümkün olsa hep riyasetleri ulemâ sınıfına tahsis eylerdim. Ne çare ki bu tarik vaktiyle bu yolda pek çok hizmet etmişken rütab-i ilmiyyenin nâ-ehilata tefviz olunagelmesiyle çığırından çıkıp yalnız adem kayırmak için bir meslek olmuştur. Ve sunuf-ı tebanın taşralarda nâiplerden müddet-i medide görülen yolsuz hareketler tarik-i ilmiyye ashabının enzar-ı yâr ü ağyârda kadr ü meziyetlerini imha

⁶⁷ Cevdet Paşa’nın ilmiyeden kalemiyeye geçmeden önce de *Tarih-i Cevdet*’in ilk ciltlerinde dönem ulemâsı hakkındaki eleştirel düşüncelerini ortaya koyduğu bilinmektedir (Christoph K. Neumann, “Whom did Ahmed Cevdet represent?”, *In Late Ottoman Society; The Intellectual Legacy*, editör Elisabeth Özdalga, Oxfordshire: Routledge, 2005, 120).

⁶⁸ A.VKN, 2/22, 20 Temmuz 1882, lef, 12-16; s. 21-28, 30.

⁶⁹ “...Müşârünileyh bu mecelle sebeбіle ahkâm-ı şer’iyyeyi Mehâkim-i Şer’iyye’den alup, Mehâkim-i Nizamiyye’ye tahsis eyledi. Bu münâsebetle Mehâkim-i Şer’iyye’nin işi karı-koca da’vaları ile mirâs taksiminden ibâret kaldı...Cevdet Paşa vaktile Şeyhü’l-islâm olmağa müterakkıb olduğu hâlde, hilâf-ı me’ûl haberi olmadığı hâlde, başından imâmesi alınup, vezâret şemâmesi verili-verilmiş olduğundan mahsul-i efkârını meslek-i cedidine sarf ile o yolda teferrüd için tarik-i ilmî gayreti kalmamış...” (Ahmet Lütfi, *Vak’anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, yay.haz. Münir Aktepe, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, XII, 78).

eylemiştir. Bu tariki vaz’-ı aslîsine ircâ’ etmek dahi imkansız bir hale gelmiştir ” sözleriyle ilmiye sınıfı hakkındaki düşüncelerini ortaya koyarak adetâ bu suçlamaya cevap vermişti.⁷⁰

Paşa’nın Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye ve diğer nizamiye mahkemelerinin düzenlenmesindeki rolü, dönemin ihtiyaçlarını karşılayan ve standart getirmeye çalışan bir sistemin yaratıcısı ve uygulayıcısı şeklinde tanımlanabilir. Bu pozisyonun günümüzde Batılı modern-seküler/klasik-dinî çizgisi üzerinde ayrıştırıcı bir yaklaşımla değerlendirilmeye çalışılması pratiğe teori uydurma ve süreci, sonuçları bilerek yeniden inşa etme çabası gibi görünmektedir. Zira devletin bu dönemde Batılılaşmak ya da sekülerleşmekten ziyade bütün bir şekilde hayatta kalma çabasında olduğu çok açıktır. Dolayısıyla yabancı müdahalesine fırsat vermeyecek güvenilirlikte, imparatorlukta tüm unsurlara hitap edecek yeni yapının hibritliği tuhaf karşılanmaması gereken bir rasyonellik barındırmaktadır.⁷¹ Bu hal, ileride anlatılacağı üzere Cevdet Paşa’nın birçok adli faaliyetinde bireysel karşılığını bulmaktadır.

Paşa’nın ilmiyeden yetişmiş Tanzimat ilkelerini benimseyen bir bürokrat olarak uygulamalarına uygun şekilde yarattığı meşru zeminde, devlet politikasının gerekliliklerini yerine getirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Önceki yıllarda reform meclislerinde bir meşruiyet aracı olarak kullanılan ilmiyeli Cevdet Efendi ile İslâm hukuk sisteminde kurumsal karşılığı olmayan bir yapının ilmiye mensuplarınca kabul görmesi için geçerli referanslar bulmaya çalışan kalemiyeli Cevdet Paşa’nın tek ve aynı amaca hizmet ettiğinin altını çizmek gerekir. Halep’te vilayet teşkilatını düzenlediği sırada, bölgede gayrimüslim azlığı nedeniyle meclis üye ve mümeyyizlerinin nüfus miktarına göre yarıya kadar bu unsurlardan seçilmesi düzenlemesini yapan da şer’î mahkemelerde olduğu gibi nizamiye mahkemelerinden verilen ilamların resmen geçerli sayılmasını isteyen de aynı kişidir. Dolayısıyla Lütfî Efendi’nin iddia ettiği gibi Cevdet Paşa’yı eski meslektaşlarıyla ters düştüğü için bu organizasyonu yöneten duygusal bir karakter yerine zaman, mekan ve politikanın gereklerini uygulayan bir devlet memuru olarak değerlendirmek daha makul görünmektedir. Ayrıca yukarıda anlatıldığı üzere Cevdet Paşa’nın başkanlığında biçimlenen Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye ve nizamiye

⁷⁰ Y.EE, 31/27, 31 Aralık 1881, s. 5.

⁷¹ Bu yapının ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Avi Rubin, “Ottoman Judicial Change in the Age of Modernity: A Reappraisal”, *History Compass* 7/1 (2009): 119-140.

mahkemeleriyle ilgili düzenlemelerin Şûrâ-yı Devlet, Meclis-i Vükelâ ve Sultan'ın iradesi gibi karar mekanizmalarının onayıyla hayata geçirildiği unutulmamalıdır. 45 yaşında, yasama ve yürütme kuvvetlerinin ayrılmaya çalışıldığı kritik noktada, kendisini ilk kez merkezî ve yeni bir kurumun başında bulan Paşa'nın devlet tecrübesi ve hukuk bilgisi çerçevesinde yapmaya çalıştıklarının tıpkı görevden alınışında olduğu gibi üstlerinin inisiyatifine bağlı kaldığı göz önünde bulundurulmalıdır.

3.1.2. İkinci Dönem (1875-1876)

Bu başlık altında, Cevdet Paşa'nın ikinci Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye nazırlığı dönemindeki faaliyetleri ve yeni adli düzenlemeleri denetlemek üzere çıktığı kısa Rumeli gezisi anlatılacaktır.

3.1.2.1. Adliye Nezareti'ne Geçiş Sürecini Yönetmesi

1875 yılında Esad Paşa hükümetinde Maarif nazırlığını sürdüren Cevdet Paşa, Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci defa sadrazam olmasından 4 ay sonra, 30 Kasım'da Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nezareti'ne atandı.⁷² Usûl gereği Maarif Nazırı Safvet Paşa ile birlikte Mâbeyn'e giderek yeni memuriyeti için Sultan'a teşekkür edip ertesi gün de Hassa Ordusu Müşiri Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi ile görüştü.⁷³ O sırada, tasvir ettiği pek iç açıcı olmayan manzaraya göre Mahmud Nedim Paşa, tamamen Rusya Sefiri Ignatiev'in etkisine girmiş,⁷⁴ esham faizlerinin yarıya indirilmesiyle iç ve dış

⁷² İ.DH, 712/49783, 30 Kasım 1875; *A.DVNS.NŞT.d*, nr. 70, s. 270-271; *Takvim-i Vekayi*, nr. 1772, s. 1; *Basiret*, nr. 1674, s. 1. Cevdet Paşa o dönem Mahmud Nedim Paşa ile ilişkisini şu sözlerle tanımlamayı tercih etti: "Mahmud Paşa'nın evvelki sadâretinde kendüsüne hâlisâne refâkat eylemek istedim; zarar gördüm. Bu kerre kendüsünden sakınarak ve çekinerek refâkat eyledim; zararı olmadıktan başka sene-i mezbûre Zi'l-ka'desinin ikisinde me'mûriyyet-i çâkerânem Adliyye Nezâretine tahvîl ile iltifât gördüm" (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 222).

⁷³ *Basiret*, nr. 1675, 2 Aralık 1875, s. 1; *Vakit*, nr. 165, s. 1; nr. 166, s. 1; *La Turquie*, nr. 279, s. 1.

⁷⁴ Sir Henry Elliot ise o dönem Mahmud Nedim Paşa'nın ilk sadaretindeki kadar General Ignatiev'in etkisinde olduğunu düşünmüyordu. İkili arasındaki ilişkiyi tam itaatle hizmet etme şeklinde tanımlamıyor, Ignatiev'in hükümetin attığı bazı adımları kendi etkisine yormayı alışkanlık edindiğini belirtiyordu [Uygar Aydemir, "Mahmud Nedim Pasha Critique of the Tanzimat Bureaucracy: State Modernization, Political Strife, Great Power Intervention", (Doktora Tezi: Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), s. 146-147, 156]. Mahmud Nedim Paşa da faizlerin yarıya indirilmesi kararının, uzun müzakereler ve İngiliz Sefiri Elliot ile yapılan gizli görüşme sonucunda mecburen alındığını, Ignatiev'in kendisine haber verilmeden böyle bir adım atılmasını ve sadece İngiltere ve Fransa ile görüşülerek bu ilanın yapılmasını protesto ettiğini yazmıştı [Mahmud Nedim Paşa, *Üss-i İnkılaba Ait Müdafâ'anâme*, vr. 60-61 (a-b)].

piyasa karışmış ve Avrupa'da Osmanlı Devleti aleyhine bir hava oluştuğunu gören Rusya, bu fırsatı yayılımcı politikasına hız vererek kullanmıştı.⁷⁵

Cevdet Paşa, bu girişimden *Tezâkir* ya da *Ma'rûzât*'ta bahsetmese de Mahmud Nedim Paşa, muhtemelen aylardır süren Hersek krizini de çözmeye yardımcı olacağı düşüncesiyle adlî, malî, idarî ve askerî alanlarda düzenlemeleri kapsayan yeni bir ıslahat programının hazırlanmasına öncülük etti. Cevdet Paşa'nın da yer aldığı Meclis-i Vükelâ'da yapılan toplantılar sonucu, kaynaklarda "Ferman-ı Alî", "Islahat Ferman-ı Alîsi" ya da "Islahat-ı Adliyye Hakkında Şeref Sadır Olan Ferman-ı Alî" adlarıyla geçen 11 Aralık 1875 tarihli belge ile program yürürlüğe girdi. Büyük bir bölümü adlî ıslahata ayrılrsa da bu metin, vergilerin adaletli dağıtımı ve toplanması, gayrimüslim vatandaşlara ayin ve arazi-emlak alım-satım serbestisi, ticaret ve ziraatin geliştirilmesi, bedel-i askerî ve nakdînin düzenlenmesi gibi temel meselelere vurgu yapmasıyla Tanzimat ve Islahat fermanlarının tamamlayıcısı fakat aynı zamanda bunlarda çözülmesi öngörülen çoğu problemin devam ettiğini gösteren bir itiraf da sayılabilir.⁷⁶

İleriki yıllarda farklı bir konuda hazırladığı raporunda meseleye değinen Cevdet Paşa'ya göre ise bu düzenleme ile gayrimüslimlere 1856 Islahat Fermanı'nda verilen hukuksal haklar teyit edilmiş ve "usûl-ı müsaade-kâri" biraz daha genişletilmişti.⁷⁷ *La Turquie* fermanının uygulanmasıyla daha eşitlikçi, anayasal ve bütünleştirici bir devlet idaresi kurulacağına dair ümidin tazelendiği yorumunu yaparken,⁷⁸ *Vakit* adaletin işleyişi meselesinin "cidden ve hakikaten nazar-ı dikkat ve itibara alındığı" kanısındaydı.⁷⁹ Ferman'ın öngördüğü ıslahat programı tüm taşra idarecilerine gönderildi.⁸⁰ Mahmud Nedim Paşa, bu fermanın gereklerinin uygulanıp işlerin denetlenmesi için ilk sadaretinde yaptığı gibi, kendi başkanlığında Meclis-i İcraat adıyla bir ıslahat komisyonu kurdu.⁸¹ Cevdet Paşa resmî kadrosunda yer almasa da bazen

⁷⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 146-147.

⁷⁶ Y.PRK.A, 1/72, 11 Aralık 1875; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1326, I, 68; Salih Münir Paşa, *Geçmiş Zamanlar*, s. 494-495. Ferman-ı Alî'nin tam metni için bkz. *A.d.*, nr. 2675, s. 1-2; *Takvim-i Vekayi*, nr. 1776, s. 1-3; *La Turquie*, nr. 288, s. 1.

⁷⁷ Y.EE, 39/2.

⁷⁸ *La Turquie*, nr. 289, 16 Aralık 1875, s. 1-2.

⁷⁹ *Vakit*, nr. 172, 8 Ocak 1876, s. 1.

⁸⁰ İ.DH, 714/49946, 12 Ocak 1876; 715/50022; A.MKT.UM, 1448/87; *Basiret*, nr. 1703, s. 1; *Vakit*, nr. 194, s. 1.

⁸¹ Komisyonunda, ikinci başkan Emin Paşa, üyeler Ali Paşa, Ali Şefik Bey, Logofet Beyefendi, Bulgar ileri gelenlerinden Yorgaki Efendi, Esham-ı Umumiyye Emîni Ohannes Efendi, Kuyumcuyan Bedros Efendi ve başkâtip Tefvik Bey bulunuyordu (*A.d.*, nr. 2675, 15 Aralık 1875, s. 3). Meclis-i İcraat'ın fermanında

ıslahat komisyonuna başkanlık ederek devlet işlerine yardımcı olurken bazı günler de devlet adamlarının konaklarında yapılan akşam toplantılarına katılarak bu sürece katkı sağladı.⁸²

Ferman'ın adli teşkilatı ve dolayısıyla Cevdet Paşa'yı ilgilendiren esas kısmı devlet otoritesine meşru zemin oluşturması gereken nizamiye mahkemelerinin ıslahına "katiyen" karar verilmesiydi.⁸³ Cevdet Paşa'nın yeni adli sistemin temellerini attığı 1868'den 1875'e gelindiğinde ortaya çıkan tablonun pek de tatmin edici olmadığı bu metinde itiraf ediliyordu. Bidayet, istinaf ve temyiz mahkemelerinin görev sınırları arasındaki belirsizliğin ve işlemlerindeki düzensizliğin ortadan kaldırılması, hakimlerin dış müdahalelerden korunması ve geçerli sebep olmadan azledilmemesi ve hukuk bilgisine sahip, kabiliyetli kişilerin memuriyetlere atanması gibi maddelerin burada da yer alması bazı problemlerin devam ettiğini gösteriyordu.

Yeni ıslahat programına göre ise Mahkeme-i Temyiz'in, Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye'den ayrılarak ayrı bir birim haline getirilmesi, ceza, hukuk ve ticaret kısımlarına ayrılan Mahkeme-i İstinaf'a yeni başkan ve üyeler atanması, Ticaret Nezareti bünyesindeki Divân-ı İstinaf'ın ve diğer ticaret mahkemelerinin Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye'ye bağlanması, mahkeme üye ve reislerine, gerekmedikçe azl ya da tebdil edilmeyeceklerini bildiren birer berat verilmesi ve kendilerine özgü bir emeklilik yönetmeliği yapılması mevcut sorunlara yeni çözümler olarak öne sürüldü.⁸⁴ Özellikle hakimlerin bağımsızlığı prensibinin ciddiyetle gündeme alınması önemli bir kazanım olarak yorumlandı ve adli sistemin ıslah edilebileceğine yönelik ümitleri tazeledi.⁸⁵

belirtilen çeşitli hususlarda hazırladığı kararname, mazbata, talimat ve nizamnameler ile ilgili irade suretleri için bkz. *A.d.*, nr. 2675; 2676; 2677; 545, 546.

⁸² *Basiret*, nr. 1691, 21 Aralık 1875, s. 1; nr. 1722, s. 1; *Vakit*, nr. 169, s. 1.

⁸³ 1870 yılında Cevdet Paşa'nın nazırlıktan ayrılışından sonra nizamiye mahkemelerinin düzenlenmesiyle ilgili iki nizamname daha hazırlanmıştı. 8 Ağustos 1870 tarihli "Mahkeme-i Nizamiyye Nizamnamesi" ve 13 Aralık 1871'de yürürlüğe giren "Mehakim-i Nizamiyye Nizamnamesi" adıyla yapılan düzenlemelerle mahkemelerin tanımı, görev ve yetki sınırları ile dereceleri belirlenmişti. 1871'de yapılan düzenleme 1879'da hazırlanan "Teşkilat-ı Mehakim Kanunu"na kadar cari kalmıştı. Dersaadet'teki mahkemeler ise ayrıca "Dersaadet Hukuk-ı Adliyye ve Cezaiyye Mehakim-i Nizamiyye Teşkilatı Nizamnamesi" ile yeniden yapılandırıldı. Cevdet Paşa'nın ikinci Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye nazırlığına kadar geçen 5 sene içinde yapılan 12 değişiklikle 10 farklı devlet adamı bu göreve getirilmişti [Demirel, *Adliye Nezareti*, s. 27-29; Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricâli (1839-1922)*, s. 2].

⁸⁴ *HH.d.*, nr. 27743, 30 Kasım 1875; *İ.DUİT*, 57/57; *İ.DH*, 712/49821; *A.MKT.NZD*, 1214/36; *A.AMD.MV*, 13/43; *Takvim-i Vekayi*, nr. 1775, s. 1-2; *La Turquie*, nr. 284, s. 1. Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye bünyesinde yapılan diğer memur değişiklikleri ve yeniden atamalar için bkz. *Takvim-i Vekayi*, nr. 1780, 2 Ocak 1876, s. 1.

⁸⁵ *La Turquie*, nr. 285, s. 2.

Paşa'nın ilk adli başkanlığı zamanında olduğu gibi hükümetin yeni sisteme dair ideal ve beklentileri yüksekti. Yine işin uygulayıcı sorumluluğunu üstlenen Cevdet Paşa, adli teşkilat tarihi açısından da bir dönüm noktası sayılan Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nezareti'nin Mahkeme-i Temyiz'in bünyesinden çıkarılmasıyla fiilen Adliye Nezareti'ne dönüştürülmesi sürecini yönetti. Kaynaklarda isim değişikliğine özgü bir karara rastlanmamakla birlikte Demirel'in de ifade ettiği gibi⁸⁶ adli ıslahat kararının alındığı Adalet Fermanı'nın yayımlanmasından sonra "Nezaret-i Celile-i Adliyye" ya da "Adliyye Nezareti" ibareli antet ve mühürlerin belgelerde kullanıldığı bilinmektedir.⁸⁷ Fermanın ilan edildiği 11 Aralık'dan 1 gün sonra kaleme alınan belgede önce "Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nezareti" yazılıp sonradan "Divân-ı Ahkâm" ifadesinin üzerinin çizilmesi, 3 gün sonra ise bunun antet ve mühürlerde görülmesi Cevdet Paşa'nın bu değişikliği hemen uygulamaya koyduğunu göstermektedir.⁸⁸ Dolayısıyla adli işlerin ihtisaslaşması sürecinde 1875'te yaşanan bu değişimin, kurumun temellerini atan Cevdet Paşa'nın nazırlığı sırasında gerçekleşmesi kişisel kariyeri açısından anlamlı bir kesişme sayılabilir.

Cevdet Paşa, fermanın öngördüğü şekilde, meclislerin nasıl ıslah edilebileceğini belirlemek üzere kendi başkanlığında İstanbul'daki nizamiye mahkemesi reislerinin katıldığı bir toplantı düzenlediği gibi aynı günlerde İngiltere, Rusya, Avusturya ve Fransa sefaretlerine yaptığı ziyaretlerde bu konudaki beklentileri öğrenmeye çalıştı.⁸⁹ Adli ıslahat programı kapsamında nizamiye mahkemelerinde görev yapan başkan ve üyelerin işbilir ve kabiliyetli olması için 8 vilayet merkezindeki temyiz meclislerine yeni başkanlar atadı ve İstanbul'daki ceza ve hukuk mahkemelerinde görevli

⁸⁶ Demirel, "Adliye Nezareti" unvanının fermanın yayımlanmasından sonra Aralık ayı içerisinde belgelerde kullanıldığını belirtmesine rağmen kuruluş tarihini 1876'dan başlatmaktadır. Yazarın bu tercihi yapmasında referans aldığı belge tarihlerinin Aralık sonu (28) ve Ocak başı (4) olmasının yanı sıra 1876 Devlet Salnamesi'nde "Adliye Nezareti" unvanının yer almasını daha ikna edici bulması muhtemeldir [Demirel, *Adliye Nezareti*, s. 31-32]. Ancak izah edildiği üzere fermanın yayımlanmasından 1 gün sonrasında (12 Aralık) "Adliye Nezareti" ibaresinin kullanılmaya başlandığı bilinmektedir. Dolayısıyla bu fiilî dönüşüm için 1875 tarihini kullanmanın daha doğru olduğu kanaatindeyiz.

⁸⁷ İ.DA, 17/728, 15 Aralık 1875, lef 1; *Basiret*, nr. 1674, 1 Aralık 1875, s. 1.

⁸⁸ A.DVN, 345/1, 12 Aralık 1875. Ancak dönüşümün keskin bir şekilde gerçekleşmediği birkaç ay daha bazı belgelerde "Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nezareti" bazılarında ise "Nezaret-i Celile-i Adliyye" ya da "Adliyye Nezareti" hitaplarının kullanılmasından anlaşılmaktadır (A.MKT.UM, 1446/12, 27 Şubat 1876; İ.DA, 17/733, lef 1; MF.MKT 33/63). Hatta bu düzenlemeden aylar sonra bile "Divân-ı Ahkâm" ibaresinin üstü çizilerek aynı düzeltmenin yapıldığı belgeler görmek mümkündür (A.AMD, 184/64, 18 Ekim 1876).

⁸⁹ *Basiret*, nr. 1683, 12 Aralık 1875, s. 1; nr. 1690, s. 1; *Vakit*, nr. 181, s. 1; *La Turquie*, nr. 287, s. 1; nr. 294, s. 1.

memurların birçoğunu değiştirdi.⁹⁰ Eski mesai arkadaşlarından Vahan Efendi'yi Adliye müsteşarlığına ve Ali şefik Bey'i temyiz mahkemesi üyeliğine getirdi.⁹¹

Cevdet Paşa'nın adlî düzenlemelerde öncelik verdiği madde, mahkemelerle ilgili şikâyetlere neden olan etkenleri ortadan kaldırmak ve kamuoyunda iyi bir izlenim bırakmaktı. Alacaklıları mağdur etmemeleri için icra memurlarını uyarması, vilayetlerdeki meclis-i temyizlerde işlerin hızlandırılması için kâtip sayısını arttırması, mahkeme başkanlarının davaları yürütme biçimini yeniden düzenleyen bir emri taşraya göndermesi, ceza davalarındaki yoğunluğu azaltmak ve işlerin hızlıca görülmesini sağlamak amacıyla Dersaadet Bidayet Mahkemesi bünyesinde yeni bir ceza şubesi kurması, daha sonra bu kısmı da cinayet ve cünha bölümlerine ayırması, birikmiş davaların hızlıca sonuca bağlanması için özel bir komisyon oluşturması, İstanbul'daki mahkemeleri ve adlî memurları denetlemekle görevli teftiş memurları ataması ve avukatlar (dava vekilleri) için ayrıca bir nizamname ile ücret tarifesi hazırlatması bu kapsamda uyguladığı tedbirler arasındaydı.⁹² Arazi Kanunnamesi'ne eklenmek üzere arazideki ağaçların tasarruf hakkını şer'î hukuka uygun şekilde yeniden düzenleyen ek bir madde yapılması⁹³ ve yeni adlî teşkilata uygun şekilde davalara bakacak nitelikli memur yetiştirmek amacıyla Mekteb-i Sultanî bünyesinde açılan Mekteb-i Hukuk'un nizamnamesi ve ders programının oluřturulması⁹⁴ da gündeminde yer alan önemli meseleler oldu.

⁹⁰ İ.DH, 714/49928, 4 Ocak 1876; 714/49930; 715/49991. Vilayetlerdeki temyiz divânı başkanları için 5 maddelik talimat da hazırlanmıştı. Metni için bkz. *A.d*, nr. 2675, 26 Aralık 1875, s. 7; *La Turquie*, nr. 300, s. 1.

⁹¹ İ.DH, 712/49810, 8 Aralık 1875; 714/49964.

⁹² İ.DH, 721/50309, 24 Nisan 1876; 714/49930; 721/50298; *BEO.AYN.d*, nr. 1138, s. 209; *Journal des Débats*, 13 Ocak 1876, s. 2; *Takvim-i Vekayi*, nr. 1781, s. 2; *Vakit*, nr. 185, s. 1. Teftiş memurlarına özel hazırlanan 13 maddelik nizamname metni bkz. A.AMD.MV, 19/10, 10 Şubat 1876. Müfettişler Eski Sadaret Müsteşarı Mustafa Efendi, Teşrifatçı Kâmil Bey, Temyiz Mahkemesi üyeleri Muhtar ve Gabriel Efendiler ile Sadık Bey olarak seçilmişti (*La Turquie*, nr. 295, 23 Aralık 1875, s. 1). Avukatlar için 40 ana ve 1 ek maddeden oluşan nizamname ve 12 maddelik ücret tarifesi için bkz. *Takvim-i Vekayi*, nr. 1787, 7 Şubat 1876, s. 1-2; nr. 1788, s. 1-2; nr. 1789, s. 2-3; nr. 1790, s. 1-2; *Basiret*, nr. 1729, s. 2-3; *La Turquie*, nr. 30, s. 2.

⁹³ C.ML, 679/27860, 17 Aralık 1875; 162/6812.

⁹⁴ Mekteb-i Sultanî bünyesinde açılan Mekteb-i Hukuk'un bu dönemde oluşturulan nizamname, ders programı ve faaliyetleri için bkz. Ali Adem Yörük, "Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2008), s. 23-29.

3.1.2.2. Rumeli Teftişi

Adlî ıslahat düzenlemeleri ile uğraşan Cevdet Paşa, Hersek'teki isyanın şiddetlenerek Bulgaristan tarafına da yayılmaya başlaması sonucu siyasî gündeme yoğunlaştı. Olayların büyümesi üzerine meseleyi ele alan Avusturya, Almanya ve Rusya, Andrassy Notası olarak da bilinen 5 maddelik bir belgeyi hükümete sundu. Bâbîâli, bu önerileri kabul etmek ya da reddederek isyanın tüm maddî ve manevî sorumluluğunu üstlenmek şıklarından ilkinin tercih etti. Bu kararı durumun hassasiyetine uygun üslupla Avrupa'daki Osmanlı elçilerine bildirecek metin Cevdet Paşa'nın başkanlığında toplanan bir heyet tarafından hazırlandı. Ancak teklifi kabul etmeyen isyancılar devletin tavrını taviz verme olarak değerlendirip saldırılarını daha da arttırdı.⁹⁵

Hükümet, krizin çözümüyle ilgili uluslararası girişimlerini sürdürürken bir yandan da ıslahat programına uygun olarak iç idaredeki şikâyet sebeplerini ortadan kaldırmaya çalışıyordu. Bu kapsamda taşradaki adlî ve idarî meclis üyelerinin seçim usûlünü yetkiyi doğrudan halka verecek şekilde değiştiren yeni bir düzenleme yaptı.⁹⁶ Seçilecek üyelerin miktarını, fiziksel ve bilişsel vasıflarını belirleyen ayrıca bir talimatname de hazırlanarak iş ince ayrıntılarına kadar planlandı.⁹⁷ Cevdet Paşa'nın iddiasına göre ise Mahmud Nedim Paşa, bu düzenlemeyi Rusya Sefiri Ignatiev'in etkisiyle ve Bulgarları yatıştırmak için ve onlara “müsâ'adeli suretde” yapmıştı. Ancak nizamname metninde bu düzenlemenin sadece Bulgarlara özgü yapıldığına dair herhangi bir ibareye rastlanmadığı gibi Meclis-i İcraat'ın, o dönem devletin genel

⁹⁵ İ.DUİT, 138/10, 11 Şubat 1876; Henry G. Elliot, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, London: John Murray, 1922, s. 208-209. Söz konusu maddeler; Hristiyanların serbestce ayin yapmaları, iltizam usûlünün kaldırılması, çiftçilerin arazi tasarrufu durumlarının iyileştirilmesi, ıslahatın icraasını denetlemek üzere bölgede müslim-gayrimüslim üyelerden bir meclis oluşturulması ve vergi gelirlerinin bölge ihtiyaçlarına ayrılması idi. Söz konusu 5 maddenin 3'ü adalet fermanının içeriğine uygundu. 4. maddenin merkezde kurulan Meclis-i İcraat ile uygulanmış olduğu düşünülüyordu. Hatta daha sonra taşrada da bu meclisin şubeleri mahiyetinde icra komisyonları kurulması kararı alınacaktı. 5. maddenin değiştirilerek kabul edilmesi mevcut şartlarda daha uygun bulundu (İ.DUİT, 138/10, lef 2). Avrupa'daki Osmanlı elçilerine gönderilmek üzere Cevdet Paşa'nın öncülüğünde hazırlanan metin için bkz. İ.DUİT, 138/10, lef 9.

⁹⁶ A.MKT.UM, 1445/87, 27 Şubat 1876. Düzenlemeye göre; meclis üyeleri hiçbir baskı altında kalmadan halkın özgür iradesiyle seçilecek, muhakeme sırasında hiç kimse himaye edilmeyecek ya da davalar kasıtlı olarak geciktirilmeyecek, devletin belirlediği usûl ve nizama göre hareket edilecek, reis dahil olmak üzere tüm üyelerin eşit oy hakkı olacak, davalar ilgili talimata göre hızlıca görülerek uzun süre hükümsüz bırakılmayacak, müslim-gayrimüslim ya da gayrimüslimlerin kendi aralarındaki davalara gerekirse nizamiye mahkemeleri bakabilecek, hazırlanan hüküm mazbataları ilgili bölgenin diline çevrilebilecekti (A.DVN.MKL, 13/15, 8 Mart 1876; *A.d.*, 2675, s. 21).

⁹⁷ İ.MMS, 53/2371, 27 Aralık 1875, lef 1. “İntihab-ı azaya dair talimat-ı umumiyedir” başlıklı ve 8 maddeden oluşan düzenlemenin tam metni için bkz. *A.d.*, nr. 2675, 27 Aralık 1875, s. 6; *La Turquie*, nr. 4, s. 1.

idaresini ıslah için birçok nizamname ve talimatname hazırladığı da arşiv belgelerinden takip edilebilmektedir.⁹⁸

Bu çerçevede yeni adlî düzenlemelerin uygulanışını denetlemekle görevlendirilen Cevdet Paşa, ilk sadaretindeki Maraş'a gönderilme hikâyesine benzer şekilde, Mahmud Nedim Paşa'nın, gümrüklerin idaresini bir sarraf şirketine devretme meselesine muhalefet ettiği için meclis üye seçimi nizamnamesinin uygulanışına nezaret etmek ve Bulgaristan'ın genel durumunu öğrenmek bahanesiyle kendisini Rumeli teftişi ile İstanbul'dan uzaklaştırdığını öne sürmüştü.⁹⁹ Sultan Abdülaziz'e sunulan ilk sadaret arzında ise ıslahat fermanı gereği nizamiye mahkemelerini düzenlenmek ve yeni nizamnameye uygun şekilde meclis üyelerinin seçiminde iyi bir örnek oluşturmak üzere Cevdet Paşa'nın 10-15 günlüğüne Edirne'ye gönderilmesi teklif edilmişti. Bu isteğin onaylanmasından 6 gün sonra görev alanını Tuna vilayetini de kapsayacak şekilde genişleten ikinci arzda, Paşa'nın konumu gereği 1 aydan fazla İstanbul'dan uzak kalamayacağı için gerekli hazırlıkları önceden yapmak üzere Tuna vilayetine birini göndermesi ve Edirne'de işi bittikten sonra buraya geçerek meseleyi hızlıca halletmesi uygun bulunmuştu.¹⁰⁰

Bu durumda Cevdet Paşa'nın uzaklaştırılma iddiasına karşılık genel ıslahat politikasının parçası olarak adlî reformun kararlılığını göstermek isteyen hükümetin, daha önce Rumeli görevlerinde bulunmuş, Lofçalı bir Adliye nazırı sıfatıyla kendisini ön plana çıkarmış olma ihtimali de göz önüne alınmalıdır. Nitekim Cevdet Paşa'nın

⁹⁸ İdarî-adlî meclisler hakkında bu düzenlemelerin yapıldığı sırada vilayet merkezleri, kaza ve livalarda da birer ticaret ve ziraat meclisi kurulması kararı alınmıştı (C.İKTS, 17/846, 6 Nisan 1876). Vilayet merkezlerinde Dersaadet'teki Meclis-i İcraat'a şube olmak üzere defterdarların başkanlığında toplanmak, müslim-gayrimüslim eşit üye ile oluşturulmak ve merkezle doğrudan yazışma yetkisine sahip bulunmak üzere icraat komisyonları kurulması da bu dönemde uygulanması öngörülen bir düzenleme idi (A.MKT.UM, 1446/66, 1 Mart 1876). Genel idarenin ıslahı için yapılan düzenlemelerin bir kısmı için bkz. *A.d.*, nr. 2675. Ayrıca Islahat Fermanı ve Arazi Kanunnamesi'ne aykırı olarak gayrimüslim vatandaşlara arazi ve emlak alım-satımı konusunda gösterilen farklı muamelelerin ve çekincelerin ortadan kaldırılması için de 3 maddelik bir düzenleme yapılarak şikâyetler yok edilmeye çalışıldı (İ.MMS, 54/2379, 2 Şubat 1876, lef 3). "Arazi hakkında fıkraat-ı nizamiyye" için bkz. *A.d.*, nr. 2675, 26 Ocak 1876, s. 9.

⁹⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 148; *Ma'rûzât*, s. 225. Lütfi Efendi de Cevdet Paşa'nın Rumeli teftişiyle merkezden uzaklaştırılmasını *Tezâkir*'deki genel anlatımına uygun olarak Abdülaziz'i hal' ekibinin kendisine emniyet etmedikleri sebebine bağlamıştı. Zaman ve darbe ekibi konusunda küçük bir kafa karışıklığı yaşadığı anlaşılan Lütfi Efendi'nin Cevdet Paşa'nın teleolojik anlatımının etkisinde kaldığı görülmektedir (Ahmet Lütfi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, XV, 75). Mahmud Celâleddin Paşa ise Cevdet Paşa'nın gönderilme sebebini "intihabata nezaret ve suret-i hafiyede teftiş-i ahval-i memleket" şeklinde tanımlamıştı (Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, I, 69).

¹⁰⁰ İ.DH, 714/49955, 16 Ocak 1876; 715/49984; A.MKT.NZD, 1202/71; *Takvim-i Vekayi*, nr. 1784, s. 1; *Basiret*, nr. 1713, s. 1; *La Turquie*, nr. 49, s. 1.

görevlendirilişi yabancı basında da Adliye nazırı olarak yeni adli reformların bölgede hızlıca uygulanmasını sağlamak olarak yansıtılmıştı.¹⁰¹Fermanın ortaya koyduğu genel ıslahat politikasından hiç bahsetmeden meseleyi muhalif kişiliğinden dolayı uzaklaştırıldığı iddiasıyla sınırlayan Paşa'nın hikâye biçimi ise diğer taşra görevlerine karşı genel tavır ve değerlendirmeleriyle birlikte düşünüldüğünde şüpheli bir anlam kazanmaktadır.

Cevdet Paşa, Adliye Müsteşarı Vahan Efendi'yi vekil bırakarak, 5 Mart'ta oğlu Ali Sedad ve kayınbiraderi Neşet Beyler ile birlikte yola çıktı ve Edirne'ye ulaştıktan sonra ailesine iyi olduklarını haber verebildi.¹⁰² Filibe üzerinden Sofya'ya kadar gidip tekrar Edirne'ye döndü. Kendi anlatımına göre Tuna ve Edirne vilayetlerindeki kazalarda karşılaşılan sorunlar halledildikten sonra sancak ve vilayet merkezindeki meclislerin oluşturulması kolaylaşmıştı. Sofya ve Filibe'de bizzat, Tuna'nın diğer kazalarında ise gönderdiği emirlerle üye seçim işlemlerini organize etmeye çalıştı. Sofya'da mahallî yöneticilerin devlete bağlılıklarını arttırmak amacıyla Müslüman ve Hristiyan ileri gelenlerinin rütbe ve nişanlarla taltif edilmesini sağladı.¹⁰³ Öte yandan eşi Adviye Rabia Hanım'a gönderdiği mektuplar aracılığıyla evin geçimini, borçlarının ödenmesini ve paranın idareli kullanımını sağlamaya çalışıyordu.¹⁰⁴

Rusya'nın Bulgarları isyana teşvik ettiğini düşünen Cevdet Paşa, Mahmud Nedim Paşa'nın Ignatiev ile gizlice müzakere etme ihtimaline karşı bölgede uygulanacak tedbirleri yazıyla Bâbîâlî'ye göndermek yerine yetkililere bizzat anlatmak için hemen İstanbul'a dönmeye çalıştığını belirtmişti.¹⁰⁵ Bu noktada akla gelebilecek bir soru, Reşid Paşa'nın İngiltere Sefiri Canning ile yakın ilişkisine büyük bir eleştiri getirmeyen ve Kırım Savaşı'nda İngiltere ve Fransa'nın desteğini alıp devleti kurtararak büyük bir diplomatik maharet gösterdiğini belirten Cevdet Paşa'nın, Mahmud Nedim

¹⁰¹ *La Liberté*, 22 Ocak 1876, s. 1.

¹⁰² Y.EE, 142/27, 9 Mart 1876; 142/77; 142/222, lef 10; *La Turquie*, nr. 53, s. 1; nr. 54, s. 1; nr. 57, s. 1.

¹⁰³ İ.DH, 720/50260, 8 Nisan 1876; 721/50295; A.MKT.NZD, 1214/80; *Sabah*, nr. 9, s. 3. Cevdet Paşa yoğun gezi temposu içinde ailesine mektup yazacak zamanı bulamamış bu durumu eşi Adviye Rabia Hanım'a şu şekilde açıklamıştı: "...Edirne'den Filibe'ye gidip orada bir gece kaldıktan sonra Pazarcığa gittik. Orada dahi bir gece kaldık. Ferdası Sofya'ya gittik. Pazarcık ile Sofya'nın arası yirmi dört saattir. Bir günde vardık. Burada ise demiryolu yok. Hemen İskenderun ile Haleb'in arası kadar bir yoldur. Bir günde Pazarcığa gidildi. Orada olan işlerimiz bitdikden sonra yine Sofya'dan bir günde Pazarcığa gelindi. Bade Filibe ve Edirne'ye geldik. Bu cihetle mektub yazmağa vakit olmadı" (Y.EE, 142/7).

¹⁰⁴ Y.EE, 142/222, 21 Mart 1876, lef 11.

¹⁰⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 151.

Paşa'nın Ignatiev ile olan ilişkisini devletin menfaatine yönlendirip başarılı bir sadaret dönemi geçirmesi durumunda da aynı tavrı takınıp takınmayacağıdır.¹⁰⁶

Cevdet Paşa, Ruscuk tarafına gitmeye gerek görmediği için Edirne Valisi Mehmed Akif Paşa ile alınması gerekli tedbirleri müzakere ettikten sonra yola çıkıp 8 Nisan'da, yani ayrılışından yaklaşık 1 ay sonra İstanbul'a geri döndü.¹⁰⁷ Eşi Advıye Rabia Hanım'ın diğer taşra görevlerinde de görüldüğü gibi yanına gitme isteğini bu sayede geri çevirebilmişti.¹⁰⁸ İstanbul'a dönüş yolunda, Mirliya Süleyman Paşa'nın yazdığı *Tarih-i Âlem* kitabının 1. cildini değerlendirip yanlışlarını kendisine bildirmeyi de ihmal etmedi.¹⁰⁹ Bir yandan da sıbyan mekteplerinde okutulmak üzere hazırladığı *Kavâ'id-i Türkiyye* adlı eserinin vilayetlere dağıtımını devam etmekte ve *Tarih-i Cevdet*'in 9. cildinin basımı da tamamlanmaktaydı.¹¹⁰

The Times'ın Filibe muhabirinin anlattıklarına göre Cevdet Paşa'nın bu kısa gezisi Bulgarların üzerinde iyi bir etki bırakmamıştı. Makalenin yazarı, Cevdet Paşa'nın bölgeye ulaştığı anda ilk iş olarak maaşı için belli bir miktarı ayırması yönünde muhasebeciyi uyardığını ve bölge hakkında bilgi toplamaktan ziyade satranç ya da tavlâ oynamakla vakit geçirdiğini öne sürmüştü. Paşa'nın, bir davayı temyiz etme taleplerini geri çevirdiği Bulgarlara, daha fazla özgürlük istiyorlarsa Amerika'ya gitmekte özgür olduklarını söylediğini de eklemişti. Muhabirin iddiasına göre bu muameleler bölge Bulgarlarının hafızalarından uzun süre silinmemişti.¹¹¹

Hükümet, Hersek meselesini sulh yoluyla ve idarî tedbirlerle çözmek istese de ne uygulanmaya başlanan ıslahat programı ne de Cevdet Paşa'nın bölgeye gidişi

¹⁰⁶ Nitekim Mahmud Nedim Paşa, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra emekli İngiliz diplomat Richard Wood ile yaptığı konuşmada, devletin Rusya ile yapacağı bir savaşı kaldıramayacağını gördüğünü, yenilgi halinde toprak ve prestij kaybedileceğini, Rusya'nın Bulgaristan için istediği bazı imtiyazları vererek savaştan kaçınılabileceğini düşündüğünü ve 93 Harbi yenilgisi sonuçlarının bu fikirlerini desteklediğini belirtmişti. Mutlak bir yıkım ve yenilgiden ülkesini korumayı denediği için Rus olmakla itham edildiğini de sitemkar bir dille eklemişti (Aydemir, "Mahmud Nedim Pasha Critique of the Tanzimat Bureaucracy: State Modernization, Political Strife, Great Power Intervention", s. 213).

¹⁰⁷ *A.d.*, nr. 485, 8 Nisan 1876, s. 55; A.MKT.MHM, 480/48.

¹⁰⁸ Cevdet Paşa, Advıye Rabia Hanım'ın kızları Emine Semiye'nin rahatsızlığı için hava değişikliğine ihtiyaç duyduğu gerekçesiyle yanına gitme isteğini, Emirgan ya da Üsküdar'a geçebileceğini ve kendilerinin de birkaç güne döneceğini belirterek reddetmişti (Y.EE, 142/74, 3 Nisan 1876).

¹⁰⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 148-151.

¹¹⁰ İ.DH, 714/49968, 18 Ocak 1876; MF.MKT, 35/55; 35/56; 35/57.

¹¹¹ *The Times*, nr. 28913, 11 Nisan 1877, s. 5. Doktor Hristo Stambolski, 1871'de Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın konağındaki bir toplantıda, Cevdet Paşa'nın Bulgarları Türklerin kan kardeşi saydığını ve devletin Bulgarlara iyilik yaparak aslında bunu Türklerin kardeşlerine yaptığını söylediğini kaydetmişti (Stambolski, *Bir Osmanlı Hekiminin Anılarıyla İmparatorluğun Zor Yılları 1858-1878*, s. 212).

beklenen etkiyi göstermedi. Karadağ, isyanı teşvik etmeye ve silahlı saldırı faaliyetlerinde bulunmaya devam ederken başta Rusya ve Avusturya olmak üzere yabancı devletler Osmanlı Devleti'nin askerî bir müdahalede bulunmasına karşı görünüyordu. Ancak Cevdet Paşa'nın da yer aldığı Meclis-i Vükelâ, barış taraftarı olmakla birlikte tedbir amaçlı İşkodra'daki kuvvetlerin arttırılmasını ve Hersek'te yeniden asker tertip edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Nitekim Sultan Abdülaziz de bu fikre katıldığından olası askerî müdahale için hazırlıklar başlatıldı.¹¹²

Cevdet Paşa, kısa süre sonra beklemediği bir şekilde Suriye valiliğine atandı.¹¹³ Rumeli teftişi gibi bu görevini de muhalif tavrına bağlayarak aktarmayı tercih etmişti. Mahmud Nedim Paşa'nın, gümrüklerin idaresinin bir şirkete verilmesi konusunda olumsuz tavır gösterdiği için kendisini Meclis-i Vükelâ'dan çıkarmak amacıyla Suriye valiliğine atadığını öne sürmüştü. 1878'deki Suriye valiliğine getirilmesiyle ilgili yazdıklarına benzer şekilde, İstanbul'daki huzursuz ortamdan uzaklaşacağı için bu memuriyetten memnun kaldığını belirtmişti. Halkın mevcut sıkıntılardan saltanat makamını sorumlu tuttuğunu ve Sultan Abdülaziz'in uyarıları dikkate alacak durumda olmadığını,¹¹⁴ Mahmud Nedim ve Hüseyin Avni Paşaları kastederek devletin bir müfsid ile hainin elinde kaldığını, kendisinin her iki grubun da dışında bulunduğunu ve sarayı, akıbetin kötü olduğu konusunda uyardığını iddia etmişti. Gümrüklerin idaresi hakkında istediği kararın çıkmasını sağlayan Mahmud Nedim Paşa'nın, anlaşmanın imzalanacağı gün çıkan softa ayaklanması sonucu sadarettten azledildiğini ve kendisinin de Sadrazam Rüşdü Paşa'nın inisiyatifiyle Maarif nazırlığına getirildiğini belirtmişti.¹¹⁵ Sonuç olarak 17 Mayıs'ta Maarif'in başına getirilen Cevdet Paşa'nın yaklaşık 6 ay süren Adliye nazırlığı giderek artan siyasî kriz ve idarî karışıklığın gölgesinde sona erdi.

¹¹² İ.DUÏT, 143/34, 7 Mayıs 1876; İMTZ (04), 5/136; Salih Münir Paşa, *Geçmiş Zamanlar: II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi*, s. 102-105.

¹¹³ İ.DH, 722/50359, 7 Mayıs 1876. Cevdet Paşa'nın Suriye valiliğine atandığı sırada Adliye Nezareti'ne Safvet Paşa'nın, Maarif Nezareti'ne Evkaf nazırlığı ile birlikte Kemal Paşa'nın getirilmesi uygun bulunmuştu (*Takvim-i Vekayi*, nr. 1812, 9 Mayıs 1876, s. 1).

¹¹⁴ Cevdet Paşa, Sultan Abdülaziz'in kamuoyu fikriyle ilgili düşüncelerini şu şekilde aktarmıştı: "Halbuki Sultan Abdülaziz Han hazretlerine bir husûsdan dolayı «beynen'n-nâs güft-gûyu mûcib olur» denildikde, «nâs dediğiniz bizimkiler ise anların hükmü yok, ecnebiler ise anlara da hekim ve mühendis gibi Hristiyanları karşı tutarsınız» demiş olduğu işâ'a olunmuş ve bu da ezhân-ı âmmeye dokunmuş idi" (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 227).

¹¹⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 151-153; *Ma'rûzât*, s. 227-230; Hüseyin Hıfzı, *Sultan Aziz Devri, Dersaadet: Kitabhane-i Askeri*, 1326, s. 19-20. Cevdet Paşa'nın, ayaklanma sırasında Mahmud Nedim Paşa'nın ayakkabısız olarak Bâbîâli'den kaçtığı iddiası Basiretçi Ali Efendi tarafından da tarihe not düşülen ilginç bir ayrıntıydı (Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul'da Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme*, Dersaadet: Matbaa-i Hüseyin Enver, 1325, s. 43-44).

Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci sadaretinde, daha güçlü bir pozisyonda Adliye nazırı olan Cevdet Paşa ilkinde görüldüğü gibi yine önemli devlet işlerinin içinde yer aldı. Her ne kadar kendi hayat hikâyesinde bu hususa değinmekten kaçınsa da yukarıda anlatıldığı gibi adlî ıslahat çerçevesindeki faaliyetleri, komisyon ve meclislerdeki konumu, Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci sadaretinin sadece devlet adamları arasındaki çekişmeler, malî ve siyasî kriz ve Rus entrikalarından ibaret olmadığını göstermektedir. Söz konusu iddiaların doğruluğu tartışılmakla birlikte Meclis-i İcraat'ın idarî, malî, adlî birçok konuda teorik düzenlemeler yaptığı arşiv belgelerinden takip edilebilmektedir. Bunların Mahmud Nedim Paşa'nın azlinden sonra ne kadar uygulanabildiği ayrı bir araştırma konusu olsa da ıslahat çabasının kişisel çatışma ya da işbirliğinden daha kapsamlı bir amaca yöneldiği anlaşılmaktadır. Cevdet Paşa'nın Mahmud Nedim Paşa'nın sadaretlerindeki faaliyetlerde aldığı rolü geçiştirmeye ya da kendisine muhalefet ettiğini vurgulamaya yönelik anlatımı ise her iki sadaret döneminin başarısız akıbeti dikkate alındığında taktiksel bir kendini inşa etme çabası gibi görünmektedir.¹¹⁶

3.1.3. Üçüncü Dönem (1876-1877)

Bu başlık altında Cevdet Paşa'nın üçüncü Adliye nazırlığı sırasındaki faaliyetleri, Kanun-ı Esasî'nin ilanı ve 93 Harbi'nin başlaması sürecinde ilgilendiği önemli devlet işleri anlatılacaktır.

1876 yılı, Hersek isyanı, Sırbistan-Karadağ savaşı, art arda yaşanan padişah değişiklikleri ve gittikçe kötüleşen Rusya krizi ile birlikte yeni sıkıntılar çıkmadan bitmesi beklenen bir zaman dilimi olmuştu. Maarif nazırlığı görevini sürdüren Cevdet Paşa ise II. Abdülhamid'in tahta çıkışından yaklaşık 1,5 ay sonra, 16 Ekim'de Sadrazam Mehmed Rüştü Paşa hükümetinde Adliye nazırlığına getirildi. Devletin sükunet ve istikrara ihtiyaç duyduğu bu kritik dönemde adlî teşkilatın başında ve dolayısıyla Meclis-i Vükelâ'da yerini almıştı. İlgili kararda, hastalığı nedeniyle mahkemelerin daha iyi ve hızlı hizmet verebilmesi için gerekli ıslahatı yapamayan Halil Şerif Paşa'nın

¹¹⁶ Cevdet Paşa, bu ikinci Divân başkanlığı/nazırlığı dönemiyle ilgili anlatımında daha ziyade dönemin siyasî olaylarına, devlet adamları arasındaki çekişmelere ve Rus politikasına yer verdiği için, ne o dönem girişilen genel ıslahat ne de bu kapsamdaki adlî düzenlemeler kendisine pek yer bulamamıştı. *Tezâkir*'de bu dönemdeki adlî faaliyetleriyle ilgili anlatımı "Ticaret Nezâreti'ne merbut olan mehâkim-i ticâret dahi bu kerre Adliye Nezâreti'ne rabt u ilhaak buyruldu" cümlesiyle sınırlı kalmıştı (Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 146).

yerine Cevdet Paşa'nın "derkar olan malumat ve ehliyetine mebni" atandığının belirtilmesi sorumluluğunun ağırlığını ortaya koydu.¹¹⁷ İngiltere Sefiri Henry Elliot, bu görevlendirmeyi Dışişleri Sekreteri Henry Stanley'e bildirirken, Cevdet Paşa'nın yetenekli bir adam olduğunu ve geleceğin muhtemel sadrazamı sayıldığını belirterek devlet adamları arasındaki yerinin altını çizmişti.¹¹⁸

Cevdet Paşa'nın yaklaşık 3 ay süren bu Adliye nazırlığında hükümetin ana gündem maddesi, Hersek isyanı sonucu ortaya çıkan ve Rusya'nın başını çektiği uluslararası siyasî krizi en makul şartlarda çözmektir. Uzun yıllardır atılan adımların ve hazırlanan kamuoyu algısının bir sonucu olmakla birlikte sorunu halletmek için düşünülebilen en hızlı hamle Kanun-ı Esasî'yi ilan etmektir. Cevdet Paşa, anayasa komisyonunun hazırlık çalışmaları sırasında Şûrâ-yı Devlet Başkanı Midhat Paşa ile bazı konularda ters düşüklerini ve çıkan bir tartışma sonucu aralarının bozulduğunu belirtmişti. Hatta kısa süre sonra Rüşdü Paşa'nın yerine sadrazam olan Midhat Paşa'nın Meclis-i Vükelâ'da yapılan bazı düzeltmeleri uygulamayıp Şûrâ-yı Devlet'te kaleme alınan nüshayı aynen Sultan'a onaylatarak anayasayı ilan ettirdiğini öne sürmüştü.¹¹⁹ Ancak sayısı bugün dahi tam olarak belirlenemeyen Kanun-ı Esasî taslakları üzerinde Namık Kemal, Safvet Paşa ve diğer devlet adamlarının da düzenlemeler yapması ve II. Abdülhamid'in Midhat Paşa'nın sunduğu tasarımı bazı maddelerin değiştirilmesi isteğiyle geri çevirmesi gibi gelişmeler bu sürecin tek kişi tekelinde hızlıca yürütülebilecek kadar basit olmadığını göstermektedir.¹²⁰ İsmail Kemal Bey de Kanun-ı

¹¹⁷ İ.DH, 732/60029, 16 Ekim 1876; *A.DVNS.NŞT.d*, nr. 73, s. 8; *BEO.AYN.d*, nr. 1138, s. 237; *Vakit*, nr. 347, s. 1; *La Turquie*, nr. 240, s. 1.

¹¹⁸ Sir H. Elliot to the Early of Derby, nr. 843, 18 Ekim 1876, London: *House of Commons Parliamentary Papers: Correspondence Respecting the Affairs of Turkey (1877)*, No. 1, 1877, s. 578.

¹¹⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 168.

¹²⁰ Selda Kaya Kılıç, "1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı", *OTAM 4* (1993): 571-573; Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, Baltimore: The John Hopkins Press, 1963, s. 53-54; Jean-Henri Abdolonyme Ubigini, *La Constitution Ottomane du 7 Zilhidjé 1293*, Paris: A. Cotillon&Cie, 1877, s. 11-12. Ayrıca Kanun-ı Esasî'nin taslakları üzerinde yapılan düzenlemeler ve tartışmalar için bkz. Seydi Vakkas Toprak, "İlk Osmanlı Anayasasının Hazırlık Aşaması ve Midhat Paşa'nın Hazırladığı Kanun-ı Cedid", *Osmanlı'dan Cumhuriyete Sosyo-Kültürel Siyasî Yansımalar: Prof.Dr. Ali İhsan Gencer Anısına*, yay.haz. Gülden Sarıyıldız, Fatma Ürekli, Recep Karacakaya, Nermin Ersoy Hacısalihoğlu, İstanbul: Derin Yayınları, 2015, 437-445; Aylin Koçunyan, *Negotiating the Ottoman Constitution 1839-1876*, Leuven: Peeters, 2018; A.AMD, 184/67, 22 Ekim 1876. Eğinli Said Paşa ise II. Abdülhamid'in önce anlaşmazlık yaratan 113. maddenin çıkarılmasını emrettiğini daha sonra madde üzerinde kendisi düzeltme yaparak metne son halini verdiğini ve bunun temize çekildikten sonra aynı gün Kanun-ı Esasî'nin ilan edildiğini yazmıştı [*III. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hâtırâtı I-II (1876-1880)*, haz. Davut Erkan, İstanbul: Bengi Yayınları, 2011, s. 102-103].

Esasî'yi hazırlayan komisyonda jüri usûlü mahkemenin tartışıldığı son oturuma katıldığını, hürriyet yanlısı kesimin yanı sıra İslâm hukukunda otorite sayılan Cevdet Paşa'nın da bu fikri desteklediğini ancak kendisinin, jüri yönteminin kanuna ciddiyetle riayet eden ülkelerde uygulanabileceğini söylemesi üzerine ilgili maddeden vazgeçildiğini belirterek uzun hazırlık ve müzakere sürecine bir örnek daha vermişti.¹²¹

Cevdet Paşa'nın kendi mührünün de bulunduğu, ilandan iki gün önce toplanan heyetin mazbatasında anayasanın çeşitli aşamaların ardından son haliyle arz edildiği belirtilmişti.¹²² Ayrıca Midhat Paşa'nın anayasa ilan edilmeden bir gün önce Sultan'a sunduğu arzda, yanlışlıkla unutulmuş 11. maddedeki fıkranın eklenmesi ve bazı kelimelerin değiştirilmesi sonucu temize çekilen nüshanın Meclis-i Hass-ı Meşveret mazbatasıyla birlikte gönderildiğini belirtmesi de bu iddiaya şüpheyle bakılmasını gerektirmektedir.¹²³ Cevdet Paşa'nın bu çıkışının altında, o dönem büyük bölümü tamamlanan *Mecelle*'nin öncüsü bir Adliye nazırı sıfatıyla Kanun-ı Esasî'nin hazırlanışında yeterince etkin ve ön planda olamamasının yarattığı hayal kırıklığının var olduğu düşünülebilir. O dönem, aynı umutvar ifadelerin altında kendi mührü de bulunmasına rağmen *Tezâkir*'de, Kanun-ı Esasî'yi mevcut dar boğazdan bir çıkış yolu olarak gören Midhat Paşa ve destekçilerini “budala” şeklinde tanımlaması¹²⁴ ve anayasaya güvenerek saltanata karşı “pek ağır” davranmakla itham etmesi de aynı psikolojinin ironik yansımaları gibi görünmektedir.¹²⁵

¹²¹ *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s. 97-98.

¹²² “...layiha-yı maruza şu mülahazalara göre müzakere ve tedkik ve ara-yı müttehede-i acizanemize tevfikân iktiza eden mevaddı tashih olunarak nüsha-yı mübeyyezesi leffen arz ve takdim kılındı...” (Y.EE, 71/39, 21 Aralık 1876).

¹²³ İ.MMS, 55/2510, 25 Aralık 1876.

¹²⁴ Heyetin hazırladığı mazbatanın son kısmında Kanun-ı Esasî için yazılı “... ve mesele-i hazıradan dolayı hüsemâ-yı devletin maneviyat ve amâl-ı sehifelerine karşı saltanat-ı seniyyenin bekâhahı olan devlet ve milletler indinde ve sunuf-ı tebaa beyninde tesirat-ı hasenesi görülecek ıslahat-ı azime olup...” ifadelerinin altında Cevdet Paşa'nın da mührü vardır (İ.MMS, 55/2510). Hatta konferansın toplanmasından önce anayasal düzene geçileceğine dair genel bir beklentinin oluştuğu ve böylece Rusya dışında Avrupa'da anayasal sisteme geçmeyen bir ülkenin kalmayacağını gündeme geldiği de bilinmektedir (*La Turquie*, nr. 269, 21 Kasım 1876, s. 1). Sadrazam Midhat Paşa'nın başkanlığındaki komisyonun diğer bir ürünü de Meclis-i Umumi'yi kuracak mebusların seçimiyle ilgili geçici bir talimatname hazırlamak oldu. Cevdet Paşa hem komisyonda hem de Meclis-i Vükelâ'da bu metne onay verenler arasındaydı. Yine Kanun-ı Esasî'yi ilan ettiği için II.Abdülhamid'i tebrik etmek üzere hazırlanan mazbatada da mührünü görmek mümkündür (İ.DUİT, 91/9, 29 Ekim 1876, lef 9; Y.EE, 71/37, 23 Aralık 1876). 7 maddelik talimatname metni için bkz. İ.DUİT, 91/9, lef 1; *Takvim-i Vekayi*, nr. 1844, 6 Kasım 1876, s. 1-2.

¹²⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 168.

Ali Haydar Midhat'ın ifadesine göre ise Cevdet Paşa, anayasanın ilan edilmemesi için son ana kadar direnenlerin başında gelmişti.¹²⁶ Hangi tarafın gerçekte ne düşündüğü ve iddiasının doğru olup olmadığı tartışılmakla birlikte Kanun-ı Esasî'nin ilan sürecinde yaşananlardan sonra iki devlet adamı arasındaki insanî ilişkilerin düzeltilemeyecek seviyede bozulduğu¹²⁷ ilgili yerlerde anlatıldığı üzere sonraki gelişmelerden de takip edilebilmektedir. Cevdet Paşa'nın söz konusu iddiaları kaleme aldığı sırada Adliye nazırı, Midhat Paşa'nın ise Taif'te sürgünde olduğu göz önüne alınırsa ithamların cüretkâr dili daha da anlam kazanmaktadır.¹²⁸ Konjonktür gereği bu sürecin içinde yer alsa da Kanun-ı Esasî'nin ilanının 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı gibi ağır bir felaketi engelleyemediğini bilen biri olarak Cevdet Paşa'nın etkenleri sonuca uygun şekilde ön plana çıkarabileceğini ve kurgulayabileceğini düşünmek de mümkündür.

Cevdet Paşa, devletin yeni bir düzene evrildiği ve siyasî anlamda tehlikeli bir eşikte bulunduğu sırada esas sorumluluğu olan adlî işlerin yanı sıra genel idarî

¹²⁶ "...efkâr-ı fesadcuyanesini meydana koymak için bir zaman taharri etmekde olan Adliye Nazırı Cevdet Paşa herkesden evvel meydana atılarak «madem ki makam-ı mualla-yı saltanata bir padişah-ı akil cülus etmiştir o halde Kanun-ı Esasî'nin ilanına lüzum kalmamıştır» gibi hezeyanlarda bulunmuş olduğundan..." (Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret*, s. 188). Midhat Paşa'nın damadı Vefik Bey'in aktarımına göre Midhat Paşa, Kanun-ı Esasî'nin hazırlık çalışmaları sırasında çıkan tartışmaların iyice şiddetlendiğinden şikâyet ederek "...Meclisde bana refik olacak iki üç kişi bulamıyorum. Hürriyetine itimad etdiklerim hep bana muarız kesiliyorlar. İşte Rüştü Paşa bile Cevdet Paşanın fikrine ilticaya başladı. Çekdiğimi bir ben bilirim" demişti. Said Paşa ise bu aktarımdan sonra "Midhat Paşa'nın kavline nazaran Kanun-ı Esasî'nin yüz on üçüncü maddesine fıkra-yı malumenin ilavesini müdafaa eden Cevdet Paşa imiş" cümlesini eklemişti (İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 345; *Sadr-ı Sabık Said Paşa'nın Gazetelerle Neşrettiği Mektupların Suretidir*, s. 54-57).

¹²⁷ Mehmed Memduh Paşa'nın aktarımına göre ikili arasındaki geçen şu dialogla mesele daha kişisel bir boyuta taşınmıştı: "Kanun-ı Esasî'nin müsveddesi tedkik olunurken Adliye Nazırı Cevdet Paşa ibarede birkaç kelimeye muteriz olunca Midhat Paşa Avrupa kanunlarına senin aklın ermez istihfayıyla zebândıraz oldukda Cevdet Paşa hiddetden ateş kesilerek fazl u akl-ı temyiz edecek mikyasınız on on beş Fransızca lügat bilmeğe münhasırdır. Bir kunduracı Fransız lisanında senden dürüst tekellüme muktedirdir demesiyle meclise sıklet basdı" (Mehmed Memduh, *Kuvvet-i İkbâl-Alâmet-i Zevâl*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 1329, s. 7).

¹²⁸ Cevdet Paşa'nın 40. Tezkire'nin sonuna 2 Eylül 1882 (2 Zilkade 1299) tarihini attığı görülmektedir (Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 198). Cevdet Paşa'nın Midhat Paşa'nın devlet adamlığıyla ilgili iddialarının ileriki yıllarda da devam ettiği görülmektedir. 1890'lı yıllarda II. Abdülhamid'e sunmak üzere hazırladığı bir rapor müsveddesinde, Midhat Paşa'nın Tuna'da yabancılardan "gözüne çarpacak" şekilde idareyi düzenleyip yararlı yatırımlar yapsa da "dürendiş" ve "siyaset eri" olmadığını, Müslümanları "kavmiyet" emeline, Bulgarları ise "Rusya'nın kucağına" düşürdüğünü öne sürmüştü (Y.EE, 38/133). "Midhat Paşa zamanında birçok azgın fikirli eşhas-ı muzırca tecemmü etmiş idi" sözleri de bu durumun çarpıcı bir örneğidir (Y.EE, 39/5, s. 5). Yine 1898'de Mâbeyn Kâtibi Mehmed Kâmil Bey, Paris Sefareti'ne çektiği bir telgrafta, Midhat Paşa'nın "Devlet-i aliyye paydâr olamaz. Tedricen mektebler ıslah edilerek bir hıristiyan hükûmeti gelmelidir" dediğini Cevdet Paşa'dan duyduğunu belirtmişti. İbnülemin ise bu nakli verirken Cevdet Paşa'nın ismi üzerine "Sübhanallah, hangi taş kaldırılrsa altından Cevdet Paşa çıkar. Muasırı olan ekâbir aleyhindeki sözler, bilhassa Cevdet Paşa'dan işidilir" şeklinde not düşerek duruma tepki göstermişti (İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 355).

düzenlemelerle de uğraştı. Kanun-ı Esasî’de belirtilen yasa ve yönetmeliklerin hazırlanması için Bâbîâlî’de 4 daire üzerine kurulan komisyonda, vilayet yönetimi ile ilgili yasa taslaklarını görüşmek üzere İbrahim ve Sava Paşalar ile Necib, Seyfeddin, Edib, Yando, Ramiz Efendilerden oluşturulan 1. dairenin başına getirildi.¹²⁹ Cevdet Paşa’nın Osmanlı vatandaşları ile yabancılar arasındaki ticaret davalarının şikâyetleri önleyecek şekilde görülebilmesi için Ticaret Mahkemesi Birinci Meclisi’ni Divân-ı Fevkalade adıyla yeniden düzenlemesi, Ticaret Mahkemesi’nin itibarının artırılması amacıyla çeşitli kademelerindeki memurların rütbe ve nişanlarla taltif edilmesini sağlaması, avukatların gerekli yetkinliğe uygun seçilip yetkilendirilmesi için nezaret bünyesinde bir komisyon kurması, Filibe’de yakalanan isyancıların davalarını hızlıca sonuca bağlamak üzere geçici bir mahkeme oluşturması kayda değer adlî girişimleri oldu.¹³⁰

Cevdet Paşa’nın o dönemki gündemini adlî meselelerden ziyade uluslararası siyasî kriz ve muhtemel savaş hazırlıkları belirledi. Meclis-i Vükelâ’da karar verme sürecine katıldığı konular arasında Rusya sefirinin ultiyatomuyla Sırbistan ve Karadağ ile ateşkes yapılması, mevcut durum nedeniyle askerî ihtiyaçların karşılanarak güvenlik tedbirlerinin artırılması, savaş ve nakliye gemilerindeki eksikliklerin giderilmesi, Rumeli’de karışıklık çıkardığı iddia edilen kişilerin sürgünü vardı.¹³¹ Ayrıca ileriki süreçte kaldırılmasında da rol oynayacağı kâğıt paranın, savaş giderlerini karşılamak üzere piyasaya sürülmesine kabul oyu vermek durumunda kaldı.¹³² Sadrazam Mütercim Rüşdü, Şûrâ-yı Devlet Başkanı Midhat ve Maliye Nazırı Abdullah Galib Paşaların da bulunduğu özel toplantılarda devlet işlerinin müzakeresine katıldığı gibi daha sonra sadrazam olan Midhat Paşa ile birlikte II. Abdülhamid’in huzuruna çıkarak önerilerini

¹²⁹ Basın yasası için Server Paşa’nın başkanlığında Kemal, Blacque, Hamdi Beyler, Ohannès, Calliadès, Pertev Efendilerden oluşan 2. daire, merkez ve taşrada uygulanacak belediye kanunu için Ziya Paşa başkanlığında Kadri, Costaki Beyler, Mahmud Paşa, Bedros ve Bohor Efendilerden ibaret 3. daire, parlamento ve seçim yasası için ise Kemal Bey başkanlığında Ohannès, Ramiz, Hayrullah Efendiler, Sava Paşa, Abidin Bey ile 4. daire kurulmuştu (*La Turquie*, nr. 5, 8 Ocak 1877, s. 1).

¹³⁰ İ.DH, 737/60377, 1 Ocak 1877; A.AMD, 184/64; *The Levant Herald*, nr. 43, s. 340. Bu düzenlemenin yapılmasında muhtemelen o dönem başta Ruslar olmak üzere yabancıların ticaret davalarının görülmesinde yaşanan gecikmelerden şikâyetle bulunmaları ve mahkemelerin güvenilirliğini artırma isteği etkili olabilir (HR.İD, 862/14, 30 Ekim 1876; 841/30, 10 Ocak 1877).

¹³¹ İ.DUİT, 143/16, 2 Kasım 1876; İ.DH, 735/60216-2; İ.MMS, 55/2506; 55/2495; 55/2513; 55/2514.

¹³² İ.MMS, 55/2509, 2 Ocak 1877.

sunma fırsatı buldu.¹³³ Askerlere yardım toplamak amacıyla açılan kampanyaya 400 hırka ve 4.000 kuruş nakit para ile katkıda bulunması, Üsküdar Paşakapısı Mahkeme binasını Hersek'teki çatışmalarda yaralanan askerlerin tedavisine tahsis etmesi, Mekteb-i Sultanî ve diğer bazı okulları denetlemesi farklı alanlarda üstlendiği sorumluluklar oldu.¹³⁴ Öte yandan İslâm dinini tanıma ve kabul etme isteğiyle Bavyera'dan Bâbiâli'ye mektup gönderen Dr. Vahmarheyden'a uygun bir dille cevap verme görevi de kendisine düştü.¹³⁵ Macaristan'dan İstanbul'a ziyarete gelen 60 akademisyenle birlikte Darülfünun'da düzenlenen kültür etkinliğinde yaptığı ve tarihî bilgilerle desteklediği konuşmasında, Macarlar ile Türkler arasındaki yakın akrabalıktan bahsederek Rusya ile savaşın kapıya dayandığı noktada diplomatik bir misyonu da üstlenmiş oldu.¹³⁶

Devletin akıbetinin tartışıldığı o dönemde II. Abdülhamid'in saltanatının hâlâ kaygan bir zeminde sürdüğünü gösteren ilginç bir olay da yaşandı. Damad Mahmud Paşa, Cevdet Paşa'ya gönderdiği tezkirede; yerli ve yabancılardan oluşan bir grubun V. Murad ve oğlu Selahaddin Efendi'yi kadın kıyafetiyle dairelerinden çıkarıp vapurla Avrupa'ya kaçırmak niyetiyle harekete geçtiğini ancak önceden alınan istihbarat sayesinde harem kapısında yakalanarak tutuklandığını bildirdi. Adliye nazırı olarak bu kişileri dikkatle sorgulamak üzere Mahkeme-i İstinaf Cünha Divânı Başkanı Reşad Efendi'yi görevlendirmesini ve ilgili işlemleri başlatmasını isteyerek bu ilginç tarihî olaya Cevdet Paşa'yı da dahil etti.¹³⁷

23 Aralık 1876'da 119 madde halinde ilan edilen Kanun-ı Esasî,¹³⁸ halk tarafından yapılan coşkulu kutlamalara, devleti büyük güçler arasına sokacağı ve Doğu

¹³³ *La Turquie*, nr. 241, 18 Ekim 1876, s. 1; nr. 251, s. 1. *The Levant Herald*, nr. 36, s. 280; *Vakit*, nr. 360, s. 1.

¹³⁴ *BEO.AYN.d*, nr. 1138, 21 Kasım 1876, s. 241-242; *La Turquie*, nr. 272, s. 1; *Vakit*, nr. 391, s. 3; *Sabah*, nr. 224, s. 5.

¹³⁵ Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, 00098. Cevdet Paşa bu mektubun suretini *Tezâkir*'e de eklemişti (Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 161-166). Ayrıca bkz. Mustafa Reşid, *Asar-ı Meşahir*, s. 5-14.

¹³⁶ Stambolski, *Bir Osmanlı Hekiminin Anılarıyla İmparatorluğun Zor Yılları 1858-1878*, s. 338.

¹³⁷ Y.EE, 22/85, 5 Aralık 1876 (18 Zilkade 1293). V. Murad'ı tekrar tahta geçirmek için bu ve diğer girişimler için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Beşinci Murad ile Oğlu Salâhaddin Efendi'yi Kaçırmak İçin Kadın Kıyafetinde Çırağan'a Girmek İsteyen Şahıslar", *Belleten* 32 (1944): 589-597; "V. Murad'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi", *Belleten* 30 (1944): 245-328; "Ali Suâvi ve Çırağan Vak'ası", *Belleten* 29 (1944): 71-118; Edhem Eldem, *V.Murad'ın Oğlu Selahaddin Efendi'nin Evrak ve Yazıları: V.Murad ile Cléanthi Scalieri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, I.

¹³⁸ Kanun-ı Esasî'nin ilanı ve bu sebeple İstanbul'da yapılan kutlamalar için bkz. *İttihad*, nr. 109, s. 1-4.

Sorunu'nu çözeceği beklentilerine¹³⁹ rağmen uluslararası Tersane Konferansı'nda beklenen etkiyi yapmadığı gibi Rusya'nın isteklerine de gem vuramamıştı.¹⁴⁰ Konferansa katılan devletlerin son yaptığı teklifte; Bulgaristan bölgesinde iki yeni vilayet kurulması ve bu iki valinin yabancı devletlerin onayıyla Hristiyanlardan seçilmesi, yapılacak düzenlemeleri denetlemek üzere yabancılardan bir komisyon oluşturulması, Çerkeslerin Rumeli'ye iskânının engellenmesi, yabancı zabtiye istihdamı, vilayet gelirlerinin belli bir kısmının merkez hazineye gönderilmesi gibi devletin bağımsızlığına dokunacak maddeler öne sürüldü ve yabancı devlet temsilcileri bunlar kabul edilmediği takdirde ülkelerine geri döneceklerini bildirdi.

Muhtemel bir savaş kararının sorumluluğunu paylaşmak üzere Cevdet Paşa'nın da aralarında bulunduğu devlet adamlarının ve dinî reislerin katılımıyla toplanan Meclis-i Umumî, devletin namus ve bağımsızlığına aykırı bulduğu teklifleri her ne pahasına olursa olsun red etmek gerektiğine oy birliği ile karar verdi. Zarar görme ve tehlikeye atılma korkusuyla bu maddeleri kabul etmenin kendi sonlarını hızlandıracağını düşünen katılımcılar¹⁴¹ devletin hukukunu ve bağımsızlığını uluslararası camiada savunup haysiyetini korumak adına tarihsel bir adım atmış oldu. Bu noktada Midhat Paşa'yı savaş taraftarlığı yapıp kamuoyunu yönlendirmekle ve konferansın iyi bir sonuca ulaşmasını engellemekle suçlayan Cevdet Paşa'nın, Meclis-i Umumî'de teklife red oyu verenler arasında bulunduğunu -en naif ifadeyle- unutmış olma ihtimali ortaya çıkmaktadır. Zira iki seçeneğin yer aldığı ve katılımcıların imzasını taşıyan oy pusulası Midhat, Mehmed Rüşdü ve Cevdet Paşalar da dahil olmak üzere

¹³⁹ Dünya basınında, bu girişim hakkında önyargılı olmamak gerektiğini belirten umutvar makale örnekleri için bkz. *La Turquie*, nr. 300, 25 Aralık 1876, s. 1-2; nr. 301, 27 Aralık 1876, s. 1; nr. 302, 28 Aralık 1876, s. 1; nr. 8, 11 Ocak 1877, s. 2. Gazeteci-yazar Ahmed Midhat Efendi ise “intizam” ve “istibdat” kavramlarının birbirine zıt olduğunu Kanun-ı Esasî'nin ilanıyla “bir millet-i mütemeddine ve muntazama” olduklarını belirterek okuyucularını bu nimetin kıymetini bilmeye çağırıyordu (*İttihad*, nr. 110, s. 1).

¹⁴⁰ Kanun-ı Esasî'nin ilan edilmesinden birkaç gün sonra anayasanın Rusya'nın istekleri karşısında etkili olup olmayacağı ve Osmanlı Devleti'nin, konferansın tekliflerini reddetmesi halinde Rusya'nın insafına bırakılıp bırakılmayacağı dünya basınında da tartışılmaya başlanmıştır [*La Turquie*, nr. 303, 29 Aralık 1876, s. 1, (*Nord* gazetesinden naklen)]. Bununla birlikte başta resmî yayın organı *Journal de St-Petersbourg* olmak üzere Rus gazeteleri anayasanın Osmanlı Devleti'nde uygulanamayacağını belirten yazılar yayımlamaya başlamıştı. Temel itiraz noktası ise ülkede Müslüman nüfusun Hristiyanlara göre fazla oluşunun temsiliyet açısından yaratacağı sorunlardı (*La Turquie*, nr. 6, 9 Ocak 1877, s. 1).

¹⁴¹ Eğinli Said Paşa, vükelâ arasında yapılan toplantı sonucu II. Abdülhamid'e, “Bu namus-ı devlet maddesidir. Böyle tekliflerde harb etmek için askerın kuvvetine bakılmaz. Bunda istitâ'at aranmaz. Biz Anadolu'ya dört yüz atlı ile geldik yine dört yüz kişi kalıncaya kadar harb etmek lâzımdır” cevabının verildiğini iddia etmişti [*II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hâtürâtı I-II (1876-1880)*, s. 114].

dönemin önemli devlet adamlarının altında kaldığı ağır yükü göz önüne sermektedir.¹⁴² Katılımcı devletlerin teklifi reddedildikten sonra durumun giderek ağırlaştığını gören II. Abdülhamid, Midhat Paşa'yı azl ve sürgün edip Edhem Paşa'yı sadrazamlığa getirdi. Bu bağlamda Cevdet Paşa'nın yeniden kurulan Dahiliye nazırlığına atanmasıyla yaklaşık 3 ay süreli en kısa Adliye nazırlığı da sona ermiş oldu.¹⁴³

Cevdet Paşa, siyasî ve idarî açıdan oldukça kritik bir döneme denk gelen bu Adliye nazırlığı sırasında esas görevinden ziyade devletin gidişatını belirleyen önemli kararların alınmasıyla ilgilendi. Kanun-ı Esasî'nin hazırlık aşamasındaki somut rolü ve düşünceleri kaynaklardaki bilgilerin yetersizliği sebebiyle tam belirlenemese de Paşa'nın ileriki süreçte bu hamleyi savaşı önleyemediği için bir başarısızlık olarak değerlendirdiği görülmektedir. Bu noktada dikkat çeken husus ise tıpkı Mahmud Nedim Paşa'nın sadaretlerini anlatırken yaptığı gibi Cevdet Paşa'nın sonucu başarısız olmuş fakat kendisinin de karar aşamalarında yer aldığı bazı olaylardaki varlığını soyutlayarak tüm sorumluluğu Midhat Paşa'ya yükleyen yaklaşımıdır. Zira Midhat Paşa'yı hem Kanun-ı Esasî'nin ilanının savaşı önleyeceğine inanacak kadar “budala”lıkla hem de Tersane Konferansı sürecinde “muharebe arzusunda” olmakla itham etmesi kendi içinde çelişkili manipülasyon çabaları gibi görünmektedir. Öte yandan Midhat Paşa'nın sürgüne gönderilmesi ve 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nın başlaması ile Cevdet Paşa'nın pek de iyi tanımadığı yeni bir Sultan'ın emrinde, çok daha ağır sorumluluklar yüklenmek zorunda kaldığı sonraki gelişmelerden takip edilebilmektedir.

¹⁴² İ.DH, 741/60573-3, 19 Ocak 1877; Y.EE, 76/76; Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, yay.haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987, II, 8-16; *La Turquie*, nr. 3, s. 1; *İttihad*, nr. 129, s. 1; nr. 130, s. 1-2. Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 168. Meclis-i Umumi'nin oy pusulası için bkz. İ.DH, 741/60573-3, lef 1. Toplantıda Midhat Paşa, konferansın tekliflerinin açıkça devletin bağımsızlığına ve onuruna aykırı olduğunu, yabancı devletlerin barışı koruma çabalarına rağmen İngiltere ile Fransa'nın kendilerinin yanında yer almayacağını, Avusturya'nın ise o zaman için tarafsız kaldığını belirtmişti. Ardından Rüşdü Paşa, öne sürülen şartların bağımsızlık açısından kabul edilemeyeceğini, devletin onurunu korumak için gerekli fedakarlığa hazır olduğunu belirterek red oyu vereceğini açıklamıştı. Ermeni Katolik Patriği Enfiyeciyen, Darülfünun Müdürü Sava Paşa gibi bazı kişilerin destekleyici konuşmalarından sonra meclis tekliflerin reddine karar vermişti (*La Turquie*, nr. 14, 19 Ocak 1877, s. 1-2; nr. 15, s. 1). Savaşın ilerleyen aylarında Osmanlı ordusunun aldığı yenilgiler üzerine Cevdet Paşa'nın, barış yapılmasını isteyen devlet adamlarına karşı güçlü bir savaş taraftarı olarak öne çıkarılması bu açıdan enteresan bir iddia gibi görünmektedir (*The Times of India*, 1 Aralık 1877, s. 2).

¹⁴³ Y.EE, 75/60, s. 4. Ahmed Saib ise o dönem II. Abdülhamid'in “akıl kahyaları” olan Cevdet, Damad Mahmud ve Redif Paşaların Sultan'ın meşrebine tamamen vâkıf olduklarını, Midhat Paşa'yı düşürmek için her fırsatı değerlendirdiklerini ve açıkça Kanun-ı Esasî aleyhinde bulduklarını öne sürmüştü (Ahmed Saib, *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı*, Mısır: y.y, 1326, s. 80, 88). Diğer bir iddia ise Cevdet, Redif ve Damad Mahmud Paşaların birleşerek, Midhat Paşa'nın saltanatı yıkıp cumhuriyet yönetimini getirmek istediğine dair II. Abdülhamid'i ikna etmiş olmasıydı [Émile de Kératry, *Mourad V: Prince-Sultan-Prisonnier d'État (1840-1878)*, Paris: E. Dentu, 1878, s. 231].

3.1.4. Dördüncü Dönem (1879-1882)

Bu başlık altında Cevdet Paşa'nın, 1879'da başlatılan adli ıslahat programını uygulama çabaları ve Yıldız Mahkemesi sürecindeki etkinliği anlatılmaya çalışılacaktır.

3.1.4.1.Yeni Islahat Programını Uygulaması

1879 sonbaharında Cevdet Paşa, Tunuslu Hayreddin Paşa'nın istifası üzerine Ticaret ve Ziraat nazırlığı ile sadaret vekilliğini birlikte yürütmekteydi. Kısa süre önce devlet yönetiminde II. Mahmud'un yolundan gideceğini belirterek Meclis-i Umumî'yi kapatan II. Abdülhamid, sadaret makamını kaldırıp başvekâlete Arifi Paşa'yı atayarak dedesinin hatırasını bir kere daha canlandırmıştı. 19 Ekim'de başvekilliğe atanan Adliye Nazırı Said Paşa'nın yerine Cevdet Paşa getirildi.¹⁴⁴ *Journal des Débats*, bunun İngiltere Sefiri Layard'ın Suriye gezisine karşı cevap gibi görüldüğünü ve özel bir anlam taşıdığını öne sürmüştü. Bu yorumun ortaya çıkışında Cevdet Paşa'nın rüşvet ve yolsuzluk iddiaları gölgesinde biten Suriye valiliğinin hafızalardaki tazeliğini korumasının etkili olduğu söylenebilir. Ayrıca gazete, Cevdet Paşa'nın ciddi bir reform hareketine girişeceğine ve Avrupa'nın gözüne toz atmaktan başka bir şey yapacağına inanmadığını da açıkça yazmaktan çekinmemişti.¹⁴⁵ *The Times* ise II. Abdülhamid'in, adli reform için dürüstlüğünden emin olunan bir karaktere ihtiyaç duyulduğu sırada, kötü şöhretini bildiği Cevdet Paşa'yı göreve getirdiğini yazarak tepkisini göstermişti.¹⁴⁶

Said Paşa, yaklaşık 1 yıl süren Adliye nazırlığı sırasında uygulamaya koyduğu yeni ıslahat programı çerçevesinde teşkilatta çok önemli düzenlemeler yapmıştı. Haziran 1879'da yürürlüğe giren ilk teşkilat nizamnamesi dışında "İlamat-ı Hukukiyenin Suret-i İcrasına Dair Kanun", "Mehakim-i Nizamiye Teşkilatı Kanunu",

¹⁴⁴ İ.DUİT, 190/50, 19 Ekim 1879; Y.EE, 75/60, s. 7; *A.DVNS.NŞT.d*, nr. 73, s. 50; *Vakit*, nr. 1435, s. 1; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 194. *Journal des Débats*'nın aktardığına göre II. Abdülhamid, Cevdet, Said, Mahmud Nedim ve Hayreddin Paşalar ile uzun bir toplantı yapmış ve bu devlet adamlarının her birinin başvekilliğe adaylığı incelendikten sonra en son Said Paşa'nın seçildiği duyurulmuştu (*Journal des Débats*, 29 Ekim 1879, s. 2). Cevdet Paşa, bu memuriyeti için önce 27.000 kuruş almış daha sonra bu meblağ genel kesinti çerçevesinde 20.000 kuruşa indirilmişti (*DH.SAİD.d*, nr. 1/2; *DH.SAİD.MEM*, 8/12, lef 6).

¹⁴⁵ *Journal des Débats*, 20 Ekim 1879, s. 1; 21 Ekim 1879, s. 1.

¹⁴⁶ *The Times*, nr. 29721, 10 Kasım 1879, s. 5.

“Usûl-ı Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu” ve “Usûl-ı Muhakemat-ı Hukukiye Kanunu” ile yapılan düzenlemelerle birçok yeni birim ve uygulama hayata geçirilmiştir.¹⁴⁷ Cevdet Paşa ise Said Paşa’nın daha önce kendi öncülüğünde Mecelle Cemiyeti tarafından hazırlanan Usûl-ı Muhakeme-i Hukukiye Kanunu’nu, Fransız Hukuk Usûlü Muhakemeleri Kanunu ile birleştirerek Usûl-ı Muhakemat-ı Hukukiye Kanunu adıyla yürürlüğe koymasının yanı sıra üzerinde iyice düşünüp mevcut sisteme uygun hale getirmeden, bazı yanlışlıklarla Fransızca’dan tercüme ettirdiği nizamname, harç tarifesi ve Usûl-ı Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu’nu uygulamaya koyduğunu yazmıştı. Hızlıca savcılık makamını kurup her vilayete müfettiş atadığını, bilgisiz ve tecrübesiz kişilerin teşkilatta görevlendirilmesinin birçok şikâyetle sebep olduğunu ve sefirlerin yeni sistemi ve kanunları tanımak istemediğini iddia etmişti. Adliye nazırlığına geldiğinde büyük bir karışıklığın içine düştüğünü vurgulama ihtiyacı duymuştu.¹⁴⁸ Ancak Cevdet Paşa’nın Fransızca’dan çeviri yoluyla ve aceleyle yapıldığı düşüncesiyle eleştirdiği Said Paşa’nın Adliye nazırlığı sırasında yapılan adlî düzenleme ve atamaları, o dönem Ticaret nazırı, Meclis-i Vükelâ üyesi ve hatta bir ara sadaret vekili olarak onayladığı göz önüne alındığında bu ithamların haklılığı tartışmalı hale gelmektedir.¹⁴⁹ Zira ıslahatın

¹⁴⁷ 1879 Teşkilat Nizamnamesi’ne göre nezaret; Adliye Müsteşarlığı, Adliye Mektupçuluğu, Havale, Umûr-ı Cezaiye, Umur-ı Hukukiye, Sicill-i Memurin, Mezahip, Evrak ve Muhasebe Müdürlükleri birimlerinden oluşuyordu. Her vilayete Adliye müfettişi atanması, savcılıkların (müdde-i umumîlik) fiilen kurulması, ceza davalarının dosya evrakını denetlemekle görevli heyet-i ithamiyelerin oluşturulması, noterlerin görevlendirilmesi, ruhsatnameli avukat uygulamasının taşraya da yayılması bu dönemin kayda değer gelişmeleriydi. O döneme kadar Hariciye Nezareti’ne bağlı mezhep işleri de buraya bağlandığından nezaretin adı Adliye ve Mezahib olarak değiştirildi. Ayrıca taşrada; divân-ı temyizler, istinaf mahkemesi, meclis-i temyiz ve deavi meclisleri ise bidayet mahkemesi şeklinde adlandırılarak karışıklığa son verildi. Ticaret dışındaki mahkemelere doğrudan dilekçe verme usûlü getirilerek işlemlerin hızlandırılması amaçlandı. Mahkeme başkan, üye ve memurlarının seçim ve tayinleri meselesi de düzenlenmeye çalışıldı. Bir de yeni harç tarifesi yürürlüğe girdi [Demirel, *Adliye Nezareti*, s. 35-37, 90-94, 97-99, 140-142, 210, 229, 245, 258, 263-264, 278; HR.İD, 850/1].

¹⁴⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 194-195; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 461-462; Cevdet Paşa, Usûl-ı Muhakemat-ı Hukukiye Kanunu’ndaki bazı maddelerin de değiştirilmesi gerektiğini ileriki yıllarda da dile getirecekti. Bunun için Mecelle Cemiyeti’nden de görüş alarak bir rapor hazırlanması görevi kendisine verildiyse de Paşa’nın kısa süre sonra nazırlıktan azledildiği bilinmektedir (HR.İD, 850/48, 14 Ekim 1882; HR.TO, 206/42; İ.MMS, 65/3058; *BEO.AYN.d*, nr. 1387, s. 172).

¹⁴⁹ İ.MMS, 62/2922, 9 Haziran 1879, lef 1; 62/2927, lef 1; *Y.EE.d*, nr. 701, s. 208-212. Örneğin, Adliye Nazırı Said Paşa’nın ilgili tezkiresi doğrultusunda hazırlanan Meclis-i Vükelâ mazbatasındaki “...Usûl-ı Muhakeme-i Hukukiye ve Cezaiye Kanunu layihalarıyla mezkur teşkilat-ı mehakim ve icraat-ı ilamat-ı hukukiye kanunları layihalarının def’-i müşkilat edilmek ve inde’t-tecrübe nakıs cihetleri görölür ise anların dahi tashih ve ikmalî...” ifadeleriyle bu düzenlemelerdeki muhtemel eksikliklerin zamanla giderilebileceği meselesi ucu açık hale getirilmiş ve Cevdet Paşa da bu metni onaylayanlar arasında yer almıştı (İ.DUİT, 93/36, lef 2). Yine o dönem yaklaşık 9 gün süren Sadaret vekilliği sırasında Cevdet Paşa, “...memalik-i saire-i mütemeddinede mücerreb ve müttehez olan (noter) usûlüne tevfiikan mukavelat muharrirleri tertib ve tayini miyane-i acizanemizde dahi tensib...” sözleriyle hazırlanan mazbatayı onaylayan heyetin başında bulunmuştu [İ.MMS, 63/2992, lef 1, 4].

uygulanmaya başlanmasından kısa bir süre sonra Adliye nazırlığına getirildiği için tüm şikâyet ve itirazlarla uğraşmak zorunda kalan Cevdet Paşa'nın kişisel hedef gösterme çabası, bu işin olumsuz etki ve yorumlarından kendisini kurtarmaya çalıştığını düşündürmektedir.

Sefirlerin yeni kanunların uygulanmasıyla ilgili öne çıkan itirazlarından biri yabancıların davalarıyla ilgilenen Hariciye Nezareti'ne bağlı Deavi-i Hariciye Kitabeti'nin kaldırılarak mahkemelere doğrudan dava kabul etme hakkının verilmesiydi.¹⁵⁰ Buna karşılık yabancıların her fırsatta adli sisteme müdahale etmesini engellemek gerektiğini düşünen Cevdet Paşa, sefaret tercümanlarını Adliye Nezareti'ne çağırarak Usûl-ı Muhakemat Kanunu'nun uygulanmasını ve tartışmaya konu olan maddeleri müzakere etmek üzere Müsteşar Vahan Efendi başkanlığında bir komisyon kurdu. Yabancılarla ilgili davalarda kararın, tercümanların huzurunda verilmesi ve belgede imzalarının bulunması, sorgu memuru, savcı ya da heyet-i ithamiyenin tercümanın yokluğunda işlem yapmaması ve ceza mahkemelerinde yabancıların kefaletinin makbul tutulması gibi bazıları devletin bağımsızlığına dokunan taleplere karşı konunun Meclis-i Vükelâ'da görüşülmesine karar verildi. Sefirlerin bazı maddelere itiraz sebeplerini “esassız” ve Osmanlı mahkemelerinde yabancılar aleyhine çıkan hükümlerin eskisi gibi bağlı buldukları konsolosluklar tarafından uygulanması isteğini “abes” bulan Cevdet Paşa'nın, bu imtiyaz ısrarından vazgeçtikleri ve icra memurlarının işlemlerini kabul ettikleri takdirde müzakerelerin sürdürülmesi önerisi uygun bulundu. Kanun ve nizamnamelerin uygulamaya konulmadan önce sefirler tarafından incelenmesi talebi ise devletin bağımsızlığına aykırı bulunarak doğrudan reddedildi.¹⁵¹

Cevdet Paşa ikili görüşmelerde sefirlere yeni düzenlemelerin gerekliliğini anlatırken bir yandan da komisyon çalışmalarının sonucunu beklemezsizin kanunnamelerin aynen yürürlüğe konulması için vilayetlere haber göndererek bu konudaki kararlılığını göstermeye çalıştı.¹⁵² Sonuçta sefirlerin bazı eski imtiyazlarını korumaya yönelik isteklerini geçiştirirken bazı maddeler üzerinde küçük düzenlemeler

¹⁵⁰ *Vakit*, nr. 1563, 25 Şubat 1880, s. 2.

¹⁵¹ A.MKT.NZD, 1483/18, 10 Mayıs 1881; 1488/4; 1481/94; ŞD, 2457/22; HR.İD, 850/25; HR.TO, 336/18; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 544, s. 1; nr. 582, s. 1; nr. 741, s. 1; *Vakit*, nr. 1560, s. 1.

¹⁵² *The Constantinople Messenger*, nr. 33, 22 Aralık 1880, s. 518; *Vakit*, nr. 1575, s. 1; *Ceride-i Mehakim*, nr. 21, s. 161-162.

yapılmasını kabul ederek uzlaşmayı sağladı.¹⁵³ Ermeni ve Rum Patriklerinin mevcut imtiyazlarını devlet hukukuna daha fazla bağımlı olacak şekilde düzenlemek istediye de şiddetli itirazlar ve Ermeni Patriği Nerses'in istifasının gündeme gelmesi sonucu geri adım atmak zorunda kaldı.¹⁵⁴ Ayrıca Ermeni Patrikhanesi'nin, "Ermenistan" tabirini kullanmamasını ve mevcut şikâyetlerini doğrudan hükümete bildirmesini istemesi de aynı hassasiyetin farklı bir yansıması sayılabilir.¹⁵⁵ Öte yandan Sivas başsavcısının bölge Ermenilerinin şikâyeti üzerine görevinden alınması olayında olduğu gibi İngiliz sefaretinin isteklerini yerine getirmekten kaçamadığı durumlar da yaşamıştı.¹⁵⁶

İngiltere Sefiri Henry Layard ise söz konusu düzenlemelerin inceden incede düşünülüp tartışılmadan ve yetkin bir teorik zemine oturtulmadan yürürlüğe konulduğunu belirtmişti. Hakim ve memur maaşları, üye seçimi ve kuvvetler ayrılığıyla ilgili sıkıntılardan bahseden Layard, içinde İngilizlerin tavsiye edeceği birkaç Avrupalının da bulunduğu müfettişlerin görevlendirilmesiyle halka güven verilebileceği kanaatindeydi.¹⁵⁷ Yabancıların mahkemelere müdahalesini kısıtlayan yeni adli teşkilatla ilgili iddiaların ne kadar doğru olduğu tartışılmakla birlikte daha sonra da gündeme getirilecek yabancı müfettiş teklifine Cevdet Paşa'nın ve hükümetin olumlu yaklaşmadığı bilinmektedir. Ancak Cevdet Paşa, Berlin Antlaşması'nda yer alması da resmî bir takrirle taahhüt edildiği için sadece Usûl-ı Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu'nun uygulanmasını ve hapisanelerin durumunu denetlemek üzere Rumeli'deki 3-4 vilayete yabancı müfettiş atayarak ortamı sakinleştirmeye çalıştı.¹⁵⁸

¹⁵³ *Vakit*, nr. 1546, 9 Şubat 1880, s. 1; nr. 1732, s. 1. Söz konusu kanunnameler üzerinde sefirlerin talep ettikleri birçok düzenleme kabul edilmezken, sefirler de yabancılar hakkında çıkan ilamların Osmanlı memurları tarafından icra edilmesi yöntemini benimsememişti. Hükümet her ne kadar bunun uygulanacağı yönünde bir yazı yayımlasa da daha sonra fiilen her devletin kendine özgü bir yöntem benimsediği görülmektedir (Halil Cemâleddin-Hrant Asadur, *Ecanibin Memalik-i Osmaniye'de Hâiz Oldukları İmtiyazât-ı Adliye*, Dersaadet: Hukuk Matbaası, 1331, s. 321-333).

¹⁵⁴ İ.MMS, 68/3193, 9 Ocak 1881; Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, İstanbul: Kitabhane-i İslâm ve Askeri, 1327, II, 700-702; *British Documents on Ottoman Armenians (1880-1890)*, editör Bilâl N. Şimşir, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983, II, 353, 372-373, 411; *The Times*, nr. 40068, 28 Kasım 1912, s. 5.

¹⁵⁵ *Vakit*, nr. 1774, 26 Eylül 1880, s. 1. Cevdet Paşa, Said ve Mahmud Nedim Paşalar ile birlikte Avrupalı devletlerin müdahalesine imkan yaratan düzenlemelere ve fikirlere karşı bir hükümet üyesi olarak yabancı basında yer almıştı (*Journal de Genève*, 4 Kasım 1879, s. 2).

¹⁵⁶ *British Documents on Ottoman Armenians (1880-1890)*, II, 320-321.

¹⁵⁷ *Y.EE.d.*, nr. 711, 20 Ekim 1879, s. 21-24; *Y.PRK.AZJ*, 3/19.

¹⁵⁸ A.AMD, 230/68, 6 Kasım 1879; HR.TO, 256/22; *Y.EE.d.*, nr. 701, s. 127-128; André Mandelstam, *La Justice Ottomane dans ses Rapports avec les Puissances Etrangères*, Paris: A. Pedone, 1908, s. 70, 75; Avi Rubin, "British Perceptions of Ottoman Judicial Reform in the Late Nineteenth Century: Some Preliminary Insights", *Law&Social Inquiry* 4 (2012): 998-1001, 1003-1005. O dönem İstanbul'da görev

Cevdet Paşa itiraz ve şikâyetlerle uğraşırken diğer yandan da gerekli gördüğü bazı değişikliklerle birlikte yeni sistemin uygulanması için çabaladı. Henüz 3,5 aydır gündemde olan adlî ıslahatın malî, idarî ve hukukî sorumluluğunu üstlendi. Bu çerçevede mahkeme, daire ve hapishanelerin teşkil, teftiş ve tamiri, Trablusgarp, Yemen, Havran, Necd ve Müntefik gibi bölgelerde yeni adlî teşkilatın uygulanmasından vazgeçilerek özgün ihtiyaçlara göre düzenlemeler yapılması, nizamî ve şer'î mahkemelerin kesin sınırlarla ayrılması, reformların uygulanabilmesi için malî kaynak bulunması, vilayetlerden gelen şikâyetlerin soruşturulması gündemindeki öncelikli konular oldu.¹⁵⁹ Ayrıca Pazartesi günleri sabah saat 7'den 9'a kadar Adliye Nezareti'ne gelenlerin istek ve şikâyetlerini bizzat dinleyeceğini basın aracılığıyla duyurarak kamuoyunda iyi bir izlenim yaratmaya çalıştı.¹⁶⁰ Zabtiye Nezareti'ne bağlı Dersaadet Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi'nin güvenilirliğini arttırmak ve yolsuzlukları engellemek amacıyla Adliye Nezareti'ne bağlatması da aynı amaçla yaptığı bir hamle oldu.¹⁶¹

Cevdet Paşa'nın belirttiği gibi Usûl-ı Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu'nun uygulanması sırasında teori ile pratiğin çatıştığı durumlar söz konusuydu. İstanbul ve taşrada merkez ve liva bidayet mahkemelerinde birer heyet-i ithamiye kurulması kararı, mahkemelerde gerekli üye sayısının yokluğu ve bunun oylamada çıkaracağı sorunlar nedeniyle tam olarak uygulanamamıştı. Cevdet Paşa ise masraflar ve halka güven verme açısından daha iyi olacağı düşüncesiyle sadece istinaf mahkemeleri bünyesinde heyet-i ithamiyeler kurulmasını sağlayarak sorunu çözmeye çalıştı.¹⁶² Yine aynı kanunun sorgu memurlarına verdiği zanlı hakkında muhakeme ya da serbest bırakma yetkisine, mevcut görevlilerin gerekli bilgi ve güvenilirlikten yoksun oldukları gerekçesiyle karşı çıktı.

yapan 20 müfettişten 17'si Türk, 3'ü Ermeni Osmanlı vatandaşıydı. 22'si Türk, 1'i Arap 23 savcı, 110'u Türk, 6'sı Ermeni, 8'i Rum, 3'ü Arap ve 2'si Bulgar 110 mahkeme başkan yardımcısı görev yapmaktaydı (A. de la Jonquière, *Histoire de L'Empire Ottoman*, Paris: Librairie Hachette, 1897, s. 619).

¹⁵⁹ İ.DH, 794/64429, 3 Kasım 1879; 797/64636, 806/65222, 822/66275; A.MKT.NZD, 1477/91; 1482/20; 1484/66; A.AMD, 230/35; A.AMD.MV, 32/80; İ.MMS, 68/3182; Y.A.RES, 5/7; 5/16; Y.EE, 35/26; *BEO.AYN.d*, nr. 1382, s. 103; nr. 1381, s. 7; nr. 1378, s. 23; *Y.EE.d*, nr. 700, s. 252; nr. 1005, s. 20-23; *Ceride-i Mehakim*, nr. 45, s. 355-357; nr. 46, s. 363-367; nr. 47, s. 372-375; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 793, s. 1; *Vakit*, nr. 1917, s. 1; 1950, s. 1; nr. 2069, s. 1-2; *The Constantinople Messenger*, nr. 41, s. 647; nr. 46, s. 726; nr. 47, s. 742.

¹⁶⁰ *Vakit*, nr. 1485, 9 Aralık 1879, s. 2.

¹⁶¹ İ.DH, 829/66764, 29 Mayıs 1881.

¹⁶² İ.DH, 794/64405, 13 Kasım 1879; *Y.EE.d*, nr. 701, s. 164-166; *Ceride-i Mehakim*, nr. 22, s. 169-170. Cevdet Paşa'nın isteği üzerine İstanbul'daki iş yoğunluğu nedeniyle kurulacak heyet-i ithamiyenin işlerinin aksamaması için istinaf mahkemesine iki yeni üye daha tayin edilmişti (İ.DH, 796/64571, 17 Aralık 1879; *Y.EE.d*, nr. 1006, s. 29-30).

Sorgu memurlarının yetkilerinin azaltılmasını isteyerek verdikleri kararların mahkeme başkanının onayına sunulması ve gerektiğinde olayın mahkeme üyelerinden biri tarafından tekrar incelenmesi yöntemini kabul ettirdi.¹⁶³ Ayrıca yeni kurulan savcılık makamının memurlar tarafından tam olarak anlaşılabilmesi sonucu çıkan karışıklıkları önlemek için savcılarının görev ve yetkilerini açıklayan bir emri vilayetlere gönderdi.¹⁶⁴ Hapishanelerde yığılmış tutukluların işlemlerini yapmak üzere 15 yeni sorgu memuru ataması da işleri hızlandırma çabalarından biri oldu.¹⁶⁵

Cevdet Paşa o dönem devletin içinde bulunduğu malî dar boğaz nedeniyle bazı ara çözümler üretmek zorunda kaldı. İstanbul Bidayet Mahkemesi'nin iki ceza dairesinden birini, 4. ve 5. ticaret ile Beykoz, Yeniköy, Fatih bidayet mahkemelerini kaldırarak elde ettiği parayı sorgu memuru ve savcılarının arttırılması ve memur maaşlarının iyileştirilmesi için harcadı.¹⁶⁶ Gelir-gider dengesini sağlayamayan bazı ticaret mahkemelerini ilga ile davalarını bölge bidayet mahkemelerine devretti.¹⁶⁷ Noterlerin işleyişi ve gelir-gider dağılımı açısından da bir standart belirlemeye çalıştı. Buna göre geliri 500 kuruştan az olan bidayet mahkemelerine ayrıca noter atanmayıp bu görevin, geliri kendilerinde kalmak üzere başkâtiplere verilmesi ve geliri 750 kuruşa kadar olan bölgelerde 500 kuruştan sonraki miktarın üçte birinin noterlere, kalanının hazineye bırakılması uygulamasını başlattı.¹⁶⁸ Öte yandan biri Osmanlı vatandaşları arasındaki diğeri ise karma davalara bakan iki ayrı birimi birleştirmesi nedeniyle işlemlerin yavaşlayıp birikmesi ve sefirlerin itirazı sonucu bu uygulamayı iptal etmek zorunda kaldı.¹⁶⁹

Kuvvetler ayrılığı ve ihtisaslaşma konusundaki hassasiyetini sürdüren Cevdet Paşa, Halep'ten gelen, adlî teşkilat ve memurların yetersizliği nedeniyle dilekçelerin eskisi gibi mülkî memurlar vasıtasıyla mahkemeye havalesi talebine karşılık hukukî ve idarî işlerin kesinlikle birbirinden ayrıldığını ve istenilen seviyede bulunmasalar da hukuk bilgisi ve güvenilirlik açısından adlî görevlilerin bu işe daha uygun olduğunu

¹⁶³ ŞD, 2453/4, 12 Eylül 1882; Y.A.RES, 17/42.

¹⁶⁴ *Ceride-i Mehakim*, nr. 27, 11 Şubat 1880, s. 209-212.

¹⁶⁵ *The Constantinople Messenger*, nr. 41, 16 Şubat 1881, s. 648; *Vakit*, nr. 1902, s. 1.

¹⁶⁶ İ.DH, 807/65252, 30 Haziran 1880; 803/65042; Y.A.RES, 6/15; *Y.EE.d.*, nr. 1004, s. 108-111; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 455, s. 1; Halil Cemâleddin-Hrant Asadur, *Ecanibin Memalik-i Osmaniye'de Hâiz Oldukları İmtiyazât-ı Adliye*, s. 562-564.

¹⁶⁷ A.MKT.NZD, 1474/24, 4 Ekim 1880.

¹⁶⁸ ŞD, 2441/12, 22 Mart 1881; *Ceride-i Mehakim*, nr. 113, s. 397-398.

¹⁶⁹ *The Constantinople Messenger*, nr. 35, 5 Ocak 1881, s. 549.

belirtti. Yine beraat hükümlerinin icra yetkisini, kötüye kullandığını düşündüğü mülkî memurlardan alarak savcılara vermesi de doğruluğuna inandığı bir uygulaması oldu. Yeni düzenlemeler sonucu çıkarları zedelenen bazı kişilerin gündeme getirdiği şikâyetlere şüpheyile yaklaşılması gerektiği yönünde hükümeti uyarmayı da ihmal etmedi.¹⁷⁰ Ancak Kosova gibi hassas bölgelerde halkın hoşnutsuzluğu nedeniyle mahkeme harçlarının eski tarife üzerinden alınması ve şer’î mahkemelerde dilekçelerin mülkî memurlar tarafından havale edilmesi gibi istisnâ tedbirler uygulamak zorunda da kaldı.¹⁷¹

Nizamiye mahkemelerinde hizmet edecek hakim ve memur ihtiyacını karşılamak üzere müstakil bir hukuk mektebi kurulması için süren hazırlıklar maddî sıkıntılarla birlikte ancak Ağustos 1880’de tamamlanabildi. “Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne” unvanıyla II. Abdülhamid’in himayesine alınan okulun Başvekil Kadri Paşa ve diğer devlet adamlarının katıldığı açılış töreninde kısa bir konuşma yapan Cevdet Paşa, hesap ya da kimya ilimlerinin aksine dinî kanunları tebliğ ve telkin için peygamberler geldiğine dikkat çekerek hukuk tahsilinin önemini meşru bir zeminde vurgulamayı ihmal etmedi. Önceden kararlaştırıldığı gibi uğur getireceği düşüncesiyle ilk dersin *Mecelle*’den yapılması işini de ilgili hoca gelmediği için üstlenmek zorunda kaldı. “İlm-i fikh, mesâil-i şer’iyye-i ameliyeyi bilmektir” hükmünü içeren 1. maddenin anlatımıyla okulda modern hukuk öğretimini başlatmış oldu.¹⁷² Kendi öncülüğündeki bir grup tarafından hazırlanan mazbata ile desteği için II. Abdülhamid’e teşekkürlerini sundu ve karşılığında bu lütfâ layık olmak üzere öğrencilere çok çalışmalarını tenbihlemesi gerektiği cevabını aldı.¹⁷³ Yaklaşık 1 yıl sonra okulun 2. sınıfının açılmasını sağladığı gibi 1. sınıf öğrencilerine retorik dersi vermeye ve *Belâgat-ı Osmaniyye* adıyla bir risale yazmaya başladı.¹⁷⁴ Kendi eserlerinin de içinde bulunduğu 100 cilt kitabı Bayezid Kütüphanesi’ne bağışlaması o dönemde ilim faaliyetlerine yaptığı diğer bir katkıydı.¹⁷⁵

¹⁷⁰ A.MKT.NZD, 1461/54, 1 Ocak 1880; *Ceride-i Mehakim*, nr. 51, s. 401-403.

¹⁷¹ A.M, 160/5, 2 Ekim 1880.

¹⁷² Yörük, “Mekteb-i Hukuk’un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)”, s. 35-38; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 196-198; Y.MTV, 3/102; *Ceride-i Mehakim*, nr. 41, s. 322-323; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 561, s. 1.

¹⁷³ İ.DH, 807/65275, 20 Haziran 1880; *BEO.AYN.d*, nr. 1378, s. 177.

¹⁷⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 214-215; Y.EE, 38/160; 79/38; *Vakit*, nr. 2262, s. 1.

¹⁷⁵ *Vakit*, nr. 2078, 1 Ağustos 1881, s. 1.

Adliye memurlarıyla ilgili o dönemde dikkat çeken en önemli husus normal sayılamayacak bir sıklıkla görev yerlerinin değiştirilmesi ya da azledilmeleri idi. Adli ıslahatın kamuoyu önündeki imajını zedeleyen şikâyetleri azaltma politikasının yanı sıra Cevdet Paşa'nın genel anlamda devlet memuriyetlerinde bilgili ve kabiliyetli kişileri bulundurma isteği muhtemelen bu yönelimini tetiklemişti. Atama önerileri kendi başkanlığında toplanan İntihab Encümeni tarafından yapılıyordu. Şahıslar hakkında öne sürülen, "Efkâr-ı muzır", "su-i istimal", "kusur ve rehabet", "adem-i kifayet", "ihtilaf-ı efkâr", "mesalih-i vakıayı şaibe-i tarafdarî ve ağrazdan kurtaramama" gibi iddialar soruşturma sonrası görevden alma ya da değişim isteğini belirten bir arz hazırlaması için yeterliydi. Mevcut taleplerinin tamamının onaylandığı arşiv belgelerinden takip edilebilmektedir.¹⁷⁶ Bu çerçevede hem nezaret hem de meşihatta görevli memurların sicil kayıtlarının yeni bir sistematik çerçevesinde düzenlenmesi ve uygun bulunmayanların silinmesi de takdir toplayan bir girişimi oldu.¹⁷⁷ Ayrıca başta avukatlık olmak üzere sınav komisyonlarında yolsuzluğun önlenmesi ve kriterlerin esnetilmemesi kaliteyi korumak için Paşa'nın altını çizdiği önemli bir maddeydi ve kendi nazırlıkları sırasında bu konuda hassasiyet gösterdiği biliniyordu.¹⁷⁸ Bazı günler mahkeme ve daireleri bizzat denetleyerek ıslahatın takipçisi olduğunu da hissettirmeye çalıştı.¹⁷⁹

Cevdet Paşa, çeşitli bölgelerden gelen şikâyetler üzerine yaptırdığı soruşturmalarda gözlemlediği üzere adli görevlilerin nicelik ve nitelik bakımından yeterli olmadığını farkındaydı. Malî sıkıntı nedeniyle bilgili ve okur-yazar kişilerin atanamamasının ve yeterli sayıda müfettiş, savcı, mahkeme başkanı bulunmamasının istediği sistemi kurmasını engellediğini düşünüyordu. Para sorunu çözülmünceye kadar mahkeme üyelerinin eskisi gibi halkın seçtiği okur-yazar kişiler arasından belirlenmesini istese de bazı bölgelerde bunların bulunmaması ya da görevi kabul etmemesi nizamî mahkemelerin âtil kalması tehlikesiyle yüzleşmesine sebep oldu. Bu nedenle Mekteb-i Hukuk'un ıslahıyla gerekli kalifiye elemanları yetiştirmesini ve Mekteb-i Sultanî'de bulunan hukuk şubesinin Adliye Nezareti'ne bağlanmasını zarurî

¹⁷⁶ Örnekler için bkz. İ.DH, 809/65385, 27 Temmuz 1880; 810/65433; 818/66000; 810/65461; 837/67353; 859/68783; 859/68823; 812/65624.

¹⁷⁷ *Vakit*, nr. 2145, 14 Ekim 1881, s. 1; nr. 2159, s. 1.

¹⁷⁸ ŞD, 2448/32, 5 Aralık 1881; *L'Orient*, 22 Haziran 1901, s. 7.

¹⁷⁹ *The Levant Herald*, nr.73, 19 Ekim 1881, s. 1153. *Vakit*, nr. 2145, s. 1.

gördü.¹⁸⁰ Bir kesimin muhalefetine rağmen Maarif Nezareti ile yapılan görüşmeler sonucu bu birleşmenin kısa süre sonra gerçekleştiği bilinmektedir.¹⁸¹

Memurların iş verimliliğini arttırmak isteyen Cevdet Paşa çalışma koşullarını iyileştirmeye çalıştığı gibi işlerin aksamasını önleyecek bir rotasyon sistemi oluşturdu. Sadece buldukları dairenin işleriyle ilgili bilgi ve tecrübe sahibi olan mahkeme üyelerinin yokluklarında davaların ertelenip birikmesi sorununa karşı bunların 6 aylık nöbetlerle farklı dairelerde görev yapması ve gerektiğinde ilgili kişinin yerine geçmesi fikrini, süreyi 1 yıla çıkartma şartıyla kabul ettirebildi.¹⁸² Memur maaşlarının düzenli ve zamanında ödenmesi dikkat ettiği bir konuydu. Uzun süredir maaş alamayan birçoğu Hristiyan memurlara Paskalya Bayramı'ndan önce ödeme yapılmasını sağlaması bu hassasiyetinin ürünüydü.¹⁸³ Ancak memurların görev yerlerine ulaştıkları tarihten itibaren maaş almalarını öngören Harcırah Kararnamesi'ne aykırı olarak Adliye görevlilerine atama gününden işe başladıkları zamana kadar yarım ve sonrasında tam ücret ödenmesi isteği istisna yapılamayacağı gerekçesiyle reddedildi.¹⁸⁴

Cevdet Paşa, Adliye Nezareti ve mahkemelerde yapılan düzenlemelerin iç ve dış kamuoyu ile paylaşılması için de girişimlerde bulundu. Ülke çapındaki tüm mahkemelerde sonuçlandırılan ya da devam eden davaların, mahkûmların ve beraat edenlerin sayısını ve cezaların türünü modern bir istatistik şeklinde hazırlatarak yabancı devletlere gönderdi.¹⁸⁵ Selefî Said Paşa zamanında daha sistematik şekilde çıkarılmaya başlanan *Ceride-i Mehakim*'de, yapılan düzenlemelere, atamalara, yıllık işlem verilerine ve ilam örneklerine yer verdirerek yeni adlî sistemin nasıl işlediğini halka tanıtmaya çalıştı.¹⁸⁶ 7 maddelik düzenlemeyi hayata geçirerek kanun ve nizamnamelerin yayım ve ilanına da genele hitap edecek şekilde bir standart getirdi.¹⁸⁷

Cevdet Paşa bir yandan da II. Abdülhamid'in istekleri ile nezaretin düzgün işlemesi arasında kalmasına yol açan kritik meselelerle ilgilendi. 1877-78 Osmanlı-Rus

¹⁸⁰ A.MKT.NZD, 1489/13, 23 Eylül 1881; *BEO.AYN.d*, nr. 1383, s. 257; *Ceride-i Mehakim*, nr. 121, s. 961.

¹⁸¹ Yörük, "Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)", s. 42; MB.İ, 84/16, 29 Ekim 1881.

¹⁸² İ.ŞD, 50/2804, 25 Mayıs 1880; *BEO.AYN.d*, nr. 1378, s. 79; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 609, s. 1.

¹⁸³ A.MKT.NZD, 1467/78, 2 Mayıs 1880.

¹⁸⁴ *BEO.AYN.d*, nr. 1378, 13 Haziran 1880, s. 307.

¹⁸⁵ A.MKT.NZD, 1471/84, 31 Temmuz 1880; İ.DH, 857/68728; 868/69452; *Ceride-i Mehakim*, nr. 34, s. 267; nr. 176, s. 1401-1402; *Vakit*, nr. 2292, s. 1.

¹⁸⁶ Örnekler için bkz. *Ceride-i Mehakim*, nr. 30, 38, 47, 55, 84, 86.

¹⁸⁷ İ.MMS, 66/3113, 16 Mart 1880; *Y.EE.d*, nr. 1002, s. 168-170.

Savaşı'nın yarattığı ağır kayıplardan sonra imparatorluktaki İslâm mensuplarına karşı daha çok hassaslaşan II. Abdülhamid'in mahkemelerdeki tüm hakimlerin Müslümanlardan atanması hakkında ne düşündüğünü sorması üzerine Cevdet Paşa'nın hazırladığı rapor bilinen pragmatist kişiliğini çarpıcı bir şekilde örneklendirmişti. Paşa, bu fikri destekleyici bir üslup kullansa da dönemin şartlarına dikkat çekerek Kırım Savaşı'yla başlayan, 1856 ve 1875 Islahat Fermanları ile devam edip Kanun-ı Esasî ile biten sürecin, eşitlik ilkesi gereği gayrimüslimlerin de yüksek rütbeli memuriyetlerde görevlendirilmesini zarurî kıldığını belirtti. Bununla birlikte fiilî olarak mahkeme başkanlarının Müslümanlardan atanmasına dikkat edildiğini, 1879'da çıkarılan yeni kanunnamelerin sefirlere kabul ettirilmeye çalışıldığı sırada Hristo Forides Efendi'nin Dersaadet İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi ikinci başkanlığına atandığını ve o gün için İstanbul'daki 20 başkandan sadece 4'ünün Hristiyan olduğunu ekledi. Ticaret mahkemelerinde ise dil ve işlem pratiği açısından bir süre daha Hristiyan başkanların bulundurulmasını savundu.

Âlî Paşa zamanından beri hedeflenen ve 1879 düzenlemesiyle bir adım daha yaklaşılacak mahkemelerin bağımsızlığı meselesinde, sefirlerin Hristiyanların riyasetlerde asla kullanılmayacakları dedikodusuna inanırlarsa bir çok sıkıntı çıkarabileceğini ve bunların ürkütülmemesi gerektiğini belirtti. Başvekil Said Paşa ile yaptıkları görüşme sonucu yabancılara müdahale fırsatı vermeyecek şekilde bir yol haritası izlemenin uygun olduğuna karar verdiklerini anlattı. Berlin Anlaşması sonrası yabancı adli müfettişlerin görevlendirileceği vaadinin birkaç Hristiyanın atanmasıyla geçiştirildiğini, azledilen ya da işi bırakan müfettiş ve başkanların yerine Müslümanların getirilerek gayrimüslimlerin sayısının azaltıldığını, konjonktür gereği daha fazla ileri gidilmemesi gerektiğini ve Sultan'ın isteğinin ancak "tedricî" şekilde gerçekleşebileceğini vurguladı.¹⁸⁸

¹⁸⁸ Y.EE, 31/27, 31 Aralık 1881; 39/2. Cevdet Paşa'nın aynı pragmatist yaklaşımını II. Abdülhamid'in zamanın ihtiyacına uygun yeni bir medrese kurma fikri üzerine ortaya koyduğu düşüncelerde de görmek mümkündür. Sultan'ın niyetini "isabetli" bulan Paşa, bu işin duyurulması hakkında "iki yüzlü" bir tavır almak gerektiğini, ulemâ sınıfına, üst düzey âlimlere "ulum-ı alîye" öğretilmek üzere büyük bir medrese inşa edileceğinin, yabancı dilde yayın yapan gazetelere ise fıkıh, kelam, Avrupa hukuku ve felsefesi eğitimi verecek bir yüksek okul açılacağına söylenmesini zaruri görür. Bu girişimdeki esas amacın dünyaya İslâm'ı yayacak donanımlı âlimler yetiştirmek olduğunun okul müdürü dışında herkesten saklanmasını ister (Y.EE, 38/124, s. 3). Yine "finans" ilminin devlette henüz "vücuda gelmediği"ni düşünen Paşa, malî işlerin yürütülmesi hakkında da "...Devlet-i aliyye hasb-el hal her hususda meslek-i

Bu noktada II. Abdülhamid'in politikasını içten içe desteklediği görülen Paşa'nın aynı dönemde Halep'ten gönderilen bir mazbatada yazılı, ticaret ve hukuk mahkemelerinde Hristiyan ya da Müslüman başkanların yanına karşı dinde birer yardımcı atanması isteğine karşı Kanun-ı Esasî gereği tüm Osmanlı vatandaşlarının kanun, görev ve memuriyete atanma açısından eşit olduğunu ve bu durumda mahkeme heyetinin bölgedeki çeşitli unsurların nispetine bağlı kalmaması gerektiğini söylemesi ironik pragmatizmini anlamamızı kolaylaştıran bir ayrıntıdır. Dolayısıyla Cevdet Paşa'nın Kanun-ı Esasî'deki "eşitlik" ilkesini yorumlayış biçiminin muhatabına ya da meselenin hassasiyetine göre değiştiği düşünülebilir.¹⁸⁹

Cevdet Paşa, adlî düzenlemelerle uğraştığı yoğun gündemine diğer devlet işlerini de almak zorunda kaldı. Bilgi ve tecrübe alanının çeşitliliği birçok konuyla birden muhatap olmasını gerektirdi. Bu çerçevede memur maaşlarının düzenlenmesi amacıyla kurulan Tetkik-i Maaş Komisyonu başkanlığını üstlenerek ücretlerde beşte bir oranında kesinti öngören Maaşat Karamamesi çerçevesinde tasarruf sağlamaya çalıştığı gibi mutasarrıf, kaymakam, emekli, mazul ve muhtaç aylıklarının yeniden belirleyen bir rapor hazırladı.¹⁹⁰ Bazı saray görevlilerinin maaşının kesilmesinden daha sonra vazgeçilmesi bu çabadan beklenen faydayı tartışmalı hale getirse de emirlere uymak zorundaydı.¹⁹¹ Arnavutluk, vilayet nizamnamesinde yapılan düzenlemeler, emlak satışının kolaylaştırılması gibi meseleler için oluşturulan özel komisyonlarda başkanlık ya da üyelik yaptı.¹⁹² Ekim 1882'de, II. Abdülhamid'in isteği üzerine adlî teşkilatta ne tür ıslahat yapılabileceğini müzakere etmek üzere kurulan özel encümende yer alsa da

itidali iltizam etmek lazım geldiği gibi Hristiyan memur istihdamı hususunda dahi bu meslekte devam etmek ferâiz-i umurdandır" diyerek yaklaşımını sergilemişti (Y.EE, 39/5, s. 3).

¹⁸⁹ A.MKT.NZD, 1461/54, 1 Ocak 1880. Cevdet Paşa, meclisteki yeni vilayet nizamnamesi tartışmaları sırasında, Kanun-ı Esasî'deki herkesin Osmanlı vatandaşı sayılması ilkesine rağmen her vilayetteki idare meclislerinde 3 müslim, 3 gayrimüslim üye seçilmesini öngören maddeye itiraz edilmesi üzerine "... iki milletin tefriki küçük yerlerde ve ufak köylerde muvâfik olamaz. Fakat sancak, kaza, vilayet meclislerinde tefriki elzemdir. Çünkü bu meclisler, menâfi'-i umumiyyeyi müdâfa'a ederler. Bu sebebden o meclisde her mezheb ve cins ahalden azaların bulunması muvafik-ı maslahatdır" demiş ve madde o şekilde kabul edilmişti (Ahmed Saib, *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı*, s. 146-149).

¹⁹⁰ A.MKT.NZD, 1468/97, 19 Mayıs 1880; 1498/37; 1469/11; A.AMD.MV, 34/5; İ.ŞD, 49/2711; MB.İ, 59/32; *BEO.AYN.d*, nr. 1379, s. 31; nr. 1378, s. 53, 55; nr. 1383, s. 33; *Vakit*, nr. 1608, s. 1; *Düstur (Zeyl): Birinci Tertib*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1298, s. 42-65.

¹⁹¹ MB, 218/154, 17 Ağustos 1880.

¹⁹² İ.MMS, 134/5721, 27 Mayıs 1880; Y.A.RES, 6/29; Y.EE, 112/2; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 623, s. 1; *Vakit*, nr. 1606, s. 1; nr. 1621, s. 1; nr. 1704, s. 1.

kısa süre sonra nazırlıktan ayrıldığı için toplantıları bırakmak zorunda kaldı.¹⁹³ Yine Mısır meselesini görüşmek üzere kendi başkanlığı altında toplanması öngörülen komisyondaki görevi de bu sebepten aynı akıbete uğradı.¹⁹⁴

Anadolu ıslahatı için nizamname hazırlanması, Rusya'ya ödenecek savaş tazminatı için kaynak bulunması, iç ve dış borçların düzenlenmesi, Yunan sınırının yeniden belirlenmesi, Mısır meselesinin çözümü ise Meclis-i Vükelâ üyesi olarak halledilmesinde yer aldığı önemli işler arasındaydı.¹⁹⁵ II. Abdülhamid'in çalışma sisteminin ayrılmaz bir parçası olduğu üzere acil ve önemli meseleleri rutin Meclis-i Vükelâ dışında Mâbeyn'de olağanüstü toplantılarda müzakere ettirmesi kapsamında sık sık çağırılanlar arasındaydı.¹⁹⁶ Tecrübeli bir devlet adamı olarak Cebel-i Bereket ve Kozan emirlerinin maaş düzenlemeleri, Mısır, Tunus ve Karadağ meseleleri, Sis katogikosluğu, Kudüs'teki kutsal yerler hakkında Ortodoks ve Katolik cemaatleri arasındaki anlaşmazlık, Nasturîlerin devlete bağlılıklarının arttırılması için alınacak tedbirler, Çukurova'daki aşiretlerin yerleştirilmesi, Rumeli göçmenlerinin mülkiyet hukuku, Zeytun'daki Hristiyanların askerliğe kabulü gibi konularda ayrıca fikir ve bilgisine başvurulduğundan hazırladığı çeşitli raporlarla devlet işlerine yardımcı olmaya çalıştı.¹⁹⁷ Boş arazi ve devlete ait çiftliklerde iskân edilen göçmenlerin toprak tasarrufu için talimatnamenin ve Askerî Ceza Kanunnamesi'ne eklenecek zeylin hazırlanmasına öncülük etti.¹⁹⁸ Arnavutluk reis ve ileri gelenlerinin gönderdiği bir mazbata hakkında ne muamele yapılacağına kararlaştırılmasında olduğu gibi gayri resmî şekilde de görüşü alınabiliyordu.¹⁹⁹ Öte yandan daha önce birçok kez olduğu gibi o dönem de Arapça ve Farsça üst düzey belgelerin yazım işi yine kendisine düşmüştü. Mecidiye nişanı gönderilen Zengibar Hükümdarı Seyid Bargaş'ın teşekkür mektubuna cevap verdi ve

¹⁹³ İ.DH, 864/69133, 25 Ekim 1882; *BEO.AYN.d*, nr. 1388, s. 122; *The Eastern Express*, nr. 37, s. 483-484.

¹⁹⁴ *The Eastern Express*, nr. 41, 29 Aralık 1882, s. 530.

¹⁹⁵ İ.MMS, 70/3256, 12 Ekim 1881; 70/3252; 134/5719; 71/3290; İ.DUİT, 187/9; 144/43; Y.EE, 112/1; MB, 230/55; Said Paşa, *Said Paşa'nın Hatıratı*, I, 436-439; *The Constantinople Messenger*, nr. 40, 9 Şubat 1881, s. 626; *The Levant Herald*, nr. 80, 7 Aralık 1881, s. 1252.

¹⁹⁶ İ.DH, 835/67147, 24 Eylül 1881; MB.İ, 64/142; 82/21; 95/176; 95/139; 95/176; MB, 263/98; Y.A.HUS, 165/170; 167/35; *La Presse*, 5 Ağustos 1881, s. 2; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 990, s. 1; nr. 999, s. 1.

¹⁹⁷ Y.EE, 75/3, 3 Nisan 1882; 75/26; 76/85; 79/10; A.MKT.NZD, 1464/91; 1465/86; 1479/41; 1492/40; 1480/53; A.AMD.MV, 33/20; *BEO.AYN.d*, nr. 1378, s. 209; *Vakit*, nr. 1466, s. 2; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 202-209.

¹⁹⁸ A.MKT.NZD, 1461/52, 1 Ocak 1880; MB.İ, 67/91, 23 Kasım 1880; *BEO.AYN.d*, nr. 1378, s. 285.

¹⁹⁹ Y.EE, 34/1, 3 Mayıs 1881.

sınır güvenliğinin sağlanması hakkında Sultan adına İran şahına gönderilmek üzere bir metin hazırladı.²⁰⁰

Cevdet Paşa birçok kez yaptığı gibi bu Adliye nazırlığından alınışını da kişisel hedef olma haline bağlayarak aktarmıştı. Başvekil Said Paşa'nın kendisini görevden aldirmek için uğraştığını, fakat II. Abdülhamid'in buna izin vermediğini iddia etmişti. Said Paşa ile karşılıklı açıklamaların ardından barışmış görünselerde devlet işlerindeki fikir ayrılıkları nedeniyle ilişkilerindeki soğukluğun²⁰¹ devam ettiğini belirtmişti. Öte yandan 30 Kasım'da azledilen Said Paşa'nın²⁰² yerine geçen Başvekil Ahmed Vefik Paşa ile araları bozuk olduğu²⁰³ için aynı gün kendisinin de Adliye nazırlığından alınmasını doğal karşıladığını hissettiren bir üslup kullanmıştı.²⁰⁴ Cevdet Paşa'nın anlatımına göre, Said Paşa'nın zamanında azline izin vermeyen II. Abdülhamid'in

²⁰⁰ Mektupların suretleri için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 195, 199-201.

²⁰¹ İbnülemin'in aktarımına göre Said Paşa, meclislerde önemli meseleleri yazdırmak için "lâyıklı kâtibler" bulamadığından arkadaşlarından bunu istemeye mecbur kaldığını, çoğunlukla da Cevdet Paşa'ya yazdırdığını belirttiğinden sonra "Fekat elinden yazı çıkmazdı. Saatlerce oğraşır, bir şey yazardı. Yazdığı şeyler, çok def'a meclisin müzakeratına tevafuk etmezdi. Ben gayet çabuk yazdığım zaman, yazım okunmaz. Bu sebeple sonraları Cevdet Paşa'ya dikte ederek yazdırmağa mecbur olmuşum" dediğini öne sürmüştü (İnal, *Son Sadrazamlar*, III, 1184-1185). Bürokrasi kariyerinde yıllarca meclislerde mazbata, nizam ve kanun metinleri hazırlayan ve bu konudaki bilgi ve becerisi nedeniyle çok farklı konulardaki komisyonlara çağrılan Cevdet Paşa hakkındaki bu iddia oldukça ilginç görünmektedir.

²⁰² Said Paşa'nın anlatımına göre içlerinde Müşir Fuad Paşa'nın da bulunduğu ve II. Abdülhamid'i tahttan indirme planları yapan Dağıstanlı Çerkeslerden oluşan bir grubun başkanı olarak kendisi itham edilmiş, Cevdet ve Mahmud Nedim Paşaların huzurunda yapılan soruşturma sonucu Cevdet Paşa tarafından kaleme alınan istintakname, Sultan'ın huzurunda eline verilmiş ve buna ne diyeceği sorulmuştu. Açıklamalardan tatmin olmayan II. Abdülhamid, sadaret mührünü geri istediği gibi başına tabanca dayayıp bir odada kendisini hapsedmiş ve olayla ilgisi olmadığı anlaşılınca da yaklaşık 48 saat içinde tekrar sadrazamlığa geri dönmüştü. Olay dönem basınına Sultan'ı tahttan indirme girişimi şeklinde yansımış ve Said Paşa'nın şüpheli konumda olduğu yazılmıştı (Said Paşa, *Said Paşa'nın Hatıratı*, I, 85-87; *The Times*, nr. 30677, 29 Kasım 1882, s. 5; *The Manchester Guardian*, 30 Kasım 1882, s. 8).

²⁰³ Abdurrahman Şeref Bey'in hikâyesine göre o dönem Bursa valisi olan ve bölge mutasarrıflarından bir paşanın aylarca ödemediği birikmiş maaşını öldüğü gün veren Ahmed Vefik Paşa, olay üzerine savcı yardımcısını çağırıp Cevdet Paşa'nın yanlışlıkla Bursa'ya havale edilmiş olan birikmiş maaşlarına atıfla "... sen şimdi paşana yaz bugün ölecek olursa havalelerini dakikasında tamamen tesviye ederim" demişti (Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 229). Ayrıca dönemin Bursa Adliye Müfettişi Asım Bey'in, Ahmed Vefik Paşa'nın bölgede yaptığı tuhaf işler hakkında Cevdet Paşa'ya raporlar gönderdiği de rivayet edilmektedir (Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmani Zeyli*, yay.haz. Gülbadi Alan, III, 125).

²⁰⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 215-216; *Vakit*, nr. 2542, 1 Aralık 1882, s. 1. Bâbüali ile Yıldız Sarayı arasındaki gerilimin arttığı Nisan ayında, Sadrazam Said Paşa'nın yerine Cevdet Paşa'nın getirilebileceği ihtimali basında yer almıştı. Cevdet Paşa'nın sadaretinin Sultan'ı memnun edeceği, fakat herkesi memnun edeceğinin şüpheli olduğu, eski ilmiye mensubu ve yabancıların girişimlerine muhalif Cevdet Paşa'nın, Adliye nazırı olarak yasaları ne ölçüde uyguladığının Midhat Paşa'nın duruşmasında görüldüğü ve Suriye valiliği sırasında yaşanan olaylar nedeniyle sarsılan imajını düzeltmek için Yıldız Mahkemesi ile bir hamle yapmak istediye de bu davanın en büyük gösterisine dönüştüğü ve sefirlerin, Cevdet Paşa'nın Sultan'ın "alter ego"su haline gelmesini engelleyeceği yazılmıştı (*Journal des Débats*, 11 Nisan 1882, s. 2).

Ahmed Vefik Paşa döneminde neden fikrini değiştirdiği ise okuyucunun kafasında cevap bekleyen bir soru olarak belirmektedir.

Cevdet Paşa'nın yaklaşık 3 yıl süren Adliye nazırlığı yıllardır bu alanda ortaya koyduğu faaliyetleri, bilgi ve tecrübesinin sonucu sayılabilir. Zira Said Paşa'nın yeni adli ıslahatı başlatarak başvekilliğe geçtiği kritik noktada düzenlemeleri uygulayabilecek akla gelen ilk isim kendisi olmuştur. Cevdet Paşa, adli ıslahat hakkında Said Paşa ile farklı düşündükleri anlaşılmalı birlikte önüne konulan programı kendi düşünceleri doğrultusunda küçük değişikliklerle uygulamaya ve özellikle yabancı devletlerin müdahalesinden uzak bağımsız bir hukuk sistemi geliştirmeye çalıştı. Kişisel kariyeri açısından bakıldığında ise kısa süre önce Suriye'den rüşvet ve yolsuzluk zanlısı olarak dönen biri için bu 3 yılı merkezdeki yerini güçlendirmek üzere kullandığı düşünülebilir. Tanzimat'ın ilk dönem devlet adamlarının öldüğü ya da yönetimden uzaklaştırıldığı bir zamanda yaklaşık 30 yıllık devlet tecrübesiyle yeni Sultan II. Abdülhamid'in geçmişteki olaylar ve devlet politikası hakkında başvurduğu en önemli kaynaklardan biri olmuştur.²⁰⁵ Cevdet Paşa'nın, Yıldız Mahkemesi sürecinde görüldüğü gibi II. Abdülhamid'in isteklerine uygun şekilde hareket ederek sadakatini göstermesinin ikili arasındaki ilişkiyi ileride daha da geliştirdiği anlaşılmaktadır.

3.1.4.2.Yıldız Mahkemesi'ndeki Rolü

Mayıs 1881'de gündeme getirilen ve II. Abdülhamid'in soruşturulmasını istediği Sultan Abdülaziz'in katledildiği iddiaları, Adliye nazırı olarak Cevdet Paşa'nın adını, tarih yazımındaki en tartışmalı davalardan birine karıştırdı. O dönem yazılanlarda ve daha sonraki literatürde mahkemenin Midhat Paşa'nın yok edilme operasyonu şeklinde değerlendirilmesi, kendisinin "hürriyet kahramanı"nın baş düşmanlarından biri ve Sultan'ın piyonu olarak görülmesine yol açtı. İntihar ya da cinayet, her iki tarafın da

²⁰⁵ Y.EE, 38/67. Cevdet Paşa, Mısır'ın durumu hakkında doğru bilgi alınabilecek kaynaklar olarak Selim ve Beşare Tekla kardeşlerin rütbe ve nişan verilerek devlete bağlı kılınmasını teklif etmesi gibi fikri sorulmadan da II. Abdülhamid'e doğrudan tavsiyelerde bulunmuştu (MB, 249/150, 12 Mart 1882; Y.PRK.AZN, 2/9). II. Abdülhamid'in İstanbul'daki Haremeyn ahalisinin borçlarını kendi cebinden ödemesi gibi özel işlerini havale ettiği kişi de yine Cevdet Paşa olmuştur (*Vakit*, nr. 2030, 13 Haziran 1881, s. 1; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 893, s. 1).

kendi “şehit” hikâyesini anlattığı²⁰⁶ bir zeminde arşiv belgelerinde, hatıratlarda ve basında yer alan bilgiler bu ithamları doğrulama ya da yanıtlama noktasında kesin belirleyici olmasa da karşılıklı ele alındığında bazı ihtimalleri ortaya koymakta faydalı sayılabilir.²⁰⁷

Said Paşa'nın anlatımına göre bazı kişiler, başta Cevdet ve Mahmud Nedim Paşalar ile daha sonra mahkeme başkanlığı yapacak Ali Sürûrî Efendi'nin de bulunduğu bir heyet karşısında cinayeti ve bu işin içinde Midhat ve Mütercim Rüşdü Paşaların da olduğunu itiraf etmişti ve o günlerde sıklıkla Mâbeyn'de görülen Cevdet Paşa, çok gizli tutulan mesele ile ilgili kendisiyle konuşmaktan kaçınmıştı.²⁰⁸ Şüpheliler arasında gösterilen 3 bekçi kurenâdan Fahri, Binbaşı Necib ve Namık Paşazade Ali Beyler, Damad Mahmud²⁰⁹ ve Mâbeyn-i Hümayun Müşiri Damad Nuri Paşalar Yıldız Sarayı'nda sorguya alındı. Zanlılardan Aydın Valisi Midhat ve Manisa'da bulunan Mütercim Rüşdü Paşaları sorgulamak üzere oluşturulan heyetin başkanlığına getirilen Cevdet Paşa, İzmir'e doğru yola çıkmadan önce uğradığı Mâbeyn'de Midhat Paşa'nın Fransa konsolosluğuna sığındığını öğrendi. Midhat Paşa'ya verilmek üzere hazırladığı telgrafnamede, resmen bildirilmese firarına ve söz konusu ifadelerine asla inanamayacağını ve adına yakışmayan bu tavırdan vazgeçerek “tekellüfâta hacet kalmaksızın” bir an önce adalete teslim olmasını belirttiği gibi kaçma girişimine karşı gerekli tedbirleri almaları için bölge yöneticilerini uyardı.²¹⁰

Vali Vekili Kumandan Hilmi Paşa ise Midhat Paşa'nın bu isteğe karşı “Ben İstanbul'a giderim ammâ ecebî bayrağı altında giderim” cevabını verdiğini öne

²⁰⁶ Örnek için bkz. Y.PRK.HH, 8/21, 6 Temmuz 1881; Ahmed Saib, *Vak'a-i Sultan Abdülaziz*, Mısır: y.y, 1320, s. 145; Midhat Paşa, *Türkiye'nin Mazisi ve İstikbali*, neşr. Tüccarzade İbrahim Hilmi, Dersaadet: Kitabhane-i İslâm-ı Askerî, 1326, s. 3; A. Clician Vassif Effendi, *Son Altesse Midhat-Pacha: Grand Vizir*, Paris: Société Anonyme de L'Imprimerie Kugelmann, 1909, s. 288-289; Ahmed Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap*, yay.haz. İdris Nebi Uysal, İstanbul: Dergah Yayınları, 2013, s. 149.

²⁰⁷ Yıldız Mahkemesi ile ilgili literatürde yer alan değerlendirmeleri toplu olarak ortaya koyan çalışmalar için bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1967; Adem Korkmaz, *Midhat Paşa İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019, s. 466-480; Avi Rubin, *Ottoman Rule of Law and the Modern Political Trial: Yıldız Case*, New York: Syracuse University Press, 2018, s. 5-19.

²⁰⁸ Said Paşa, *Said Paşa'nın Hatıratı*, I, 55-56.

²⁰⁹ Damad Mahmud Paşa'nın eşi Cemile Sultan, kocasının suçsuzluğuna dair Cevdet Paşa'ya ayrıca bir mektup göndermişti (Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 283).

²¹⁰ Y.EE, 21/38, lef 20, 22; *The Constantinople Messenger*, nr. 54, 18 Mayıs 1881, s. 849-850; *Journal des Débats*, 28 Mayıs 1881, s. 2.

sürüyordu.²¹¹ Midhat Paşa buna cevap olarak evinin abluka altına alındığını, silah sesleri duyunca da mecburen Fransız konsolosluğuna sığındığını ve kesin hüküm çıkana kadar hayat güvencesi verilmesi şartıyla teslim olabileceğini belirtmişse de²¹² olay hakkındaki gerçek duygularını Taif'te kaleme aldığı; “Cevdet Paşa'nın Midhat Paşa'ya hükümet mahallini niçin bırakıp gittiniz demesi, bu kadar asker, silah ve cephanesiyle senin üzerine gönderilmiş ve bu derece zahmete girmiş iken, niçin telaşlanıp da onları boşa çıkardın demektir” sözleriyle ortaya koyup bu “acayip davet” biçimiyle kendisinin aşağılanmaya çalışıldığını iddia etmişti.²¹³

Mahkeme başlamadan bile duruma karşı çok net bir tavır takınan Cevdet Paşa, Midhat Paşa'nın Sultan Abdülaziz'in “katl ve şehadetinde” parmağı olduğunun “ihbar ve delâil-i kanuniyye” ile kesinleştiğini, bu tür durumlarda yabancı konsolosların himaye etme hakkı bulunmadığını ve en kısa sürede zanlının teslim edilmesi gerektiğini düşünüyordu.²¹⁴ “Kemal-i adaletle muamele” edileceği haberini Midhat Paşa'ya göndererek yeni Aydın Valisi Ali Paşa ve sorgu heyeti ile birlikte İzmir'e ulaştı. Sarayın hükümet aracılığıyla Fransa Sefareti nezdinde yaptığı diplomatik müzakereler sonucu teslim olmaya karar veren Midhat Paşa, Hilmi Paşa tarafından kışlaya götürüldü.

²¹¹ Y.EE, 18/44; 16/14. Yabancı basında, Midhat Paşa'nın sadece Fransız bayrağı koruması altında İstanbul'a gelebileceğini söylediğine dair iddialar da yer almıştı (*The Manchester Guardian*, 19 Mayıs 1881, s. 5). Cevdet Paşa, bu telgrafa verdiği cevapta Osmanlı mahkemelerinin güvenilirliğinin dünyada bilindiğini ve Midhat Paşa'nın da buna uygun şekilde yargılanacağını belirttikten sonra Sultan'ın merhametinin bir göstergesi olarak sorgulama için kendisini sorgulama heyeti ile birlikte İzmir'e gönderdiğini belirtmişti. Midhat Paşa'nın söz konusu tavrını ise “adalete mugayir” olarak değerlendirmişti (Y.EE, 21/38, lef 19). Midhat Paşa'nın, Abdülaziz'in kesinlikle intihar ettiğine inandığını, üzerine atılan iftiraların kendi aleyhine bir sonuç vereceğini düşünmediğini, uluslararası itibarı nedeniyle tasarlanan felakete uğrayacağına ihtimal vermediğini ve bu nedenle İngiltere'nin iltica teklifini reddettiğini öne sürerler de vardı (Hayreddin, *Vesâik-i Tarihiyye ve Siyasîyye Tettebbuatı*, Dördüncü kitap, s. 48-49).

²¹² İki Paşa arasında gönderilen telgrafnameler için bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dâir Vesikalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987, s. 19-22. Cevdet Paşa kendi telgrafnamesinin bir suretini *Tezâkir*'e koyarken Midhat Paşa'nın cevabına yer vermemektedir. Midhat Paşa'nın, cevabî telgrafında hükümet konağının ablukaya alınması ve silah seslerinden sonra kaçtığını belirtmesine rağmen Cevdet Paşa, ablukadan yarım saat önce haber alarak Fransız konsolosluğuna firar ettiğini yazmıştı (Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 210; Y.EE, 21/38, lef 29). Hilmi Paşa ise Midhat Paşa'nın silahlı saldırı iddialarını kesin bir dille reddederek Cevdet Paşa'ya durumu bildirmişti (Y.EE, 18/44, lef 19).

²¹³ Midhat Paşa, daha sonra da gerek vapurdaki sorgusu gerekse de İstanbul'a dönüş yolculuğu sırasında çeşitli aşağılanmalara maruz kaldığını, Cevdet Paşa ve sorgu heyetinin “hasım” sıfatıyla geldiğini, itham mazbatasının mahkeme üyeleri tarafından değil Cevdet Paşa, Ali Sürûrî Efendi, Ragıp Bey gibi bazı kişiler tarafından sarayda yapılan toplantılar sonucu hazırlandığını öne sürerek cezaların müzakere edildiği sırada Cevdet Paşa'nın hangi sıfatla orada bulunduğunu sorgulamıştı (Midhat Paşa, *Mir'ât-ı Hayret*, İstanbul: Hilal Matbaası, 1325, s. 72-87, 120, 276, 279-280).

²¹⁴ Y.EE, 18/41, lef 2.

Cevdet Paşa, İstanbul vapuruna getirilen Midhat Paşa'nın sorgusuna hemen o gece başladı. Rüşdü Paşa'nın İzmir'e nakledilemeyecek derecede hasta olması nedeniyle Manisa'ya bir doktor heyeti yolladı. İstanbul'a nakledilmesi mümkün olmayan Paşa, İzmir'de sorgulandıktan sonra tekrar Manisa'ya gönderildi.²¹⁵

Cevdet Paşa, işin uzun süreceğini haber alan II. Abdülhamid'in emri üzerine zanlıların sorgusunu yarıda keserek heyeti İstanbul'da Yıldız Sarayı'na nakletti. Aynı gece Mâbeyn'de kalıp Midhat Paşa'nın sorgusunda suçlamaları reddettiğini II. Abdülhamid'e bildirdi. O sırada davanın ortaya çıkış gerekçesi ve seyri hükümetin izin verdiği şekil ve ölçüde kamuoyuna yansıtılıyordu.²¹⁶ Bu noktada *The Constantinople Messenger*, Midhat Paşa'nın Fransız konsolosluğuna sığınışı, Cevdet Paşa ile telgraflaşması, tevkifi ve İstanbul'a getirilişi hakkında diğer gazetelerde görülen bilgileri paylaştıktan sonra meslektaşlarını dava sonuçlanmadan kişileri suçlu ilan edip kamuoyunu yanlış yönlendirmemeleri noktasında uyarma ihtiyacı hissetmişti.²¹⁷ II. Abdülhamid'in ise dava ile ilgili özellikle yabancı basında çıkan haberleri takip ettiği bilinmektedir.²¹⁸

Cevdet Paşa, Lebib Efendi'nin İzmir'den dönüşünden sonra istenen ve dava evrakının yeterliliğine karar vermekle görevli heyet-i ithamiyeyi Yıldız'a sevk etti. Şüphelilerin ifadelerinin yanı sıra, Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan ile oğlu Yusuf İzzeddin Efendi gibi olayla ilgisi olabilecek aile üyesi ve saray görevlilerinden de bilgi alındı. Damad Mahmud, Nuri, Midhat ve Rüşdü Paşalar başta

²¹⁵ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 220-222; *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dâir Vesikalar*, s. 101-118; Y.EE, 18/44, lef 20; *The Constantinople Messenger*, nr. 55, 25 Mayıs 1881, s. 865.

²¹⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 211-213; Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dâir Vesikalar*, s. 39-43; Y.EE, 16/4; 18/12; 18/25; 18/27; 18/38; 18/43; 18/92; 21/38, lef 29, 35-36-37; MB, 227/157; 229/40; MB.İ, 76/160; 79/54; *Vakit*, nr. 2004; 2006; 2007; 2039; 2044-2045; 2048-2055. Hal' vakası sırasında şeyhülislâm olan ve konuyla ilgili bir risale kaleme alan Hayrullah Efendi, vapurdaki sorgulamada Cevdet Paşa'nın, katl meselesinden ayrı olarak Midhat Paşa'ya Sultan Abdülaziz için verilen fetvanın yanlış olduğunu söylediğini aktarmıştı. Bu sözü teessüfle karşılayan Hayrullah Efendi, mantıken sonraki fetvanın da yanlış olduğunu belirterek bu durumda Cevdet Paşa'nın V. Murad'a neden biat ettiğini sormuştu (Mâbeynci Fahri Bey, *İbretümâ: Mabeynci Fahri Bey'in Hatıraları ve İlgili Bazı Belgeler*, yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1968, s. 137). Bu çelişkiye dikkat çeken Midhat Paşa, Sultan Abdülaziz'in gayri meşru olarak hal' edildiği iddiasını kabul eden Cevdet Paşa'yı "zayıf kalpli" olmakla ve dalkavuklukla suçlamıştı (Midhat Paşa, *Mir'ât-ı Hayret*, s. 181). Aynı şekilde oğlu Ali Haydar Midhat da babasının şahsî düşmanı ve dalkavuk olarak tanımladığı Cevdet Paşa'nın mahkemeye müdahale ettiğini öne sürmüştü (Ali Haydar Midhat, *The Life of Midhat Pasha: A Record of His Services, Political Reforms, Banishment and Judicial Murder*, London: John Murray, 1903, s. 216).

²¹⁷ *The Constantinople Messenger*, nr. 55, 25 Mayıs 1881, s. 865-868.

²¹⁸ Y.EE, 16/6; 17/63; Y.PRK.TKM, 4/24.

olmak üzere bekçi ve koruculardan Pehlivan Mustafa, Cezayirli Mustafa, Boyabadlı Hacı Mehmed, kurenâdan Fahri,²¹⁹ Binbaşı Necib, Seyyid, Namık Paşazâde Ali, Miralay İzzet Beyler ve hatta V. Murad ile annesi Şevkiefsar Kadın dahi resmen zanlı sayıldı. Ancak son ikisi affedilerek mahkemeye çıkarılmadı. Yıldız sarayı bahçesindeki Malta karakolhanesi²²⁰ yanında kurulan çadırlarda görülen mahkeme 3 gün sürdü. Sonuç olarak Pehlivan Mustafa, Cezayirli Mustafa, Mehmed ile Fahri Bey'in Sultan Abdülaziz'i öldürdüğüne, Necib ve Ali Beyler ile Midhat, Mahmud, Nuri Paşaların suça ortak olduğuna, İzzet ve Seyyid Beylerin ise yardım ettiğine hükmedildi. Son ikisine verilen 10'ar sene kürek dışında tüm mahkumlar idamla cezalandırıldı. Yıldız'da toplanan temyiz mahkemesi heyeti de Midhat Paşa'nın itiraz raporunu inceledikten sonra kararı onayladı.²²¹ Davanın görülme biçimini son derece usûlsüz bulan Midhat Paşa, “devletin umur-ı adliyesinin nazır ve hâmisî Cevdet Paşa olarak bu kadar ağır mesuliyet ibtida kendüye aid bulunmuş olmağla umur-ı adliyye namına şu derece yalancılık ve sahtekârlık irtikâb olunmasından dünyaya karşı devletin kadr u namus ve itibarı ne mertebe mahv ve berbad olacağı hiç hatıra götürülmedi mi?” ifadeleriyle tepkisini Cevdet Paşa'ya yöneltmişti.²²² Midhat Paşa'nın bu düşüncelerini mahkemeden sonra Taif'teyken yazdığı ve Cevdet Paşa'ya benzer şekilde anlatımını sonuca göre inşa ettiği değerlendirme sırasında göz önüne alınması gereken bir durumdur.

Cevdet Paşa, olayın sıradan bir cinayet davası olmadığını göz önüne alarak cezaların uygulanması meselesini görüşmek üzere toplanan Meclis-i Vükelâ'da, Tophane Müşiri Ali Saib Paşa'nın “mahkemenin hükmü ahkam-ı kanuniyyeye mübteni olup bu babda denilecek bir şey yokdur” sözlerini aynen onayladı. Ayrıca cezaların tamamen mi yoksa hafifletilerek mi icrasına karar vermek ve sorumluluğu paylaşmak

²¹⁹ Fahri Bey, sorguya ara verildiği sırada, Cevdet ve Mahmud Nedim Paşaların yanına gelerek “ne hain ve ne adam olduğu suratından belli, baksanız a şunun kıyafetine? Yapmış olduğu halinden belli” gibi sözlerle kendisini tazyik ve bazen de takdir ettiklerini belirtmişti (Mâbeynci Fahri Bey, *İbretnümâ*, s. 38, 42). Ali Haydar Midhat ve Fahri Beylerin ileride avukatlığını üstlenecek olan Hırissantos Efendi de “...Cevdet Paşa komisyonun riyasetinde bulunduğu halde Çadır Köşkü'nde kemâl-i germiyyetle ve mevkuf Paşaları hiç olmazsa tenakusa düşürmek emeliyle tahkikat ve tazyikata devam ve maznunları iğfâl için ber vech-i zîr musahibler vasıtasıyla nesâyih ve mevâide ihtimam olunduğu...” ifadeleriyle benzer iddiaları gündeme getirmişti (Hırissantos Efendi, *Midhat Paşa ve Rüfekasının Muhakemesi Hakkında Esbab-ı Mucibeyi Havi İade-i Muhakeme Layihası*, Dersaadet: Hilal Matbaası, 1326, s. 12).

²²⁰ Mahkemenin Malta karakolhanesi civarında görülmesi kararını içeren mazbatayı da Cevdet Paşa'nın kaleme alması uygun görülmüştü (Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 214-215).

²²¹ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 307-312; Y.EE, 16/1, 22 Temmuz 1881; MB, 229/39.

²²² Midhat Paşa, *Mir'ât-ı Hayret*, s. 181.

üzere Mâbeyn’de toplanan mecliste ise “hükm-i kanunun tamamen icrası reyindeyim” ifadeleriyle çoğunluğu oluşturan tarafta yer aldı.²²³

Cevdet Paşa bu noktada, muhakemenin saray bahçesindeki çadırda yapılması, davanın görülme biçimi, savunma için gerekli zaman verilmeyen Midhat Paşa’nın şikâyeti gibi unsurların mahkeme hakkında dedikodulara sebep olduğunu, İngiliz sefirinin Midhat Paşa’nın affını istemesi üzerine II. Abdülhamid’in tereddütte kaldığını ve sonuçta mahkumları Taif’e sürgüne gönderdiğini belirtmekten çekinmese de kendisini sadece işini yapan bir Adliye nazırı olarak edilgen konumda yansıtmıştı.²²⁴ Ancak meseleye farklı tarafların iddiaları üzerinden bakıldığında durum biraz farklıdır. Midhat Paşa, tevkif edildiği sırada muhtemelen eşini rahatlatmak için adil kişiliğine güvendiğini söylediği Cevdet Paşa hakkındaki gerçek düşüncelerini Taif zindanında açığa vurmuştu.²²⁵ O’na göre II. Abdülhamid, kendisini tehdit olarak gördüğünden Cevdet Paşa ve Mahmud Nedim Paşa gibi rakip ve muhaliflerini sarayda toplayarak bu “komedi” için ön hazırlık yapmıştı.²²⁶ Daha önce Mahmud Nedim Paşa’nın Maraş sürgününden Midhat Paşa’nın inisiyatifiyle kurtulan Cevdet Paşa’nın bu işbirliğinin içinde yer alması tarihin tuhaf kesişmelerinden biri sayılabilir.

Cevdet Paşa’nın mahkeme başkanlığına Ali Sürûrî Efendi’yi ataması ise Midhat Paşa ile bu kişi arasındaki geçmişe dayalı husumet nedeniyle başlı başına kasıtlı bir seçim olarak değerlendirildi.²²⁷ Yabancı basın ise zanlılara çeşitli işkenceler yapıldığını

²²³ Y.EE, 17/41, 16 Nisan 1881; 16/2; Said Paşa, *Said Paşa’nın Hatıratı*, I, 61, 66; *The Times*, nr. 30261, 1 Ağustos 1881, s. 5; *The Irish Times*, 28 Temmuz 1881, s. 5. Kâmil Paşa, yıllar sonra bu toplantı için “... muhakemenin suverî olduğuna o vakit kesb-i vukuf eylemiş olsa idi müzakeratta hazır bulunan ashab-ı vicdandan o hükmü kabul edecek hiçbir kimsenin vücudu mümkün olamazdı” ifadeleriyle adetâ günah çıkarmıştı (*Kâmil Paşa’nın Ayân Reisi Said Paşa’ya Cevabları*, Konstantiniyye: Matbaa-i Ebüzziya, 1328, s. 15).

²²⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 214; MB, 229/39, 30 Temmuz 1881.

²²⁵ “Benim bugün vapura girmekliğimden kat’a merak etmemelisiniz memur gelen Cevdet Paşa hazretleri hakkaniyetine itimad eylediğim bir zat olduğu malumunuzdur Allah u teala doğru ile beraberdir...” (Y.EE, 18/63, lef 2).

²²⁶ Midhat Paşa, *Mir’ât-ı Hayret*, s. 76-79; *Tabsıra-i İbret*, s. 231; Mehmed Rüşdi, *Midhat Paşa’nın Vasiyetnamesi ve Şehadeti*, Dersaadet: Matbaa-i Kader, 1325, s. 12. Cevdet Paşa’nın bu davadan yaklaşık 3 ay öncesinde yabancı gazetelerde hakkında bazı dedikodular çıkan Midhat Paşa’nın İzmir’de varlığını sakıncalı görerek başka bir vilayete tayinini tavsiye eden devlet adamları arasında bulunduğu bilinmektedir. Söz konusu mazbatada Said, Mahmud Nedim, Mehmed Asım, Server, Abdüllatif Subhi Paşaların mühürleri de yer almaktaydı (Y.EE, 75/4, 4 Şubat 1881). Ayrıca Cevdet Paşa’nın, Midhat Paşa’nın Suriye valiliği sırasında aleyhinde çıkan haberleri Sultan’a sunmaktan geri kalmadığı iddia edilmişti (İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 380). Midhat Paşa ise Suriye valisi iken zehirlenerek ölen bir hırsız Çerkes hakkında soruşturma yapıldığı sırada Adliye Nazırı Cevdet Paşa’nın kendisi hakkında yakışıksız muamelelerde bulunduğunu iddia etmişti (Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret*, s. 219).

²²⁷ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 139-143, 229.

belirttikten sonra Midhat Paşa'nın bizzat Sultan tarafından sorgulandığı sırada iki harem ağasıyla birlikte odada bulunan “en büyük düşmanı” Cevdet Paşa'nın, Midhat Paşa'yı sakalıyla II. Abdülhamid'in ayakkabılarını temizlemesi için yere eğdiğini iddia edecek kadar ileri gitti.²²⁸ Mahkeme heyetinin arkasında oturan Cevdet Paşa'nın sık sık mahkeme heyetiyle müzakerede bulunup baskı yaptığı ve kanun dışı hareketlerde bulunduğu iddiaları sadece *Mir'at-ı Hayret*'te değil o dönem Fransız konsoloslugu belgelerinde ve yabancı basında da yer alan hususlardı.²²⁹ *Tercüman-ı Hakikat* ise - muhtemelen Ahmed Midhat Efendi'nin yazısı- bu iddialara karşı savunma pozisyonuna geçerek açık mahkemeye katılan yaklaşık 1.000 kadar katılımcının görüp işittiği gibi zanlılara yeterince savunma hakkı verildiğini, mahkeme heyetinin arkasında yer alan saray görevlilerinin Sultan'ın iradesini bildirerek süreci yönettiği iddiasının gülünç olduğunu, mahkeme heyetine özel müzakere sırasında dışarıdan kimsenin katılmadığını belirttikten sonra “Cevdet Paşa hazretleri dahi mahkemenin arkasında ve adetâ gazete muhbirleriyle beraber gibi bir halde bulunup mahkeme müzakere odasına çekildikçe çadır haricinde halk içinde ve hatta mahkumların avukatları miyanında bulunup hükkâm aleyhine asla icra-yı nüfuz eyledikleri görülmemiştir” ifadelerine yer verdi.²³⁰ Sultan Abdülaziz'in tahttan indirildiği sırada şeyhülislâm olan Hayrullah Efendi ise bu tarz bir muhakeme ile yeni adli ıslahatın adına leke sürüldüğünü yazmıştı.²³¹ Yine Hazine-i Hassa Nazırı Agop Paşa ile görüşen İngiliz Sefiri Lord Dufferin de mahkemenin usûlsüz ve kamuoyunu rahatsız edecek şekilde yapıldığını dile getirdiyse de itirazları kabul görmedi.²³²

²²⁸ *Journal des Débats*, 8 Haziran 1881, s. 2; Y.EE, 21/35.

²²⁹ Bilal Şimşir, *Fransız Belgelerine Göre Midhat Paşa'nın Sonu*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1970, s. 127-129; Midhat Paşa, *Mir'at-ı Hayret*, s. 210-211, 227-228, 352-353, 356; Hırisantos Efendi, *Midhat Paşa ve Rüfekasının Muhakemesi Hakkında Esbab-ı Mucibeyi Havi İade-i Muhakeme Layihası*, s. 19-20; Eldem, *V.Murad'ın Oğlu Selahaddin Efendi'nin Evrak ve Yazıları: V.Murad ile Cléanthe Scalieri*, s. 110; Y.PRK.PT, 1/84. “Reis ile müdde-i umuminin arka tarafında iki dane yaldızlı koltuk sandalyesi vardı. Bunlar, Adliye nazırı müverrih Cevdet Paşa içindi. Cevdet Paşa icabına göre muhakemenin matluba muvafik olmayan yerlerini tarif etmek ve hata vuku buldukca düzeltmek için bu sandalyelerde oturacak ve efâl ve hareketini güya halka belli etmeyecekti” (Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, İstanbul: Kitabhane-i İslâm ve Askeri, 1327, II, 750-751). *The Times* muhabiri ise “yaltakçı Adliye bakanı” ve Midhat Paşa'nın “kişisel düşmanı” olarak tanımladığı Cevdet Paşa'nın koltuğunda oturarak sıkıntılı ya da tereddüt edilen anlarda gizlice verdiği talimatlarıyla davayı yönlendirdiğini ve müzakere çadırına girdiğini gözlemlerine eklemişti (*The Times*, nr. 30237, 4 Temmuz 1881, s. 8).

²³⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 922, 18 Temmuz 1881, s. 1.

²³¹ Mâbeynci Fahri Bey, *İbretnümâ*, s. 136.

²³² Y.PRK.HH, 8/21, 6 Temmuz 1881.

Cevdet Paşa'nın dava ile ilgili görüşü ise Sultan'a sunduğu bir rapordan anlaşılacağı üzere mahkeme başlamadan bile gayet keskin ve sabitti. Sultan Abdülaziz'in tezkiyesinde padişahın intihar ettiğini kabul edenlerin "Allah af eyleye", şüphe ve tereddütte kalanların "Allah rahmet eyleye", kol damarlarını kesmesine inananların ise şehadetine atfen "Allah şefaatine nail eyleye" dualarıyla²³³ düşüncelerini yansıttığını ve hayatta kalmalarını bile Sultan Abdülaziz'e borçlu olan bazı "hainler"ın intihar haberini yayarak padişahı halkın gözünde küçük düşürmeye çalıştığını iddia etmişti. II. Abdülhamid'in gerçeği ortaya koyduğunu ve mahkemenin ilk faslında bu cinayetin hiçbir şüphe ve tereddüt kalmayacak şekilde açığa çıkartılacağını belirterek suçluların cezaları uygulanmadan önce Sultan Abdülaziz'in elkabına "şehit" unvanının eklenmesini istemişti.²³⁴ Mahkemeden yıllar sonra kaleme aldığı *Ma'rûzât*'ta ise V. Murad'ı kandırarak bu işe sebep olan hainlerin belalarını bulduklarını ve kamuoyu nezdinde de ayıplanıp kınandıklarını tarihe not düşmüştü.²³⁵ Midhat Paşa ise kendilerinin Taif'e sürülmesinden kısa süre sonra mahkemede etkili olan isimlerin başına gelenleri ilahî adaletin tecellisi şeklinde yorumlayacaktı.²³⁶

²³³ Midhat Paşa, Sultan Abdülaziz'in cenazesi hakkında "er kişi niyetine" sözünden etkilenen ve Saray halkından başka tören alayı içinde ağlayan ya da üzüntü duyan kimsenin görülmediğini öne sürmüştü (Midhat Paşa, *Mir'at-ı Hayret*, s. 60). Cevdet Paşa'nın yukarıdaki nakline de atıf yapan İbnülemin ise "Cevdet Paşa da -Midhat Paşa gibi- cenazede bulunan bütün halkı birer birer dinlemiş ve sözlerini zabt etmiş olacak ki böyle esüb savuruyor. Bu da bir zabtı garibi diğer" sözleriyle her iki Paşa'nın iddiasının abartısına işaret etmişti (İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 547).

²³⁴ Y.EE, 19/43; 39/1; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 212-213. Mahkeme sonucu açıklanmadan önce hazırlanan dava evrakında Sultan Abdülaziz hakkında "şehit" ya da "şehadet" kelimelerinin kullanıldığı birçok arşiv belgesinden takip edilebilmektedir. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin de Cevdet Paşa ile aynı tavrı takınarak mahkeme başlamadan Midhat Paşa'nın suçluluğuna karar vererek şahsını aşağılayan bir yaklaşım sergilediği görülmektedir (*Tercüman-ı Hakikat*, nr. 872, 21 Mayıs 1881, s. 1). İbnülemin ise Cevdet Paşa'nın mahkeme görülmeden hakikatın -kendisine göre Sultan Abdülaziz'in katledildiği- ortaya çıkarılacağını belirtmesine ve hüküm verilmeden elkaba "şehit" unvanı eklenmesini teklif etmesine fırsattan istifade "bir külah kapmak" niyetinin sebep olduğunu açıkça yazmıştı (İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 547). Cevdet Paşa, hal' vakasından ve kendi ölümünden yıllar sonra kaleme alınan bir eserde, Sultan Abdülaziz'in "fazl u irfan"ına şahitlik edenler arasında gösterilmişti (Hafız Mehmed Bey, *Hakayikü'l-beyân fî Hakk-ı Cennetmekân Sultan Abdülaziz Han*, y.y,1324, s. 6).

²³⁵ Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 241.

²³⁶ Mehmed Rüşdi'nin aktardığına göre Midhat Paşa, Taif'ten gönderdiği 14 Ocak 1883 tarihli bir mektupta "Cevdet Paşa'nın açıkta kalmasına, Mahmud Nedim Paşa'nın işden çekilmesine, Ali Sürürî Efendi'nin Harput valisi olmasına, ve bizlerin mazlumiyetimiz hakkında en büyük alet olan kâtib-i hususî Ragıb Bey'in habsine ve Başmâbeynci Hamdi Paşa'nın dünyadan gitmesine halkça verilen manaları nasıl tabir ve tefsir etmek lazım gelir? Sübhânellâhü melikül kâdir" ifadelerini kullanmıştı (Mehmed Rüşdi, *Midhat Paşa'nın Vasiyetnamesi ve Şehadeti*, s. 14). Cevdet Paşa'nın mahkemeden sonra görevden alınarak gözden düştüğü iddiası yıllar sonra da vurgulanma ihtiyacı duyulan ilahî bir ceza gibi algılanmıştı (*Un Horrible Assassinat Commis sur L'ordre Spécial du Sultan Abdul-Hamid II; Assassinat de Midhat Pacha, d'après les Documents Officiels de la Jeune Turquie*, Genève: Imprimerie Rey & Malavallon, 1898, s. 22). Cevdet Paşa'nın azlinden sonra kaleme alınan ve yazarı kesin bilinmeyen bir

Cevdet Paşa'nın Adliye nazırı olarak içinde bulunduğu Yıldız Mahkemesi sürecindeki rolü, hakkındaki iddiaların doğruluğu ya da yanlışlığı bir kenara bırakılıp II. Abdülhamid ve Midhat Paşa ile ikili ilişkileri açısından düşünüldüğünde farklı anlamlar kazanır. Sıkıntılı bir dönemde tahta çıktıktan sonra 93 Harbi felâketiyle yüzleşen ve imparatorluğun akıbetinin tartışıldığı bir ortamda kaygan zemindeki saltanatını korumaya çalışan II. Abdülhamid'in her ne sebeple olursa olsun²³⁷ ortaya koyduğu bu işin sorumluluğunu taşıyarak Cevdet Paşa'ya güvendiği açıktır.

Davanın odak noktasında yer alan Midhat Paşa'nın belirttiği gibi bu süreçte arasının iyi olmadığı birçok kişiyi birleşmiş şekilde karşısında bulması iddiadan ziyade bir tespit gibi görünmektedir. Dolayısıyla Cevdet Paşa'nın, etrafındakilere güvenmeyen II. Abdülhamid'in²³⁸ gözüne girmeye çalıştığı ve “eski dostu”²³⁹ Midhat Paşa'yı gözden çıkarmaya hazır olduğu noktada yeni adli islahatın güvenilirliğine gölge düşürecek bir yargılama²⁴⁰ biçimine göz yumduğu anlaşılmaktadır.²⁴¹ Kanun-ı Esasî'nin hazırlık

risalede ise II. Abdülhamid'in Cevdet Paşa'yı “makhûren” azlettiği ve kendisinin konağında “menkûben” ve “mahakkaren” oturduğu belirtilmişti (İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Tâif Mahkûmları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1985, s. 87).

²³⁷ II. Abdülhamid'in bu hamle ile gündemi değiştirme ve saltanat makamının mağduriyeti üzerinden tahtını korumaya çalışma ihtimalleri bir arada düşünülürse asıl konusu cinayet olan dava belgelerinde, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin devletin başına birçok belalar açtığı sıkça tekrarlanması mevcut kötülüklerin kaynağına dair hedef gösterme çabası gibi görünmektedir. Örnek için bkz. Y.EE, 18/73, lef 3. Hal' vakası yaşandığı sırada İngiltere Sefiri bulunan Henry Elliot ise II. Abdülhamid'in “insaf ve adalete mugayir bir surette işine gelmeyen ademleri cürümlü çıkartıp perişan eyledi ise de bu muvaffakiyeti yalnız, saltanatı, eseri izale olunamaz bir leke ile lekelemekle kazanmışdır” yorumunda bulunmuştu (Henry Elliot, *İntihar mı, İmate mi? yahud Vak'a-yı Sultan Aziz*, İstanbul: Kitapçı İlyas, 1900, s. 32).

²³⁸ Sultan II. Abdülhamid'in kendisini tahta çıkartan ekibi ve tehdit olarak gördüğü devlet adamlarını 93 Harbi sonrası çeşitli vesilelerle merkezden uzaklaştırdığı bilinmektedir. Mütercim Rüşdü Paşa, Damad Mahmud Celâleddin, Şeyhülislâm Hayrullah Efendi, Redif ve Süleyman Paşalar bu kişilerin arasındadır (François Geogron, *Sultan Abdülhamid*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, s. 156-157).

²³⁹ Özellikle yabancı basında dava ile ilgili çıkan haberlerde görülen bu tabir sonraki yıllarda Cevdet Paşa'nın Midhat Paşa'nın “eski kafadarı” olduğu şeklinde de zikredilmişti (Y.PRK.TKM, 14/26).

²⁴⁰ Cevdet Paşa'nın ileriki süreçte de yargı araçlarını, Saray'ın çıkarları ve II. Abdülhamid'in isteği doğrultusunda kullanabildiği, hatta bazı çelişki ve eksiklikleri görmezden gelerek dosya kapatabildiği de bilinmektedir. Çarpıcı bir örnek için bkz. Ali Akyıldız, “Belge Neyi Söylemez: Çürüksu'dan Yıldız'a Bir Cariye Ticareti Öyküsü”, VII. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu'nda sunulan bildiri, 3-5 Mayıs 2019, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul.

²⁴¹ Rubin, Yıldız Mahkemesi'nin, 1878'de Meclis'in kapatılmasından sonra anayasal düzenin ortadan kaldırılışının fiziksel bir sembolü olduğunu belirtir. Cevdet Paşa'nın bu mahkemedeki rolü ile kişisel olarak desteklediği ve temsil ettiği hukukun üstünlüğü prensibinin çelişki içinde olduğunu öne sürer. II. Abdülhamid ve Cevdet Paşa'nın dava sürecinde hakim, savcı ve yerli gazeteleri etkileri altına aldığını, Sultan'ın bazı kararlarında Cevdet Paşa'nın etkisinin olabileceğini iddia eder (Rubin, *Ottoman Rule of Law and the Modern Political Trial: Yıldız Case*, s. 52, 68, 82, 110, 140, 182). Cevdet Paşa'nın küçük kızı Emine Semiye'nin, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanının hemen ardından ablası Fatma Aliye'ye babasının kamuoyunun zihninde bıraktığı hatırasıyla ilgili yazdıkları bu anlamda çok dikkat çekicidir: “Nûr-ı hürriyet içinde nikab-ı zulmü yırtarak arz-ı didâr eden çehre-i mensî-i adalet elhamdülillâh bugün

çalışmaları sırasında kesin şekilde ilişkisinin bozulduğu ve bir süre önce rüşvet ve yolsuzluk iddiaları nedeniyle azledildiği Suriye valiliğindeki halefi Midhat Paşa'ya karşı tavrının ne kadar hakkaniyetli olabileceği de meselenin kritiği sırasında akılda tutulması gereken bir sorudur. İlgili bölümde anlatıldığı üzere dava sonrasında Cevdet Paşa'nın da içinde bulunduğu hizmet edenlerin çeşitli şekillerde ödüllendirilip ardından farklı biçimlerde merkez yönetimden -geçici ya da kalıcı- uzaklaştırılması hali ise tarihte çokca örnekleri görülen bir iktidar pratiği olarak dikkat çekmektedir.

3.1.5. Memuriyetsiz Hayatı (1882-1886)

Cevdet Paşa, Adliye nazırlığından azledilişinden 2 gün sonra tekrar başvekil olan Said Paşa'nın hükümetinde herhangi bir göreve getirilmedi. Hayatında ilk defa bu kadar uzun süre -yaklaşık 3,5 yıl- memuriyetsiz kaldığı dönemde zamanının çoğunu ilmî faaliyetlere ayırdı. *Tarih-i Cevdet*'in 10-12. ile *Kıyas-ı Enbiya*'nın 4-6. ciltlerini, *Kavâ'id-i Osmaniyye*'nin eksikliklerini ve Arapça *Hulâsatü'l-beyân fî te'lîfi'l-Kurân* adlı eserini bu süreçte tamamlayabildi. 1884-1885 yılları arasında yeniden tertip ettiği *Tarih-i Cevdet*'in ilk 4 cildinin basımını başlattı. Dönemin ilim ve devlet adamlarının çeşitli konularda yazıp gönderdiği eserleri inceleyerek düşüncelerini belirtmek de başka bir uğraşıydı. Bunlar arasında en dikkat çekenini ise 1878'de Suriye valisiyken hakkındaki rüşvet dedikodularına yer verdiği için dava açtığı *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin yönetici yazarı Ahmed Mithat Efendi ile tarih yazımı üzerine yaptıkları uzun mektuplaşmaları.²⁴² Bu yakınlaşmanın, ilgili yerde anlatıldığı üzere Cevdet

hepimize tebessüm ediyor! Şimdi herkes hakkını arayabiliyor. Nâmını tebcil ile yâda mecbur olduğumuz pederimiz merhumun, mâzînin siyahlıklarında gömülmüş bazı dikenli harekâtı ki ara sıra hürriyetperverânın enzâr-ı itirazına batdıkça bu acize de anın acısını kalbimin en derin noktasında his ederek muzdarib olmakdayım! Hiç olmazsa pederimizin asâr-ı fazl u irfânını teşnegân ümmete arz ve maarife olan hidemât-ı kesîresini ibrâz edecek olursak, ruh-ı mahzununu tebriye ve belimizi büken bâr-ı hicâbı da tahfif eyleyeceğimiz şüpheden vârestedir” (Atatürk Kitaplığı, FA.Evr, 000016/003). Fatma Aliye'nin 1913'te *Kıyas-ı Enbiyâ*'yı ve 1914'te *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*'nı yayımlaması bu bağlamda anlamlı görünmektedir. Cevdet Paşa ölümünden yıllar sonra bile farklı vesilelerle yayımlanan biyografilerinde birçok ilmi ve idarî kabiliyetleri bulunsa da “arkadaşımı ve koruyucusunu” haksız yargılama sonucu ölüme gönderen bir karakter olarak anılmaya devam etti [*La Revue: (Ancienne “Revue des Revues”)*, Paris 1907, c. 71, 496].

²⁴² Y.EE, 36/87; 36/88; 36/96; 37/50; 32/44; 37/50; 37/51; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 216, 228-244. *Tarih-i Cevdet*'in tamamlanması üzerine Viyana Sefiri Sadullah Paşa ve Kemal Beyefendi ile Cevdet Paşa'nın mektuplaşma suretleri için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 216-224; Y.EE, 45/11, 7 Aralık 1884; 45/37; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 031. Cevdet Paşa'ya 10.000 kuruş mazuliyet

Paşa'nın İstanbul dönüşü iftira davasını geri çekerek gazeteleri affettiğini açıklamasından ve Ahmed Midhat Efendi'nin yetiştirmesi olduğu Midhat Paşa'ya karşı Yıldız Mahkemesi sürecinde takındığı olumsuz tavırdan sonra artması dikkat çekici bulunmuştu.²⁴³

II. Abdülhamid, Cevdet Paşa'nın boşa kaldığı 3,5 yıl boyunca kurulan hiç bir hükümette yer almasını emretmese de kendisi için değerli olduğunu çeşitli biçimlerde hissettirdi. Özellikle Yıldız Mahkemesi'nden bir süre sonra Mütercim Rüşdü Paşa'nın Bebek'teki yalısını satın alarak Cevdet Paşa'ya vermesi zamanlama ve mekanın eski sahibi açısından manidarlığı bugün de tartışılan bir hediye oldu.²⁴⁴ O dönem Cinayet İstinaf Mahkemesi zabıt kâtibi olarak Yıldız Mahkemesi'nde görev yapan oğlu Ali Sedad Bey'i rütbesini bir derece yükselterek Şûrâ-yı Devlet üyeliğine ataması da aynı derecede anlamlı bulunabilir.²⁴⁵ Yine Cevdet Paşa'nın mazuliyet aylığı dışında, önceden düzenli şekilde aldığı, ancak Maaşat Kararnamesi gereği kesilen 10.000 kuruşluk kişisel maaşının “diğerlerine misal olmamak üzere” tekrar ödenmesini emretmesi²⁴⁶ ve hastalığı sırasında özel memur göndererek hatırını sorması karşılığında Paşa'nın Saray'a teşekkür ziyaretinde bulunması²⁴⁷ ikili arasındaki hassas dengenin korunduğunu göstermektedir. Yine Pertevniyal Valide Sultan'ın ölümünden sonra II. Abdülhamid'e takdim edilmesini istediği, Topkapı Sarayı'na sürülürken yanında bulunan eşyayı ve *Sergüzeştname* adıyla kaleme aldığı bir yazıyı içeren sandığın

maaşı verildiği gibi Aralık 1884'ten itibaren 10.000 kuruşluk kişisel maaşı da ödenmişti (DH.SAİD.MEM, 8/12, lef 8).

²⁴³ O dönem Ahmed Midhat Efendi'nin Cevdet Paşa'ya yaklaşımının değiştiğine dikkat çeken kişilerden biri de Ebuzziya Tefvik olmuştu. Farklı bir konu için Ahmed Midhat Efendi'ye cevap verdiği sırada “... gazeteleriyle aleyhlerinde zebândırâz-ı ifk ve hezeyân oldukları devletlü Cevdet Paşa hazretlerine şimdi bir cemile-i müdahânekârâne takdimi kabilinden olarak...” ifadeleriyle bu değişime dikkat çekmişti (*Vakit*, nr. 1382, 27 Ağustos 1879, s. 3). Ahmed Midhat Efendi'nin, Midhat Paşa'nın sürgününden sonra II. Abdülhamid ile ilişkisinin yakınlaştığı ve kalemini Sultan'ı övmek için kullandığı da bilinmektedir (Abdülhamid Kırmızı, “Authoritarianism and Constitutionalism Combined: Ahmed Midhat Efendi Between the Sultan and Kanun-ı Esasi”, *The First Ottoman Experiment in Democracy*, Wüzburg: Ergon Verlag, 2010, 54).

²⁴⁴ Y.PRK.HH, 10/18, 30 Kasım 1882.

²⁴⁵ İ.DH, 985/77777, 7 Nisan 1886; *DH.SAİD.d*, 92/75; Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1987, s. 439. Yıldız mahkemesinden hemen sonra ise diğer hizmet edenler gibi ödüllendirilen Ali Sedad Bey rütbe-i evveli sınıf-ı sanisine yükseltilmiş ve kendisine dördüncü rütbeden Mecidiye nişanı verilmişti (Hrisantos Efendi, *Midhat Paşa ve Rûfekasının Muhakemesi Hakkında Esbab-ı Mucibeyi Havi İade-i Muhakeme Layihası*, s. 33; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 1014, s. 1). Kumandan Hilmi Paşa'ya da Midhat Paşa'yı kışlaya götürmesi sonrası feriklik rütbesi verilmişti (Y.EE, 18/44, lef 22).

²⁴⁶ İ.DH, 872/69660, 9 Ocak 1883; 936/74119; Y.EE, 37/7.

²⁴⁷ *Vakit*, nr. 2342, 16 Mayıs 1882, s. 1; nr. 2354, s. 1.

açılması için kurulan heyette kendisine de yer vermesi bu anlamda güveninin farklı bir yansıması sayılabilir.²⁴⁸

Cevdet Paşa, Kasım 1885’de daha önce yaşandığı gibi memleketiyle ilgili sorunların çözümünde akla gelen ilk isim oldu. Şarkî Rumeli Bulgarlarının, Bulgaristan eyaleti ile birleşme girişiminin Prens Aleksandr tarafından onaylanması üzerine Yunan ve Sırların askerî tedbirleri arttırması bölgede yeni bir gerilim yaratmıştı. Rusya, kendisinden habersiz yapılan bu hamle karşılığında Prens Aleksandr’ın azlini, İngiltere ise bu birleşmenin onaylanmasını istiyordu. İstanbul’da uluslararası bir konferans toplandığı sırada Sırlar Bulgaristan’a saldırdı. Prens Aleksandr’ın ezici bir güçle Sırları yenmesi ve Avusturya’nın baskısı sonucu ateşkes yapıldı.²⁴⁹ Cevdet Paşa, bu aşamada “müsinn”, “tecrübesi ziyade” ve “Rumelili” olması hasebiyle askerî kuvvet eşliğinde Rumeli-i Şarkî’yi düzene sokmakla görevlendirildi. Gadban ve Lebib Efendilerin de kendisine eşlik etmesi uygun görüldü.²⁵⁰

Cevdet Paşa, talimata göre yenisi atanıncaya kadar valinin yetki ve görevlerini üstlenecek, bölgeye gittiğinde genel af ilan ederek asayişin sağlayacak, gerekirse büyük devletlerin memurlarıyla görüşerek kendi başkanlığında karma bir komisyon kuracak, hukuka aykırı kararlar alınmasını engelleyecekti. Bölgeye hareket etmeyi beklerken mevcut durumdan şikâyet eden birçok dilekçeye maruz kaldı. Birlikte görev yapacağı heyet ve yol harçlığı dahi belirlenen ve 2 Aralık sabahı hareket emri için Mâbeyn’e giden Cevdet Paşa, askerle birlikte gövde gösterisi yapılması fikri sonraya bırakılıp sadece Gadban ve Lebib Efendilerin Filibe’ye gönderilmesine karar verildiği için İstanbul’da kaldı. Daha sonra ise Prens Aleksandr’ın Şarkî Rumeli’nin idaresine

²⁴⁸ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 107-108.

²⁴⁹ Feroze A.K. Yasamee, *Abdülhamid’in Dış Politikası: Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı 1878-1888*, İstanbul: Kronik Kitap, 2018, s. 201-219.

²⁵⁰ İ.MTZ, 28/1793, 19 Kasım 1885; *The Globe*, 4 Aralık 1885, s. 1. Sadrazam Kâmil Paşa’nın ifadesine göre Cevdet Paşa’nın Rumeli-i Şarkî komiserliğine atanmasına Almanya ve Avusturya sefirleri itiraz etmezken Rusya elçisi, 1875 Hersek krizi sırasında Edirne’de “memnuniyet-i umumiyyeyi” sağlayamadığı gerekçesiyle muhalif kalmıştı (Y.A.HUS, 185/68). Öte yandan, yanına verilecek yetenekli memurlarla birlikte bölgenin yönetiminin tamamen Cevdet Paşa’ya bırakılabileceği de kulislere ortaya atılan bir ihtimal olarak belirmişti. *The Times* ise Gadban ve Lebib Efendiler döner dönmez Cevdet Paşa’nın Doğu Rumeli’ye gideceğini iddia etmişti [Consul-General Jones to the Marquis of Salisbury, nr. 576, 4 Aralık 1885, London: *House of Commons Parliamentary Papers: Correspondence Respecting the Affairs of Eastern Roumelia and Bulgaria (1886)*, 1886, No. 1, s. 369; *The Times*, 1 Aralık 1885, s. 7]. Cevdet Paşa’nın bu süreçte sık sık Yıldız Sarayı’na gidip gelmesi ise yabancı basının dikkatini çekmiş ve bu ziyaretler kabinede yeni bir değişiklik yapılacağı şeklinde yorumlanmıştı (*Le Rappel*, nr. 5713, 31 Ekim 1885, s. 2).

atanmasıyla bu memuriyeti kesin olarak iptal edildi.²⁵¹ Askerle birlikte Rumeli'ye gitme girişiminin barış görüşmelerinde devletin elini güçlendireceğini düşünen Cevdet Paşa, idareciler arasında yaşanan sorunlar, İngilizlerin asker sevkini erteleme çabaları ve açıklayamadığı başka etkenler nedeniyle bu fırsatın kaçırıldığını tarihe not düşmüştü.²⁵² Sonuç olarak memuriyetsiz hayatına devam eden Paşa, kısa süre sonra Adliye nazırlığına getirildi.

3.1.6. Beşinci Dönem (1886-1890)

Bu başlık altında Cevdet Paşa'nın son Adliye nazırlığındaki uygulamaları, komisyon ve özel meclislerdeki rolü ve uluslararası diplomatik kriz sonucu görevinden alınması anlatılacaktır.

3.1.6.1. İdarî Sorunları Çözme Girişimleri

Cevdet Paşa, birçok eserini tamamlama fırsatı bulduğu yaklaşık 3,5 yıllık bir aradan sonra 11 Haziran 1886'da Server Paşa'nın ölümü üzerine Adliye nazırlığına getirildi.²⁵³ O dönem ilişkisinin iyi olduğu Ahmed Midhat Efendi'nin yönettiği *Tercüman-ı Hakikat* daha önce teşkilatta büyük düzenleme ve ıslahat yaptığını söylediği Paşa'nın bu göreve getirilmesini çok doğru bir karar olarak değerlendirip her işi uzmanına verdiği için II. Abdülhamid'e teşekkür etti.²⁵⁴ *The Levant Herald*, Cevdet Paşa'nın farklı alanlardaki devlet tecrübesine ve yöneticilik kabiliyetlerine dikkat çekerek hükümetteki varlığının özellikle Müslüman kesim açısından bir kazanım sayıldığını belirtti. *Tarik* ise Adliye

²⁵¹ İ.MTZ, 10/453, 2 Aralık 1885, lef 4; 10/455; 10/453, lef 5; 11/565; A.DVN.NMH, 29/10; İ.DH, 971/76704; MV, 6/39; Y.EE, 37/8; *Documents Diplomatiques: Affaires de Roumélie et de Grèce (1885-1886)*, Paris: Ministère des Affaires Étrangères, 1886, LXXXVI, 301; Bernard Lory, *Le Sort de l'Héritage Ottoman en Bulgarie: 1878-1900*, İstanbul: ISIS Yayıncılık, 1985, s. 22-23; *The Dairy of Émile de Borchgrave: Recollections of a Belgian Diplomat in Ottoman Istanbul (1885-1892)*, İstanbul: The ISIS Press, 2015, s. 40-41; *The Times*, nr. 31621, 4 Aralık 1885, s. 5; *The Manchester Guardian*, 7 Aralık 1885, s. 8; 10 Aralık 1885, s. 8; Yasamee, *Abdülhamid'in Dış Politikası*, s. 219-220.

²⁵² Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 227-228. Bu değişikliğe İngiltere'nin tavrının sebep olduğu dönem basınında da yer alan bir bilgiydi (*Journal des Débats*, 7 Aralık 1885, s. 1; *The New York Times*, 7 Aralık 1885, s. 1; *The Times*, nr. 31623, s. 5; nr. 31626, s. 5). Kâmil Paşa da gerekli müdahale ile Doğu Rumeli'nin ele geçirebileceğine ve II. Abdülhamid'in asker sevkine karşı çıkması sonucu fırsatın kaçırıldığını dikkat çekmişti (Kâmil Paşa, *Hatırat-ı Sadr-ı Esbak Kâmil Paşa*, Konstantiniyye: Matbaa-i Ebüzziya, 1329, I, 8).

²⁵³ İ.DH, 992/78352, 11 Haziran 1886; Y.A.HUS, 192/36; *A.DVNS.NŞT.d*, nr. 73, s. 82. Bu memuriyeti için 30.000 kuruş maaş alması uygun görülmüştü (*DH.SAİD.d*, nr. 1/2).

²⁵⁴ *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2400, 14 Haziran 1886, s. 1.

mensupları tarafından “baba” gibi görülen Paşa’nın teşkilat açısından vazgeçilmez bir idareci olduğunu vurguladı.²⁵⁵

Cevdet Paşa, ilk iş olarak bir ıslahat raporu hazırlayarak Bâbîâlî’ye sundu. Raporda, bir önceki nazırlığında da altını çizdiği üzere Usûl-ı Muhakemat-ı Hukukiye ve Cezaiye Kanunlarının bazı maddelerinin değiştirilmesi, mahkemelerin ıslah ve tanzimi, mahkeme harclarının azaltılması, yeni yargı sistemini bilen profesyonel avukatların yetiştirilip baroların yaygınlaştırılması, kaza ve vilayet merkezleri ile Dersaadet’te istinafi olmayan hafif suçlara bakacak birer sulh mahkemesi²⁵⁶ kurulması gerektiğine dikkat çekti. Sulh mahkemeleri kurulması fikri desteklenmediyse de diğer meselelerle ilgili kısa süre sonra harekete geçilmesini sağladı.²⁵⁷

Paşa, genel olarak Usûl-ı Muhakemat-ı Hukukiye ve Cezaiye ile Jandarma ve Ceza Kanunlarındaki değişikliklerin belirlenmesi,²⁵⁸ hapisanelerin ıslahı için gerekli tedbirlerin alınması,²⁵⁹ kaldırılan daimî adliye müfettişliklerinde görevli memurlara yeni istihdam alanları bulunması ve gerektiğinde ilgili bölgelere geçici müfettiş gönderilmesi,²⁶⁰ birim ve memuriyetlerin ödeneklerinin iş yüküne uygun olarak dengelenmesi, bazı bölgelerde ticaret mahkemelerinin kaldırılması,²⁶¹ Mekteb-i Hukuk idaresinin ve programlarının yeniden düzenlenmesi, *Ceride-i Mehakim*’in daha

²⁵⁵ *The Levant Herald and Eastern Express*, nr. 13, 16 Haziran 1886, s. 167, 172; nr. 21, s. 287-288 (*The Levant Herald*, *Tarik* gazetesinin değerlendirmesini nakletmiştir). Yabancı basında ise dilde sadeleşmeden yana, seçkin bir reformist ve adlî sistemi düzgün işletmeye gayret eden biri olarak gösterilen Cevdet Paşa ile ilgili çekincenin, *Tarih-i Cevdet*’te Hristiyan devletler hakkında yaptığı çirkin yakıştırmalar olduğu belirtilmişti (*Journal de Genève*, 28 Haziran 1886, s. 2-3).

²⁵⁶ Cevdet Paşa’nın yeni reform maddeleri arasında önerdiği sulh mahkemesi, İngiltere’de küçük suçlara bakan yerel mahkeme olan “justice of the peace court” kurumuna benzetilerek bir etkileşimin varlığına işaret edilmişti (*Le Moniteur Oriental*, nr. 1013, 13 Ekim 1886, s. 2).

²⁵⁷ *The Levant Herald and Eastern Express*, nr. 20, 4 Ağustos 1886, s. 278; nr. 22, s. 305-306; nr. 28, s. 397; *La Turquie*, nr. 244, s. 1; *Tarik*, nr. 854, s. 1; nr. 922, s. 1; Avi Rubin, “From Legal Representation to Advocacy: Attorneys and Clients in the Ottoman Nizamiye Courts”, *International Journal for Middle East Studies* 44 (2012): 114-121.

²⁵⁸ A.MKT.NZD, 1696/6, 23 Kasım 1886; A.MKT.MHM, 494/73; ŞD, 2509/33; MV, 15/11; Y.A.RES, 40/30; 46/22; 48/50; Y.PRK.DH, 1/105; Y.PRK.ASK, 59/101; Y.EE, 37/32; 79/37; İ.MMS, 86/3704; 103/4369; İ.DUİT, 78/47; *A.DVNS.NZAM.d*, nr. 2-3-4; *BEO.AYN.d*, nr. 1398, s. 212; *Ceride-i Mehakim*, nr. 380, s. 3999-4000; nr. 471, s. 5455; *La Turquie*, nr. 267, s. 1.

²⁵⁹ A.MKT.NZD, 1693/9, 11 Kasım 1886; 1696/33; HR.TO, 293/67; MV, 29/35; İ.DH, 1176/91920; *Tarik*, nr. 1184, s. 1; nr. 1185, s. 1; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2464, s. 1.

²⁶⁰ İ.DH, 1028/81006, 10 Nisan 1887; A.MKT.NZD, 1700/73, 13 Aralık 1886; nr. 1098, s. 1.

²⁶¹ İ.DH, 1032/81310, 19 Mayıs 1887; 1149/89584; 1053/82689; A.MKT.NZD, 1900/98; 1900/99; 1919/66; 1802/22; İ.MMS, 90/3837; 97/4113; 104/4452; 108/4642; 111/4750; HR.İD, 2034/2; 2034/3; 2034/4; 2034/15.

sistematiik yayımlanması,²⁶² Yemen ve Cebel-i Lübnan'da mahkemelerin yerel ihtiyaçlara göre yapılandırılması,²⁶³ orantısız ve fahiş olduğu iddia edilen harc tarifesinin değiştirilmesi,²⁶⁴ vilayetlerden gelen Şikâyetlerin deđerlendirilmesi²⁶⁵ ve heyet-i ithamiyelerin kaldırılması²⁶⁶ gibi birçoğu önceki nazırlıklarından beri süren meselelerle ilgilendi.

Paşa, nezaretin ve adli sistemin daha iyi işlemesi için teklifler yaptıysa da bunların bazılarını hayata geçirebildi. Noterlerin ve adli memurların atama sistemini, sicillerinin nasıl kayıt altına alınacağını belirleyen yeni nizamnameler hazırlatması ve noterlerde biriken fazla hasılatı maliye yerine adliye veznesine aktarması önemli standart getirme çabalarıydı.²⁶⁷ Aynı devlet vatandaşı olmayan yabancılar arasında çıkan davaların Osmanlı cinayet ve hukuk mahkemelerinde görölmesini isteyen genel emir yayımlaması müdahale imkânlarını kısıtladığı için sefirlerin tepkisini çeken bir uygulaması oldu.²⁶⁸ Adliye Nezareti'ne ait evrak için arşiv binası inşası ise gerçekleştirilemeyen projeleri arasında yer aldı.²⁶⁹ Her mahkemenin gelirinin kendi dairelerindeki memurlara maaş olarak verilmesini öngören teklifi de hasılatın bölgelere göre eŐitsizliđi ya da yetersizliği gerekçe gösterilerek kabul edilmedi ve bunun yerine paranın vezne de birleştirilerek her ay sonunda bir heyet tarafından dağıtılması yöntemi benimsendi.²⁷⁰ İŞlemleri hızlandırmak için Mahkeme-i Temyiz'de bir İstid'â Dairesi açtığı ve dairenin yaklaşık 2 ay içerisinde 2.000 evrakla ilgili işlem yaptığı dönemin basınında da takdirle anılan bir uygulaması oldu.²⁷¹

²⁶² A.MKT.NZD, 1834/46, 27 Haziran 1888; 1844/13; ŞD, 2522/3; HSD.AFT, 8/44; *Ceride-i Mehakim*, nr. 390, s. 4160-4161.

²⁶³ A.AMD, 433/47, 30 Aralık 1888; A.MKT.MHM, 493/7; DH.MKT, 1653/106; Y.EE, 38/34.

²⁶⁴ A.MKT.MHM, 492/2, 8 Eylül 1886; İ.MMS, 86/3703; *Tarik*, nr. 871, s. 1; nr. 857, s. 1; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2497, s. 1. Yeni harc tarifesi için bkz. *Ceride-i Mehakim*, nr. 367, s. 3793-3803.

²⁶⁵ İ.DH, 1072/84119, 6 Mart 1888; 1108/86784; 1108/86805; 1000/79039; 994/78490, lef 1; 1000/79009, lef 2; 1009/79684; 1016/80218; 1028/81011; 1076/84423; 1098/86074; A.MKT.NZD, 1684/20; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2578, s. 1; nr. 2579, s. 2; nr. 2585, s. 2; nr. 2662, s. 1; nr. 2953, s. 1; *Ceride-i Mehakim*, nr. 377, s. 3951-3952; *La Turquie*, nr. 48, s. 1; nr. 54, s. 1; nr. 86, s. 1; nr. 251, s. 1.

²⁶⁶ İ.MMS, 11/4768, 15 Nisan 1890.

²⁶⁷ A.AMD, 420/95, 6 Mart 1888; A.MKT.NZD, 1928/42; 1745/45; 1759/47; ŞD, 2529/22; MV, 29/34; *Tarik*, nr. 988, s. 1; nr. 989, s. 1; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2638, s. 1; nr. 2976, s. 1; *Ceride-i Mehakim*, nr. 384, s. 4063-4064; nr. 449, s. 5002-5006; nr. 451, s. 5035-5037.

²⁶⁸ HR.TO, 271/84, 7 Mayıs 1890.

²⁶⁹ ŞD, 2546/21, 6 Ağustos 1889.

²⁷⁰ A.MKT.NZD, 1730/10, 30 Mart 1887; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2638, s. 1.

²⁷¹ İ.DH, 1038/81660, 23 Temmuz 1887; İ.MMS, 91/3863; *Tarik*, nr. 1170, s. 1; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2774, s. 1; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 250.

Cevdet Paşa'nın adlî teşkilâtın gelişmesine ve ihtisaslaşmasına yaptığı en önemli katkılardan biri de uzun yıllardır gerçekleştirilemeyen şer'î ve nizamî mahkemelerin bakacakları davaların net sınırlarla belirlenmesiydi. Hangi davanın ne tür mahkemede görülmesi gerektiğini anlatan ve üst meclislerde müzakereden sonra kabul edilen raporuna göre; nikâh, boşanma, nafaka, miras, vasiyet davalarına şer'î, ticaret, ceza, faiz (bila devr güzeşte), zarar ve ziyan, iltizam ve sözleşme davalarına nizamî mahkemelerin bakması kararlaştırıldı. Bunların dışında kalan davaların ise tarafların izni olursa şer'î, olmazsa nizamî mahkemelerde çözülmesi uygun bulundu.²⁷²

Paşa, adlî memurların seçim ve terfii konusunda niteliği gözetme ve kurallara bağlı kalma prensiplerinden taviz vermemeye çalıştı. İran'dan Osmanlı vatandaşlığına geçen bir kişinin memuriyet talebini adlî işlerde tecrübesi olmadığı gerekçesiyle reddetmesi, adliyede görevlendirilecek üst düzey memurların seçimi için oluşturulan İntihab Encümeni'ne Fetvahane'den iki üye seçilmesine Teşkilat-ı Mehakim Kanunu'na aykırı bulunduğunu belirterek karşı çıkması²⁷³ ve devlet memuruyla ortak suç işlemiş kişilerin Şûrâ-yı Devlet'te birlikte yargılanması fikrini suistimal ihtimalinin yüksekliği nedeniyle reddetmesi bu tavrının farklı yansımalarıydı.²⁷⁴

II. Abdülhamid'in bir önceki Adliye nazırlığı sırasında olduğu gibi mahkeme başkanlığı ve üyeliğine Müslümanların atanmasında ısrar etmesi karşısında ise duruşunu korumakta zorlandı. Ticaret mahkemelerinde Fransızca'ya ve hukuk bilgisine sahip elemanların yetersizliği, sefirlerin itirazları ve Osmanlı hukuk sisteminin Avrupa

²⁷² MV, 26/8, 16 Kasım 1887; Y.A.RES, 40/29; Y.EE, 36/52; Said Paşa, *Said Paşa'nın Hatıratı*, I, 147; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2660, s. 1; *Ceride-i Mehakim*, nr. 440, s. 4861.

²⁷³ Cevdet Paşa, Adliye nazırı ve müsteşarının üyelikten çıkarılıp İntihab Encümeni'ne Mekteb-i Hukuk'tan ve Fetvahane'den ayrı üyeler seçilmesine "... böyle bir muhtelit encümen ettikde biri Mekteb-i Hukuk'a ve diğeri Bâb-ı Fetva'ya dair lakırdı edip bu türlü sözler adliye bahisleriyle karıştırılarak kahvehane tarzına dökülecek ve birçok ratb ü yâbis sözler mütereşşih olacak ve iş geri kalacak işte buralarını zihnim almadı binaenaleyh kabul edemem" şeklinde karşı çıkmıştı. Devlet işine "zatiyat" karıştırılmaması gerektiğini söyleyen Paşa, gerekli iradeyi beklemeden Bâbîâlî'ye 2 üye gönderen Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi'nin hareketini garip karşılayarak bu uygulamanın adliye işine "halel" getireceği yönünde II. Abdülhamid'i uyarmıştı (Y.EE, 38/44). II. Abdülhamid'in Cevdet Paşa'nın uyarısını dikkate alarak bu değişikliği iptal ettiği İntihab Encümeni üyelerinin eskisi gibi Adliye nazırı, müsteşarı, mahkeme-i temyiz ve istinaf görevlilerinden ibaret olmasından anlaşılmalıdır [*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1306)*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1306, s. 250; (1307), s. 280]. Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi'nin, arasının açık olduğu söylenen Cevdet Paşa hakkında "Bir zaman İstanbul, bir Hocapaşa'dan bir yangını ile kurtulmuştu. Fakat bu Hoca Paşa'nın yangını ile bütün memleket yansa yine kurtulamayacak gibi geliyor" dediği iddia edilmişti (Ali Rıza-Mehmed Galib, *Onüçüncü Asr-ı Hicride Osmanlı Ricâli ya da Sonun Başlangıcı*, İstanbul: Milenyum Yayınları, 2001, s. 237).

²⁷⁴ A.MKT.NZD, 1816/64, 8 Nisan 1888; Y.PRK.AZN, 3/32, 1887-88/1305; Y.EE, 38/167; Demirel, *Adliye Nezareti*, s. 77.

kamuoyu önünde itibarının azalması gibi etkenlerden dolayı Hristiyanların da istihdamını savunan Cevdet Paşa, Temyiz Mahkemesi'nde, ölen tek Hristiyan üyenin yerine Kostaki Efendi'nin ve bu kişiden açılacak diğer görevlere de silsile gereği Hristiyan memurların atanmasını işlerin düzgün yürütülebilmesi açısından zarurî gördü. II. Abdülhamid, tüm adayların Hristiyan olmasına karşı çıkararak uygun bulduğu birkaç Müslüman memuru öne sürüp seçime müdahale etmek istedi. Paşa ise meselenin idarî ve siyasî yönüne dikkat çekerek ihtiyacı karşılayacak nitelikte ve tecrübeye sahip Müslüman eleman bulunamadığını, iş akışını bozmamak için bidayet mahkemelerinde görevli Hristiyan üyelerin yerine aynı dinden kişilerin atanması gerektiğini belirtip aksi takdirde sefirlerin ve uluslararası kamuoyunun itirazlarına hedef olunacağını vurguladı.

Sultan'ın önerdiği, bidayet mahkemesinde görevli Müslüman üyenin birdenbire temyiz mahkemesine atanmasının usûl ve kanuna aykırı olduğuna, bu yapıldığı takdirde mahkemelerin dost ve düşman gözünde itibarının kalmayacağına ve yabancıların, atamalarda Hristiyan isimlerinin pek görülmediği itirazına karşı kendi belirttiği adayların seçiminin iyi etki yaratacağına işaret etti. Mecburiyet ve mesuliyetinin farkında olarak Sultan'ı uyarma ihtiyacı duyduğunu eklese de²⁷⁵ atanması için önerdiği gayrimüslim memurların eski görevlerine devam ettiği göz önüne alındığında II. Abdülhamid'in bu sözleri dikkate almadığı anlaşılmaktadır.²⁷⁶ Sultan'ın, Rumeli Demiryolları davasında devleti temsil edecek heyetteki görevlilere "hukuk-ı devletin tamami-i muhafazası" için iki Müslüman'ın daha eklenmesini istemesi de aynı yaklaşımının bir yansıması sayılabilir.²⁷⁷ Cevdet Paşa'nın politik ihtiyaçlar gereği gayrimüslim üyelerin de istihdam edilmesi gerektiği yönündeki açıklama ve uyarılarının daha sonraki yıllarda da sürdüğü takip edilebilmektedir.²⁷⁸

²⁷⁵ Y.EE, 79/14, 1 Şubat 1890; 38/31; 38/43.

²⁷⁶ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1308)*, Dersaadet: Matbaa-i Âmire, 1308, s. 294, 298.

²⁷⁷ A.MKT.NZD, 1819/73, 19 Nisan 1888. Cevdet Paşa, daha önce heyetin toplanmış olduğunu belirttiği için bu atamalar yapılamamıştır (A.MKT.NZD, 1821/55).

²⁷⁸ "... Yedi kişinin içinde bir Hristiyan çoğunsunur [çoğumsanır] mu yoksa Hristiyanlık alemini bütün bütün hiçe saymak zamanı geldi mi eğer gelmiş ise bu yolda en ileri gidecek olanlardan birisi de bendeleriyim. Lakin zamanı değildir zan ve itikadındayım" (Y.EE, 38/46, 22 Şubat 1890). Cevdet Paşa'nın II. Abdülhamid'i Hristiyanların istihdamı konusunda ikna etmek için tarihsel referanslara da başvurduğu görülmektedir: "Hulefa-yı Abbasiye zamanlarında bile umur-ı maliye ve ticariyede Hristiyan memurlar istihdam olunurdu. Müessis-i bünyan-ı saltanat olan Osman Gazi hazretlerinin silah arkadaşı olan Mihail Bey'in İslâm ile müşerref olup olmadığı tarihce malum değildir. Andan sonraları dahi Devlet-i aliyye büyük işlerde Hristiyanları istihdam edegelmiştir...Şimdi Maliye nazırının Hristiyan olması bahsini ortaya komak din ve mezhebece ve gayret-i milliyece halisane söylenmiş sözler olmayıp mücerred bundan na-hoşnud kalan bazı eşhasın ilkaât-ı garazkâranelerinden ibaretdir" (Y.EE, 39/5, s. 2).

Cevdet Paşa, bir önceki Adliye nazırlığı sırasında da gerçekleştirmek istediği ideallerinden biri olarak taşra mahkemelerindeki üyelerin halk arasından seçilmesi yerine nezaret tarafından atanması düşüncesini yine gündeme getirdi. Masrafın müfettişliklerin kaldırılmasıyla elde edilen paradan karşılanmasını teklif ettiyse de Bâbîâli, İntihab Encümeni'nin sunacağı adayların bölgeye yabancı, memuriyet arayanlardan ya da eski üyelerden seçileceği gerekçesiyle bu fikrini reddederek modern hukuk eğitimi almış elemanlar yetişinceye kadar eski sistemin sürdürülmesini istedi. Cevdet Paşa'nın teklifine karşılık durumun iyileştirilmesi için üyelerin azl ya da istifa gerçekleşmedikçe değiştirilmemesi, okur-yazar olma şartı getirilmesi, seçilenlerin nezaret tarafından onaylanması, bazı bidayet ve istinaf mahkemelerinin yeniden sınıflandırılması, kimi ceza dairelerinin kaldırılması, yeni kâtip ve sorgu memuru atanması ve Mekteb-i Hukuk'un eğitim kalitesinin ve öğrenci sayısının artırılması gibi yıllardır teoride tekrarlanan fakat yeterli ilerleme sağlanamayan maddeleri tekrar sıraladı. Cevdet Paşa ise bu tedbirlerin birdenbire uygulanamayacağını zaman ve şartlara göre hareket edilmesi gerekeceğini belirtmekle yetindi.²⁷⁹ Bu bağlamda sistemin düzgün işlemesi için gerekli gördüğü 57 yeni sorgu memurunun kaldırılan adliye müfettişliği ödeneğinden karşılık gösterilerek atanmasını kabul ettirebildi.²⁸⁰

Cevdet Paşa, adlî sistemde kaliteyi arttırmak için bürokratik mücadelesini sürdürürken II. Abdülhamid'in vilayetlerden gelen şikâyetlerin çoğalmasıyla ilgili açıklama istemesi üzerine hazırladığı raporda; 1879'da yapılan düzenlemeler ile konsolosların adlî işlere müdahale imkânının kalmadığını, mülkî memurların mahkemelerin bağımsızlığı ilkesini öne sürerek bunların taleplerini geri çevirdiğini ve valilerin de sadece idarî işlerle ilgilenmekten memnun olduğunu belirtti. Ancak bazı yöneticilerin çıkarları doğrultusunda kendilerine hizmet edecek memurlar atanması için uğraştıklarını ve istedikleri olmadığında da adliyenin yolsuzluğundan şikâyet etmeye ve

²⁷⁹ A.MKT.NZD, 1704/79, 29 Aralık 1886; ŞD, 2510/3; MV, 15/10; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2457, s. 1; nr. 2566, s. 1; *The Levant Herald and Eastern Express*, nr. 32, s. 465. Üyelerin niteliksizliği sorununun daha sonra da devam ettiği yaklaşık 1 yıl sonra aynı uyarıları yapan bir emrin yayımlanmasından anlaşılmaktadır (*BEO.AYN.d*, nr. 1717, 15 Ekim 1887, s. 75-76). Muhtemelen Cevdet Paşa'nın o dönemki siyasî, idarî ve malî birçok konuda üstlendiği sorumlulukların yoğunluğu nedeniyle adlî teşkilatla ilgili şikâyetlerin görüşülmesi için Sadrazam Kâmil Paşa'nın önerisiyle Bâbîâli'de ayrı bir Islahat-ı Adliye Komisyonu kurulmuştu. Bu komisyonun önerileri gerektiğinde Cevdet Paşa'ya da danışıldıktan sonra uygulamaya konulmuştu (İ.DH, 1051/82573, 6 Ekim 1887; A.MKT.NZD, 1775/31; 1857/20; *Tarik*, nr. 1010, s. 1).

²⁸⁰ İ.MMS, 89/3796, 11 Nisan 1887; *Tarik*, nr. 1134, s. 1-2; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2667, s. 1; *Ceride-i Mehakim*, nr. 392, s. 4191.

ettirmeye başladıklarını anlattı. Adlî teşkilattaki yetersiz kişilerin çoğunun ayıklandığını, nâiplerin meşihattan, diğer memurların ise Mekteb-i Hukuk mezunları ile yeterliliğini ispat edenlerden seçilerek kademeli şekilde iyileşme sağlandığını anlattı. Yetkisini kötüye kullandığı belirlenen memurlar hakkında soruşturmada sonra gereğinin yapıldığına, haklı ya da haksız Adliye’de hiçbir zaman şikâyetin eksik olmadığına dikkat çekti. İşlerin daha da kötüye gitmemesi için teftiş işinin adlî sistem hakkında bilgisi olmayan mülkî memurlara bırakılmamasını isteyerek düşüncelerine son verdi.²⁸¹

Şikâyetler konusunda daha da hassaslaşan Cevdet Paşa, adlî memurlar hakkında olumlu ya da olumsuz yazılar gönderilmeden önce gerekli soruşturmanın düzgün şekilde tamamlanmasını isteyen genel bir emri vilayetlere gönderdi.²⁸² Taşradan gelen şikâyetler hakkında işin içinden çıkamadığı durumlarda Suriye için yaptığı gibi özel adlî müfettiş gönderilmesi yöntemini benimsedi.²⁸³ Bir yandan da söz konusu şikâyetleri gerekçe göstererek müdahale alanını genişletmeye çalışan yabancı devletlerin hukuka aykırı taleplerini uygun bir dille geri çevirmeye çalıştı. Rusya’nın, kendi vatandaşlarından olan cinayet zanlılarının hapisanede değil de elçilik ya da konsoloslukta tutulması ve gerektiğinde mahkemeye getirilmesi isteğini, bu şekilde gerçeğin açığa çıkartılamayacağını güçlü delillerle ortaya koyarak reddetti.²⁸⁴

Cevdet Paşa, adlî işlerle uğraşırken görev kapsamı gereği mezheplerle ilgili sorunların da odak noktasında yer aldı. Paşa’nın Ermeni Patrikhanesi’nin bazı atama ve nişan taleplerini ilgili kişiler hakkında toplanan istihbarat sonucu sakıncalı bularak beklediği biliniyordu.²⁸⁵ Ayrıca buldukları bölgelerde karışıklık çıkarmaya çalıştığı iddia edilen marhasa ve rahipler hakkında soruşturma başlatmasının yanı sıra Sadrazam Kâmil Paşa’nın uyarısını dikkate alarak Patrikhane’nin millet meclisi üyelerini seçmek için Arnavutköy Kilisesi’nde toplantı yapmasını engellemesi gerginliği bir kat daha arttırmıştı.²⁸⁶ Cevdet Paşa’nın bu tür soruşturma ve takip uygulanmasını sadece Ermeni

²⁸¹ Y.EE, 38/86; 39/16.

²⁸² *Ceride-i Mehakim*, nr. 446, 26 Mayıs 1888, s. 4954-4955.

²⁸³ A.MKT.NZD, 1737/88, 25 Nisan 1887; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2666, s. 1.

²⁸⁴ Y.EE, 79/13.

²⁸⁵ A.MKT.NZD, 1805/83, 24 Şubat 1888; 1810/83; 1812/48; *The Levant Herald and Eastern Express*, nr. 24, s. 345; nr. 25, s. 355.

²⁸⁶ A.MKT.NZD, 1811/96, 22 Mart 1888; 1813/16; Y.MTV, 28/66; *BEO.AYN.d*, nr. 1396, s. 264.

değil örneğin Manastır’da fesat örgütlerine katıldıkları tespit edilen Rum din adamları için de istediğini belirtmek meselenin doğru anlaşılması açısından önemlidir.²⁸⁷

Paşa’nın bu ihtiyatlı tavrında o dönem artmaya başlayan Ermeni komite faaliyetlerinin etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Mâbeyn’in, Trabzon savcı yardımcılığında bulunmuş Karabet Efendi’yi Ermeni olayları hakkında muhbirlik edebileceği düşüncesiyle savcılığa getirme teklifine karşılık; bu adamın verdiği istihbaratın o dönem doğru olduğu bilirse de kendisine güvenilemeyeceğini ve Ermeniler arasında iki tarafa da haber taşıyan riyakar insanların bulunduğunu belirttikten sonra Karabet Efendi’nin kendi milletine karşı bazı bilgiler paylaşıp devlet memurlarının güvenini kazanarak edindiği istihbaratı Ermeni komitecilere vermeyeceğine kimin kefil olacağını sordu.²⁸⁸ Cemaatin yeni taleplerine karşı tepkisini “Ermeniler ise gittikçe şımarıp bizce pek ağır görünen nizamnamelerine dahi kanaat eylemeyerek haric-i eser-i nizam muamelelere ihtira eder oldular” sözleriyle dile getirdi. Ermeni komitecilerin faaliyetlerini engellemek için ise bazı mahkumların kanuna uygun ve örnek olacak şekilde cezalandırılmalarını önerdi.²⁸⁹

Paşa’nın Halep’teki Ermeniler arasında Ermenistan kurma fikrinin giderek yayıldığı ve Avrupa’da basın aracılığıyla Osmanlı aleyhine propaganda yapıldığı bir ortamda temkinli davranması doğaldı.²⁹⁰ 1887’de cemaate bazı yeni haklar verilmesi talebinde bulunulması ve mevcut hakların kullanımında zorluk çıkarıldığı iddiası üzerine yaşanan gerginlik sonucu İstanbul Patriği Artin Vehabedyan istifa etti. Patriğin istifasına Cevdet Paşa’nın mevcut tavrının sebep olduğu haberleri basında yer almaya başladı.²⁹¹ İddiaları soruşturmak ve imtiyazların genişletilmesiyle ilgili maddeleri görüşmek üzere toplanan komisyonlar gerekli incelemeleri yaparken Artin Vehabedyan’ın ölen Kudüs Ermeni patriği yerine geçme isteği kabul edilip istifası, bir nevi memuriyet değişikliği gibi gösterilerek mesele çözüldü.²⁹² Cevdet Paşa, yaptığı araştırma sonucu yeni seçilen Patrik Horen Aşıkyan Efendi’nin “zararsız” bir din adamı

²⁸⁷ A.MKT.NZD, 1816/70, 9 Nisan 1888; 1821/86; Y.EE, 79/25.

²⁸⁸ Y.EE, 38/40, 17 Ağustos 1889.

²⁸⁹ Y.EE, 37/25, 4 Aralık 1890.

²⁹⁰ A.MKT.NZD, 1845/28, 7 Ağustos 1888; 1871/86; Y.A.HUS, 234/108.

²⁹¹ A.MKT.NZD, 1794/78, 5 Ocak 1888; *Tarik*, nr. 1081, s. 1; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2633, s. 1; *Journal des Débats*, 11 Kasım 1887, s. 2; *The Times*, nr. 32223, s. 5.

²⁹² Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015, s. 102-106; *BEO.AYN.d*, nr. 1395, 23 Şubat 1888, s. 172; nr. 1396, s. 256; *The Levant Herald and Eastern Express*, nr. 45, s. 640; nr. 46, s. 661; nr. 47, s. 669.

olduğunu II. Abdülhamid'e bildirdi.²⁹³ Aşıkyan'ın hükümet yanlısı tavırları ve komitenin faaliyetlerini engelleme çabaları nedeniyle saldırıların hedefi haline gelmesi Cevdet Paşa'nın bu öngörüsünü destekleyecekti.²⁹⁴ Paşa, Rum Patrikhanesi ile ilgili de benzer bir senaryonun içinde yer aldı. Bir piskoposu azletme meselesi üzerine çıkan anlaşmazlık nedeniyle patriğin ve ruhanî meclis üyelerinin istifa edeceği dedikodularında hedef haline geldi.²⁹⁵ Bâbîâli, mevcut imtiyazlarına sınırlama getirildiği ve haklarının korunduğuna dair yazılı bir taahhütte bulunulmadığı gerekçesiyle istifa eden Rum patriğinin görevini sürdürmesini istedi.²⁹⁶

Adliye nazırlığından alındıktan sonra Patrikhaneler ile ilgili sorunları içinden çıkılmaz bir hale getirmekle suçlanan Cevdet Paşa, kendisine göre “kusur ve hatasını başkasına tahmil etmek ve elinin çamurunu lekesizlerin eteğine sürmek” isteyenlere karşı II. Abdülhamid'e açıklama yapma ihtiyacı hissetti. Hazırladığı raporda, Bâbîâli'nin, Ermeni meselesini geç öğrendiğini, önceden bazı dış etkenler nedeniyle Ermenilere toz kondurmasa da gerekli soruşturmaları yaptıkça gerçekleri anladığını belirtmekle başladı. Ermenilerin bazı taleplerde bulunurken Rumları da yanlarına çekmeye çalıştığını ancak aralarındaki mezhepsel farklılıklardan dolayı Rumların buna tenezzül etmediğini anlattı. Rum ve Bulgar kiliseleri arasındaki güç mücadelesinde Bâbîâli'nin her iki tarafı da oyalayarak tutarlı davranmadığını, kendisinin, Rum Patrikhanesi'nin itirazına konu olan 2 Bulgar metropolit atanması meselesinde bir yolsuzluk yapmadığını, ilgili komisyonda çoğunluğa uyarak görevlendirme beratlarının gönderilmesi yönünde oy kullandığını dile getirdi. Bir hata varsa sadece kendisine değil tüm komisyona yüklenebileceğini, nazırlığı sırasında uyguladığı tedbirlerle patrikhanelere daha fazla imtiyaz verilmesi konusunda devletin başına bela açılmasını engellediğini ve azlinden sonra Bâbîâli'nin yanlış politikaları ve memurların iş bilmezliği nedeniyle sorunun daha da kötüleşmesinin buna delil sayılabileceğini

²⁹³ HSD.AFT, 4/28, 23 Ekim 1887; *BEO.AYN.d*, nr. 1398, s. 146.

²⁹⁴ Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, s. 107-134.

²⁹⁵ Bir yandan da hükümet değişikliğine gidileceği ve Cevdet Paşa'nın Dahiliye nazırlığına atanacağı dedikoduları etrafta dolaşıyordu (Y.PRK.TKM, 12/3, 26 Nisan 1888).

²⁹⁶ A.MKT.NZD, 1921/92, 11 Ocak 1890. Cevdet Paşa, bu konuyla ilgili II. Abdülhamid'e sunduğu başka bir layihada; Rumların, Ermenileri örnek alarak bazı imtiyazlarının uygulanmadığı hakkında şikâyetle bulduklarını, konuyu gündeme getiren Rusya Sefiri Nelidof'a ilgili mevcut hakların korunduğunu söylediğini, işleri zorlaştırdığı iddiasına karşılık Rum milleti ileri gelenlerinden birinin kendisi hakkında “... benim bildiğim Cevdet Paşa bir tarafa eğilmez bir ademdir ve bizim işlerimiz hakkında daima teshilat göstermektedir fakat hukukça müsamahası yoktur” dediğini iddia etmişti (Y.EE, 38/107).

yazdı.²⁹⁷ Cemaatlerin, uluslararası siyasette kullanılan etkili birer siyasî piyona dönüştüğü sırada imparatorluktaki tüm yabancı ulusları yok etme isteğiyle bilinen bir karakter olarak yabancı kamuoyuna sunulması Cevdet Paşa'nın işini daha da zorlaştırmıştı.²⁹⁸

3.1.6.2. Komisyon Görevleri ve Siyasî Etkinliği

Cevdet Paşa'nın son Adliye nazırlığı, siyasî ve idarî sorunların devlet gündemini yoğun şekilde meşgul ettiği bir dönemde gerçekleşmişti. Paşa, bu nazırlığı sırasında belki adli teşkilatın işlerinden ziyade çeşitli sorunları çözmek için kurulan komisyonlar ve akşam toplantılarındaki görevleri ile ilgilenmek zorunda kaldı.²⁹⁹

Paşa, 1870'lerde imtiyazın ilk verildiği zamandan beri gündeminde yer alan Rumeli Demiryolları meselesinin sorumluluğunu üstlendi. 1887'de işletmecisi Baron Hirsch ile hükümet arasında taahhütü yerine getirme ve tazminat ile ilgili çıkan anlaşmazlığın çözülmesi için kurulan komisyonun başkanı olarak eksikleri ve yanlışları bulmak üzere hesap defterleri ve sözleşmeleri incelemeye başladı. Kendi iddiasına göre yaklaşık 5 aylık süreçte 4.000'e yakın evrakı gözden geçirdi. Çalışmaları sonucu Baron Hirsch'in devleti dolandırdığını tespit ederek karşı dava açılması ve devletin zararının ödetilmesi yönünde hükümeti uyardı. Devletin hukuksal haklarını sonuna kadar savunmaya kararlı bir yaklaşım sergileyip son kararı verecek hakem heyeti toplanmadan önce iddiaları delilleriyle çürütmek için maddeler halinde bir talep tablosu hazırlanmasını sağladı.³⁰⁰ Cevdet Paşa'nın verdiği bilgiler doğrultusunda hükümet, şirketten yaklaşık 90.000.000 frank (4 milyon lira) istediye de Baron Hirsch'in karşı istekleri ve uzlaşma için teklif ettiği meblağın çok düşük bulunması meseleyi sürüncemede bıraktı. Bir süre sonra, hakem heyetindeki temsilcilerin kendi taraflarına oy vermesi nedeniyle beşinci hakem olarak atanan Alman Hukukçu Gneist'in görüşü

²⁹⁷ Y.EE, 39/11.

²⁹⁸ *The Times*, 1 Eylül 1887, s. 3.

²⁹⁹ İ.DH, 1295-5/102312, 9 Ekim 1887; 1295-5/102303; Y.EE, 114/94, 2 Ağustos 1889; A.AMD, 389/58; 440/86.

³⁰⁰ A.MKT.NZD, 1745/68, 28 Mayıs 1887; 1751/62; 1762/13; 1762/14; 1769/7; 1769/20; 1773/74; 1793/7; 1795/30; 1812/14; 1854/8; A.AMD, 417/33; 418/22; A.DVN.MKL, 28/14; 29/1; İ.MMS, 92/3893; 96/4070; 97/4099; 112/4787; DH.MKT, 1450/25; Y.A.HUS, 207/38; 207/71; 208/72; Y.PRK.TKM, 12/20; *The Levant Herald and Eastern Express*, nr. 47, s. 669; *Tarik*, nr. 964, s. 1; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2652, s. 1; *Kâmil Paşa'nın Ayân Reisi Said Paşa'ya Cevabları*, s. 24. Komisyon mazbatası örneği için bkz. A.MKT.NZD, 1823/15; Y.EE, 110/26.

doğrultusunda Baron Hirsch'in hükümete 27.500.000 frank ödemesine karar verilerek yıllardır devam eden sorun çözüldü.³⁰¹

Cevdet Paşa, malî işler için Sadrazam Kâmil Paşa'nın başkanlığında kurulan komisyonda Dahiliye Nazırı Münir, Nafia Nazırı Zihni, Maliye ve Hazine-i Hâssa Nazırı Agop Paşalar ile birlikte çalıştı.³⁰² Yine sadrazamın öncülüğünde önce Mısır ve Bulgaristan gibi politik meselelerle daha sonra idarî düzenlemelerle ilgilenen komisyonda ise Şûrâ-yı Devlet Reisi Arîfi, Hariciye Nazırı Said, Maarif Nazırı Münif ve Nafia Nazırı Zihni Paşalar ile müzakerelerde bulundu.³⁰³ Rumeli-i Şarkî ve Bulgaristan'dan göç eden Müslüman halkın iskânı için haftada 2 gün Mâbeyn'de toplanan göçmen komisyonuna da üye sıfatıyla katıldı.³⁰⁴ İzmit sancağına bağlı Arslanbey köyünde çıkan yangın sonucu büyük zarar gören halka yardım için kurulan komisyona sadrazamın vekili olarak başkanlık etti. Basını da etkili biçimde kullandığı ve 1.500 kuruş bağışladığı kampanyada toplanan parayı hızlıca bölgeye ulaştırdı.³⁰⁵ Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına göçmek isteyen yaklaşık 24.000 erkeğin aileleriyle birlikte nasıl yerleştirileceğini belirlemek ve Girit yönetimine yeni haklar veren imtiyaz fermanında yapılacak değişiklikleri görüşmek üzere kurulan komisyonlara da başkanlık yaptı.³⁰⁶ Bahreyn sahili, Necd ve Lahsa bölgelerinde yabancı müdahalesini önleyip halkın devlete bağlılığını arttırmak için ne tür tedbirler alınabileceğini kararlaştırmak ve Basra vilayetinde uygulanabilecek reformları görüşmek üzere oluşturulan komisyonlarda ise üye sıfatıyla bulundu.³⁰⁷ Cevdet Paşa'nın oldukça yoğun seyreden mesaisi, bazen aynı gün içinde adlî işlerle ilgilenmesinin yanı sıra birkaç komisyon

³⁰¹ Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993, s. 195-196.

³⁰² İ.DH, 1005/79416, 6 Ekim 1886; 1088/85369; Y.A.HUS, 214/91; 215/18; Y.A.RES, 43/27; 43/33; Y.PRK.KOM, 4/87; *La Turquie*, nr. 243, s. 1; nr. 253, s. 1; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 244. Bu komisyonun faaliyetleri kapsamında Mekteb-i Hukuk'un da Maarif Nezareti'ne bağlanmasına karar verilmişti [Yörük, "Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)", s. 48; *Tarik*, nr. 974, 12 Aralık 1886, s. 1].

³⁰³ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 244-245; A.AMD, 450/58, 27 Şubat 1890; Y.A.HUS, 234/80; Y.A.RES, 49/40; Y.EE, 37/10; 116/62; İ.DH, 1295-5/102317; Y.PRK.AZN, 2/54; Y.PRK.BŞK, 17/49; İ.MTZ (04), 12/727; 12/729; *Tarik*, nr. 1162, s. 1; *La Turquie*, nr. 39, s. 1; *The Levant Herald and Eastern Express*, nr. 43, s. 614; nr. 9, s. 106.

³⁰⁴ A.MKT.NZD, 1664/52, 20 Temmuz 1886; 1669/12; 1675/82; Y.EE, 37/11.

³⁰⁵ DH.MKT,1382/121, 6 Aralık 1886; 1383/17; 1383/41; A.MKT.NZD, 1703/25; *BEO.AYN.d*, nr. 1396, s. 228; *Tarik*, nr. 1000, s. 1; nr. 977, s. 1; nr. 970, s. 1; nr. 969, s. 1; nr. 1104, s. 3; nr. 1152, s. 2.

³⁰⁶ Y.EE, 37/13, 3 Ekim 1889; A.AMD, 451/71, 31 Mart 1890; *BEO.AYN.d*, nr. 1401, s. 169; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 3524, s. 2; *La Turquie*, nr. 56, s. 1; *The Levant Herald*, nr. 46, s. 618.

³⁰⁷ DH.MKT, 1490/49, 28 Şubat 1888; *The Levant Herald and Eastern Express*, nr. 37, 12 Eylül 1888, s. 480.

başkanlığında ve üyeliğinde bulunmasını ya da bir toplantıdan çıkıp hemen diğerine girmesini gerektirdi.³⁰⁸

Paşa, bu geçici toplantılar dışında Meclis-i Vükelâ üyesi olarak şehbenderler nizamnamesinde değişiklik yapılması, iç ve dış borçların yapılandırılması ve ödemeler için kaynak bulunması, Rumeli’de düzenli asker oluşturulması, Almanya ile yapılan ticaret anlaşmasının incelenmesi, Girit’e özel Usûl-ı Muhakeme-i Hukukiye Nizamnamesi hazırlanması gibi önemli meselelere katkı sağladı.³⁰⁹ Bu toplantıların gündemindeki en önemli siyasî konulardan biri İngiltere’nin Mısır’dan çekilmesini ve Süveyş Kanalı’nın tarafsızlığını sağlayacak bir anlaşmanın imzalanmasıydı. Cevdet Paşa, Afrika halklarını kötü etkileyeceği gerekçesiyle devletin Akdeniz’deki hakimiyet haklarının kısıtlanmasına karşı çıktı. Anlaşmayla ilgili bu noktanın altını çizerek imzadan önce metne bazı hakların korunmasını sağlayacak bir ihtiraz kaydı konulmasını gerekli gördüğünü belirtse de Meclis-i Vükelâ’ya bunu kabul ettiremedi.³¹⁰ Ancak Kozan, Bulgaristan ve Suriye gibi eski görev yerleriyle ilgili meselelerde fikirleri doğrultusunda düzenlemeler yapılması durumu bu dönemde de sürdü.³¹¹ Siyasî ve idarî konulara aktif katılımı hayatının farklı dönemlerinde olduğu gibi sadrazam değişikliği dedikoduları ortaya çıktığında kendi isminin de adaylar arasında zikredilmesine yol açtı.³¹²

Cevdet Paşa ile II. Abdülhamid’in ikili ilişkisinin bu süreçte daha da gelişmesi dikkat çeken diğer bir husustu. Acil meseleler için “hemen şimdi” notuyla sık sık Mâbeyn’e çağrılan Paşa, İşkodra, Arnavutluk, Mısır gibi bölgelerin idaresi hakkında fikirlerini paylaştığı gibi yabancı basında Osmanlı hanedanı ve saltanatının geleceği hakkında çıkan haberler ile ilgili değerlendirmelerini ve özel bağlantıları sayesinde

³⁰⁸ *Tarik*, nr. 1000, 7 Ocak 1887, s. 1; nr. 1002, s. 1; nr. 1004, s. 1; nr. 993, s. 1; nr. 986, s. 1; nr. 983, s. 1; nr. 981, s. 1; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2553, s. 1; *The Levant Herald*, nr. 46, 25 Kasım 1889, s. 618.

³⁰⁹ İ.MMS, 86/37, 26 Ekim 1886; 87/3733; 102/4293; 84/3630; İ.MTZ (05), 27/1392; İ.MTZ (GR), 20/727; Y.A.RES, 48/51; Y.A.HUS, 215/18.

³¹⁰ Y.EE, 120/27, 14 Ekim 1886; 120/8; A.AMD, 429/93; İ.DUİT, 142/18; 142/23; 142/26; 142/27; 142/32; 142/35; *The Levant Herald and Eastern Express*, nr. 46, 16 Kasım 1887, s. 656; *La Justice*, nr. 3190, s. 1; *Tarik*, nr. 1300, s. 1; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2836, s. 1; Yasamee, *Abdülhamid’in Dış Politikası*, s. 295. Süveyş Kanalı’nın tarafsızlaştırılması meselesi üzerine çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle Sadrazam Kâmil Paşa’nın otoritesinin sarsıldığı ve yerine Cevdet Paşa’nın getirileceği o sırada gazetelerde görülen haberler arasındaydı (*Journal des Débats*, 8 Kasım 1887, s. 1).

³¹¹ DH.MKT, 1474/66, 4 Ocak 1888; A.MKT.NZD, 1802/28; 1888/28; A.AMD, 389/209; Y.EE, 110/1; 110/3; 110/6.

³¹² *Le Rappel*, nr. 6122, 14 Aralık 1886, s. 2.

topladığı politik bilgileri Sultan'a aktardı.³¹³ Yine o yılın Yemen Salnamesi'nde Mısır meselesinin çözümü için Mehmed Ali Paşa ile Devlet-i Aliyye arasında "muahede" yapıldığı ibaresini görmesi üzerine II. Abdülhamid'e yazdığı raporda, bu ifade biçimi ile Sultan Abdülmecid ve Mehmed Ali Paşa'nın aynı seviyeye getirildiğini, tabii ile metbu arasında muahede yapılamayacağını ve "koca Yemen vilayetinde" bu nüansı bilecek bir devlet memurunun bulunmamasını teessüfle karşıladığını belirterek devlet ve saltanatın kâğıt üzerindeki hukukunu korumaya çalıştı.³¹⁴ II. Abdülhamid'in incelemesi için gönderdiği bir kitabı sakıncalı bularak yasaklabilecek ya da Akka'da Sünnî İslâm'a ve saltanata karşı bir hareket başlatan Ali el-Şirta'ya karşı uygulanacak tedbirleri belirleyebilecek kişisel etkiye sahipti.³¹⁵

II. Abdülhamid'in Cevdet Paşa'yı taltif etmek için attığı en dikkat çekici adımlardan biri de devlete üstün bağlılık ve hizmeti görülmüş kişilere verilen imtiyaz nişanını,³¹⁶ 22 Ekim 1887'de Mâbeyn'de toplanan divânda kendi eliyle Cevdet Paşa'ya takması ve tören sonrası kendisini alay eşliğinde ve saltanat arabasıyla Bebek'teki yalısına göndermesiydi. Kendisine göre Sultan'ın bu iltifatı o sırada aleyhinde çalıştığını iddia ettiği bazı devlet adamlarına güzel bir cevap olmuştu. *The Levant Herald* ise Sultan'ın, hizmetlerinden çok memnun kaldığı için bu seçkin ödülü Cevdet Paşa'ya verdiğini belirtti.³¹⁷ Öte yandan hastalık dönemlerinde Paşa'ya özel ilgi

³¹³ İ.DH, 1043/81995, 10 Ağustos 1887; Y.EE, 38/161, 79/26; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 270-273. Cevdet Paşa, Viyana, İtalya ve Romanya'da bu tür haberler çıkarılmasının sebebinin Osmanlı Devleti'nin Üçlü İttifak'a katılmasını sağlaması için II. Abdülhamid'i zorlamak olduğunu düşünüyordu. Bu tür haberlere fırsat vermemek için devletin esas kaidelere uygun şekilde yönetilmesi ve vükelânın önemli işleri gizli tutma konusunda hassas davranmasını tavsiye etmişti. Söz konusu neşriyatın önlenmesi için alınacak tedbirlerden bahsederken bunları tamamen yok saymak ya da alenen önlemeye çalışmaktansa arka planda yapılacak araştırma sonucu gerekli tedbirleri almanın doğru olacağını belirttiği gibi "...nakden bazı fedakarlık icrasıyla yahud başka suretle bu neşriyatın önü alınmak istenilirse kapanması müşkil bir kapı açılmış ve maksadın hilafına hizmet edilmiş olur" ifadelerini de ekledi (Y.EE, 38/102, lef 1-2; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 272).

³¹⁴ Y.EE, 38/166.

³¹⁵ A.AMD, 426/73, 30 Haziran 1888; Y.EE, 38/33; 36/101; Y.A.HUS, 214/119; İ.DH, 1087/85317.

³¹⁶ İlgili kaynaklarda nişan olarak geçen bu ödül muhtemelen II. Abdülhamid'in 1883'te devlete olağanüstü hizmette bulunmuş ve sadakat göstermiş kişilere verilmek üzere ihdas ettiği ve nizamnamesinde kendi eliyle takacağını vadettiği İmtiyaz Madalyası olmalıdır (Filiz Karaca, "İmtiyaz Madalyası", *TDVİA*, XXII, 241).

³¹⁷ *The Levant Herald and Eastern Express*, nr. 43, 26 Ekim 1887, s. 612; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 246, 249-250; *Tarik*, nr. 1283, s. 1; nr. 1284, s. 1. Paşa'nın iddiasına göre II. Abdülhamid nişanı takarken "Pederime ve ammime güzel hizmet ettin. Benim zamânımda da hüsn-i hizmetin görüldü. Umûr-ı adliyyece de çok âsârın var. Bunları takdiren bu nişânı kendi elimle sana ta'lik ediyorum" demişti (Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 245). Ebu'l-Ula Mardin ise her ne kadar Cevdet Paşa bu noktaya değinmese de II. Abdülhamid'in bu imtiyaz nişanını kendisinin İstanbul'a gelişinin 50. yıl dönümü

gösteren II. Abdülhamid'in, tasarrufa dikkat edilmesi gereken bir dönemde israf yapıldığı gerekçesiyle Mustafa Reşid Paşa'nın torunu Şûrâ-yı Devlet Üyesi Reşid Bey'in Baltalimanı'ndaki düğün ziyafetine gitmesine izin vermemesi ya da Alman İmparatoru I. Wilhelm'in ölümü üzerine Alman sefaretine taziyeye ziyaretinde bulunmasını emretmesi gibi Cevdet Paşa'nın ilişkilerini yönlendirdiği de bilinmektedir.³¹⁸ Dolayısıyla ikili arasındaki bağıllığın ve çıkar birliğinin o dönem de hassas bir dengede sürdüğü söylenebilir.

Yabancı misafirlere verilen ziyafetlerde, hanedan nikâhlarında ya da okullardaki ödül törenlerinde sıkça görülen Cevdet Paşa'nın İran şehzadelerinden Şeyh Reîs ile nişan tebriği üzerine mektuplaşması o dönem ilişkide bulunduğu kişileri göstermesi bakımından önemlidir.³¹⁹ Paşa, Romanya'dan gönderilen nişanı Sultan'ın izniyle takmaya başladığı gibi Papa tarafından Sadrazam Kâmil ve Hariciye Nazırı Said Paşalarla birlikte kendisine de verilen bir nişana sahip oldu.³²⁰ Öte yandan *Kur'an* hakkında Arapça kaleme aldığı *Hulâsatü'l-Beyân fî Te'lîfi'l-Kur'an* ve Türkçe yazdığı *Hilye-i Sa'âdet* isimli eserlerini yayımladığı gibi *Kıyas-ı Enbiyâ*'nın 6. ve 7. ciltlerini de bastırma hazırlıklarına başladı. Ahmed Muhtar Paşa'nın astronomiye dair kaleme aldığı *Riyâzü'l-Muhtar* adlı eserine bir tanıtım yazısı hazırladı.³²¹ Bu hızlı tempoda ailesini de ihmal etmemeye çalıştı. 1887'de torunu Muhyiddin ile birlikte elbiselerini hazırlattığı 50 fakir çocuğun sünneti için Bebek'teki yalısında müzikli bir tören yaptırdı.³²² Yaklaşık 2,5 sene sonra ise Emine Semiye'den olma 9 yaşındaki kız torunu Fatma Zâhire'yi kaybetmenin acısını yaşadı.³²³

Cevdet Paşa farklı konularda birçok meselenin içinde yer aldığı için basında çıkan haberlerdeki olumsuz eleştirilerin ya da merkeze gönderilen şikâyet

olduğu için verdiği öne sürmüştü (Ebu'l-Ula Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, s. 152).

³¹⁸ Y.PRK.AZN, 3/47, 22 Ocak 1889; Y.EE, 38/29, 11 Ekim 1887; 38/30.

³¹⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 249-258, 264-269.

³²⁰ Y.EE, 35/48, 5 Mart 1890; 79/29; HR.TO, 530/83; 295/61; A.AMD, 431/31, 10 Kasım 1888; 435/26; Y.EE.KP, 3/208; *The Levant Herald and Eastern Express*, nr. 41, 12 Ekim 1887, s. 385; nr. 5, 1 Şubat 1888, s. 61; nr. 29, 18 Temmuz 1888, s. 373; nr.17, 5 Mayıs 1889, s. 221; *Tarik*, nr. 906, s. 1; nr. 1068, s. 1; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 3529, s. 2; nr. 3543, s. 2; nr. 3551, s. 2.

³²¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 244, 273; *Tarik*, nr. 809, 24 Haziran 1886, s. 1; nr. 1083, s. 1; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2642, s. 1. Cevdet Paşa'nın o dönem başka eserlere yazdığı tanıtım yazıları örnekleri için bkz. Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 036, s. 46-48; Mustafa Reşid, *Müntehabat-ı Cedide*, I, 269-272; Davud Fatin Efendi, *Tezkire-i Hatimetü'l-Eş'ar*, (Yazma), 1283, s. 3; *Muharrerat-ı Nadire*, y.y, t.y, s. 369-370.

³²² *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2766, 2 Eylül 1887, s. 1.

³²³ *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 3556, 13 Nisan 1890, s. 2.

mektuplarındaki suçlamaların hedefi haline gelmişti. Softa ayaklanması tertip ettiği öne sürülen bir grubun kendi adamı olarak görülen Mecelle Cemiyeti Üyesi Ömer Hilmi Efendi'nin evinde toplandığının öne sürülmesi,³²⁴ *Daily Chronicle*'da Ermeni meselesini görüşen heyette yer alması üzerine “şediden Ermeniler aleyhinde” biri olarak tanımlanması³²⁵ ve merkeze gönderilen mektupta ulemâdan bir kişiyi haksız yere Diyarbakır'a sürdüğünün iddia edilmesi³²⁶ bu enteresan tablonun öne çıkan renkleri arasındaydı.

3.1.6.3. Uluslararası Diplomatik Kriz Sonucu Azledilmesi

1890 yılında meydana gelen iki olay uluslararası diplomatik krize yol açarak Cevdet Paşa'nın kaderine farklı bir yön vermişti. Muş sancağında, Ermenilere karşı katl, zulm, gasp, tecavüz, kız kaçırma suçlarını işlediği iddialarıyla hakkında toplamda 8 mahkemede görülecek birçok dava açılan Mutki Aşireti Reisi Musa Bey, ithamları reddederek suçsuzluğunu ispatlayabileceğini söylemişti.³²⁷ Ancak Ermeni Patrikhanesi'nin dilekçesi ve komitelerin propogandası sonucu olay uluslararası kamuoyunda büyük bir mesele haline geldi. Söz konusu iddialarla ilgili soruşturma başlatan Cevdet Paşa, Ermeni Patrikhanesi'nin şikâyeti ve İngiltere Sefareti'nin baskısı sonucu yargılanmak üzere İstanbul'a getirilen Kürt Emiri Musa Bey davası üzerinde türlü entrikalar çevrildiğini, İngiliz politikasını destekleyen Sadrazam Kâmil Paşa'nın kendisini de aynı yola sevk etmeye çalıştığını ve bu duruma muhalif tavır alarak birkaç aydır azli için uğraşan Paşa'ya büyük bir fırsat verdiğini iddia etmişti.³²⁸

Almanya Sefiri Radowitz ise Avrupa kamuoyunun Musa Bey'in tarafsız şekilde yargılandığına inanmadığını, Sultan'ın adaletine güvenilse de Cevdet Paşa'nın bu anlayışa uymayarak memurları yönlendirdiğini, elindeki güçle istediği evrakı düzenleyebileceğini ve işi yanlış arz ettiğini ileri sürerek konuya müdahil oldu. Sadrazam Kâmil Paşa'nın, Hariciye Nazırı Said Paşa'nın ve tüm sefirlerin aynı şekilde düşündüğünü iddia edip bu durumun Avrupa'da kötü etki yaratması ve Osmanlı

³²⁴ Y.PRK.TKM, 14/26, 14 Ocak 1889.

³²⁵ Y.PRK.TKM, 15/12, 18 Mayıs 1889.

³²⁶ Y.MTV, 38/65, 14 Nisan 1889.

³²⁷ A.MKT.NZD, 1903/95, 17 Ağustos 1889; 1909/3; *The Levant Herald*, nr. 21, 2 Haziran 1889, s. 273; nr. 26, 7 Temmuz 1889, s. 345; nr. 47, s. 631, 633-636; nr. 48, s. 648.

³²⁸ Y.PRK.BŞK, 16/64, 3 Eylül 1889; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 274.

düşmanlığı ile tanınan Gladston'un fırsatı kullanarak Ermeni meselesini uyandırması ihtimaline karşı hükümeti destekleyemeyeceklerini belirtti. Niyetlerinin devletin iç işlerine karışmak değil dostça uyararak olduğunu vurgulayarak "her şeyi kişisel menfaatine feda etmekle ünlü" Cevdet Paşa'nın tarafsız ve güvenilir bir mahkeme kurmayacağına inandıklarını söyledi. Cevdet Paşa buna karşılık davanın tarafsız ve âdil bir şekilde yürütüldüğünü ispatlayabileceğini belirtirken II. Abdülhamid'e durumu arz eden Mâbeyn Başkâtibi Süreyya Paşa, Sadrazam Kâmil Paşa'nın da sefirler gibi düşündüğünü, devlet işlerinde Bâbîâli'nin farklı, Saray ve Adliye'nin farklı tavır almasının şüphe yaratacağını anlatarak davanın bir kat daha önem kazandığının altını çizdi.³²⁹

İngiliz parlamentosunda dava hakkında dağıtılan raporun bir nüshası bilgi edinmesi için Cevdet Paşa'ya da gönderildi.³³⁰ İngiltere Sefiri White, Sefaret Tercümanı Alfred Sandison'u Cevdet Paşa ile görüşmesi³³¹ için görevlendirerek dava sürecinde yaşanan usûlsüzlüklerin tekrarlanmaması gerektiği yönünde uyarılarını ilettiler. Ancak Cevdet Paşa, mahkemede birtakım yolsuzluklar olduğu iddiasını kesin bir dille reddetti.³³² İngiltere Sefareti Tercümanı Alvarez, Cevdet Paşa'nın davacıların avukatı Simon Tıngır'a mahkeme sürecinde devlet kurumları lehine tavır alması için baskı yaptığını iddia ederken³³³ Sadrazam Kâmil Paşa, uluslararası politikada İngiltere'nin himayesini kaybetmemek ve diğer devletlerin de tepkisini çekmemek gerektiğini vurguladı.³³⁴ Gazete haberlerini yakından takip eden II. Abdülhamid, Avrupa'dan gelen tepkileri anlamaya çalıştığı gibi Cevdet Paşa ile müzakereyi de sürdürdü.³³⁵ Cevdet Paşa ise uluslararası baskılar sebebiyle davada görevli adlî memurları azletmek isteyen

³²⁹ Y.PRK.BŞK, 17/10, 30 Aralık 1889; HR.SYS, 216/2.

³³⁰ Y.EE, 35/47, 8 Mart 1890.

³³¹ Cevdet Paşa, İngiliz Sefaret Tercümanı Sandison ile Musa Bey davası üzerine görüşme yaparken bir yandan da eşi ile birlikte İstanbul'da bulunan Almanya İmparatoru Wilhelm'in seyahatinden oldukça memnun olduğunu ve eşinin nezaketiyle tüm İstanbul kadınlarının saygı ve sevgisini kazandığını vurgulayarak iki devlet arasındaki ilişkilerin iyi gittiği imajını çizmeye çalışmıştı (Y.EE, 38/127).

³³² Sir W. White to the Marquis of Salisbury, nr. 6, 30 Ocak 1890, London: *House of Commons Parliamentary Papers: Correspondence Respecting the Condition of the Populations in Asiatic Turkey, and the Proceedings in the Case of Moussa Bey, Turkey (1890-91)*, 1891, No. 1, s. 8-9. Cevdet Paşa'nın azledilmesinden kısa süre sonra Musa Bey mahkemesiyle ilgili İngiltere tarafından yayımlanan evrakın tercümeleri II. Abdülhamid'e de sunulmuştu (Y.PRK.TKM, 18/8).

³³³ Musa Şaşmaz, *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*, İstanbul: Kitabevi, 2004, s. 155.

³³⁴ A.AMD, 449/38, 27 Ocak 1890.

³³⁵ Y.PRK.TKM, 16/39, 16 Ocak 1890; 18/8; *The Times*, nr. 32969, 26 Mart 1890, s. 5.

Bâbiâli'ye bu tavrın yanlış olduğunu anlatmaya çalıştı.³³⁶ Kendisi hakkında İngiliz basınında çıkan, Musa Bey davasının tekrar görülmesine engel olduğu ve Meclis-i Vükelâ'yı bu yöne sevkettiği haberlerini tekzip etti.³³⁷ Yerli basında ise Cevdet Paşa'yı desteklediği bilinen *Tercüman-ı Hakikat* davayı yakından takip ederek Musa Bey'in beraatini bekleyen bir tavırla mahkeme kayıtlarını sayfalarına taşıdı.³³⁸ *Ceride-i Mehakim* de davanın şeffaf bir şekilde görüldüğünü vurgulamak için ifadelere ve zabıtlara geniş yer verdi.³³⁹ *The Levant Herald* ise bu davada politik kaygıların değil adil muhakemenin önemli olduğuna vurgu yaptı.³⁴⁰

İngiltere Sefareti, Musa Bey'in delil yetersizliği hükmüyle davaların çoğunda beraat etmesi üzerine itiraz noktalarını sıralayan bir notayı hükümete verdi. Cevdet Paşa ise Osmanlı vatandaşları arasındaki davada sefaretin bu tür bir nota vermesi hakkındaki düşüncesini politikaya bulaşmamak adına söylemekten kaçındığını ancak mülki memurların davayı etkilemelerinin hukukun bağımsızlığına aykırı olduğunu belirtti. Bu müdahalenin iddia edilen suistimalin başlangıcı sayılabileceğini, adli memurların herhangi bir kötü muamelesine karşı başvurulacak makamın kanunda açıkça görülebileceğini ve notaya cevap vermenin bile gerekmediğini anlatarak "sırf malumat" olmak üzere açıklama yaptığını anlattı. İngiltere'nin tutuklu yargılama talebine karşı diğer ülkelerde olduğu gibi buna savcının karar verebileceğini ve Musa Bey'in ne düşmanları istediği için alıkonulabileceğini ne de kendisine müsamaha gösterilebileceğini dile getirdi. Suça ortak oldukları iddia edilenler hakkında davayı birleştirecek bir delil bulunamadığı için bu kişilerin İstanbul'a getirilemeyeceğini ve Musa Bey'in bölgesel nüfuz ve etki dışında yargılanmak ve suçlu ise gerekli cezayı almak üzere İstanbul'da bulunduğunu ekledi. Sorgu sırasında yalancı şahitlik yaptığı tespit edilenler hakkında savcının dava açmasına yapılan itirazı da kanuna aykırı bularak dünyada en "kanun-perest" ülkenin İngiltere ve en güvenilir hakimlerin İngiliz olduğu kabul edilirse İngiltere Sefareti'nin meseleye tarafsız yaklaşması durumunda

³³⁶ Y.EE, 36/33, 19 Ocak 1890.

³³⁷ Y.PRK.TKM, 17/1, 13 Mart 1890; HR.TH, 92/96, 15 Eylül 1889; HR.TO, 34/60.

³³⁸ *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 3437, 24 Kasım 1889, s. 3; nr. 3455, s. 9-10; nr. 3454, s. 3-4; nr. 3453, s. 9-10; nr. 3448, s. 4; nr. 3447, s. 4; nr. 3446, s. 4; nr. 3445, s. 4; nr. 3444, s. 2; nr. 3443, s. 2-8; nr. 3441, s. 3-5; nr. 3439, s. 3-5; nr. 3437, s. 3-5.

³³⁹ Örnekler için bkz. *Ceride-i Mehakim*, nr. 516, 23 Kasım 1889, s. 6176-6190; nr. 517, s. 6192-6206; nr. 518, s. 6208-6221; nr. 519, s. 6225-6236; nr. 520, s. 6239-6254; nr. 531, s. 6416-6430.

³⁴⁰ *The Levant Herald*, nr. 50, 23 Aralık 1889, s. 675.

kendisine hak vereceğine inandığını söyledi. Ayrıca mahkemenin görevini yerine getirdiğini ve siyasî açıdan yapılacak bir şey varsa buna da Bâbîâli'nin yetkili olduğunu savundu.³⁴¹ Nisan 1890'da Musa Bey'in yargılama sonucu ceza almasını gerektirecek deliller hala ortaya konulamamıştı. Cevdet Paşa'ya göre Adliye Nezareti bu işin içinden "muzafferane" çıkmıştı.³⁴² Fakat, Paşa'nın Adliye nazırlığından azlinden sonra Kasım 1890'da yargılama sonucu herhangi bir ceza almayacağı kesinleşen Musa Bey, İngiltere'nin yoğun itiraz ve baskısı nedeniyle Bitlis'e geri gönderilmeyerek Medine'ye sürgün edilecekti. Cevdet Paşa ise İngiltere, Ermeni komiteleri ve basının tepkileri giderek artarken başka bir dava ile uğraşmak zorunda kalıp uluslararası baskıyı daha yoğun hissetmeye başladı.³⁴³

Musa Bey mahkemesiyle ilgili tüm itiraz ve spekülasyonlar sürerken gündeme getirilen enteresan bir dava bu kez Almanya'yı başrole taşıyarak Cevdet Paşa'nın adli kariyerinin sonlanmasına neden olacaktı. Voyvoda Karakolu'nda tutuklu bulunduğu sırada memurlar tarafından tecavüze uğradığını öne süren Almanya vatandaşı Ernst John'un şikâyetiyle açılan davada, delil bulunamadığı için görevlilerin beraat ettirilmesine karşı çıkan Almanya Sefiri Radowitz'in istifa edeceğini belirtmesi Adliye nazırı olarak Cevdet Paşa'yı yine zor durumda bıraktı.³⁴⁴ Beyoğlu Mutasarrıfı Emrullah Efendi, ilk yaptığı araştırma sonucu suçun karakolda işlendiğini ispatlayan bir delil bulunmadığını ve Almanya Sefiri Radowitz'in şikâyetine engel olmak için kanuna aykırı memur tutuklanamayacağını belirtti. Mesele polisten ziyade hakimlerin yetki alanına girdiği için Cevdet Paşa zanlıların sorgulanacağını ve iş büyümeden davanın adaletle görüleceğini belirtti.³⁴⁵ Ancak Almanya Sefiri Radowitz, mahkemenin

³⁴¹ Sir W. White to the Marquis of Salisbury, nr. 6, 30 Ocak 1890; Mr. Stavrides to Djevdet Pasha; nr. 6/2, 27 Ocak 1890; Sir W. White to the Marquis of Salisbury, nr. 7, 3 Şubat 1890, London: *House of Commons Parliamentary Papers: Correspondence Respecting the Condition of the Populations in Asiatic Turkey, and the Proceedings in the Case of Moussa Bey, Turkey (1890-91)*, No. 1, s. 9-12; A.MKT.NZD, 1916/61, 25 Kasım 1889.

³⁴² Y.EE, 32/36, 5 Haziran 1890. Musa Bey beraatinin devletin imajını kötü etkilediğini ve Cevdet Paşa'nın bu süreçte II. Abdülhamid'i yanlış yönlendirdiğini düşünen Vambéry, davanın tekrar açılması yönünde Sultan'ı uyarmıştı (*The Secret Reports of the Hungarian Arminius Vambéry to the British Foreign Office on Sultan Abdülhamid II and Reign (1889-1909)*), editör Sinan Kuneralp, Center for Ottoman Diplomatic History, İstanbul: The Isis Press, 2013, s. 53-54.

³⁴³ Şaşmaz, *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*, s. 242-244; Abdulaziz Kardaş, "XX.Yüzyılın Başında Bitlis'te Bir Aşiret Reisi: Hacı Musa Bey", *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 19 (2018): 49. Cevdet Paşa o dönem imparatorlukta gayrimüslimlerle ilgili farklı konularda da "toleranssız" ve "fanatik" sıfatlarıyla yabancı basında anılıyordu (*Journal de Genève*, 27 Ocak 1889, s. 2).

³⁴⁴ A.MKT.NZD, 1925/78, 24 Şubat 1890; A.AMD, 453/4; HR.TO, 144/35.

³⁴⁵ A.MKT.NZD, 1925/86, 24 Şubat 1890; A.AMD, 450/48; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 3567, s. 4.

sonucunu beklemeden suçluların idare tarafından cezalandırılmasını istediği gibi Cevdet Paşa ve Emrullah Efendi hakkındaki şikâyetlerini Berlin'e iletti.³⁴⁶ Hükümet gerekli tedbirleri almaya çalışsa da yabancı basında dava hakkında haberlerin çıkmasına engel olamadı.³⁴⁷ Örneğin, Osmanlı kamuoyunda büyük saygı duyulan ve bu gücünü kullanan Cevdet Paşa'nın, davanın doğru şekilde görüldüğü sözüne güvenilmezse istifa edeceğini kesin bir dille belirterek Mâbeyn'i etkisi altına aldığı öne sürülmüştü.³⁴⁸

Cevdet Paşa, Sadrazam Kâmil Paşa'nın bu davayı da Musa Bey olayı üzerine ekleyerek II. Abdülhamid'i "tehdit edercesine" etkilediğini ve Sultan'ın da azlini mecburen onayladığını yazsa da³⁴⁹ kısa süre önce her iki davanın çözümü için toplanan komisyonda, kendisinin verdiği bilgiler³⁵⁰ doğrultusunda tavır alan Kâmil ve Hariciye Nazırı Said Paşalarla birlikte, Ernst davasının mahkeme üyelerinin değiştirilmesiyle tekrardan görülmesini ve Musa Bey için daha fazla delil bulunarak adaletin sağlanmasını isteyen ortak bir mazbatayı Sultan'a sundukları da bilinmektedir.³⁵¹ Her iki davada da yabancı sefirlerin devletin değil Cevdet Paşa'nın adaletine güvenilemeyeceğini açıkça ve sıklıkla dile getirmesinde Yıldız Mahkemesi sürecinde kişisel hedef haline gelmesinin ve imajının sarsılmasının ne kadar etkili olduğu ise ayrı bir tartışma konusudur.

II. Abdülhamid bunun üzerine mahkeme üyelerinin değiştirilmesine karşı çıkarak davanın makul bir sebep bulunarak tekrar açılmasını ve suçluların cezalandırılmasını istedi. Cevdet Paşa, meselenin "hüsn-i suretle ortadan kaldırılması" emri üzerine mahkeme heyeti hakkında yaptırdığı soruşturma sonucu, karardan önce yeterince müzakere edilmediğini ve davanın tekrar görüleceğini belirtip ilgili evrak üzerinde çalışmaya başladı.³⁵² Ancak mesaisi uzun sürmeyecekti. Ertesi gün Cevdet Paşa, Adliye nazırlığından azledildiği gibi hükümetteki bazı devlet adamları da değiştirildi. Suçlu olduğu iddia edilenler Rodos'a sürgüne gönderildi ve ihmalkâr

³⁴⁶ A.AMD, 453/24, 7 Mayıs 1890; 453/31; HR.TO, 34/59; Y.A.HUS, 235/35. Emrullah Efendi hakkındaki suçlamaları kesin bir dille reddetmişti (Y.PRK.BŞK, 17/103, lef 4).

³⁴⁷ Y.A.HUS, 235/33, 8 Mayıs 1890; 235/34; *La France Internationale*, nr. 24, 15 Mayıs 1890, s. 4.

³⁴⁸ *Journal du Droit International Privé*, 1890, XVII, 454-455; Y.PRK.BŞK, 17/103, 10 Mayıs 1890.

³⁴⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 274.

³⁵⁰ Cevdet Paşa, bu görüşmede Ernst'e karşı işlendiği iddia edilen suçun "muhakkak" olduğunu beyan etmişti.

³⁵¹ Y.A.HUS, 235/12, 30 Nisan 1890.

³⁵² A.AMD, 453/9, 2 Mayıs 1890; 453/13; 453/21; Y.A.HUS, 235/17; 235/22; Y.PRK.BŞK, 17/103.

davrandığı öne sürülen adlı memurlar görevden alındı. Ernst John'un ise 100 lira verilmek suretiyle “namusunun tazminine” karar verildi.³⁵³

Cevdet Paşa'nın Ernst John'a yapılan adaletsiz muameleden dolayı azledildiği, Sultan'ın bu hareketinin adaletin gözetilmesi açısından çok isabetli bir örnek yarattığı ve Almanya Sefiri Radowitz'in II. Abdülhamid'e bizzat teşekkür ettiği yabancı basın memnuniyetle paylaştığı haberler oldu.³⁵⁴ İngiltere Başbakanı Salisbury de Cevdet Paşa'nın azledilmesinden hükümetinin çok memnun kaldığını belirtti.³⁵⁵ *Times*'a göre, her iki davanın da tatmin edici şekilde görülmesine inatla izin vermeyen Cevdet Paşa, İngiltere ve Almanya sefirlerinin isteğine uygun olarak görevinden alınmıştı.³⁵⁶ *The Irish Times*, sefirlerin II. Abdülhamid'e, Cevdet Paşa'nın adalet anlayışının devletin iyi imajına zarar verdiğini söylediğini aktardı.³⁵⁷ Bu sonucu “aşırı” bulan *La Justice* ise küçük sorunlar üzerinden Şark Meselesi'ni uyandırmamaları yönünde sefirleri uarmayı tercih etti.³⁵⁸

Cevdet Paşa ise maddî ve manevî hiçbir önemi olmayan bir “adi hadise”nin uydurmalarla mesele haline getirilerek azline gayret edenlerin zafere ulaştığını yazmıştı.³⁵⁹ II. Abdülhamid'in, bir gün önce Saray'a iftara çağırdığı Cevdet Paşa'yı azletme kararı almasında, o dönem İngiliz parlamentosunda her iki davanın da geniş yankı bulması³⁶⁰ sonucu krizin büyüyebileceğinden korkmasının ve kısa süre önce Kayzer Wilhelm'in İstanbul ziyaretinden sonra daha da artan Osmanlı-Almanya

³⁵³ İ.DH, 1179/92151, 10 Mayıs 1890; A.AMD, 453/34; DH.MKT, 1723/15; ZB, 17/62; Y.EE, 36/61; *BEO.AYN.d*, nr. 1401, s. 475, 477; *La Turquie*, nr. 106, s. 1; *Mizan*, nr. 147, s. 1343.

³⁵⁴ Y.PRK.MYD, 9/28, 17 Mayıs 1890; Y.A.HUS, 235/48; A.AMD, 453/45; 453/59; HR.TO, 34/62; *Berliner Börsen-Zeitung*, nr. 218, 12 Mayıs 1890, s. 1.

³⁵⁵ Sir W. White to the Marquis of Salisbury, nr. 39, 12 Mayıs 1890, London: *House of Commons Parliamentary Papers: Correspondence Respecting the Condition of the Populations in Asiatic Turkey, and the Proceedings in the Case of Moussa Bey, Turkey (1890-91)*, No. 1, s. 36-37.

³⁵⁶ *The Times*, nr. 33009, 12 Mayıs 1890, s. 5. *The Manchester Guardian* da Cevdet Paşa'nın, sadece Alman sefirinin isteğiyle değil 3 ay önce resmî olarak bunu talep eden İngiliz sefirinin eşit derecedeki etkisiyle de görevden alındığını yazmıştı (*The Manchester Guardian*, 14 Mayıs 1890, s. 8). *The Times of India* ise Cevdet Paşa'nın sadece Musa Bey Mahkemesi'ndeki tavrı nedeniyle azledildiğini duyurmuştu (*The Times of India*, 13 Mayıs 1890, s. 5). Cevdet Paşa'nın görevinden alınmasının, Osmanlı hükümetinin adaletin sağlanması arzusunun bir kanıt olarak kabul edilmesi gerektiği İngiliz parlamentosunda dillendirilmişti (*Revenue Departments Debate in Commons Chamber: House of Commons Hansard*, London, 16 Mart 1891, c. 351, s. 1119).

³⁵⁷ *The Irish Times*, 12 Mayıs 1890, s. 5.

³⁵⁸ *La Justice*, 12 Mayıs 1890, s. 1.

³⁵⁹ Y.EE, 38/119.

³⁶⁰ İngiltere parlamentosunda Musa Bey davasıyla ilgili tartışmalar Cevdet Paşa'nın azlinden sonra da devam etmişti. Örnek için bkz. *Foreign and Colonial Services Debates in Commons Chamber: House of Commons Hansard*, London, 6 Haziran 1890, c. 345, s. 230-232; *Civil Services and Revenue Departments, 1893-94: House of Commons Hansard*, London, 2 Ağustos 1893, c. 15, s. 1164.

yakınlaşmasını tehlikeye atmak istememesinin etkili olduğu da kabul edilebilir.³⁶¹ Zira II. Abdülhamid'in günah çıkartmak istercesine Cevdet Paşa'yı Adliye nazırlığından azlettiği aynı irade ile Meclis-i Hass-ı Vükelâ'ya ataması ve Rodos'a sürgün ettiği polis memurlarını birkaç yıl sonra affetmesi bu kararı siyasî konjonktür gereği günü kurtarmak için aldığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir.³⁶² Cevdet Paşa'nın, kendisine, "Lakin ahval-i politika acayibdir. Karındaşı olsa politika iktizasınca feda olunmak tabii gibidir" cümlesini kurdurtacak siyaset realitesini bu azli sırasında iyice idrak ettiği de düşünülebilir.³⁶³

Cevdet Paşa'nın Suriye'deki son taşra görevi gibi merkezdeki son nazırlığı da pek sakin geçmedi. Yaklaşık 4 yıl süren bu görevi, tecrübeli ve saygı duyulan bir devlet adamı olarak adli ve idari işlerle birlikte ilgilendiği için çok yoğun geçti. Adliye Nezareti'nin ve mahkemelerin daha iyi hizmet vermesine çalışırken özellikle komisyon görevleri günlük mesaisini bir hayli zorladı. Yabancı devletlerin en rahat müdahale fırsatı bulduğu alanlardan biri olan Adliye ve Mezahib Nezareti'nin başındaki konumu Patrikhanelerle yaşanan sorunlarda ve spekülatif davalarda açık hedef haline gelmesine neden oldu. Uluslararası politik kaygıların ön plana çıkması uzun yıllardır adli teşkilatta formelleşme ve kaliteyi arttırmadaki bireysel çabasına 67 yaşında kesin bir son verdi. Cevdet Paşa'nın 1868-1890 arası farklı zamanlarda beş kez adli sistemin başına geçmesi ve 1868-1922 sürecinde göreve gelen 38 kişi içinde bu makama en çok atanan insan olması teşkilattaki etkisini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.³⁶⁴

3.1.7. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti Başkanlığı (1868-1889)

Bu başlık altında Cevdet Paşa'nın *Mecelle*'nin hazırlanmasındaki rolü ve cemiyetin başkanı olarak ilgilendiği diğer meseleler anlatılacaktır.

³⁶¹ Y.PRK.TKM, 16/20, 9 Kasım 1889; İ.HR, 338/21923; *The Ottoman Empire in British Parliamentary Debates: Extracts from Hansard*, Center for Ottoman Diplomatic History, İstanbul: The Isis Press, 2015, IV, 278-279; *La Turquie*, nr. 103, 8 Mayıs 1890, s. 1.

³⁶² İ.DH, 1179/9215; HR.TH, 123/92, 30 Eylül 1892. Rodos'a sürgün edilen memurların affedilmesi için o dönem Almanya Sefareti'nin de görüşü alınmış, bir sakınca olmadığı cevabı üzerine bu karar uygulanmıştı (Y.A.HUS, 264/162; 265/145). Musa Bey ve Ernst John davalarının daha sonra Osmanlı Devleti'nin adli sisteminin yetersizliğine örnek olarak gösterildiği ve yabancıların bunları müdahale bahanesi olarak kullanmaya çalıştığı dile getirilmişti (Y.EE, 5/175).

³⁶³ Atatürk Kitaplığı, MC.Yz, B0031, s. 10.

³⁶⁴ Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, s. XVI, 2.

1855'te Fransa'dan kanun tercüme etme fikrine karşı *Metn-i Metin* adıyla bir medenî kanun hazırlama girişiminin yarım kalmasından sonra, 1868'de Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin kurulması ve nizamiye mahkemelerinin yaygınlaştırılması adli teşkilatın ihtiyaçlarını karşılayacak yeni ve pratik referans kaynaklarının kullanımını gerektirdi. Sadrazam Âlî Paşa'nın Girit'ten gönderdiği raporda yazdığı, Fransa medeni kanunu olan *Code Napoléon'un (Code Civil)* tercüme edilerek karma mahkemelerde kullanılması teklifi üzerine şer'î ve nizamî tüm mahkemelerde geçerli sayılacak daha kapsamlı bir kitabın hazırlanmasını savunan Cevdet Paşa, bazı kesintilerle birlikte, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti'nin³⁶⁵ uzun yıllar süren kanun yapma ve danışmanlık faaliyetlerinde baş rol oynadı.³⁶⁶

Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nazırı Cevdet Paşa'nın fikrinin uygun bulunması üzerine *Mecelle*'nin hazırlanma amacı, her biri için ayrı kanun hazırlamaya gerek kalmaksızın, şer'iyye, ticaret ve nizamiye mahkemelerinde geçerli ve davalar görülürken hakimlerin kolaylıkla anlayıp uygulayabileceği bir hukuk kitabı oluşturmak şeklinde açıklanmıştı.³⁶⁷ Fıkıh kitaplarının ilgili bölümlerindeki hükümleri inceleyerek öz bir seçki ortaya koymak için kurulan Mecelle Cemiyeti'nin başkanlığını üstlenen Cevdet Paşa, diğer heyet üyeleriyle birlikte ilk kitabın mukaddimesinde girişimin sebeplerini daha ayrıntılı şekilde ortaya koydu.³⁶⁸ Buna göre, imparatorlukta ticarî

³⁶⁵ Mecelle Cemiyeti üyeleri ve *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'nin cilt içerikleri, farklı dillerdeki nüshaları ve hakkındaki değerlendirmeler için bkz. Ebu'l-Ula Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1946; Mehmet Akif Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", *TDVİA*, XXVIII, 231-235; Osman Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İstanbul: İslamî İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, 1973, s. 20-31, 83-86; Sami Erdem, "Türkçe'de Mecelle Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 5 (2005): 673-722; İ.DH, 611/42596, 14 Mayıs 1870; 786/63877; İ.DUİT, 91/35; 91/39; 91/41; 91/42; MF.MKT, 9/137; 32/142; 33/63; 297/14; DH.MKT, 1528/74; BEO, 48/3595; *BEO.AYN.d*, nr. 1011, s. 84, 214; *Basiret*, nr. 854, s. 1; *Vakit*, nr. 1576, s. 2; *La Turquie*, nr. 91, 24 Nisan 1890, s. 2.

³⁶⁶ Said Paşa, *Said Paşa'nın Hatıratı*, I, 6; Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyasiyye*, s. 81, 127; Ahmed Lütfi, *Mir'at-ı Adalet yahud Tarihçe-i Adliyye-i Devlet-i Aliyye*, İstanbul: Matbaa-i Nişan Berberyan, 1306, s. 180-181; Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, 199-201. Mecelle Cemiyeti'nin çalışmaya başlamasından kısa süre önce dönemin Fransa Sefiri Bourrée, Dışişleri Bakanı Moustier'e çektiği telgrafta Âlî ve Fuad Paşaların Osmanlı ve Avrupa kanunlarını birleştirecek seçkin bir hukuk çalışması yapmaya başladıklarını ve tepki çekmeyecek şekilde *Code Civil*'den alınabilecek maddeler olduğunu bildirmişti (*Documents Diplomatiques*, Paris: Ministère des Affaires Étrangères, 1869, IX s. 141-142; Le Baron I. de Testa, *Recueil des Traités de la Porte Ottomane avec Les Puissances Étrangères*, Paris, 1892, VII, 511; *Journal Officiel de l'Empire Français*, 8 Şubat 1869, s. 168).

³⁶⁷ İ.DUİT, 91/27, 7 Şubat 1870; Ahmed Lütfi, *Mir'at-ı Adalet yahud Tarihçe-i Adliyye-i Devlet-i Aliyye*, s. 180-181.

³⁶⁸ A.MKT.MHM, 431/77, 13 Ocak 1869. İlk kitabın başında yer alan mukaddime, Cevdet Paşa'nın başkanlığında Evkaf-ı Hümayun Müfettişi Seyyid Halil, Şûrâ-yı Devlet üyeleri Seyfeddin ve Mehmed

işlemlerin ve davaların artmasına karşı yeterli hukuk bilgisine sahip olmayan memurların farklı fıkıh kitaplarına başvurmaları ve ticaretle doğrudan ilgisi bulunmayan davaların şer'î mahkemelere havale edilmesiyle işlemlerde “çatalık” görülmesi, temyiz meclisi hakimlerinin fıkıh bilmeyen mahkeme üyelerinin durumundan yararlanarak davaları istedikleri şekilde sonuçlandırmaları ve Hanefî mezhebindeki hükümlerin fazlalığının karar vermeyi güçleştirmesi temel sorunlar olarak sıralandı.

Hanefî fikhında esasî değişmeyen kaidelerin zamanın ihtiyaçlarına göre farklı uygulanabileceğine dikkat çekilip daha önce de *Fetava-yı Cihangiriye* gibi ihtilafları tamamen yok edemeyen bazı girişimlerin yapıldığı belirtilerek bu amaca meşru zemin oluşturulmaya çalışıldı. Ayrıca yüzyıllardır Sünnî fikhın tutarlı bir gelişim gösteremediği ve yeni çığır açacak hukukçular için uygun bir ortam bulunamadığının altı çizildi. Cevdet Paşa'nın farklı konular için de vurguladığı üzere, İslamî ilimlerde bilgili ve kabiliyetli insanların yetersizliği nedeniyle nizamî mahkemelerde düzgün dava görebilecek üyeler bir yana şer'î mahkemelerde görevlendirilecek yeterli sayıda kadı bile bulunamadığı ifade edildi. Bu nedenle ihtilafları yok ederek herkesin anlayabileceği, memurların rahatça kullanabileceği ve muamelat başta olmak üzere belli konularda kısa hükümleri içeren bir rehber hazırlama ihtiyacı duyulduğu anlatıldı.

Cevdet Paşa'nın öncülüğünde *Mecelle*'nin hazırlanma ve yayım yöntemi de belirlenerek eserin, ileri gelen Hanefî fıkıhçıların itibar edilen ve zamanın ihtiyacına uyan hükümlerinden oluşmasına, “Ahkâm-ı Adliyye” ismiyle ve kitaplara bölünerek yayımlanmasına, tamamlanan ciltlerin Fetvahane ile bazı uzman kişilere gönderilmesine ve bunların uyarılarına göre düzenlendikten sonra arz edilmesine karar verildi.³⁶⁹ O dönem muhtemelen aynı ihtiyaçlar nedeniyle, daha önce yayımlanan *Düstur*'un Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye ve Şûrâ-yı Devlet üyelerinden oluşan bir komisyon tarafından güncellenerek Arapça, Rumca, Bulgarca, Ermenice, Boşnakça ve Fransızca bastırılması

Emin, Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye üyeleri Seyyid Ahmed Hulusî, Seyyid Ahmed Hilmi ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Üyesi İbn Abidin zâde Alaaddin'den oluşan bir heyet tarafından hazırlanmıştı (*Ahkâm-ı Adliyye'nin Mukaddimesiyle Kitab-ı Evveli*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1286, s. 9).

³⁶⁹ *Ahkâm-ı Adliyye'nin Mukaddimesiyle Kitab-ı Evveli*, s. 2-5; Mes'ûd Efendi, *Mir'at-ı Mecelle*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1302, s. 2-8; İ.DUİT, 91/52, lef 3; *TS.MA.e*, 1210/4; MB.İ, 60/141; A.DVN.MKL, 7/13; *The Levant Herald*, nr. 47, 3 Şubat 1869, s. 373. Mazbatanın günümüz Türkçesine tam transkripsiyon metni için bkz. A. Refik Gür, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*, İstanbul: Çeltüt Matbaası, 1951, s. 29-34.

da tüm vatandaşlara hitap eden kanunlaştırma hareketinin tamamlayıcı bir parçası şeklinde düşünüldü.³⁷⁰

Mecelle Cemiyeti'nin kurulmasından yaklaşık 3 ay sonra ilk cilt olan ve belgelerde “Kitab-ı Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye” şeklinde de geçen *Kitabü'l-Buy'u*, Haziran ayı sonunda bastırılıp nüshaları vilayetlere gönderilerek yürürlüğe kondu.³⁷¹ Cevdet Paşa'nın II. Abdülhamid'e sunduğu bir raporda önceki girişimde kullanılan *Metn-i Metin* isminin *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'ye dönüştürüldüğünü belirtmesi ve *Metn-i Metin*'in tamamlanan ilk kısmının adının, *Mecelle*'nin ilk cildi gibi *Kitabü'l-Buy'u* olması iki girişim arasında bir bağlantının varlığına işaret etmektedir. *Mecelle*'nin ilk cildinin diğerlerine göre daha kısa sürede hazırlanıp basıldığı da dikkate alındığında büyük kısmı yazılan fakat metnine ulaşamadığımız *Metn-i Metin*'in *Kitabü'l-Buy'u* bölümünün, *Mecelle*'ye kaynaklık ettiği söylenebilir.³⁷²

Cevdet Paşa, ilk cildin yayımlanmasından sonra geçen yaklaşık 1 yıl içinde 2. ve 3. ciltler olan *Kitabü'l-İcârât* ile *Kitabü'l-Kefâle*'nin basılmasını sağladı.³⁷³ Dördüncü cilt, *Kitabü'l-Havale* ise Cevdet Paşa'nın ilk Divân nazırlığında hazırlanıp Sadâret'e sunulan son *Mecelle* cildi oldu. Zira Paşa, bu nüshanın arzından 1 hafta sonra, 26 Nisan 1870'de Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye nazırlığı ile birlikte Mecelle Cemiyeti başkanlığından da alındı.³⁷⁴ Cevdet Paşa, bu azlin arkasında siyasî, idarî ve hatta kişisel

³⁷⁰ A.MKT.NZD, 755/101, 24 Şubat 1870; *Basiret*, nr. 55, s. 1.

³⁷¹ İ.DUİT, 91/26, 20 Nisan 1869; İ.DH, 594/41343; *DA.d*, nr. 2, 29 Ağustos 1869, s. 373, 375; *A.DVNS.MHM.d*, nr. 262, s. 344; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 1145, s. 4578; *Takvim-i Vekayi*, nr. 1080, s. 1; nr. 1112, s. 3; *Ahkâm-ı Adliyye'nin Mukaddimesiyle Kitab-ı Evveli* adıyla basılan 77 sayfalık ilk cildin matbu nüshası için bkz. A.DVN.MKL, 7/13. *Mecelle*'nin yayımlanan bu ilk cildi, Cevdet Paşa'nın öncülüğünde hazırlandığı ve İslâm fikhını temel aldığı vurgusuyla o yıllarda basılan yabancı dilde yayımlanan bibliyografya literatüründe de yerini almıştı (François-Alphonse Belin, *Bibliographie Ottomane ou Notice des Livres Turcs Imprimés à Constantinople durant les Années 1286 et 1287 de L'Hégire*, Paris: Imprimerie Nationale, 1872, s. 9-10).

³⁷² Y.EE, 32/44, lef 3.

³⁷³ İ.DUİT, 91/28, 20 Nisan 1870; A.AMD, 155/15; *Basiret*, nr. 37, s. 1. 2. kitap, Fetvahane'nin uyarısı üzerine 506. maddenin ikinci fıkrası çıkarılarak basılmıştı (İ.DUİT, 91/27, 7 Şubat 1870; 91/52).

³⁷⁴ İ.DUİT, 91/29, 11 Mayıs 1870, lef 4. Cevdet Paşa, *Tezâkir*'de ilk 4 cildin kendi zamanında “tab’ u neşr” edildiğini, 5. cildin de temize çekilmekte olduğunu belirttikten sonra iç ve dış bazı etkenler nedeniyle görevinden azledildiğini anlatmaktadır. Ancak Cevdet Paşa'nın 4. cildin arz edilmesinden 1 hafta sonra Divân nazırlığı ve Mecelle Cemiyeti reisliği görevinden alındığı bilindiğinden, bu kitabın kendi başkanlığında hazırlandığı fakat gerekli incelemelerin ardından basılması için yaklaşık 10 ay sonra irade çıktığı resmî belgelerden anlaşılmaktadır. 4. cilt, son düzeltmeleri Mecelle Cemiyeti'nin yeni başkanı Gerdankıran Ömer Hulusi Efendi zamanında yapılarak ilgili mazbata ile Bâbîâlî'ye sunulmuştu. Bununla birlikte ana metin Cevdet Paşa'nın başkanlığı sırasında hazırlandığı için 16 Mayıs 1871 (25 Safer 1288) tarihli basılı halinde de başkan olarak kendi ismi yer almıştı [Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 95; İ.DUİT, 91/29, 11 Mayıs 1870, lef 1-2; *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, Dersaadet: Matbaa-i Âmire, 1308, s. 201].

meseleler bulunduğunu ve Fransa Sefiri Bourrée'nin nizamiye mahkemelerinde ülkesinin kanunlarının uygulanmasını istediği için *Mecelle* çalışmalarına ve dolayısıyla kendisine karşı olduğunu öne sürmüştü. Fransa sefirinin tavrını bir dereceye kadar normal karşılasa da bir fıkıh kitabının Fetvahane dışında yapılmasından dolayı kendisine karşı olduğunu ve Sultan Abdülaziz'e hakkında türlü dedikodular anlattığını iddia edip³⁷⁵ “kezubî” olarak nitelendirdiği Şeyhülislâm Hasan Fehmî Efendi'nin muhalefeti³⁷⁶ daha garip bulunduğunu belirtmişti. Sadrazam Âli Paşa'nın da kişisel nedenlerle azli için uğraşanlarla birlikte hareket ettiğini ve sonunda hep birlikte başarılı olduklarını ekleyerek görevinden uzaklaştırılma hikâyesini tamamlamıştı.³⁷⁷ II. Abdülhamid'e sunduğu *Ma'rûzât*'ta ise *Mecelle*'nin “bir büyük hizmet-i diniyye” olduğunu vurgulayıp buna muhalif olanların türlü entrikalar çevirdiğini yazmıştı.³⁷⁸

Cevdet Paşa'nın, azlinden yaklaşık 5 ay sonra, *Mecelle* girişiminin uğradığı itirazlara cevap vermek ve yeni bir cemiyet kurulmasını teklif etmek üzere bir risale hazırladığı anlaşılmaktadır. Sonunda ismi yer almasa da yazı tipi, üslubu, verdiği tarihî bilgi ve referanslar ile yeni çizdiği *Mecelle* projesindeki ciltlerin birçoğunun bugün mevcut kitaplar arasında bulunması metnin kendisi tarafından kaleme alındığını düşündürmektedir. Halkın tefrit seviyesinde, taassup edenler ve düşüncesizler olarak ikiye ayrıldığını öne süren Paşa, önceki asırlarda devletin gelişip büyümesini sağlayan

³⁷⁵ Vakanüvis Ahmed Lütfî Efendi, Cevdet Paşa'nın bu iddiasının yanına “Hasan Efendi'nin sıdk-ı müddeası bedihidir. Vazifesini icra etmiş rahmetullah” notunu düşerek *Mecelle*'nin Meşihat'te hazırlanması fikrinde olduğunu sezdirmişti (A.VKN, 2/22, lef 20). Cevdet Paşa ise özgeçmişinde azliyle ilgili “...Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nezâreti'nden infisali esbabı yazılacak olsa asrımızın tarihine bir bab olur” ifadelerini kullanarak “Mebhas-ı zülf-i semenbüyi uzatma kısa kes” şeklinde mesele hakkında ayrıntı vermemeyi tercih etmişti. Ancak “...nâsın nisfi sahib-i tercümeye düşman farz olunabilir ise de bunlardan ne kadarı insaf ile hakkına razı olup ne kadarı hazz u kazm-ı gayz eylemiş ve ne kadarı bi gayr-i hakkın bess-i şekvâ yolunda aleyhine söz söylemişdir bilinmez. Hakikati muhât-i ilm-i muhât-i ilâhîdir” şeklindeki manidar sözleriyle hayat hikâyesine son vermişti (Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000047, s. 12).

³⁷⁶ Ebu'l-Ula Mardin, konuyla ilgili eserinde Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi'yi Cevdet Paşa'ya kişisel düşmanlık beslemekle itham eder. Hasan Fehmi Efendi'nin, *Kitabü'l-Havale*'nin hazırlanması sırasında 692. maddede, nispeten zayıf görülen Hanefî imamlarından İmam Züfer'in kavlinin kabul edilmesini halk arasında dedikodu çıkarmak için kullandığını ve Cevdet Paşa'nın gözden düşmesine sebep olduğunu yazar. Cevdet Paşa'nın azlinden sonra söz konusu maddenin aynen kabul edilmesini de buna delil olarak gösterir (Ebu'l-Ula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden*, s. 78-84). Lütfî Efendi ise Hasan Fehmi Efendi'nin itirazı üzerine Cevdet Paşa'nın azledildiğini ve bu konu hakkında söyleyecek şeyler olsa da sessiz kalmayı tercih ettiğini belirtmişti (Ahmet Lütfî, *Vak'ânüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi*, XII, 78). Osman Keskiöglü ise Mekteb-i Nüvvâp Müdürü Yunus Efendi'nin “Cevdet Paşa, neler çekti, mezhep değiştiriyor ona ta'zîr-i şer'î lâzım diyenler oldu. O bütün bu engelleri aşarak *Mecelle*'yi meydana getirdi” dediğini aktarmaktadır [Osman Keskiöglü, “Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı ve Eserleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (1966): 229-230].

³⁷⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 95-96.

³⁷⁸ Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 201.

ulemâ sınıfının çağın gereklerini anlamayıp bir “illet-i müzmine” hükmüne girdiğini, ikinci kesimin ise şer’î hukukun değişen dünya düzeni ve artan iş hacmine cevap veremeyeceğine inanarak cahilce konuştuğunu belirtti. Fransızların *Code Civil*’i Mısır’daki fıkıh kitaplarındaki hükümleri değiştirerek ve “arab saç” gibi karıştırarak oluşturduklarını, tüm geçerli esas kaideler elde mevcutken *Mecelle*’ye konulmak istenen Şafi mezhebinin hükümlerine ya da İmam Züfer’in kavillerine itiraz edenlerin halkı yabancı kanunlara mecbur bırakarak büyük bir “hamiyetsizlik” gösterdiğini yazdı.

Mecelle’nin ilk ortaya çıktığı zamanın aksine sadece Hanefî değil, diğer Sünnî mezheplerin de dikkate alınması gerektiğini belirterek daha cesur bir teklif ortaya koyan Paşa, dört mezhebin de ehl-i sünnet olduğunu, bunların herhangi birindeki hükmün kullanılmasına karşı çıkanların dünyadan ve zamandan habersiz yaşadıklarını belirttikten sonra taassup edenleri hedef alarak “devlet-i aliyyenin birkaç asırdan beri düçâr olduğu mesâib-i hariciyyeyi ve anın icabât-ı tabiîyesini tarihlerde görüp okumamışlar mı okumamışlar ise niçin okumuyorlar niçin anlayamıyorlar... ben evrak-ı havâdis okumam neme lazım diyenler muamelat-ı devlete niçin dahl ü taarruz ediyorlar” ifadeleriyle bu kesimin misyonunu sorguladı. O dönemki *Mecelle Cemiyeti* üyelerinin birbirlerine muhalefet ve kibir göstermeleriyle iş görülemeyeceğini, hüküm portföyü kısıtlanmış bir *Mecelle*’nin ihtiyacı karşılayamayacağını ve işlemlerde fayda sağlayamayacağını anlattı. *Cemiyet-i Fıkhiyye Nizamnamesi* adıyla 15 ana madde üzerine hazırladığı yeni projesini anlatarak risaleye son verdi.³⁷⁹ Yazma halinde bulunan metni yetkililere sunup sunmadığı, sunduysa ne cevap aldığı takip

³⁷⁹ *Cemiyet-i Fıkhiyye Nizamnamesi*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 27 Eylül 1870 (1 Receb 1287), vr. 1-2 (a-b), 3a-4b. Paşa, *Mecelle* girişiminin ilk zamanlarından daha sistematik ve esnek bir yöntem ortaya koymaya çalışmıştı. Buna göre, cemiyet dört mezhep mensubu ikişer üyeden oluşacak, yazı heyeti Arapça-Türkçe bilen 1 müsevvid, 2 muavin ve 1 mübeyyizden oluşacak, Salı ve Cuma hariç her gün toplanacak cemiyet büyük ya da küçük istediği memuru çağırıp faydalanmaya yetkili kılınacak, cemiyete dışarıdan hiç kimse davetsiz kabul edilmeyecekti. Cemiyete müstakil bir daire tahsis olunacaktı. Sıradaki *Mecelle* kitaplarının konuları, mübayaat, icarat, vekâlet, kefâlet, havale, rehn, vedia, kuruz, cinayat, dava ve şehadet olarak sıralanmış ve ucu açık bırakılmıştı. Her kitap gerektiği kadar bab ve fasıl ile yazılıp sonunda reis ve üyelerin imza ve mühürleri yer alacaktı. Sultan’a arz edildikten sonra yukarısında “tercih ve tensib-i fukaha ile tertib kılınan işbu mevadd-ı ahkamîyye ile amel oluna” hatt-ı hümayunu bulunacak şekilde bastırılacaktı. Söz konusu kitapların yazımı 3 sene içinde tamamlanacaktı. Cemiyet üyelerinin maaşları Şûrâ-yı Devlet üyelerinin maaşları raddesinde ayarlanacaktı (vr. 5b-7a). Cevdet Paşa muhtemelen aynı tepkilere hedef olmamak için cemiyetin başına tekrar geçtikten sonra Hanefî fıkıhına uygun hükümlerin esas alınması yöntemini devam ettirmişti. Zira Cevdet Paşa’nın, devletin menfaati söz konusu olduğunda mezhepsel bir taassup göstermediği hatta ilgili yerde anlatıldığı üzere Sünnî-Şîî tüm Müslümanların birleşmesine sıcak baktığı bilinmektedir.

edilememekle birlikte Cevdet Paşa'nın başında bulunmadığı heyetin faaliyetleri ve akıbeti bilinmektedir.

Gerdankıran Ömer Efendi başkanlığında ve Fetvahane'de toplanmaya başlayan Mecelle Cemiyeti, Cevdet Paşa zamanında bitirilip sonrasında küçük düzeltmeler yapılan 4. cilt *Kitabü'l-Havale* ve temize çekilen 5. cilt *Kitabü'l-Rehn*'i bastırıldığı gibi³⁸⁰ yeni üyelerle birlikte kaleme alınan 6. cilt *Kitabü'l-Vedi'a*'yı da kamuoyunun beğenisine sundu. Cevdet Paşa, fıkıh ve metodoloji bilgisi yeterli olmayan bazı hocaların cemiyete dahil edilmesiyle birlikte hazırlanan *Kitabü'l-Vedi'a*'nın önceki ciltlerle kıyaslanıp itiraza uğradığını, bu önemli işin ancak kendi başkanlığı altında tamamlanabileceğinin görüldüğünü, hakkında atılan iftiraların gerçek olmadığını anlayan Sadrazam Âli Paşa'nın, Ağustos 1871'de Şûrâ-yı Devlet üyeliği ile birlikte cemiyetin başına tekrar kendisini getirdiğini belirtmişti. Hızlı bir şekilde piyasadan toplattığı *Kitabü'l-Vedi'a*'nın yerine kısa sürede 6. cilt olarak hazırlattığı *Kitabü'l-Emânât*'ı koyarak *Mecelle* girişiminin imajını düzeltmeye çalıştı.³⁸¹ *The Levant Herald*, bu gelişmeler üzerine Osmanlı'da adlî reformun kâğıt üzerinde kaldığını iddia ettiği bir değerlendirme yazısında, Cevdet Paşa'nın 6. cildini yayımladığı *Mecelle*'nin en iyi bilinen Arap fıkıhçılarından yapılmış aşırı süslü bir çalışma olduğunu, birkaç oryantalistin bunu ancak orijinaliyle kıyaslayarak anlayabileceğini ve tüm Osmanlı mahkemelerinde uygulanabilecek bir kanuna olan ihtiyacın devam ettiğini belirtmişti.³⁸²

Cevdet Paşa, 1871-72 yılları arasında Şûrâ-yı Devlet üyeliğini sürdürürken 7. cilt *Kitabü'l-Hibe*'yi bastırdıktan sonra 8. cilt *Kitabü'l-Gasb ve'l-İtlaf*'ı yayımlayacağı sırada Maraş valiliğine atandı. Ancak 18 günün ardından geri dönüp, her ne kadar *Mecelle*'nin tamamlanmasına “ehemmiyet” vermese de içte ve dışta yarattığı iyi etkiler nedeniyle işin üzerine düştüğünü iddia ettiği Sadrazam Midhat Paşa'nın isteğiyle tekrar

³⁸⁰ Büyük bir bölümü tebyiz edilmiş olan *Kitabü'l-Rehn*'i devr alan yeni heyetin borcun düşmesine dair çok önemli bir hükmü eklemeyi atladığı ve Cevdet Paşa'nın bunu 1108. madde olarak sonradan eklediği bilinmektedir (Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden*, s. 209).

³⁸¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 96-97; *Ma'rûzât*, s. 205-206; İ.DUİT, 91/30, 1 Mart 1871; 91/44; 91/45; *Takvim-i Vekayi*, nr. 1375, s. 4; nr. 1406, s. 3. Cevdet Paşa'nın *Mecelle*'nin hazırlanmasındaki kritik rolünü göstermesi bakımından önemli bir karşılaştırma için bkz. M. Akif Aydın, “Mecelle'nin Yürürlükten Kaldırılan Altıncı Kitabı: *Kitabü'l-Vedi'a*”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 1993 XIII: 207-226; “Kitab'ül Vedia ve Ahmet Cevdet Paşa”, *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895): (Sempozyum: 9-11 Haziran 1995)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, 329-334.

³⁸² *The Levant Herald*, nr. 49, 3 Ocak 1872, s. 381.

cemiyetin başına geçti.³⁸³ Haziran 1873'te ilk Maarif nazırlığı sırasında 9. cilt *Kitabü'l-Hacr ve'l-İkrah*'ı, Temmuz 1874'te Şûrâ-yı Devlet başkan yardımcısıyken 10. ve 11. ciltler olan *Kitabü'l-Şirket* ve *Kitabü'l-Vekâle*'yi bastırdı. Yine hazırlığını tamamladığı 12. cilt *Kitabü'l-Sulh ve'l-İbrâ*' ise Kasım 1874'te Yanya valiliğine atanmasından yaklaşık 2 hafta sonra piyasaya çıktı. Cevdet Paşa, 1876'daki Adliye nazırlığı sırasında 13.-16. ciltler olan *Kitabü'l-İkrar*, *Kitabü'l-Da'vâ*, *Kitabü'l-Beyyinat* ve *'l-Tahlîf* ve *Kitabü'l-Kazâ*'yı çıkartarak *Mecelle*'nin 1851 maddelik 16 kitabını hukuk literatürüne³⁸⁴ kazandırdı. Bilindiği üzere *Mecelle*'nin diğer kitapları hazırlanıp yayımlanmasa da hayatı boyunca fihrist ve şerh gibi üzerine yapılan çalışmaları denetleyici bir rol üstlendi.³⁸⁵

1868-1889 arası yaklaşık 20 yıllık süreçte kısa aralıklar dışında Cevdet Paşa'nın başkanlığında toplanan cemiyet, bazı ciltlerdeki eksiklikleri gidermek ve hükümlerin mahkemelerde kolayca uygulanmasını sağlamakla da meşgul oldu. Cevdet Paşa'nın 1878'de vali olarak Suriye'ye gitmesinden sonra dönemin Adliye nazırının cemiyete başkanlık etmesi yöntemi benimsendi. Haftada 1 gün toplanan cemiyet üyelerinin belli saat çalıştıktan sonra rutin memuriyet görevlerini sürdürmesi istendi. 1870 yılındaki ara dönem dışında sürekli Bâbîâli'de toplanan heyet, 1878'deki büyük yangının ardından Adliye Nezareti binasına taşındıysa da daha sonra Fetvahane'ye nakledildi. Cevdet Paşa'nın çok yoğun olduğu son Adliye nazırlığı döneminde görüldüğü gibi heyetin düzenli toplanmadığı ya da vekil başkanlığında bir araya geldiği zamanlar yaşandı.³⁸⁶

³⁸³ Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 213.

³⁸⁴ Muhtemelen Said Paşa'ya ait hukukî reform tekliflerini içeren bir raporda *Mecelle*'nin o dönem ne tür bir boşluğu doldurduğu şu sözlerle ifade edilmişti: "Eğerçi bundan birkaç seneye gelinceye kadar mehakim-i nizamiyyede hukuk-ı âdiyyenin fasl u rüyetinde düsturü'l-amel tutulacak bir kanun mevcut değil ise de muahharan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'nin tertib ve neşr ü ilanı gerek hükkâm ve gerek ahaliçün pek büyük bir nimet-i meşkure olduğu hakikaten teslim ve itiraf olunmalıdır" (Y.EE, 41/159, s. 4).

³⁸⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 120, 126, 131, 161, 174, 273; İ.DUİT, 91/31; 91/32; 91/33; 91/34; 91/35; 91/36; 91/37; 91/38; 91/39; 91/49; 91/50; 91/51; 91/53; DH.SAİD.MEM, 8/12; MF.MKT, 2/96; A.MKT.NZD, 1133/86; 1189/9; 1251/63; *Basiret*, nr. 718, s. 4; nr. 853, s. 4; *Takvim-i Vekayi*, nr. 1514, s. 1, 4; nr. 1585, s. 4; nr. 1842, s. 4. II. Abdülhamid, *Mecelle*'nin 16 kitabının tamamlanması nedeniyle cemiyet üyelerinin taltif edilmesini irade buyurmuştu (İ.DH, 740/60540, 25 Ocak 1877; *Vakit*, nr. 461, s. 1). Ebu'l-Ula Mardin'e göre II. Abdülhamid'in gittikçe artan vehmi nedeniyle her türlü toplantıya şüpheyle yaklaşması Mecelle Cemiyeti'nin faaliyetlerini felce uğratmış ve 16. kitaptan sonra hazırlanan ciltlerin arzından vazgeçilerek sessiz bir şekilde günlük işlerle uğraşılıştı (Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden*, s. 149-150).

³⁸⁶ Y.EE, 83/34, 27 Ocak 1889; A.MKT.NZD, 1767/65; *Basiret*, nr. 1601, s. 1; nr. 1609, s. 1; *La Turquie*, nr. 54, 7 Mart 1876, s. 1; nr. 258, 8 Kasım 1886, s. 2; nr. 29, 7 Şubat 1887, s. 1; *İttihad*, nr. 59, s. 2; *Tarik*, nr. 995, s. 1; nr. 988, s. 1; nr. 939, s. 1; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2639, s. 1; *Vakit*, nr. 56, s. 1.

Paşa'nın 1875'te Yanya valiliği sırasında *Risâle-i Vefâ* eseriyle ortaya koyduğu üzere başında bulunmasa da fikirleriyle cemiyeti yönlendirmeye devam ettiği de bilinmektedir.³⁸⁷

Cemiyet, *Mecelle* gündeminden ayrı şekilde, başta Defter-i Hakanî olmak üzere nezaretlerde ve Meclis-i Vükelâ'da sürüncemede kalan bazı meselelerin havale edildiği bir danışma yeri haline geldi. Bu kapsamda başkan olarak Cevdet Paşa, İslâm hukukunda yüzyıllardır uygulanan faili meçhul cinayet bölgesindeki 50 kişinin yeminli şahitlik etmesiyle davanın çözülmesini öngören kasâme yönteminin hangi durumlarda gerekli ve geçerli sayılacağına belirlenmesini sağladı.³⁸⁸ 1877'de ise adlî teşkilatta önemli bir açığı kapatacak olan Usûl-ı Muhakeme-i Hukukiye Kanunnamesi'ni hazırlatıp yetkililere sundu. Bu kanun, Şûrâ-yı Devlet'te onaylanıp Meclis-i Mebusan'a gönderilmiş olsa da 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle o dönem yasalaşamadı ve ilgili bölümde anlatıldığı üzere 1879'da Adliye Nazırı Said Paşa'nın ıslahat programı kapsamında Fransız Hukuk Usûlü Muhakemeleri Kanunu ile birleştirilerek Usûl-ı Muhakemat-ı Hukukiye Kanunu adıyla yürürlüğe girdi.³⁸⁹

Cevdet Paşa, Ticaret nazırlığı sırasında da *Mecelle Cemiyeti*'ne havale edilen bazı meselelerin halledilmesiyle uğraşmaya devam etti.³⁹⁰ 1879'da şer'î mahkemelerde ilam ve hüccet gibi senetlerin şahit gösterilmeksizin kesin delil sayılacak şekilde hazırlanmasına dair 25 maddelik nizamnamenin yürürlüğe girmesini sağladı.³⁹¹ Bir sonraki yıl çifte kiralama yöntemiyle işletilen vakıf arazi ile mülklerin intikali ve borçlarının tahsili hakkındaki kanunnamenin yazılmasına öncülük etti.³⁹² 1882'de ise şer'î mahkemelerden verilen ilamların nasıl istinaf ve temyiz edileceğini belirleyen bir talimat hazırlattı.³⁹³ Devlete ya da vakfa ait arazi ve malların tasarruf ve miras haklarının genişletilmesiyle ilgili düzenleme yapılması, hukuk ve ceza davalarına

³⁸⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 136-137. Cevdet Paşa'nın 1878'de Suriye valisi iken *Mecelle Cemiyeti*'nde tartışmaya açılan kısas ilamlarının nâiplerin yokluğu ya da ölümü durumunda geçerliliğini koruyup korumayacağı ve tekrar davanın açılıp açılmaması gibi fıkıh meseleleri hakkında üyelerden Ömer Hilmi Efendi ve Abdüsettar Efendi ve eski Şam Müftüsü Mahmud Hamzavî ile mektuplaşmalarının suretleri için bkz. Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 032.

³⁸⁸ Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, s. 87-88; Y.EE, 32/42, lef 60, 74-75; 37/52.

³⁸⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 194; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 461-462; Y.A.RES, 1/66, 22 Aralık 1878; *The Levant Herald*, nr. 8, 21 Şubat 1877, s. 61. Layiha metni için bkz. A.DVN.MKL, 17/3, 4 Ağustos 1875.

³⁹⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 175; Y.EE.d, nr. 706, 11 Haziran 1879, s. 107.

³⁹¹ İ.DUİT, 91/40, 12 Mayıs 1879; A.MKT.NZD, 1455/15; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 194.

³⁹² ŞD, 2448/30, 18 Ocak 1883; 79/15.

³⁹³ Y.A.RES, 16/34, 9 Temmuz 1882; 34/30; Y.EE, 112/1, s. 241-252; Y.PRK.MŞ, 2/18.

bakmak üzere merkez ve taşrada sulh memurlarının görevlendirilmesi, şer'î ve nizamî mahkemelerin yetki alanının kesin olarak ayrılması, devlet ile kişiler arasındaki malî davalar ile *Mecelle*'nin yayımlanmasından önceki alacaklı davalarının nasıl görüleceğinin belirlenmesi, alım-satımında hukuken yanlışlık yapılmış ve anlaşmazlık çıkmış ortak tasarruf hakkına sahip vakıf mülklerin durumunun düzeltilmesi, Osmanlı vatandaşlarının farklı tabiyetteki varislerinin hak taleplerinin değerlendirilmesi ve 1858 Arazi Kanunnamesi'nde yer alan bir maddenin değiştirilmesi kendi başkanlığında cemiyete havale edilen meseleler arasındaydı.³⁹⁴ Yine başkanlığını yaptığı dönemlerde Mecelle Cemiyeti'nin ıslahat ve tenkihat gibi bazı önemli devlet işlerinin görüşüldüğü meşveret toplantılarında yer aldığı da olmuştu.³⁹⁵

Adliye Nazırı Cevdet Paşa, grup faaliyetlerine pek sıcak bakmadığı bilinen ve 1889 yılında Mecelle Cemiyeti'nin olağanüstü şekilde toplandığını haber alan II. Abdülhamid'in bir açıklama istemesine karşılık verdiği cevapta, heyetin kuruluş amacını ve faaliyetlerini anlattıktan sonra "ilmî cemiyet" olma özelliğine vurgu yaptı. Cemiyetin, *Mecelle*'nin eksik kalan birkaç kitabını tamamlamakla uğraşmasa da buraya havale edilen konularda danışmanlık hizmeti verdiğini belirtti. *Tarik* gazetesinde heyetin olağanüstü şekilde toplandığını bildiren haberin asılsız olduğunu ve üyelerin her zaman Pazartesi günü bir araya geldiğini de ekledi. Cevdet Paşa'nın verdiği bilgileri teyit etmek için Sultan'ın fikrini sorduğu Hariciye Nazırı Said Paşa ise *Mecelle*'nin son kitabının 1876'da yayımlandığını ve cemiyetin devlet meseleleriyle ilgili resmî bir danışmanlık görevinin bulunmadığını dile getirerek adetâ toplanmasına gerek olmadığına işaret etti.³⁹⁶ Sadrazam Kâmil Paşa'ya söz konusu *Metn-i Metin* girişimi ve Mecelle Cemiyeti ile ilgili evrakı toplanan ve Said Paşa'nın verdiği rapordan etkilendiği anlaşılan³⁹⁷ II. Abdülhamid, ileride "lüzum-ı hakikî" görülürse heyetin toplanmasının

³⁹⁴ A.MKT.MHM, 487/10, 22 Ocak 1880; 491/32, 18 Ağustos 1886; Y.EE, 2/10, 31 Ocak 1889; 35/42; 35/43; MV, 23/69, 5 Eylül 1887; 60/49; Y.A.RES, 11/33, 5 Haziran 1881; 40/29; ŞD, 324/21, 10 Nisan 1888; 16/34; İ.MMS, 62/2931; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2497, s. 1.

³⁹⁵ *Vakit*, nr. 54, 28 Temmuz 1875, s. 1.

³⁹⁶ Y.EE, 83/34, 27 Ocak 1889. II. Abdülhamid'in toplattığı Mecelle Cemiyeti evrakı için bkz. Y.EE, 2/10; 32/42; 10/60.

³⁹⁷ Cemiyetin çalışmayı durdurmasını emreden iradede geçen "Mecelle Cemiyeti'nin asıl vazife-i memuriyeti mehakim-i nizamiyyede görülecek deavi-i hukukiyye için lüzumu olan kitabları tertib olup *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'nin nüseh-i matbuasından anlaşıldığına göre en son kitab 93 tarihinde hitam bulmuş" ... "nezaretlerce ve Meclis-i Vükelâca mesail-i fikhiiyyeye müteallik bir müşkile tesadüf olundukda bunun tedkiki vazifesinin Cemiyet-i Mecelle'ye aid olacağına dair devletce bir kanun ve karar

gündeme getirilmesini ve 28 Ocak 1889'dan itibaren çalışmaya ara vermesini emretti.³⁹⁸ Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre Mecelle Cemiyeti'nin kayıtlara geçen son toplanma günü 31 Aralık 1888 Pazartesi günü oldu.³⁹⁹ *The Levant Herald* bunun üzerine diğer birçok komisyon gibi Mecelle Cemiyeti'nin de sadece üyelerine fikirlerini söyleme fırsatı sunduğunu ve pratik bir işlevinin bulunmadığını belirtti.⁴⁰⁰

Mecelle'nin, Cevdet Paşa başkanlığındaki bir heyet tarafından hazırlanması kararı, 1850'li yıllardan itibaren adetâ bir alışkanlık haline gelen Fransa kökenli kanunların kullanımına bir meydan okuma şeklinde yorumlanmıştı. Fransa Sefiri Bourrée ve Sadrazam Âlî Paşa'nın isteğine karşı bir alternatif sunan Cevdet Paşa ve ekibi, onay makamı olsa da bir fıkıh kitabının yazılmasında daha çok rol almak istediği anlaşılan Fetvahane'nin hedefi haline gelmişti.⁴⁰¹ Bu noktaya işaret eden cemiyet üyelerinden Ömer Hilmi Efendi'nin, Cevdet Paşa'nın *Mecelle*'nin hazırlanması sırasında büyük zahmetler çektiğini ve bazı taşra görevlerinin bu çabaya engel olmak için verildiğini dile getirdiği de bilinmektedir.⁴⁰²

Dönemin en önemli fakih ve bilginlerinden seçilen cemiyet üyelerinin Hanefî imamlarının ihtilafa düştüğü konuları kolay ve pratik bir şekilde çözebilecek maddeleri bir araya getirdiğini belirten Cevdet Paşa, Avrupalı bir hukukçunun *Mecelle*'yi, Roma kanunlarıyla kıyaslayarak birincinin metodolojik olarak ikinciye tercih edileceğini ve aralarındaki farka bakılarak insanoğlunun medeniyet yolunda ne kadar ilerlediğinin anlaşılabilirliğini söylediğini öne sürmüştü. Paşa'nın yaptığı bu vurgularla başında bulunduğu ve hayattayken de adıyla birlikte anılacak eserin başarısını ön plana çıkarmak istediği anlaşılmaktadır.⁴⁰³

Cevdet Paşa, *Mecelle* ile o kadar bütünleştirilmiştir ki metnin tek müellifi gibi düşünülmüş hatta buna karşı bazı metinlerde kitabın bir kişiye ait olmadığını

dahi olmadığından..." ifadeleri Said Paşa'nın raporunda da yer almaktadır (İ.DUİT, 91/54, 28 Ocak 1889; Y.EE, 83/34, lef 2).

³⁹⁸ Y.EE, 5/57, 28 Ocak 1889; A.MKT.NZD, 1879/65.

³⁹⁹ Y.EE, 2/10, lef 6. Mecelle Cemiyeti'nin tekrar toplanması ancak II. Meşrutiyet döneminde gündeme gelecekti (BEO, 3580/268486, 24 Haziran 1909; 4195/314607).

⁴⁰⁰ *The Levant Herald and Eastern Express*, nr. 5, 3 Şubat 1889, s. 62.

⁴⁰¹ Jacques Lafon, "L'Empire Ottoman et Les Codes Occidentaux", *Droits* 1997: 54, 62-63.

⁴⁰² Hulusi Yavuz, "Mecelle'nin Tedvini ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri* (27-28 Mayıs 1985), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1986, 59-60.

⁴⁰³ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 63-64.

vurgulayan cümleler yazılmak zorunda kalmıştır.⁴⁰⁴ Bu bütünleşme hali, *Mecelle*'nin karakteri üzerinden Paşa'nın kimliğinin sorgulanmasına sebep olan kritik bir eşige dayanmıştır. *Mecelle*'nin yapısı ve içerik kapsamı hakkında araştırmacıların farklı fikirlere sahip olduğu görülmektedir. Joseph Schacht'a göre *Mecelle*, Avrupa etkisinde, İslamî değil seküler yapıda hazırlanan bir kanundu. Majid Khadduri ve Herbert Liebesny ise *Mecelle*'nin Avrupalı hukuk anlayışıyla yazılmadığını şeriatın keskin olmayan hükümlerinin bir seçmesi olduğunu savunmaktadır. Meron ise *Mecelle*'nin bazı hükümlerinin Hristiyan devletlerin o dönemki politik güçlerinin etkisiyle daha az ayrımcı olduğunu iddia etmektedir. Ancak, Ayoub ve Rubin'in de altını çizdiği üzere burada gözden kaçan nokta, kanunun seküler ya da dinî olmasından ziyade bütün imparatorluk geneline hitap eden şer'î ve nizamî tüm mahkemelerde geçerli metin özelliği taşımasıdır. İçinde bulunulan zaman ve ihtiyaçlar gereği hem İslamî hem de seküler izler taşıması doğal karşılanmalıdır.⁴⁰⁵ Nitekim ilk cilt basıldığı sırada *Kitab 'ül-Buy'u*'nun şer'î hukuk ile *Code Napoléon*'un "harmonisi" sayılabileceği basında da yer alan bir tanım olmuştur.⁴⁰⁶

Aynı amaca yönelik olarak *Code Napoléon*'un tercüme edilip tüm mahkemelerde yürürlüğe konulması durumunda şer'î muhakemede ihtiyacı ne kadar karşılayabileceği sorusu üzerine düşünmek meseleyi daha anlaşılır kılmaktadır. Dolayısıyla *Mecelle*'nin Sünnî İslâm temsilciliği ya da seküler izler taşıması sınırları

⁴⁰⁴ Ebu'l-Ula Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, s. 179; Hoca Emin Efendizade Ali Haydar, *Dürrü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*, İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiyyesi Matbaası, 1317, I, 33; Yavuz, "Mecelle'nin Tedvini ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri", s. 101; Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, I-II, 269; Keskiöglü, "Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı ve Eserleri", s. 228-229; Gür, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*, s. 21-23. Muallim Cevdet, Cevdet Paşa'nın *Mecelle*'deki rolünü anlatırken şu ifadeleri kullanır: "Cevdet Paşa, fıkıh-ı İslâm'ı resmen Türkçeleştirilmiş olmak şerefini haiz olduğu gibi adliyede vahdet-i tefekkür ihdas eylemiş ve orfe muhalif olan, halkın nafi ananeleriyle tesadüm eden fetvaları kabul etmeyip ihtiyaç ve maslahat-ı halka en münasib kavilleri derc eylemiştir" [Muallim Cevdet, "Darümuallimin'in Yetmiş Birinci Sene-i Devriyesi Vesilesiyle Müessesenin İlk Müdürü Cevdet Paşa'nın Hayat-ı İlmiyesi Üzerine Konferans", *Tedrisat Mecmuası* 1333 (1917): 437-438].

⁴⁰⁵ Avi Rubin, *Ottoman Nizamiye Courts: Law and Modernity*, New York: Palgrave Macmillan, 2011, s. 30-31; Samy Ayoub, "The *Mecelle*, Sharia, and the Ottoman State: Fashioning and Refashioning of Islamic Law in the Nineteenth and Twentieth Centuries", *Law and Legality in the Ottoman Empire and Republic of Turkey*, editörler Kent F. Schull, M.Safa Saraçoğlu, and Robert Zens, Bloomington: Indiana University Press, 2016, 130-131; Şerif Arif Mardin, "Some Explanatory Notes on the Origins of the *Mecelle*", *The Muslim World* 51/4 (1961): 278-279. *Mecelle*'nin yapısal formu ve içeriği hakkındaki tartışmalar için bkz. Joseph Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford: Clarendon Press, 1964; Majid Khadduri and Herbert Liebesny, *Law in the Middle East*, Washington D.C: The Middle East Institute, 1955; Ya'akov Meron, "The *Mejelle* Tested by Its Application", *Israel Law Review* 5 (1970): 203-215.

⁴⁰⁶ *The Levant Herald (Daily Bulletin)*, 16 Temmuz 1869, s. 2.

içinde bir karakter kurgulamak yerine Cevdet Paşa'yı günün ihtiyaçlarını gözeterek gerçekçi bir devlet adamı olarak kabul etmek daha makul görünmektedir ki bu yaklaşıma gittikçe daha çok dikkat çekilmektedir.⁴⁰⁷ O'nun bu özelliği sadece *Mecelle*'nin hazırlanması sırasında değil örnekleri bu çalışmanın farklı yerlerinde verilen olaylarda da dikkat çekmektedir. Zira Cevdet Paşa'nın, yabancı devletlerin müdahalesine karşı hukukî bağımsızlığı korumak amacıyla İslâm hukukunda bulunmayan savcılık ve savunma makamları, istinaf ve temyiz mahkemeleri gibi Avrupa sisteminin araçlarını kendi nazırlıkları döneminde en iyi şekilde uygulamaya çalıştığı düşünülürse dinî bir muhafazakarlık anlayışına bağlı kaldığı söylenemez.

3.2. Evkaf Nazırlıkları

Bu başlık altında Cevdet Paşa'nın iki farklı zamanda üstlendiği Evkaf nazırlığı görevindeki faaliyetleri anlatılacaktır.

3.2.1. Birinci Dönem (1873)

1871-1872 yılları arasında Mahmud Nedim Paşa'nın merkez ve taşra bürokrasisinde yarattığı karışıklığa çözüm üretmek üzere kısa aralıklarla Midhat ve Rüşdü Paşalar sadarete getirilmişti. Rüşdü Paşa zamanında Şûrâ-yı Devlet üyeliğini sürdüren Cevdet Paşa, 16 Şubat 1873'te yeni Sadrazam Sakızlı Esad Paşa hükümetinde Evkaf nazırlığına atandı.⁴⁰⁸ Yeni görevi için teşekkür ziyaretinde bulunduğu sırada Sultan Abdülaziz'in maaşına 10.000 kuruş zam yaparak kendisini sevindirdiğini belirtirse de bu kararın şahsına özgü bir ayrıcalık olmadığı ve aylığının Nafia nazırı ile eşitlendiği anlaşılmaktadır.⁴⁰⁹

⁴⁰⁷ Örnek için bkz. İsmail Noyan, "Ahmet Cevdet Pasha and Change: A Three-Tiered Approach", (Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), s. 79-84.

⁴⁰⁸ İ.DH, 663/46159, 16 Şubat 1873; A.MKT.NZD, 982/89; *A.DVNS.NŞT.d*, nr. 70, s. 344; *The Levant Herald*, nr. 8, s. 61; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvali*, Darülhilafetilaliyye: Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası, 1335, s. 165.

⁴⁰⁹ Cevdet Paşa, maaşının 30.000 kuruştan 40.000'e yükseltildiğini belirtirse de (Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 122; *Ma'rûzât*, s. 214) ilgili arşiv belgesinde "Cevdet Paşa hazretlerine ihsan buyrulan kırk bin kuruş maaşa on bin kuruş daha zammıyla Nafia Nezareti'ne tatbiken elli bin kuruşa iblağı" ifadeleri kullanılmıştı (İ.DH, 663/46160, 17 Şubat 1873). Bir önceki gün yayımlanan atama iradesinde ise aylık 20.000 kuruş alan Şûrâ-yı Devlet Üyesi Cevdet Paşa'nın 40.000 kuruş maaşla Evkaf nazırlığına getirildiği

Cevdet Paşa, idaresine verilen diğer nezaretlerde yaptığı gibi Evkaf memurlarının bilgi ve kabiliyete göre seçilmesi için çabaladı. Mekke’de Harem-i Şerif’te görevlendirilecek müderrislerin bölge ulemâsından oluşan komisyon denetiminde seçilmesini, maaşlarının kıdemlerine göre düzenlenmesini ve kriterleri karşılamayanların işine son verilmesini sağlayacak bir uygulama başlattı.⁴¹⁰ Merkez ve taşradaki cami, çeşme, hamam gibi vakıf emlakın tamiri, tasarruf tedbirleri kapsamında kaldırılan Mekke-i Mükerrreme müdürlüğü gibi bazı idarî birimlerin tekrar kurulması, Evkaf memurları hakkındaki şikâyetleri soruşturarak yolsuzlukların önlenmesi, Evkaf müfettişliğinin İstanbul ve Haremeyn payelileri arasında birer yıllık nöbetlerle yürütülmesi, mülk edinmeyle ilgili birikmiş davaların sonuçlandırılması, çiftlik gelir-giderlerinin düzenlenmesi ve vakıf malların müzayede ile taliplerine kiralanması mesaisini dolduran meselelerdi.⁴¹¹

1870’de Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye nazırlığından alınmasından itibaren geçen yaklaşık 3 senelik bir aradan sonra tekrar Meclis-i Vükelâ’ya üye olarak geri dönen Paşa, İran ile yapılacak yeni ticaret anlaşması maddelerinin hukukî prosedürünün belirlenmesi,⁴¹² Rumeli ve Anadolu Demiryolları masraflarını karşılamak üzere piyasaya sürülecek tahvil senetlerinin hazırlanması⁴¹³ ve Yemen’de kurulacak 7. ordunun tertibi⁴¹⁴ gibi konuların görüşmelerine katıldı. Cevdet Paşa’nın yaklaşık 2 ay süren ilk Evkaf nazırlığı, kendisine o dönem soğuk davrandığını iddia ettiği Sadrazam Şirvanîzade Rüşdü Paşa’nın memuriyetini 23 Nisan 1873’te Maarif nazırlığına çevirmesiyle son bulmuştu.⁴¹⁵

belirtilmişti (İ.DH, 663/46159). Cevdet Paşa’nın bir yanlış hatırlama sonucu hesap hatası yaptığı ve Mâbeyn ziyaretinden sonra maaşının 50.000 kuruş olduğu anlaşılmaktadır.

⁴¹⁰ *BEO.AYN.d.*, nr. 977, 5 Mart 1873, s. 62.

⁴¹¹ İ.DH, 664/46235, 10 Mart 1873; 664/46289; 664/4623; 664/46256; 664/46257; 664/46290; İ.MMS, 45/1917; İ.ŞD, 27/1246; 26/1207; 26/1222; 27/1235; A.MKT.NZD, 987/6; A.MKT.MHM, 451/53; *BEO.AYN.d.*, nr. 979, s. 47-48, 52; *Basiret*, nr. 898, s. 1-2.

⁴¹² İ.MMS, 45/1913, 27 Şubat 1873.

⁴¹³ İ.MMS, 46/1937-2, 27 Mart 1873.

⁴¹⁴ İ.MMS, 46/1937, 25 Mart 1873.

⁴¹⁵ MB, 149/83, 23 Nisan 1873.

3.2.2.İkinci Dönem (1877-1878)

1877 yılında Osmanlı Rus Savaşı sürerken Dahiliye nazırı olarak askerî ve idarî işleri birlikte organize eden Cevdet Paşa, 9 Kasım'da Evkaf nazırlığına getirildi. Bu süreçte gösterdiği olağanüstü gayretin başta Sadrazam Edhem Paşa olmak üzere rakiplerinin tepkisini çektiğini⁴¹⁶ ve aleyhindeki çalışmalar sonucu bu değişikliğin yapıldığını öne sürmüştü. Bununla birlikte Dahiliye nazırlığının yoğun temposu nedeniyle yorgun düştüğü için yeni görevinden memnun olduğunu belirtmeyi de ihmal etmemişti. Yaklaşık 3 ay sonra Suriye valiliğine atandığından Evkaf nazırlığına tayin edilmesini taşraya gönderilme hikâyesinin bir basamağı olarak kurgulamıştı.⁴¹⁷ *Journal de Genève* ise çok rüşvet yemekle suçlanan, “eski Türk”⁴¹⁸ ve “fanatik” Cevdet Paşa'nın, kamuya daha fazla hizmet etmekle yükümlü Evkaf nazırlığı görevindeki akıbetinin ne olacağını sorgulamayı tercih etmişti.⁴¹⁹

Zamanının çoğunu savaşla ilgili sorunlara ayıran Cevdet Paşa, kendi görev kapsamındaki vakıf hastanelerin temel ihtiyaçlarının karşılanması için para sıkıntısını çözmek⁴²⁰ ve Evkaf hazinesinin borçlarını tahsil etmek⁴²¹ gibi rutin uygulamalar dışında kayda değer bir düzenleme yapamadı. Dahiliye nazırlığı sırasında yaptığı gibi bu defa Çatalca istihkâmlarına gönderilmek üzere İstanbul halkından gönüllü asker toplama görevini üstlendi. Bu işle ilgilenen komisyonun başkanı olarak esnaf kethüdalarıyla bir toplantı düzenleyip işleri organize etmeye ve vatan savunmasında yer almak isteyen gönüllülerin ilgili birime başvurması gerektiğini gazetelerle duyurarak halkı askerliğe yönlendirmeye çalıştı. Ayrıca Evkaf Nezareti tahsisatında aşure dağıtımı için ayrılan

⁴¹⁶ İkili arasındaki gerilim hakkında farklı yorumlar da mevcuttu. Buna göre, yetkileri kısıtlanan, tutucu ve hırslı Cevdet Paşa'nın modern fikirli Sadrazam Edhem Paşa'ya karşı gücü mümkün olduğunca ele geçirme çabası aralarındaki çatışmayı yaratmıştı. Eski sistemi temsil eden ve Batı medeniyetinin Osmanlı Devleti'ne girişini reddeden Cevdet Paşa ile modern bir zihniyete sahip Edhem Paşa hiçbir zaman geçinememiş ve bu anlaşmazlık Cevdet Paşa'nın küme düşmesine ve etkisini kaybetmesine yol açan Evkaf nazırlığına getirilmesiyle sonuçlanmıştı (*Journal des Débats*, 23 Kasım 1877, s. 2).

⁴¹⁷ Cevdet Paşa, atanma tarihi olarak 9 Aralık/3 Zilhicce tarihini verdiyse de (Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 173) ilgili arşiv belgeleri ve diğer kaynaklardan atamanın 9 Kasım/3 Zilkade günü yapıldığı anlaşılmaktadır [İ.DH, 758/61840, 9 Kasım 1877 (3 Zilkade 1294); MB.İ, 41/57; *A.DVNS.NŞT.d.*, nr. 73, s. 22; İnal, *Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvali*, s. 166].

⁴¹⁸ Buradaki “vieux” sıfatı, “Jeune Turc” teriminin karşıtı ve eski sistem yanlısı anlamında kullanılmış olmalıdır.

⁴¹⁹ *Journal de Genève*, 24 Kasım 1877, s. 2.

⁴²⁰ A.MKT.NZD, 1344/73, 22 Kasım 1877.

⁴²¹ A.MKT.NZD, 1347/57, 9 Aralık 1877; 1350/10; 1350/21.

parayı savaştan etkilenen göçmenlerin sıkıntılarının giderilmesinde kullanılmak üzere Muhacirin Komisyonu'na gönderdi.⁴²²

Paşa, ana gündem maddesi savaş olan Meclis-i Vükelâ'da ise ateşkes müzakerelerine gönderilecek temsilcilere verilecek talimat içeriğinin belirlenmesi,⁴²³ Rusya'nın Balkanlar'da hızla ilerlemesine karşı çıkacak askerî gücün yokluğu nedeniyle barış talep edilmesi,⁴²⁴ İstanbul'un düşme tehlikesi ve uzun uzadıya müzakereye vakit kalmaması gerekçesiyle Rusya'nın mütareke şartlarının kabul edilmesi⁴²⁵ gibi sorumluluğu ağır ve kritik kararlara kabul oyu veren devlet adamları arasında yer aldı. 4 Şubat'ta Suriye valiliğine atanmasıyla savaşın gölgesinde yürütmeye çalıştığı yaklaşık 3 ay süren Evkaf nazırlığı görevi de sona ermiş oldu.⁴²⁶

3.3. Maarif Nazırlıkları

Bu başlık altında Cevdet Paşa'nın 3 farklı dönemde atandığı Maarif nazırlığı sırasında eğitim ve öğretimin gelişimi için yaptıkları anlatılacaktır.

⁴²² A.MKT.NZD, 1351/62, 14 Ocak 1878; 1351/79; 1352/23; *Y.EE.d*, nr. 1016, s. 44-45; *Journal des Débats*, 2 Şubat 1878, s. 2; *Vakit*, nr. 804, s. 1; nr. 805, s. 1; nr. 814, s. 4. Mahmud Celâleddin Paşa, Cevdet Paşa'nın başkanlığında toplanan komisyon hakkında "...Lakin, herkes ahval-i harbiyeden dehşete düşmüş ve hükümetin vaz' ve nüfuzu kalmamış olduğu için buna dair ilanata kulak tutan olmadı ve komisyona asker olmak hevesiyle gelen değil selam veren bulunmadı" demişti (Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, III, 36).

⁴²³ İ.DUİT, 142/49, 14 Ocak 1878, lef 1. Cevdet Paşa'nın verilecek talimatta Bulgaristan'ın bağımsızlığı ya da muhtariyeti ve savaş tazminatı meselelerinde "istizan" şartı gözettiği oylama pusulasında görülmektedir (İ.DUİT, 142/50, lef 10). Bu müzakereler sırasında devlet adamları arasında ciddi tartışmalar yaşandığı anlaşılmaktadır. Mahmud Celâleddin Paşa'nın anlatımına göre, Rusların İstanbul'a girme ihtimaline karşı Sultan ve hükümet üyelerinin Gelibolu'ya geçmesini ve desteklerini almak için İngilizlere Girit ve Kıbrıs'ın, Fransa'ya Mısır'ın verilebileceğini söyleyen Dahiliye Nazırı Said Paşa'ya karşı çıkan Cevdet Paşa, "Padişahın ve heyet-i hükümetin ayrılması hükümet-i Osmaniyye'nin bir daha burada temekkününe mani olacağından evvela Ayasofya camiini dinamit barutu ile berheva edip ve herkes ailesini önüne düşürüp bir daha avdet etmemek şartıyla heyetce Asya'ya geçebiliriz. Böyle bir vaz' ihtiyar olunmayınca geçilemez. Ve Mısır iklimi ahaliyi umumen İslâm olup orası haremeyn-i muhteremeynin kapısı hükmünde bulunmağla İslâm'ın son nokta-i içtimai olduğu halde ahalisinin kısm-ı âzamı Hristiyan olan Bulgaristan'ı kurtarmak için Mısır'ı bir devlet-i gayr-ı İslâmiyye'ye terk ve feda etmeye kimin gönlü kâil olur" demişti (Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, III, 46).

⁴²⁴ İ.DUİT, 142/50, lef 9.

⁴²⁵ İ.DUİT, 142/51, lef 2; 142/52, lef 3. Cevdet Paşa, şartların reddedilmesi halinde İstanbul'u koruyacak gücün olup olmadığını belirlemek için yapılan oylamada da "iktidarımız yokdur" tarafında yer almıştı (İ.DUİT, 142/52, lef 4). Cevdet Paşa'nın Suriye valiliğine atanmasından yaklaşık 10 gün sonra Ahmed Vefik, Halil, Rauf, Said, Server, Hurşid, Kani ve Subhi Paşalar ile Ohannes Efendi tarafından devletin güvenliği nedeniyle işlerin hızla yürütülebilmesi için Meclis'in ta'tilini isteyen bir mazbata II. Abdülhamid'e sunulmuş ve aynı gün bu fikir hayata geçirilmişti (Y.EE, 71/41, 13 Şubat 1878).

⁴²⁶ İ.DH, 764/62238, 4 Şubat 1878.

3.3.1.Birinci Dönem (1873-1874)

Evkaf nazırlığını sürdüren Cevdet Paşa, Sadrazam Sakızlı Esad Paşa'nın yerine geçen Şirvanîzade Rüşdü Paşa hükümetinde 23 Nisan 1873'te "daha ziyade münasib ve kifayeti" olduğu gerekçesiyle Maarif nazırlığına atandı.⁴²⁷ Ancak ilk Maarif nazırlığına atanmasının, kişisel hırs ve çıkar anlaşmazlıklarının etkisinde gerçekleştiğini düşünen Paşa, ilmiyeden gelip "devletin etvâr u esrarını" öğrenmeden vükelâ arasına girdiğini ve sadrazam olduktan sonra kendisine kötü gözle baktığını iddia ettiği Şirvanîzade Rüşdü Paşa'nın, memuriyetini Evkaf nazırlığından, daha düşük görülen Maarif nazırlığına çevirdiğini sitemkâr bir dille tarihe not düşmüştü. Kendisi sayesinde müderrislik rütbesi aldığını ve Bâbîâli çevresine katıldığını öne sürdüğü Şirvanîzade'nin, Sultan Abdülaziz'in maaşına eklettiği 10.000 kuruşu kestirip⁴²⁸ "teveccühsüzlük" gösterdiğini ve Evkaf Nazırı sıfatıyla cuma selamlığı sırasında Sultan ile görüşme fırsatı yakalayıp aleyhinde söz söyleyebileceği ihtimali nedeniyle varlığını tehdit olarak gördüğünü belirtmişti. Bu noktada, "bela" şeklinde tanımladığı ve kendisine yüklenmesinden "en ziyade ürktüğü" sadaret makamına heves etmediğini ve sadrazam aleyhinde Sultan Abdülaziz'i etkilemek istese bunu Valide Sultan ya da diğer yollar aracılığıyla yapabileceğini belirterek hem Pertevniyal'ın devlet işlerine müdahale seviyesini hem de yakınlığı dolayısıyla kendi gücünü gösterme ihtiyacı hissetmesi de dikkat çekici bir ayrıntıydı.⁴²⁹

Cevdet Paşa, söz konusu satırları yazdığı 1880'li yıllarda Sultan Abdülaziz'in hal'i gerçekleşmiş olduğundan Şirvanîzade'nin bu tavrını farklı bir bağlamda kurgulamayı tercih etmişti. Serasker Hüseyin Avni, Adliye Nazırı Midhat ve Maliye

⁴²⁷ İ.DH, 665/46334, 23 Nisan 1873; A.MKT.MHM, 453/7; MB, 149/83; *A.DVNS.NŞT.d.*, nr. 70, s. 347; *Basiret*, nr. 910, s. 1; *La Turquie*, nr. 91, s. 1; nr. 92, s. 1. Cevdet Paşa'nın yerine atanan Hurşid Paşa'nın göreve başlamasına kadar Evkaf Nezareti'nin işlerini de vekaleten yürütmesi uygun görülmüştü (A.MKT.MHM, 452/99, 25 Nisan 1873).

⁴²⁸ Bu düzenleme o dönem Cevdet Paşa'ya özgü bir uygulama değil genel olarak yeniden bölüştürme gibi görünmektedir. Zira ilgili arşiv belgesinde 50.000 kuruş görünen Evkaf nazırlığı maaşı 40.000, 35.000 olan Maarif nazırlığı 40.000, 75.000'lik Maliye nazırlığı ise 50.000 kuruş yapılmıştı. Bu şekilde elde edilen miktar da bazı devlet adamlarına maaş olarak verilmişti. Cevdet Paşa'nın zikrettiği 10.000 kuruşluk kesinti eskisiyle yeni nazırlığı arasındaki maaş farkı olmalıdır (MB, 149/83, 23 Nisan 1873; İ.DH, 665/46334, lef 1).

⁴²⁹ Ali Akyıldız, "Müsrif, Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan", *Osmanlı Araştırmaları/ The Journal of Ottoman Studies* 47 (2016): 315. Cevdet Paşa'nın o yıllarda Pertevniyal Valide Sultan'a yazdığı bazı mektup suretleri için bkz. Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 036, s. 63-66. 18 Temmuz 1861 tarihli Pertevniyal Valide Sultan'ın 23 kişilik aşure dağıtım listesinde Cevdet Paşa'nın yer alması ikili arasındaki ilişkinin Sultan Abdülaziz'in tahta çıkmasından hemen sonra gelişmeye başladığını düşündürmektedir (Atatürk Kitaplığı, PVS.Evr, 03642).

Nazırı Sadık Paşaların, birbirine düşman oldukları halde Sultan Abdülaziz’i tahttan indirmek için ittifak ederek Şirvanîzade’yi sadrazam yaptıklarını, kesin bir hareket planı belirlemedikleri için geceleri özel toplantılarda konuyu müzakere ettiklerini, sadrazamın olumsuz tavrının kendisini bu mesele ve özel meclislerden uzak tutmak için olduğunu sonradan anladığını, devlet meseleleriyle ilgili bilgisine başvurulduğu toplantılara katılsa da asla kişisel ziyaretine gitmediğini ekleyerek hal’ olayındaki edilgen ve teleolojik tasvirini tamamlamıştı. Bununla birlikte Şirvanîzade’nin sadareten azledilmesinden sonra diğerlerinin aksine taziye ziyaretinde bulunmak üzere konağına giderek “vefakârlık ve hukukşinaslık” gösterdiğini eklemeyi de ihmal etmemişti.⁴³⁰ İlgili başlıkta anlatıldığı üzere Cevdet Paşa’nın Sadrazam Hüseyin Avni Paşa tarafından 1874’te Yanya’ya gönderilişi için de darbeden kendisini soyutlayan benzer bir hikâye biçimini tercih etmesi bu noktada dikkat çekicidir.

Kendisini aldığı maaşın karşılığını vermek isteyen bir “iş âdemi” olarak tanımlayan Cevdet Paşa, eskisiyle arasında bir fark görmediğini söylediği yeni görevinde yapılacak çok iş olduğunu düşünmüştü. Bu, o dönem 1869 Maarif Nizamnamesi’nin öngördüğü programın sadece kâğıt üstünde kaldığını düşünen basının da gündeme getirdiği bir durumdu.⁴³¹ Okulların daha iyi eğitim vermesi önceliğiyle işe başlayan Paşa, Maarif Müsteşarı Sa’dullah Beyefendi (Paşa) başkanlığında Münecimbaşı Tahir Efendi, *Mebâni’l-inşâ* yazarı Süleyman Paşa gibi dönemin önemli ilim adamlarından oluşturduğu komisyon aracılığıyla ilkokullardan yüksekokullara (mekteb-i sıbyandan âliyye) kadar ders programlarının ve kitaplarının tekrar düzenlenmesini ve yeni bir elifba cüz’ü yayımlanmasını sağladı.⁴³²

Komisyonun isteği üzerine yeni programlardaki ders içeriklerine uygun olarak *Kavâ'id-i Türkiyye*, *Miy'ar-ı Sedâd* ve *Âdâb-ı Sedâd* kitaplarını yazarak her birinden 15.000 adet bastırıldı. Rüştüyelere dağıtılması için *Nişancı Mehmed Paşa Tarihi* ve *Kavâ'id-i Osmaniyye*’yi tekrar neşrettirdi. Ayrıca okullara gönderilen kitapların fakir çocuklara indirimli ya da bedava verilmesini öngören bir emir yayımladı.⁴³³ İlkokullarda okutulmak üzere yazdığı *Kıyas-ı Enbiyâ*’nın ilk 3 cüz’ünü bastırıp

⁴³⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 123-126; *Mâ'rûzât*, s. 214-218.

⁴³¹ Cevdet Paşa, *Mâ'rûzât*, s. 215; *La Turquie*, nr. 99, 3 Mayıs 1873, s. 1; nr. 102, 7 Mayıs 1873, s. 1.

⁴³² Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 126; İ.DH, 681/47493; Y.EE, 38/94; MF.MKT, 10/103; MF.İBT, 3/84; *La Turquie*, nr. 153, s. 2; *Basiret*, nr. 974, s. 1; nr. 1040, s. 4. Yeni hazırlanan ders programları için bkz. Y.EE, 37/85; 37/86.

⁴³³ MF.MKT, 10/65, 9 Mayıs 1873; 11/22; 13/89; MF.İBT, 3/123.

kamuoyuna sundu. Eserin cüz'leri basıldıkça birer nüshasını Pertevniyal Valide Sultan'a takdim ettiği için 2. cüz'e karşılık kendisinden süslü bir kutu hediye almıştı. Valide Sultan ile iyi ilişkilerini vurguladığı bu noktada kendisine yazdığı teşekkür mektubuna *Tezâkir*'de de yer vermişti.⁴³⁴

Cevdet Paşa, 1869 Nizamnamesi'nin öngördüğü eğitim sistemini yeni açtığı okullarla hayata geçirmeye çalıştı. Komisyonda ayrıntılı şekilde ele aldığı mektep meselesi üzerine hazırladığı raporda; imparatorluğun her yerine yayılan sıbyan mektepleri ve sayısı gittikçe artan rüştiyelerden ziyade ortaokul ile yüksekokulların arasında geçiş eğitimi verecek liselerin açılması gerektiğini, Mekteb-i Sultanî dışında bu seviyede okul olmadığı için Mekteb-i Harbiye ve Tıbbiye gibi kurumlara gitmek isteyen öğrencilerin zorluk yaşadığını ve maarif teşkilatının mevcut halde kalmasının ilmin gelişimini engellediğini belirtti. 1869 Nizamnamesi'nde öngörüldüğü üzere ileride yaygınlaştırılması düşünülen okullara örnek oluşturmak için öncelikle İstanbul'da bir idadî açılması zaruriyetine dikkat çekti. Bu projesi için para ve zamandan tasarruf etmek amacıyla Darülmaarif Mektebi binasının kullanılmasını, açılacak liselerde ihtiyaca göre Fransızca, İngilizce ve Almanca dillerinden birinin öğretilmesini, bu okullara öğretmen yetiştirmek üzere Darülmualimin'de ayrı bir şube açılmasını istedi.⁴³⁵ Önerisinin kabul edilmesi üzerine literatüre ilk mülkî idadî olarak geçen Darülmaarif adlı okulu bizzat açtı. Programında yer alan fizik ve kimya dersleri için gerekli araç-gereçleri Avrupa'dan getirttiği gibi görevlendirilecek hocalar için de ayrı bir sınav yapılmasını sağladı.⁴³⁶ *Le Mémorial Diplomatique*, Paşa'nın gelecek için umut vaadeden projesine takdirle sayfalarında yer verse de bu girişimin önündeki tek engelin devletin para sıkıntısı olabileceğine dikkat çekmişti.⁴³⁷

Cevdet Paşa, çocukların ilk öğretime verdiği önemi, “insanın ilk gördüğü terbiye kendisine tabiat-ı saniye olarak sabit mürekkeble yazılan kitabeler gibi zihninde

⁴³⁴ İ.DH, 681/47462, 27 Mart 1874; MF.MKT, 13/84; 15/136; HSD.AFT, 8/55; Y.EE, 142/274; DH.SAİD.MEM, 8/12; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 126-127. Cevdet Paşa'nın *Kıyas Enbiyâ* adlı eserinin müsvedde suretleri örneği için bkz. Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000055-1-2-3-4-5.

⁴³⁵ Y.EE, 37/47, 18 Aralık 1873; *BEO.AYN.d*, nr. 1071, s. 207; *The Levant Herald*, nr. 6, s. 45.

⁴³⁶ A.MKT.MHM, 472/55; 472/59; 473/11; *BEO.AYN.d*, nr. 1110, 13 Ocak 1874, s. 115; 31 Temmuz 1873, s. 124; *La Turquie*, nr. 30, 7 Şubat 1874, s. 1; *Basiret*, nr. 1171, s. 1; Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, I-II, 496. Cevdet Paşa, 1862'de açılan ve rüştiye üstü eğitim veren Mahrec-i Aklam Mektebi'ni de göz önüne alarak Darülmaarif'in açılmasıyla İstanbul'daki mülkî idadîlerin sayısının ikiye yükseldiğini belirtmişti (Y.EE, 38/94).

⁴³⁷ *Le Mémorial Diplomatique*, 7 Şubat 1874, s. 84 (*Journal de Saint Pétersburg*'dan naklen).

mürtesem ve payidar olup şunun bunun ilkaatıyla efkârı bozulmaz” sözleriyle vurgulamıştı.⁴³⁸ Önceki yıllarda sıbyan mektepleri ıslah edilmeden rüştiyelerin sayısını çoğaltarak “işin ortasından başlanılmış” olduğunu düşünüyordu.⁴³⁹ Bu nedenle diğer sıbyan okullarına örnek gösterilmek üzere Nuriosmaniye Cami içinde, aritmetik, coğrafya, tarih gibi derslerin okutulduğu ve belgelerde sıbyan numune mektebi olarak da geçen bir ilkokul (ibtidaiye mektebi) açılmasına öncülük etti.⁴⁴⁰

Paşa, Maarif teşkilatında görev aldığı ilk yıllarda müdürlüğünü yaptığı ve nizamnamesini hazırladığı Darümuallimin’in sıbyan, rüştiye, idadî derecelerine bölünmesini ve mezunların hizmet süreleri ile maaşlarının düzenlenmesini sağladı.⁴⁴¹ Maarif Nezareti’nden onaylı diploması olmayanların okullarda öğretmenlik yapmasını yasaklaması eğitim kalitesini arttırmaya yönelik bir çabası oldu.⁴⁴² Eğitimin önemi, okul sayısının artırılması için yapılan yatırımlar o dönem basınında sıklıkla işlenerek kamuoyunun dikkatinin yönlendirilmeye çalışıldığı ve kendisinin de takdir edilmesini sağlayan gelişmelerdi.⁴⁴³ Paşa, eğitim-öğretim faaliyetlerinin desteklenmesi için basını etkili bir biçimde kullanıp geliri okullara verilmek üzere düzenlediği balo, konser ya da tiyatro gösterimlerini gazete ilanları ile halka duyurdu.⁴⁴⁴ Cevdet Paşa’nın çocukların eğitim-öğretimi dolayısıyla ülkenin geleceği söz konusu olduğunda Batı modernizmini temsil eden araçları kullanmaktan çekinmediği anlaşılmaktadır.

Cevdet Paşa’nın okulların dönemin eğitim anlayışının gerektirdiği araçlarla donanması için de çaba sarfettiği görülmektedir. *Tezâkir*’deki iddiası doğru kabul edilirse eskiden haritaların tuvaletlere atılması⁴⁴⁵ gibi acı hatıraların da bu hassasiyette

⁴³⁸ Y.EE, 32/4.

⁴³⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 11.

⁴⁴⁰ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, I-II, 468; MF.MKT, 17/25; *BEO.AYN.d*, nr. 1071, s. 212; *La Turquie*, nr. 33, s. 1; *Basiret*, nr. 1120, s. 2.

⁴⁴¹ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiyye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1338, s. 134-135.

⁴⁴² *La Turquie*, nr. 2, 3 Ocak 1874, s. 1.

⁴⁴³ *Basiret*, nr. 1055, 15 Ekim 1873, s. 2; nr. 1058, s. 2-3; nr. 1181, s. 1; nr. 1195, s. 1; *Takvim-i Vekayi*, nr. 1589, s. 2.

⁴⁴⁴ *La Turquie*, nr. 16, 22 Ocak 1874, s. 1; nr. 29, s. 2; nr. 46, s. 1; *The Levant Herald*, nr. 5, s. 37; *Basiret*, nr. 1132, s. 1; nr. 1144, s. 1; nr. 1152, s. 1; nr. 1164, s. 1. Cevdet Paşa’nın himayesinde gerçekleştirilen bir balo ilanı için bkz. *La Turquie*, nr. 12, 17 Ocak 1874, s. 4.

⁴⁴⁵ Cevdet Paşa’nın anlatımına göre Mekâtib-i Umumiyye Muavini Vehbi Molla, 1848’de Sadrazam Reşid Paşa’nın azledilmesini sağlayarak devlet işlerine ağırlığını koyan ve çağdaş eğitim sistemine karşı olan Damad Said Paşa’nın korkusundan tüm mevcut harita müsveddelerini tuvalet çukurlarına atmıştı (Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 11). Ahmed Lütfi Efendi ise Cevdet Paşa’nın bu iddiasına “ A Cevdet Efendi daire-i maarifde mevcut harita müsveddeleri kenef kuburuna sığar mı böyle ölçüsüz lakırdı

önemli bir etkisi olduğu düşünülebilir. Öğrencilerin coğrafya bilgisini pekiştirmek için taşradaki okullara harita ve küre gönderilmesine dair belgelerin yoğunluğu bu açıdan dikkat çekmektedir.⁴⁴⁶ Emirgân rüştiyesi gibi bazı okulları bizzat teftiş edip gerekli araç-gereçleri belirleyecek kadar bu işe önem verdiği bilinmektedir.⁴⁴⁷ Kurumsal ve kalıcı bir yapı oluşturma çabalarından biri de Maarif Nezareti bünyesinde her sene eğitim-öğretim ile ilgili basılan kitapların toplanacağı ve ihtiyaç halinde okullara gönderileceği bir kütüphane kurmasıydı.⁴⁴⁸

Paşa, Maarif Nezareti'ne bağlı Müze-i Hümayun'a alınacak eserlerin belirlenmesi ve eski eser aramak isteyenlerin denetlenmesi ile ilgili de bazı adımlar atılmasını sağladı.⁴⁴⁹ Yabancı araştırmacıları denetleyip tarihi eserle ilgili devletin haklarını koruyacak yazılı kuralların yetersizliği ciddi şekilde hissediliyordu. Müze-i Hümayun Müdürü Philip Anton Dethier'in ifadesine göre Cevdet Paşa'nın Maarif müsteşarlığına getirdiği Sa'dullah Beyefendi (Paşa), kendisiyle görüşerek 7 Nisan 1874'te yayımlanan Asar-ı Atika Nizamnamesi'nin hazırlanmasına öncülük etmişti. Yine Cevdet Paşa, Dethier'in işareti üzerine Aya İrini Kilisesi binasındaki Cebhane'de bulunan Müze-i Hümayun'un Çinili Köşk'e taşınmasını gündeme getirip iradesini almıştı. Ancak bu kararın Paşa'nın 1875'teki ikinci Maarif nazırlığı sırasında hayata geçirildiği bilinmektedir.⁴⁵⁰

Cevdet Paşa'nın o dönem gerçekleştirdiği ilk ve önemli uygulamalardan biri de *Kur'an-ı Kerim*'i devlet matbaasında bastırmasıydı. Fetvahane, uzun yıllardır bu girişime izin vermediği gibi İranlıların Validehan'da gizlice basıp piyasaya sürdüğü ya da kaçakçılıkla ülkeye soktuğu *Kur'an* nüshalarının satışını da engellemeye ve bunlara el koymaya çalışıyordu. El yazısı ciltlerin ihtiyacı karşılamadığını gören Bâbîâlî, Paris'te fotolitograf usûlüyle bastırılıp nüshaları İstanbul'a getirilen Hafız Osman hattlı

söylenir mi kenef kuburlarına atmakdan yakmak daha kolay değil miydi” sözleriyle karşı çıkmıştı (A.VKN, 1/24, lef 2, s. 5).

⁴⁴⁶ İ.DH, 672/46781, 22 Ağustos 1873; 675/47001; 677/47185; İ.ŞD, 27/1276; A.MKT.MHM, 472/71; MF.MKT, 10/94; 11/1; 15/109; 15/139; MF.İBT, 2/69; 2/106.

⁴⁴⁷ *Basiret*, nr. 955, 18 Haziran 1873, s. 1; *La Turquie*, nr. 136, s. 1.

⁴⁴⁸ İ.ŞD, 28/1342, 25 Mart 1874; MF.MKT, 10/101; 10/120; 10/135; 11/68; 16/34.

⁴⁴⁹ MF.MKT, 17/34, 23 Şubat 1874; 17/131; HR.TH, 12/37; A.MKT.MHM, 453/38.

⁴⁵⁰ İ.DH, 678/47250-1, 23 Aralık 1873; A.MKT.MHM, 471/11, lef 3; A.AMD, 165/13; A.DVN.MKL, 12/5; ŞD, 2406/25; 206/42; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 776, 27 Ocak 1881, s. 2; *La Turquie*, nr. 7, 10 Ocak 1874, s. 1-2. Cevdet Paşa'nın müzenin Aya İrini'den taşınması girişimini desteklemesi yabancı basında, eski kilisede Bizans döneminden kalma mermer ve benzeri eski eserlerin tahrip edilmesine izin verdiği şeklinde yer almış ve “horresco referens” başlığıyla kamuoyuna duyurulmuştu (*Journal de Genève*, 3 Ocak 1874, s. 3).

Kur'an'ın satışına izin verse de⁴⁵¹ yazıları silik çıktığından yeni bir mushaf-ı şerif basımına ihtiyaç duydu. 500.000 adet üzerinden bir girişimci ile görüşmelere başladıysa da maliyeti ve satış fiyatını yüksek bulan Cevdet Paşa'nın, herkesin alıp faydalanabilmesi gerektiği yönündeki uyarısı üzerine *Kur'an*'ın devlet eliyle basımına karar verdi. Gerekli özeni göstermek şartıyla bu iş kendisine havale edilen Paşa, matbaada bazı düzenlemeler yaptırdıktan sonra Şekerzade Seyyid Mehmed Efendi'nin ünlü mushafını, dönemin önemli âlimlerinden İzzet Mustafa Efendi'ye tashih ettirdi ve Erkan-ı Harb Fotoğrafhanesi'nde görevli Kolağası Hâfız Ali Efendi marifetiyle hazırlanan matbu baskıyı piyasaya sürdü. Kamuoyunu bilgilendirmek için neşredilen ilan metnini de bizzat kaleme aldı.⁴⁵²

Taşrayı da kapsamak üzere sıbyan mektebi ile rüştiyelerin sayısını arttırmak ve mevcut okulların durumunu iyileştirmek,⁴⁵³ okullarda okutulmak üzere te'lif edilen eserleri inceleyerek görüş bildirmek, Darümuallimat'ta müzik dersi açtırmak, imla ve inşa dersini okullarda yaygınlaştırmak, kız ve erkeklerin ayrı okullarda eğitim görmesi için gerekli tedbirleri almak, Şirket-i Hayriye vapurlarını kullanacak öğrencilere indirimli bilet sağlamak, başta rüştiyelerde olmak üzere öğrenci sayısını arttırmak için taşraya emirler göndermek, Mekteb-i Sanayi ve taşradaki ıslahanelerin durumunu iyileştirmek, imparatorluk genelindeki okul, öğrenci, kütüphane ve matbaa sayısını tespit etmek, cemaat ve yabancılara ait okulları kontrol altında tutmak, takvim çıkarma işini denetlemek, Arabistan başta olmak üzere farklı dillerin konuşulduğu bölgelerde Türkçe'nin kullanımını yaygınlaştırmak, öğretmenlerin mesai saatlerini denetlemek, yabancıların Osmanlı okullarında görev alma talepleriyle ilgilenmek, öğrencilerin sınav ve diploma törenlerine katılmak, Mekteb-i Tıbbiye ile Mekteb-i Sultanî binalarının değiş-tokuş sürecini yönetmek ve Gülhane'ye taşınan Mekteb-i Sultanî'nin üst

⁴⁵¹ HR.TO, 456/32, 7 Ağustos 1872.

⁴⁵² A.MKT.NZD, 1008/47, 10 Haziran 1873; 1010/82; A.MKT.MHM, 453/60; 457/18; MF.MKT, 10/72; 10/116; 10/117; MF.İBT, 1/26; MF.MA, 1/3; MF.VRK, 1/28; *BEO.AYN.d*, nr. 1071, s. 169. Matbaa-i Âmir'e'de basılan mushaflar için Bank-ı Osmanî'den 3.000 liralık bir kredi alınması kararlaştırılmıştı (MF.MKT, 11/126). İlan metni için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 128-129; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 033, s. 23-24.

⁴⁵³ A.MKT.NZD, 1001/73, 6 Mayıs 1873; İ.DH, 671/46726; 676/47126; İ.ŞD, 27/1284; 1010/16; 1011/12; A.MKT.MHM, 459/9; MF.MKT, 10/83; 10/118; 10/144; 11/18; 12/49; 14/22; MF.İBT, 3/76; ŞD, 206/44; *La Turquie*, nr. 122, 30 Mayıs 1873, s. 2; *Takvim-i Vekayi*, nr. 1595, s. 1-2; nr. 1596, s. 2. Ağustos 1873 itibariyle İstanbul'da 16 erkek, 8 kız rüştiyesi bulunmaktaydı (Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiyye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, s. 130-131).

sınıflarında *Mecelle* dersleri verilmesini sağlamak ilk maarif nazırlığı sürecinde Cevdet Paşa'nın mesaisini dolduran diğer önemli meseleler oldu.⁴⁵⁴

Paşa, Meclis-i Vükelâ üyesi ve farklı konularda tecrübeli bir devlet adamı sıfatıyla önüne gelen ve daha sonra da gelecek olan Kozanoğlu ailesinin ikamet ve maaş düzenlemelerinin yanı sıra Baron Hirsch ile Rumeli Demiryolları anlaşmazlığı meselelerine de ayrıca vakit ayırdı. Hatta o dönem tamamlanan İstanbul-Filibe hattının açılış törenine katılan devlet adamları arasında yer aldı.⁴⁵⁵ Hazinesinin gelir-gider durumu ve alınabilecek tasarruf tedbirleri, İstanbul Katolik Patrikhanesi'nin işlerinin düzenlenmesi, İngiltere ile yapılan 10 milyonluk yeni borç anlaşması meclis toplantılarında müzakeresine katıldığı kayda değer konulardı.⁴⁵⁶ Ayrıca sadrazamın ya da sefirlerin verdiği ziyafetlerin önde gelen katılımcıları arasında bulunmayı sürdürdü.⁴⁵⁷ Mehmed Ata'nın yayımladığı *Enderun-ı Hümayun Tarihi*'ne takdim yazdı.⁴⁵⁸ Cevdet Paşa'nın memuriyeti, 5 Nisan 1874'te yeni kurulan Şûrâ-yı Devlet başkan yardımcılığına dönüştürüldüğü için ilk Maarif nazırlığı dönemi sona ermiş oldu.⁴⁵⁹

Cevdet Paşa, yaklaşık 1 yıl süren ilk Maarif nazırlığı sırasında önceliği 1869 Maarif Nizamnamesi'nde öngörülen eğitim sistemini uygulamaya vermişti. Görev yaptığı diğer nazırlıklarda olduğu gibi yaklaşımı sürekliliğe ve formelleşmeye yönelikti. Yüksek okullardan ziyade ilk ve orta öğretimde yaptığı düzenlemeler temeli sağlam kurma çabası olarak görülebilir. Alınmasını sağladığı kararlar dışında kısa sürede hazırladığı ders kitapları, kişisel teftiş ve ziyaretler bu süreçteki aktif katılımını ortaya koymaktadır. *Kur'an-ı Kerim*'in devlet eliyle ilk kez basım ve yayımındaki rolü ise ilmiyenin alanına giren hassas bir dar boğazdan yumuşak bir geçişi mümkün kılması açısından kritik sayılabilir. Ancak yıllar sonra eğitimin ıslahı ile ilgili neler yapılması

⁴⁵⁴ İ.DH, 672/46781, 23 Ağustos 1873; 671/46726; 667/46449; İ.ŞD, 27/1284; A.MKT.NZD, 1011/82; 1013/39; 1013/87; MF.MKT, 12/109; 13/31; 13/90; 14/117; 15/36; 16/75; 16/14; 16/154; 16/33; 16/158; 16/167; 11/21; 11/91; 11/46; 11/56; 13/19; 14/120; 17/3. 16/75; 10/91; 10/112; 10/119; 10/121; 13/99; MF.İBT, 3/9; 3/22; 2/92; 2/141; A.MKT.MHM, 459/16; 457/48; HR.İD, 1360/24; 1360/28; *BEO.AYN.d.*, nr. 1071, s. 170; *La Turquie*, nr. 146, 1 Temmuz 1873, s. 1; nr. 131, s. 2; *Basiret*, nr. 979, s. 1; *Takvim-i Vekayi*, nr. 1599, s. 1; Mehmed Ali Aynî, *Darülfünun Tarihi*, s. 30.

⁴⁵⁵ A.MKT.NZD, 1013/96, 15 Temmuz 1873; MF.MKT, 16/6; *BEO.AYN.d.*, nr. 1070, s. 162; İ.DUİT, 136/26, lef 2; *La Turquie*, nr. 140, s. 1; nr. 141, s. 1; *Takvim-i Vekayi*, nr. 1588, s. 1-2.

⁴⁵⁶ İ.MMS, 48/2029, 16 Aralık 1873; 48/2069; İ.DH, 681/47442-1; A.AMD, 164/54.

⁴⁵⁷ *Basiret*, nr. 924, 11 Mayıs 1873, s. 1; *Takvim-i Vekayi*, nr. 1579, s. 1.

⁴⁵⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 126, 129-130.

⁴⁵⁹ *BEO.AYN.d.*, nr. 801, 5 Nisan 1874, s. 97.

gerektiği hakkında fikrini soran II. Abdülhamid'e verdiği cevapta, eğitim-öğretimle ilgili düzenlemelerin ilerletilemediğini, idadîler bir yana rüştiyelerin bile beğenilenecek bir hale getirilemediğini, devletin din temeli üzerine kurulduğunu, ancak ders programlarının değiştirilmesinden sonra mezun olan öğrencilerin inançlarının “bozuk” olduğunu ve geleceğin “pek vahim” görüldüğünü belirtecekti.⁴⁶⁰ Bu sözler bir anlamda, iki kere daha Maarif'in başına geçmesine rağmen kısa görev sürelerinde istediği iyileştirmeleri yapamadığının itirafı olarak da kabul edilebilir.

3.3.2. İkinci Dönem (1875)

1875'te Yanya valisi olarak taşrada bulunan Cevdet Paşa, Sultan Abdülaziz'i tahttan indirme planını gerçekleştirilmeden azledildiğini iddia ettiği Hüseyin Avni Paşa'nın yerine geçen Sadrazam Esad Paşa'nın hükümetinde, 12 Haziran'da Maarif nazırlığına getirildi. 24 Ağustos'ta ikinci defa sadarete gelen Mahmud Nedim Paşa ile yolları tekrar kesişmişti.⁴⁶¹

Cevdet Paşa, yaklaşık 2 hafta sonra İstanbul'a dönüp göreve başladığında öncelikle Maarif işleri ile değil Yanya valiliğinden kalma, Parga çiftliğinde işletmeciler ile çiftçiler arasındaki anlaşmazlığı çözmekle uğraştı. Kurduğu komisyonda hazırlanan kararnamenin kabulüne Defterhane'den müdahale edilmesi ve Şûrâ-yı Devlet'in açıklama istemesi üzerine yazdığı 19 Ekim 1875 tarihli raporunda, itiraz noktalarını tek tek çürüttüğü gibi konunun görüşüldüğü mecliste fikirlerini katılımcılarla paylaştı. O'na göre “bu çiftlikler hakkında temâmiyle kavânîn ve nizâmât-ı umumiyeye ahkâmının icrâsına kıyâm olunacak olsa Rumeli alt-üst olur”du. Bu nedenle bazı muafiyet ve istisnaları doğal karşılıyordu. Sonuç olarak uyarıları dikkate alınıp kararnamede belirtildiği üzere çiftlik sahipleri ile çiftçiler arasındaki durumun iyileştirilmesi ve

⁴⁶⁰ Y.EE, 39/7, 24 Mart 1892, s. 3. Fatma Aliye'nin kızı İsmet Zübeyde Hanım'ın ileride Hristiyanlığı seçip Fransa'da rahibe olarak yaşadığı göz önüne alınırsa Cevdet Paşa soyunun da bu “pek vahim” gelecekte nasibini aldığı söylenebilir.

⁴⁶¹ İ.DH, 702/49170, 12 Haziran 1875; *A.DVNS.NŞT.d*, nr. 70, s. 365; *Basiret*, nr. 1550, s. 1; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 139.

sözleşmeler ile hakların güvenceye alınması uygun görülürse de bunun ne ölçüde uygulanabildiği ayrı bir araştırma konusudur.⁴⁶²

Tezâkir ve *Ma'rûzât*'ta yaklaşık 5,5 ay süren Maarif nazırlığı dönemindeki faaliyetlerine yer vermeyen Cevdet Paşa'nın kayda değer uygulamalarından biri, Aya İrini Kilisesi binasında bulunan Müze-i Hümayun'un Çinili Köşk'e taşınması kararının alınmasını sağlayarak bu alanda kurumsal bir anlayışın gelişmesini desteklemesiydi. Müze Müdürü Philip Anton Dethier'in yeni bir yer talebi üzerine Paşa, meseleyi yetkililere anlatmaya çalıştığı yazısında, ülkenin üstü gibi altının da zenginliklerle dolu olduğunu ve Avrupa'da bu işe çok önem verilirken devletin bu eserleri sergileyebileceği bir müzesinin bulunmamasına izin verilemeyeceğini belirtti. Müze yapılmak üzere tahsis edilen Çinili Köşk'ün kısa sürede düzenlenmesi ile imparatorluğun "bir hazine-i serveti"nin kamuoyuna sunulacağını ve Avrupa'dan gelen misafirlerin ilk ziyaret yeri olacağı için bu işe özen gösterilmesi gerektiğini anlattı. Meseleyi en ince ayrıntılarına kadar değerlendiren ve müze açmayı okul kurmaya benzeten Paşa, buraya konulacak eserlerin üzerinde bulunan yazı ve resimlerin incelenmesi için mekanın aydınlık olmasını, Çinili Köşk'ün ışık alacak şekilde düzenlenmesini, ilk dikkat çekecek alan olan girişin daha güzel ve kullanışlı hale getirilmesini gerekli gördü. Hazinesin yakın zamanda iflas edecek kadar kötü durumda olduğunu bilen Paşa, masrafın daha önce kurulması düşünülen müze mektebi için ayrılan tahsisattan ve sikke gibi birden fazla örneği bulunan tarihî eserlerin satılmasıyla elde edilecek paradan karşılanabileceğini söyledi. Paşa'nın, Fatih Sultan Mehmet döneminden kalma bir tarihî eser olan Çinili Köşk'te tadilat yapılmasını ve birkaç örneği bulunan müze materyallerinin satışa çıkartılmasını önermesi meselenin doğasıyla bağdaşmayan düşünceler olarak görülebilirse de tarihî eser anlayışının yeni yeni gelişmeye başladığı bir ortam bağlamında ele alındığında bu çelişkiye ılımlı yaklaşılabilir. Paşa'nın taşınma teklifinin kabul edildiği ve müzenin düzenlenmesi için harekete geçildiği bilirse de hazırlıkların ancak 1880'de bitirilerek müzenin açıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁶³

⁴⁶² ŞD, 2087/52, 8 Aralık 1875; Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 035, s. 15-19; *Vakit*, nr. 27, s. 2. Komisyonda hazırlanan kararname ve Cevdet Paşa'nın rapor metni için bkz. Aynı belge, lef 3, 8; ML.EEM, 35/28; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 140-145.

⁴⁶³ İ.MMS, 53/2348, 25 Ağustos 1875; Mustafa Cezzar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1971, s. 178.

Müze Müdürü Dethier de Cevdet Paşa'nın kurumun Çinili Köşk'e taşınarak daha iyi hizmet vermesindeki rolünü buranın tarihini anlattığı bir yazısında vurgulamıştı. Bir önceki Maarif Nazırı Ahmed Vefik Paşa'nın kendisini müze müdürlüğüne getirdiğini ancak kurumun Cebehane'den ayrı daha aydınlık bir binaya geçmesi talebine "...bu tekliften vazgeçmenizi dostane ihtar ederim. Zira bu hal sizce sadâdan başka bir şeye yaramayıp nihayet nadim ve pişman olursunuz" şeklinde cevap verdiğini anlattıktan sonra taşınma zarureti dile getirdiği raporunun ancak Cevdet Paşa tarafından dikkate alındığını, O'nun sayesinde Çinili Köşk'e geçiş iradesinin çıktığını ve kendisini Bâbîâli'ye çağırarak güzel haberi bizzat verdiğini belirtmişti.⁴⁶⁴ Dethier'in raporunda altını çizdiği noktaların Cevdet Paşa'nın arz raporunda vurgulanmış olması da söz konusu önemseyişi gösteren bir ayrıntıydı. Bu kapsamdaki kişisel çabalarından biri de Trablusgarp gibi uzak bölgelerde keşfedilip İstanbul'a nakledilemeyen ve yabancıların hedefinde bulunan tarihî eserlerin korunmasıyla ilgili tedbirler almak oldu.⁴⁶⁵

Paşa, eğitim-öğretim için ihtiyaç olduğunu düşündüğü yeni sisteme uygun kitapların yayımlanması konusundaki hassasiyetini bu dönemde de sürdürmüştü. Örneğin, Mekteb-i Sultanî hocalarından Recai Efendi'nin yabancı literatürden derleyerek hazırladığı istatistik kitabının basımını, Türkçe'de bu konuda telif eser olmadığını altını çizerek onaylamıştı.⁴⁶⁶ Okullardaki öğrenci sayısının belli sınırlarda tutulması, hocaların devamsızlıklarının takip edilmesi, yeni açılan ilkokulların müfettişler aracılığıyla denetlenmesi, arkeolojik kazı yapmak ve takvim çıkarmak isteyenlere ruhsat verilmesi, Safvet Paşa zamanında Mekteb-i Sultanî bünyesinde açılan Darülfünun-ı Sultanî'de derslerin düzenli bir şekilde sürdürülmesi, Dersaadet ve civarındaki sıbyan mekteplerinin ıslahı için meclis-i tedris şubelerinin açılması ve eser telif eden nitelikli ilim adamlarının desteklenmesi gündemindeki ana meseleler oldu.⁴⁶⁷ Cevdet Paşa, 1873'teki ilk Maarif nazırlığı sırasında *Kur'an*'ın devlet matbaasında

⁴⁶⁴ *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 776, 27 Ocak 1881, s. 2.

⁴⁶⁵ A.MKT.NZD, 1186/78, 18 Kasım 1875; 1135/60; MF.MÜZ, 1/4; MF.İBT, 7/8; MF.MKT, 30/178; *BEO.AYN.d.*, nr. 1070, s. 288.

⁴⁶⁶ İ.DH, 706/49410, 19 Ağustos 1875; 706/49391; 706/49448; 711/49775; A.MKT.NZD, 1161/62; MF.MKT, 30/155; 31/148.

⁴⁶⁷ MF.İBT, 6/124, 12 Ağustos 1875; 6/141; MF.MKB, 10/181; MF.MKT, 31/10; 31/120; 31/13; 31/108; 32/47; A.MKT.NZD, 1207/71; İ.DH, 705/49387; 711/49744; *La Turquie*, nr. 303, 29 Aralık 1876, s. 2; Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiyye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, s. 163.

basılmasını sağlayarak önemli bir dönüm noktası yaratsa da Ziya Beyefendi'nin teklifi örneğinde görüldüğü gibi başkalarına örnek olacağı ve devletin bu işe hayli yatırım yaptığı gerekçeleriyle özel girişimlere karşı çıktı. Maarif bünyesinde, az maliyetle ve gittikçe daha fazla sayıda basılacak *Kur'an* nüshalarının halkın talebini karşılamada yeterli olacağını düşünmüştü.⁴⁶⁸ Bu noktada dinî hassasiyetlerden ziyade devletin bu iş için yaptığı masrafı karşılaması ve halka ucuz ürün sağlaması gibi pratik etkenleri gözettiği söylenebilir.

Cevdet Paşa'nın bu süreçte gündemine gelen diğer bir konu ise Valide Sultan'ın yönetime ne ölçüde müdahale edebildiğini göstermesi bakımından da dikkat çekici görünmektedir. O dönem gazetelerde idare aleyhinde bazı yazılar çıktığını gören Pertevniyal Valide Sultan, halka faydalı bilgiler vermekle görevli gazetelerin “yolsuz” şeyler yazmalarını engellemek üzere idarecilerine “tenbihat-ı şedide” yapılmasını isteyen bir yazıyı Cevdet Paşa'ya gönderdi. Paşa ise gazetelerin Bâbîâli'nin kontrolü altında olduğunu, yayımladıkları “yolsuz” yazılardan sorumlu tutulduklarını ve bazıları ara sıra kapatılsa da yine bu tür şeyler görülebildiğini belirttikten sonra “emr ü ferman-ı sultanîleri” üzerine hemen gerekli kişilere uyarılar gönderildiğini ve Bâbîâli'nin gereğini yaptığını rapor etti.⁴⁶⁹ Valide Sultan'ın, oğlu Sultan Abdülaziz'e karşı gittikçe yükselen muhalefeti ve kamuoyunun tepkisini bastırma konusunda uzun yıllardır iyi ilişkisini sürdürdüğü Cevdet Paşa'ya güvendiği anlaşılmaktadır.

Paşa'nın o dönem içinde bulunduğu en önemli devlet meselesi ise dış borç faizlerinin yarısının ödeneceğini bildiren ve bir nevi iflas ilanı sayılan 6 Ekim 1875 tarihli kararın alınmasıydı. Malî bunalımı çözmeye vakit kazanmak için ortaya konulmuş olsa da devletin ciddi bir prestij kaybına uğramasıyla sonuçlanan girişimde Paşa, kötü sonuçlanan birçok meselede olduğu gibi kendisini edilgen, diğer karakterleri fail bir konuma yerleştirmişti. Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın, bir akşam Kâmil, Midhat, Safvet ve Yusuf Ziya Paşaları sadaret odasında toplayıp acilen ve gizlice bu kararı aldığını ve hemen Sultan'a arz ile iradesini çıkarttığını iddia ederek bir oldu-bitti hikâyesi kurgulamıştı.⁴⁷⁰ Ancak kararın alınmasından 4 gün sonra hazırlanan ve sadaret

⁴⁶⁸ A.MKT.NZD, 1163/22, 13 Ağustos 1875; MF.MKB, 10/29.

⁴⁶⁹ Atatürk Kitaplığı, CP.YZ, 000055-3, lef 85.

⁴⁷⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 146. Konunun görüldüğü 5 Ekim tarihli komisyon mazbatasında Cevdet Paşa'nın zikrettiklerine ek olarak Ticaret Nazırı Damad Mahmud ve Serasker Rıza

arzıyla oldukça benzer ifadelerin yer aldığı mülâhazat mazbatasının altında onay mührü bulunan Cevdet Paşa'nın, aynı zamanda meseleye açıklık getirmek için 9 Ekim'de yayımlanan izahnameyi bizzat kaleme alması için o kadar da dışında kalmadığını, ancak bu faaliyetlerini yazmaktan çekindiğini göstermektedir.⁴⁷¹ Paşa, bunun yerine kararın alındığı gece Mahmud Nedim Paşa ile Rusya Sefiri Ignatiev'e mensup olan sarrafların ve Midhat Paşa'nın yüklü miktarda konsolid satarak büyük kâr kazandığını belirtmeyi tercih etmişti.⁴⁷² Paşa'nın bu tür bir anlatımı benimsemesinde, resmî tarihe kaynaklık etmek üzere *Tezâkir*'i yazmaya başlamasından kısa süre önce ve 93 Harbi'nden sonra *Tercüman-ı Hakikat*'in, faizlerin yarıya indirilmesi kararının Avrupa'nın büyük tepkisine ve dolayısıyla savaşta devletin yalnız kalmasına yol açtığını belirtip mazbata, izahname ve komisyon kararının suretlerini aynen sütunlarına taşıması ve bunlarda imza ya da mührü bulunan devlet adamlarını açık hedef şeklinde kamuoyunun önüne atması bir sebep olarak düşünülebilir.⁴⁷³ Öte yandan söz konusu belgeleri incelemek üzere arşivden çıkarttıran ve gazetede yayımlanmasına izin veren II. Abdülhamid'in kötü gidişatın sorumluluğunu paylaşmada etkili bir algı operasyonu yöntemi benimsediğinin altını çizmek meselenin doğru anlaşılması açısından önemlidir.

Yanya'dan İstanbul'a dönmesi üzerine Mecelle Cemiyeti başkanlığını da tekrar üstlenen Paşa, rutin dışında toplantılar düzenleyerek bu işe de bir hız vermeye çalıştı.⁴⁷⁴ Meclis-i Vükelâ oturumlarına katılmayı sürdürürken mirî ve vakıf arazi işlemlerinin düzenlemesi için yapılan toplantılara da çağrılıyordu.⁴⁷⁵ Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazam olmasıyla birlikte önceki gibi toplanan ıslahat komisyonunda da yine katılımcılar arasındaydı.⁴⁷⁶ Yaklaşık 3 aydır sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa'nın

Paşalar ile Sadaret Müsteşarı Mehmed Said Efendi de yer almakta ancak Kâmil Paşa'nın mührü bulunmamaktadır (İ.MMS, 53/2369, lef 2).

⁴⁷¹ İ.MMS, 53/2360, lef 4, 7. Cevdet Paşa tarafından kaleme alınan izahname, komisyon kararı ve sadaret arzının transkripsiyonu için bkz. Mustafa Polat, "Mahmud Nedim Paşa", (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003), s. 85-91.

⁴⁷² Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 146-147. Mahmud Nedim Paşa ise malî bunalıma bir çare bulmak için "mahsûsen bir encümen-i vükelâ" toplandığını, malî krizin çözümü için başka yol bulunmadığını ve yabancı elçilerin de buna muvafakat ettiğini belirtir. Midhat Paşa'nın "bizi ve pâdişâhı aldattılar" iddiasına karşı Mahmud Celâleddin Paşa, "Muhالیf vekiller tenzilat kararnamesini birlikte imzalamalarına rağmen kamuoyunun galeyanından faydalanarak bu icraatın mesuliyetini Mahmud Nedim Paşa'nın üzerine atmışlardı" demiştir (Polat, "Mahmud Nedim Paşa", s. 80-82).

⁴⁷³ *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 295, 13 Haziran 1879, s. 2-3.

⁴⁷⁴ *Basiret*, nr. 1580, 20 Temmuz 1875, s. 1; nr. 1601, s. 1; nr. 1604, s. 1; nr. 1659, s. 1; *Vakit*, nr. 48, s. 1; *La Turquie*, nr. 158, s. 1.

⁴⁷⁵ İ.DH, 705/49354, 2 Ağustos 1875; A.MKT.NZD, 1156/99, 18 Temmuz 1875.

⁴⁷⁶ *Basiret*, nr. 1596, 31 Ağustos 1875, s. 1; nr. 1665, s. 1.

hükümetinde memuriyeti 30 Kasım 1875'te Adliye nazırlığına çevrildiği için Cevdet Paşa'nın yaklaşık 5,5 ay süren ikinci dönem Maarif nazırlığı sona ermişti.⁴⁷⁷

3.3.3. Üçüncü Dönem (1876)

1876'da, Mahmud Nedim Paşa hükümetinde Adliye nazırıyken Suriye valiliğine atandığı için yola çıkma hazırlıkları yapan Cevdet Paşa, yeni sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa'nın isteğiyle 17 Mayıs'ta son kez Maarif nazırlığına getirildi.⁴⁷⁸ “Ben böyle karışık vakitlerde mücerreb zevâtı dışarıya salıvermek istemem” diyerek kendisini Maarif nazırlığına getirdiğini iddia ettiği Rüşdü Paşa'nın,⁴⁷⁹ Sultan Abdülaziz'i tahttan indirme planları yaptıkları sırada dikkat çekmemek ve aslında sevmediği Midhat Paşa'ya karşı denge unsuru oluşturmak için kendisini İstanbul'da bıraktığını sonradan anladığını öne sürmüştü. Hüseyin Avni Paşa tarafından Yanya valiliğine atanması ve ilk Maarif nazırlığı sırasında Şirvanîzade Rüşdü Paşa'nın olumsuz tavır göstermesi meselelerinde yaptığı gibi bu atama hikâyesini de Sultan Abdülaziz'i tahttan indirme planını önceden bilmediği iddiası üzerine teleolojik bir şekilde kurmuştu. Meselenin sonuna eklediği özel kısımdaki “... Doğruluktan ayrılmadım. Bi-lütfihi te'âla bir vechile lekedâr olmadım...” ifadeleriyle de muhatabı II. Abdülhamid'e karşı savunma psikolojisini ele vermişti.

Tezâkir ve Ma'rûzât'ta Maarif'teki faaliyetlerinden ziyade Sultan Abdülaziz'in hal'ini ve ölümünü, maiyetinin, devlet adamlarının ve kamuoyunun bu olaylardan nasıl etkilendiğini, kendisinin edilgen ve herkese mesafeli konumunu, Çerkes Hasan vak'asını ve II. Abdülhamid'in cülusunu anlatmayı tercih etmişti.⁴⁸⁰ Olayların yoğunluğu ve *Tezâkir*'deki bu satırları Yıldız mahkemesinden (1881) kısa süre sonra kaleme aldığı düşünüldüğünde, tavrı olağan karşılanabilirse de davanın sonucuna uygun

⁴⁷⁷ İ.DH, 712/49783, 30 Kasım 1875.

⁴⁷⁸ İ.DH, 722/50385, 17 Mayıs 1876; A.MKT.NZD, 1227/35; *A.DVNS.NŞT.d*, nr. 73, s. 3; *Takvim-i Vekayi*, nr. 1814, s. 1; *Journal des Débats*, 19 Mayıs 1876, s. 1.

⁴⁷⁹ Mâbeynci Mehmed Âtîf Efendi de bu durumu teyit edercesine Mahmud Nedim Paşa'nın “muharriridir diye” Suriye'ye göndermek istediği Cevdet Paşa'nın Rüşdü Paşa'nın arzı üzerine İstanbul'da kaldığını ifade etmişti (Mâbeyn Başkâtibi Mehmed Âtîf Efendi, *Hâtra-i Âtîf*, s. 204).

⁴⁸⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 153-161; *Ma'rûzât*, s. 228-238. Cevdet Paşa, Hüseyin Avni Paşa'nın hal'den sonra olayın tarihe doğru geçmesi amacıyla kendisine gerçekleri anlattığını ve daha önce Yanya'ya gönderilişinin sebebinin de planları gizli tutmak olduğunu söylediğini iddia etmişti (Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 235).

olarak hal' hikâyesinde, Rüşdü Paşa'nın rolünü mecburiyet ve pişmanlık çerçevesinde anlatıp, ölmüş Hüseyin Avni ve Taif'e sürülmüş Midhat Paşalara daha fazla yüklediği sağlıklı bir değerlendirme için göz önüne alınması gereken ayrıntılardır.

Çerkes Hasan katliamına bizzat şahitlik eden Cevdet Paşa'nın, hayatında ilk ve son kez yaşadığı bu tür bir dehşeti, yıllar sonra II. Abdülhamid'in konu hakkında bilgi istemesi üzerine oldukça canlı şekilde tasvir ettiği görülmektedir. *Tezâkir* ya da *Ma'rûzât*'ta yer vermediği bu ayrıntılı anlatımı, o gece yaşanan can pazarını adetâ bir cinayet romanı tadında ortaya koymaktadır. 15 Haziran 1876 akşamı Şûrâ-yı Devlet Başkanı Midhat Paşa'nın konağında toplanan Hüseyin Avni Paşa, Şerif Hüseyin Paşa, Raşid Paşa, Yusuf Paşa, Mehmed Rüşdü Paşa, Halet Paşa, Rıza Paşa ve kendisinden oluşan bir meclis⁴⁸¹ toplandığı sırada içeriye giren “soytarı” herifin bir tuhaflik yapacağını sandığını, ancak Çerkes Hasan'ın doğrudan yanına gittiği Hüseyin Avni Paşa'yı yaralaması üzerine Midhat ve Rıza Paşaların hareme kaçtıklarını, kendisinin de Şerif Hüseyin ve Yusuf Paşalarla birlikte yanlarındaki odaya sığındığını, bir isyan heyetinin meclisi bastığını düşündüklerini, bir süre sonra odadan çıkıp kiler merdiveninden aşağı indiğinde elinde bıçakla uşağına rastladığını ve birlikte sokağa çıktıkları sırada karakol askerinin konağa girmesi üzerine geri dönerek neler olduğunu öğrenmeye çalıştığını, Hüseyin Avni ve Raşid Paşaların ve bir zabitanın öldüğü, diğer bazı kişilerin yaralandığı arbede sonunda “kanların hasıl ettiği gölün içinden geçerek” Midhat ve Rıza Paşaların yanına gittiğini ve görüşme bittikten sonra izin isteyerek o geceyi geçirmeyi planladığı Kenan Bey'in konağına sığındığını etkili bir üslupla hikâye etmişti.⁴⁸² Bilindiği gibi Çerkes Hasan'ın idamıyla sonlanan bu acı olayın Maarif nazırlığına yeni başlayan Cevdet Paşa'nın psikolojisi üzerinde derin bir etki bıraktığı olaydan yıllar sonra kurduğu bu cümlelerden anlaşılmaktadır.

⁴⁸¹ *Le Figaro*, sekreter ve müsteşarlarla birlikte toplantıda bulunan 13 kişinin oturma düzenini gösteren bir grafik hazırlamıştı. Buna göre Cevdet Paşa'nın sandalyesi Mehmed Rüşdü Paşa'nın tam karşısında ve Halil Paşa'nın yanında bulunuyordu [*Le Figaro* (supplément), 2 Temmuz 1876, s. 113].

⁴⁸² Y.EE, 20/32, 3 Haziran 1892. Cevdet Paşa'nın anlattığı bu hikâye, olay yerinde bulunan Mehmed Memduh Paşa ve Mahmud Celâleddin Paşa'nın yazdıkları ve Rüşdü Paşa'nın oğlu Reşat Bey'in anlattıkları ile genel olarak örtüşmektedir (Mehmed Memduh, *Mir'at-ı Şuunat*, İzmir: Ahenk Matbaası, 1328, s. 96-98; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, I, 127-130; Nazım Paşa, *Selanik Vali-i Sabıkı Nazım Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul: Arba Yayınları, 1992, s. 65-67). Olayın dönem kaynaklarına göre karşılaştırmalı ve ayrıntılı anlatımı için bkz. Mustafa Ali Uysal, “Hüseyin Avni Paşa (1820-1876)”, (Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), s. 211-218.

Paşa'nın yaklaşık 5 ay süren bu Maarif nazırlığı, o dönem iki hal', bir şüpheli padişah ölümü ve bir katliam gibi etkileri itibariyle de oldukça önemli olayların yaşandığı bir döneme denk gelmişti. Devlet adamlarını ve kamuoyunu dehşete düşüren bu gelişmeler muhtemelen hükümetin diğer birimlerinde olduğu gibi eğitim-öğretim açısından da kayda değer bir faaliyet yapılmasını engellemişti. *Miyâr-ı Sedad*'ın Matbaa-i Âmire'de bastırılarak okullara dağıtılması, yurt dışından ülkeye getirilen kitap ve yayınların denetimi için yeni düzenlemeler yapılması, *Düstur*'un özel teşebbüs suretiyle Ermenice ve İbranice'ye çevrilerek yayımlanması, Çinili Köşk'ün müzeye çevrilmesiyle ilgili inşaa faaliyetlerinin sürdürülmesi ve kurumun iç tüzüğünün hazırlanması, Laleli'de numune sıbyan mektebi açılması ve sıbyan mekteplerinin islahı ile hocalara yeterli maaş verilmesini sağlamak üzere tedris meclislerinin yaygınlaştırılması Paşa'nın gündemini dolduran başlıca konular oldu.⁴⁸³

Meclis-i Vükelâ üyesi olarak birçok farklı idarî işle de ilgilenen Cevdet Paşa, malî sıkıntının etkilerini azaltmak için öne sürülen kâğıt para basma teklifine destek vermek zorunda kaldı.⁴⁸⁴ Hersek krizi devam ettiği sırada Sırbistan ile ilişkileri düzeltmek amacıyla hazırlanan 6 maddelik şartnamenin kabulüne kadar savaşa devam edilmesi ile büyük devletlerin aracılığıyla acilen ateşkes yapılması şıklarından ikincisini tercih ederek çoğunluk tarafında yer aldı.⁴⁸⁵ Meclis-i Umumî üyelerinin bir kısmının seçimle bir kısmının da atamayla belirlenmesi yönünde oy kullanarak Midhat, Mütercim Rüşdü, Abdüllatif Subhi gibi devlet adamlarıyla aynı görüşü benimsedi.⁴⁸⁶ İngiliz ve Fransız tahvil sahibi vekillerinin devletin dış borçlarını düzenlemek üzere bir şirket kurma isteğini reddedenler arasında bulundu. Malî sıkıntı nedeniyle Londra'dan sipariş edilen zırhlı gemilerin alımından vazgeçilmesi, gayrimüslimlerden alınan bedel-i askerînin şikâyetleri azaltacak şekilde yeniden düzenlenmesi gibi önemli kararların alınmasına katkı sağladı.⁴⁸⁷

⁴⁸³ MF.MKT, 38/32, 30 Haziran 1876; 39/97; 39/42; 38/112; 39/70; MF.MKB, 14/16; 14/94; 14/176; 14/178; A.MKT.NZD, 1241/100; 1239/67; 1227/96; 1257/53; 1261/45; *İttihad*, nr. 3, s. 3; Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiyye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcratı*, s. 171-172.

⁴⁸⁴ İ.MMS, 55/2450, 6 Ağustos 1876.

⁴⁸⁵ İ.DUİT, 143/11, 14 Eylül 1876; 143/15. Bu teklif hakkındaki genel Meclis-i Umumî toplantısında 26'ya karşı 53 oyla 2. şık kabul edilmişti (*Y.EE.d*, nr. 1095, 14 Eylül 1876, s. 5-8; *Y.EE*, 71/7). Ancak sonraki gelişmelerin 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na giden süreci hızlandırdığı bilinmektedir.

⁴⁸⁶ İ.DUİT, 143/13, 30 Eylül 1876, lef 2; *Y.EE*, 71/42.

⁴⁸⁷ İ.MMS, 55/2435-1, 26 Mayıs 1876; 55/2435-2; 55/2447.

1294 yılı salnamesinin yeni bir sistemle daha sistematik hazırlanması ya da malî sıkıntıyı çözmek için yapılan toplantılarda yer alması gibi tecrübe ve bilgi sahibi olduğu meseleler ile ilgilendi.⁴⁸⁸ Devlet idaresini sağlam bir zemine oturtmak üzere hazırlanacak Kanun-ı Esasî için Server Paşa başkanlığında toplanan ilk komisyonun üyeleri arasındaydı.⁴⁸⁹ Meclis-i Umumî'nin yapısını ve görevlerini belirlemek ve anayasa maddelerini müzakere etmek üzere Şûrâ-yı Devlet Başkanı Midhat Paşa'nın başkanlığında yeni bir komisyon kurulmasına karar verildiğinde de Namık, Server, Sami ve Kâni Paşalar gibi dönemin önemli devlet adamları ile birlikte bu toplantılara katılmayı sürdürdü. Yaklaşık 1 hafta sonra Adliye nazırlığına getirildiği için komisyona yeni unvanı ile katılmaya başlayacaktı.⁴⁹⁰

II. Abdülhamid'in, 31 Ağustos 1876'da tahta çıkmasıyla idare anlayışında olduğu gibi devlet adamları arasındaki dengelerde de yeni bir sürece girildiği görülmekteydi.⁴⁹¹ Yönetim tecrübesi olmayan Sultan'ın güvenini kazanmak ve öne sürdüğü tekliflerle yönetimde söz sahibi olmak istediği anlaşılan eski Şûrâ-yı Devlet hulefasından İsmail Hakkı Bey'in yazdığı rapor resmî belgeler arasında nadiren kendisini hissettiren “insan” unsurunu görmek açısından da bir fırsat sunmaktadır.

⁴⁸⁸ İ.MMS, 55/2435, 30 Mayıs 1876; *Vakit*, nr. 242, 9 Haziran 1876, s. 5; nr. 245, s. 1. Birkaç yıl öncekiler ile karşılaştırıldığında 1294 salnamesinin içerik ve düzen açısından çok daha iyi olduğu anlaşılmaktadır. 1294 salnamesinin mukaddimesinde ise “... Gerçi sabıklara nisbetle bunda biraz terakki eseri görülür ise de yine arzu olunduğu mertebede mükemmeldir denilemez...” ifadeleri yer almaktadır [*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1294)*, İstanbul: Halil Efendi Matbaası, 1294].

⁴⁸⁹ Midhat Paşa, ilk çalışmalar sırasında Meşihat'te toplanan mecliste çoğunluğun meşrutî yönetime geçilmesini kabul ettiğini ve 50-60 maddelik bir taslak hazırlanarak esas kaidelerin ortaya konduğunu belirtmişti (TTKA, HEE, 4/12/12, 29 Haziran 1876). Komisyonun diğer üyeleri, Kâni ve Yusuf ve eski Bosna Valisi İbrahim Paşalar, Seyfeddin ve Vahan Efendiler ile Kadri, Aleksandr ve Mihran Beyefendiler idi (*BEO.AYN.d*, nr. 1142, 15 Ağustos 1876 s. 127).

⁴⁹⁰ Y.EE, 71/43, 30 Eylül 1876; A.MKT.NZD, 1263/66, 16 Ekim 1876; *Y.EE.d*, nr. 1095, s. 16. Zamanla farklı kişilerin de görev aldığı komisyonda o dönem Seyfeddin Efendi, Hilmi Efendi, Ahmed Esad Efendi, Fetva Emni Halil Efendi, Şehremini Kadri Beyefendi, Mahkeme-i Temyiz üyelerinden Ramiz Efendi, Evkaf Müfettişliği Müsteşarı Ömer Efendi, Üsküdar Mahkemesi Reisi Hayrullah Efendi, Meclis-i Tetkikat üyelerinden Ömer Efendi, ferikandan iki kişi, Hariciye, Nafia, Adliye, Maarif müsteşarları Aleksandr, Odyan, Vahan Efendiler ile Ziya Beyefendi, Altıncı Daire-i Belediye Reisi Kostaki Bey, Şûrâ-yı Devlet üyelerinden Ohannes Efendi, Mekteb-i Sultanî Nazırı Sava Paşa bulunuyordu. Yazı işleri için ise Şûrâ-yı Devlet başkâtibi görevlendirilmişti (İ.DUİT, 91/10, 8 Ekim 1876; *Y.EE.d*, nr. 1095, s. 17; *BEO.AYN.d*, nr. 1138, s. 235-236; *La Turquie*, nr. 257, 7 Kasım 1876, s. 1).

⁴⁹¹ Cevdet Paşa, II. Abdülhamid'in kılıç kuşanma törenindeki geçitte Rıza, Halil, Redif, Safvet, Karatheodori ve Midhat Paşaların yanında yerini almıştı (Antonio Gallenga, *Two Years of the Eastern Question*, London: Samuel Tinsley, 1877, II, 127). Ahmed Saib'in aktarımına göre, II. Abdülhamid, Midhat Paşa'nın hazırladığı meşrutî yönetim şekline geçildiği ve israfın engelleneceğini belirten hatt-ı hümayunu beğenmeyerek Cevdet Paşa'ya “gayet gizli” şekilde başka bir metin kaleme alınması için emir vermiş ve meşrutiyete dair daha muğlak ifadelerin yer aldığı yeni hazırlanan hatt ilan olunmuştu (Ahmed Saib, *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı*, s. 25-27).

İçerik bilgileri ve zikredilen devlet adamlarının görevleri açısından bakıldığında muhtemelen Eylül ayı içinde yazıldığı anlaşılan raporda İsmail Hakkı Bey, 6 maddede özetlediği idarî, siyasî ve malî tedbirleri anlattıktan sonra 7. maddeyi o dönem görevde bulunan devlet adamlarının değerlendirmesine ayırmıştı. Sadrazam Rüşdü Paşa'yı “durbîn ve dirayetkâr”, Midhat Paşa'yı “ashab-ı dirayet” fakat bazı işlerde “acele”ci, Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi'yi “ilmi nakıs ve bir mikdar da sadedil”, Kaptan-ı derya Ahmed Paşa'yı “cahil ve akli belki ortadan bile aşağı”, Hariciye Nazırı Safvet Paşa'yı “ikdam ve cesareten mahrum” olarak tanımlarken Cevdet Paşa'yı “ilm-i fıkıh ve tarihşinas ve gayet mukaddem ise de ilmine göre akl-ı zatîsi olmadığından” büyük işlere girişirse iyi sonuçlar beklenemeyecek biri şeklinde II. Abdülhamid'e takdim etmişti. Sultan'ın diğer yazılanları ne ölçüde dikkate aldığı bilinmemekle birlikte söz konusu raporda hakkında, hastalığının işlerin yürütülmesine engel olduğu yazılan Adliye Nazırı Halil Şerif Paşa'nın kısa süre sonra azledilip yerine Cevdet Paşa'nın getirildiği bilinmektedir. Dolayısıyla 16 Ekim'de, Cevdet Paşa'nın bu karışık dönemde yaklaşık 5 ay süren Maarif görevi sona ermişti.⁴⁹²

3.4. Dahiliye Nazırlığı (1877)

Bu başlık altında Cevdet Paşa'nın Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Dahiliye nazırı olarak yürüttüğü askerî ve idarî faaliyetler anlatılacaktır.

3.4.1. Askerî Birlikleri Organize Etmesi

Kanun-ı Esasî'nin ilanının uluslararası diplomaside beklenen etkiyi göstermemesi ve Tersane Konferansı'nın ülke bağımsızlığını tehdit eden tekliflerinin reddedilmesi Sultan ve devlet adamlarını kritik bir eşiğe sürüklemişti. II. Abdülhamid'in, Sadrazam Midhat Paşa'yı sürgün ederek yerine Edhem Paşa'yı ataması ile başlattığı genel revizyon, taşradaki idarî sistemin ıslahını ve kabiliyetli yerel yöneticilerin seçimini öngören yeni

⁴⁹² Mustafa Oğuz, “Osmanlı Devleti'nin Durumu Hakkında Cevdet Paşa'nın Görüşleri”, *Türklük Bilimi Araştırmaları* XXVI (2009/Güz): 149; Y.EE, 10/36. Osman Nuri'nin iddiasına göre ise Cevdet Paşa o dönem Edhem ve Redif Paşalar ile birlikte II. Abdülhamid'in en sık huzuruna çağırdığı devlet adamlarından biriydi (Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, I, 205). Ayrıca, Sadrazam Mehmed Rüşdü Paşa'nın görevden ayrılması durumunda, Midhat ya da Mahmud Celâleddin Paşaların değil Cevdet Paşa'nın sadarete gelebileceği o dönem etrafta dolaşan söylentiler arasındaydı (*The Times*, nr. 28732, 12 Eylül 1876, s. 5).

düzenlemeleri yürütmek üzere Dahiliye Nezareti'nin tekrar kurulmasını gerektirdi.⁴⁹³ Cevdet Paşa ise “malumat-ı mücerrebesi” nedeniyle vilayetlerle doğrudan haberleşme yetkisine sahip olarak nazırlığa getirildi.⁴⁹⁴ Basın, *Tarih-i Cevdet*'i ile meşhur ve daha önce birçok önemli görevi başaran bir devlet adamı olarak yansıttığı Cevdet Paşa'nın Dahiliye nazırlığını üstlenmesi üzerinde ayrıca durmuştu.⁴⁹⁵ *La Liberté* ve *Journal des Débats* ise seçkin bir karakter olarak tanımladıkları Cevdet Paşa'nın Jön Türk grubuna üye olmasa da eski yönetim sistemine muhalif olduğunu vurgulamayı tercih etti.⁴⁹⁶

93 Harbi'nin başlamak üzere olduğu sırada göreve gelen Cevdet Paşa'ya göre, Karadağ'dan gelen temsilcilerin, bazı nevahi-i asiyye bölgelerinin terkinin ve Nikşik kasabasına yeni bir düzen verilmesini öngören teklifini “dakik bir mes'ele-i politikiyeyi derk ü muvazene edemedikleri” için reddeden Meclis-i Meb'usân⁴⁹⁷ ve

⁴⁹³ 1836'da Sadaret Kethüdalığı'nın yeni bir birime dönüştürülmesiyle oluşturulan Dahiliye Nezareti 1839'da kaldırılmıştı. 1869'da Fuad Paşa'nın ölümü üzerine Hariciye nazırlığını da üzerine alan Sadrazam Âli Paşa'nın iş yükünü hafifletmek için tekrar kurulmuştu. 1871'de tekrar lağvedilen nezaret 1877'de II. Abdülhamid'in iradesiyle tekrar faaliyete geçmişti [A. Teyfur Erdoğan, “Dahiliye Nezareti Teşkilat Tarihi (1836-1922)”, (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), s. 18-21].

⁴⁹⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 168; A.MKT.NZD, 1291/47; *A.DVNS.NŞT.d*, nr. 73, s. 14; *İttihad*, nr. 141, s. 1; *The Levant Herald*, nr. 6, 7 Şubat 1877, s. 45. Cevdet Paşa'nın Şûrâ-yı Devlet reisi ve Adliye nazırı gibi 40.000 kuruş maaş alması uygun görülmüştü (İ.DH, 740/60520, 11 Şubat 1877; MB.İ, 33/12). Cevdet Paşa, Dahiliye nazırlığına getiriliş tarihini 11 Muharrem olarak verse de (DH.SAİD.MEM 8/12; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 168) ilgili emrin 21 Muharrem'de çıktığı bilinmektedir [Y.EE, 75/60, s. 4; *Takvim-i Vekayi*, nr. 1862, 8 Şubat 1877 (24 Muharrem 1294), s. 1-2)]. Yeni Sadrazam Edhem Paşa'ya hitaben yazılan bu hatt-ı hümayunun Cevdet Paşa ya da Said Paşa tarafından hazırlandığı rivayet edilmişti (Ahmed Saib, *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı*, s. 96).

⁴⁹⁵ *The Levant Herald*, nr. 9, 28 Şubat 1877, s. 68 (*Allgemeine Zeitung*'dan naklen); *Vakit*, nr. 481, 1 Mart 1877, s. 2.

⁴⁹⁶ *La Liberté*, 9 Şubat 1877, s. 2; *Journal des Débats*, 8 Şubat 1877, s. 1. Ahmed Saib'in aktardığı bir rivayete göre ise II. Abdülhamid'in eski bendeganından olan Cevdet Paşa'yı Adliye'den Dahiliye nazırlığına nakl etmesinin sebebi “kesret-i irtikabi” nedeniyle Paşa'nın bu makamda daha fazla kalmasını uygun bulmamasıydı (Ahmed Saib, *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı*, s. 99).

⁴⁹⁷ İ.DH, 744/60812; İ.DUİT, 143/43; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, I, 286; Ahmed Midhat Efendi, *Zübdetü'l-Hakâyık 93 Harbi'nin Arka Planı: Harbin Zuhûru, Safahâtı ve Neticeleri Üzerine Diplomatik Yazışmalar*, haz. Ömer Fâruk Can, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015, s. 313. Cevdet Paşa ve Hariciye Nazırı Safvet Paşa'nın birlikte gündeme getirdiği Karadağ'ın teklifleri Meclis-i Mebusan'da 18'e karşı 65 oyla reddedilmişti (*The Levant Herald*, nr. 15, 11 Nisan 1877, s. 112). Ayrıca bu konunun görüşüldüğü celseyi Cevdet Paşa'nın “Hükümet-i Osmaniyye Karadağ'a bir şey vereceğini vaatmedi. Mademki Millet Meclisi bir karış toprak vermiyor. Meclisin kararı hükümet için düsturü'l-ameldir” sözleriyle bitirdiği de bilinmektedir (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi 1293=1877*, der. Hakkı Tarık Us, İstanbul: Vakit Gazetesi Matbaası, 1939, s. 102; *Journal des Débats*, 20 Nisan 1877, s. 2). Süleyman Paşa'nın anlatımı doğru kabul edilirse Osmanlı'da meşrutî yönetimin uygulanmasını müzakere etmek üzere daha önce Fetvahaneye'de toplanan bir özel mecliste Şeyhülislâm Halil Efendi'nin “...Anadolu'nun Rumeli'nin bir takım cühelâ etrâkını toplayıp da anlardan istifsar-ı rey ve tedbir mi edeceksiniz...” ifadeleriyle halkın fikrinin sorulmasına itiraz ederken Cevdet, Safvet ve Süleyman Paşalar bu bölgelerde düşüncelerinden yararlanılacak birçok insan olduğunu farklı delillerle savunmuşlardı (Süleyman Paşa, *Hiss ü İnkılab yahud Sultan Abdülaziz'in Hal'i ile Sultan Murad-ı Hamis'in Cülusu*, İstanbul: Tanin Matbaası, 1908, s. 61-64). Ali Ekrem Bolayır ise aralarında akıl ve güç sahibi Cevdet ve Safvet Paşalar

Petersburg'a olağanüstü özel elçi gönderilmesi önerisine "Rusyalu'nun hazırlığı tamam değildir. Hazırlanmak için vakit kazanmak istiyor. Ne olacak ise hemen olsun" diyerek itiraz eden Serasker Redif ile Tophane Müşiri Damad Mahmud Paşalar, savaşı önleme fırsatlarının kaçmasına sebep olmuştu. İlgili bölümde anlatıldığı üzere Tersane Konferansı'nın tekliflerini reddeden devlet adamları arasında yer alsa da savaşın sonucuna uygun bir anlatım benimseyerek devletin askerî-malî durumunun yetersizliğine ve kendisinin savaş karşıtlığına vurgu yapan Cevdet Paşa, Midhat Paşa'nın kamuoyunu harbe yönlendirerek topu doldurduğunu, Redif ve Mahmud Paşaların ise ateşlediğini öne sürmüştü.⁴⁹⁸ Ali Fuat Türkgeldi ise "doldurma ve boşaltma ameliyeleri esnalarında Adliyye ve Dahiliyye Nezaretlerinde bulunan Cevdet Paşa'ya bunu men' için acaba hiçbir vazife terettüp etmez mi idi" diyerek alınan kararlardaki sorumluluğuna işaret etmişti.⁴⁹⁹

Cevdet Paşa, savaşın başlamasıyla birlikte günde 3-4 saat uyumasına izin veren bir iş yükünün altında kaldığını belirtmişti. 1856 Paris Antlaşması'ndan önce hazırlanmış bir harita ile Rumeli'de izleyeceği stratejiyi ortaya koyan Redif Paşa'ya atıfla "Biz henüz ümerâ-yı askeriyemize hududu öğretmek üzere iken Rusyalu Turla nehrini geçti" sözleriyle durumu ortaya koyan Paşa, o dönem nizamî askerlerin yetersizliği sebebiyle süvarî zabtiyelerin de savaş alanına sevk edilmesi görevini üstlendi. Süvarî zabtiyelerin yerine görev yapacak asker tertibinin yanı sıra cephelere yardımcı kuvvet ve aşiret atlısı gönderilmesiyle de uğraştı ve kendi ifadesine göre toplamda naklettiği insan sayısı yaklaşık 100.000'i buldu.⁵⁰⁰ Plevne savunmasında Osman Paşa'ya yardım etmek üzere Lofça ve Plevne Pomaklarından bir "fedakâr fırkası" kurulup bölgeye sevk edilmesi teklifi de kabul edilerek ilgili komutanlara haber verilmesini sağladı.⁵⁰¹ Bu askerî sınıflar dışında kalıp da vilayetlerde vatana hizmet

gibi devlet adamlarının bulunduğu dönem vükelâsının Meclis-i Mebusan'ı çocukların toplanma yeri saydığını ve zaman geçtikçe açıklama yapıp sorulara cevap vermeye tenezzül etmemeye başladıklarını öne sürmüştü (*Ali Ekrem Bolayır'ın Hâtıraları*, haz. Metin Kayahan Özgül, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991, s. 393).

⁴⁹⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 170; İ.DUİT, 143/42; Y.A.RES, 1/9; Y.EE, 39/8; 38/133, lef 9.

⁴⁹⁹ Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, II, 24.

⁵⁰⁰ İ.DH, 748/61096, 20 Mayıs 1877; 750/61267; A.MKT.NZD, 1311/57; 1336/73; 1340/4; MB.İ, 36/117; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 171, 173. Cevdet Paşa'nın Redif Paşa ile arasında sınır meselesi üzerine yaşanan tartışmanın değerlendirmesi için bkz. Y.EE, 31/06.

⁵⁰¹ Amédée Le Faure, *Histoire de la Guerre D'Orient*, Garnier Frères, Paris: Libraires-Éditeurs, 1878, I, 439-440; Süleyman Paşa, *1293 Türk-Rus Muharebesi Hakayıkından Hülâsa-ı Vukuat-ı Harbiye*, İstanbul: Zeliç Matbaası, 1324, s. 27;

etmek isteyenlerden oluşturulan Asakir-i Milliye için kurulan daimî kumandanlığın denetimini de üstlendi.⁵⁰² Sadrazam Edhem Paşa'nın başkanlığında savaşın gidişatı ve organizasyonu ile ilgili meseleleri görüşmek üzere Meclis-i Askerî adıyla toplanan heyette de üye olarak yerini aldı.⁵⁰³

Cevdet Paşa'nın bu süreçte üstlendiği en önemli sorumluluklardan biri de payitahtın güvenliğinin sağlanmasıydı. İstanbul'daki taburların da savaş alanına sevk edilmesi üzerine Cevdet Paşa'dan şehrin korunması için Mevkib-i Hümayun adıyla özel bir birlik kurması istenmişti. Buna göre, İstanbul halkından 20-40 yaş arası fizikî engeli olmayan Müslüman erkekler rütbe ya da memuriyet gözetmeksizin taburlara kaydedilerek askerî talime tabi tutulacaktı. İmamlar, sıbyan ve rüştiye mektebi hocaları, askerî okul, Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Sultanî öğrencileri bu yükümlülükten muaf olacaktı. Paşa, her birinde, bir başkan ve beş üyeden oluşan birer komisyon bulunacak şekilde şehrin 18 daireye ayrılmasını ve kendi başkanlığında asker-sivil üyelerden kurulan heyetin işleri organize etmesini sağladı. Bâb-ı Seraskerî'de düzenlediği toplantılarda alınan kararlar⁵⁰⁴ gereği 18 dairede, 24 tabur piyade ve 1 bölük süvarînin gece-gündüz, hızlıca askerî eğitim görmesi ve üniformalarının hazırlanması için çabaladı. Taburlara kaydolun bazı kişilerin kabul törenlerine de bizzat katıldı.⁵⁰⁵ Oğlu Ali Sedad Bey'in de Mevkib-i Hümayun taburlarına gönüllü olarak yazıldığı resmî sicil kaydından anlaşılmaktadır.⁵⁰⁶

⁵⁰² İ.DH, 758/61828-4, 1 Kasım 1877. Bu kuvvet kendi içinde ikiye bölünerek yardımcı kuvvet olarak cepheye sevk edilecek kısma Asakir-i Milliye-i Muavene, kendi memleketlerinin korunmasında görev alacaklara ise Asakir-i Milliye adı verilecekti. Asakir-i Milliye Umum Kumandanlığı'na ise Nafiz Paşa getirilmişti (İ.DH, 754/61546; 754/61545).

⁵⁰³ İ.DUİT, 143/49, 28 Temmuz 1877, lef 2; İ.DH, 752/61448, lef 2; 758/61828-2, lef 2; 752/61422, lef 4; Y.A.HUS, 159/33, lef 1; İnal, *Son Sadrazamlar*, II, 628; Said Paşa, *Said Paşa'nın Hatıratı*, III, 345. Bu meclisin hazırladığı bir mazbata sureti için bkz. Ahmed Midhat Efendi, *Zübdetü'l-Hakâyık*, s. 220-221.

⁵⁰⁴ Cevdet Paşa'nın başkanlığında toplanan Mevkib-i Hümayun komisyonu mazbatasını için bkz. İ.DH, 754/61521, lef 1. Cevdet Paşa'nın öncülüğündeki toplantılarda alınan bazı kararların II. Abdülahim'd'in karşı çıkması sonucu uygulanamadığı bilinmektedir. Örneğin ilgili şartları sağladığı ve 3 kez davet edildiği halde taburlara yazılmayanların ve kayıtlı olduğu halde talimlere katılmayanların ceza olarak neferlikle nizamiye taburlarına nakledilmesi teklifi halk üzerinde kötü etki yapabileceği düşüncesiyle Sultan tarafından reddedilmişti (İ.DH, 754/61521, 5 Eylül 1877).

⁵⁰⁵ İ.DH, 752/61441, 5 Ağustos 1877; 746/60992; A.MKT.MHM, 482/4; A.MKT.NZD, 1329/8; *Vakit*, nr. 641, s. 1-2; nr. 643, s. 3; nr. 649, s. 4; nr. 653, s. 2; nr. 663, s. 2; nr. 664, s. 2; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 172; Amédée Le Faure, *Histoire de la Guerre D'Orient*, Garnier Frères, Paris: Libraires-Éditeurs, 1878, II, 101-106. Komisyonun hazırladığı Mevkib-i Hümayun Kararnamesi için bkz. İ.DH, 752/61441, lef 1.

⁵⁰⁶ Aykut, *Ahmed Cevdet Paşa: Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği*, s. 178-179.

Paşa'nın anlatımına göre Darbhane meydanında dizilmiş Mevkib-i Hümayun askerini gören ve emrinin az zamanda ve güzel bir şekilde yerine getirilmesinden çok mutlu olan II. Abdülhamid'in gözlerinden yaş gelmişti. Başarısından dolayı kendisine düşmanlık besleyen bazı kişilerin böyle önemli bir askerî gücün Dahiliye Nezareti bünyesinde bulunmasının ne kadar uygun olduğunu sorgulayan konuşmaları ve Mahmud Paşa'nın bu kuvveti Tophane-i Âmire Nezareti'ne bağlamaya yönelik telkinleri sonucu bir süre sonra II. Abdülhamid'in Mevkib-i Hümayun'a karşı güvenini kaybettiği de diğer iddiasıydı. Hatta Paşa, bu güvensizliği kendisi için canını feda etmeye hazır askere de hissettirmesi nedeniyle o dönem kamuoyunda Sultan aleyhinde bir hava oluştuğunu da dile getirmişti. Konu hakkındaki son kanaatini “Kaşki bu asker yapılmayaydı da efkâr-ı ammede dahi böyle bir ukde peydâ olmıyaydı” sözleriyle belirtmişti.⁵⁰⁷ Daha sonra mülkî memura dönüştürülen bu kuvvetin İstanbul'un savunması için kullanımına gerek kalmasa da Cevdet Paşa'nın öncülüğünde oluşturulan Mevkib-i Hümayun'un savaş ortamında yerli malı kullanımı, vatan sevgisi ve toplum yararı gibi kavramlar açısından önemli bir farkındalık yarattığı anlaşılmaktadır.⁵⁰⁸ Cevdet Paşa'nın Bosna'da yıllar önce edindiği benzer bir tecrübenin avantajını bu kriz anında başarıyla kullandığı söylenebilir.

Cevdet Paşa, devletin asker sayısını azamî ölçüde arttırmak ve cephelerdeki işini kolaylaştırmak amacıyla farklı düşünceler ortaya koydu. Sadrazam İbrahim Edhem Paşa ile birlikte yaptıkları, uzun süre Rusya ile mücadele ettikten sonra Osmanlı topraklarına göçen Çerkeslerin “şecaat”lerinden yararlanmak için reislerine nişan verilmek suretiyle askerliğe teşvik edilmeleri önerisi II. Abdülhamid'in de uygun bulduğu stratejik bir hamle oldu.⁵⁰⁹ Cevdet Paşa, İstanbul'da bulunan Şeyh Şamil'in oğlu Gazi Mehmed Paşa ile bizzat görüşerek kendisinin yanında Ruslara karşı savaşmak isteyen göçmenlerin

⁵⁰⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 173. II. Abdülhamid'in Mevkib-i Hümayun'a hitaben “Payitaht ahalisinin dahi şu sırada silah-ı besalete sarılması hakkında emir makamında edilen bir işareti telakkide gösterdikleri sürat kendilerinin vatan ve milletleri hakkındaki fart-ı muhabbetlerini ve padişahlarına olan kemal-i inkiyad ve itaatlerini isbat eder. Tebaamda şu şevk ve gayreti gördükçe ben dahi anlarla beraber muhafaza-yı vatan için canımı feda etmeği medar-ı fâhr ve şeref ad etmekteyim” sözleriyle takdirini dile getirdiği basında da yer almıştı (*Vakit*, nr. 706, 12 Ekim 1877, s. 1-2).

⁵⁰⁸ Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000047, s. 11; *Vakit*, nr. 674, 10 Eylül 1877, s. 2; nr. 704, 10 Ekim 1877, s. 4; nr. 705, s. 3; nr. 709, s. 3.

⁵⁰⁹ İ.DH, 748/61092, 18 Mayıs 1877; *Vakit*, nr. 606, s. 2. Öte yandan Sadrazam Edhem ve Cevdet Paşalar Rusya'nın zulmüne uğrayan Dağıstan kabilelerinin de vatanlarının bağımsızlığı için savaşma isteğini o günkü politikaya uygun bulsa da II. Abdülhamid yenilmeleri halinde uğrayacakları zararın sorumluluğunun ağırlığına dikkat çekerek onay yazısı göndermeyi reddetmişti (İ.DH, 748/61133-3, 23 Mayıs 1877).

toplanması için vilayetlere haber gönderdi.⁵¹⁰ Ayrıca savaş zamanı ruhsatsız silah taşınmasının önlenmesi gibi güvenlik tedbirlerinin uygulanmasına dikkat etmeleri yönünde taşra yöneticilerini uyardı.⁵¹¹ Vilayetlerle iletişimin kesintisiz bir şekilde sağlanması amacıyla telgraf hatlarının korunması için gerekli tedbirleri aldı.⁵¹² Cephelele sürekli haberleşerek savaşın cereyan ettiği alanlarda Müslümanlara yapılan muameleleri ve göçmenlerin durumunu takip ettiği gibi doktor gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak için çabaladı.⁵¹³ Cephelele lojistik destek sağlamak için açtığı yardım kampanyasına 4 araba, 2 top, 3 süvari binek ve 1 at ile katılarak halkı da teşvik etti.⁵¹⁴ Ayrıca Sadrazam İbrahim Edhem Paşa, Serasker Mehmed Redif Paşa, Maliye Nazırı Yusuf Ziya Paşa ve Şûrâ-yı Devlet Başkanı Mehmed Kadri Paşa ile birlikte faytonlarındaki atları askerî hizmete verip Bâbîâli'den Sirkeci'ye yürümeye ve uzak yerler için de araba kiralamaya başlayarak halka bir "vatanperverlik" örneği göstermeye çalıştı.⁵¹⁵ Cevdet Paşa, tüm savaş organizasyonu içinde bir yandan da yabancı konsolosların güvenliğinin sağlanması, vergilerin arttırılması ve maaşların ödenmesi konusundaki tereddütlerini ve huzuru bozacak dedikoduları önlemekle uğraşmak zorunda kaldı.⁵¹⁶

3.4.2. Nezareti Yapılandırması ve Meclis-i Umumî'nin Açılmasına Katkısı

Cevdet Paşa, devletin akıbetini belirleyecek savaş nedeniyle askerî işlere yoğunlaşsa da görev kapsamı gereği, yeniden kurulan Dahiliye Nezareti öncülüğünde taşra yönetiminin ıslahıyla da ilgilendi. Paşa'nın, savaş ortamında yabancılara iç işlere müdahale fırsatı vermemek için acilen taşradaki kötü yönetimi düzeltilmesi ve vilayetlerden gönderilip sıklıkla İstanbul gazetelerinde görülen şikâyet mektuplarındaki iddiaları soruşturarak kamuoyunu rahatlatması bekleniyordu. Bu sıkıntılı dönemde

⁵¹⁰ A.MKT.NZD, 1304/53, 1 Mayıs 1877; *Vakit*, nr. 537, 28 Nisan 1877, s. 3.

⁵¹¹ DH.MKT, 1318/3, 17 Şubat 1877.

⁵¹² İ.DH, 746/61006, 31 Mayıs 1877.

⁵¹³ MB, 187/33, 18 Ağustos 1877; 187/75; 189/112; İ.DH, 755/61602.

⁵¹⁴ *Takvim-i Vekayi*, nr. 1928, 14 Haziran 1877, s. 4.

⁵¹⁵ *Vakit*, nr. 591, 18 Haziran 1877, s. 2.

⁵¹⁶ Mr. Layard to the Earl of Derby, nr. 98, 1 Haziran 1877, London: *House of Commons Parliamentary Papers: Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey (1877)*, 1877, No. 26, s. 93-94; Mr. Jocelyn to the Earl of Derby, nr. 23, 9 Nisan 1877, London: *House of Commons Parliamentary Papers: Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey (1877)*, 1877, No. 25, s. 16-17; *Journal des Débats*, 5 Ağustos 1877, s. 2.

Paşa'nın hakkaniyet ve gayretine vurgu yaparak yolsuzlukları ortadan kaldırmak ve işleri yoluna koymak için kendisine zaman verilmesi gerektiğine dikkat çeken ise yarı resmî yayın organı *La Turquie* oldu.⁵¹⁷

Paşa'nın o dönem hayata geçirdiği en önemli uygulamalardan biri 1879'da kurulan Sicill-i Ahval Komisyonu'nun temeli sayılan Sicill-i Ahlâk Defteri'ni oluşturmasıydı. Nisan 1877'de, Dahiliye Nezareti'nde kurduğu Memûrîn Kalemi Müdürlüğü bünyesinde başta mutasarrıf ve kaymakamlar olmak üzere mülkî memurların özgeçmişlerini kaydettirmeye başladı. Çizdiği taslağa göre, hazırlanan kayıtlar memurların azil, tayin, ceza ya da emeklilik işlemleri için gerektiğinde başvurulacak bir kaynak olacak ve bu sicil kayıtları kişilerin kimlik bilgilerini, nerelerde, ne kadar süre görev yaptıklarını içerecekti.⁵¹⁸ Cevdet Paşa, daha sonra kurulan Sicill-i Ahval Komisyonu'nun isteği ve gönderdiği matbu form üzerine ilgili soruları cevaplandırarak belgeyi geri göndermişti.⁵¹⁹

Paşa, Matbuat İdaresi'nin Dahiliye Nezareti'ne bağlanması kararıyla savaş sürecini yöneten en önemli araçlardan birini kontrolüne aldı.⁵²⁰ Daha önce yer verdiği bazı makalelerden dolayı yayını durdurulan *The Levant Herald*'ı “bir daha Devlet-i Aliyye hakkında muzırr ve vükelâ-yı saltanat-ı seniyyeyi muhakkar makalat” basmaması şartıyla yeniden basın hayatına kazandırdı.⁵²¹ Mizah dergileri *Çaylak* ve *Hayal*'in, *Osmanlı* ve *Nâşir* adlarıyla “umum için daha faydalı” birer günlük gazete haline dönüştürülmesi kararı üzerine Sadrazam Edhem Paşa ile birlikte imtiyaz sahipleri Çaylak Tevfik ve Teodor Kasap'a masraflar için 10.000'er kuruş atıyye verilmesinin

⁵¹⁷ *La Turquie*, nr. 53, s. 1-2.

⁵¹⁸ Gülden Sarıyıldız, *Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun Kuruluşu ve İşlevi (1879-1909)*, İstanbul: Der Yayınları, 2004, s. 8; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 169; İ.DH, 745/60938; DH.EO, 7/85. Osmanlı Arşivi'nde yer alan Dahiliye Nezareti'ne bağlı Sicill-i Ahval İdaresi Defterleri'nin ilk kaydı Cevdet Paşa'ya aittir. Bu sicil örneği için bkz. *DH.SAİD.d*, 1/2; *DH.SAİD.MEM*, 8/12.

⁵¹⁹ Cevdet Paşa'nın Atatürk Kitaplığı'nda sureti yer alan tercüme-i hali, içinde *Tezâkir*'de aynen bulunabilecek ifadelerin yer aldığı ayrıntıları da barındırır. Bu metinden bazı kısımları sonradan fazla bularak çıkardığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Arşivi'nde yer alan özgeçmiş ile bu suret arasında küçük kelime farklılıkları bulunmaktadır. Cevdet Paşa, Sicill-i Ahval Komisyonu'na vermek üzere Nisan 1879'da kaleme aldığı tercüme-i halini Aralık 1878'de atandığı Ticaret nazırlığı zamanına kadar getirip teslim etmişti. Paşa'nın bu özgeçmişine Ekim 1887'ye kadar uzayan “tetimme” başlıklı bir ek yazdığı da bilinmektedir (Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000047, s. 1-12; 13-14). Cevdet Paşa, ayrıntılı metnin yanında bir de kısa özgeçmişini hazırlayıp kaydetmişti (Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 000047, s. 38-41).

⁵²⁰ A.MKT.NZD, 1292/33, 1 Mart 1877; MB.İ, 33/159.

⁵²¹ A.MKT.NZD, 1327/27, 31 Temmuz 1877. Gazete müdürünün Cevdet Paşa'ya yazdığı mektup için bkz. aynı belge, lef 1.

uygun olacağını düşünerek II. Abdülhamid'in iznini almışsa da *Osmanlı*'nın yayın hayatının çok kısa sürdüğü ve Teodor Kasap'ın da yurt dışına kaçtığı bilinmektedir.⁵²²

Vilayetlerin jeopolitik konumu, gelir-gider dengesi ve güvenlik faktörleri dikkate alınarak düzenlenmesini isteyen Cevdet Paşa, ilgili bölgelerin seçilmiş vekillerini de dahil ettiği alt komisyonlar aracılığıyla ıslahat önerileri üretmeye çalıştı.⁵²³ Dahiliye Nezareti merkez teşkilatını ve vilayetleri yeniden yapılandırmakla uğraşırken diğer yandan da Mebusan Meclisi'ni oluşturacak vekillerin yayımlanan geçici talimata uygun şekilde seçilip İstanbul'a gönderilmesi işini organize etti. Hükümet, ilan edilen reformların uygulanacağından şüphe eden Avrupa'ya ikna edici bir delil göstermek için meclisin acilen toplanması gerektiğinin farkındaydı.⁵²⁴ Bu nedenle Cevdet Paşa, Yemen ve Trablusgarp gibi merkeze uzak bölgelerde işlerin daha yavaş ilerlediğini göz önüne alarak Meclis'in açılış tarihinden önce seçimlerin bitirilmesini isteyen bir genelgeyi vilayetlere gönderdi. Hatta o seneye özgü olmak üzere Yemen temsilcisinin İstanbul'da bulunan bölge ahalisinden seçtirilmesini sağlayarak istisnâ ve hızlı çözümler üretti.⁵²⁵ 93 Harbi sonrası yazdıklarında bu girişimi başarısız olarak değerlendiren Cevdet Paşa'nın o dönem siyasî açıdan çok tehlikeli bir eşikte bulunan devleti dar boğazdan kurtarmak amacıyla meclisin toplanması için azamî çaba sarfettiği anlaşılmaktadır.

Cevdet Paşa, Meclis-i Umumî'nin açılması üzerine o dönemin diğer bürokratlarıyla birlikte yeni bir yönetim biçimini tecrübe etmeye başladı. Meclis-i Umumî'nin açılış töreni ve ilk toplantısındaki üyelerin yemin töreninde bulunan devlet adamları arasında yerini aldı.⁵²⁶ Açılış töreninde Sadrazam Edhem Paşa tarafından

⁵²² İ.DH, 752/61399, 23 Temmuz 1877; Turgut Kut, "Teodor Kasap", *TDVİA*, XXXX, 474; Ömer Faruk Akün, "Çaylak Tevfik", *TDVİA*, VIII, 241.

⁵²³ A.MKT.NZD, 1310/36, 3 Mayıs 1877.

⁵²⁴ Jonathan Endelman, "The Imperial Citizenship Project: Constitutional Ottomanism in the Nineteenth Century", (Doktora Tezi, Yale University, 2017), s. 207-208.

⁵²⁵ HR.SYS, 1864/1, 15 Şubat 1877, lef 99, 112, 108; DH.EO, 7/25; İ.DH, 743/60763; 745/60899; A.MKT.NZD, 1289/42; Mr. Jocelyn to the Earl of Derby, nr. 259, 2 Mart 1877, London: *House of Commons Parliamentary Papers: Correspondence Respecting the Affairs of Turkey (1877)*, 1877, No. 15, s. 183; *Vakit*, nr. 468, s. 2. Cevdet Paşa'nın göreve başlamasından birkaç hafta sonra Yanya, Bosna, Aydın, Selanik, Erzurum, Edirne, İskodra gibi bölgelerde seçimlerin tamamlandığı ve vekillerin 1 Mart'ta İstanbul'a ulaşacağı bilgisi kendisine verilmişti (*The Levant Herald*, nr. 8, 21 Şubat 1877, s. 61).

⁵²⁶ *La Turquie*, nr. 67, 22 Mart 1877, s. 2. *Takvim-i Vekayi*, nr. 1868, s. 1. Yabancı bir şahidin gözünden ilk meclisin durumu "unique" şeklinde tanımlanmış ve Meclis Başkanı Ahmed Vefik Paşa'nın konuşmacının sözünü iki kere kesen yeşil sarıklı bir vekile "sus eşek" diye bağırması akılda kalıcı manzaralardan biri olmuştu. Meclisin de anayasanın da ömrünün kısa süreceği kanaati ilgili satırlarda

okunan nutk-ı hümayunun *Takvim-i Vekayi*'de yanlış yayımlanması üzerine gerekli tashihleri yaptırıp metnin doğru şekilde kamuoyuna sunulmasını da sağladı.⁵²⁷ Meclis-i Umumî toplantılarında yeni vilayet nizamının tartışıldığı oturumlarda milletvekillerinin taleplerine ve sorularına uygun bir dille cevap vermeye çalıştığı gibi kendi idare anlayışına aykırı bulduğu noktalarda fikrini ısrarla savundu. Örneğin, Cevdet Paşa'nın nahiye ve idare meclislerindeki üyelerin seçimi konusundaki taleplerin görüşüldüğü oturumda yaptığı konuşmayı, milletvekillerinin de bulunduğu bir mecliste kullandığı üslubu göstermesi bakımından nakletmek faydalı sayılabilir.

Vilayetlerde kurulacak idare meclisi üyelerinin nahiyelerde olduğu gibi tamamen halk arasından seçilmesi fikrine karşı bu iki birimin ayrı değerlendirilmesi gerektiğini düşünen Cevdet Paşa, "Nahiye meclisleri umur-ı belediye gibi her halde ahaliye ait ve raci olacak işler ile iştigal edecektir. O halde ahalinin kendi hukukuna ait demektir. İdare meclisleri ise ahali hukukuna ait bir şey değildir. Devlet kendi memurlarına muavenet için ahalden adem istiyor. Anları da siz intihab ediniz diyor. Yalnız bu derecesiyle bu işe halk karışamaz... Meclis-i idarelerde devlet memurları bulunmayıp da yalnız âza-yı müntehibe bulunur ise o halde bütün bütün ahali tarafından bir meclis olmuş oluyor. Halbuki devlet meclis-i idareleri kendi umurunu gördürmek için teşkil ediyor. Niçin kendi memurlarını da koymasın. Hiç müntehib âza olmasa bile devlet yine kendisine meclis-i idare yapar. Meclis-i idarelerde memurlar bulunmasın demek hiç bir yakışık almaz" ifadeleriyle devlet ile birey arasındaki sınırları vurgulayan bir konuşma yapmıştı. Cevdet Paşa'nın bu sözleri bir kısmı Sultan, diğer kısmı halk tarafından seçilmiş üyelerden oluşan bir parlamentoda zikretmesi ise ayrıca dikkat çekici görünmektedir. Rumeli sorunu ve savaşın gidişatı yine ilk meşrutî mecliste söz aldığı önemli meselelerdi.⁵²⁸ Heyet-i Mebusan'a "umur-ı devlete güzel dikkat eylediği" için teşekkürlerini sunarak Meclis'te iyi bir izlenim bırakmaya da çalışmıştı.⁵²⁹

hissediliyordu (George Washburn, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, Boston and New York: Houghton Mifflin Company, 1909, s. 119, 130-131).

⁵²⁷ TTKA, HEE, 2/8/8, 17 Mart 1877; *Takvim-i Vekayi*, nr. 1867, s. 1-3.

⁵²⁸ *Takvim-i Vekayi*, nr. 1876, 2 Nisan 1877, s. 1-3; nr. 1877, s. 3; *Vakit*, nr. 515, s. 3. Cevdet Paşa, valinin vekil bırakma yetkisi hakkında ise "Valinin yalnız bir zatı vekil bırakmağa mecburiyeti idareyi tas'ib eder. Bu nizamlar tevsi'-i mezuniyet için yapılır. Valinin mezuniyetini darlaştırmamalı. Tabiidir ki ekseriya vekil yine müsteşar olur. Belki gizli bir iş vardır da müsteşarı vekil bırakamayacak ise vali diğerini vekil bırakmakta serbest kalmalıdır" ifadeleriyle görüşünü savunmuştu (*Takvim-i Vekayi*, nr. 1886, s. 5-7). Hazırlanan bu yeni vilayet nizamının yürürlüğe girmediği bilinmektedir. Said Paşa, nizamname taslağında geçen "nahiye" kelimesinin ne demek olduğunu soran ve muhatabından "komün"

Cevdet Paşa, Kanun-ı Esasî ile birlikte uygulanacak yeni yönetim biçimiyle ilgili konsolosları bilgilendirmeyi ve bu girişimi devletin uluslararası itibarını arttıracak bir hamle olarak sunmayı da ihmal etmedi. İngiltere Sefareti Tercümanı Marinitch ile yaptığı görüşmede, merkez ve taşrada kurulacak yeni idarî sistemle ilgili bilgi vermeden önce bazı önemli hususlara dikkat çekti: Sultan'ın ve hükümet üyelerinin halkın refahını sağlamak amacıyla yapmayı düşündüğü en iyi şeyin anayasasının yürürlüğe konması olduğunu, Bâbiâli'nin, Sultan tarafından sıkça dile getirilen liberal düşünceleri hayata geçirmeyi amaçladığını, Tanzimat Fermanı ve diğer hatt-ı hümayunlar ile ilan edilen reformların “gerçekten” uygulanmaya başlandığını belirtti. Ülkenin o zamana kadar görülen gelişimini Reşid, Âlî ve Fuad Paşalara borçlu olduğunu, bu devlet adamlarının projelendirdiği birçok ıslahatın da kâğıt üzerinde kaldığının itiraf edildiğini, mevcut yöneticilerin söz konusu reformları uygulamayı istediklerini ve yapabileceklerinden fazlasını vaat etmeyeceklerini, İngiltere'nin meşru taleplerini yerine getirmek için ellerinden gelenin en iyisini yapacaklarını ve fedakârlıktan kaçınmayacaklarını ekledi. Hükümetin ıslahat için alacağı tedbirler ve çıkarmayı düşündüğü yasalar hakkında da açıklama yaptıktan sonra İngiltere'nin bu süreçte iyi niyetle yanlarında olacağını umduklarını belirterek görüşmeyi sonlandırdı. Cevdet Paşa'nın İngiltere'nin o günkü politikasına uygun şekilde, meseleyi izah ederken yenilikçi ve liberal referanslar kullanıp devletin imajını iyileştirmeye çalıştığı özellikle dikkat çekmektedir.⁵³⁰

Cevdet Paşa'nın diğer nazırlıklarında olduğu gibi komisyon görevleri ya da meclis üyelikleri nedeniyle farklı konularla ilgilenme durumu bu dönemde de devam etti. Meclis-i Umumî açılışına yetiştirilmeye çalışılan ve Kanun-ı Esasî'yi tamamlayıcı nitelikteki hukukî düzenlemelerden Matbuat Kanunu ve zabıtlere gerekli durumlarda bölge ya da mülk arama izni veren düzenlemeyi müzakere eden toplantılara bizzat

cevabını aldığıında şöhretlerini bildiği Paris komünleri aklına gelen II. Abdülhamid'in bu ifadenin geçmesinden dolayı nizamnameden nefret ettiğini, Cevdet Paşa, “nahiye” kelimesini “dâ'ire-i kureviye” olarak düzeltse de bunu sürekli komisyona havale ederek onaylamadığını yazmıştı (Said Paşa, *Said Paşa'nın Hatıratı*, Dersaadet: Sabah Matbaası, 1328, I, 208-209).

⁵²⁹ *Takvim-i Vekayi*, nr. 1903, 9 Mayıs 1877, s. 1; *Vakit*, nr. 535, s. 3. “Mebusan-ı kiram hazeratının gösterdikleri measir-i hamiyet zaten kendilerinden memûl ve muntazar olan bir keyfiyet idi. Maahaza heyet-i vükelâ-ya devlet tarafından bil-vekâle mahsusan teşekkür ederim. Zira bu kadar hamiyet üzerine teşekkürden başka söylenilecek söz bulunamaz” (*Takvim-i Vekayi*, nr. 1895, s. 8). Cevdet Paşa, müslim ve gayrimüslim vekillerin işbirliği içinde bulunmasından dolayı memnuniyetini dile getirmiş ve bu celsenin sonunda tüm vekiller birbirlerinin ellerini sıktıktan sonra meclis dağılmıştı (Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, I, s. 223).

⁵³⁰ M. Marinits to Mr. Jocelyn, nr. 259/1, 28 Şubat 1877, London: *House of Commons Parliamentary Papers: Correspondence Respecting the Affairs of Turkey (1877)*, 1877, No. 15, s. 184-185.

başkanlık ettiği gibi bazı günler komisyonu evine de taşıdı.⁵³¹ Bâbîâlî’de acil malî sorunların çözümü için kendi başkanlığında yapılan toplantılar da zaman ayırdığı başka bir meşguliyetti.⁵³² Tüm bu idarî ve askerî işlerle birlikte uğraşırken yabancı basında, memuriyetleri parayla sattığı ve kamuoyunda “Mürtekib Paşa (the jobbing Pasha)” lakabıyla bilindiği iddialarının gündeme getirilmesi hayatının ileriki yıllarında da yüzleşmek zorunda kaldığı bir durum oldu.⁵³³

Meclis-i Vükelâ’da, Protestan Osmanlı vatandaşları için bir nizamname hazırlanması, savaş masraflarını karşılamak üzere kâğıt para basılması, Banker Zarifi ile yapılacak borç anlaşması şartlarının belirlenmesi, emlak ve gelir vergisi kanununun yeniden düzenlenmesi, matbuat kanununun yürürlüğe konulması, Dersaadet ve taşra belediye kanunnameleri ve Mekteb-i Mülkiye’nin ıslahı müzakere ve onay sürecinde yer aldığı önemli meseleler arasındaydı.⁵³⁴ Yabancı devlet adamlarına verilen ziyafetlere de katılarak başka bir yönüyle aktif siyasetin içinde kalmayı başardı.⁵³⁵ 9 Kasım’da memuriyetinin Evkaf nazırlığına çevrilmesi iş yükünde memnuniyetini kendisinin de ifade ettiği bir hafifleme sağlayacaktı.⁵³⁶

Cevdet Paşa, yaklaşık 10 ay boyunca, yeni idarî düzenlemelerle birlikte tekrar kurulmuş bir birimin savaş ortamında daha da artan iş yükünü kaldırmaya çalıştı. Bir yandan cephelere asker temin etme işiyle uğraşırken diğer yandan matbuat, göçmen, mülkî memurların seçim ve kayıt işleriyle ilgilenmesi gerekmişti. Kişisel fikrî tam olarak bilinmese de Osmanlı Devleti’nin ilk meşrutî yönetim tecrübesini organize eden

⁵³¹ *The Levant Herald*, nr. 8, 21 Şubat 1877, s. 61; *Takvim-i Vekayi*, nr. 1863, s. 3; nr. 1879, s. 1; *Vakit*, nr. 467, s. 2; nr. 495, s. 1; nr. 499, s. 1.

⁵³² İ.MMS, 58/2679, 28 Ekim 1877, lef 1.

⁵³³ *The New York Times*, 9 Eylül 1877, s. 1. Yine o yıllarda Cevdet Paşa’nın sadarete getirileceği dedikoduları çıkması üzerine Mâbeyn’e gönderilen imzasız bir mektupta “... zaman-ı adalet-nişan-ı şâhânedede malumü’l-esami iki mutasarrıftan rüşvet almasıyla bunların ikisi dahi mahal-i memuriyetlerine azimetlerinden evvel Deraliyye’de buldukları halde azl ile yerlerine diğerleri tayin buyurulmuş ve müşarunileyh Cevdet Paşa’nın bu rüşvet ahzı hususunu işitmemiş zükur değil inas dahi kalmamıştır” ve “Cevdet Paşa bu hizmet-i celileye konulacak olduğu surette uruk ve a’sâbına tesir etmiş olan irtikâbatın icrasına derhal kıyam ederek Rusya imparatorunun humbarası gibi avaze ve sada-yı havadatı bütün cihâniyâna yayılarak beherhâl az vakit içinde değiştirilmesine mecburiyet-i kaviyye hâsıl olacağı vâzihatdan ise de bundan dolayı vukubulacak itirazat ve müdahalat-ı ecnebiyyenin ne raddeye kadar gideceğinin ber muktezâ-yı vakt u hâl şimdiden keşf ve tahmin olunması müşkilat-ı umurdan görünmüştür” ifadelerini Sultan Abdülhamid’in ne ölçüde dikkate aldığı bilinmese de Cevdet Paşa’nın bu tür iddialarla daha sonra da karşılaştığı takip edilebilmektedir (Y.EE, 14/85).

⁵³⁴ İ.MMS, 58/2717, 24 Ağustos 1877, lef 4; 56/2527, lef 1; 57/2633, lef 2; 58/2663; 58/2682; 57/2606, lef 1; 57/2659; İ.DH, 754/61575-04; İ.DUİT, 56/47; 115/53, lef 2.

⁵³⁵ *The Levant Herald*, nr. 40, 21 Kasım 1877, s. 324.

⁵³⁶ MB.İ, 41/57; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 173.

baş aktörlerden biri olarak da adını tarihe yazdırmıştı. Savaş sonrası Dahiliye Nezareti'nin daha sistematik bir şekilde düzenlenen birimleriyle gösterdiği gelişimin o dönem attığı temeller sayesinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. 1879'da kurulan Sicill-i Ahval Komisyonu bu anlamda en önemli örneklerden biri olarak zikredilebilir.

3.5. Ticaret ve Ziraat Nazırlığı (1878-1879)

Bu başlık altında Cevdet Paşa'nın Ticaret ve Ziraat nazırlığı sırasındaki idarî ve siyâsî faaliyetleri ile ek olarak üstlendiği Meclis-i Vükelâ başkan vekilliği görevi anlatılacaktır.

1878'de, 55 yaşında tecrübeli bir devlet adamı olan Cevdet Paşa, beklemediği şekilde azledildiği Suriye valiliği sonrası yine taşra görevine atanacağını düşünürken II. Abdülhamid'in isteği ile Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa hükümetinde, 4 Aralık'ta Ticaret ve Ziraat nazırlığına getirildi. Hatta “ehemmiyet-i vakt u zaman” nedeniyle bir an önce memuriyetinin başına geçmesi için acele etmesi gerektiği yönünde uyarıldı. Tüm rüşvet ve yolsuzluk iddialarına rağmen İstanbul'a çağırılması, iç ve dış kamuoyuna önemli bir mesaj verdiği gibi muhtemelen Paşa'nın özgüvenini de tazelemişti.⁵³⁷

16 Aralık'ta İstanbul'a ulaşan Cevdet Paşa, rutin Mâbeyn ve Bâbîâlî ziyaretlerini yaptıktan sonra yeni görevine başladı.⁵³⁸ Ticaret ve Ziraat Nezareti'ni, sanayi, ziraat ve ticaret şeklinde üç şubeye ayırıp idarî olarak tekrar düzenledi. Nezaretin idare edilebileceği asgarî memur ve maaş miktarlarını belirleyerek gerekli kesintileri bir defter halinde Sadaret'e sundu. Ayrıca taşraya gönderilecek müfettişler aracılığıyla ilgili bölgelerde ziraat, ticaret ve sanayinin gelişebileceğinin altını çizdi.⁵³⁹ Bir süredir “çıgırından çıkarak” ayıplanacak bir hale geldiğini düşündüğü Mekteb-i

⁵³⁷ İ.DUİT, 190/48, 4 Aralık 1878; Y.EE, 75/24; 72/143. O dönem II. Abdülhamid, danışmanlarından olan Erkan-ı Harb Kumandanı Dreyssé Paşa'nın “ ... Mahmud Nedim ve Cevdet Paşalara vesairelere ihtimal ki heyet-i hazıradâ daha bazılarına itimad olunmamalıdır. İşbu sairleri General Ignatiev'le daimî surette görüşüyorlar ve anın emirleri altında bulunuyorlar idi...” şeklindeki ifadelerine karşı kendisini Meclis-i Vükelâ içinde tutmaya devam etmişti (Y.PRK.MYD, 1/11).

⁵³⁸ *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 145, 18 Aralık 1878, s. 1; *Vakit*, nr. 1135, s. 1.

⁵³⁹ A.MKT.NZD, 1436/45, 25 Mart 1879; İ.DUİT, 57/54; Y.EE.d, nr. 709, 24 Temmuz 1879, s. 120-124; *Vakit*, nr. 1143, s. 1.

Sanayi'nin müdürünü değiştirerek kurumun daha aktif ve düzgün faaliyet göstermesi için çalıştı.⁵⁴⁰

Cevdet Paşa, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşını finanse etmek için çıkarılan kâğıt paranın kaldırılması ve ilga-yı kavaim ianesinin toplanması işlemleriyle ilgilenen komisyonun başında Ticaret ve Ziraat nazırının bulunması kararlaştırıldığı için Mâbeyn-i Hümayun bünyesinde Komisyon-ı li'nin kurulmasına kadar bu işi de yürütmek zorunda kaldı. Toplanan bir miktar kâğıt paranın İstanbul Yeni Cami meydanında yakılması işlemine bizzat öncülük etti. Vilayetlerden gönderilen para torbalarının sayımı, muhafazası ve defterlere kaydedilmesi gibi işleri düzenledi.⁵⁴¹ Kâğıt paranın piyasa değeriyle sürekli oynayarak haksız kazanç sağlayanların engellenmesi ve işlemlerde devlet kontrolünün sağlanması amacıyla bir kaime borsası kurma fikrinin ortaya atılması sonucu ilgili nizamname taslağının incelenmesi ve gerekli düzeltmelerin yapılması ile görevlendirildi. Yapılan alışmalar sonucu ayrıntılı bir nizamname hazırlandıysa da II. Abdülhamid'in kaime borsası kurulmasını sakıncalı bulması üzerine bu proje sonulandırılmadı.⁵⁴² Yine köşe sarraflarının keyfi davranışlarla halkı zarara uğratmaması için ilgili nizamnameyi sıkı bir Şekilde uygulaması ve gerekirse ek tedbirler alması da Cevdet Paşa'nın bu süreçte taşıdığı diğer bir sorumluluk oldu.⁵⁴³

Kâğıt para kullanımının iç piyasada yarattığı sıkıntılar Cevdet Paşa'nın gündeminde farklı bir yansımasıyla da yer aldı. Kâğıt paranın piyasa değerinin günden güne düşmesi sonucu zarara uğramaya başlayıp kapanma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Şirket-i Hayriye'nin ücretleri arttırma çabası ve yolcuların buna direnişi Ticaret ve Ziraat nazırı olarak sorunu önüne getirdi. Yaklaşık 2 senedir devam eden süreçte bazı çözüm yöntemleri denense de kâğıt paranın piyasadan kaldırılamaması nedeniyle kalıcı bir rahatlama sağlanamadı. Şirket'in yeni zam talebini, devamlılığı için zarurî gören Cevdet Paşa, halkın tepkisinden çekinen II. Abdülhamid'in muhalefetiyle karşılaştı. Toplu dilekçe veren Boğaziçi halkından nezarete davet ettiği temsilcilerin Şikâyetlerini bizzat dinledi. O sırada fakir halkı uygun ücretle sabah-akşam birer sefer taşımak üzere

⁵⁴⁰ A.MKT.NZD, 1425/98, 9 Şubat 1879; 1431/98; T, 526/1; 526/25.

⁵⁴¹ Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 204; T, 526/31, 11 Nisan 1879; 526/28; 526/32; 526/36; *Vakit*, nr. 1171, s. 2; nr. 1172, s. 3.

⁵⁴² Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 197-200; A.MKT.NZD, 1418/40, 2 Ocak 1879; 1419/73.

⁵⁴³ A.MKT.NZD, 1422/58, 26 Ocak 1879; ŞD, 1173-D/20; 1173-D/28.

Anadolu, Rumeli ve Üsküdar taraflarına 3 vapur tahsis edildi. Cevdet Paşa, kâğıt paranın kaldırılması kararıyla ücret tarifelerini sikkeye ve rayiç farkına göre güncelleyen şirket ile halk arasında yine anlaşmazlık çıkması üzerine kendi başkanlığında hissedarlar ile toplantı yaptığı gibi nezaret bünyesinde kurduğu komisyonla konuya etkili bir çözüm getirmeye çalıştı. Komisyonun müzakereler sonucu Şirket'i haklı bulmasıyla yeni bir ücret tarifesi hazırlanarak halka duyuruldu.

Cevdet Paşa, benzer sorunlar ile karşılaşan İdare-i Mahsusa'nın bilet fiyatları meselesini ve ücretlere tepki gösteren yolcuların bir vapurun dümen çarkını bağladığını iddia eden Derun-ı Köprü Vapurları yönetiminin sorununu çözmek için de komisyon seçeneğine başvurdu.⁵⁴⁴ Ayrıca Haliç'te vapur işletme imtiyazına sahip Mahmud Celâleddin Paşa'nın eşi Cemile Sultan'ın ücret zammından dolayı "bazı edepsiz güruhu"nun çıkardıkları olaylara karşı gerekli tedbirlerin alınması isteğiyle ilgilenmek de kendisine düştü.⁵⁴⁵ Paşa'nın deniz işletmeleriyle ilgili diğer bir düzenlemesi de Tersane-i Âmire memurları aracılığıyla Şirket-i Hayriye vapurlarının yolcu kapasitelerini belirleyip kaptanların izdihama yol açmayacak şekilde taşımacılık yapmalarını sağlamak oldu.⁵⁴⁶ Öte yandan II. Abdülhamid'in Ayaz Ağa Çiftliği'nde bir numune çiftliği ve ziraat mektebi açılması emri üzerine bizzat bölgeyi muayene ederek işe başladı. Bu arazinin her yönüyle ziraat mektebi için uygun olduğunu ve gerekli işlemlere acilen başlanması gerektiğini belirttiyse de kısa süre sonra Ticaret ve Ziraat nazırlığından ayrıldığı için işin başında bulunamayacaktı.⁵⁴⁷

Cevdet Paşa, yaklaşık 1 yıllık aradan sonra tekrar üyesi olduğu Meclis-i Vükela'da ve katıldığı özel toplantılarda birçok farklı devlet meselesi ile ilgilendi. Kâğıt paranın piyasadan kaldırılması, Berlin Antlaşması dışında bırakılan bazı konuların Rusya ile yapılan ikili müzakerelerde çözümlenmesi, İngiltere ile yapılan Kıbrıs Konvansiyonu ve Berlin Antlaşması'nda taahhüt edilen ve Said Paşa tarafından başlatılan adlî ıslahat içeriğinin belirlenmesi, İstanbul'da bulunan göçmenlerin farklı bölgelere sevki, siyahî köle ticaretinin yasaklanması ile ilgili anlaşmanın düzenlenmesi

⁵⁴⁴ Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 275-281; T, 526/54, 23 Haziran 1879; T, 744/123; İ.MMS, 62/2946, lef 2; A.MKT.NZD, 1435/40; 1444/55; 1446/62; 1450/10; 1456/97; ŞD, 1173/8, lef 4; 1173-D/35, lef 4; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 273, s. 1.

⁵⁴⁵ T, 24/108, 27 Temmuz 1879.

⁵⁴⁶ T, 526/23, 1 Nisan 1879.

⁵⁴⁷ T, 526/70, 8 Eylül 1879; A.MKT.NZD, 1435/12, 20 Mart 1879; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 393, s. 2; nr. 395, s. 1; *Vakit*, nr. 1426, s. 2.

ve Yunanistan sınırının yeniden çizilmesi bu anlamda sonuca bağlanmasına katkıda bulunduğu önemli işler arasındaydı.⁵⁴⁸ Gündeminde yer alan ilginç konulardan biri de ülkede bir piyango kurma girişimi olmuştu. “Esasen istihvan olunur bir şey değilse de” devletin içinde bulunduğu malî bunalım ve nakit para ihtiyacını karşılama mecburiyeti nedeniyle girişimci ile uygun şartlarda anlaşarak piyango uygulananabileceğini düşünenler arasında yer aldı.⁵⁴⁹ Ermeni Katolikler içindeki Hasunist-Anti Hasunist çatışması ve Musul’daki Keldani Patrikliği’nin durumu gibi cemaat meseleleri için kurulan komisyonlarda ve kâğıt paranın itibarının korunması ve fırıncılara güvence verilerek ekmek fiyatının halkı huzursuz etmeyecek seviyede tutulması için Sadrazam Hayreddin Paşa’nın başkanlığında Said ve Zühdü Paşalar ile birlikte katıldığı toplantılarda üye olarak fikirlerini paylaştı.⁵⁵⁰

Dahiliye Nazırı Kadri Paşa’nın başkanlığında Adliye Nazırı Said Paşa ile birlikte kurdukları özel komisyonda ise iç işlerini düzenlemek için ne yapılabileceğini müzakere ederek bir teklif raporu hazırladıkları gibi Rumeli-i Şarkî Nizamnamesi’ni de incelediler.⁵⁵¹ Cevdet Paşa, Jandarma Nizamnamesi’ni görüşmek üzere Kadri Paşa’nın başkanlığında askerî üyelerin de katılımıyla kurulan komisyonda ve bütçe hazırlanması için oluşturulan grupta da yerini aldı.⁵⁵² Bütçe çalışmaları sırasında ilmiye tahsisatının adliyeye nakledilmesi teklifine “muvafık-ı maslahat olamayacağı” düşüncesiyle karşı çıkarak bu düzenlemeden vazgeçilmesini sağladı.⁵⁵³ II. Abdülhamid’in isteği üzerine Mesuliyet-i Vükelâ Kanunu taslağında “şer’-i şerîfe aykırı” bulunan maddelerin müzakere ve değişikliği için Şeyhülislâm ve ilgili diğer kişileri biraraya getirme görevi de kendisine düşmüştü.⁵⁵⁴

Paşa, çok çeşitli konuların yer aldığı yoğun gündemiyle uğraşırken hiç istemediğini iddia ettiği fakat muhtemelen içten içe beklediği sadaret makamına belki de ilk kez bu kadar yakınlaşma fırsatı buldu. Tunuslu Hayreddin Paşa’nın, sadaret

⁵⁴⁸ İ.DUİT, 144/24, lef 2; 144/27, lef 3; İ.MMS, 61/2875, lef 1; 60/2830; 62/2906, lef 1; 63/2956, lef 2; Y.A.RES, 2/53; 4/10; Y.EE.d, nr. 701, s. 208-212; *Vakit*, nr. 1348, s. 2.

⁵⁴⁹ A.MKT.NZD, 1420/85, 14 Ocak 1879; İ.MMS, 61/2886, lef 1.

⁵⁵⁰ Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 232; T, 24/60, 4 Mart 1879; Y.EE.d, nr. 703, s. 123-125; İ.MMS, 60/2834, lef 1; Y.EE, 79/27.

⁵⁵¹ Y.A.RES, 3/35, 23 Mayıs 1879; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 251, s. 1. İlerleyen süreçte komisyonun başında Dahiliye nazırı olarak Mahmud Nedim Paşa yer almıştı (Y.PRK.KOM, 2/2).

⁵⁵² *Vakit*, nr. 1327, 3 Temmuz 1879, s. 1; nr. 1409, s. 2.

⁵⁵³ Y.EE.d, nr. 709, 22 Eylül 1879, s. 93-95.

⁵⁵⁴ MB.İ, 54/7, 23 Temmuz 1879.

makamında bağımsız olma isteğinin II. Abdülhamid tarafından geri çevrilmesi sonucu istifa etmesi üzerine Meclis-i Vükelâ başkan vekilliği görevine Cevdet Paşa getirilmişti.⁵⁵⁵ Mâbeyn Başkitâbeti'nden Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa'ya gönderilen hususî tezkire müsveddesinde “arıza-yı vücudiyye-i asâfanelerinin indifama kadar vezaif-i sadaret-uzma cümlesinden olan Meclis-i Vükelâ riyaseti vekâletinin kifayet-i mücerrebisine binaen Ticaret ve Ziraat Nazırı Cevdet Paşa hazretlerine havalesi...” ifadeleri kullanılmıştı.⁵⁵⁶ Yerli ve yabancı basın da yine Sadrazam Hayreddin Paşa'nın sağlığına kavuşmasına kadar Cevdet Paşa'nın Meclis-i Vükelâ Riyaseti vekilliğine atandığını belirterek istifa meselesinden bahsetmemişti.⁵⁵⁷

Paşa, sadaret makamının kaldırılarak Arifî Paşa'nın başvekilliğe atanmasına kadar geçen yaklaşık 9 günlük süreçte hem Bâbîâlî'deki özel komisyona hem de Meclis-i Vükelâ'ya başkanlık etmekle görevlendirildi. Bu kısa sürede Meclis-i Vükelâ başkan vekili olarak, her bidayet mahkemesi bünyesinde birer noter görevlendirilmesi, Defter-i Hakanî memurları arasındaki hasılat bölüşümü, maliye memurlarının hesaplarını denetlemek üzere merkez ve taşrada görevlendirilecek teftiş heyetleri için hazırlanan nizamname, âşar usûlünün yeniden düzenlenmesi ve İstanbul'da bulunan göçmen sayısının tespiti gibi meselelerin karara bağlanmasına öncülük etti.⁵⁵⁸ Aynı zamanda politik açıdan kritik bir hamle sayılan Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın azliyle yerine oğlu Mehmed Tevfik Paşa'nın atanması ve ilgili fermanın düzenlenmesiyle de

⁵⁵⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 194. Devlet idaresinde parlamento ve bakanların karşılıklı sorumluluğuna dayanan bir sistemi savunan Sadrazam Hayreddin Paşa'nın muhaliflerinin artması ve sarayla ters düşmesi sonucu 9 gün Bâbîâlî'ye gitmeyip istifa ettiği bilinmektedir (Atilla Çetin, “Hayreddin Paşa, Tunuslu”, *TDVİA*, XVII, 58). Cevdet Paşa'nın Meclis-i Vükelâ başkan vekilliğinin bu 9 günlük süreçte gerçekleştiği anlaşılmaktadır. İbnülemin'in Mâbeyn Kâtibi Nuri Bey'den aktardığına göre Cevdet Paşa, o zaman sadrazam olma ümidine kapılıp “şu arabî niçün söyletüb duruyorsunuz, niçün def etmiyorsunuz” demişti ve sadarete tayin edildiği takdirde hazır bulunmak üzere üniforma ve nişanlarını yanında getirip götürmüştü (İnal, *Son Sadrazamlar*, II, s. 909).

⁵⁵⁶ Y.EE, 80/40, 21 Temmuz 1879. *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 332, s. 1. Ayrıca 21 Temmuz tarihli Mâbeyn'den Sadaret'e gönderilen yazıda Sadrazam Hayreddin Paşa'nın iyileşip iyileşmediği ve bir sonraki günün sabahı Mâbeyn'e gelip gelemeyeceği sorulmuştu (MB.İ, 53/228). Aynı gün Hayreddin Paşa'nın istifasını vermekte ısrarcı olduğunu, Sultan'ın bunu kabul etmeyi reddettiğini fakat işlerin çıkmaza girmemesi için Cevdet Paşa'yı Meclis-i Vükelâ'ya geçici başkan olarak atadığını bildiren haberler basında görülmeye başlamıştı (*The Manchester Guardian*, 21 Temmuz 1879, s. 8).

⁵⁵⁷ *La Presse*, 22 Temmuz 1879, s. 2; *Journal des Débats*, 21 Temmuz 1879, s. 1; *Le Pays*, 22 Temmuz 1879, s. 1; *Journal de Genève*, 22 Temmuz 1879, s. 3; *Vakit*, nr. 1345, 21 Temmuz 1879, s. 1.

⁵⁵⁸ İ.MMS, 63/2992, lef 1; 63/2969, lef 1; 63/2979, lef 1; 63/2984, lef 1; Y.A.HUS, 162/43; *Vakit*, nr. 1346, s. 1; nr. 1347, s. 1; nr. 1348, s. 2; nr. 1349, s. 1. Sadaret vekili olarak Cevdet Paşa'nın imzasını taşıyan arz örneği için bkz. İ.MMS, 63/2992, lef 7.

meşgul oldu.⁵⁵⁹ Paşa'nın Rus Savaşı sonrası daha ziyade malî ve siyasî konularla ilgilenmek zorunda kaldığı Ticaret ve Ziraat nazırlığı görevi, başvekilliğe getirilen Said Paşa'nın yerine 19 Ekim'de Adliye nazırı olarak atanmasıyla sona ermişti.⁵⁶⁰

⁵⁵⁹ MB.İ, 54/8, 23 Temmuz 1879; Y.PRK.BŞK, 2/33, 27 Temmuz 1879; Y.A.RES, 4/7; Y.EE, 10/37.

⁵⁶⁰ Y.EE, 75/26, 19 Ekim 1879.

SONUÇ

Rumelili zengin ve seçkin bir ailenin içine doğan Ahmed Efendi, yüksek öğrenim görmek üzere geldiği ve Cevdet mahlasını kazandığı Tanzimat İstanbulu'nda ilmiye ve kalemiye çevresinde hızlıca yer edindi. Osmanlı bürokrasisi geleneğine uygun olarak hamisi Mustafa Reşid Paşa'nın yanında geçirdiği yıllarda devlet işleriyle ilgili tecrübe kazanıp, kadı ve müdderris kimliğinin yanı sıra Fransızca gibi zamanın gerektirdiği yeni donanımlarla kendisini inşa etmeye çalıştı. Reşid Paşa'nın ölümüyle 35 yaşında koruyucusuz kalsa da reform meclislerinde ihtiyaç duyulan bir ilmiye temsilcisi sıfatıyla konumunu sağlamlaştırdı. İstanbul'dan ayrılmak istemediği için "uzaklaştırma" olarak yansıtıldığı taşra görevleri sırasında, imparatorluğun Bosna ve Kozan gibi çok farklı niteliklere sahip coğrafyalarında devletin temel problemleriyle yakından yüzleşti. Tanzimat ilkelerini benimseyen bir devlet memuru olarak vergi, bayındırlık, güvenlik ve yatırım noktalarına yoğunlaştığı ve amacına ulaşmak için dinî, millî ve hatta evlilik gibi içtimaî araçları kullandığı faydacı bir idare anlayışı geliştirdi. Osmanlı bürokrasisinde bir ilk olarak 43 yaşında Anadolu kazaskeri iken aldığı vezaretle kalemiyeye geçip kariyer çizgisini değiştirmek zorunda kaldı.

Cevdet Paşa, 1868'de temellerini attığı ve beş ayrı dönemde başında bulunduğu Adliye teşkilatında derin izler bıraktı. Üç farklı zamanda eğitim ve kültür faaliyetlerini geliştirmeye çalıştığı Maarif nazırlığı, işlevsel bir şekilde yeniden kurmaya çalıştığı Dahiliye nazırlığı, farklı memuriyetlere atanmadan önce iki kısa süreli soluklanma saydığı Evkaf nazırlığı ve kötü biten Suriye macerası sonrası İstanbul'a dönmesini sağlayan Ticaret ve Ziraat nazırlığı hükümette yer aldığı diğer görevleri oldu. 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin ilk başarılı uygulamalarından birini ortaya koyduğu Halep valiliği ile çok karışık bir ortamda başlayıp yolsuzluk ve rüşvet iddialarının gölgesinde biten Suriye valiliği taşra kariyerinin önemli iniş ve çıkış noktalarıydı. Devlet adamlarının emeklilik yeri sayılan ve II. Abdülhamid'in himayesinde geçirdiği Mecâlis-i Âliye üyeliği ise ömür boyu sürdürdüğü farklı konulardaki danışmanlık kariyerinin zirvesi sayılabilirdi. 1843-1895 yılları arasında geçen 52 yıllık memuriyet hayatının, toplamda yaklaşık 5 yılını görevsiz, 6,5 yılını ise taşrada geçirmişti. Merkez ve taşra görevleri sırasında teorik ve pratik bilgisi nedeniyle başvuru mercii, geçici komisyon ve

özel encümenlerin aranılan üyesi, okul sınavları, saray ziyafetleri, yardım baloları ve tiyatro gösterilerinin mutad katılımcısı olarak çok aktif bir siyasî ve sosyal hayat yaşadı. Gittikçe yükselen konumu sayesinde yardım isteyenlere iş sağlarken, Wassa Paşa, Vahan, Ali Şehbaz ve Ali Şefik Efendiler gibi yanında yetiştirdiği kişileri de görev yerlerinde istihdam etti. Tüm bu faaliyetin arka planında ise kalabalık bir hanenin idarecisi ve sayıları henüz tam belirlenemeyen çok farklı bilim dallarında neşrettiği eserlerin sahibi olması, dört padişah dönemini idrak etmiş sıradışı siyasî hayatının tamamlayıcı unsurlarıydı. Kanun taslakları hazırlamaktan asker tertibine, bütçe oluşturmaktan alternatif takvim çıkarmaya kadar çok çeşitli konulardaki bilgeliği, yazarlığı ve muhataplığı belki kendisini dönemin diğer bürokratlarından ayıran en önemli özelliğiydi.

Paşa, yarım asırlık devlet ve siyaset adamlığı serüveninde değişen toplumsal ve politik dengelere ayak uydurmaya çalışmıştı. İmparatorluğun siyasî olarak gittikçe zayıfladığı bir ortamda kavramların değişimi, kamuoyunun ve kendisinin de yer aldığı memur-aydın sınıfının oluşumu öncelikle devletin menfaatini gözeten, ama kendi dünya görüşü çerçevesinde farkındalık yaratmaya da çalışan esnek karakterlerin ortaya çıkmasını sağlamıştı. Dolayısıyla, Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin kurulması ve *Mecelle*'nin hazırlanmasına çalıştığı için o dönem bazı ilmiyye mensuplarının hedefi haline gelirken günümüzde İslâmcı kesimler tarafından Batılı kanunlara karşı şer'î hukukun savunucu olarak sahiplenilen, yabancılara miras hakkı verme konusunda şer'î hukuku değil devletin menfaatini gözeten, esasen hoş görmediği piyango düzenlenmesi fikrini hazinenin acil para ihtiyacı için destekleyen ve bağımsız bir yargı sistemi için İslâm hukukunda bulunmayan savcılık ve temyiz mahkemesi gibi seküler araçları kullanmaktan çekinmeyen Paşa'yı tek bir bağlam ve tanıma sığdırmak mümkün görünmemektedir. Ömrünün son yıllarına kadar hakkındaki yolsuzluk ve rüşvet iddialarına sadarete getirileceği dedikodularının eşlik etmesi de bu açıdan anlamlıdır. Belki doğruya en yakın değerlendirme, kendi ifadesiyle “icab-ı vakt u hal” adamı olmasıdır. Muhtemelen bu özelliği sayesinde merkez ve taşra arasında gel-gitler yaşasa da sürekli değişen konjonktürlerde bürokratik sistemin içinde kalmayı başarmış ve özellikle nazırlıkları sırasında formelleşme adına birçok ilkin yaşanmasını sağlamıştı.

Cevdet Paşa'nın daha ziyade *Tarih-i Cevdet*'in yazarı ve *Mecelle*'nin öncüsü olarak kendi yaşadığı dönemden itibaren kazandığı otorite ve ün, *Tezâkir* ve

Ma'rûzât'ın mevcut literatürdeki kullanım şeklini fazlasıyla etkilemiştir. Olaylar ve kişiler hakkında verdiği bilgiler sarsılmaz doğrular olarak aynen kabul edilmiş, aktif siyasette kendisine biçtiği rollerin sorgulanmasına gerek dahi duyulmamıştır. Belli ideolojik görüşlerin sahiplenişi ve yanlış tarih yazım metodolojilerinin kullanımı Cevdet Paşa'yı yanılmaz bir son hüküm kaynağı haline getirmiştir. Cevdet Paşa'nın birçok uygulamasına ve fikirlerine meşruiyet kazandırmak için dinî ve tarihî referanslar kullanmasına benzer şekilde kendisinin de günümüzde muhafazakar kesimlerin aynı amacına hizmet etmekte olduğu söylenebilir. Ancak tarihî bir otorite sayılan ve belli kalıplara sığdırılan Cevdet Paşa imajını, hayatının her dönemine değişmez bir sabit gibi ekleme ve o yönde davranmasını bekleme hatasına düşmek, karakteri ve etki ettiği olayları doğru değerlendirmeyi engellemektedir.

İdeolojik imgelerden bağımsız şekilde tarihî şahsiyetlerin de her insan gibi değişken amaçları, hırsları, çelişkileri ve hataları olabileceğini göz önüne alarak yaşam boyu bir evrim sürecinden geçtiklerini kabul etmek gerekmektedir. Aksi takdirde kutsal inançlar gibi sorgulanmadan sıkıca bağlanılan bu ideal ilkelerin kişinin muhakeme yetisini hayatın realitesinden giderek koparmaya başlayacağı açıktır. Bizatihi Cevdet Paşa'nın kendisi ve etrafındaki insanlar hakkında yazdıklarında da örnekleri bulunabilen bu yanılsamalar, anlatıcıya yüklenen önem ölçüsünde tarihçiler açısından tehlike yaratmaktadır. Paşa'nın kendisi, çevresi ve yaşanan olaylar hakkında verdiği bilgilerin, muhatabına, zamana, kişisel konumuna ve ilişkilerine göre sonradan kurgulandığı unutulmamalıdır. *Tezâkir* ve *Ma'rûzât*'ı kendisi yayımlamak üzere yazmasa da ilkini resmî tarihe kaynaklık etmek, ikincisini ise çevresine karşı oldukça şüphe besleyen II. Abdülhamid'in dönem algısını tarihî referanslarla yönlendirmek üzere hazırladığı bilinmektedir.

Cevdet Paşa'nın resmî tarihe kaynaklık etmek üzere yazdığı metne bu denli ayrıntılı bir otobiyografi koyma ihtiyacını neden duyduğu ayrıca sorgulanmalıdır. Bu noktada akla, modern otobiyografinin kurucusu sayılan Rousseau'nun *İtiraflar*'ında görüldüğü gibi ileri yaşlarda kişinin kendisini gelecek nesillere belli bir kurgu içinde sunma ihtiyacı duyabileceği gelmektedir. 50'li yaşlarının sonuna doğru inşa etmeye başladığı bu kısmı ölümünden 4 ay öncesine kadar yazmayı sürdüren Cevdet Paşa'nın da benzer bir kaygı taşıdığı düşünülebilir. Osmanlı devlet adamları arasında otobiyografi neşretme geleneğinin olmadığı göz önüne alındığında ise metni resmî

tarihe kaynaklık etmesinin yanı sıra ölümünden sonra yayımlanması için hazırladığı da söylenebilir. Nitekim kızı Fatma Aliye'nin, belki babası Midhat Paşa'nın hatıralarını yayımlayan Ali Haydar Midhat'tan da etkilenerek, *Tezâkir*'den özetleme yoluyla bu tür bir çaba içine girdiği fakat eserin yayımını tamamlayamadığı bilinmektedir.¹ Nihayetinde, Cevdet Paşa'nın *Tezâkir ve Ma'rûzât*'ta, "ben merkezli", olayları, bildiği sonuçları verecek şekilde kurgulayan bir yaklaşım sergilediği ve değişen kişisel ilişkileri çerçevesinde muhataplarını manipüle etmeye çalıştığı açıktır.

Bu açıdan bakıldığında, hamisi Reşid Paşa'nın birkaç küçük kusuru dışında cenazesindeki kalabalıkla bile devrin diğer bürokratlarından çok üstün olması, isteği dışında kendisine vezaret veren Âlî Paşa'nın cenaze tezkiyesinde herkesin susması, kendisiyle dost geçinse de Âlî Paşa'dan bir türlü ayrılamayan Fuad Paşa'nın aile namusu hakkında "laubaliyane" davranması, başarısız sadaretlerinde kendisine önemli sorumluluklar veren Mahmud Nedim Paşa'nın ülkeyi tek başına felakete götürmesi, rakibi Midhat Paşa'nın ise meşrutiyetin ilanının savaşı önleyebileceğine inanması sebebiyle "budala", fakat aynı zamanda "savaş taraftarı" olması gibi kişisel ilişkilerine göre kurguladığı portrelerin ne ölçüde gerçeği yansıttığı kesinlikle sorgulanmalıdır. Kişinin bulunduğu yaşam evresine göre geçmişte yaşadığı tecrübelerin önemini ve niteliğini hafızasında yeniden şekillendirebildiği bilindiğinden otobiyografik kaynaklardaki bu soruna tekrar işaret etmek gerekmektedir.²

Belli bir zaman sonra kurgulanmış tarihsel metinler kadar mektup, arz, rapor gibi yazıların da kaynak değeri açısından bazı riskler taşıdığı söylenebilir. Kişilerin belli otoriteler karşısında ve ilişkiler ağı içinde gerçek düşüncelerini ne kadar ortaya koyabildiği tartışma konusudur. Cevdet Paşa'nın İstanbul'dan uzaklaştırma operasyonu olarak nitelediği bazı taşra görevleri için o dönem Sultan'a teşekkür mektubu yazdığı

¹ Otobiyografilerini ya da kişisel düşüncelerini kamuoyuyla paylaşma konusunda genellikle ketum davranan Osmanlı bürokratları için bunlar dikkat çekici girişimlerdi. "... Zira Avrupa'da her devlet adamı, eser yazar, nutuk söyler, bin dürlü vasıta ile efkâr ve hissiyyatını ilana çalışır. Hatta uzun müddet sahne-i siyasiyyatı işgal etmiş bir adamın muharrerat ve hatıratı, ef'al ve hareketinde rehber edindiği kavâ'idin en hurdelerini bile tafsil ve izaha kâfidir. Halbuki Türkiye'de rical-i hükümet evvela hiç nutuk irad etmezler, eser olarak neşr ettirdikleri şeyler ise siyasiyyata mütedair olmayıp ya divan-i eş'ar veya edebî bir risaledir. Muharrerat-ı hususiyyelerini ise kimsenin gördüğü yoktur. Muharrerat-ı resmiyyelerinde kat'iyen lüzumundan fazla bir şey söylemezler..." [P. Challemel-Lacour, *Türkiye Rical-i Devleti*, İstanbul: İkdam Matbaası, 1326, s. 9; "Les Hommes d'etat de la Turquie", *Revue des deux Mondes* 73 (1868): 891].

² Peter L. Berger, *Sosyolojiye Çağrı Hümanist Bir Perspektif*, çev. A. Erkan Koca, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 78-79.

bilinmektedir. *Tezâkir*'de politikanın inceliklerini bilmedikleri için savaşı önleme fırsatını kaçırdıklarını söylediği Meclis-i Mebusan vekillerine o dönem ülke yönetimine katkı sağladıklarından dolayı teşekkür ettiği zabıtnamede yer alan dikkat çekici diğer bir örnektir. Bu noktada iki kaynaktan hangisinin yok olduğu varsayılırsa hikâyenin akışının ona göre şekilleneceği açıktır.

Meselenin diğer bir boyutu ise kişinin ortaya koyduğu düşüncelerin ya da tekliflerin yine belli otoritelerin izin verdiği ölçüde hayata geçebilmesidir. Bâbüali bürokrasisi içinde, kutsal Sultan figürü karşısında ve devletin bekası ümidinde bulunan Cevdet Paşa'nın belki bireysel olarak inanmadığı ya da tam aksine ilkelerini çiğnemek zorunda kaldığı faaliyetlerde rol aldığı bilinmektedir. Adliye Nazırı Cevdet Paşa'nın, 1879'da başlatılan yeni ıslahat programını uygulamaya çalışırken bağımsız hukuk sistemi ve işleyişi açısından büyük skandal yaratan Yıldız Mahkemesi'nde tam olarak neyi temsil ettiği çok tartışmalı bir meseledir. Devletin devamlılığını sağlama amacıyla II. Abdülhamid'i İslâm birliği politikasına yönlendiren Cevdet Paşa'nın, adlî sistemin işlerliğini sağlama ve yabancı devlet müdahalesine fırsat vermeme düşüncesiyle, gayrimüslim mahkeme başkanlarının istihdamını görünürde desteklemek zorunda kalması, siyasetin kaygan zemininin birey üzerinde yarattığı sarsıntıları göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Toplumun kişiye yüklediği rolün, fazlasıyla arzulanan ve zorunluluğa dönüşmüş bir özgürlük olarak benimsenebildiği de söylenebilir.³

Birçok tarihî hikâyede daha ziyade failin nesneye ne yaptığı ile ilgilenilse de söz konusu biyografi yazımı olduğunda nesnenin faili nasıl etkilediği de oldukça önem kazanmaktadır. Yaklaşık 1 yıl sürdürdüğü valiliği sırasında Suriye'nin Cevdet Paşa'nın imajını ne denli olumsuz etkilediği, ne kendisinin ne de hakkında yazanların pek değinmediği bir kesit olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda kişinin biyografisini inşa ederken zaman, mekan, çevre ve algı değişimi gibi çoklu faktörlerin hesaba katılması ve karakterin başarısının kendi bağlamında değerlendirilmesi zarureti ortaya çıkmaktadır. Örneğin, Cevdet Paşa'nın otobiyografisine genel olarak bakıldığında en dikkat çeken noktalardan biri belli kişi ya da çevreler tarafından kariyer yükselişinin sürekli engellenmeye çalışıldığı ya da hiç beklemediği zamanlarda taşra görevleriyle yönetim merkezinden uzaklaştırılmak istendiği iddialarıdır. Bu konuda yaşadığı ilk

³ Georgiy V. Plehanov, *Tarihte Bireyin Rolü Üzerine*, çev. Nahide Özkan, İstanbul: Yazılama Yayınevi, 2018, s. 22-23.

travmaları hikâyesinde, bir tür mağduriyet algısı yaratarak ve aynı anlatı kalıplarını tekrarlayarak aşmaya çalıştığı kabul edilirse yıllarca benliğini sarsan değişimler sonucunda sadece hatırladığı olaylar üzerinden bir Cevdet inşa ettiği düşünülebilir. Tam tersi şekilde insanın, gerçek hayatta tecrübe edemediği durumları belleğinde canlandırmaya ve gerçekleşmiş gibi kabul etmeye meyilli olduğu da psikanalitik bir vakıadır. Dolayısıyla biyografın da düşmeye fazlasıyla hazır bulunduğu ve düz bir çizgide ilerleyen teleoloji tuzağına karşı çoklu değişkenler sürekli göz önünde tutulmalıdır. Sonuç olarak, Woolf'un ifadesiyle “doğruyu” granit gibi sert, “kişiliği” ise gökkuşağı gibi soyut bir şey olarak düşündüğümüzde tek ve kusursuz bir biyografi yazmanın imkansızlığı ile yüzleşmek zorunda kalacağımız muhakkaktır.⁴

⁴ Virginia Woolf, “The New Biography”, *Granite and Rainbow*, London: The Hogarth Press, 1958, 149.

KAYNAKLAR

ARŞİV KAYNAKLARI¹

A. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

I. Belgeler

1. Bâbîâli Evrak Odası (BEO).

2. Bâbîâli Evrak Odası Sadaret Evrakı

-Sadaret Amedi Kalemî Evrakı (A.AMD).

-Sadaret Amedi Kalemî Evrakı, Meclis-i Vükelâ Evrakı
(A.AMD.MV).

-Sadaret Divân Kalemî Evrakı (A.DVN).

-Sadaret Divân Kalemî Evrakı, Mukavelenameler
(A.DVN.MKL).

-Sadaret Divân Kalemî Evrakı, Name-i Hümayun Evrakı
(A.DVN.NMH).

-Sadaret Mektubî Kalemî (A.MKT).

-Sadaret Mektubî Kalemî, Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye Evrakı
(A.MKT.DA).

-Sadaret Mektubî Kalemî, Mühimme (A.MKT.MHM).

-Sadaret Mektubî Kalemî, Nezaret ve Devair
(A.MKT.NZD).

-Sadaret Mektubî Kalemî, Umum Vilayat Evrakı
(A.MKT.UM).

-Sadaret Mütferrik Evrakı (A.M).

-Sadaret Teşrifat Kalemî Evrakı (A.TŞF).

-Sadaret Vakanüvis Kalemî (A.VKN).

¹ Kullanılan dosya ve gömlek numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

3. Cevdet Tasnifi

-Cevdet, Askeriye (C.AS).

-Cevdet, Dahiliye (C.DH).

-Cevdet, İktisat (C.İKTS).

-Cevdet, Maliye (C.ML).

4. Dahiliye Nezareti

-Dahiliye Nezareti, Evrak Odası (DH.EO).

-Dahiliye Nezareti, Mektubî Kalemi (DH.MKT).

-Dahiliye Nezareti, Memur Sicil Zarfları (DH.SAİD.MEM).

5. Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye

-Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye (DA).

6. Hariciye Nezareti

-Hariciye Nezareti, İdare (HR.İD).

-Hariciye Nezareti, Mektubî Kalemi (HR.MKT).

-Hariciye Nezareti, Siyasî (HR.SYS).

-Hariciye Nezareti, Londra Sefareti (HR.SFR.3).

-Hariciye Nezareti, Tahrirat (HR.TH).

-Hariciye Nezareti, Tercümesi Odası (HR.TO).

7. Hatt-ı Hümayun Tasnifi

-Hatt-ı Hümayun (HAT).

8. Hazine-i Hassa Tasnifi

-Hazine Hassa, İradeler (HH.İ).

9. İrade Tasnifi

-İrade, Dahiliye (İ.DH).

-İrade, Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye (İ.DA).

- İrade, Dosya Usûlü İradeler (İ.DUIT).
- İrade, Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan (İ.MTZ.04).
- İrade, Eyalet-i Mümtaze Girit (İ.MTZ.GR).
- İrade, Eyalet-i Mümtaze Mısır (İ.MTZ.05).
- İrade, Hariciye (İ.HR).
- İrade, Hususiye (İ.HUS).
- İrade, Kanun ve Nizamât (İ.KAN).
- İrade, Meclis-i Mahsus (İ.MMS).
- İrade, Mesail-i Mühimme (İ.MSM).
- İrade, Meclis-i Vâlâ (İ.MVL).
- İrade, Şûrâ-yı Devlet (İ.ŞD).
- İrade, Taltifat (İ.TAL).

10. Maarif Nezareti

- Maarif Nezareti, Evrak Odası (MF.VRK).
- Maarif Nezareti, Matbaa-i Âmire Müdüriyeti (MF.MA).
- Maarif Nezareti, Meclis-i Kebir-i Maarif (MF.MKB).
- Maarif Nezareti, Mektubî Kalemi (MF.MKT).
- Maarif Nezareti, Müze-i Hümayun Müdüriyeti (MF.MÜZ).
- Maarif Nezareti, Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF.İBT).

11. Mâbeyn-i Hümayun

- Mâbeyn-i Hümayun (MB).
- Mâbeyn-i Hümayun, İradeler (MB.İ).

12. Maliye Nezareti

- Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriye Müdüriyeti (ML.EEM).

13. Meclis-i Vâlâ

-Meclis-i Vâlâ (MVL).

14. Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV).

15. Plan-Proje (PLK.p).

16. Satın Alınan Evrak

-Satın Alınan Evrak, Ali Fuat Türkgeldi Evrakı (HSD.AFT).

-Satın Alınan Evrak, Cavit Baysun Evrakı (HSD.CB).

17. Şûrâ-yı Devlet (ŞD).

-Şûrâ-yı Devlet Evrakı (ŞD).

18. Taşra Evrakı

-Taşra Evrakı, Bosna Müfettişliği Evrakı (TŞR.BNM).

19. Ticaret Nafia Ziraat Orman Meadin Nezaretleri Tasnifi

-Ticaret Nafia Ziraat Orman Meadin Nezaretleri (T).

20. Topkapı Sarayı

-Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e).

21. Yıldız Tasnifi

-Yıldız Esas Evrakı (Y.EE).

-Yıldız Esas Evrakı, Kamil Paşa Evrakı (Y.EE.KP).

-Yıldız Mütenevvî Maruzat (Y.MTV).

-Yıldız Perakende, Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı (Y.PRK.AZN).

-Yıldız Perakende, Arzuhal ve Jurnal (Y.PRK.AZJ).

-Yıldız Perakende, Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK).

-Yıldız Perakende, Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK).

-Yıldız Perakende, Dahiliye (Y.PRK.DH).

- Yıldız Perakende, Gazete (Y.PRK.GZT).
- Yıldız Perakende, Hazine-i Hassa (Y.PRK.HH).
- Yıldız Perakende, Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM).
- Yıldız Perakende, Meşihat Dairesi Maruzatı (Y.PRK.MŞ).
- Yıldız Perakende, Posta ve Telgraf Nezareti Maruzatı (Y.PRK.PT).
- Yıldız Perakende, Sadaret (Y.PRK.A).
- Yıldız Perakende, Umumî (Y.PRK.UM).
- Yıldız Perakende, Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mâbeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM).
- Yıldız Perakende, Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Dairesi Maruzatı (Y.PRK.MYD).
- Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı (Y.A.HUS).
- Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES).

22. Zabtiye Tasnifi

- Zabtiye (ZB).

II. Defterler

- Bâb-1 Âsafî Divân-ı Hümayun Sicilleri Meclis-i Tanzîmat Defterleri (A.DVNS.MTAN.d).
- Bâb-1 Âsafî Divân-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d).
- Bâb-1 Âsafî Divân-ı Hümayun Sicilleri Nişan Kalemî Defterleri (A.DVNS.NŞN.d).
- Bâb-1 Âsafî Divân-ı Hümayun Sicilleri Nizamât Defterleri (A.DVNS.NZAM.d).
- Bâb-1 Âsafî Divân-ı Hümayun Sicilleri Tahvil (Nişan) Defterleri (A.DVNS.NŞT.d).

- Bâb-1 Âsafi Divân-1 Hümayun Sicilleri Tevcihat-1 Mülkiye Defterleri (*A.DVNS.TVCM.d*).
- Bâbiâli Evrak Odası Ayniyat Defterleri (*BEO.AYN.d*).
- Bâbiâli Evrak Odası Vilayet Gelen-Giden Defterleri (*BEO.VGG.d*).
- Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyyesi Defterleri (*DH.SAİD.d*).
- Divân-1 Ahkâm-1 Adliyye Defterleri (*DA.d*).
- Hazine-i Hassa Defterleri (*HH.d*).
- Maliye Masarifat Defterleri (*ML.MSF.d*).
- Maliyeden Müdevver Defterler (*MAD.d*).
- Maliye Varidat Muhasebesi Defterleri (*ML.VRD.d*).
- Meclis-i Vâlâ Defterleri (*MVL.d*).
- Sadaret Defterleri (*A.d*).
- Şûrâ-yı Devlet Defterleri (*ŞD.d*).
- Şûrâ-yı Devlet Sicill-i Ahval Dairesi Defterleri (*ŞD.SAİD.d*).
- Yıldız Esas Evrakı Defterleri (*Y.EE.d*).

III. Haritalar

- Haritalar (HRT.h).

B. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı

- Cevdet Paşa Yazmaları (CP.YZ).
- Fatma Aliye Hanım Evrakı (FA.Evr).
- Kartpostallar (Krt).
- Muallim Cevdet Yazmaları (MC.Yz).
- Osman Ergin Yazmaları (OE.Yz).

-Pertevniyal Valide Sultan Evrakı (PVS.Evr).

C. Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTKA).

-Halil Edhem Eldem Arşivi (HEE).

-Osman Ferit Sağlam Arşivi (OFS).

KAYNAK ESER VE İNCELEMELER

Abdurrahman Şeref. *Tarih Musahabeleri*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1340.

Abdülhamid'in Kara Kutusu: Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri. yay.haz. İbrahim Küreli, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, I.

Ahkâm-ı Adliyye'nin Mukaddimesiyle Kitab-ı Evveli. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1286.

Ahmadov, Rashadat. "Ahmed Cevdet Paşa ve İcâzetnâme'si". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* V (2016): 57-84.

Ahmed Cevdet Paşa. *Beyânü'l Unvân*. İstanbul: Takvimhane-i Âmire Matbaası, 1273.

———. *Ma'lûmât-ı Nâfi'a*. İstanbul: y.y, t.y.

———. *Ma'rûzât*. yay.haz. Yusuf Halaçoğlu. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.

———. *Takvimü'l Edvar*. Konstantiniyye: Matbaa-i Ebüzziya, 1300.

———. *Tarih-i Cevdet*. Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, IX, 1309.

———. *Tarih-i Cevdet*. haz. Şevki Nezih Aykut, Mehmet İpşirli, Ahmet Akgündüz. Ankara: Türk Tarih Kurumu, I-III (5 Kitap), 2018.

———. *Târîh-i Cevdet*. yay.haz. Sadık Emre Karakuş-Murat Babuçoğlu. Ankara: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Kitap 1-2-3, 2017.

———. *Tezâkir 1-12*. yay. Cavid Baysun. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.

———. *Tezâkir 13-20*. yay. Cavid Baysun. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.

———. *Tezâkir 21-39*. yay. Cavid Baysun. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.

———. *Tezâkir 40-Tetimme*. yay. Cavid Baysun. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.

Ahmed Lûtfî Efendi. *Mir'at-ı Adalet yahud Tarihçe-i Adliyye-i Devlet-i Aliyye*. İstanbul: Matbaa-i Nişan Berberyan, 1306.

———. *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi 6-7-8*. haz. Yücel Demirel. İstanbul: Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, 1999.

———. *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*. yay.haz. Münir Aktepe. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1984, IX.

———. *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*. yay.haz. Münir Aktepe. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, X.

———. *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*. yay.haz. Münir Aktepe. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, XII.

———. *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*. yay.haz. Münir Aktepe. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, XIV.

———. *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*. yay.haz. Münir Aktepe. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, XV.

Ahmed Midhat Efendi. *Fatma Aliye Hanım yahud Bir Muharrire-i Osmaniye'nin Neşeti*. İstanbul: Kırkambar Matbaası, 1311.

———. *Zübdetü'l-Hakâyık 93 Harbi'nin Arka Planı: Harbin Zuhûru, Safahâtı ve Neticeleri Üzerine Diplomatik Yazışmalar*. haz. Ömer Fâruk Can. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.

———. *Üss-i İnkılap*. yay.haz. İdris Nebi Uysal. İstanbul: Dergah Yayınları, 2013.
Ahmed Rasim. *İstibdaddan Hakimiyet-i Milliyyeye*. İstanbul: Kanaat Matbaası, ikinci kitap, 1342.

Ahmed Saib. *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı*. Mısır: y.y, 1326.

———. *Vak'a-i Sultan Abdülaziz*. Mısır: y.y, 1320.

Ak, Emine. “Tanzimat’ın Bosna Hersek’te Uygulanması ve Neticeleri (1839-1875).” Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. 2010.

Akarlı, Engin D. “Abdülhamid II’s Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System”, *Palestine in the Late Ottoman Period: Political Social and Economic Transformation*. editör David Kushner. Leiden: E.J. Brill, 1986, 74-89.

Akın, Hatice. “Ahmet Cevdet Paşa’nın Bosna Müfettişliği.” Yüksek lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2004.

Akkuş, Yakup. “Osmanlı Taşra Maliyesinde Reform: Merkez-Taşra Arasındaki İdarî-Malî İlişkiler ve Vilayet Bütçeleri.” Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2011.

Akün, Ömer Faruk. “Çaylak Tevfik”, *TDVİA*. VIII, 240-244.

Akyıldız, Ali. “Belge Neyi Söylemez: Çürüksu’dan Yıldız’a Bir Cariye Ticareti Öyküsü”. VII. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu’nda sunulan bildiri. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul, 3-5 Mayıs, 2019.

———. “İnsanı Yazmak: 19. Yüzyıl Osmanlı Biyografî Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 50 (2017): 219-240.

———. “Müsrif, Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan”. *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 47 (2016): 307-352.

———. “Şirket-i Hayriye Üzerine Bazı Değerlendirmeler”. *Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu-I: 29 Mayıs-1 Haziran 2013*. İstanbul, 2013, 355-360.

———. “Şûrâ-yı Devlet”, *TDVİA*. XXXIX, 236-239.

———. “Tanzimat”, *TDVİA*. XL, 1-10.

———. *İlk Türk Akademisi Encümen-i Dâniş*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018.

———. *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.

———. *Osmanlıda Ulaşımın Modernleşmesi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.

———. *Para Pul Oldu: Osmanlı’da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Akyüz, Kenan. *Encümen-i Dâniş*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975.

Akyüz, Yahya. “Darümuallimin’in İlk Nizamnamesi (1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa”. *Millî Eğitim* 95 (1990): 3-20.

———. “Cevdet Paşa’nın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitimine İlişkin Bir Lâyihası”. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 3 (1992): 85-114.

Al, Hüseyin. *Uluslararası Sermaye ve Osmanlı Maliyesi 1820-1875*. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2007.

Ali Ekrem Bolayır’ın Hâtıraları. haz. Metin Kayahan Özgül. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991.

Ali Haydar Midhat. *The Life of Midhat Pasha: A Record of His Services, Political Reforms, Banishment and Judicial Murder*. London: John Murray, 1903.

Ali Rıza ve Mehmed Galib. *Onüçüncü Asr-ı Hicride Osmanlı Ricâli ya da Sonun Başlangıcı*. İstanbul: Milenyum Yayınları, 2001.

Armağan, Emine. “Ahmed Cevdet Paşa ve Tercüme-i Şerife.” Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2015.

Atalay, Besim. “Fırka-i Islahiye ve Cevdet Paşa”. *Türk Yurdu* 5 (1334): 148-154.

Âtîf Hüseyin Bey. *Sultan II.Abdülhamid'in Sürgün Günleri*. yay. haz. Metin Hülagü. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

Aydemir, Uygur. “Mahmud Nedim Pasha Critique of the Tanzimat Bureaucracy: State Modernization, Political Strife, Great Power Intervention.” Doktora Tezi. Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2017.

Aydın, Bilgin. “Salnâme”, *TDVİA*. XXXVI, 51-54.

Aydın, M. Akif. “Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye”, *TDVİA*. IX, 387-388.

———. “Kitab’ül-Vedia ve Ahmet Cevdet Paşa”, *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895): (Sempozyum: 9-11 Haziran 1995)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, 329-334.

———. “Mecelle’nin Yürürlükten Kaldırılan Altıncı Kitabı: *Kitabü’l-Vedîa*”. *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* XIII (1993): 207-226.

———. “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye”, *TDVİA*. XXVIII, 231-235.

———. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Hars Yayıncılık, 2005.

Aykut, Şevki Nezihî. *Ahmed Cevdet Paşa: Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği, Hakkında Yapılan Araştırma ve İncelemeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.

Ayoub, Samy. “The Mecelle, Sharia, and the Ottoman State: Fashioning and Refashioning of Islamic Law in the Nineteenth and Twentieth Centuries”. *Law and Legality in the Ottoman Empire and Republic of Turkey*. editörler Kent F. Schull, M.Safa Saraçoğlu, and Robert Zens. Bloomington: Indiana University Press, 2016, 129-155.

Babinger, Franz. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*. çev. Coşkun Üçok. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982.

Basiretçi Ali Efendi. *İstanbul'da Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme*. Dersaadet: Matbaa-i Hüseyin Enver, 1325.

Baysun, M.Cavid. "Cevdet Paşa'nın İşkodra'ya Me'mûriyetine Âid Vesîkalar". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 19 (1964): 41-56.

———. "Cevdet Paşa'nın İşkodra'ya Me'mûriyetine Âid Vesîkalar". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 20 (1965): 21-38.

———. "Cevdet Paşa'nın İşkodra'ya Me'mûriyetine Âid Vesîkalar". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 21 (1966): 39-52.

———. "Cevdet Paşa'nın İşkodra'ya Me'mûriyetine Âid Vesîkalar". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 22 (1967): 181-194.

Belin, François-Alphonse. *Bibliographie Ottomane ou Notice des Livres Turcs Imprimés à Constantinople durant les Années 1286 et 1287 de L'Hégire*. Paris: Imprimerie Nationale, 1872.

Bereketzade İsmail Hakkı. *Yâd-ı Mâzi*. İstanbul: Tevsi-i Tıbaat Matbaası, 1332.

Berger, Peter L. *Sosyolojiye Çağrı Hümanist Bir Perspektif*. çev. A. Erkan Koca. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

Beydilli, Kemal. "Cevdet Tarihi Hakkında İlk Ciddi Çalışma". *Tarih ve Toplum* 148 (1996): 58-63.

———. "Mustafa Reşid Paşa", *TDVİA*. XXXI, 348-350.

Bilirli, Tahir. *Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri (1845-1846)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.

Bingöl, Sedat. *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu: Nizamiye Mahkemelerinin Kuruluşu ve İşleyişi (1840-1876)*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2004.

Birinci, Ali. "Cevdet Paşa'nın Hâricî Matbuât Hakkındaki Görüşleri". *Prof. Dr. Necmeddin Sefercioğlu Armağanı*. haz. Ersin Özarslan. Ankara: Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi, 2001, 53-70.

Bouquet, Olivier. *Sultan'ın Paşaları (1839-1909)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

Bozkurt, Gülnihal. *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

British Documents on Ottoman Armenians (1880-1890). editör Bilâl N. Şimşir. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983, II.

Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333, II.

Buzpınar, Tufan. “A Reassessment of Anti-Ottoman Placards in Syria, 1878-1881”. *Abdülhamid II and His Legacy: Studies in Honour of F.A.K. Yasamee*. editörler Tufan Buzpınar-Gökhan Çetinsaya. İstanbul: The Isis Press, 2019, 99-126.

———. “Cevdet Paşa ve Araplar”. *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895): (Sempozyum: 9-11 Haziran 1995)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, 167-177.

———. *Hilafet ve Saltanat: II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.

Caine, Barbara. *Biyografi ve Tarih*. çev. Müge Sözen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Caston, Alfred de. *Musulmans et Chrétiens la Turquie en 1873*. Constantinople: Imprimerie et Lithographie Centrales, 1874, II.

Cemiyet-i Fıkhiyye Nizamnamesi. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 27 Eylül 1870 (1 Receb 1287).

“Cevdet Paşa'nın Ma'rûzâtı”. *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* sene 14-15-16 (1340-1341-1342): 52-57, 105-120, 186-192, 300-306; 55-72, 269-292, 336-356, 402-416; 117-132, 165-190, 220-233.

Cezzar, Mustafa. *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1971.

Challemel-Lacour, P. *Türkiye Rical-i Devleti*. İstanbul: İkdam Matbaası, 1326.

———. “Les Hommes d'état de la Turquie”. *Revue des deux Mondes* 73 (1868): 886-925.

Chambers, Richard. “Ahmed Cevdet Paşa: The Formative Years of a Transitional.” Doktora Tezi. Princeton University. 1968.

Cihan, Ahmet. *Ahmet Cevdet Paşa'nın Aile Mektupları*. İstanbul: Gökkubbe, 2007.

Commins, David Dean. *Islamic Reform: Politics and Social Change in Late Ottoman Syria*. New York: Oxford University Press, 1990.

Cuinet, Vital. *La Turquie d'Asie, géographie administrative: statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure*. Paris: Ernest Leroux, 1891, II.

Çakmak, Hasan Ali. “Meclis-i Âlî-i Hazâin’in Teşkilat Yapısı ve Faaliyetleri.” Yüksek Lisans Tezi. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2016.

Çeker, Huzeyfe. “Ahmed Cevdet Paşa’nın *Risâletü’l-Vefâ* Adlı Eseri”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 12 (2008): 259-266.

Çelik, Akif Bilge. “Fırka-i Islâhiye.” Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2008.

Çelik, Mehmet. *Balkanlar’da Tanzimat: Midhat Paşa’nın Tuna Vilâyeti Valiliği 1864-1868*. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2010.

Çetin, Atilla. “Hayreddin Paşa, Tunuslu”, *TDVİA*. XVII, 57-60.

Çetinsaya, Gökhan. “Abdülhamid Döneminin İslâmcılık Faaliyetleri”, *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895): (Sempozyum: 9-11 Haziran 1995)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, 179-183.

———. *The Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*. London: Routledge, 2006.

Çiçek, Nazan. *The Young Ottomans: Turkish Critics of the Eastern Question in the Late Nineteenth Century*. New York: Tauris Academic Studies, 2010.

Davis, Edwin John. *Life in Asiatic Turkey: A Journey of Travel in Cilicia (Pediâs and Trachœa), Isauria, and Parts of Lycaonia and Cappadocia*. London: Edward Stanford, 1879.

Davison, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876*. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2005.

Davud Fatin Efendi. *Tezkire-i Hatimetü’l-Eş’ar*. Yazma, 1283.

Demirel, Fatmagül. *Adliye Nezareti: Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1922)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2008.

Devereux, Robert. *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*. Baltimore: The John Hopkins Press, 1963.

Documents Diplomatiques: Affaires de Roumélie et de Grèce (1885-1886). Paris: Ministère des Affaires Étrangères, 1886, LXXXVI.

Documents Diplomatiques. Constantinople: Sublime Porte-Ministère des Affaires Étrangères, 1869.

Documents Diplomatiques. Paris: Ministère des Affaires Étrangères, 1869, IX.

Dumont, Paul. “1865 Tarihinde Güney - Doğu Anadolu’nun Islahı”. çev. Bahaeddin Yediyıldız. *TED X-XI* (1981): 369-394.

Durdu, Mustafa. “Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa.” Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2017.

Düstur (Zeyl): Birinci Tertib. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1298.

Düstur: Birinci Tertib. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289, I, II.

Eldem, Edhem. *V.Murad’ın Oğlu Selahaddin Efendi’nin Evrak ve Yazıları: V.Murad ile Cléanthe Scalieri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, I.

Elliot, Henry G. *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*. London: John Murray, 1922.

———. *İntihar mı, İmate mi? yahud Vak’a-yı Sultan Aziz*. İstanbul: Kitapçı İlyas, 1900.

Endelman, Jonathan. “The Imperial Citizenship Project: Constitutional Ottomanism in the Nineteenth Century.” Doktora Tezi. Yale University. 2017.

Engin, Vahdettin. *Rumeli Demiryolları*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.

Eraslan, Zeki. *Şûrâ-yı Devletten Danıştaya Yapısal ve Fonksiyonel Dönüşüm (1868-1922)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.

Erçoşkun, Tülay. “Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. Yüzyılda Evlilik ve Nikâha Dair Düzenlemeler.” Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2010.

Erdem, Sami. “Türkçe’de Mecelle Literatürü”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 5 (2005): 673-722.

Erdoğan, A. Teyfur. “Dahiliye Nezareti Teşkilat Tarihi (1836-1922).” Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2005.

Ergin, Osman Nuri. *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*. İstanbul: Kitabhane-i İslâm ve Askeri, 1327, II.

———. *Türkiye Maarif Tarihi*. İstanbul: Eser Matbaası, 1977, I-IV.

Erol, Adem. “Mersin-Tarsus-Adana Demiryolu.” Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. 2003.

Fatma Aliye. *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*. Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1332.

Faure, Amédée Le. *Histoire de la Guerre D’Orient*. Garnier Frères. Paris: Libraires-Éditeurs, 1878, I, II.

Gallenga, Antonio. *Two Years of the Eastern Question*. London: Samuel Tinsley, 1877, II.

Gardey, Louis. *Voyage du Sultan Abd-ul-Aziz de Stamboul au Caire*. Paris: E. Dentu, 1865.

Gayretli, Mehmet. “1858 Osmanlı Ceza Kanununun Kaynağı Üzerindeki Tartışmalar ve Bu Kanuna Ait Bir Taslak Metnin Bir Kısmıyla İlgili Değerlendirmeler”. <http://www.e-akademi.org/makaleler/mgayretli-2.pdf>. (erişim: 11.08.2017). 1-15.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa. *Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Evveli*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Gençoğlu, Haşim. *Güney Afrika'da Zaman ve Mekân: Ümit Burnu'nun Umudu Osmanlılar*. İstanbul: Libra Kitap, 2018.

———. *Ottoman Traces in Southern Africa: The Impact of Turkish Emissaries and Muslim Theologians*. İstanbul: Libra Kitap, 2018.

Gençoğlu, Mustafa. “İşkodra Vilayeti'nin İdari Taksimatı ve Yapısı (1867/1868-1908)”. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3 (2015/ Eylül): 259-290.

Georgeon, François. *Sultan Abdülhamid*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Güllü, Ramazan Erhan. *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.

Gündüz, Mustafa. *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2012.

Gür, A. Refik. *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*. İstanbul: Çeltüt Matbaası, 1951.

Hafız Mehmed Bey. *Hakayikü'l-beyân fî Hakk-ı Cennetmekân Sultan Abdülaziz Han*. y.y, 1324.

Halaçoğlu, Yusuf ve Mehmet Âkif Aydın. “Cevdet Paşa”, *TDVİA*. VII, 443-450.

Halaçoğlu, Yusuf. “Fırka-i Islâhiye ve Yapmış Olduğu İskân”. *Tarih Dergisi* 27 (1973): 1-20.

———. “Fırka-i Islahiyye”, *TDVİA*. XIII, 35-37.

Halil Cemâleddin-Hrant Asadur. *Ecanibin Memalik-i Osmaniye'de Hâiz Oldukları İmtiyazât-ı Adliye*. Dersaadet: Hukuk Matbaası, 1331.

Hayreddin. *Vesâik-i Tarihiyye ve Siyasîyye Tettebbuatı*. İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, İkinci kitap, Dördüncü kitap, Beşinci kitap, 1326.

Heinzelmann, Tobias. "The Ruler's Monologue: The Rhetoric of the Ottoman Penal Code of 1858". *Die Welt Des Islams* 54 (2014): 292-321.

Hırsantos Efendi. *Midhat Paşa ve Rüfekasının Muhakemesi Hakkında Esbab-ı Mucibeyi Havi İade-i Muhakeme Layihası*. Dersaadet: Hilal Matbaası, 1326.

Hoca Emin Efendizade Ali Haydar. *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*. İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiyyesi Matbaası, 1317, I.

House of Commons Hansard. London, 1890, c. 345.

House of Commons Hansard. London, 1891, c. 351.

House of Commons Hansard. London, 1893, c. 15.

House of Commons Parliamentary Papers: Correspondence Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria (1879). London, 1879, No.10.

House of Commons Parliamentary Papers: Correspondence Respecting the Affairs of Eastern Roumelia and Bulgaria (1886). London, 1886, No. 1.

House of Commons Parliamentary Papers: Correspondence Respecting the Affairs of Turkey (1877). London, 1877, No. 15.

House of Commons Parliamentary Papers: Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey (1877). London, 1877, No. 25.

House of Commons Parliamentary Papers: Correspondence Respecting the Affairs of Turkey (1877). London, 1877, No. 1.

House of Commons Parliamentary Papers: Correspondence Respecting the Condition of the Populations in Asiatic Turkey, and the Proceedings in the Case of Moussa Bey, Turkey (1890-91). London, 1891, No. 1.

House of Commons Parliamentary Papers: Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey (1877). London, 1877, No. 26.

House of Commons Parliamentary Papers: Papers Relating to Administrative and Financial Reforms in Turkey (1858-61). London, 1861.

Hüseyin Hıfzı. *Sultan Aziz Devri*. Dersaadet: Kitabhane-i Askeri, 1326.

II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Ferîki Eğinli Said Paşa'nın Hâtrâtı I-II (1876-1880). haz. Davut Erkan. İstanbul: Bengi Yayınları, 2011.

İşın, Semra. “Ahmet Cevdet Paşa’nın Konağı ve Aile Hayatı.” Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2018.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Osmanlı’da Kültürel Modernleşmenin Odağı Darülfünun*. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2010, I.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Evkaf-ı Hümayun Nezareti’nin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvali*. Darülhilafetilaliyye: Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası, 1335.

———. *Kâmil Paşa’nın Sadareti ve Konak Meselesi*. y.y: Mahmud Bey Matbaası, 1328.

———. *Son Asır Türk Şairleri*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1969, I.

———. *Son Sadrazamlar*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1982, I, II, III.

İnalçık, Halil. *Tanzimat ve Bulgar Meselesi: (Doktora Tezi’nin 50. Yılı 1942-1992)*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1992.

İpek, Nedim. “Sultan Abdülaziz Dönemi Nüfus Politikası”, *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, 73-82.

İpek Terbiyesi’nin Talimnamesi. İstanbul: Darü’t-Tıbaatü’l Âmire, 1269.

İpşirli, Mehmet. “Medrese-Osmanlı Dönemi”, *TDVİA*. XXVIII, 327-333.

İsmail Hakkı. *On Dördüncü Asrın Türk Muharrirleri: Cevdet Paşa*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1308, 1-3 Defter.

İsmail Kemal Bey’in Hatıratı. çev. Adnan İslamoğulları-Rubin Hoxha. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.

İstanbul Kütüphaneleri Arap harfli süreli yayınlar toplu kataloğu: 1828-1928. haz. Hasan Duman. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi; Research Centre for Islamic History Art & Culture (IRCICA), 1986.

İzğöer, Ahmet Zeki. *Müslüman, Osmanlı ve Modern Ahmet Cevdet Paşa*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.

Jessup, Henry Harris. *Fifty Three Years in Syria*. London: Fleming H. Revel Company, 1910, II.

Jonquière, A. de la. *Histoire de L’Empire Ottoman*. Paris: Librairie Hachette, 1897.

Kâmil Paşa. *Hatırat-ı Sadr-ı Esbak Kâmil Paşa*. Konstantiniyye: Matbaa-i Ebüzziya, 1329, I.

Kâmil Paşa'nın Ayân Reisi Said Paşa'ya Cevabları. Konstantiniyye: Matbaa-i Ebüzziya, 1328.

Karabacak, Esra. "Ahmet Cevdet Paşa'nın Dil Bilgisi Kitapları Üzerine". *Turkish Studies* 7/2 (2012): 613-620.

Karaca, Filiz. "İmtiyaz Madalyası", *TDVİA*. XXII, 240-242.

Karaca, Şahika. "Emine Semiye Hayatı-Fikir Dünyası-Sanatı-Eserleri." Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2010.

Kardaş, Abdulaziz. "XX.Yüzyılın Başında Bitlis'te Bir Aşiret Reisi: Hacı Musa Bey". *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 19 (2018): 45-58.

Karlızâde Cemaleddin Mehmed. *Ayine-i Zürefâ: Osmanlı Tarih ve Müverrihleri*. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1314.

Kaya, Sinan. "Sultan Abdülaziz'in 1863 Mısır Seyahati." Yüksek Lisans Tezi. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2015.

Kaymaz, Kadriye. "İlk Türk Kadın Yazarlarından Emine Semiye Hanım, Hayatı ve Eserleri." Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. 2008.

Kératry, Émile de. *Mourad V: Prince-Sultan-Prisonnier d'État (1840-1878)*. Paris: E. Dentu, 1878.

Keskioğlu, Osman. "Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı ve Eserleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (1966): 221-234.

Khadduri, Majid ve Herbert Liebesny. *Law in the Middle East*. Washington D.C: The Middle East Institute, 1955.

Kılıç, Selda Kaya. "1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı". *OTAM* 4 (1993): 557-634.

Kıray, Emine. *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

Kırımî-zâde Mehmed Neş'et Efendi. *Sultan İkinci Abdülhamîd Han'a Takdim Edilen Journallerin Tahkik Raporları (1891-1893)*. yay.haz. Raşit Gündoğdu, Kemal Erkan, Ahmet Temiz. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2008.

Kırmızı, Abdülhamid. "Authoritarianism and Constitutionalism Combined: Ahmed Midhat Efendi Between the Sultan and Kanun-ı Esasi", *The First Ottoman Experiment in Democracy*. Wüzburg: Ergon Verlag, 2010, 53-65.

———. “Oto/Biyografik Vebal: Tutarlılık ve Kronoloji Sorunları”, *Otur Baştan Yaz Beni*. haz. Abdülhamit Kırmızı. İstanbul: Küre Yayınları, 2013, 11-27.

Kırpık, Cevdet. “Fatma Aliye Hanım’ın Tarihe Dair Bir Eseri: Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı”. *Turkish Studies* 12/5 (2017): 251-264.

Kızıltan, Mübeccel ve Tülay Gençtürk. *Atatürk Kitaplığı Fatma Aliye Hanım Evrakı Kataloğu-I*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 1993.

Kızıltan, Mübeccel. “Öncü Bir Kadın Yazar: Fatma Aliye Hanım”. *Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)* 14 (1990): 283-322.

Koçunyan, Aylın. *Negotiating the Ottoman Constitution 1839-1876*. Leuven: Peeters, 2018.

Koloğlu, Orhan. *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2010.

Korkmaz, Adem. *Midhat Paşa İdari ve Siyasi Faaliyetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.

Köksal, Yonca ve Davut Erkan. *Sadrızam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa’nın Rumeli Teftişi*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2007.

Kuneralp, Sinan. *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricalî*. İstanbul: Isis Press, 1999.

Kur’an-ı Kerim Meâlî. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2008.

Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâlî. haz. Hayrettin Karaman, Ali Özek, İbrahim Kafi Dönmez, Mustafa Çağrıç, Sadrettin Gümüş, Ali Turgut. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

Kut, Turgut. “Teodor Kasap”, *TDVİA*. XXXX, 473-475.

Kütükoğlu, Bekir. “Tarihçi Cevdet Paşa”, *Vekayi’nüvis Makaleler*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1994, 367-373.

———. “Vekayi’nüvis”, *Vekayi’nüvis Makaleler*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1994, 103-138.

———. “Vekayinüvis ya da Vak’a-nüvis”, *İslâm Ansiklopedisi*. XIII, 271-287.

Kütükoğlu, Mübahat S. “Cevdet Paşa ve Aile İçi Münâsebetleri”, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985 Bildiriler)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1986, 199-222.

La Revue: (Ancienne "Revue des Revues"). Paris 1907, c. 71, 496.

Lafon, Jacques. "L'Empire Ottoman et Les Codes Occidentaux". *Droits* 1997: 51-69.

Lory, Bernard. *Le Sort de l'Héritage Ottoman en Bulgarie: 1878-1900*. İstanbul: ISIS Yayıncılık, 1985.

Lycklama à Nijeholt, Tinco Martinus. *Voyage en Russie, au Caucase et en Perse, dans la Mésopotamie, le Kurdistan, la Syrie, la Palastine et la Turquie : exécuté pendant les années 1866, 1867 et 1868*. Paris, 1872-1875.

Mâbeyn Başkâtibi Mehmet Âtîf Efendi. *Hâtıra-i Âtîf*. haz. Nurettin Gemici-Hikmet Toker. Ankara: TBMM Milli Saraylar, 2016.

Mâbeynci Fahri Bey. *İbretnü mâ: Mabeynci Fahri Bey'in Hatıraları ve İlgili Bazı Belgeler*. yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1968.

Magnússon, Sigurður Gylfi. "The Life is never over: Biography as a microhistorical approach", *The Biographical Turn: Lives in History*. editörler: Hans Renders, Binne de Haan, Jonne Harmsma. New York: Routledge, 2017, 42-52.

Mahmud. *Mebusana Takdim Olunan Hafiyelerin Listesi Yahud İstanbul'da Kimler Hafiyelik Etmiş*. İstanbul: y.y, 1326, I.

Mahmud Celâleddin Paşa. *Mir'ât-ı Hakikat*. Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1326, I-II-III.

Mahmud Cevad. *Maarif-i Umumiyye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1338.

Mahmud Nedim Paşa. *Üss-i İnkılabı Ait Müdafâ'anâme*. Yazma, İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı Millet Yazma Eser Kütüphanesi, 1300.

Makzume, Erol. *Sultan II. Abdülhamid'in Hizmetinde Selim Melhame Paşa ve Ailesi*. İstanbul: MD Basımevi, 2019.

Manav, Nursel. *Zenginlikten İsrafa Mustafa Reşid Paşa'nın Sarrafı Cezayirlioğlu Mıgırđıç*. İstanbul: Libra Yayıncılık, 2019.

Mandelstam, André. *La Justice Ottomane dans ses Rapports avec les Puissances Etrangères*. Paris: A. Pedone, 1908.

Mardin, Ebu'l-Ula. *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1946.

Mardin, Şerif Arif. "Some Explanatory Notes on the Origins of the Mecelle". *The Muslim World* 51/4 (1961): 274-279.

Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye. Dersaadet: Matbaa-i Âmire, 1308.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi 1293=1877. der. Hakkı Tarık Us. İstanbul: Vakit Gazetesi Matbaası, 1939.

Mehmed Ali Aynî. *Darülfünun Tarihi*. haz. Aykut Kazancıgil. İstanbul: Kitabevi, 2007.

Mehmed Memduh Paşa. *Kuvvet-i İkbâl-Alâmet-i Zevâl*. İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 1329.

———. *Mir'at-ı Şuunat*. İzmir: Ahenk Matbaası, 1328.

———. *Serâir-i Siyasiyye ve Tahavvülat-ı Esasiyye*. İstanbul: y.y, 1324.

Mehmed Rüşdi. *Midhat Paşa'nın Vasiyetnamesi ve Şehadeti*. Dersaadet: Matbaa-i Kader, 1325.

Mehmed Selahaddin. *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyasiyyesi*. İstanbul: Alem Matbaası, 1306.

Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmânî yahud Tezkire-i Meşahir-i Osmaniyye*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1311, II.

Meron, Ya'akov. "The Mejlle Tested by Its Application". *Israel Law Review* 5 (1970): 203-215.

Mes'ûd Efendi. *Mir'at-ı Mecelle*. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1302.

Meynard, Barbier de. "Coup d'œil sur les Monnaies Musulmans". *Journal Asiatique* Août 1862: 182-197.

Midhat Paşa. *Mir'ât-ı Hayret*. İstanbul: Hilal Matbaası, 1325.

———. *Tabsıra-i İbret*. İstanbul: Hilal Matbaası, 1325.

———. *Türkiye'nin Mazisi ve İstikbali*. neşr. Tüccarzade İbrahim Hilmi. Dersaadet: Kitabhane-i İslâm-ı Askerî, 1326.

Millingen, Frederick. *La Turquie sous Le Règne D'Abdul-Aziz (1862-1867)*. Paris: Librairie Internationale, 1868.

Mismer, Charles. *Souvenirs du Monde Musulman*. Paris: Librairie Hachette, 1892.

Moreau, Odile. “19. Yüzyılda Bosna’da Zorunlu Askerliğe Direniş”, *Devletin Silâhlanması: Ortadoğu’da ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*. der. Erik Jan Zürcher. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, 145-154.

Morel, Eugène. *Türkiye ve Reformları*. çev. S. Belli. Ankara: Ütopya Yayınları, 2000.

Muallim Cevdet. “Darülmuaallimin’in Yetmiş Birinci Sene-i Devriyesi Vesilesiyle Müessesenin İlk Müdürü Cevdet Paşa’nın Hayat-ı İlmiyesi Üzerine Konferans”. *Tedrisat Mecmuası* 1333 (1917): 436-438.

Muharrerat-ı Nadire. y.y, t.y.

Mustafa Reşid. *Asar-ı Meşahir*. Konstantiniyye: Matbaa-i Ebüzziya, 1303.

———. *Bedaiyü’l İnşa*. İstanbul: Matbaa-i A.K. Tozlıyan, 1302.

———. *Müntehabat-ı Cedide*. İstanbul: Civelekyan Matbaası, 1302, I, II.

Mümtaz, Ahmet Semih. *Eski İstanbul Konakları*. İstanbul: Kurtuba Kitap, 2011.

Müntehabat-ı Âsar-ı Osmaniyye. Dersaadet: Votira ve Şürekâsı, 1290.

Nazım Paşa. *Selanik Vali-i Sabıkı Nazım Paşa’nın Hatıraları*. İstanbul: Arba Yayınları, 1992.

Neumann, Christoph K. “Tanzimat Bağlamında Ahmet Cevdet Paşa’nın Siyasî Düşünceleri”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*. editör Mehmet Ö. Alkan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, I, 83-87.

———. “Whom did Ahmed Cevdet represent?”, *In Late Ottoman Society; The Intellectual Legacy*. editör Elisabeth Özdalga. Oxfordshire: Routledge, 2005, 117-136.

———. *Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet’in Siyasî Anlamı*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Noyan, İsmail. “Ahmet Cevdet Pasha and Change: A Three-Tiered Approach.” Yüksek Lisans Tezi. Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2018.

Oğuz, Mustafa. “II. Abdülhamid’e Sunulan Lâyhalar.” Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2007.

———. “Osmanlı Devleti’nin Durumu Hakkında Cevdet Paşa’nın Görüşleri”. *Türklük Bilimi Araştırmaları XXVI* (2009/Güz): 143-159.

Onaran, Burak. *Padişahı Devirmek: Osmanlı Islahat Çağında Düzen ve Muhalefet: Kuleli (1859), Meslek (1867)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.

———. *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.

Ölmezoğlu, Ali. *Ahmed Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Manisa Yöresi Türk Tarihi ve Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi, 2002.

Özcan, Azmi. “Sultan Abdülhamid’in Pan-İslâm Siyasetinde Cevdet Paşa’nın Tesiri”, *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895): (Sempozyum: 9-11 Haziran 1995)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, 123-141.

Özcan, Tahsin. “Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi”, *TDVİA*. XXXIV, 290-291.

Özkan, Nevzat. “Ahmet Cevdet Paşa’nın Türk Dili Hakkındaki Görüşleri ve Eserleri”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20 (2006): 219-232.

Öztürk, Osman. *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*. İstanbul: İslamî İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, 1973.

Pakalın, Mehmed Zeki. *Sicill-i Osmanî Zeyli*. yay.haz. Gülbadi Alan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008, III.

———. *Sicill-i Osmanî Zeyli*. yay.haz. Mehmed Metin Hülagü. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008, I.

———. *Mahmud Nedim Paşa*. İstanbul: Ahmet Said Matbaası, 1940.

Plehanov, Georgiy V. *Tarihte Bireyin Rolü Üzerine*. çev. Nahide Özkan. İstanbul: Yazılama Yayınevi, 2018.

Polat, Mustafa. “Mahmud Nedim Paşa.” Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2003.

Polybiblion: Revue Bibliographique Universelle. Paris: Société Bibliographique, 1894, c. 72, 472.

Rhasis, Georges. *Vocabulaire François-Turc*. Saint Petersburg, 1828.

Rivlin, Helen Anne B. “The Railway Question in the Ottoman-Egyptian Crisis of 1850-1852”. *Middle East Journal* 4 (1961): 365-388.

Rogan, Eugene Lawrence. “Incorporating the Periphery: The Ottoman Extension of Direct Rule over Southeastern Syria (Transjordan), 1867-1914.” Doktora Tezi. Harvard University. 1991.

Rubin, Avi. "British Perceptions of Ottoman Judicial Reform in the Late Nineteenth Century: Some Preliminary Insights". *Law&Social Inquiry* 4 (2012): 991-1012.

———. "From Legal Representation to Advocacy: Attorneys and Clients in the Ottoman Nizamiye Courts". *International Journal for Middle East Studies* 44 (2012): 111-127.

———. "Ottoman Judicial Change in the Age of Modernity: A Reappraisal". *History Compass* 7/1 (2009): 119-140.

———. *Ottoman Nizamiye Courts: Law and Modernity*. New York: Palgrave Macmillan, 2011.

———. *Ottoman Rule of Law and the Modern Political Trial: Yıldız Case*. New York: Syracuse University Press, 2018.

Sadaret Vakânîvis Kalemî. haz. Sinan Çuluk. İstanbul: T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Katalog no 1941, 2010.

Sadikoğlu, Sevil. "Mahmud Nedim Paşa'nın Bürokraside Gerçekleştirdiği Büyük Tenkihat: 7 Eylül 1871-31 Temmuz 1872." Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. 2013.

Sadr-ı Sabık Said Paşa'nın Gazetelerle Neşrettiği Mektupların Suretidir. İstanbul: Asır Matbaası, t.y.

Said Paşa. *Gazeteci Lisani*. Dersaadet: Sabah Matbaası, 1327.

———. *Said Paşa'nın Hatıratı*. Dersaadet: Sabah Matbaası, 1328, I-III.

Salih Münir Paşa, *Geçmiş Zamanlar: II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi: İstanbul ve Paris Hâtıraları*. haz. Ali Birinci-Selma Günaydın. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.

Sancak, Betül. "A Critical Approach Toward Cevdet Pasha's Understanding of Reform: Grandviziers, Sultans, and Society in the Context of *Tezakir* and *Maruzat*." Yüksek Lisans Tezi. Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2019.

Sancar, İbrahim. "Ahmed Cevdet Paşa ve Medreselerde Okutulan Bazı Sarf-Nahiv-Belâgat Kitaplarına Ta'likâtı." Yüksek Lisans Tezi. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2018.

Sansar, Fatih. "Tanzimat Döneminde Bir İskân Modeli Fırka-i Islâhiye ve Güney Anadolu'nun İskânı." Yüksek Lisans Tezi. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2003.

Sarıyıldız, Gülden. *Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun Kuruluşu ve İşlevi (1879-1909)*. İstanbul: Der Yayınları, 2004.

Schacht, Joseph. *An Introduction to Islamic Law*. Oxford: Clarendon Press, 1964.

Schnéegans-Brujére, A. "Monténégro", *Annuaire Encyclopédique: politique, économie, sociale, statistique, administration, sciences, littérature, beaux-arts, agriculture, commerce, industrie*. Paris: par les directeurs de l'Encyclopédie du XIXe siècle, 1865, 1061-1064.

Serbestoğlu, İbrahim. "19.Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus Algısının Değişimi ve Nüfusu Arttırma Çabasında Müfettişlerin Rolü". *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 31 (2014): 255-273.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet. "Tanzimat Dönemi İmâr Meclisleri". *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 3 (1992/ Ocak): 323-332.

———. *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.

Sözen, Kemal. *Ahmed Cevdet Paşa'nın Felsefî Düşüncesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998.

Stambolski, Hristo. *Bir Osmanlı Hekiminin Anılarıyla İmparatorluğun Zor Yılları 1858-1878*. çev. Hüseyin Mevsim. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2018.

Sunay, Serap. "Damad Mehmed Ali Paşa'nın Hayatı ve Siyasî Mücadelesi (1813-1868)." Doktora Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2015.

———. "Tanzimat Meclisi'nde Görülen İlk Rüşvet Davası: "Tatbik-i Mühür" Meselesi ve Perde Arkası". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 33 (2015): 85-112.

———. "Tanzimat'ın Önde Gelen Sarraflarından Cezayirlioğlu Mıgırdıç Amira ve Mal Varlığı", *Prof.Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı*. yay.haz. Gülden Sarıyıldız. Niyazi Çiçek, İshak Keskin, Sevil Pamuk. İstanbul: Etkin Kitaplar, 2011, 265-295.

Süleyman Paşa. *1293 Türk-Rus Muharebesi Hakayıkından Hülasa-ı Vukuat-ı Harbiye*. İstanbul: Zeliç Matbaası, 1324.

———. *Hiss ü İnkılab yahud Sultan Abdülaziz'in Hal'i ile Sultan Murad-ı Hamis'in Cülusu*. İstanbul: Tanin Matbaası, 1908.

Şaşmaz, Musa. *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*. İstanbul: Kitabevi, 2004.

Şentürk, M. Hüdei. "Tuna Vilayeti'nin Teşkiline, Karadağ ve Hersek Vukuâtına (1861) dâir Cevdet Paşa Tarafından Kaleme Alınan Lâyihâ". *Belleten* 226 (1995): 715-737.

———. *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.

Şimşir, Bilal. *Fransız Belgelerine Göre Midhat Paşa'nın Sonu*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1970.

Tahsin Paşa. *Abdülhamit: Yıldız Hatıraları*. Ankara: İmge Kitabevi, 2008.

Taşkesenoğlu, Yasin. *Tanzimat Döneminde Bir Reform Meclisi: Meclis-i Âli-i Tanzîmât (1854-1861)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.

Testa, Le Baron I. de. *Recueil des Traités de la Porte Ottomane avec Les Puissances Étrangères*. Paris: Amyot, 1892, VII.

The Dairy of Émile de Borchgrave: Recollections of a Belgian Diplomat in Ottoman Istanbul (1885-1892). İstanbul: The ISIS Press, 2015.

The Last of the Ottoman Grandees: The Life and the Political Testament of Âli Paşa. haz. Fuat Andıç ve Suphan Andıç. İstanbul: The ISIS Press, 1996.

The Ottoman Empire in British Parliamentary Debates: Extracts from Hansard. Center for Ottoman Diplomatic History, İstanbul: The Isis Press, 2015, II, IV.

The Queen's Ambassador to the Sultan: Memoirs of Sir Henry A. Layard's Constantinople Embassy 1877-1880. editör Sinan Kuneralp. İstanbul: The Isis Press, 2009.

The Secret Reports of the Hungarian Arminius Vambery to the British Foreign Office on Sultan Abdülhamid II and Reign (1889-1909). editör Sinan Kuneralp. Center for Ottoman Diplomatic History, İstanbul: The Isis Press, 2013.

Thouvenel, Louis. *Trois Années de la Question d'Orient (1856-1859)*. Paris: Calmann Lévy, 1897.

Toksöz, Meltem. "The Çukurova: From Nomadic Life to Commercial Agriculture, 1800-1908." Doktora Tezi. State University of New York at Binghamton. 2000.

Tolak, Kübra. "Abdülâtilif Subhi Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1818-1886)." Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. 2015.

Toprak, Seydi Vakkas. "İlk Osmanlı Anayasasının Hazırlık Aşaması ve Midhat Paşa'nın Hazırladığı Kanûn-ı Cedîd", *Osmanlı'dan Cumhuriyete Sosyo-Kültürel Siyasî Yansımalar: Prof.Dr. Ali İhsan Gencer Anısına*. yay.haz. Gülден Sarıyıldız, Fatma Ürekli, Recep Karacakaya, Nermin Ersoy Hacısalihoğlu. İstanbul: Derin Yayınları, 2015, 425-459.

Tuğamiral Sir Adolphus Slade Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları. çev. Candan Badem. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.

Türesay, Özgür. "Tarih Yazımı ve Biyografinin Dönüşü", *Halil İnalcık Armağanı.* yay.haz. Taşkın Takış-Sunay Aksoy. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2009, I, 329- 349.

Türkgeldi, Ali Fuad. *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye.* yay.haz. Bekir Sıtkı Baykal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987, II.

———. *Ricâl-i Mühimme-i Siyasiyye.* İstanbul: Yeni Matbaa, 1928.

———. *Görüp İştiklerim.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984.

Ubicini, Jean-Henri Abdolonyme. *La Constitution Ottomane du 7 Zilhidjé 1293.* Paris: A. Cotillon&Cie, 1877.

———. *La Turquie Actuelle.* Paris: Librairie de L. Hachette et Cie, 1855.

———. *Lettres sur La Turquie.* Paris: Chez Guillaumin, Libraire, 1851.

Un Horrible Assasinat Commis sur L'ordre Spécial du Sultan Abdul-Hamid II; Assasinat de Midhat Pacha, d'après les Documents Officiels de la Jeune Turquie. Genève: Imprimerie Rey & Malavallon. 1898.

Uysal, Mustafa Ali. "Hüseyin Avni Paşa (1820-1876)." Doktora Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2014.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Ali Suâvi ve Çırağan Vak'ası". *Bellekten* 29 (1944): 71-118.

———. "Beşinci Murad ile Oğlu Salâhaddin Efendi'yi Kaçırarak İçin Kadın Kıyafetinde Çırağan'a Girmek İsteyen Şahıslar". *Bellekten* 32 (1944): 589-597.

———. "V. Murad'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi". *Bellekten* 30 (1944): 245-328.

———. *Midhat Paşa ve Tâif Mahkûmları.* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1985.

———. *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1967.

———. *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiplerine Dâir Vesikalar.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.

Ülkütaşır, M. Şakir. *Cevdet Paşa Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri (1822-1895).* Ankara: Doğu Matbaası, 1945.

"Vakanüvis Cevdet Paşa'nın Evrakı (1271-1295)". *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* 1333-1334, sene 8, cüz 43-48: 93-105, 140-159, 215-237, 266-285.

Vambéry, Arminius. "Foreign Letters: Turkey", *Literature* III (1898): 500.

———. *The Story of My Struggles: The Memoirs of Arminius Vambéry*. London: T.F Unwin, 1904, I.

Vankulu Mehmed Efendi. *Vankulu Lüğati*. yay.haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014, I.

Vassif Effendi, A. Clician. *Son Altesse Midhat-Pacha: Grand Vizir*. Paris: Société Anonyme de L'Imprimerie Kugelmann, 1909.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet. "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, 139-209.

Washburn, George. *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*. Boston and New York: Houghton Mifflin Company, 1909.

Wassa, Pasco. *La Bosnie et L'Herzégovine Pendant La Mission de Cevdet Efendi*. Constantinople 1864, İstanbul: Les Éditions Isis, 1999.

Woods, Henry Felix. *Spunyarn from the Strands of a Sailor's Life Afloat and Ashore: Forty-Seven under the Ensigns of Great Britain and Turkey*. London: Hutchison&Co., 1924, I.

Woolf, Virginia. "The New Biography", *Granite and Rainbow*. London: The Hogarth Press, 1958, 149-155.

Yasamee, Feroze A.K. *Abdülhamid'in Dış Politikası: Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı 1878-1888*. İstanbul: Kronik Kitap, 2018.

Yavuz, Hulusi. "Mecelle'nin Tedvini ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985)*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1986, 41-101.

Yazan, Ümit Meriç. *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1992.

Yeniay, İbrahim Hakkı. *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü, 1964.

Yıldıran, Meliha. "Ahmed Cevdet Paşa: Hayatı, Eserleri ve Divançe-i Cevdet." Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1994.

Yörük, Ali Adem. "Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)." Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. 2008.

Yörük, Saim. *Fırka-i Islahiye: Cevdet Paşa-Kozan ve Gâvur Dağı Ahvaline Dâir Lâyiha*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2017.

Yusuf Kâmil Paşa. *Eser-i Kâmil Paşa*. Dersaadet: Asır Kütüphanesi, 1308.

SÜRELİ YAYINLAR²

Gazete ve Mecmualar

Arthur's Home Magazine, Athenaeum, Basiret, Berliner Börsen-Zeitung, Bulletin of Levant Herald, Ceride-i Askeriye, Ceride-i Havadis, Ceride-i Mehakim, Hürriyet, İbret, İkdâm, İttihad, Journal Asiatique, Journal de Constantinople, Journal de Genève, Journal des Débats, Journal du Droit International Privé, Journal Officiel de l'Empire Français, L'Orient, La France Internationale, La Justice, La Liberté, La Presse, La Turquie, Le Constitutionnel, Le Figaro, Le Mémorial Diplomatique, Le Moniteur Oriental, Le Panthéon de L'Industrie et des Arts, Le Pays, Le Petit Journal, Le Rappel, Les Nouvelles d'Orient, Littell's Living Age, Malumat, Mekteb, Minerva, Mizan, Revue Britannique, Revue Politique et Parlementaire, Ruzname-i Ceride-i Havadis, Sabah, Servet-i Fünûn, St. James's Gazette, Takvim-i Vekayi, Tarik, Tasvir-i Efkâr, Tedrisat Mecmuası, Tercüman-ı Ahval, Tercüman-ı Hakikat, The Constantinople Messenger, The Eastern Express, The Globe, The Illustrated London News, The Irish Times, The Levant Herald and Eastern Express, The Levant Herald, The Manchester Guardian, The New York Times, The Times of India, The Times, Vakit.

Salnameler

Haleb Vilayeti Salnamesi (1284). Haleb: Haleb Vilayet Matbaası, 1284.

Haleb Vilayeti Salnamesi (1285). Haleb: Haleb Vilayet Matbaası, 1285.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1272). İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1272.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1274). İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1274.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1275). İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1275.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1278). İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1278.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1279). İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1279.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1281). İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1289). İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289.

² Kullanılan numaralar ve tarihler dipnotlarda gösterilmiştir.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1294). İstanbul: Halil Efendi Matbaası, 1294.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1295). İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1295.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1306). İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1306.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1307). İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1307.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1308). İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1308.

Yanya Vilayet Salnamesi (1288). Yanya: Yanya Vilayet Litografya Destigahı, 1288.

Yanya Vilayet Salnamesi (1292). Yanya: Yanya Vilayet Litografya Destigahı, 1292.

EKLER
EK I.

Cevdet Paşa'nın vakanüvisliği sırasında cüppe ve sarıktan oluşan ilmiye kıyafeti ile çekilmiş fotoğrafı (Sudurdan Cevdet Efendi muahharen vezir olmuştur)
(İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, NEKYA90628/41).

EK II.

Cevdet Paşa'nın Tanzimat bürokratları arasında gösterildiği kartpostal çalışması
(2 Numara)
(Türk Tarih Kurumu Arşivi, Osman Ferit Sağlam Arşivi, 53/58).

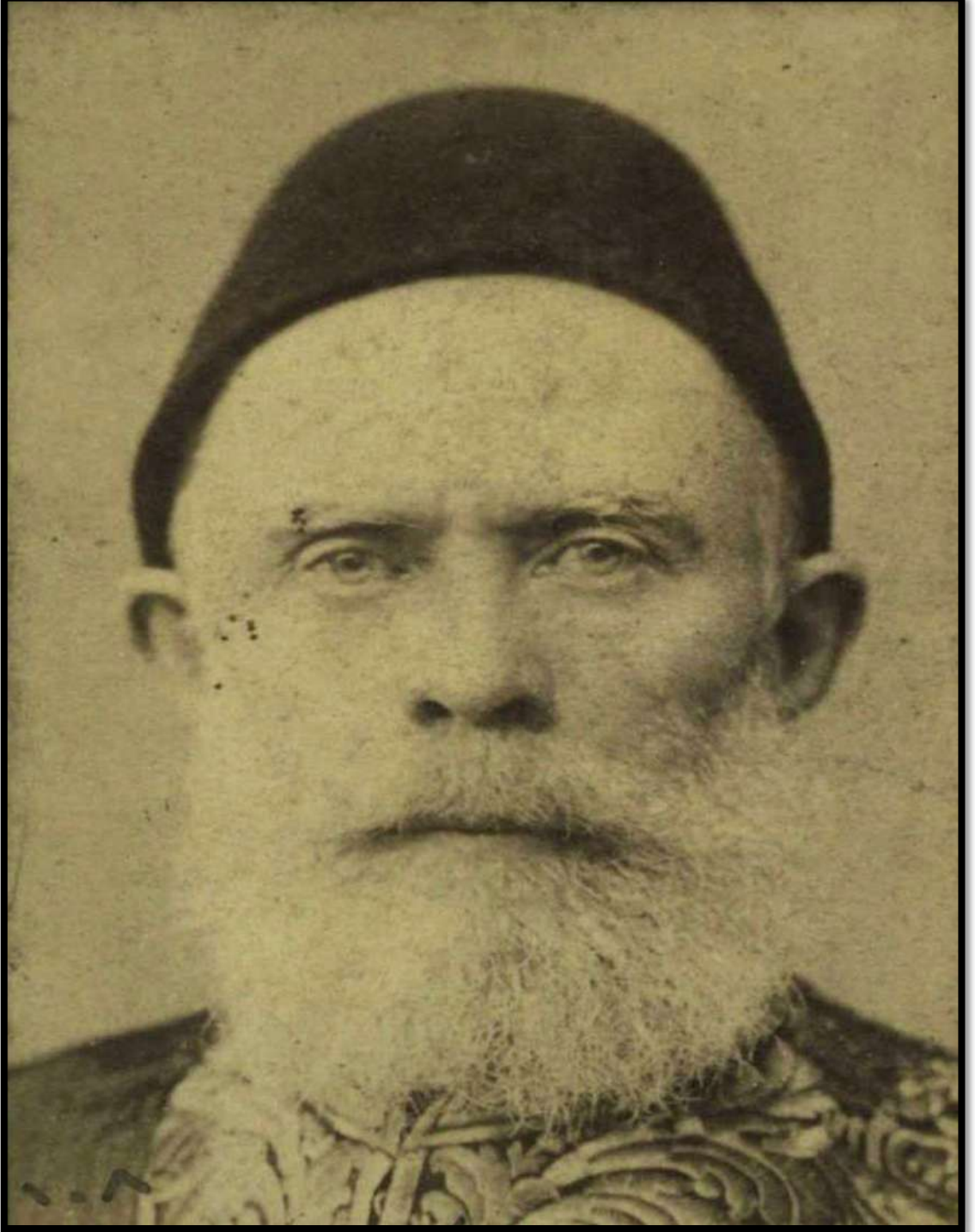
EK III.

Cevdet Paşa'nın üniforma ve nişanlarıyla fotoğrafı
(Taha Toros Arşivi, 560130).

EK IV.

Cevdet Paşa'nın ömrünün son yıllarına ait bir vesikalik fotoğrafı
(Türk Tarih Kurumu Arşivi, Osman Ferit Sağlam Arşivi, 53/34).

EK V.

Cevdet Paşa'nın softa ayaklanması zanlısı olarak hazırladığı savunma metni
(BOA, MVL, 273/48, lef 1).

معرض داعی کتبہ لریدرک
کجندہ طلبہ علوم زبده بولنوبه او قوبوب بارمدن بی خبر وارباب درسه عددو اکبر اولان بوبارظا منکک دفعه کون حرکات نام ضبدری کلدنی دفانکتک امر و نهی
بیون علما وارباب درسه اول عرض ناموس اولان واصطبله علوم و بیون داعیان طرفدن نقیج اولندن بوحر کتبر حرکت باغیان اولمغه شعا اجزی مجالی لری
لازم کلدجی جهرا سولیش اولدیفدن استبو کرده بی ادبان کندو پنجدری عددو داعی ایدکلری ذوات طرفدن بوز بوله مدقری سبیله برجون کبر علما حفنزه علما
سب ایتکک والجزه فرصت کبر رسه سوبه بیارز بویله بیارز و بک کبی توهانه اجت رابند کلر نزه نام داعیان می دخی بومصره تعداد و تکار تیش اولدی
مسموع و مثبت اولان موادون ایکن بولری تحریک ایدکلر برسسی دخی کوباطرف عبیدانمدن اولمن اوزره قوللرکک مدرسه ساکن شاکردانکن معلوم اولم
بری اولدیغی ضبیطه مشیری دو اولو پاشا حضرتی بنده لری کندو دائره سنده بولنوبه مجذوبه درسه برن حواجه افندی داعییدن روانده افاده و بیان تیش اولدی
مسموع جا کرانم اولوب حاجبوکه عبده عبیدکک طلبه دن طانیغیم باکیز قوللرکک و سندن درسه و قوش و اذوق مقده بوش اولان ارباب درسه واصحاب عرض
بونا موس دو انه مختصر اولدیق بومعوله یوباز و ارازل تیش لیه کرک بالذات و کرک بالواسطه مناسبم اولدیغی هر کسه معلوم و نهجدرم ایجه دولت و منکک
خبر و تشریحی طاور و استحقاق داعیان دن زیاده نالی اولدیغیم بوخه الطاف عبیده حضرت خدایا سبک قدرتی و لازمه شکر بی بیور داعیان صدق نین بولدیغیم سب
بومشلو شهبانک الحمد سبرتی الذمه اولدیغیم بالجهد ارباب عقل و انصاف عنده امر مخروم اولدوقن بشغه بو حال خدایکک اساسی کین سنه قولش بر ماده اولوب
اولوقت بوکک باصد برلسی خصوصنده وقوعه کلان سعی و غیرت داعیانیم دخی کک جون ذوات کرانک شهبانک بریه انبات اولنه بیور لیه بومشلو سب
تدقیق بوبویدر حرکت کیک الی و تحریک کیک مدخی اولدیغی تحقیق اولوبی امور دولت حضرتکک لازمه ذمتری اولدوقن بشغه مادامکک حق عبیدانه مد
بویله شهبانک بوسوز سولیش فیما بعد بویله برسو ظن آنده بولنوقن دارالخلافه ملک و اقامت نه قوللرکک الوبر و نه افندی برزه کون بویله سولیش
النده بون نکرک ابقاسی جائز اولور بنا علیه مهم مصلحتکک اوچنی ارا من و همده قوللری بومشلو نه مت و کک شهبانک سندن قوتار حق اوزره عبده
داعییرکک شاکردانکن اولوبه بومشلو تحریکات سعی ایدن افندی کیم ایش و نه صورتکک تحریک ایش و نه دیر ایش بولدیغی تحقیق اید حضرتکک
میدانه حیفارسی نیاز و استزاجم اید بیله بوبابره هر صورتکک محکم حاضر و هر درو بجارانه راضی اولدیغیم عرض و افاده سنه مجبور اولدیغیم طاعیم علم ارا حیفارسی
بیر لوقه اولوبه و کافه خصوصانده امر و فرمان حضرت ولی الامر و الاحکام کدر

الداعی احمد خود
عن خصایح
معارف عمومی
المدیرین الخواجه
العلمه

EK VI.

Cevdet Paşa'nın astronomi notlarını içeren Fransızca çalışma defterinden örnek sayfa
(Atatürk Kitaplığı, CP.Yz, 0058/01).

محاکم و مجالس رسماً دعوت اولیاد بلاعذر مقبول کلمه استنطاق ایزد کریم
بریا صده مجیدیه هن بسو مجیدیه القوت قدر جزای نقدی التوب بوا استنطاق
قدر ایندیکه مجازاتک دخی قات قات ضم اوشی جزا قانوناً هیهوتک یوزاد
التبخی ماه سنه محراب الهیقه دیوانه احکام عدلیه هن دعوت اولیاد بلاعذر
مقبول کلمه اندر حاضره بوماده حویجیه معامله اوله جنی اخطار قلمو

(اورده نوردی)

(دختر نوردی)

والده خاننده مقیم فی صبره یوزاد او غم لهی فساد غماوه بولیم دعوت استنطاق اولیاد
و عاده بوظایف فطنی امانت ماه هالک برمی ایلیجی بازاریزی کوفت سخته
ای فرارنده دیوانه احکام عدلیه نه حضوره رازه ستم کلمی بیانه اولیاد

۱۸

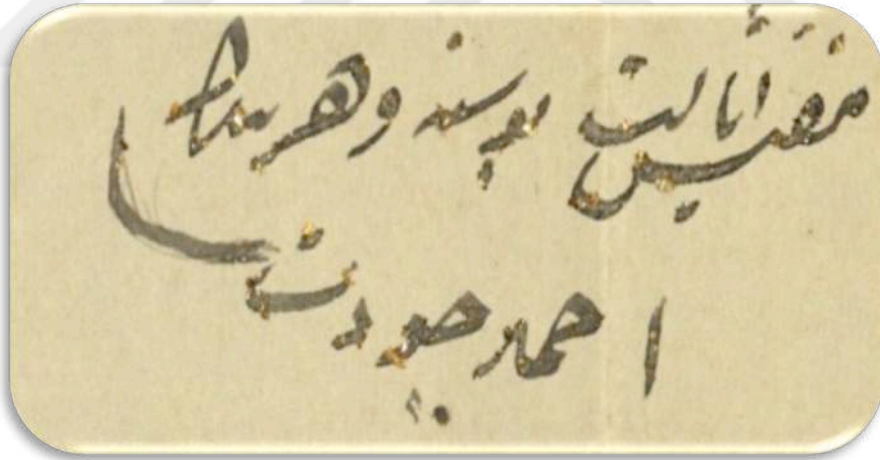
EK IX.

Cevdet Paşa'nın kullandığı imzalar ve mührü

(“Bende Ahmed Cevdet” ibareli imzası)

(BOA, A.MKT.MHM, 353/91).

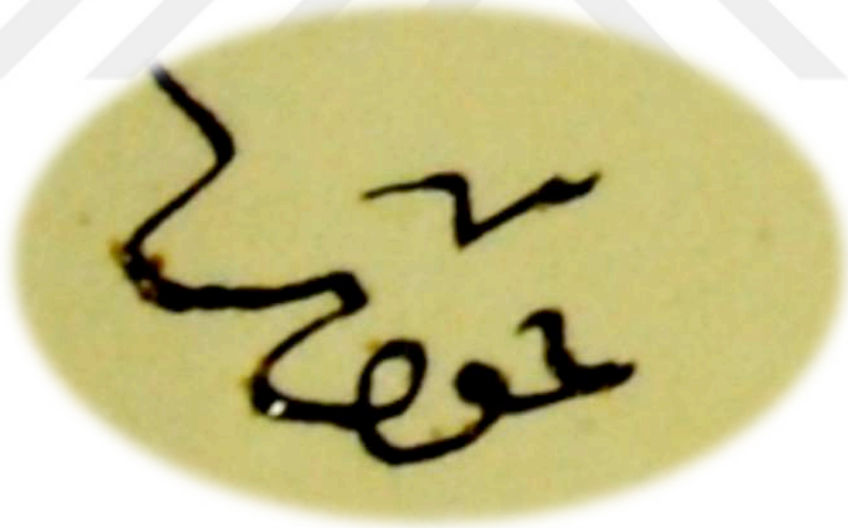

(“Müfettiş-i eyalet-i Bosna ve Hersek Ahmed Cevdet” ibareli açık imzası)

(BOA, TŞR.BNM, 16/144).

(“Ahmed Cevdet, 266” ibareli mührü)
(BOA, Y.EE, 142/22)

(“Bende Cevdet” ibareli imzası)
(BOA, AMD, 385/47)

EK X.

Cevdet Paşa'nın Fırka-i Islahiye görevi sırasında yaptırdığı Kozan haritası
(BOA, A.MKT.NZD, 616/53).

ÖZGEÇMİŞ			
Adı, Soyadı	Kübra		Fettahoğlu
Doğum Yeri ve Yılı	İstanbul/Göztepe		31.05.1989
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce		Fransızca
ve Düzeyi	İyi		Orta
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	2002	2005	Bahçelievler Lisesi
Lisans	2005	2009	Marmara Üniversitesi
Yüksek Lisans	2009	2012	Marmara Üniversitesi
Doktora	2013	2020	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Çalıştığı Kurum/lar	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1.	2015	-	Kırklareli Üniversitesi
2.			
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar	İcadiye Tepesi'nde İlk Rasat Etkinliği, Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü, 2018.		
Yayımlar:	<i>Rasathane-i Âmire (1868-1922)</i> , Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.		
Diğer:			
İletişim (e-posta):	kubrafettahoglu@yahoo.com		
	Tarih	17/04/2020	
	İmza		
	Adı Soyadı	Kübra Fettahoğlu	

